

**Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**

**Suleyman Demirel University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences**

**Uluslararası Hakemli Akademik Sosyal Bilimler Dergisi
International Refereed Academic Social Sciences Journal**

Aralık–December 2022

Number: 57

ISPARTA-2022

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
E-ISSN:2667-6206

Sahibi / Publisher

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Adına
Mehmet Ali TABUR

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı / Dean of the Faculty of Arts and Sciences

Kurucusu / Founder

Bayram Kodaman

Editörler / Editors

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz - Yunus Pekiyou

Teknik Editör / Technical Editor

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

Redaksiyon / Redaction

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

Dizgi/Composition

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

Editör Kurulu / Editorial Board

Yıldırım Atayeter	Bilge Hürmüzlü Kortholt
Ebru Taysi	Hakan Karagöz
Mustafa Yakar	Ömer Şekerci
Selami Turan	Ümit Akca
Muhsine Eda Armağan	Nurten Kiriş Yılmaz
A. Şevki Duymaz	Kansu Ekici

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdolhossein Laleh (Ferahengistan-e Honer)	Ahmet Talimciler (Ege Üni.)
Alparslan Aliağaoğlu (Balıkkesir Üni.)	Anja Slawisch
Bayram Ürekli (Selçuk Üni.)	
Behset Karaca	Burul Saginbayeva

(Süleyman Demirel Üni.)

Cihat Aydoğmuşoğlu

(Ankara Üni.)

Ferhat Karabulut

(Celal Bayar Üni.)

Hakkı Büyükbaş

(Ardahan Üni.)

Indra Karapetjana

(Uni. of Latvia)

İlhan Erdem

(Ankara Üni.)

Julian Rentzsch

(Uni. of Mainz)

Kadir Temurçin

(Süleyman Demirel Üni.)

Lidewijde de Jong

(Uni. of Groningen)

Mevlüt Albayrak

(Süleyman Demirel Üni.)

Mustafa Hizmetli

(Bartın Üni.)

Nevzat Kaya

(9 Eylül Üni.)

Osman Arıcan

(Bülent Ecevit Üni.)

Osman Gümüşcü

(Çankırı Karatekin Üni.)

Öztürk Emiroğlu

(Uni. of Warsaw)

Salih Ceylan

(Mehmet Akif Üni.)

Suat Kolukırık

(Akdeniz Üni.)

Ayla Sevim Erol

(Ankara Üni.)

Uğur Doğan

(Ankara Üni.)

Yaşar E. Ersoy

Muttalip Özcan

R. Levent Aysever

(Dokuz Eylül Üni.)

(Kır.-Tur. Manas Üni.)

Fatih Ertugay

(Nuh Naci Yazgan Üni.)

Gerhard Steingress

(Uni. of Seville)

Hicabi Kırılangoç

(Ankara Üni.)

Ingrida Eglė Žindziuvienė

(Uni. of Vytautas Magnus)

John Haldon

(Uni. of Princeton)

Kamil Kaya

(İstanbul Gelişim Üni.)

Lale Yalçın Heckman

(Max Planck Inst.)

Meltem Doğan Alpaslan

(İstanbul Üni.)

Murat Arslan

(Akdeniz Üni.)

Mehmet Özhanlı

(Süleyman Demirel Üni.)

Orhan Üçler Bulduk

(Ankara Üni.)

Osman Gazi Özgüdenli

(MÜ Türkiyat Araş. Ens.)

Osman Yıldız

(Süleyman Demirel Üni.)

Reza Pourjavady

(Goethe Uni.)

Songül Sallan Gül

(Süleyman Demirel Üni.)

Şinasi Öztürk

(Muğla Sıtkı Koçman Üni.)

Turgut Yiğit

(Ankara Üni.)

Varren Eastwood

(Uni. of Birmingham)

Yunus Ayata

(Cumhuriyet Üni.)

H. Saim Parladır

(İzmir Katip Çelebi Üni.)

Abdurrahman Uzunaslın

(Gaziantep Üni.)

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi **EBSCO** ve **TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin** tarafından taranmaktadır.

Makalelerin Araştırma ve Yayın Etiğine Uygunluğu Yazarların Sorumluluğundadır.

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Nisan, Ağustos ve Aralık sayıları olmak üzere yılda üç kez çıkmaktadır.

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi **uluslararası hakemli bir dergidir.**

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergimize gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

Yazı sahiplerine telif ücreti ödenmez.

SDU Journal of Social Sciences is Indexed in EBSCO and TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin.

The Author Will Be Held Responsible for False Statements, Research and Publication Ethics.

SDU Journal of Social Sciences is issued thrice a year, (April, August and December).

SDU Journal of Social Sciences is refereed publication.

The Editorial Board claims no responsibility for the opinions expressed in the published manuscripts.

Published or not, manuscripts are not returned to the author(s)

Authors are not paid.

Kapak Tasarım / Cover Design: Ece Reklam-Isparta / Türkiye

Yazışma Adresi/Address

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Sosyoloji Bölümü Oda: 311 32260 Isparta

Tel: 0 (246) 2114190-2114108 Faks: 2371106

elektronik posta/e-mail: sduosbil@sdu.edu.tr

Web: <http://sdu.dergipark.gov.tr/sufesosbil>

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- Arkhe ve Töz Kavramı Üzerine: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes**
On Arche and the Concept of Substance: Thales, Anaximandros and Anaximenes
Araştırma Makalesi – Research Article
Alper Bilgehan YARDIMCI – Fatma GÜDÜCÜ 1
- XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu**
Demographic and Economic Situation of Sinjar Sanjak in the First Half of the XVI. Century
Araştırma Makalesi – Research Article
Durmuş Volkan KARABOĞA 12
- Topraktepe, A Middle Chalcolithic Site in Avanos, Nevşehir;
2020-2021 Archaeological Survey Results**
*Avanos, Nevşehir'de bir Orta Kalkolitik Yerleşimi, Topraktepe;
2020-2021 Arkeolojik Yüzey Araştırması Sonuçları*
Araştırma Makalesi – Research Article
Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ 28
- Kuşcin Nekropolü'nden Pilaster Sütunlu Girland Lahit**
Plaster Column Garland Sarcophagus From Kuşcin Necropolis
Araştırma Makalesi – Research Article
Barış Emre SÖNMEZ 46
- Dayton Barış Antlaşmasının İdealizm ve Realizm Teorileri Kapsamında Değerlendirilmesi**
Evaluation of the Dayton Peace Treaty Within the Scope of Idealism and Realism Theory
Araştırma Makalesi – Research Article
Nimet CEYLAN - Erjada PROGONATI 59
- Amin Maalouf'tan Zygmunt Bauman'a Göç ve Kimlik**
Immigration and Identity from Amin Maalouf to Zygmunt Bauman
Araştırma Makalesi – Research Article
Aziz ŞEKER - Emre ÖZCAN 84

- Yaşlılara Yönelik Dijital Yetkinlik Envanterinin Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması**
Digital Competency Inventory for Older Adults: A Validity and Reliability Study
Araştırma Makalesi – Research Article
Çağlar ÖZBEK - Özgür ULUBEY - Müge ADNAN – Nurhayat KOCATÜRK KAPUCU 98
- Eski Önasya'da Tanrı, Kral ve Peygamber Unvanı Olarak "Çoban"**
"Shepherd" as the Title of God, King, and Prophet in Ancient Near Asia
Araştırma Makalesi – Research Article
Ahmet Selim BAYSAL 123
- Haçlı Düşüncesi ve Tefecilik Bağlamında Orta Çağ İngiltere'sinde Yahudi Düşmanlığı**
Anti-Semitism in Medieval England in the Context of Crusade and Usury
Araştırma Makalesi – Research Article
Halil YAVAŞ 139
- Fas Yahudileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)**
Jews Of Morocco (XIXth and XXth Centuries)
Araştırma Makalesi – Research Article
Sungur DOĞANÇAY 156
- Türkiye'de Şehirleşme Deneyimleri: Sosyo-Mekânsal Görünümler**
Urbanization Experiences in Turkey: Socio-Spatial Views
Araştırma Makalesi – Research Article
Alpaslan ALİAĞAOĞLU 170
- İbrahim Sarım Paşa'nın Mısır Meselesindeki Yeri ve Faaliyetleri**
Ibrahim Sarim Pasha's Place in the Egyptian Issue And His Activities
Araştırma Makalesi – Research Article
Sertaç DEMİR 192

Pasarofça Antlaşması'nı Tarafları İçin Zorunlu Kılan Nedenler Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Reasons that Made the Peace of Passarowitz Obligatory

for the Concerning Parties

Araştırma Makalesi – Research Article

Hüseyin Onur ERCAN

204

Meksika Devrimi ve Kadın Hakları

Mexican Revolution and Women's Rights

Araştırma Makalesi – Research Article

Ayşe YARAR

211

Almanya'daki Türk İşçiler Örneğinde Göç Anlatısının Bir Aracı Olarak Müzik

Migration and Music: Turkish Migrant Workers in Germany

Araştırma Makalesi – Research Article

Çiğdem MANAP

234

Kültür Savaşı Ekseninde 12 Eylül Politikaları ve Türk Sağı

September 12 Policies and Turkish Right in the Axis of Culture War

Araştırma Makalesi – Research Article

İrfan ÖZET

245

Aynı Mekânda Farklılıklar: Muğla'da Yalnız Yaşlanma, Kadınlık ve Covid-19

Deneyimlerinin Yurttaşlık Bağlamında Değerlendirilmesi

Differences in the Same Place: Evaluation of Aging Alone, Femininity and Covid-19

Experiences in Muğla Within the Context of Citizenship

Vefa Saygın ÖĞÜTLE - Duygu SARIMURATOĞLU

260

Türkiye Akademisyenlerinde Göç Algısı ve Suriyeli Göçmenlere

Yönelik Önyargı İlişkisi

The Relationship between Perception of Migration and Prejudice

towards Syrian Migrants among Turkish Academics

Araştırma Makalesi – Research Article

Sait GÜLSOY - Figen KANBİR

279

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Sorumlu Yönetim

Eğitimine İlişkin Farkındalık ve Görüşleri

Awareness and Opinions of Students of Faculty of Economics and Administrative Sciences on Responsible Management Education

Araştırma Makalesi – Research Article

Devrim VURAL YILMAZ

296

Sermaye Türleri ve Eğitim İlişkisi1

Capital Types and Education

Araştırma Makalesi – Research Article

Burcu ERDEM – Ümit AKCA

312

Machiavelli, The Prince and Political Communication

Machiavelli, Prens ve Siyasal İletişim

Araştırma Makalesi – Research Article

Uğur ORAL

336

Türk Sineması Üzerinden Avrupa'ya İşçi Göçünün Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Effects of Labor Migration to Europe through Turkish Cinema

Araştırma Makalesi – Research Article

Mim Sertaç TÜMTAŞ - Sonay KARA

345

Türkiye'de Yerli ve Suriyeli Kadınlar Arasında Hemcins Rekabeti

Intrasexual Competition Between Syrian and Local Women in Turkey

Araştırma Makalesi – Research Article

Muhsin SOYUDOĞAN

355

Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi (Bodrum Kalesi)'ndeki Mezar Taşları

Tombstones in Bodrum Museum of Underwater Archaeology (Bodrum Castle)

Araştırma Makalesi – Research Article

Ayşe AYDIN

377

Kuzey Orta Anadolu İskân Tarihinden Bir Kesit: Nahiyeden Köye Aştakul1

A Section From North Central Anatolia Settlement History: From Nahiye to Village of Aştakul

Araştırma Makalesi – Research Article

Murat ALANDAĞLI

397

İngiliz Sömürgeciliği ile Emperyalizminin Gelişimi ve Özellikleri1

Development and Features of British Colonialism and Imperialism

Araştırma Makalesi – Research Article

Ayşe YAŞAR – Hamza AKENGİN

426

Makale Geliş | Received : 01.09.2022
Makale Kabul | Accepted : 04.10.2022

Arkhe ve Töz Kavramı Üzerine: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes¹

On Arche and the Concept of Substance: Thales, Anaximandros and Anaximenes

Araştırma Makalesi – Research Article

Alper Bilgehan YARDIMCI

Pamukkale Üniversitesi, Felsefe Bölümü,

alperyardimci@pau.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-3245-7203

Fatma GÜDÜCÜ

Pamukkale Üniversitesi, S.B.E., Sistematiik Felsefe ve Mantık ABD,

fguducu10@posta.pau.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-7280-5674

Öz

Bu makalede, Milet Okulu doğa filozoflarının ontolojileri çerçevesinde töz hakkındaki görüşlerine yer verilmektedir. Buna göre, öncelikle, töz kavramının felsefi tartışmalarda neden farklı şekillerde ele alındığını açıklamak için kavramın kökeni ve çeşitli anlamlarına yönelik tespitler aktarılmaktadır. Bu tespitlerden hareketle, Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in her şeyin ilk ilkesi (*arkhe*) arayışında ulaştıkları sonuçların töz olarak kabul edilebileceği ve onların farklı nitelikte olan tözlerinin felsefi töz kavramının çeşitli özelliklerine atıfta bulunduğu ortaya konulmaktadır. Nihai olarak, makalenin amacı Miletli filozofların töze ilişkin kavrayışlarının birbirine paralel olduğunu, ancak töze atfettikleri özelliklerin farklılaştığını ve bu noktada Anaksimenes'in töz kavrayışının diğer düşünürlerle oranla daha kapsayıcı olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkhe, Töz, Nitelik, Ontoloji, Milet Okulu

Abstract

In this article, the views of Milesian philosophers on substance within the framework of their ontology are given. Accordingly, first of all, determinations about the origin and various meanings of the concept are given in order to explain why the concept of substance is handled in different ways in philosophical discussions. Based on these findings, it is revealed that the conclusions reached by Thales, Anaximandros and Anaximenes in their search for the first principle (*arche*) of everything can be accepted as substance and that their different substances refer to various features of the philosophical concept of substance. Ultimately, the aim to be reached in the article is to show that the Milesian philosophers' understanding of substance is parallel to each other, but to reveal that the properties they attribute to substance differ, and that Anaximenes' concept of substance is more inclusive than other thinkers.

Keywords: Arche, Substance, Attribute, Ontology, Milesian School

¹ Bu makale Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Locke, Berkeley ve Hume Açısından Töz Sorunu" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Giriş

İnsanlar yalnızca temel gereksinimlerini karşılayıp yaşamaktan öte doğal bir arzu sonucunda etraflarında gerçekleşen olaylar ve gözlem sınırlarını aşan unsurlara ilişkin bilgi elde etmek istemektedirler. Aristoteles bu durumu ‘Metafizik²’ adlı eserinde “bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler” sözüyle ifade etmektedir. Buna göre, bilgi elde etme gereksiniminin altında yatan sebep yalnızca entelektüel merakı gidirmek değil, yaşamış olduğumuz evreni teorik ve pratik gerekçelerle açıklamak ve anlamlandırmaktan geçmektedir. Dolayısıyla, bilgi ve varlık arasında süre gelen bir ilişki vardır. Bu ilişki yalnızca insanlar tarafından kavranabilmektedir çünkü bilme eylemi insana özgü bir özelliktir³. İnsanın varlıkları bilmesinin yolu yalnızca duyum ya da duyumsama aracılığıyla elde ettiği bilgilerden ibaret değildir⁴. İnsan kendi aklını kullanarak duyumlarından elde ettiği bilginin ötesine geçebilmektedir. Diğer bir deyişle, insan görünüşün arkasındaki gerçekliği aklı ile kavrayabilme yeteneğine sahiptir. Bu kapsamda, evrendeki bütün varlık ve niteliklere dayanak oluşturabilecek temel bir varlık arayışı tarihsel süreç içerisinde töz sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu töze ilişkin bilgi elde edebilirse varlıkları ve onlara ilişkin nitelikleri anlama konusunda bir mesafe kat etmiş olacaktır. Dolayısıyla, her düşünür töz kavramına ve bu çerçevede (eğer var ise) belirlediği töze ilişkin çeşitli görüşler ileri sürmektedir. Bu çeşitliliğin altında düşünürlerin tasvir ettikleri töze ilişkin farklı motivasyonları bulunmaktadır. Bu kapsamda, makalede töz kavramının neden farklı anlamlara sahip olduğu ve tözden ne anlaşılması gerektiği düşüncesi irdelenmektedir. Makalenin temel vurgusu Milet Okulu doğa filozoflarını farklı tözleri belirlemeye sevk eden motivasyonun töz ile arkhenin özdeş olarak değerlendirilmesi ve töze çeşitli niteliklerin yüklenmesi olmak üzere iki unsur çerçevesinde belirlendiği ve bu doğrultuda Anaksimenes’in daha kapsamlı bir töz anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktır.

1. Töz Kavramının Kökeni ve Anlamları

Felsefe disiplini içerisinde kullanılan duyum, deney, sanat, bilim ve bilgelik gibi birçok kavram gündelik hayatta da sıklıkla kullanılmaktadır. Töz kavramı ise felsefe alanındaki kavramların çoğundan farklı olarak doğrudan kendisine felsefe alanı içerisinde ya da felsefi terminolojide karşılık bulmuş bir kavramdır. Dilimizde ‘cevher’ olarak da kullanılan töz kavramı İngilizce ‘*substance*’; Fransızca ‘*sustance*’, ‘*substance*’; Grekçe ‘*ousia*’; Latince ise ‘*substantia*’ anlamına gelmektedir. Kavramın Latince karşılığına yakından baktığımızda ‘*substantia*’ kelimesi altında anlamına gelen ‘*sub*’ ile durmak anlamına gelen ‘*stō*’ kelimelerinin birleşiminden meydana gelerek altında duran, var olan anlamlarına gelmektedir. Töz kavramı felsefi soruşturmalarda anlaşılması zor kavramlardan bir tanesidir. Bu durum töz kavramının hem kendi dilimizde hem de başka dillerde birden fazla anlama sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Türk Dil Kurumu⁵’na göre, töz kavramı ilk olarak kök, asıl, cevher anlamlarına gelmekte, ikinci olarak değişenlerin özünde değişmeden kaldığı varsayılan idealist kavram olarak belirlenmektedir. Bununla birlikte, tözün İngilizce karşılığı olan ‘*substance*’ kavramının anlamlarına baktığımızda bu kavramın felsefe tarihinde tartışmaya ve kafa karışıklığına neden bu kadar çok yol açtığı konusunda fikir sahibi olunabilir. ‘*Substance*’ Oxford İngilizce Sözlüğü⁶’ne göre, felsefi anlamlarından belirli noktalarda farklı olacak şekilde şu anlamlara gelmektedir:

- *Madde:*
  - *Kimyasal madde, belirli niteliklere sahip bir tür katı, sıvı veya gaz.*
  - *İlaç ya da yasadışı uyuşturucu madde.*
- *Hakikat, doğruluk: Gerçeklere veya doğruya dayalı olmanın niteliği.*
- *Öz: bir şeyin en önemli veya ana kısmı.*
- *Önem.*

Kavramın sözlük anlamındaki belirtilen farklılıklarından hareketle ilk olarak felsefi anlamda töz kavramının çerçevesini belirleyebiliriz. Bu çerçeve aynı zamanda çalışmanın odak noktası olan Milet Okulu doğa filozoflarının töz kavramını hangi anlamlarda kullandığını vurgulama bakımından ayrıca

² Aristoteles 1996, 980a22.

³ Aydoğdu 2020, 34.

⁴ Sarı 2011a, 124.

⁵ Türk Dil Kurumu 2022.

⁶ Oxford Learner’s Dictionaries 2022.

yol gösterici olmaktadır. Felsefi anlamda töz kavramının kabaca iki farklı anlamının olduğu söylenebilir. Birincisi, Türk Dil Kurumu'nun ikinci tanımlamasını da belirli ölçüde kapsayan, Latince '*substantia*' aracılığıyla aktarılan, '*nesnelere altında duran veya nesnelere temellendiren bir şey*' anlamına gelen ve Yunanca 'varlık' olarak anlaşılan '*ousia*'ya karşılık gelmektedir. Buna göre, genel anlamda belirli bir felsefi sistemdeki tözler gerçekliğin temeli veya temel varlıkları olan şeylerdir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde antik Yunanda atomcu filozoflar için atom tözdür, çünkü atomlar her şeyin kendisinden inşa edildiği temel şeyler olarak kabul edilir. Tüm maddeler, sonucunda parçalanamaz ya da bölünemez olan atom adıyla anılan maddelerden meydana gelmektedir⁷. David Hume⁸'un sisteminde de izlenimler ve ideler bütün algılarımızın temelinde olması dolayısıyla töz olarak belirlenebilmektedir. Bu duruma paralel olarak tartışmaya açık olsa da her şeyin gerçek varlığını ideallerden alması nedeniyle Platon'un düşünce sisteminde idealar töz olarak değerlendirilebilir⁹.

Töz kavramının felsefede ikinci anlamı daha spesifikdir. Buna göre, tözler temel varlıkların belirli bir türüdür. Robinson¹⁰ bu kullanımın bazı felsefi teoriler tarafından kabul edilmeyebileceğini belirtir. Mesela Hume'un izlenim ve ideleri varlığı meydana getiren yapı taşları olmasına rağmen töz olarak değerlendirilmez. Temel varlıkların maddeler mi yoksa uzay-zamanda yer alan olaylar veya özellikler gibi başka bir şey mi olduğu tartışılan bir konudur. Varlık ya da töz temel bir kavram mı yoksa daha temel terimlerle karakterize edilmesi gereken bir kavram mıdır? Diğer bir deyişle, varlık ya da töz onlara ilişkin özelliklerin bir demeti mi yoksa bir dizi olay mıdır¹¹? Örneğin, Aristoteles '*Kategoriler*'¹² eserinde töz olarak belirlediği özne ile öznenin sahip olabileceği çeşitli özellik, nitelik veya ilnekler arasında ayırım yaparak töze yönelik düşüncelerini aktarmaktadır.

Şu ana kadar tözün genel anlamına ilişkin aktarılan özellik ve ayrımları göz önünde bulundurarak felsefi töz kavramına katkıda bulunan altı farklı töz tanımına yer verilebilir¹³:

- “1. Tözler, ontolojik anlamda temel olarak tanımlanır. Tözler diğer her şeyin kendisinden yapıldığı veya metafiziksel olarak sürdürüldüğü şeylerdir.
2. Tözler, diğer şeylerle karşılaştırıldığında nispeten bağımsız ve ebedidir.
3. Tözler, yüklem öznelere ve özelliklerin taşıyıcıları olarak tanımlanır.
4. Tözler, en azından daha sıradan töz türleri için değişimin öznelere olarak tanımlanır.
5. Tözler, normalde varlık veya madde türleri olarak belirlediğimiz şeyler tarafından temsil edilir.
6. Tözler, madde türleri veya cinslerinin tipik bir örneğidir.”

Tarihsel süreç içerisinde töz kavramı birçok düşünür tarafından yukarıda belirtilen tanımlara denk gelecek şekilde farklı anlamlarda ele alınmıştır. Örneğin, Aristoteles'e göre tözün birden çok anlamı vardır. Bu anlamlardan ikisine yer vermek gerekirse; ilk olarak tözler temel konular ya da öznelere¹⁴. İkinci anlamda ise töz madde ve formun birleşimidir¹⁵. Descartes¹⁶ ise tözü var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan ezeli ve ebedi varlık olarak tanımlamaktadır. Locke¹⁷ açısından ise töz birincil ve ikincil niteliklerin taşıyıcısı olan temel bir varlıktır. Diğer bir deyişle, töz cismin niteliklerini taşıyan ve ortaya çıkaran şeydir¹⁸. Milet Okulu doğa filozofları ise şeylerin ya da evrenin doğasına ilişkin yapmış oldukları araştırmaları doğrultusunda, diğer bir ifadeyle ontolojilerine ilişkin

⁷ Capelle 2011, 298; Yardımcı 2020, 472-473.

⁸ Hume 2015, 17.

⁹ Robinson 2021.

¹⁰ Robinson 2021.

¹¹ Robinson 2021.

¹² Aristoteles 1938, I.4-5.

¹³ Robinson 2021.

¹⁴ Aristoteles, Kategoriler, 1938 I.5.

¹⁵ Aristoteles, Ruh Üzerine, 2016 412a6-9.

¹⁶ Descartes 1982: I.51.

¹⁷ Locke 2013, 203.

¹⁸ Sarı 2011b, 167.

görüşleri çerçevesinde töze ilişkin düşüncelerini ön plana çıkarmaktadır. Bu açıdan onların töze yönelik görüşleri felsefi töz kavramının farklı anlamlarına atıfta bulunmaktadır.

2. Milet Okulu Doğa Filozoflarında Töz Kavrayışı

Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes Milet Okulu'nun temsilcileri olarak kabul edilirler. Milet Okulu M. Ö. altıncı ve beşinci yüzyıllarda var olmuş ve felsefenin doğduğu yer olarak kabul gören Milet¹⁹, İyonya'da ortaya çıkmıştır. Bu düşünürlerin çalışmalarını yönlendiren temel motif kabaca varlıkların ortaya çıkma ve ortadan kaybolma nedenlerini açıklayabilecek temel bir ilke arayışıdır²⁰. Grek filozoflarının ilk sorusu dünyanın asıl temel maddesini (ilke, töz) araştırmak olmuştur²¹. Antik Çağ'da toprak, hava, ateş ve su gibi maddeler töz için aday maddeler olarak görülmüştür çünkü tözler dünyayı oluşturan temel maddeler olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Thales'e göre temel madde 'su'dur. Anaksimenes ise 'hava'nın ilk ilke ya da temel madde olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Anaksimandros için ise söz konusu temel madde ya da ilk ilke diğer iki düşünürden farklı olarak su, hava, ateş gibi çeşitli maddelere dönüşebilme imkânı ve açıklaması sağlayan niteliksel anlamda belirsiz ve sonsuz bir madde olarak 'apeiron'dur²². Miletli düşünürler esas olarak dünyanın kökeni ve özü ile meşguldürler; her biri, natüralist monizm geleneğini başlatarak, bütünü tek bir ilkeye bağlamaktadırlar²³. Bahsi geçen bu ilke *arkhe* olarak tanımlanmaktadır. Milet felsefesinin ana problemlerinden biri olan *arkhe* "her şeyin kendisinden geldiği, kendisine gittiği, kendisinden yapıldığı, değişenin altında değişmeden kalan, varlığını devam ettiren şey²⁴" olarak tanımlanabilmektedir. Bu tanımlı göz önünde bulundurduğumuzda *arkhe* ile töz arasındaki ilişki ortaya konulabilir. Aristoteles²⁵'e göre de ilk Yunan filozoflarının amacı var olan tüm şeylerin kendisinden meydana geldiği ve kendisine dönerek yok olabileceği, koşulların değişmesine rağmen özünü ya da tözünü koruyabileceği bir ilkeyi bulmaktır. Ancak Grek felsefesi uzmanı Cornford ise Aristoteles'in seleflerinin onun dört nedeninden (maddi, formel, fail ve ereksel) birini ya da daha fazlasını az ya da çok kusurlu bir biçimde öngörmeleri dolayısıyla eski felsefe tarihçilerinin yanıltıldığını ve böylece erken İyonyalıların yalnızca su ya da hava gibi maddi türden ilkelerle ilgilendikleri gibi bir görüşün kabul edildiğini belirtmektedir: "Buna dayanarak, [İyonyalı düşünürler] kendilerine 'bütün şeylerin kendisinden meydana geldiği tek (maddi) cevher [töz] nedir?' sorusunu soran kimseler olarak gösterilmişlerdir. Ancak, sistemlerinin kendisine bakarsak, cevapladıkları soru farklı bir sorudur: Şeylerin ilkel durumundan çok yönlü ve düzenli bir dünya nasıl ortaya çıktı?"²⁶. Tözün daha önce bahsedilen felsefi anlamları dikkate alındığında, tözün ilk anlamı ontolojik anlamda temel olması ve diğer her şeyin kendisinden yapıldığı şey olması ile ilgilidir. Tözün altıncı tanımlı göz önünde bulundurulduğunda töz madde türlerinin veya cinslerinin tipik bir örneği olarak vurgulanmıştır. Cornford'un iddiasının aksine bu iki maddeyi dikkate aldığımızda Miletli filozofların değişenin arkasında değişmeden kalan, doğadaki bütün varlıkların ve zıtlıkların kendisinden çıktığı ve tekrardan kendisine dönebileceği şeyin ne olduğu sorusuna vermiş oldukları cevaplar onların *arkhe* olarak belirlediği şeyi ve aynı zaman da onların töz olarak neyi kabul ettiklerini de serimleyecektir. Bu doğrultuda farklı ölçekteki varlıkları ve doğada gerçekleşen olayları kendi yalın gözlemleri çerçevesinde

2. 1. Thales

Thales'in batı toplumunun ilk filozofu olarak kabul edilmesinin nedenlerinden biri varlığın doğasına yönelik özgün araştırmalarıdır. Thales her şey neyden yapılmıştır veya varlıklar ne tür maddelerin bir araya gelmesi ile oluşmuştur gibi evrenin işleyişine ve ilk ilkesine yönelik soruşturmalar yapmış ve bu doğrultuda farklı ölçekteki varlıkları ve doğada gerçekleşen olayları kendi yalın gözlemleri çerçevesinde

¹⁹ Milet günümüzde Aydın'ın Didim ilçesine bağlı Balat köyü yakınlarında yer almaktadır.

²⁰ Thomson 1997, 173.

²¹ Kranz 1984, 27.

²² Kranz 1984, 27-39.

²³ Kirk ve Raven 1977, 73.

²⁴ Arslan 2006, 88.

²⁵ Aristoteles, Metafizik, A.3. 983b6.

²⁶ Akt. Thomson 1972, 158.

açıklamaya çalışmıştır. Thales bu açıklamaları neticesinde dış dünyadaki bazı varlık ya da şeylerin başka şeylere dönüşse de sonucunda bu varlıkların belirli yönlerden birbirlerine benzediklerini düşünmektedir. Thales'in bu tespiti, çeşitli şeyler arasındaki gözlemlenen farklılıklara rağmen, bu varlıkların arka planda paylaştıkları temel bir benzerlik olduğu düşüncesini ön plana çıkarmaktadır. Bu fikrin diğer bir ifadesi çokluğun ve birliğin birbiriyle ilişkili olduğu düşüncesidir²⁷. Thales kendi eylem veya değişim ilkesini içeren tek bir maddenin ya da unsurun, tüm fiziksel gerçekliğin temelinde yattığını varsaymaktadır. Ona göre, bu madde her şeyin arkhesi, ilkesi, doğası ya da tözü olan sudur²⁸.

Bununla birlikte, Thales'in suyun her şeyin nedeni olduğu sonucuna nasıl vardığına dair bir kayıt olmamasına rağmen, Aristoteles²⁹'e göre, Thales'i bu inanca götüren nedenlerden biri belki de her şeyin besininin nemli olduğu, nemden ısının üretildiği ve her şeyin bu nem tarafından canlı tutulduğu gibi basit gözlemleridir. Aristoteles, Thales'in kavramını her şeyin tohumlarının nemli bir doğaya sahip olduğu ve suyun nemli şeylerin tabiatının ilk temeli (arkhesi) olduğu gerçeğinden aldığını söyler³⁰.

Thales, ayrıca, buharlaşma veya donma gibi diğer olaylarla suyun farklı biçimler aldığını ifade etmekte ve böylece şeylerin bileşimine ilişkin bir analiz ortaya koymaktadır³¹. Ancak Thales'in şeylerin bileşimine ilişkin analizinin doğruluğu, dünyanın doğasıyla ilgili soruyu gündeme getirmesinden çok daha az önemlidir. Burada önemli olan, her şeyin aslının ne olduğu sorusu ile üzerinde tartışılabilir ve daha fazla analizle doğrulanabilecek ya da çürütülebilir yeni bir tür araştırma yolunun Thales tarafından açılmasıdır. Thales'in diğer bir önemi ise ilk olarak evrenin arkhesi ya da tözü nedir gibi bir soru sorması ve bu soruyu sistematik bir şekilde yalın gözlemleri ile akla başvurarak temellendirmesi ile doğaya ilişkin irrasyonel unsurlara dayanan mitolojik açıklamalar yerine rasyonel açıklamalara zemin hazırlamasıdır³². Aristoteles³³ doğal dünyanın ve doğa olaylarının “nedenlerine ve ilkelerine” yönelik araştırmalarla uğraşan ilk düşünürlerden birinin Miletli Thales olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, arkhe meselesi Thales'in önemini gözler önüne sermekte ve töz sorununa ilişkin bir araştırma yapıldığında ilk olarak başvurulması gereken kişinin o olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bakımdan Thales başta olmak üzere Milet Okulu doğa filozoflarının ilk ilke arayışları içerisinde arkhe olarak belirledikleri varlık ya da maddeleri töz olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Thales'e ilişkin bilgilere en çok ulaştığımız kişi olan Aristoteles, ‘Metafizik’³⁴ adlı eserinde Miletli filozofların arkhe ile tözü özdeş gördüklerini açıkça belirtmektedir. “İlk filozofların çoğunluğu şeylerde sadece maddi ilkelerin bulunduğu inaniyorlardı. Çünkü şeylerin neden meydana geldiklerini, ilk olarak <yani başlangıçta> nereden ortaya çıktıklarını ve son olarak <yani sonuçta> neye karışarak yok olduklarını, gerçi tözün olduğu gibi kaldığını, ama durumlarının değiştiğini, işte bütün bunları şeylerin ögesi ve ilkesi <arche> diye açıklıyorlar ve bu yüzden böyle bir tözün <Physis³⁵> her zaman olduğu gibi kalacağını düşünerek, herhangi bir şeyin <hiçten> doğmayacağına ve <hiçe> karışarak yok olmayacağına inaniyorlar... Zira kendisi olduğu gibi kalırken diğerlerini meydana getiren bir tek ya da birçok tözün mevcut olması gerekir. Böyle bir ilkenin sayısı ve çeşidi konusunda hepsi söz birliği etmiyor, sadece bu tür felsefenin kurucusu olan Thales suyu ilke olarak açıklıyor.” Buna göre, Thales'in arkhe olarak belirlediği suyu aynı zamanda töz olarak da kabul ettiğini ifade edebiliriz. Bu tespitten hareketle Thales'in tözü Arslan³⁶'nın da belirttiği üzere belirli bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Thales'in her şeyin özünde su olduğu düşüncesiyle belirlediği töz ontolojik anlamda temel olma ve bir madde türü olma gibi felsefi töz kavramının çalışmanın başında aktarılan anlamlarından birinci ve altıncı anlamlarını karşılamaktadır. Bu açıdan, belirtmek gerekir ki, Thales'in tözü sudur ve su belirli yapıda bir maddedir.

²⁷ Kranz 1984, 28.

²⁸ Aristoteles, Metafizik, 1996, 983b20.

²⁹ Aristoteles, Metafizik, 1996, 983b20-27; akt. Arslan 2006, 88.

³⁰ Kranz 1984, 29.

³¹ Coplestone 1993, 23.

³² Coplestone 1993, 23.

³³ Thomson 1997, 173.

³⁴ Metafizik, I 3. 983b6 vd = 11a12; akt. Capelle 2011, 54.

³⁵ Physis sözcüğü arkhe gibi kullanılıyor.

³⁶ Arslan 2006, 119.

2. 2. Anaksimandros

Töz sorunu ile ilişkili olarak evrenin ilk, temel madde arayışı içerisinde karşımıza çıkan diğer bir düşünür ise Anaksimandros'tur. Thales'in çağdaşı ve öğrencisi olan Anaksimandros her şeyin kendisinden ortaya çıktığı temel bir şey olduğu konusunda hocası ile aynı fikirdedir. Ancak Thales'in aksine Anaksimandros, değişen ve birbirinin yerini alan ve hep aynı kalan temel maddenin ne su ne de başka özel bir element gibi herhangi bir şey olduğunu ifade etmektedir. Thales arkheyi belirli bir öğede bulurken öğrencisi Anaksimandros "bunu madde bakımından iyiden iyiye belirlenemeyen -bizim "töz" kavramımıza yaklaşan- bir şeyde buluyor ve ne zaman ne de yer bakımından sınırı olmayan bu şeye apeiron, yani sınırsız-şey adını veriyor"³⁷. Böylece o, Thales'in arkhesi ya da tözü olan suyun, diğer belirli elementlerden yalnızca biri olduğunu ve tüm bu belirli şeylerin kökenini açıklamak için daha temel bir şeye ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, belirli şeylerin kendisinden ortaya çıktığı birincil tözün ya da temel maddenin belirsiz veya sınırsız bir özelliğe sahip olması gerektiğini söylemektedir. Aristoteles'in de belirttiği üzere, "dört öğenin birbiri içinde değişmesini gözlemlemiş olan Anaksimandros herhalde bunlardan hiçbirini temel <dayanak> [töz] olarak kabul etmek istemiyor, tersine bunların yanında bulunan başka birini benimsiyordu...^{38,39}. Bu kapsamda, dünyada belirli olarak bulunan bütün varlıkların belirsiz ve sınırsız bir kökene ya da dayanağa sahip olduğunu ifade eden düşünür, aktüel şeylerin belirli, kaynaklarının belirsiz; şeylerin sonlu, kökenlerinin ise sonsuz veya sınırsız olduğunu vurgulamaktadır.

Anaksimandros bu vurgulardan hareketle ana maddenin, arkenin, ilkenin veya tözün ne olması gerektiğini sorgulayarak bu soruya apeiron cevabını vermektedir: "Praxiades'in oğlu, Thales'in öğrencisi ve izleyicisi Miletoslu Anaksimandros sonsuz⁴⁰'u şeylerin ilkesi ve ögesi olarak benimsemiş, ilke için bu adı ilk defa kullanan da o olmuştur.^{41,42} Anaksimandros yalnızca, şeylerin asıl tözü ya da temeli hakkında yeni bir fikir ileri sürmemiş bununla birlikte şeylerin ana, temel maddeden nasıl ayrıldıklarını açıklamaya çalışarak felsefi düşünceleri ilerletmiştir. Thales, ilk madde ya da temel madde olarak arkheden ya da tözden dünyadaki birçok farklı şeyin nasıl dönüştüğü sorununu açıklamayla ayrıntılı olarak ilgilenmemiştir. Mesela, o katı ve gaz gibi farklı formlara bürünebilen suyun, zıttı olan ateşi bünyesinde nasıl barındırabileceğini açıklama noktasında yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla, belirli bir tözden, yine belirli olan zıt ve farklı unsurların nasıl çıkabileceği meselesi Thales'te yanıtız kalmaktadır. Ancak Anaksimandros bu meseleyi ayrıntılı olarak ele almıştır. Ona göre, belirsiz ve sınırsız olan [apeiron], şeylerin yaratılmamış ve yok edilemez birincil tözüdür. Varolan nesnelere başlangıcı arkhe olarak değerlendirilen apeirondur. Bu başlangıç maddesi ne su ne de öge denen şeylerdir, ancak kendisinden bütün göklerin ve bu göklerdeki dünya (kosmos)'ların meydana geldikleri, sınırsız başka bir tözdür⁴³.

Anaksimandros açısından töz aynı zamanda sonsuz bir harekete de sahiptir. Bu hareketin bir sonucu olarak, çeşitli spesifik öğeler, orijinal cevherden ayrılma ve kopma yoluyla meydana gelirler⁴⁴. Arslan⁴⁵'in aktarımıyla "her zaman genç, diri, her zaman canlı ve ezeli-ebedi olarak hareketli olan apeiron'dan önce ayrılma veya kopma yoluyla sıcak ve soğuk çıkmıştır"⁴⁶. Ardından, bu ikisinden nem ortaya çıktı; sonra bunlardan kuru olan toprak ve hava meydana geldi. Bu bakımdan Anaksimandros tözün farklı unsurlara nasıl dönüştüğünü açıklayarak Thales'in görüşlerini bir adım ileriye götürmüştür⁴⁷ çünkü Thales'in suyu rasyonel olarak çokluğu açıklamaktadır ancak ampirik anlamda diğer varlıkların sudan nasıl meydana geldiğini açıklamamaktadır. Bu noktada Anaksimandros'un ileri sürdüğü apeiron rasyonel bir ilke olarak Thales'in tasavvur ettiği gibi tek belirli bir şeyden oluşmamaktadır.

³⁷ Kranz 1984, 31.

³⁸ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 13 vd'ına = 12A9

³⁹ Akt., Capelle 2011, 61.

⁴⁰ Capelle'nin notu "Apeiron" sözcüğü yalnızca sonsuz, yani sınırsız diye çevrilebilir ki, Anaksimandros da kesinlikle bunu kastetmektedir.

⁴¹ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 13 vd'ına = 12A9

⁴² Akt., Capelle 2011, 61.

⁴³ Kranz 1984, 32.

⁴⁴ Kranz 1984, 33.

⁴⁵ Arslan 2006, 103-104.

⁴⁶ Aristoteles, Fizik, 187a20-21.

⁴⁷ Coplestone 1993, 23.

Töz ya da arkhe olarak apeiron Yunanca'da sınırsız, sonsuz ve belirsiz anlamlarına gelmekle birlikte, spesifik anlamda niceliksel olarak sınırsız, niteliksel olarak belirsiz anlamlarına gelmektedir. Anaksimandros'un tam olarak hangi anlamda bu kavramı kullandığıyla ilgili literatürde çeşitli tartışmalar vardır⁴⁸. Ancak bu çalışmada tartışılan mesele kavramın tam anlamının ne olduğundan öte, bu kavramın hangi amaçla kullanıldığıyla ilgilidir. Aristoteles'in⁴⁹ doksografına göre, Anaksimandros "ilke olarak suyu ya da öğelerden birini değil, gökyüzünü ve içindeki dünyaları meydana getiren başka bir sonsuz tözü [temel dayanak] kabul etmiştir"⁵⁰. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Anaksimandros açısından sonsuz töz apeiron olarak belirlenmekle birlikte onun tözü, tözün felsefi anlamlarından ilkinin karşılık gelen "ontolojik olarak temel ve diğer her şeyin kendisinden yapıldığı şey olması" ölçütünü karşılamaktadır. Bununla birlikte, Aristoteles'in⁵¹ "sonsuz [apeiron], madde olarak nedendir... Ama diğer düşünürler de sonsuzdan madde olarak yararlanıyorlar"⁵² ifadesi göz önünde bulundurulduğunda Anaksimandros'un arkhesini bir tür madde olarak gördüğü ve böylece felsefi tözün altıncı anlamı olan "töz madde türlerinin veya cinslerinin tipik bir örneği" ölçütünün de tıpkı Thales'in töz anlayışında olduğu gibi karşılandığı görülmektedir. Thales'ten farklı olarak, Anaksimandros'un töz anlayışı, tözün diğer bir anlamı olan ikinci maddeyi yani "tözler, diğer şeylerle karşılaştırıldığında, nispeten bağımsız ve ebedidir" ifadesini de kapsamaktadır. Bu yorumu yapmaya imkân veren yine Aristoteles'in 'Fizik' kitabındaki Sonsuz'un yüklemelerine ilişkin görüşlerine dayanmaktadır. Aristoteles⁵³ "her şey ya "başlangıç"tır ya da "başlangıç"tan <çıkır>; ama sonsuzun başlangıcı yoktur, aksi takdirde bir sonu olurdu. Ayrıca o başlangıç olarak hem olmamış hem de ebedi olmak <zorundadır>. Çünkü olmuş olan her şeyin bir son bulması zorunludur ve her yok oluşun bir sonu vardır. Bu nedenle, dediğim gibi, bunun başlangıcı yoktur, o daha çok tüm öteki şeylerin ilk başlangıcıymış, her şeyi kapsıyormuş, her şeyi sevk ve idare ediyormuş gibi görünüyor, tıpkı sonsuzun yanı sıra ruh ya da sevgi denen son nedenlerden hiçbirini kabul etmeyenlerin iddia ettikleri gibi. Ve bu da tanrısal olanmış. Çünkü Anaksimandros ile doğa bilimcilerden pek çoğunun kanısına göre o "ölümsüz" ve "ebedi"ymiş"⁵⁴. Aristoteles'in bu aktarımından yola çıkarak apeironun diğer varlıklara kıyasla sonsuz, bağımsız ve kalıcı bir yapıda olması ile Anaksimandros'un töz kavrayışının Thales'in töz anlayışından farklı olarak başka bir anlam taşıdığı da görülmektedir. Böylece, Anaksimandros'un arkhenin diğer formlarına nasıl bürüneceğine ilişkin vurgusu ile evrenin başlangıcına ilişkin görüşleri ya da kozmogonisi tözün ondaki son anlamının ortaya çıkmasına sebep olmakta ve onun görüşlerini Thales'ten farklılaştırarak düşünce tarihi açısından bir adım ileriye götürmektedir. Ayrıca, Anaksimandros'un ontolojisi ile ilişki olarak ilk madde arayışı içerisinde belirlemiş olduğu arkheyi yani apeironu her şeyin kendisinden geldiği temel madde olarak değerlendirmesi ve ayrıca apeironu belirli maddelerin kaynağı olan belirsiz bir madde türü olarak görmesi ile töze ilişkin görüşleri Thales'in düşüncesinde tözün belirtilen ontolojik anlamda temel olma ve bir madde türü olma gibi iki özelliğini de taşımaktadır. Buna göre, Anaksimandros'un tözü apeirondur ve apeiron sonsuz-belirsiz bir yapıdadır.

2. 3. Anaksimenes

Milet Okulu doğa filozoflarının son temsilcisi olarak Anaksimenes ise diğer iki düşünür gibi evrenin ilk ilkesi ya da tözü nedir sorusuna cevap aramış ve kendi gözlemleri çerçevesinde bu soruya bir yanıt vermiştir. Öncelikle o, Anaksimandros'un doğal şeylerin bir araya gelmesi ile ilgili meseleye verdiği yanıtı düşünerek, bu yanıtın yetersiz olduğunu belirtmektedir çünkü her şeyin kaynağı olarak sınırsız kavramı çok belirsiz ve soyut kalmaktadır. Anaksimenes, Anaksimandros'un neden sınırsız bir arkhe arayışı içerisine girdiğini ve bu sınırsız arkheyi neden Thales'in suyun her şeyin nedeni olduğu fikrine tercih ettiğini anlamaktadır. Bu anlayış altında yatan neden niteliksel olarak belirsiz ve niceliksel olarak sınırsız bir arkhe ya da tözün en azından çok çeşitli, sonlu ve belirli şeylerin nasıl ortaya çıktığını açıklamada yardımcı olabileceği düşüncesidir. Ancak Anaksimenes belirsiz ve sınırsız bir ilk ilke ya da tözden diğer şeylerin nasıl meydana geldiğini açıklamada Anaksimandros'un tasvir ettiği arkhesinin

⁴⁸ Cornford 1932; Burnet 1919.

⁴⁹ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 13 vd'ına = 12A9

⁵⁰ Akt. Capelle 2011, 61.

⁵¹ Aristoteles, Fizik III 7. 207b35 vd. = 12A14

⁵² Akt., Capelle 2011, 61.

⁵³ Aristoteles, Fizik III 7. 207b35 vdd. = 12A14.

⁵⁴ Akt., Capelle 2011, 62.

yetersiz olacağını ifade etmekte ve bu nedenle o, Thales'in yaptığı gibi belirli bir arkheye ya da töze odaklanmayı tercih etmektedir⁵⁵.

Bu kapsamda Anaksimenes, Thales ve Anaksimandros'un görüşleri arasında bir nevi orta yolu bulmaya çalışmakta ve bunu belirlemiş olduğu ilke çerçevesinde ortaya koymaktadır. Anaksimenes, 'hava'yı her şeyin kendisinden ortaya çıktığı birincil madde olarak belirlemekte⁵⁶ ve "havanın sudan daha önce ve kesinlikle yalın cisimlerin ilkesi olduğunu iddia⁵⁷" etmektedir⁵⁸. Thales'in arkhe olarak ileri sürmüş olduğu su kavramı gibi, hava da belirli bir maddedir. Ona göre, havanın her varlık için hayati önemde olduğu ve her şeyin temelinde olduğu kolayca gözlemlenebilmekle birlikte zamanla her şey tekrar havaya karışarak çözülmektedir⁵⁹.

Anaksimenes tözün sonsuz yapıda olduğunu belirterek Anaksimandros'un töz düşüncesinden de belirli ölçülerde faydalanmaktadır "... yani Thales'ten aldığı tözün belirli bir varlık olduğu öğretisini Anaksimandros'tan aldığı onun sonsuz olduğu öğretisiyle birleştirmektedir"⁶⁰. Böylece, "Anaksimenes de <Anaksimandros> gibi temelde yatan tözün tek ve sonsuz olduğunu söylüyor, ama bunu onun gibi belirsiz bırakmıyor, havayı ilke diye açıklayarak belirliyor; aradaki fark seyreklik ve yoğunluktan ileri geliyor⁶¹"⁶². Anaksimenes'in tözü Anaksimandros'tan farklı olarak niteliksel olarak belirsiz bir yapıda değildir. Thales'in tözünde olduğu gibi belirli bir yapıdadır. Onun tözünün belirli olduğuna ilişkin vurguyu Arslan⁶³ şu şekilde aktarmaktadır: "Eğer tözün veya ana maddenin yoğunlaşmak ve seyrekleşmek suretiyle farklı varlıkları meydana getirmesi mümkünse veya böyle bir görüş makul ise o zaman artık tözü Anaksimandros gibi belirsiz bir şey olarak almak zorunda değiliz. Çünkü bu durumda veya bu varsayımda, bir aynı şeyin, yani havanın sıkışınca su, daha fazla sıkışınca toprak, en fazla sıkışınca taş veya kaya, buna karşılık seyrekleşince ateş olduğunu söylemek veya düşünmek mümkündür. Bu varsayımı veya açıklama tarzını kabul ettikten sonra, artık tözün belirli bir şey olduğunu kabul etmekte bir sakınca yok gibi görünmektedir". Bu çerçevede, Anaksimenes'in tözü belirli bir yapıda olması bakımından Thales'ten, sonsuz olması bakımından Anaksimandros'un töz anlayışından unsurlar taşımaktadır.

Anaksimandros'un sürekli hareket halindeki sınırsız ve belirli olmayan apeiron görüşü gibi, Anaksimenes'te de hava belirli ve somut bir madde olmasına rağmen her yere yayılabilmektedir⁶⁴: "Havadan oluşan ruhumuzun bizi yönetmesi gibi, tüm evreni de soluk ile hava kaplamaktadır"⁶⁵⁶⁶. Üstelik, havanın hareketi, Anaksimandros'ta diğer şeylerin ana maddeden veya arkheden ayrılma ya da kopmalar yoluyla çıktığına ilişkin açıklamasından daha spesifik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Anaksimenes, havanın her şeyin kökeni ya da temeli olduğunu açıklamak için, bu şeyleri oluşturan havanın yoğunlaşarak ve genleşerek (seyrekleşerek) diğer maddeleri meydana getirdiğini ifade etmektedir⁶⁷.

Anaksimenes bu noktaya değinirken, varlıklardaki nitelik farklılıklarının nicelikteki farklılıklardan kaynaklandığı yönündeki önemli fikrini de ileri sürmektedir⁶⁸. Havanın genişlemesi ve daralması nicel değişiklikleri temsil eder ve tek bir maddede meydana gelen bu değişiklikler, çevremizde gördüğümüz farklı şeylerin çeşitliliğini açıklar. Bahsedildiği üzere, Anaksimenes'e göre, havanın niceliksel bir farklılıkla genişlemesi ısınmaya ve en sonucunda ateşe neden olurken, yoğunlaşması ise, rüzgarları, rüzgarlar bulutları, bulutlar yağmuru meydana getirmektedir. Anaksimenes'in yaptığı, bu sürecin niteliksel yüzünü niceliksel terimlere indirgeyerek açıklamaktır. Evrenin çeşitli bölümleri farklı

⁵⁵ Kranz 1984, 35.

⁵⁶ Coplestone 199, 26; Yardımcı 2016, 1332.

⁵⁷ Aristoteles, Meteoroloji I 3. 984a5 = 13A4

⁵⁸ Akt. Capelle 2011, 70.

⁵⁹ Thomson 1997, 180.

⁶⁰ Arslan 2006, 119.

⁶¹ Simplicius, Aristoteles'in Fizik 24, 26 vd. D'sine=3A5

⁶² Akt. Capelle 2011, 70.

⁶³ Arslan, 2006, 119.

⁶⁴ Thomson 1997, 180.

⁶⁵ Aetius I 3, 4 = 13b2

⁶⁶ Akt. Capelle 2011, 70.

⁶⁷ Coplestone 1993, 26.

⁶⁸ Thomson 1997, 181.

şeylerden yapılmamış, fakat yalnızca aynı şeyden az veya çok içermekle birbirinden farklılaşmaktadır. Anaksimenes nitelik farklılıklarının nicelik farklılıklarına dayandığı düşüncesi ile aynı zamanda dış dünyada meydana gelen meteorolojik olayları da arkhesi ile bir şekilde açıklığa kavuşturmuştur⁶⁹. Buna göre; “hava seyrekleştiği zaman ateş haline geliyor; yoğunlaşınca da rüzgar; havanın yoğunluğu arttıkça önce bulut, sonra su ve toprak, aşırı yoğunlaşma sonucunda da taş haline geliyor. Hava yoğunlaşmışsa rüzgâr meydana geliyormuş, harekete geçince de esiyormuş. Hava bir araya toplanarak daha çok yoğunlaşınca bulut oluyor ve bulutlar <şiddetli basınç altında> suya dönüşüyorlarmış. Bulutlardan düşen sular donduğu zaman dolu meydana geliyormuş; bu nesne fazla nem içeriyor ve sonra donuyorsa o zaman da kar oluşuyormuş. Bulutlar hava akımlarının zoruyla parçalandıklarında şimşek çakıyormuş. Çünkü o zaman parlak ve alevli bir ışın ortaya çıkıyormuş. Gökkuşağı da güneş ışınlarını bir araya toplamış havaya isabet ettiği zaman görünüyormuş. Isınma ve soğuma nedeniyle yeryüzü büyük değişimlere uğradığı zaman da deprem oluyormuş^{70,71}. Bu açıdan, Anaksimenes’in nitelikleri niceliklere indirilmesi önemli bir düşüncedir. Bu görüş daha sonraları Demokritos’un görüşleri ile desteklenmektedir. Bununla birlikte, Aristoteles ise nitelikleri yapısal olarak birbirlerinden farklı olarak görmekte ve ağırlık hafiflik gibi unsurlar arasında kategorik ayrımlar olduğunu belirtmektedir⁷². “Anaksimenes ... töz veya ilke olarak belirli bir şeyi almış olsa bile bu yoğunlaşma ve seyrekleşme mekanizması sayesinde ondan farklı ve zıt şeyleri meydana getirebilir. Günümüzde bütün varlıkların temelde aynı şeyden, yani atomlardan meydana geldiğini kabul etmekle birlikte, onlar arasındaki farklılıkları atom ağırlıkları arasındaki farklılıklara indirgemiyor muyuz?”⁷³. Bu çerçevede, Anaksimenes’in tek bir tözden diğer varlıkların ya da şeylerin nasıl meydana çıktığı konusundaki açıklamalarının hem Thales’ten hem de Anaksimandros’tan daha etkili ve başarılı olduğunu ifade etmekte bir sakınca yoktur.

Anaksimenes’in arkhe arayışı çerçevesinde belirlenen töz anlayışı tözün hava gibi belirli bir madde olması bakımından Anaksimandros’un apeironundan farklılaştığını, Thales’in tözü ile paralellik gösterdiğini; tözün sonsuz olması bakımından ise Anaksimandros’un görüşlerini paylaştığını Thales’in görüşlerinden ayrıldığını ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Son olarak, Anaksimenes’in tözünün daha önce vurguladığımız üzere tözün ontolojik olarak temel olma ve bir madde türü olması gibi tözün felsefi anlamlarından birinci ve altıncı anlamlarını karşıladığını da ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde dış dünyadaki bütün varlık ve niteliklere temel oluşturabilecek bir varlık arayışı tarihsel süreç içerisinde töz anlayışının ve buna bağlı olarak töz sorununun ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedir. Töze ilişkin farklı yaklaşımlar töz kavramının çeşitli anlamlara sahip olmasına ve filozofların töze yönelik çeşitli görüşler ileri sürmelerine yol açmaktadır. Bu doğrultuda Aristoteles’in fizikçiler olarak adlandırdığı Milet Okulu doğa filozofları şeylerin maddi ilkesini (arkhe) ve onların ortaya çıkma ve yok olma yöntemlerini aramaları ve ayrıca arkhe ile tözü özdeş olarak değerlendirmeleri neticesinde evreni rasyonel araştırma yoluyla anlaşılabilir bir düzen içerisinde görmektedirler. Bu çerçevede değerlendirdiğimiz Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes töz, ilke veya temel dayanak anlamlarına gelen arkhelelerini sırasıyla su, apeiron ve hava olarak belirlemişlerdir. Buna göre, Thales’in her şeyin özünde su olduğu düşüncesiyle öne sürmüş olduğu arkhesi tözün felsefi anlamlarından olan tözün ontolojik açıdan temel olma ve tözün bir madde türü olması gibi özellikleri taşımaktadır. Anaksimandros’un bütün varlıkları meydana getiren sozsuz tözü, diğer bir deyişle apeironu temel dayanak olarak kabul etmesi ve sonsuzdan madde olarak yararlanmasıyla onun töz anlayışı Thales’in düşüncesinde olduğu gibi tözün ontolojik temel olma ve tözün madde türlerinin bir örneği olması gibi özellikleri taşımaktadır; ancak töz olarak apeironu başlangıcı ve sonu olmayan bir varlık olarak değerlendirmesi neticesinde töze ezililik ve ebedilik atfederek Thales’in töze ilişkin görüşlerinden ayrılmakta ve tözün felsefi anlamlarından olan ikinci maddeye (tözler, diğer şeylerle karşılaştırıldığında, nispeten bağımsız ve ebedidir) vurgu yapmaktadır. Anaksimenes ise havayı her

⁶⁹ Kranz 1984, 36.

⁷⁰ Hippolytos I 7, 3=13A7

⁷¹ Akt. Capelle 2011, 69.

⁷² Arslan 2006, 124.

⁷³ Arslan 2006: 120

şeyin kendisinden meydana geldiği birincil madde olarak belirlemesi ve havanın farklı form ve maddelere nasıl büründüğünü açıklamasıyla tözün diğer iki düşünürde vurgulanan temel dayanak olma ve bir madde türü olma gibi felsefi tözün iki anlamına da değindiği görülmektedir.

Bununla birlikte, Milet Okulu doğa filozofları arkhelerine ve bu bağlamda belirlemiş oldukları tözlerine çeşitli nitelikler yüklemektedirler. Thales tözün niteliğini suyun diğer varlıkları meydana getirmesinden ötürü belirli ve sonlu bir madde olarak belirlemektedir. Anaksimandros belirli maddelerin kaynağı olan belirsiz ve sonsuz bir madde olarak apeironu tözsel açıdan sonsuz ve belirsiz bir yapıda görmektedir. Ancak, Anaksimenes diğer iki düşünürün görüşlerini sentezleyerek onların töze atfettikleri özelliklerden ayrılmaktadır. Bu doğrultuda, Anaksimenes Anaksimandros'un iddia ettiği gibi temel dayanak olarak tözün tek ve sonsuz olduğunu söylemekte ancak tözün belirsiz olmadığını havanın seyreklik ve yoğunluk gibi hareketleri doğrultusunda tözü ilke olarak açıklayarak belirli bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Anaksimenes'in töz olarak hava gibi belirli bir şeyi alması ve yoğunlaşma-seyrekleşme düşüncesiyle tözün farklı nitelikteki diğer varlıkları nasıl meydana getirdiğini açıklaması Thales ve Anaksimandros'un düşüncelerine kıyasla onun daha kapsayıcı bir açıklama ileri sürdüğünü ortaya koymaktadır. Nihai olarak, Milet Okulu doğa filozoflarının şeylerin birincil tözü olarak değerlendirdikleri su, apeiron ve hava hakkındaki özel fikirlerinin yararlılığı ne olursa olsun, onların gerçek önemi şeylerin nihai doğası ve doğanın gerçekte nelerden oluştuğuna dair ilk doğrudan araştırmayı gerçekleştirmelerinden kaynaklandığını da belirtmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Aristoteles (1996). *Metafizik* (çev. A. Arslan). 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aristotle (1938). *The Categories. On Interpretation. Prior Analytics* (Edt. Cook, H. P., & Tredennick, H). Loeb Classical Library.
- Aristotle (2016) *De Anima* (trans. with an introduction and commentary by Shields, C.). Oxford: Clarendon Press.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydoğdu, H. (2020). Aristoteles Ontolojisinde Töz (Ousia)-Öz (Eidos) İkiliği Problemi. *Dört Öge*, (18), 33-51.
- Burnet, J. (1919). *L'aurore de la Philosophie Grecque*. Payot.
- Capelle, W. (2011). *Sokrates'ten Önce Felsefe* (çev. O. Özügül). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Copleston, F. (1993). *A History of Philosophy. Vol. 1, Greece and Rome*. New York: Image Books.
- Cornford, F. M. & Cornford, F. M. (1932). *Before and After Socrates*. Cambridge University Press.
- Descartes, R. (1982). *Principles of Philosophy* (Trans. with Explanatory Notes. Miller, V. R. & Miller R. P.). Holland: Kluwer Academic Publishers.
- Hume, D. (2015). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (çev. E. Baylan). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Kirk, G. & Raven, J. E. (1977). *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts*. Cambridge University Press.
- Kranz, W. (1984) *Antik Felsefe, Metinler ve Açıklamalar* (çev. S. Y. Baydur). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Locke, J. (2013). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Oxford Learner's Dictionaries (2022). *Substance*. Erişim Tarihi: 08.04.2022 (<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/substance?q=substance>)
- Robinson, H. *Substance. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2021 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.). Erişim Tarihi: 22.03.2022 (<https://plato.stanford.edu/search/searcher.py?query=substance>).
- Sarı, M. A. (2011a). Aristoteles'te İlk İlkelerin Bilgisi ve Nous Üzerine. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (16), 123-131.
- Sarı, M. A. (2011b). Birincil ve İkincil Nitelikler Üzerine Descartes, Locke ve Berkeley. *Yeditepe'de Felsefe*, 57, 150-189.
- Thomson, G. (1997). *Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler, İlk Filozoflar* (çev. M. H. Doğan). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Türk Dil Kurumu (2022). *Töz*. Erişim Tarihi: 06.04.2022 (<https://sozluk.gov.tr/>).
- Yardımcı, A. B. (2016). Milet Okulu Doğa Filozofları Bağlamında Tanrının İmkânı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 1329-1333.
- Yardımcı, A. B. (2020). Ernst Mach'ın Anti-Realizminin Fenomenalist Temeli ve Öznel İdealist Sonucu: Mach Solipsist Bir Düşünür Olabilir mi?. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10(2), 469-487.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

Demographic and Economic Situation of Sinjar Sanjak in the First Half of the XVI. Century

Araştırma Makalesi – Research Article

Durmuş Volkan KARABOĞA

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü

durmuskaraboga@sdu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-9184-3550

Öz

Tarih boyunca birçok seyyahın dikkatini çeken Sincar, günümüzde Irak toprakları içerisinde yer almaktadır. Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı topraklarına katılarak, sancak statüsü ile idari yönden Diyarbekir Eyaleti'ne bağlanmıştır. 16. yüzyılın ilk yarısında, 1518 ve 1523 senelerinde olmak üzere sancakta iki tahrir gerçekleştirilmiştir. 1518 yılında sancağın şehir merkezinde mahalle yapılanmasının bulunmadığı, Müslim ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı görülmekte iken, 1523 yılında sancak merkezi, mahallelere ayrılmış, Müslim ve gayrimüslim nüfus ayrı mahalle ünitelerinde kaydedilmiştir. Diğer taraftan şehirde yaşayan şahısların adlarına bakıldığında önemli bir kısmının Arapça olduğu, hatta gayrimüslim nüfus arasında dahi Arapça isimlerin yaygın olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu durum, Müslim ve gayrimüslim nüfus arasındaki sosyal etkileşimin üst seviyede olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Ekonomik faaliyetler açısından bakıldığında sınıî ve ticari hayatın çok canlı olmadığı sancakta, tarım ve hayvancılığın sancak ekonomisine önemli derecede katkı sağladığı bilinmektedir. Bu çalışmada, 1518 ve 1523 yıllarına ait arşiv kayıtlarının ışığı altında, Sincar Sancağı'nın nüfus, yerleşme ve sosyo-ekonomik özelliklerine dair bilgiler ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sincar, Sancak, Demografi, Ekonomi, Üretim.

Abstract

Sinjar, which has drawn the attention of many travelers throughout history, is located within the territory of Iraq today. Sinjar joined the Ottoman lands during the reign of Yavuz Sultan Selim, and was administratively connected to the Diyarbekir Province with the status of Sanjak. In the first half of the 16th century, in 1518 and 1523, two tax registrations took place in the Sanjak. In 1518, while it was elicited that there was no neighborhood structure in the city center of the Sanjak and the Muslim and non-Muslim population lived together, in 1523 the Sanjak center was divided into neighborhoods, and the Muslim and non-Muslim population was recorded in separate neighborhood units. Besides, when the names of the people living in the city were examined on the archive records, it was ascertained that a significant part of them was Arabic, and Arabic names were common even among the non-Muslim population. As a matter of fact, this situation was crucial with regards to demonstrating that the social interaction between Muslim and non-Muslim population was at a high level.

Concerning economic activities of the Sanjak, where industrial and commercial life was not very active, it was elicited that agriculture and animal husbandry contributed significantly to the Sanjak economy. In this study, in the light of the archival records of the years 1518 and 1523, information about the population, settlement and socio-economic characteristics of Sinjar Sanjak was unveiled.

Keywords: Sinjar, Sanjak, Demography, Economy, Production.

Giriş

Günümüzde Irak topraklarında yer alan Sincar, Musul'un 140 km batısında konumlanmış olup, kuzeyinde Nusaybin, batısında Habur ve güneyinde Deyr ve Ana sancakları ile çevrili idi. Sancak mezkur adını, Musul'un batısında bulunan ve güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan Sincar Dağı'ndan almıştır.¹ Şehrin gelişmesi, müsait coğrafi durumundan kaynaklandığı gibi, buna şehrin çöl bölgesinde tek başına mahsuldar bir dağ yamacında bulunuşu da yardım etmiştir.² Sahip olduğu stratejik ve coğrafi konumu dolayısıyla tarih boyunca birçok seyyahın da dikkatini çeken Sincar'ın tarihi coğrafyasına dair ulaşabildiğimiz ilk nitelikli veriler, X. yüzyıl coğrafyacılarından olan Nusaybinli Ebu'l Kasım İbn Havkal'ın *Sûrat el-Arz :Yer'in Haritası* adlı eserinin tercümesi niteliğinde olan *10. Asırda İslâm Coğrafyası* (2017) isimli kitabında geçmektedir. İbn Havkal yöre ile ilgili izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır:

(...) Beled³'den 9 fersah⁴ uzaklıkta, bir dağın eteğinde, ovada bulunur. Akarsuları, pınarları, sulanan, sulanmayan yerleri vardır. Çiftlikleri iyicedir. Şehrin etrafında halkını koruyan taştan müstahkem bir sur bulunur. Fiyatları ucuz, hayratı bol, soğuk ülkelerdeki gibi yazlık-kışık somak, ceviz, badem, zeytin, turunç, susam, nar gibi yaş kuru meyveleri bol bir yerdir. Irak'a çeşitli yörelere gönderilir. Şehrin kuzey batısında Hıyal vadisi bulunur. Burası Diyar-ı Rabîa⁵ vadilerinden biri olup ağaçlık, verimli, çiftlikleri, otları bol bir yerdir. Burada Benû Kuşeyr, Benû Nümyer, Benû Akil, Benû Kilab'a mensup Araplar oturur, kervanlara muhafızlık yaparlar. Zamanımızda el-Cezire'de, Hit, Enbar bölgesi haricinde Sincar'dan daha çok hurmalık yer yoktur.⁶ (...)

XIV. yüzyılda Ebü'l Fidâ ve İbn Batuta'nın da bu yöreye dair verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır. Bu cümleden olarak, Ebü'l Fidâ, "Bir dağın eteğinde surlarla çevrelenmiş ve bir kalesi bulunan Sincar'ın 66° boylamda 37° 30' enlemde yer aldığını, hurma meyvesi ve bostanları ile ün sahibi olduğunu"⁷ belirtirken; İbn Batuta, bölge hakkındaki izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır:

(...) Meyveleri, ağaçları ve akarsuları bol bir şehirdir. Bir dağın eteğinde kurulmuştur. Nehir ve bahçelerinin çokluğu bakımından, Dimaşk'a benzer. Camii bereketiyle meşhur olup orada edilen duanın makbul olduğu rivayet edilir. Bir nehir caminin etrafını dolaşarak içinden geçer. Sincar ahali si ekrad olup şeci ve cömerttirler.⁸ (...)

Sincar'da yaşayan halk Türk, Kürt ve Yezidilerden teşekkül etmekte idi. Burada yaşayan Yezidilerin varlığı orta çağlara kadar dayanmaktadır.⁹ Türklerin yöredeki varlığı ise IX. yüzyıla kadar dayandığı bilinmektedir.¹⁰ Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hakimiyetine giren Sincar¹¹; XVI. yüzyılın ilk yarısında, *Til'afer* ve *Sincar* olmak üzere iki nahiyeden oluşmakta idi.¹² Sancak, tüm XVI. yüzyıl boyunca olduğu gibi, 1632-1641 yılları arasındaki Osmanlı idari taksimatında da Diyarbekir Eyaleti sınırları dahilinde yer almakta idi.¹³ XIX.

¹ Sâmî 1306, 2654; Akgündüz 1991, 280.

² Plessner 1988, 676.

³ Dicle'nin batısında bir belde olup Musul ile arasında 6 fersah mesafe bulunmaktadır. Bkz. Ebü'l-Fidâ 2017, 239-240.

⁴ Fersah, takriben üç mile veya atla bir saatte alınan mesafeye bedel idi. Bkz. Ünal 2011, 250.

⁵ Araplar, ovaları Dicle ve Fırat nehirlerinin yukarı çığırlarıyla çevrili olduğundan Yukarı Mezopotamya'ya "ada" veya "yarımada" manasındaki Cezire adını vermişlerdir. Eyalet, Sâsânî hakimiyetinin devam ettiği İslamiyet öncesi günlerde her biri kendilerine tahsis edilen Dâr (çoğulu Diyâr) veya "habitasyon" dahilinde yerleşip, sonradan bunlara isimlerini veren; Rebî'a, Mudar ve Bekr adlı Arap aşiretlerine nispetle ve umumiyetle zikredildikleri sırayla; Diyâr-ı Rebî'a, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olarak anılan üç bölgeye ayrılırdı. Diyâr-ı Rebî'a'nın merkezi Musul idi. Strange 2015, 124-125.

⁶ Havkal 2017, 207.

⁷ Ebü'l-Fidâ 2017, 239.

⁸ İbn Batuta 2015, 179.

⁹ Plessner 1988, 676.

¹⁰ Kitapçı 1993, 159.

¹¹ 23 Ağustos 1514 tarihinde Osmanlı ve Safevi orduları arasında cereyan eden Çaldıran Savaşı'ndan sonra, Osmanlı kuvvetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki fetih hareketleri hız kazanmıştır. 10 Eylül 1515'te Diyarbekir (Amid)'in Osmanlı idaresine geçmesinin ardından Şah İsmail, bu sefer Mardin ve çevresindeki Osmanlı nüfuzunu kırabilmek gayesiyle Kara Han kumandasında Safevi birliklerini bölgeye göndermiştir. Koçhisar yakınlarında 1516 yılının Mayıs ayında Dede-Kargın sahasında meydana gelen savaşta Bıyıklı Mehmed Paşa'nın, Safevi kuvvetlerini bozguna uğratmasının neticesinde Mardin ile birlikte Ruha, Birecik, Harput, Çermik, Ergani, Palu ve Sincar, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bkz. İlhan 1992, 116-117. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Osmanlı hâkimiyetine geçişi hakkında ayrıca bkz. Karaca 2003, 57-72; Ünal 2004, 567-573.

¹² BOA. TD 64, 327 ve 340; BOA. TD 998, 60-71. BOA. TD 998 no'lu tahrir defterinin üzerinde tahririn tamamlandığı tarihle ilgili her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Tarihi konusunda 1522-1523 senesinde tutulduğuna dair ilmi bir kanaat mevcuttur. Bkz. Ünal 1989, 5.

¹³ Kunt 1978, 192.

yüzyılda ise idari açıdan Musul vilayetine bağlı bir kaza merkezi olan Sincar'ın¹⁴, Til'Afer nahiyesi ile beraber 72 köyden teşekkül ettiği bilinmektedir.¹⁵

Yerleşme ve Nüfus Özellikleri

Yerleşme, insanların yeryüzünde kendilerine uygun yaşam alanlarını bulmaları ve buralarda yaşamlarını sürdürmelerini ifade etmektedir.¹⁶ Yerleşmeyi; ekonomik şartlar, yerleşim alanının korunaklı ve güvenli bir konum arz etmesi, bir akarsuyun yanında bulunması, bölgedeki yol şebekelerinden yararlanma imkânlarına sahip olması gibi faktörler etkilemektedir.¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda ana hatlarıyla üç yerleşim tipi dikkat çekmektedir. Bunlar; hizmet sektörünün gelişmiş olduğu şehirler, nüfusun büyük kısmının yaşadığı kırsal alandaki köyler, hayvancılıkla geçinen göçerlerin yaşadığı yaylak-kışlaklardır. Osmanlılarda şehir, "nefs" tabiriyle ifade edilmekte idi. Şehir genel olarak sınıî ve ticari faaliyetlerin geliştiği, hizmet sektörünün önemli yer tuttuğu bir merkezdir. Diğer taraftan "cuma kılunur" bir camiinin varlığı, Osmanlı şehri için vazgeçilmez bir unsurdur.¹⁸ Şehrin temel yönetim birimi ise mahalle olarak bilinen yapısal ünitelerdir.¹⁹ Diğer bir ifadeyle mahalleler, şehirlerin en küçük yapı taşları olan konut ve sokak sistemlerinin ve çeşitli faaliyetlerin (idari, iktisadi, sosyal ve kültürel işlevler) gerçekleştirildiği alanların bir araya geldiği en küçük idari birimdir. Binalar ve sokaklar mahalleleri, mahalleler de şehirleri oluştururlar.²⁰ Şehirdeki mahallelerin meskûn kısımları, Müslümanların ve diğer dini cemaatlerin kendi özel hayatlarını kendi özel bölgelerinde yaşadıkları alanlar durumunda idi. Devlet memurları buralara nadir gitmekte idi. Mahalle'nin seçtiği ve kadı'nın onayladığı kethüda ve imam, cemaatin kamu işlerinden sorumlu idi.²¹ Diğer taraftan Osmanlı köyleri genellikle belli bir inanca mensup insanlardan oluşmakta idi. Müslim ve gayrimüslim unsurun bir arada yaşadığı köy pek az idi.²² Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer idari birimlerinde olduğu gibi Sincar Sancağı'na ait nüfus ve yerleşme özelliklerini de şehir ve köyler açısından ele almak mümkündür.

Sincar Sancağı'ndaki yerleşme özelliklerini bölgede yer alan Sincar Dağı ile bunun çevresinde yer alan nehirler ve ovalık alanlar belirlemiştir. Cebel-i Sincar adıyla da bilinen, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Sincar Dağı, doğu tarafından Musul yakınlarında bulunan Cebel-i Mahlebiye'ye ulaşmakta, batı cihetinde de Cerbe Dağı ile iltisak etmektedir.²³ Uzunluğu iki saat mesafeye imtidat ettiği bilinen Sincar Dağı'nın²⁴ güneydoğu eteği, kaza merkezi olması bakımından önem arz etmekle beraber, kuzey ve güney cihetleri de nüfusun toplandığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sancak'ta, Sincar Dağı'ndan başka bir dağ bulunmayıp, arazisi genellikle düz bir ovaya sahiptir. Sincar Dağı'ndan inerek haneleri, bağ ve bahçeleri sulayan, güneybatıya cereyanla Habur Nehri'ne dökülen Sincar nehrinden başka, dağın doğu cihetinden akan Vadi-i Tırtır ile Vadi-i Ahmer isimleriyle bilinen iki çay daha mevcuttur. Güneydoğu cihetine doğru cereyan eden bu nehirlerden ilki Fırat'a yönelerek Cezire'de dağılırken, ikincisi Dicle'ye dökülmektedir.²⁵ Sincar Sancağı'nın diğer nahiyesi olan Til'Afer ise, Dicle Nehri'ne bağlı bir çayın kenarında kurulmuştur. Dolayısıyla sancaktaki yerleşim yerlerinin nehir kıyılarında ve irili ufaklı akarsu kolları üzerinde kurulmasına bağlı olarak, nüfus kesafetinin de bu alanlarda öne çıktığı ifade edilebilir.

Sincar şehir merkezindeki nüfusun kale içi ve periferisinde toplandığı bilinmektedir. Halep Eyaleti'ndeki Maarratünnuman Kalesi büyüklüğünde, kesme taşla yapılan ve yaklaşık yedi bin adım ölçüsünde olan Sincar Kalesi²⁶, şehir nüfusu açısından güvenlik ve asayiş timsali olması yönüyle büyük önem arz etmekte idi. 1518 yılı kayıtlarına göre şehirde, 214 İslam hanesi, 41 mücerred ile 50 Kefere hanesi, 7 mücerred olmak üzere toplam 264 hane mevcut idi. Mahalle yapılanmasının olmadığı şehirde, gayrimüslim nüfus "Cemaat-i

¹⁴ Sahillioğlu 1990, 1252.

¹⁵ Sâmî 1306, 2653.

¹⁶ Gümüşçü 2015, 288.

¹⁷ Braudel 1989, 206-211.

¹⁸ Ünal 2013, 2-5.

¹⁹ Ergenç 1984, 72.

²⁰ Bayartan 2005, 96.

²¹ İnalçık 1995, 259-260.

²² Ünal 2013, 3.

²³ Sâmî 1306, 2654.

²⁴ *Musul Vilayeti Salnamesi*, H.1308/M.1891, 119.

²⁵ Sâmî 1306, 2653. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde, Sincar Dağı'nın eteklerindeki çevre kayalıklardan 70-80 adet akarsuyun bölgeyi suladıktan sonra Fırat Nehri'ne karıştığı bilgisini verirken, Hirmas Nehri ile Sarsar Nehri'nin yörede önem taşıyan su kaynakları olarak öne çıktığını ifade etmektedir. Bkz. Evliya Çelebi 2012, 90-91.

²⁶ Evliya Çelebi 2012, 89. XIX. yüzyılın sonlarında eskiyen kalenin enkazından bir hükümet konağı inşa edilmiştir. Bkz. Sâmî 1306, 2653.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

Yahudiyân" başlığı altında kaydedilmiş ise de, bu başlık altında ayrıca 5 Eramine hane kaydının da yer aldığı görülmektedir.²⁷ 1523 yılında mahalle ünitelerinin tesis edildiği görülen şehirde toplam 360 hane yaşamakta idi. Bu dönemde, "mahalle-i Ali Dürzi", "mahalle-i Muhammed bin Suse", "mahalle-i Mağara", "mahalle-i Kusayr", "mahalle-i Ribata", "mahalle-i Yahuda" olmak üzere toplam 6 mahallenin mevcut olduğu görülmektedir. Mahallelerin nüfus dağılımlarına baktığımızda İslam nüfusun en fazla Kusayr ve Ribata mahallerinde mevcut olduğunu tespit etmekteyiz. Ali Dürzi mahallesinde 43 hane, Muhammed bin Suse mahallesinde 55 hane, Mağara mahallesinde 52 hane, Kusayr mahallesinde 63 hane, Ribata mahallesinde 63 hane, İslam nüfus mevcut iken gayrimüslim nüfus içerisinde ise 84 hanenin *Yahuda* mahallesinde yaşadığı bilinmektedir 1518 yılında tespit edilen 5 Eramine hanesi ile ilgili olarak, 1523 kayıtlarında herhangi bir veri bulunmamaktadır. 1523 yılında şehirde ayrıca 1 imam, 2 malûl, 17 muaf, 3 pir-i fâni, 8 hadimü'l-zaviye ve 4 sipahizade yaşamakta idi (Tablo 1). Şehirde zaviye²⁸ hizmetçilerinin hayli çok olması, şehrin zaviye vakfı bakımından önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Aradan geçen 44 yıllık bir süreçle birlikte sancağın mevcut şehir nüfusunda artışın yaşandığını ve bazı mahalle adlarında da değişikliğe gidildiğini görmekteyiz. 1567 yılında mahalle sayısı aynı olmakla beraber 1523'te mevcut olan *Ali Dürzi* ve *Muhammed b. Suse* adındaki mahalleler, *mahalle-i Aşur* ve *mahalle-i Herad* adlarıyla değiştirilmiştir. Mukayese edebilme adına 1567 yılına ait şehir nüfusuna dair sayısal verilerin verilmesinin konumuz açısından yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu tarihte şehirde toplam 573 İslam hanesi ve 414 mücerred bulunmakta idi. Nüfusun mahallelere göre dağılımına baktığımızda ise; mahalle-i Mağara'da 137 hane, 116 mücerred; mahalle-i Ribat'ta 184 hane, 138 mücerred ile beraber 12 hane Hristiyan; mahalle-i Aşur'da 125 hane, 69 mücerred; mahalle-i Kusayr'da 79 hane, 61 mücerred; mahalle-i Herad'ta 48 hane, 30 mücerred; mahalle-i Yahudiyân'da 86 hane yaşamakta idi.²⁹ 1523-1567 yılları arasında mahalle-i Ribat, sancaktaki diğer mahallelere nazaran nüfus yönüyle öne çıkan idari ünite olmuştur. Mahalle'ye isim olan Ribat'ın ticari hayatta önem arz eden kervansarayların bir prototipi olduğunu kabul edersek, zikrolunan mahallenin nüfuslanmasında buradaki aktif ticari hayatın etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Tablo 1: 1523 Yılında Sincar Şehirde Nüfus Yapısı³⁰

Mahalle	İslam		G.Müslim		Sipahizade	Hadimülzaviye	Pir-i Fâni	Muaf	Malûl	İmam
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred						
Ali Dürzi	43	21	-	-	2	-	1	-	-	-
Muhammed b. Suse	55	26	-	-	2	4	-	1	2	-
Mağara	52	26	-	-	-	-	-	7	-	-
Kusayr	63	10	-	-	-	-	1	9	-	-
Ribata	63	28	-	-	-	4	1	-	-	1
Yahuda	-	-	84	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	276 ³¹	111	84	-	4	8	3	17	2	1

Sincar Sancağı ahalisinin kâhîr ekseriyetinin yüz seneden fazla yaşadığı, hatta yüz yaşındaki erkeklerin dahi çocuk sahibi olabildiği bilinmektedir.³² 1518 yılı kayıtlarına göre şehirde meskun olan Müslüman reayanın

²⁷ BOA. TD 64, 329.

²⁸ Zaviyelerin vakıf sistemi içerisindeki önemi ve Osmanlı medeniyetine olan katkısı hususunda bkz. Karaca-Karaboğa 2019, 1585-1606; Ocak 1978, 247-269.

²⁹ TKGM. TD 97, 319a-325b.

³⁰ BOA. TD 998 numaralı defterin Sincar Sancağı'na ait nüfus verileri tetkik edilirken söz konusu rakamların yekünleri ile ilgili bazı belirsizliklerin olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, şehir nüfusu verilerinde Yahudi hane sayısı 84 olarak verilmesine rağmen, şehir nüfusunun yekün kısmında bu rakam 81 olarak kaydedilmiştir. İslam hane sayısı 276 iken toplamda 279 olarak gösterilmiştir. Diğer taraftan aynı defterin 66. sayfasında Sincar Nahiyesi'ne ait hane sayısı hesaplandığında hane miktarı 783 çıkmakta iken yekün kısmında 1143 verilerek bu rakamın 1062 hanesinin İslam hanesine ait olduğu bilgisi verilmiştir. Bu durumda 783 rakamına daha önce miktarı zaten verilmiş olan şehirlî müslim hanenin de eklendiği sonucu çıkmaktadır. Ayrıca 67. sayfada da Sincar nahiyesine bağlı köy ve mezraaların kaydı bulunmasına rağmen burada kayıtlı hane ve mücerred sayılarının yekünü sayfa 66'daki toplamda belirtilmemiştir. Bu bağlamda sancağın belirtilen yekün verileri, rakamsal değerlendirmeler hususunda olası olumsuz neticelere sebebiyet verebileceğinden bu çalışmamızda köylerin idari yönden bağlı olduğu nahiyeye sınırları göz önünde tutularak hane, mücerred ve diğer sosyal zümre sayılarına dair verilerin yeniden hesap edilmesi cihetine gidilmiştir.

³¹ Tahrir defterinde hane toplamı olarak 279 rakamı verilmiştir. Bkz. BOA. TD 998, 64.

³² *Musul Vilayeti Salnamesi*, H.1308/M.1891, 309.

isimleri incelendiğinde³³, umumiyetle Arapça kökenli olduğu görülmektedir. Diğer taraftan gayrimüslim reaya isimleri arasında da Arapça adlara rastlanması Müslim ve gayrimüslim nüfus arasında sosyal etkileşimin mevcut olduğunu göstermektedir. 1518 yılında şehirde meskun olan Müslüman şahısların isimlerine bakıldığında hem şahıs adı hem de baba adı olarak Ali isminin yaygın olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim tespit edebildiğimiz 80 şahıs ismi arasında “Ali” adına, 36 adet şahıs ismi olarak, 18 adet de baba adı olarak rastlanılmıştır.³⁴ Ali isminden sonra yaygın olan şahıs adlarını ise; Ahmed³⁵, Mehmed, Hasan, Hüseyin, Mahmud, Yusuf, Saffed, Abdulgaffar, İbrahim, Kasım, Musa olarak sıralayabiliriz (Tablo 2). Şahıs adı içerisinde rastlanılmayıp yalnız baba adı olarak kaydı düşülen isimler ise, Zeyneddin, Şuayb, Hoşdız, Hamdan, Mircan, Hacı, Şems, Hattab, Abbas, Sağar, Mecid, Yakub, Honamî, Kara Kulu, Kaddâf, Kemaleddin, İshak, Cabbarü, el-Nasib, Hıdır, Şadan, İvaz, Bereket’tir. Ayrıca bu gruplandırmanın haricinde, Hallac, Bayram, Gıyas, Elyas, Hızır, Kulu Beğ, Derviş, Şeyh, Pir Veli, Hamza, Yuşa, Maksud, Aziz, Seydullah, Bedro, Alaaddin, Bahaddin, Veliddin, İmadeddin, Bekir, Şahkulu, Dingiz, Bestam, Şah Veli, Fazıl, Hüseyin Kulu gibi isimler ise nadir kullanılanlar arasındadır.

Tablo 2: Nefs-i Sincar’da Müslümanlar Arasında Kullanılan Adların Dağılımı

	Adlar	Şahıs Adı	Baba Adı		Adlar	Şahıs Adı	Baba Adı
1	Elyas	1	3	40	İbrahim	3	5
2	Hızır	1	1	41	Abdulgaffar	4	2
3	El-Nasib	-	2	42	Gıyas	1	1
4	Taceddin	2	2	43	Bayram	1	1
5	Hıdır	-	4	44	Hacı	-	2
6	Şadan	-	2	45	Şems	-	1
7	Kulu Beğ	1	1	46	Osman	2	-
8	Ahmed	30	5	47	Hattab	-	6
9	Yusuf	6	2	48	Pir Veli	1	1
10	Bayezid	2	3	49	Nasır	1	-
11	Ali	36	18	50	Abbas	-	1
12	Hasan	16	7	51	Sağar	-	5
13	Derviş	2	2	52	Nureddin	1	2
14	Şeyh	1	1	53	Hallac	1	-
15	Hamza	1	3	54	Ataullah	1	-
16	Abdullah	9	7	55	Mecid	-	1
17	Yuşa	1	-	56	Fazıl	1	2
18	Hüseyin	13	4	57	Muhlis	1	1
19	Gök	1	1	58	Musa	2	1
20	Seydi	2	-	59	Sünd	3	-
21	İvaz	-	3	60	Danibî?	1	1
22	Murad	2	-	61	İmadeddin	1	-
23	Maksud	1	-	62	Veliddin	1	-
24	Mehmed	19	2	63	Bahaddin	1	-
25	Bereket	-	4	64	Yakub	-	1
26	Aziz	1	-	65	Bekir	1	-
27	Zeyneddin	-	2	66	Camî	3	4
28	Mahmud	7	6	67	Honamî	-	2
29	Şaban	1	-	68	Kara Kulu	-	1
30	Şuayb	-	1	69	Şah Kulu	1	1
31	Hoşdız	-	2	70	Dingiz	1	-
32	Şahverdi	2	1	71	Kaddaf	-	3
33	Kasım	3	-	72	Bestam	1	1
34	Hamdan	-	3	73	Şah Veli	1	1
35	Saffed	5	3	74	Kemaleddin	-	3
36	Mircan	-	2	75	İshak	-	3
37	Seydullah	1	1	76	Gücan	1	-

³³ Bu döneme ait Sincar Sancağı köylerindeki şahıs adlarına yönelik tespitlerimiz başka bir çalışmada ele alınacağından burada yalnızca şehirdeki şahıs adlarına yönelik değerlendirmede bulunulmuştur.

³⁴ Pir Ali, Hacı Ali, Yar Ali, Kara Ali, Nur Ali gibi ikili isim/unvan kullanımlarında mevcut olanlar da dahil edilmiştir.

³⁵ Can Ahmed, Pir Ahmed, Hoca Ahmed, Şeyh Ahmed gibi ikili adlarda mevcut olanlar da dahil edilmiştir.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

38	Bedro	1	1	77	Hüseyin Kulu	1	-
39	Alaaddin	1	-	78	Cabbarü	-	4

Gayrimüslim şahıs adlarına bakıldığında, Irza, Markin, Yakub, Saffed, Abdi, Temo, Süleyman, İsmail, İshak, Serkis, Yusuf, Ukayl, Hamas, Reşo, İbrahim, Arin, İsa, Abdüssaid, Yahuda, Salim, Keys, Dilşo, Tamis, Marso, Aziz İvaz, Dino, Ohen, Nurşa, Elhac isimlerinin kullanıldığını tespit etmekteyiz. Bu isimler arasında ise özellikle Irza, Markin öne çıkmakla birlikte, Müslüman isimlerinden olan Yusuf, İbrahim ve Süleyman da baba adı olarak en fazla kaydedilen adlar arasındadır. Diğer taraftan şahıs adı olarak kullanılmayıp sadece baba adı olarak kaydına rastlanan Ones (Avanis), Kıyal, Sabbah, Mikail, Avarkin isimler de yer almaktadır. Gayrimüslimler arasında baba adı olarak en az kaydına rastlananlar arasında, Temo, Avil, Yakub, İzzeddin, Mikail isimleri yer almaktadır (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Nefs-i Sincar'da Gayrimüslimler Arasında Kullanılan Adların Dağılımı

	Adlar	Şahıs Adı	Baba Adı		Adlar	Şahıs Adı	Baba Adı
1	Temo	2	1	21	Salim	1	-
2	Hud	3	3	22	Yusuf	2	9
3	Markin	4	3	23	İzzeddin	1	1
4	Ukayl	1	-	24	Saffed	3	2
5	İsmail	2	-	25	Sabbah	-	4
6	Ones (Avanis)	-	2	26	Süleyman	2	5
7	Hamas	1	-	27	Mikail	-	1
8	Avil	-	1	28	Yuca	1	-
9	Reşo	1	-	29	Abdi	3	-
10	İbrahim	1	8	30	Keys	1	-
11	Irza	6	-	31	Dilşo	1	1
12	Arin	1	-	32	Tamis	1	-
13	Yakub	3	1	33	Marso	1	-
14	Abid	3	-	34	Aziz İvaz	1	-
15	İshak	2	3	35	Dino	1	-
16	İsa	1	-	36	Ohen	1	-
17	Serkis	2	3	37	Nurşa	1	-
18	Abdüssaid	1	-	38	Avarkin	-	1
19	Kıyal	-	1	39	Elhac	1	-
20	Yahuda	1	-				

XVI. yüzyılda, diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, Sincar Sancağı'nda da içtimaî ve iktisadî hayatın ağırlık noktasını köyler teşkil ediyordu. Halkın geçimini genellikle tarım yoluyla temin etmesinden dolayı, nüfusun çoğunluğu köylerde toplanmıştı.³⁶ Nitekim 1518 yılında 928 köylü hane ile 81 mücerred kaydı olan Sincar Sancağı'nda toplam 30 köy mevcut idi. Bu köylerden 19 tanesinde nüfus kaydı bulunurken, 11 tanesinde nüfus kaydı bulunmamaktadır. Bu cümleden olarak 1518 yılında nüfusun yaşadığı köylere baktığımızda, *Karye-i Kızılkend*, 5 hane, 5 mücerred; *Karye-i Gabbara-i Sufla*, 50 hane, 3 mücerred; *Karye-i Gabbara-i Ulya*, 25 hane, *Karye-i Kara Ali*, 36 hane, 6 mücerred; *Karye-i Şahabi*, 22 hane; *Karye-i Ferec*, 36 hane, 9 mücerred; *Karye-i Kuşderaniye*, 13 hane; *Karye-i Bahis*, 18 hane, 5 mücerred; *Karye-i Şilegan*, 26 hane, 3 mücerred; *Karye-i Zeytun*, 15 hane, 3 mücerred; *Karye-i Mübareki*, 13 hane, 1 mücerred; *Karye-i Kapusiyye*, 10 hane; *Karye-i Til*, 12 hane, 1 mücerred; *Karye-i Sultanşa-i Arap*, 4 hane; *Karye-i Şeyh Bello*, 38 hane, 7 mücerred; *Karye-i Kirsi*, 38 hane, 2 mücerred; *Karye-i Muklisiyye*, 13 hane, 3 mücerred; *Karye-i Hatuniye* 183 hane, 20 ve *Karye-i Hayal* 106 hane, 1 mücerred'ten müteşekkil idi. Zikredilen köylerdeki nüfusa ek olarak Til'Afer nahiye merkezinde 196 hane, 10 mücerred ile aynı nahiyede müstakil olarak kaydedilen 69 hane ve 2 mücerred bulunmaktadır (Tablo 4). Kadim Beled adıyla bilinen yörede meskun olan bu müstakil nökerân nüfusa, "mahsûlat-ı Aşiyân" vazifelerine ve mükellef oldukları diğer vergilere mukabil olarak "penç eşkün"

³⁶ Ünal 1989, 64.

kaydı düşülmüştür.³⁷ Nüfus kaydına rastlanılmayan köyler ise, *Karye-i Kayabaş*, *Karye-i Mendo*, *Karye-i Cebbare*, *Karye-i Harabe*, *Karye-i Ağbuğa*, *Karye-i Karak*, *Karye-i Avukni*, *Karye-i Karkuyu*, *Karye-i Böğrüdülük*, *Karye-i Harki*, *Karye-i Tuzcu* idi.

Tablo 4: 1518 Yılında Sincar Sancağı'nda Köylü Nüfus

	Köy	Hane	Mücerred
1	Kızılkend	5	5
2	Gabbara-i Sufla	50	3
3	Gabbara-i Ulya	25	-
4	Kara Ali	36	6
5	Şahabi	22	-
6	Ferec	36	9
7	Kuşderaniye	13	-
8	Bahis	18	5
9	Şilegan	26	3
10	Zeytun	15	3
11	Mübareki	13	1
12	Kapusiyye	10	-
13	Til	12	1
14	Sultaşa-i Arap	4	-
15	Şeyh Bello ³⁸	38	7
16	Kirsi	38	2
17	Muklisiyye	13	3
18	Hatuniye	183	20
19	Hayal	106	1
	Nahiye-i Nefs-i Til'Afer	196	10
	Nökerân (Til'Afer)	69	2
	Toplam	928	81

1523 yılında Sincar nahiyesinde bulunan 28 köyün toplam hane sayısı 1.173, mücerred sayısı ise 368'dir. Bu köyler içerisinde 215 haneli *Karye-i Hatuniye* ile 157 haneli *Karye-i Hayal*, en fazla nüfusa sahip idari birimlerdir. Nahiyedeki köylerin sahip olduğu nüfus dağılımları ise şu şekildedir: Kirsiyurd'ta 72 hane, 16 mücerred, 1 muaf, 1 a'mâ ve 1 imam; Hacı Palas'ta 72 hane, 20 mücerred, 2 muaf; Kara Ali'de 35 hane, 13 mücerred, 1 muaf; Gabbara-i ma Gabbara-i Sufla'da 90 hane, 57 mücerred, 1 muaf, 1 malul, 1 imam; Kızılcıca Kend Ulya ve Sufla'da 31 hane ve 13 mücerred; Dillu'da 41 hane, 13 mücerred, 1 muaf; Kılbaş'ta 29 hane, 14 mücerred, 2 muaf; Hasan Kethüda'da 29 hane, 7 mücerred, 1 muaf; Ali Şami'de 54 hane, 13 mücerred; Ferec'te 44 hane, 11 mücerred, 1 pir-i fâni ve 1 imam; Muklisiyye'de 13 hane, 6 mücerred, 1 imam; Mübareki'de 17 hane, 11 mücerred, 1 imam; Sultanoğlu'da 15 hane, 13 mücerred, 1 pir-i fâni; Süksün'de 49 hane, 11 mücerred, 1 imam; Şihablu'da 16 hane, 8 mücerred; Zeytun'da 8 hane, 10 mücerred; Dögene'de 35 hane, 13 mücerred; Sufiler'de 18 hane, 3 mücerred, 1 imam; Bahis'te 31 hane, 11 mücerred; Til'de 32 hane, 7 mücerred, 1 pir-i fâni; Mendo'da 4 hane, 1 mücerred; Kayabaş'ta 3 hane, 2 mücerred; Kuşderan'da 16 hane, 4 mücerred; Kapuş'ta 29 hane, 9 mücerred, 1 a'mâ; Hatuniye'de 215 hane, 59 mücerred, 5 pir-i fâni, 1 imam, 3 a'mâ ve gayb; Hayal'de 157 hane, 20 mücerred, 1 imam; Zeytun-ı Büzürg'te 18 hane, 3 mücerred kaydı bulunmaktadır. *Karye-i Zindegan*'da ise hane kaydı bulunmamasıyla birlikte dışarıdan gelip burada tarımla uğraşan şahısların olduğu bilinmektedir (Tablo 5). Köy sayısı 11 olan Til'afer nahiyesinin nüfusu, Sincar nahiyesine nispeten hayli düşüktür. Til'afer nahiye merkezinde 316 hane, 116 mücerred, 1 muaf, 1 imam ve 3 a'mâ mevcut olmakla birlikte yalnız 3 köye ait hane ve mücerred sayılarının olduğu görülmektedir: Cebbare'de 20 hane, 4 mücerred, 1 muaf; Ukunu'da 29 hane, 1 mücerred, 1 imam; Harki'de 18 hane, 6 mücerred, 3 muaf bulunmakta idi Diğer taraftan 6 nefer zaviyedar ile 18 nefer hadimü'l-zaviye kaydı olan Til'afer'de nüfusun olmadığı köy isimlerine de rastlamak mümkündür. Bu köyler ise; Bozkara, Ebu Cafer, Ağbuğa, Merare, Cerayikendi, Böğrüdülük, Karkuyu olup buralarda hariçten gelip ziraatle uğraştıkları bilinen şahısların olduğu bilinmektedir. Netice

³⁷ BOA. TD 64, 343.

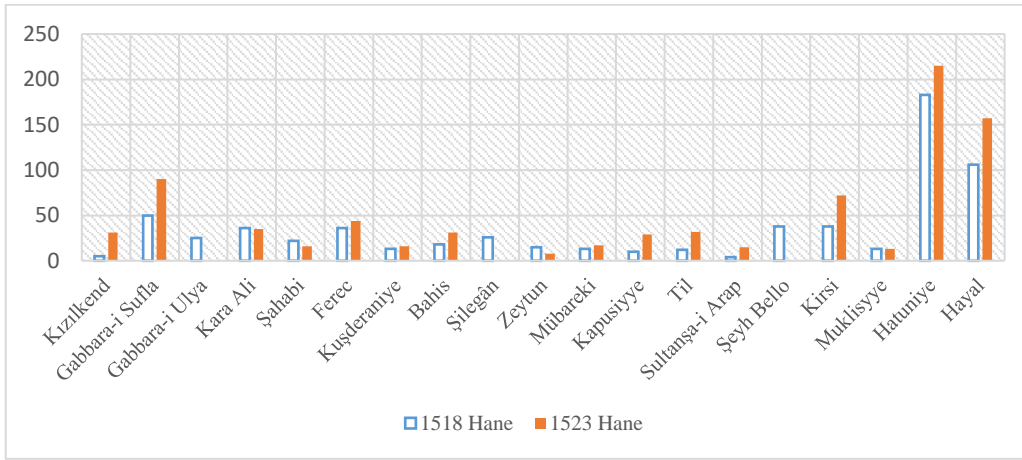
³⁸ Şeyh Bello köyünde tahrir defterine kaydedilen ilk şahsın Şeyh Bello olması, söz konusu şahsın önemli bir sosyal statüde olduğunu düşündürmektedir. Bkz. BOA. TD 64, 338.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

olarak Til'afer nahiyesinde toplam 383 hane, 127 mücerred, 5 muaf, 2 imam, 3 a'mâ, 6 zaviyedar ve 18 zaviye hizmetçisi mevcut idi.³⁹

1518'den 1523'e kadarki süreç içerisinde köylerin adlarında ve idari yapılanmasında bazı değişikliklerin olduğunu tespit etmekteyiz. Bu bağlamda 1518 yılında, Gabbara-i Sufla ve Gabbara-i Ulya iki ayrı köy iken⁴⁰, 1523'te zikrolunan iki köyün, Gabbara-i mâ Gabbara-i Sufla ismiyle birleştiğini görmekteyiz.⁴¹ Diğer taraftan ilk tahrirde Kızılkend⁴², Şahabi⁴³, Kuşderaniye⁴⁴ adlarıyla kaydedilen köylerin bir sonraki tahrirde sırasıyla Kızılcakend⁴⁵, Şahablu⁴⁶, Kuşderan⁴⁷ olarak kaydedildiği bilinmektedir. *Karye-i Hatuniye* ile *Karye-i Hayal* iki tahrir döneminde de en fazla nüfusa sahip köyler olarak karşımıza çıkmaktadır (Grafik 1). 1518-1523 yılları arasında köylerin nüfus miktarında bariz dalgalanmaların olması köyler arasında göçlerin yaşanmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Örneğin, 1518'de 22 hane olan Şahabi, 1523'te 16 hane, 1518'de 15 hane olan Zeytun, 1523'te 8 hane, 1518'de 38 haneli Şeyh Bello ise 1523'te mezra'a olarak kaydedilmiştir. 1518'de nüfus kaydı bulunmayıp, 1523'te nüfuslanan köyler de mevcuttur. Bu cümleden olarak, 1523 yılında Karye-i Kayabaş 3 hane, Karye-i Mendo 4 hane, Karye-i Cebbare 20 hane,⁴⁸ Karye-i Avukni 29 hane, Karye-i Harki 18 hane idi.

Grafik 1: 1523 Yılında Sincar Sancağı'ndaki Köylerin Nüfus Dağılımı

Tablo 5: Sincar Sancağı'nda Köyler ve Nüfus Dağılımı

Nahiye-i Sincar	İslam		Sipahizade	Hadimülzaviye	Pir-i Fâni	Muaf	Malûl	İmam	Amâ
	Hane	Mücerred							
Kirsiyurd	72	16				1		1	1
Hacı Palas	72	20				2			
Kara Ali	35	13				1			
Gabbara-i ma Gabbara-i Sufla	90	57				1	1	1	
Kızılcakend Ulya ve Sufla	31	13							
Dillu nd. Benamlu	41	13				1			
Kılbaş	29	14				2			
Hasan Kethüda-i Saclu	29	7				1			

³⁹ BOA. TD 998, 66-68.

⁴⁰ BOA. TD 64, 331-332.

⁴¹ BOA. TD 998, 66.

⁴² BOA. TD 64, 330.

⁴³ BOA. TD 64, 332.

⁴⁴ BOA. TD 64, 333.

⁴⁵ BOA. TD 998, 66.

⁴⁶ BOA. TD 998, 66.

⁴⁷ BOA. TD 998, 66.

⁴⁸ Bu köy adına 1518 yılındaki tahrir kaydında rastlanılmamıştır.

Ali Şami-i Saclu	54	13							
Ferec	44	11			1			1	
Muklisiyye -tasarruf-ı zûemâ	13	6						1	
Mübareki	17	11						1	
Sultanoğlu -tasarruf-ı erbab-ı tımar	15	13			1				
Süksün	49	11						1	
Şihablu	16	8							
Zeytun- tasarruf-ı zûemâ ve tımar	8	10							
Dögene	35	13							
Sufiler	18	3						1	
Bahis	31	11							
Til	32	7			1				
Mendo	4	1							
Kayabaş-tasarruf-ı zûemâ	3	2							
Kuşderan-tasarruf-ı zûemâ ve tımar	16	4							
Kapuş-tasarruf-ı zûemâ	29	9							1
Zindegan – hariçten ekerler-	-	-							
Hatuniye	215	59			5			1	3 ⁴⁹
Hayal	157	20						1	
Zeytun Büzürg	18	3							
TOPLAM	1173	368			8	9	1	9	5
Nahiye-i Til'Afer	İslam		Sipahizade	Hadimülzaviye	Pir-i Fâni	Muaf	Matûl	İmam	Amâ
	Hane	Mücerred							
Nefs	316	116				1		1	3
Köy									
Bozkara – hariçten ekerler-									
Ebu Cafer – hariçten ekerler-									
Ağbuğa – hariçten ekerler-									
Harabe – hariçten ekerler-									
Cerayikendi – hariçten ekerler-									
Böğrüdelük- hariçten ekerler-									
Karkuyu – hariçten ekerler-									
Cebbare	20	4				1			
Ukunu	29	1						1	
Harki	18	6				3			
Şeyh ⁵⁰									
TOPLAM	383	127				5		2	3

Toprak ve Üretim

Köylünün elindeki topraklar, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmıştı. Bu parçalara çift veya çiftlik deniyordu. Çiftlik, zirâat yapılan yer anlamında ve umumiyetle, bir çift öküzün işleyebileceği arazi olarak tanımlanmıştır.⁵¹ Bir çift(lik) arazi bulunduğu mahalle ve toprağın yetiştirme kabiliyetine bağlı olarak değişmek üzere âla (verimli) yerden 60-80, evsat (orta halli) yerden 80-100 ve ednâ (kıraç) yerden 100-

⁴⁹ Gayb ile birlikte.

⁵⁰ Mezra olarak kaydedilmiş olmasına rağmen burada 2 zaviyedarın bulunmasından dolayı söz konusu yeri köy olarak değerlendirmeye almayı uygun gördük. Zira tahrir memurları bir tek kişi ile de meskûn olsa o yeri derhal karye saymaktadır. Bkz. Ünal 2011, 472.

⁵¹ İnalçık 1959, 582.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

150 dönüm arası olarak tesbit edilmiştir.⁵² Bu verilen ölçüler içerisinde yer tasarruf eden reâyâ, tahrir defterlerine tam, ya da 1 çift, yarısı kadar yer tasarruf eden de nîm çift olarak kaydediliyordu.⁵³ Şehirli, ziraat topraklarından bir çift tasarruf ederse, çift resmi öder, fakat çifti bıraktığı anda bundan kurtulur; halbuki umumiyetle köylü reâyâ böyle bir halde çift resmini ödemeye devam eder.⁵⁴ Sincar Sancağı'nın 1518 yılına ait kanunnâmesinde, çifti olan her Müslüman'dan çift başına 50 akçe değerinde çift resmi tahsil edilmekte idi.⁵⁵ İlk tahrirde toplam 38 tam çift ve 161 nîm çift yazılmış olup, reâyâdan alınan çift resmi miktarı ise 5.925 akçe idi. Şehirli hane arasında, 9 tam çift, 16 nîm çift kaydının bulunması, bu sancaktaki şehirli reâyânın ziraatle uğraştığının açık bir göstergesidir. Nîm çift miktarı yönüyle öne çıkan yerler Hatuniye, Gabbara-i Sufla köyleri ile, Til'Afer nahiye merkezi idi. Diğer taraftan sancakta, evli ve nîm çift'ten az yer tasarruf eden Müslüman reâyâ anlamına gelen bennâk⁵⁶ kaydına da tesadüf etmekteyiz. 1518 yılına ait sancak kanunnâmesinde de bu konuyla ilgili olarak, “..ve çifti olmayub bennâk evinde olan kimesnelerün birer mikdâr zirâ'atleri olsa, zirâ'atine göre hesab edüb dahi her iki dönümüne bir akçe-i Osmanî alalar..” hükmü geçmekte olup⁵⁷ bennâk olandan alınan vergi ise 12 akçe olarak belirlenmiştir. Sancak'ta bennâk olarak kaydedilenlerden tahsil edilen vergi miktarı ise toplam 9.600 akçe kıymetinde gerçekleşmiştir.

Sincar Sancağı'ndaki nüfusun önemli bir bölümünün kır-iskân yerlerinde toplanması, hatta şehirli reaya'nın dahi tarımla meşgul olması durumu, zirâi ekonominin sancak ekonomisinde önemli bir paya sahip olduğunu teyit etmektedir. Köylü reaya, tımarlı sipahilerden mirî arazi kiralamak suretiyle çiftçilik yapmakta idi. Ağırlıklı olarak üretimi gerçekleştiren ürün hububat idi. Çünkü hububat halkın temel besin kaynağı olduğu gibi orduların da yaşesinde kullanıldığından dolayı devlet için stratejik bir ürün idi.⁵⁸ Nitekim hububattan hums üzere yani 1/5 oranında öşür alındığı bilinen Sincar Sancağı'ndaki⁵⁹ hububat ürünleri içerisinde 61.600 kile⁶⁰ ile buğday üretiminin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Buğday üretim miktarı bakımından özellikle nefs-i Sincar, nefs-i Til'Afer, Karye-i Hatuniye, Karye-i Hayal, Karye-i Kirsi öne çıkan yerlerdir. Diğer taraftan buğday üretim miktarının, arpa üretiminin gerisinde kaldığı köyler de bulunmaktadır. Örneğin, Gabbara-i Sufla'da buğday üretimi 600 kile, arpa üretimi 2.500 kile; Karye-i Sultaşa-i Arab'ta buğday üretimi 500 kile, arpa üretimi 750 kile idi. Buğday üretiminden sonra sancakta üretimi yapılan diğer hububat türleri ise arpa ve darı olup, toplam 37.750 kile arpa üretimine karşılık 11.515 kile de darı üretimi gerçekleşmiştir. Arpa, Gabbara-i Ulya haricindeki tüm köylerde üretilmektedir. Buğday ve arpaya nazaran üretim miktarı az olan darının ziraati ise nefs-i Sincar, Karye-i Gabbara-i Sufla, Karye-i Hayal, Karye-i Hatuniye, nefs-i Til'Afer, Karye-i Kirsi'de gerçekleşmekte idi. Hububat ürünlerine ilave olarak sancakta meviz⁶¹, yaş üzüm, incir, şıra, pamuk, susam üretilmekte ve bu ürünlerden de 1/7 oranında öşür alınmakta idi. Susam ve pamuk üretiminin yalnızca nefs-i Til'Afer'de gerçekleşmesi bu yörenin sulama imkânlarının elverişliliği ile yakından ilgilidir. Nitekim üretilen susamdan 200 kile, pamuktan ise 63 men⁶² kıymetinde öşür alınmıştır. 1518 yılında Sincar Sancağı'nda bağat, meviz, incir ve şıra üretiminden 9.690 men/61.450 akçe kıymetinde öşür alınmıştır (Tablo 6). Alınan öşür miktarlarından yola çıkarak şıra üretiminde karye-i Gabbara-i Sufla, incir üretiminde ise karye-i Kirsi öne çıkan yerler olmuştur diyebiliriz. 1523 yılında Sincar Sancağı'ndaki köylerde gerçekleşen hububat üretimine dair kesin bilgilere sahip olamasak da 1518 yılında sancağın hububat üretimi ile ilgili verilerden hareketle, söz konusu üretimin 1523 yılında da gerçekleştiğini düşünmekteyiz. 1523 yılında sancaktaki bağıcılık faaliyetlerinden “mahsulat-ı bağat” adıyla 8.320 akçe vergi alınmıştır.

Tablo 6: 1518 Yılında Bağat, Meviz, Şıra ve İncir Öşürünün Köylere Göre Dağılımı

	Öşür Cinsi	Öşür (men)	Öşür (akçe)
Nefs-i Sincar	Bağat, meviz ve incir	1000	5000
Kızılkend	meviz ve incir	120	600

⁵² Barkan 1997, 393.

⁵³ Ünal 2017, 152.

⁵⁴ İnalçık 1959, 583.

⁵⁵ “Evvel kurâda vâki' olan müslümanlardururlar, anlarun kim, çifti olub ve bir çiftlik zemini zirâ'at etmeğe kâdir ola, her çift başına rem-i çift deyü ellişer Osmânî akçelerin alalar..” Bkz. Akgündüz 1991, 280.

⁵⁶ Ünal 2017, 178.

⁵⁷ Akgündüz 1991, 280.

⁵⁸ Ünal 2013, 3.

⁵⁹ “..Ve zirâ'atlerinden eğer Müslüman ve ger keferedir, hums üzere alalar..” Bkz. Akgündüz 1991, 281.

⁶⁰ 1 kile = 12,85 kg. Bkz. Akgündüz 1991, 221.

⁶¹ Kuru üzüm. Bkz. Ünal 2011, 469.

⁶² 1 menn = 5,773 kg. Bkz. Ünal 2011, 462.

	bağat		4500
Gabbara-i Sufla	şıra	1000	5000
Gabbara-i Ulya	şıra	200	1000
Kara Ali	şıra ve incir	500	2500
Şahabi	bağat		3500
	şıra	200	1000
Ferec	incir	300	1500
Kuşderaniye	incir	80	400
	bağat		1000
Bahis	şıra	100	500
Şilegan	şıra	400	2000
	incir	220	1100
Zeytuni	şıra ve incir	40	200
	bağat		1000
Mübareki	şıra ve incir	40	200
Kapusiiyye	bağ ve incir	100	500
Til	incir	100	500
Şeyh Bello	bağat ve şıra	600	3000
	incir	400	2000
Kirsi	şıra	250	1250
	incir	1040	5200
Muklisiyye	bağat,şıra ve incir	200	1000
Nefs-i Til'afer	incir ve bağat	2000	10000
Hatuniye	şıra	600	3000
Hayal	şıra	200	1000
Muhtelif Bağ			3000
Toplam		9.690	61450

1518 yılında köy ve mezra'aların ; hass-ı mirliya, zeamet ve tımar olmak üzere tasarruf edildiği bilinmektedir. Mirliya hassı olarak ayrılan köyler: Kızılıcakend, Gabbara-i Sufla, Gabbara-i Ulya, Kara Ali, Şahabi, Ferec, Kuşderaniye, Bahis, Şilegan, Zeytun, Mübareki'dir. Zeamet dirlik türünde tasarruf edilen köyler; Kapusiyye, Til, Şeyh Bello, Hatuniye iken tımar erbabı tasarrufunda olan köyler ise, Çayan, Harabe, Ağbuğa, Karak, Avukni, Karkuyu, Böğrüdülük, Harki, Tuzcu, Sultanşa-i Arap, Mendo, Kirsi, Muklisiyye'dir. Üretimi gerçekleşen hububattan ve diğer zirai ürünlerden alınan öşürler ve köylünün devlete ödemekle yükümlü olduğu diğer vergi ve resimler, köylerin hasıllarını teşkil etmekte idi.⁶³ Bu bağlamda 1518 ve 1523 yıllarına dair şehrin ve mevcut köylerin hasıllarını mukayese edebilmekteyiz. 1518 yılında nefis-i Sincar 80.000 akçe, Karye-i Kızılkend 7.000 akçe, Gabbara-i Sufla 18.000 akçe, Gabbara-i Ulya 8.000 akçe, Kara Ali 8.000 akçe, Şahabi 7.000 akçe, Ferec 10.000 akçe, Kuşderaniye 4.500 akçe, Bahis 6.500 akçe, Şilegan 7.000 akçe, Zeytun 4.000 akçe, Mübareki 4.500 akçe, Kayabaş 2.000 akçe, Kapusiyye 5.000 akçe, Til 5.000 akçe, Sultanşa-i Arab 4.000 akçe, Şeyh Bellu 12.000 akçe, Mendo 3.000 akçe, Kirsi 18.000 akçe, Muklisiyye 5.500 akçe, nefis-i Til'afer 66.000 akçe, Cabbare 2.000 akçe, Harab 2.000 akçe, Ağbuğa 2.000 akçe, Karak 2.000 akçe, Karkuyu 2.000 akçe, Böğrüdülük 2.000 akçe, Harki 1.000 akçe, Tuzcu 1.000 akçe, Hatuniye 41.000 akçe, Hayal 30.000 akçe⁶⁴ idi. Nitekim bu dönemde Sincar nahiyesi ile Til'afer nahiyesine bağlı köylerin toplam hasılları 292.000 akçeye malik idi. 1523 yılı icmal defterindeki verilere göre ise sancakta 3 zeamet ve 11 tımar kaydının olduğu⁶⁵ ve

⁶³ Osmanlı vergi düzeni ile ilgili olarak bkz. Ünal 2017, 165 vd.

⁶⁴ Gelirin 15.000 akçesi, bu köyde bulunan zaviyenin Seyyid Hüsameddin adındaki zaviyedârına tahsis edilmiştir.

⁶⁵ BOA. TD 998, 70.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

mirlivâ hassı için ayrılan köy sayısının 24'e yükseldiği bilinmektedir.⁶⁶ Bu köyler arasında züemâ ve erbâb-ı tımarın tasarrufuna bırakıldığına dair üzerine şerh düşülen köylerin de mevcut olması dikkat çeken husustur. Zeamet ve tımar tasarrufuna ayrılan köyler ise “züemâ ve erbâb-ı tımar der livâ-i mezkur” olarak bir arada yazılmıştır.⁶⁷ Bu köyler, Karye-i Muklisiyye (der tasarruf-ı züemâ), Karye-i Zeytun (der tasarruf-ı züemâ ve erbâb-ı tımar), Karye-i Kayabaş (der tasarruf-ı züemâ), Karye-i Kuşderan (der tasarruf-ı erbâb-ı tımar), Karye-i Kapuş (der tasarruf-ı züemâ) olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan Musul Sancağı sınırları içerisinde bulunan Karye-i nefis-i Acuze, Karye-i Kafiru'z-zaman, Karye-i Karavan, Karye-i Palas, ve Mezra-i Til Barid'in hasıllarının Sincar mirlivasının tasarrufuna tahsis edildiği bilinmektedir.⁶⁸

1523 yılında 28 köyü bulunan Sincar nahiyesinin köy ve mezralarının toplam hasılı 213.483 akçe olup, 23.478 akçe ile karye-i Hatuniye ve 16.385 akçe ile de karye-i nefis-i Hayal ile hasılı yüksek olan yerler idi. Nahiyedeki mezralar içerisinde ise züema taifesinin tasarrufunda olduğu anlaşılan *mezra-i Bennu*'nun 5.432 akçe hasıl ile öne çıktığı görülmektedir. 1523'te 11 köyü mevcut olan Til'Afer nahiyesindeki köy ve mezraların hasılları toplamı 60.293 akçe olup en yüksek hasıla sahip köy ve mezra ise, 23.432 akçe ile *karye-i Cebbare*, 2.500 akçe hasıl ile de *mezra-i Ağ-bulak* idi. 1523 yılı Sincar Sancağı'ndaki köy ve mezraların toplam hasılı ise 273.776 akçe idi (Tablo 7).

Tablo 7: 1523 Yılında Sincar Sancağı'nın Köy ve Mezra'a Gelirleri

Nahiye-i Sincar	Hasıl	Nahiye-i Til'Afer	Hasıl
<i>Köy ve Mezraa</i>		<i>Köy ve Mezraa</i>	
Kirsiyurd	12.752	Bozkara – hariçten ekerler-	1.206
Hacı Palas	9.405	Ebu Cafer – hariçten ekerler-	1.984
Kara Ali	7.727	Ağbuğa – hariçten ekerler-	1.912
Gabbara-i ma K.Sufla	11.871	Mez. Haruniyye	1.200
Kızılca Kend Ulya ve Sufla	8.245	Mez. Ali Kara	250
Dillu nd. Benamlu	6.825	Mez. Kazak	500
Kılbaş	5.618	Mez. Mesud	1.175
Hasan Kethüda-i Saclu	5.104	Mez. Buhur	500
Ali Şami-i Saclu	5.739	Merare – hariçten ekerler-	5.214
Ferec	11.268	Şeyh ⁶⁹	240
Muklisiye -tasarruf-ı züemâ	3.752	Cerayikendi – hariçten ekerler-	1.180
Mübareki	4.923	Mez. Ağ-bulak	2.500
Sultanoğlu -tasarruf-ı erbâb-ı tımar	4.624	Böğrüdelük – hariçten ekerler-	1.621
Süksün	7.267	Karkuyu – hariçten ekerler-	7.135
Şihablu	7.143	Cebbare	23.432
Zeytun- tasarruf-ı züemâ ve tımar	4.057	Ukunu	6.099
Döğene	5.833	Harki	4.145
Sufiler	1.441	TOPLAM	60.293
Bahis	9.378		
Til	7.297		
Bennû	5.437		
Kabayış-tasarruf-ı züemâ	3.469		
Kuşderan-tasarruf-ı züemâ ve tımar	4.510		
Kapus-tasarruf-ı züemâ	3.624		
Mez. Böğen	500		

⁶⁶ BOA. TD 998, 66.

⁶⁷ BOA. TD 998, 67.

⁶⁸ BOA. TD 998, 76.

⁶⁹ Zaviyedar olarak kayıtlı iki nefere bu mezradan birer çiftlik yer verilmiştir. BOA. TD 998, 68.

Mez. Bennû -tasarruf-ı zûemâ	5.432
Mez. Aygırgözü -tasarruf-ı zûemâ	200
Mez. Sinubudağı- tımar ve zûemâ	200
Zindegan	1.500
Mez.Badıcan	2.000
Mez. Köse	1.000
Mez. Zir-i Dürh	200
Hatuniye	23.478
K.Nefs-i Hayal ⁷⁰	16.385
Mez. Umra	880
Mez. Sunkurlu	200
Mez. Mengugan	999
Zeytunlu Büzürg	3.200
TOPLAM	213.483

Sulama

Sincar Sancağı'nın sulama imkanları yönüyle hayli elverişli olduğu bilinmektedir. Hirmas ve Sarsar nehirleri ile bunlara bağlı kollar, yöredeki ovalara ve köylerin arazilerine hayat vermekte idi. Nehre bağlı kollardan kahrizler⁷¹ vasıtasıyla oluşturulan su arkları⁷², hem hanelerin su gereksinimini karşılamakta hem de hububat ürünleri bakımından önem arz eden değirmenlerin sürekli faaliyette bulunmasını sağlamakta idi. İncelediğimiz kayıtlarda "mahsulat-ı avlak" ile "resm-i avlak" adlarında vergilere rastlanılmıştır ki avlak'ın; dere, vadi, su cedveli gibi anlamlara gelmesi⁷³, sancakta bu gibi bölgelerde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerden de vergi alındığı fikrini vermektedir. Sincar'da Gabbara-i Ulya, Ferec, Gabbara-i Ulya, Kapusiyye, Hatuniye, Hayal köyleri ile nefis-i Til'ifer'de avlak vergisi alınmakta idi. Nitekim 1518 yılında 20'si şehirde bulunmak üzere 73 avlaktan 71.100 akçe, 1523'te ise 65 avlaktan 8.500 akçe alınmıştır.

Hayvancılık

Sincar Sancağı'nda hayvancılıkla ilgili alınan vergilere bakıldığında küçükbaş hayvancılık ile vahşi hayvan istihsal faaliyetinin öne çıktığı görülmektedir. 1518 yılında 11.500 akçe ağnâm vergisi alınmakta olup, bunun 4.000 akçesi miriliva hassına ayrılmıştır. Her iki koyundan birer akçe resim alındığı bilindiğine göre⁷⁴ sancakta yetiştirilen koyun sayısının 23.000 olduğu ifade edilebilir. 1523 yılında ise alınan ağnâm vergi miktarı 28.000 akçeye yükselmiş ve bu gelirin tamamı miriliva hassına ayrılmıştır. Söz konusu gelirin 22.000 akçesinin şehirli reayadan alınması, hayvancılığın bu sancaktaki şehirli reaya için de önemli bir geçim kaynağı olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan sancakta avcılıkta kullanılan şahin ve balaban⁷⁵ gibi vahşi kuş besleyenlerden de 1518'de 3.500 akçe, 1523 yılında ise 3.000 akçe vergi alınmıştır.

Sınâi ve Ticaret

Tarım ve hayvancılığın yanı sıra sancakta küçük çaplı da olsa sınâi ve ticari faaliyetlerin gerçekleştiği bilinmektedir. Sınâi ekonomiden sağlanan gelir kapsamında bakıldığında değirmenlerin ciddi bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Zira değirmen, klasik dönemin en önemli sanayi tesislerinden birisidir. Halkın temel gıda maddesi olan buğday ve arpa, buralarda öğütülerek un haline getirilmektedir.⁷⁶ Sincar Sancağı'nda değirmenlerin şehir merkezinde yoğunlaşması ve köylerde hemen hemen hiç değirmene rastlanılmaması, köylerin şehirle olan mesafesinin uzak olmadığını düşündürmektedir. Bu bağlamda sancakta 1518 yılında 13 değirmenin toplam geliri 20.320 akçe iken bu değirmenlerin 1523 yılındaki gelirlerine dair herhangi bir bilgiye

⁷⁰ Gelirin 7.052 akçelik kısmı Malikane-i Vakf-ı Zaviye Abdülkadir Geylani'ye ayrılmıştır.

⁷¹ Kahriz: Yer altındaki su yolu. Bkz. Sâmî 2004, 1138.

⁷² *Musul Vilayeti Salnamesi*, H.1308/M.1891, 119.

⁷³ Sâmî 2004, 59.

⁷⁴ Akgündüz 1991, 281.

⁷⁵ Avcılıkta kullanılan bir çeşit doğan veya çakır. Bkz. Ünal 2011, 82.

⁷⁶ Ünal 2017, 183.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

ulaşamamaktayız. Değirmenlerin dışında, mirlivâ hasları içerisinde 3 adet boyahane⁷⁷ ve 3 adet tabakhane⁷⁸ tesisi bulunmakta idi. Nefs-i Sincar ile nefis-i Til'Afer dışında *Hatuniye* köyünde de boyahane ve tabakhane kaydının olması, zikredilen köyün nüfus miktarının fazlalığı ile yakından ilgili olmalıdır. 1518'de sancağın boyahane gelirleri toplamı 18.500 akçe, tabakhane gelirleri ise 9.500 akçe'dir. 1523 yılında, tabakhane gelirinin olmadığı görülen sancağın boyahane gelirleri, 19.440 akçesi Sincar şehrindeki boyahaneye ait olmak üzere toplam 23.040 akçeye yükselmiştir. Ayrıca "*mukataa-i hammare*"⁷⁹ olarak kaydedilen işletme gelirinin 400 akçe olduğu tespit edilmektedir.

Sincar Sancağı'nda gerçekleşen ticari faaliyetlerin sancak ekonomisi açısından önem arz ettiği bilinmektedir; ancak ticari vergi kalemlerindeki çeşitliliğe ve sağlanan gelir miktarlarına bakıldığında sancakta çok canlı bir ticari hayatın olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, 1523 yıllarına ait Sincar Sancağı'nın ticari gelirlerini teşkil eden ihtisâb, tamga-i ağnam, tamga-i hıml, tamga-i gön ve sahtiyan gibi ticari vergi kalemlerini, bölgedeki diğer sancaklarla mukayese ettiğimizde ortaya çıkan tablo, tespitlerimizi doğrulamaktadır (Tablo 8). Geliri, pazarda satılan mallardan alınan resimlerden, eksik ve hileli mal imal edenlerle eksik tartanlardan alınan cürümlerden müteşekkil olan ihtisâb gelirinin⁸⁰ Sincar Sancağı'ndaki miktarı, 2.565 akçe iken bu sancağa yakın konumda bulunan Mardin ve Musul sancaklarındaki ihtisâb gelirlerinin ise hayli yüksek olduğu bilinmektedir. Pazarda satılan ticari mallardan alınan vergi demek olan tamga resmi⁸¹, farklı türevlerde tahsil edilmekte idi. Öyle ki, pazarda satılan koyunlardan tamga-i ağnam; tabaklanmış, boyanmış ve cilalanmış deriden tamga-i sahtiyan ve gön; ticari nakliyatta deve yükünden ise tamga-i hıml adında vergiler alınmakta olup, Sincar Sancağı'nda tamga-i hıml haricinde zikredilen diğer vergi gelirlerinin düşük seviyede olduğu tespit edilmektedir. Nitekim sancakta tamga-i ağnam geliri 6.800 akçe, tamga-i sahtiyan ve gön geliri 500 akçe idi. Tamga-i hıml vergisine, Mardin ve Musul'da rastlanılmaması ve bölgede bu vergi gelirinin yalnızca Sincar Sancağı'nda görülmesi, devenin ticari taşımacılıkta söz konusu sancak için önemli yere sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 8: 1523 Yılında Sincar Sancağı'nın Ticari Vergi Gelirleri

Vergi Adı	Sincar	Mardin	Musul
İhtisâb	2.565	14.900	5.596
Tamga-i Ağnam	6.800	31.000	22.800
Tamga-i Sahtiyaân ve Gön	500	4.800	6.989
Tamga-i Hıml	7.171	-	-

Sonuç

Yavuz Sultan Selim'in saltanatı döneminde Osmanlı topraklarına katılan Sincar Sancağı, XVI. yüzyılın ilk yarısında üç tahrir süreci geçirmiş olmakla birlikte, bölgenin 1540 yılında yapılan tahririne ait bilgilere ulaşamadığımızdan 1518 ve 1523 yıllarının tahrir verileri ışığında Sincar Sancağı'nın nüfus, yerleşme, sosyo-ekonomik özelliklerine dair bilgiler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sancağa adını veren ve yöredeki tek yüksek dağ olarak bilinen Sincar Dağı, sancaktaki nüfus ve yerleşmenin belirleyici unsuru olmuştur. Öyle ki, su kaynakları açısından hayli zengin olduğu bilinen Sincar Dağı, Habur nehrine dökülen Sincar nehrinin de kaynağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Sincar Sancağı'nın periferisinde yer alan ırmaklar ve ovalık alanlar nüfusun bu bölgelerde yoğunluk kazanmasında etken rol oynamıştır. 1518 yılında, sancağın merkezini teşkil eden şehir merkezinde, mahalle oluşumunun olmadığı, şehirdeki Müslüman ve gayrimüslim reayanın bir arada yaşadığı anlaşılmaktadır. 1523 yılında ise, şehirde mahalle ünitelerinin kurulması, bölgede Osmanlı şehir medeniyetinin kısa sürede tesis edildiğini göstermektedir. Nüfusun çoğunluğunun İslam olduğu bilinen sancakta Arap tesirinin baskın olduğu şahıs adlarından anlaşılmaktadır. Diğer taraftan tetkik edilen dönemdeki sancağın gayrimüslim nüfusuna baktığımızda olağanüstü bir artışın yaşanmadığı, diğer bir ifadeyle sancağın

⁷⁷ Boyahâne, dokuma sanayinin yan kollarından birisidir. İpliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması burada yapılmaktadır. Bkz. Ünal 2011, 127.

⁷⁸ Tabakhane, koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenip (tabaklanıp), ayakkabı, giyim eşyası, hayvan koşumları vs. yapımına elverişli hale getirildiği ve renklendirildiği atölyelerdir. Klâsik devirler sanayiinin en mühim unsurlarından olan tabakhaneler, ülke sathına yayılmıştır. Bkz. Ünal 2011, 656.

⁷⁹ Hammâr; Şarap yapan veya satan, şarapçı, meyhaneci. Bkz. Devellioğlu 2012, 371.

⁸⁰ Ünal 1989, 146.

⁸¹ Ünal 2011, 666.

dışarıdan dikkat çekici bir boyutta gayrimüslim nüfus göçü almadığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl boyunca şehirdeki Ribat mahallesinin, diğer mahallelere nazaran daha kalabalık olduğu tespit edilmektedir. Sulama imkanlarının zengin olduğu Sancak'taki ekonomik faaliyetler, zirai alanda yoğunluk kazanmıştır. Üretilen ürünler arasında bilhassa incir, üzüm ve şıra öne çıkmaktadır. Sancak'taki tarımsal faaliyetler köylerde sınırlı kalmamış, mezralarda da üretim faaliyetleri gerçekleşmiştir.

Nitekim Sincar Sancağı'nın nüfus ve yerleşme özellikleri ile reayadan alınan vergiler göz önüne alındığında Sincar nahiyesinin, Til'Afer nahiyesine kıyasla hayli gelişme kaydettiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. TD 64.

BOA. TD 998.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı

TKGM, TD 97.

Salnameler

Musul Vilayet Salnamesi. H.1308/M.1891.

Araştırma ve İnceleme

Akgündüz, Ahmed. (1991). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.III, İstanbul: OSAV.

Barkan, Ö. Lütfi. (1997). Çiftlik. *İslam Ansiklopedisi*, C.III, 392-397.

Bayartan, Mehmet. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, S.13, 93-107.

Braudel, Fernand. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.). İstanbul.

Devellioğlu, Ferit. (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*. Ankara.

Ebü'l-Fidâ. (2017). *Ebü'l- Fidâ Coğrafyası*, Ramazan Şeşen (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ergenç, Özer. (1984). Osmanlı Şehrindeki <Mahalle> nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları*, C. IV, .69-78.

Evliya Çelebi. (2012). *Seyahatname*. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (Haz.). 4. Kitap, C.1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gümüüşçü, Osman. (2015). *Coğrafya'ya Davet*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İbn Batuta. (2015). *İbn Batuta Seyahatnamesi*, Mümin Çevik (Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

İbn Havkal. (2017). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Ramazan Şeşen (Terc.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İlhan, M. Mehdi. (1992). Bıyıklı Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 116-117.

İnalcık, Halil. (1995). İstanbul: Bir İslâm Şehri. İbrahim Kalın (Çev.). *İslâm Tetkikleri Dergisi –Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı*, C.IX, 243-268.

_____. (1959). Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu. *Belleten*, C.XXIII/S.92, 575-608.

Karaca, Behset. (2003). Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini Fethi ve Burada Uyguladığı İdari Sistem. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8, 57-72.

Karaca, B. Karaboğa, D. V. (2019). Osmanlı Medeniyeti, Yerleşmesi ve İskânına Etki Eden En Önemli Kurumlardan Biri Olan Tekke ve Zaviyeler: Hamid Sancağı Örneği. *History Studies*,11/5, 1585-1606.

XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu

---

- Kitapçı, Zekeriya. (1993). *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahâbe Tabî ve Tebea Tabîleri*, Konya.
- Kunt, İ. Metin. (1978). *Sancaktan Eyalete*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ocak, A. Yaşar. (1978). Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme). *Vakıflar Dergisi*, S.12, 247-269.
- Plessner, M. (1988). Sincar. *İslam Ansiklopedisi*, C.X, İstanbul, 676.
- Sahillioğlu, Halil. (1990). Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı. Mustafa Öztürk (Çev.). *Belleten*, C.54/S.211, 1233-1257.
- Strange, Guy Le. (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar (Terc.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Şemsettin Sâmî. (1306). *Kâmûsu 'l-A'lâm*, C.IV, İstanbul. 2653-2654.
- _____. (2004). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ünal, Mehmet Ali. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- _____. (2013). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- _____. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- _____. (2017). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- _____. (2004). Diyarbakir'de Osmanlı Hakimiyeti'nin ve Diyarbakir Beylerbeğliği'nin Kurulması. *I.Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakir Sempozumu Bildirileri*, Diyarbakir. 567-573.

Topraktepe, A Middle Chalcolithic Site in Avanos, Nevşehir; 2020-2021 Archaeological Survey Results

Avanos, Nevşehir’de bir Orta Kalkolitik Yerleşimi, Topraktepe; 2020-2021 Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Sonuçları

Araştırma Makalesi – Research Article

Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü

volkangungordu@nevsehir.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-8483-2415

Summary

Investigations of early prehistoric settled communities in Volcanic Cappadocia are based primarily on research projects concentrating on the western part of the region. These projects were mainly conducted by Istanbul University Department of Prehistory. Our knowledge about the early settled life in Central Volcanic Cappadocia, which refers to Nevşehir and its periphery, is very limited and built on a few regional survey projects. The Nevşehir Neolithic Survey Project, “NENESU” was initiated in 2019. The primary objective of the project is to evaluate the Volcanic Cappadocian prehistoric cultures in an integrated approach with the current survey technologies. Within the scope of the NENESU Project, a prehistoric slope site (Topraktepe) was found in the Avanos region in 2020, and surveys were conducted in the area during the 2020 and 2021 seasons. This article aims to present results from the 2020-2021 seasons of the NENESU Project on Topraktepe.

Keywords: Cappadocia, Avanos, Prehistory, Middle Chalcolithic, Survey

Öz

Volkanik Kapadokya’nın erken tarihöncesi yerleşik toplulukları hakkında gerçekleştirilen araştırmalar bölgenin batısına odaklanmış durumdadırlar. Bu araştırmaların çoğu İstanbul Üniversitesi Tarihöncesi Arkeolojisi anabilim dalı tarafından gerçekleştirilen projelerdir. Merkezi Volkanik Kapadokya olarak tanımlanan Nevşehir ili ve çevresinin en erken yerleşik toplulukları üzerine elimizdeki sınırlı veriler az sayıda yüzeysel araştırmaya dayanmaktadır. NENESU (Nevşehir Neolitik Survey) projesi 2019 yılında bölgede araştırmalarına başlamıştır. Projenin ana hedefi Volkanik Kapadokya Bölgesi’nin tarihöncesi kültürlerini modern yüzeysel araştırmaları metodolojilerini kullanarak bütüncül bir bakış açısı altında değerlendirilmesidir. NENESU Projesi kapsamında 2020 yılında Nevşehir ili, Avanos ilçesi sınırları içerisinde Topraktepe adıyla anılan bir tarihöncesi yamaç yerleşimi tespit edilmiş ve 2020-2021 yıllarında alanda kapsamlı yüzeysel araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma makalesi Topraktepe’de iki sezon içerisinde gerçekleştirilen çalışmaların sonuçlarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapadokya, Avanos, Tarihöncesi, Orta Kalkolitik, Yüzeysel araştırması

Introduction

The southeastern part of central Anatolia is called “Volcanic Cappadocia” by geologists (Fig. 1)¹. The diverse volcanic geomorphology of the region is the main reason for this specific definition. This particular territory is divided into three different areas. The western part of the region, also known as western Volcanic Cappadocia consists of Hasan, Melendiz, Keçiboyduran, Göllü, and Nenezi mountains and the volcanic landforms located around them. The Central Volcanic Cappadocia zone, which refers to the present-day city of Nevşehir and its margins, comprises dense volcanic cones, domes, and maars that are generally located towards the south. According to geologists, this southern volcanic territory is the main reason for the expansion of the unique volcanic landforms extending throughout the entire city². The Erciyes Mountain and its periphery constitute the eastern Volcanic Cappadocia region at the modern city of Kayseri.

Before the 1950s, the existence of prehistoric sites pre-dating the Bronze Ages in the north of the Taurus Mountains seemed unrealistic for archaeologists working in Anatolia. However archaeological surveys in Central Anatolia carried out by James Mellaart during the 1950s broke down this prejudice³. The discovery of Çatalhöyük and the excavations in 1960s provided crucial information about the prehistoric communities of Central Anatolia. In the Volcanic Cappadocia region, Ian Todd’s archaeological surveys in 1964 and 1966 revealed various prehistoric sites⁴, some of which are still under investigation today.

Our knowledge about the Chalcolithic period in Volcanic Cappadocia, on the other hand, is based on a few archaeological surveys and excavations. During Burhan Tezcan’s surveys in Aksaray in 1951 several find-spots yielding material dating to the Chalcolithic period were identified, e.g., in the Gelveri town at Yüksek Kilise (Fig. 1)⁵. The soundings carried out by Ufuk Esin⁶ and later by Sevil Gülçur revealed some pottery fragments, as well as obsidian and bone tools dating to the Chalcolithic period⁷. The prehistoric site of Güvercinkayası was found by Sevil Gülçur in 1994 and excavations were started in 1996 (Fig. 1). Archaeological findings indicate that the site was occupied during the Middle Chalcolithic Period⁸. Kabakulak, another prehistoric site located in the Ortaköy district of Aksaray was found by Ian Todd during the 1960s (Fig. 1)⁹. According to Summers, prehistoric material from Kabakulak can be dated to the Late Chalcolithic period¹⁰. Köşk Höyük, a Late Neolithic - Early Chalcolithic site is located in Niğde (Fig. 1). Excavations were carried out by Uğur Silistireli, and later by Aliye Öztan. Tepecik Çiftlik, a contemporaneous site with Köşk Höyük, is also located in the Çiftlik town of Niğde. Ongoing excavations at the site are led by Erhan Bıçakçı¹¹. Tepecik Çiftlik and Köşk Höyük provide crucial information for the Late Neolithic-Early Chalcolithic transition in Volcanic Cappadocia¹². Recently, another prehistoric survey project was started in 2017 by Abdullah Hacı¹³. This project is crucial as it provides the most recent data on the western Volcanic Cappadocian Chalcolithic, as well as for the application of current survey methodologies. In Central Volcanic Cappadocia, the Civelek Cave, located 8 km to the northeast of the Gülşehir district in Nevşehir yielded prehistoric finds¹⁴ (Fig. 1). The plan of the cave was drawn and the archaeological findings inside were collected by cave specialists. Andreas Schachner and Şenay Schachner studied the prehistoric pottery

---

¹ Toprak 1998: 55.

² Toprak 1998, 63.

³ Mellart 1954, 175-240, Özbaşaran 2011, 103.

⁴ Todd 1980.

⁵ Tezcan 1958.

⁶ Esin, v.d. 1991, Özdoğan 2019, 453.

⁷ Gülçur, Kiper 2009., Özbudak 2012, 270-272.

⁸ Gülçur 2004, 142.

⁹ Summers 1991, 125.

¹⁰ Summers 1991, 131.

¹¹ Bıçakçı v.d. 2012.

¹² Bıçakçı v.d. 2007, 237, Bıçakçı v.d. 2012, 89-134, Öztan 2012, 196-200.

¹³ Hacı 2019.

¹⁴ Schachner, Yenipınar vd. 1997.

from the Civelek Cave¹⁵ and dated the material to the Early-Middle Chalcolithic periods¹⁶. According to Ulf Dietrich Schoop, Civelek pottery is another variation of the Early Chalcolithic culture groups located in the northeast of Konya¹⁷.

The NENESU Project

The history of prehistoric research in Volcanic Cappadocia builds upon the survey and excavation projects that were mainly carried out by Istanbul University Department of Prehistory¹⁸. However, the primary focus of these investigations is restricted to the western part of the region, which refers to the present-day cities of Aksaray and Niğde. The limited information about the central part of the region comes from the survey projects conducted in the 1960s and 1990s. Unfortunately, apart from Todd's surveys during the 1960s, majority of the research concentrated on particular areas without a comprehensive approach. The Nevşehir Neolithic Survey (NENESU) Project started with a certain objective to provide a unified picture for Central Volcanic Cappadocia in Cappadocian prehistory.

The primary geographical scope of the NENESU Project is the present-day city of Nevşehir, including the Avanos, Ürgüp, Gülşehir, Kozaklı, Acıgöl, Derinkuyu, Merkez and Hacıbektaş districts. Identification of territories that could have been suitable for the earliest sedentary communities (e.g., in terms of settlement location and subsistence strategies) is the main purpose of the project.

The southern part of the Central Volcanic Cappadocia region consists of Derinkuyu and Acıgöl districts, encompassing an area characterized by rich volcanic landforms. According to geologists, this particular territory is defined as the Derinkuyu-Acıgöl cluster and includes miscellaneous volcanic cones, domes, and a few maars¹⁹. Geographically, this volcanic area can be defined as an extension of the Western Volcanic Cappadocian landforms. From an archaeological point of view, due to the existence of rich obsidian sources, a number of prehistoric sites are located in the west. Therefore, a consideration of a similar potential for this region brings forth the possibility of prehistoric sites in the Derinkuyu-Acıgöl area, contemporaneous with the sites in the neighbouring region of Western Cappadocia.

The Kızılırmak river, flowing in an east-west direction across the Avanos and Gülşehir districts is the primary water source for the region. In terms of prehistoric settlement strategies, this particular territory could have had provided a favorable environment for early sedentary communities. The Damsa stream, a tributary of the Kızılırmak river, flows in a north-south direction across the Ürgüp district. According to Ian Todd and Nur Balkan Atlı's research around the Damsa dam lake and the Avla Dağ rising on the eastern bank of the Damsa stream, find-spots were found presenting a diverse assemblage of prehistoric chipped stone tools²⁰. During the recent investigations on Avla Dağ in 2019 within the scope of the NENESU Project, we have identified several locations yielding pottery fragments and chipped stone finds, indicating that different locations on Avla Dağ were chosen by prehistoric communities²¹. Hacıbektaş and Kozaklı districts comprise the northern territory of Central Volcanic Cappadocia, a crucial connection region for prehistoric communities towards the southern volcanic area, as well as to Northern Central Anatolia.

According to the geographical scope and the scientific objectives of the NENESU Project, primary survey locations were determined with GIS applications. The cooperation between the GIS software and mobile devices assists to specify possible prehistoric locations on the field. Using the "Compass 55" application, the whole field investigations became observable on the GIS. The contribution of "ALOS Research and Application Project" and "US Geological Survey", whose web pages provide digital elevation models, helped us to produce research maps on GIS. Locations containing dense archaeological material were scanned by drone to produce 3D models of the sites which contributed to

¹⁵ Schachner, Yenipınar vd. 1997, 11-12.

¹⁶ Schachner, Yenipınar vd. 1997, 20.

¹⁷ Schoop, 2005(a), 137.

¹⁸ Özbaşaran 2011.

¹⁹ Toprak 1998, 63.

²⁰ Todd, Pasquare 1965., Balkan-Atlı, Cauvin 1998.

²¹ Güngördü 2021.

Topraktepe, A Middle Chalcolithic Site in Avanos, Nevşehir; 2020-2021 Archaeological Survey Results

---

further understanding the distribution of archaeological findings and possible special or prominent contexts.

Topraktepe

Topraktepe lies in Central Volcanic Cappadocia, about 2 km to the southwest of the Avanos district in Nevşehir city (Fig. 1). The natural hill, which is about 1040 m above sea level, covers an area of less than 4 ha (Fig. 2). In about 400 m distance to the site, Maçançayı is the nearest water source for Topraktepe. The Kızılırmak river flowing in the east-west direction is about 2 km in distance from Topraktepe.

The environmental setting of Topraktepe reveals two distinct geographical features. In terms of landforms formation, the Nevşehir-Avanos highway can be seen as a boundary line. The northern side of the road exhibits an abrupt change in topography. Kılıçdağ (1228 m.), Çaltıtepesi (1215 m.) and Karadağ (1219 m.) extend along the east-west direction just as a natural wall. Due to the intensity of the volcanic landforms and the scarcity of water resources and green vegetation, agricultural activities are restricted in this area. On the contrary, the southern side of the highway is at a lower altitude, providing a fertile area with numerous water sources and wide green vegetation. Through the substantial number of streams irrigating this entire area, miscellaneous vineyards are placed. Topraktepe is situated on the northern edge of this fertile territory adjacent to the Nevşehir-Avanos highway.

Topraktepe is exposed to soil erosion which is easily recognizable on each slope. In terms of settlement strategies, due to the low level of erosion and inclination, the northern slope must be seen as the most suitable zone for prehistoric settlers (Fig. 3). The southern slope which faces the southern fertile territory is also a suitable place since it provides an advantage to control to whole southern region due to its elevation (Fig. 4).

Prehistoric pottery and chipped stone material were found on both the northern and southern slopes during the 2020-2021 investigations at Topraktepe (Fig. 3-4). Due to its topographic advantages, the majority of the material was found on the northern slope. A total of 285 pottery fragments were found. The pottery assemblage of Topraktepe consists of 58 rims, 6 bases, 7 handles, and 214 body sherds. All examples are hand-made from gray or brown colored clay with mostly organic and rarely inorganic temper and burnished on both sides.

Black burnished ware is the main component of the assemblage. In terms of surface colors, the Topraktepe ware could be classified into two different sub-categories:

- 1- Brown and gray colored ware
- 2- Black colored ware

The first group, brown and gray colored wares contain a mottled surface stemming from the firing process in a controlled reductive atmosphere (Fig. 5a). Black mottled parts do not cover the entire area on the surface and appears partially. Mottled examples are represented in all typological shapes.

The second group, black colored wares are another common type in the pottery assemblage and are represented in all vessel types (Fig. 5b). Due to the surface color, incised decorated examples can also be grouped under the black colored wares (Fig. 13). The lack of profiled examples makes it difficult to provide a typological evaluation. Dotted patterns on the surface were created by a pointed tool and filled with white colored paste. Incised body sherds indicate that the decoration pattern covers the entire surface. However, in one example the dotted pattern is restricted by two horizontal overlapping lines.

Based on the rim shapes, a typological classification of the Topraktepe pottery assemblage can be made. However, it should be noted that due to the limited preservation of the rim, only some preliminary insights can be provided in this study. Both jar and bowl types are represented in the assemblage. Hole mouth vessels are a common type (Fig. 6), while necked jars also exist (Fig. 7). Bowls could be classified into straight walled (Fig. 8) and semi globular types (Fig. 9). However, due to the limited number of preserved rims, typological descriptions are restricted. Besides these shapes, rims, flat bases (Fig. 10), and vertical handles (Fig. 11) are also present.

The chipped stone industry of Topraktepe is primarily made from obsidian. Flint constitutes a small portion of the assemblage. The presence of both obsidian and flint cores indicates that the tool production process was carried out on-site (Fig. 12). The chipped stone assemblage consists of mainly flakes and blade fragments.

The Middle Chalcolithic Period in Volcanic Cappadocia

The first half of the sixth millennium BC, the transition phase from the Late Neolithic to the Early Chalcolithic in Volcanic Cappadocia, points to the continuation of the Neolithic traditions, although some local differences appear²². However, the second half of the era witnessed essential changes in local communities.

The first indication of this new way of life is the diversification of settlement types. Hacılar provides information about different settlement types during the end of the 6th and first half of the 5th millennium BC²³;

The first settlement type consists of sites located in agriculturally favorable territories. Tepecik Çiftlik and Köşk Höyük suits well for this description. These sites contain earlier levels, indicating chronological continuity²⁴. Sites located on top of natural hills or slopes that dominate their peripheries present a second settlement type. These sites differ from the first type with the lack of chronological continuation, and apparently, these locations were not preferred before by the prehistoric communities in the region. Güvercinkayası can be evaluated in this group²⁵. The last settlement type is the seasonal camp-sites. The primary cause for the establishment of such sites is animal husbandry practices. Hacılar mentions that such sites were found during his surveys²⁶.

The Early Chalcolithic pottery of Volcanic Cappadocia is represented by red slipped and dark or black colored wares. The black/dark colored wares become dominant during the Middle Chalcolithic. Incised decorations are recognizable in both the Early and Middle Chalcolithic periods²⁷.

The Middle Chalcolithic period in Volcanic Cappadocia was defined by the investigations carried out in the western part of the region. Güvercinkayası reveals the primary information about both settlement patterns and pottery traditions of the Middle Chalcolithic period in the region. The Middle Chalcolithic pottery of the site is classified under four main groups; Black/Dark Burnished Ware, Simple V Incised Decorations, Light Paste Ware, and Bichrome Painted Sherds. The dominant type, Black/Dark burnished ware is divided into two sub-groups as monochrome and polychrome types²⁸. Both relief and incised decorations were recognized on the wares. For instance, panels filled with impressed dots and also panels filled with lozenges bordered by fluted lines were recognized²⁹. Storage jars is the most common type. A large number of medium or small sized vessels such as hole mouth jars or conical and semi globular bowls are also among the recognized shapes³⁰.

Conclusion

Topraktepe is located in a special place at the edge of two opposite geographical zones: a hilly arid area without any water resources or green vegetation towards its north, and a fertile territory with numerous streams and vineyards towards the south. As mentioned above, the choice of settlement location during the Middle Chalcolithic in Volcanic Cappadocia indicates a preference towards the natural hills or slopes that dominate their peripheries. Based on its location and topography, Topraktepe is a suitable place in

²² Özdoğan 1993, 179.

²³ Hacılar 2019, 32-33.

²⁴ Hacılar 2019, 31.

²⁵ Hacılar 2019, 32-33.

²⁶ Hacılar 2019, 32-33.

²⁷ Özbudak 2016, 133-144.

²⁸ Çaylı 2009, 108.

²⁹ Gülçur 2004, 146.

³⁰ Gülçur 2004, 145.

Topraktepe, A Middle Chalcolithic Site in Avanos, Nevşehir; 2020-2021 Archaeological Survey Results

---

terms of settlement strategies as this natural hill dominates the fertile territory to the south, a favorable zone for both hunting and husbandry practices.

Topraktepe pottery assemblage could be categorized under the Dark/Black Burnished ware. Both the gray or brown and black burnished sub-groups indicate a tendency towards organic temper use, while rare examples of inorganic temper use are also recognized. The majority of the wares were slipped and burnished on both sides. In terms of typology, both jar and bowl shapes are present within the assemblage. Unfortunately, due to the limited preservation of the rims, only a preliminary assessment of the ware shapes could be proposed. Hole mouth vessels are common in typology. Similar shapes are unknown in Tepecik Çiftlik and Gelveri. However, comparable examples are known from Güvercinkayası (Fig. 15). In Northern Central Anatolia, hole mouth vessels are known from Büyük Güllücek³¹, Yarikkaya³², Büyükkaya³³ and Yazılıkaya³⁴. Necked jar shapes also exist, and similar shapes are recognized both at Tepecik Çiftlik (Fig. 16a), Gelveri (Fig. 16b) and Güvercinkayası (Fig. 16c). Bowl types could be categorized under straight walled and semi globular shapes. Straight walled bowls are known from Tepecik Çiftlik (Fig. 14a) and also Büyük Güllücek³⁵ and Yazılıkaya³⁶ in the north. Straight walled, semi globular types are present within both Güvercinkayası (Fig. 14c) and Tepecik Çiftlik (Fig. 14b) assemblages.

Incised decorated wares are known from Gelveri, Tepecik Çiftlik, Köşk Höyük, and Güvercinkayası with different compositions such as wave motifs, parallel lines, or triangle and circle motifs. Although in small numbers, incised decorated black burnished body sherds were recognized in the Topraktepe pottery assemblage. The composition which consists of incised dots bordered with lines is comparable with the Tepecik Çiftlik (Fig. 17b), Köşk Höyük, and Güvercinkayası (Fig. 17a) examples. Moreover, the Northern Central Anatolia contain some comparable examples of incised decorated wares. Incised decorated sherds which have both engraved and grooved decorations are known from Büyük Güllücek³⁷. Even in small number, some incised decorated sherds are also recognized from both Yarikkaya³⁸ and Büyükkaya³⁹. In Lake District Region, Hacılar layer I which is dated to the Early Chalcolithic period, contain a few incised and grooved decoration⁴⁰. Early Neolithic layers of Kuruçay represent some incised decorated sherds which contain rows of engraved dots and curved lines⁴¹. Even in small number, Early Chalcolithic layers of Kuruçay also provide some incised decorated body sherds in layer 8 and 7⁴². A few incised decorated sherds are also known from the Early and Late Neolithic layers of Höyücek⁴³.

The 2020-2021 archaeological surveys at Topraktepe demonstrate the occupation of the natural hill during the Middle Chalcolithic period. The choice of settlement location and the dominant pottery tradition reinforce this assumption. According to the surface treatments, decorations and vessel shapes, the most comparable materials belong to Güvercinkayası, dating to the end of the 6th and the first half of the 5th millennium BC. Therefore, it could be proposed that the Topraktepe assemblage represents an occupation of the site during this time span.

---

³¹ Schoop 2005(a), 43-47.

³² Schoop 2005(a), 57-62.

³³ Schoop 2005(a), 50-56, Schoop 2005(b), 28, 29, 31, 34.

³⁴ Schoop 2005(a), 62-63.

³⁵ Schoop 2005(a), 43-47.

³⁶ Schoop 2005(a), 57-62.

³⁷ Schoop 2005(a), 46.

³⁸ Schoop 2005(a), 60.

³⁹ Schoop 2005(a), 56, Schoop 2005(b), 18.

⁴⁰ Schoop 2005(a), 157.

⁴¹ Schoop 2005(a), 164.

⁴² Schoop 2005(a), 164-165.

⁴³ Schoop 2005(a), 169.

Bibliography

Bıçakçı, E., Altınbilek-Algül, Ç., Balcı, S., Godon, M. (2007). Tepecik-Çiftlik. M. Özdoğan, N.Başgelen, (Ed.), Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar Yeni Bulgular (p. 237-253), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Bıçakçı, E., Godon, M., Çakan, Y. G. (2012). Tepecik-Çiftlik. M. Özdoğan, N.Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), The Neolithic in Turkey Cilt 3, (p. 89-134). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çaylı, P. (2009). Güvercinkayası 14 Numaralı Evin Çanak Çömlek Verilerinden Yola Çıkararak Yerleşme Düzeni ve Toplumsal Yapılanmanın Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

_____ (2018). Güvercinkayası Orta Kalkolitik Yerleşmesi Depo Kapları ve Depolama Alanlarının Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Esin, U., Bıçakçı, E., Özbaşaran, M., Balkan-Atlı, N., Berker, D., Yağmur, İ., Atlı, A. K., (1991). Salvage Excavations at the Pre-Pottery Site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia. *Anatolica XVII*: 123-176.

Gülçur, S. (2004). Güvercinkayası The Black/dark Burnished Pottery: General Overview. *TÜBA-AR 7*, 141-164.

Gülçur, S., Kiper, Y. (2009). Gelveri Yüksek Kilise 2007 Yılı Sondaj Çalışması. Kazı Sonuçları Toplantısı 30/4, 285-296.

Hacar, A. (2019). Niğde İli Dağlık Bölgenin Orta Kalkolitik Dönem Buluntu Alanları. P. Çaylı, I. Demirtaş, B. Eser (Ed.), Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı (p. 21-45). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Mellaart, J. (1954). Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey. *Anatolian Studies (1954) 4*, 175-240.

Özbaşaran, M. (2011). The Neolithic on the Plateau. S. R. Steadman, G. McMahon (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10.000-323 B.C.E.* (p. 99-124.), New York: Oxford University Press.

Özbudak, M. O. (2010). Gelveri Kültürü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

_____ (2012). Kapadokya'da MÖ 6. Binyıl Kronolojisinin Kayıp Halkası. Gelveri Çanak Çömleği Üzerine En Son çalışmalar. *Colloquium Anatolicum 11*: 267-297.

_____ (2016). Koyu Yüzlü Çizi-Kazı Bezemeli Çanak Çömlek Işığında Orta Anadolu'da Orta Kalkolitik'e Geçiş Sorunu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özdoğan, M. (1993). Vinca and Anatolia: A New Look at the Very Old Problem. *Anatolica XIX*: 173-193.

Topraktepe, A Middle Chalcolithic Site in Avanos, Nevşehir; 2020-2021 Archaeological Survey Results

---

_____ (2019). Yeniden Gelveri. P. Çaylı, I. Demirtaş, B. Eser (Ed.), Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı (p. 447-467). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Öztan, A. (2012). Köşk Höyük (1982-1991, 1995-2009). Dil tarih Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı. Orhan Bingöl, Aliye Öztan, Harun Taşkiran (Eds.), Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011) (p.195-202), Ankara: Ankara Üniversitesi

Tezcan, B. (1958). Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler. Belleten XXII: 517-526

Todd, I. (1980). The Prehistory of Central Anatolia I The Neolithic Period. Paul Aström Förlag, Göteborg.

Toprak, V. (1998). Vent distribution and its relation to regional tectonics, Cappadocian Volcanics, Turkey. Journal of Volcanology and Geothermal Research 85, 55-67.

Schachner, A., Yenipınar, H., Gülyaz, M., Schachner, Ş. (1997). Die-Civelek Höhle in der Nahe von Gülşehir. Eine Neuer Prähistorischer Fundplatz in Zentralanatolien. Istanbul Mitteilungen, 47, 9-38.

Schoop, U.D. (2005a). Das Anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nordlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten. Urgeschichtliche Studien I, Remshalden, Verlag Bernhard Albert Greiner.

_____ (2005b). Early Chalcolithic in North-Central Anatolia: The Evidence from Boğazköy-Büyükaya. TÜBA-AR VIII, 15-37.

Summers, G. D. (1991). Chalcolithic Pottery from Kabakulak (Niğde) Collected by Ian Todd. Anatolian Studies 41, 125-131.

Figures

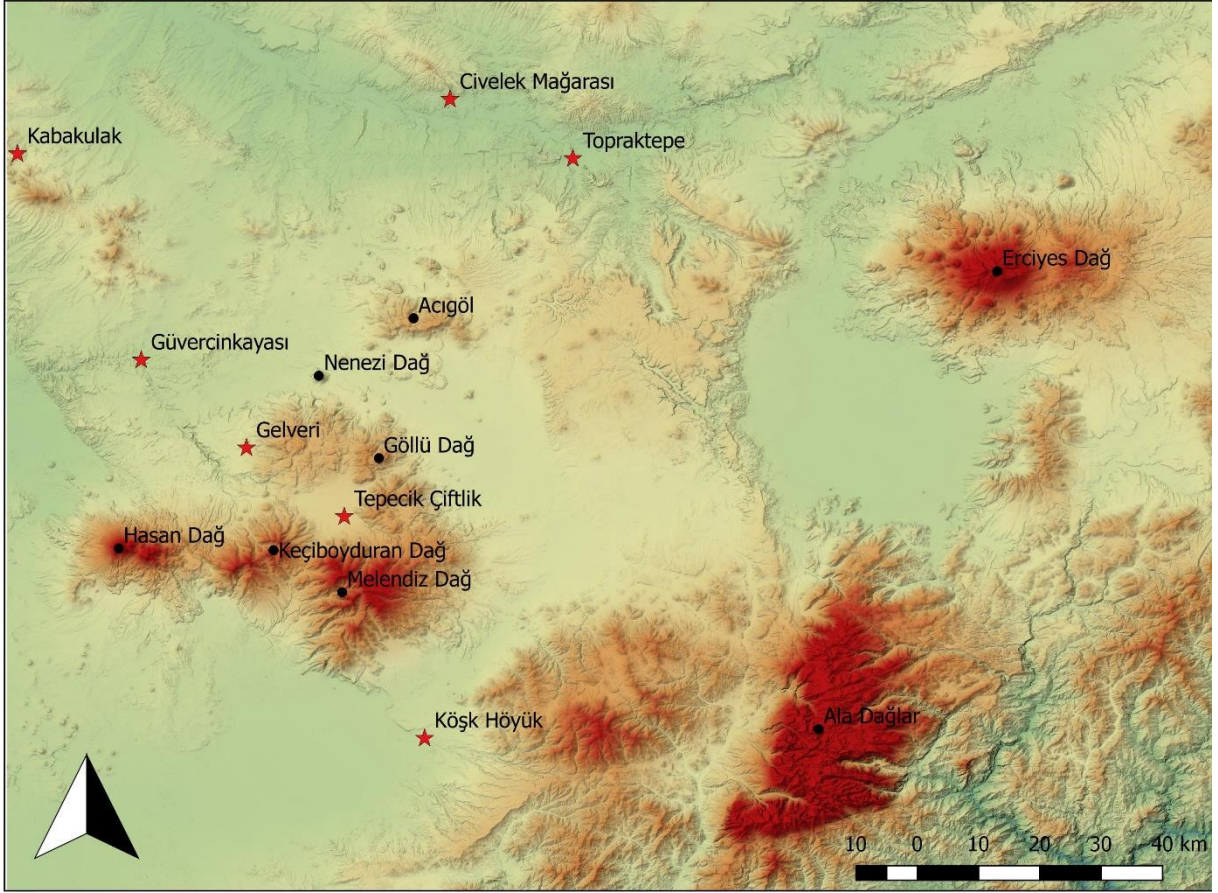

Figure 1. Volcanic Cappadocia Region and the sites mentioned.

Figure 2. Topraktepe

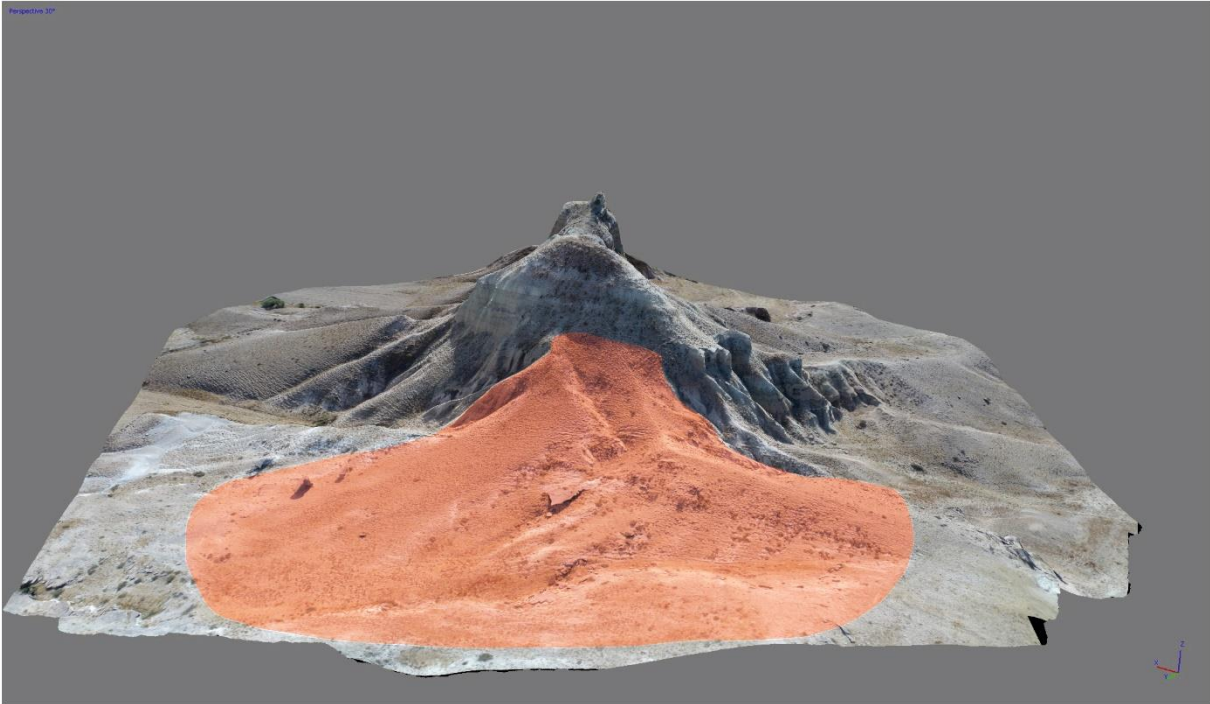

Figure 3. Topraktepe northern slope and the distribution of the archaeological material.

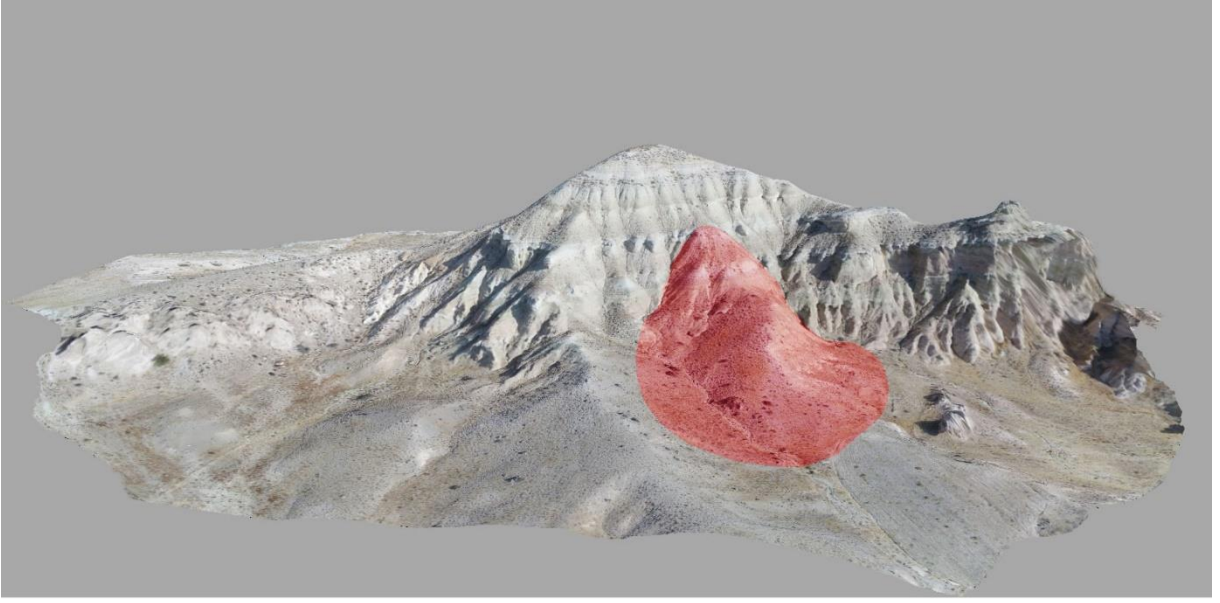

Figure 4. Topraktepe southern slope and the distribution of the archaeological material.

a

b

Figure 5. Topraktepe Wares
(a. brown-gray colored examples, b. black colored examples)

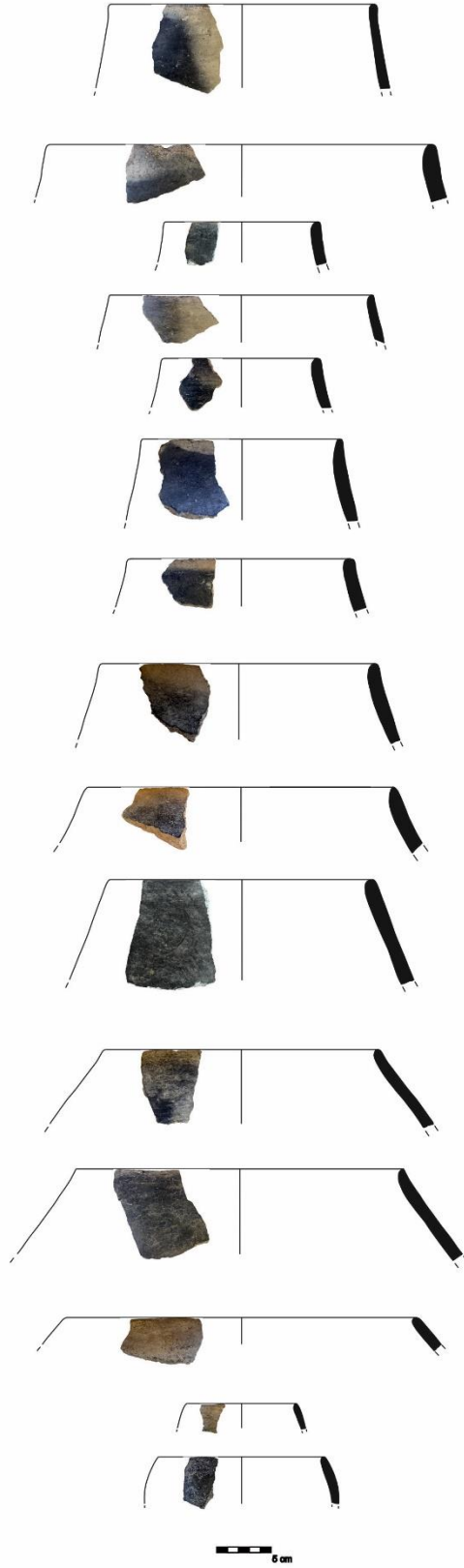

Figure 6. Hole mount jars

Figure 7. Necked jars

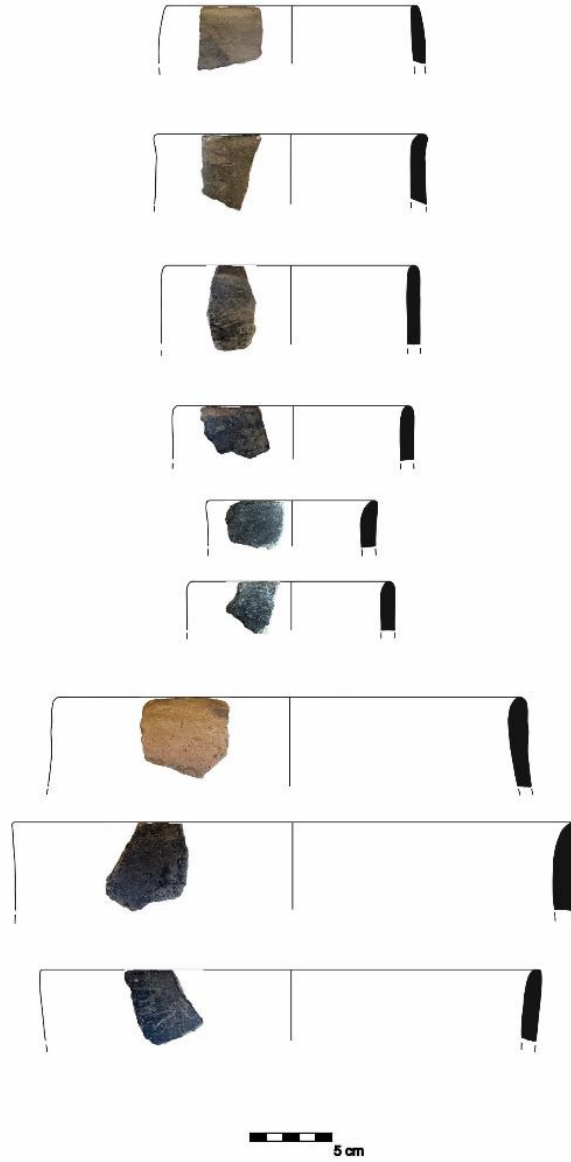

Figure 8. Straight walled bowls

Figure 9. Semi-globular bowl

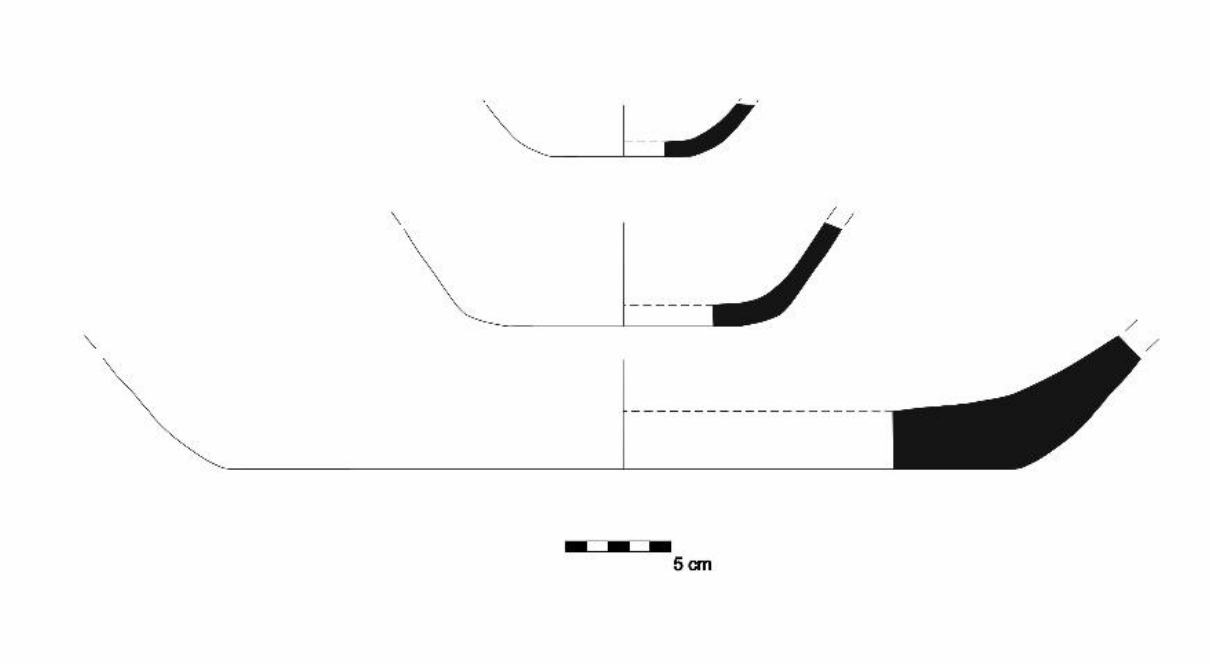

Figure 10. Bases

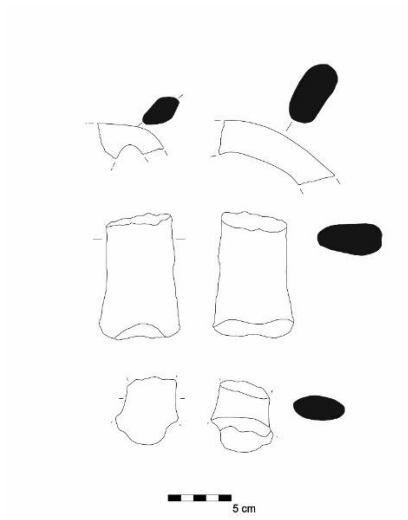

Figure 11. Handles

Figure 12. Obsidian and flint cores

Figure 13. Incised decorated body sherds

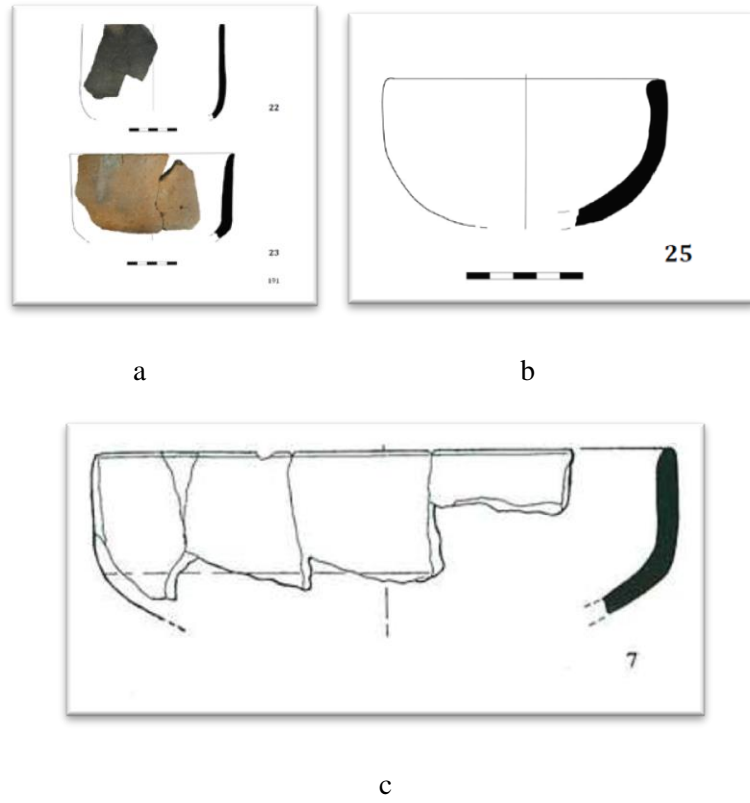

Figure 14. a. Tepecik Çiftlik straight walled bowls (Özbudak 2016: 191),
b. Tepecik Çiftlik straight walled, semi-globular bowls (Özbudak 2016: 192),
c. Güvercinkayası straight walled, semi-globular bowls (Gülçur 2004: 150).

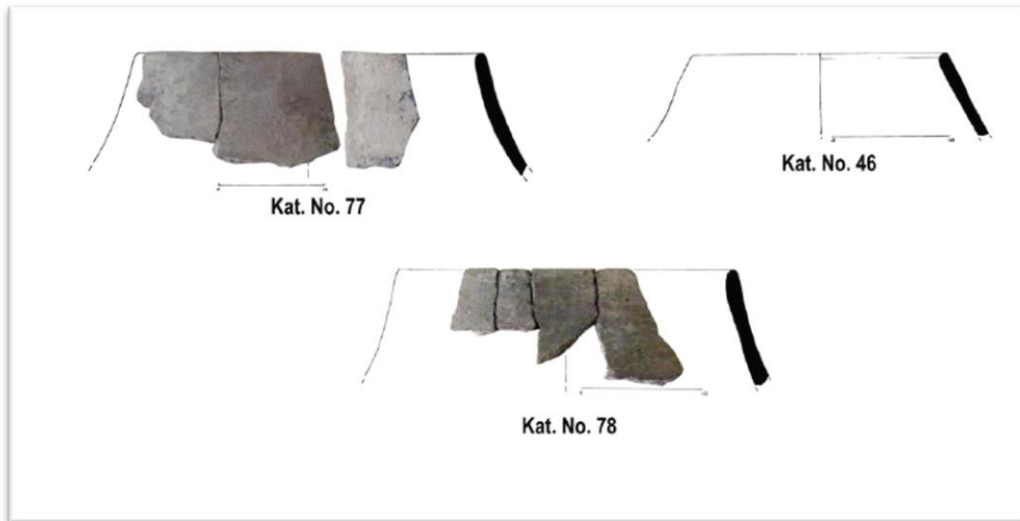

Fig 15. Güvercinkayası hole-mouth vessels (Çaylı 2018: 73).

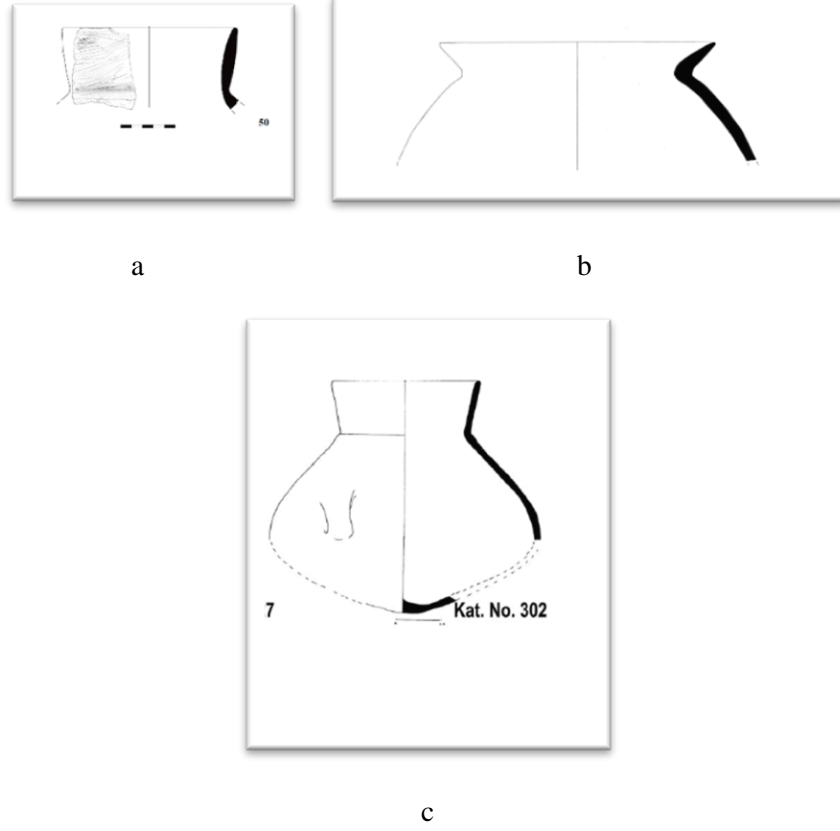

Figure 16. Necked Jars a. Tepecik Çiftlik (Özbudak 2016: 198), b. Gelveri (Özbudak 2010: 138).
c. Güvercinkayası (Çaylı 2018: 89).

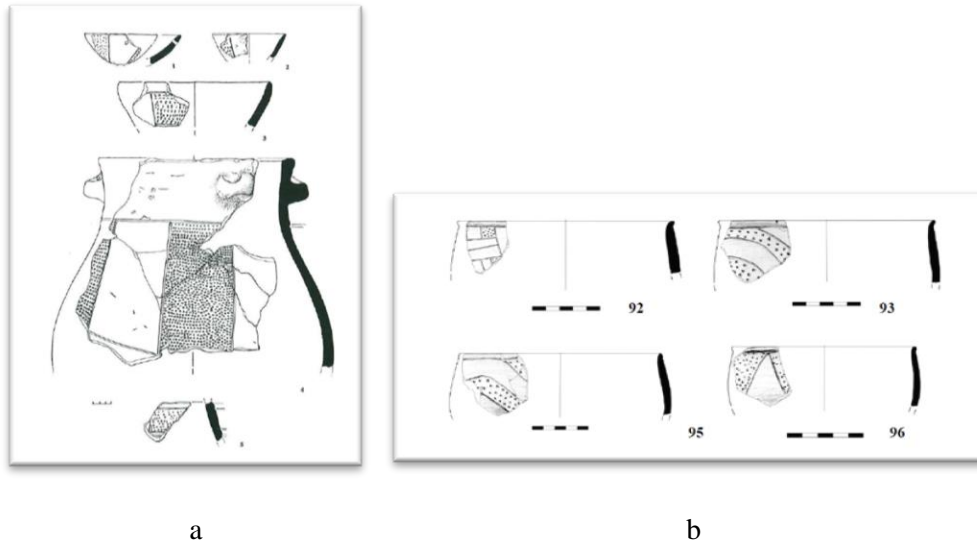

Figure 17. Incised decorated vessels a. Güvercinkayası (Gülçur, 2004: 159), b. Tepecik Çiftlik (Özbudak 2016: 205).

Kuşcin Nekropolü'nden Pilaster Sütunlu Girland Lahit¹

Plaster Column Garland Sarcophagus From Kuşcin Necropolis

Araştırma Makalesi – Research Article

Barış Emre SÖNMEZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Mimari Restorasyon Programı,
besonmez@nevsehir.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-9273-8920

Öz

Bu çalışmanın amaçlarından biri Nevşehir Müzesi'nde sergilenmekte olan lahitin üslup özellikleri ve tipolojisinden hareketle bölge içerisinde bir lahit atölyesi olup olmadığı sorunu üzerinde durmaktır. Buna yönelik olarak lahit tipleri ve üslup özelliklerinin belirlenmesine çalışılmıştır. Bir atölyenin varlığı durumunda lahit yapımında hangi yerel taşların kullanıldığı ve bölgede bulunmayan mermerin nerelerden ithal edildiği araştırılmıştır. Çalışmanın diğer bir amacı ise bölge içerisinde olabileceği düşünülen atölyenin faaliyetini hangi yıllar arasında gösterdiği ve atölye organizasyonunun tespiti üzerinde de durulmuştur. Nevşehir Müzesi'nde yer alan lahit üzerine F. Işık lahitler ile ilgili olarak yapmış olduğu bir çalışma içerisinde çok detayla bir değerlendirme olmasa da tanıtmıştır. Bu eser ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeye hem tipolojik hem de stilistik benzerlerinin daha iyilerini ve paralellerini arayarak bir sonuca ulaştık. Eserin bu tanıtım yayımlarına karşın tekrar ele almamızın nedeni yayınlara biraz daha ayrıntılı bilgi ilave etmek, yapıtların değer ve önemine bilimsel katkıda bulunmak, biraz daha geniş kapsamlı bilgiler sunabilmektir. Kuşcin lahiti pilaster sütunlu girland tipoloji içerisinde değerlendirilmektedir. Bu kapsam içerisinde pilaster sütunlu ve girlandlı lahitler tipolojik, stilistik ve atölye yönü incelenmiştir. Bu değerlendirme bölgenin arkeolojisi ve toplumsal ilişkilerini nasıl etkilediği hakkında bize bilgiler verecektir.

Anahtar Kelimeler: Lahit, Pilaster Sütun, Girland, Dokimeion, Roma İmparatorluk Dönemi

Abstract

One of the aims of this study is to focus on the problem of whether there is a sarcophagus workshop in the region, based on the stylistic features and typology of the sarcophagus exhibited in the Nevşehir Museum. For this purpose, it was tried to determine the sarcophagus types and stylistic features. In the case of a workshop, it was investigated which local stones were used in the construction of the sarcophagus and from where the marble not found in the region was imported. Another aim of the study is to focus on the years between which the workshop, which is thought to be in the region, showed its activities and the determination of the workshop organization. F. Işık introduced the sarcophagus in Nevşehir Museum, although it was not a detailed evaluation in a study he made about the sarcophagi. We reached a conclusion by looking for better ones and parallels to his assessment of this work, both typologically and stylistically. The reason why we reconsider the work despite these promotional publications is to add a little more detailed information to the publications, to contribute scientifically to the value and importance of the works, and to provide a little more comprehensive information. Kuşcin sarcophagus is evaluated within the plaster column garland typology. Within this scope, the typological, stylistic and workshop aspects of sarcophagi with plaster columns and garlands were examined. This evaluation will give us information about how it affects the archeology and social relations of the region.

Keywords: Sarcophagus, Plaster Column, Garland, Docimeion, Roman Imperial Perio

¹ Bu çalışma, Nevşehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü'nün izni kapsamında hazırlanmıştır. Katkılarından dolayı müze müdür vekili sayın Sevim TUNÇDEMİR'e ve müze çalışanlarına teşekkür ederim.

Giriş

Nevşehir Arkeoloji Müzesi'nde yer almakta olan ve çalışma kapsamında değerlendirilen lahit Nevşehir ilinin Avanos ilçesindeki Kuşcin Roma Nekropolü alanında bulunmuştur (Plan1). Kuşcin olarak adlandırılan mevkiinde yer alan Roma Dönemi'ne ait Nekropol, Kızılırmak Nehri'nin 100-150 m. güneyindedir. Bu alanda 1972 yılında yapılan kaçak kazı sonucu Roma Dönemi'ne ait mermerden giranlı bir lahit ortaya çıkarılmış daha sonra 1989 yılında da bu lahit kaçırılarak Kayseri kırsalında terkedilmiştir. Lahit 1998 yılında Kayseri Müzesi'nden alınarak Nevşehir Müzesi'ne getirilmiştir. Kuşcin mevkiinde 1993 yılında yaklaşık 5x20 m'lik bir alanda kaçak kazılar yapılmış, atılan toprak içinde antik döneme ait mezar kapamada kullanılan tuğla parçaları, seramik parçaları, camdan kırık koku şişeleri ve kırmızı boyalı duvar sıvaları bulunmuştur. Kaçak kazıda genişliği 50 cm olan kenarları ve üstü kireç taşı ile çevrili 17 adet Roma Dönemi'ne ait mezarların tahrip edildiği anlaşılmıştır. Nekropol yaklaşık 20x30 metre karelik bir alana oturmuştur.

Ölüm farklı kültürlerde ortak bir kaygı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar ve toplumlar ölümün kaçınılmaz bir sonuç olduğunu anladıktan sonra onu karşılamak için çeşitli inanç ve ritüeller ortaya koymuştur. Ölümden sonraki inanç yapısı toplumlarda ölü gömme kültürü oluşturmuş ve bununla ilgili de farklı mezar yapıları oluşturmuşlardır. Bu inanç ve kültür çerçevesi içerisinde ön plana çıkan ise Roma İmparatorluğu'dur. Bu dönem içerisinde inhumasyon (gömme) ve kremasyon (yakma) uygulamaları yapılmış; bu iki uygulama nekropol alanlarında uygulanmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde stil ve bezeme çeşitliliği ile yaptırılan kişinin duygu ve düşünceleri açısından dikkat çekici ve sanatsal anlamda etkileyici mezar anıtları olan lahitler tercih edilmiştir. Bu lahitler M.S. 2. yüzyıldan itibaren daha çok ön plana çıkmış olup, özenle yapılmış mermer ve kireçtaşı lahitlerin kullanımı artmıştır. Lahitler imparatorluğun her yerinde kullanılmaya başlanarak bir organizasyon şeması içinde üretimi ve ticareti gerçekleşmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde lahit üretimi yapan Roma, Attika ve Dokimeion atölyelerinin varlığı bilinmektedir. Bu atölyelerde üretilen lahitler çeşitli bölgelerde yer almaktadır. Bu çalışma kapsamında bölge lahitlerinin üslup özellikleri ve tipolojisinden ilerleyerek lahitin bulunduğu yerleşim bölgesinde lahit atölyesi var olup olmadığı önemli bir sorunsal olarak durmaktadır. Bir atölyenin varlığı ise üslup ve tipolojik olarak nereye ait olduğu önemlidir. Bu çalışma kapsamında bulunan lahitin bölgede bulunmayan bir mermerden yapılmış olması ve bunun nereden getirilmiş olduğu sorularını ön plana çıkarmaktadır. Eğer bir atölye var ise bunun hangi zaman diliminde çalıştığı veya bölgeye ithal mi getirildiği soruları bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Eserin Korunma Durumu ve Tanımı

Lahit ön uzun yüzündeki teknenin (**A yüzü/Res.1**) bezemesiz kaidenin kenar ve orta kısımlarında kırılmıştır. Üst profilin sol kısmı kırık ve eksiktir; ayrıca profilin genelinde zedelenmeler görülmektedir. Teknenin sağ köşesinde yer almakta olan pilaster sütunun üst kısmının dışa bakan tarafının bir kısmı kırılmış ve eksiktir. Sol köşesinde yer almakta olan pilaster sütunun alt ve üst tarafında çatlaklık bulunmaktadır. Lahit ön uzun yüzündeki teknenin (**B yüzü/ Res.2**) bezemesiz kaidenin sol ve orta kısmı kırık ve eksiktir. Teknenin sol köşesinde yer almakta olan pilaster sütunun alt ve üst tarafında çatlaklık bulunmakta olup, üst kısmı eksiktir. Ortada yer almakta olan pilaster sütunun üst kısmı çatlaklık bulunmaktadır. Sol ve ortada yer almakta olan metop kısmında üst profilden başlayıp kaideye kadar ilerleyen belirgin bir çatlaklık görülmektedir. Lahit teknesinin sağ tarafındaki kısa kenarın üst profilinde çatlaklıklar (**Res.3**); sol kısa kenarında (**Res.4**) zedelenmeler görülmektedir.

Lahit kapağının ön yüzünde (**Res.1**) yer almakta olan aslan başlarında zedelenmeler görülmektedir. Arka yüzünde (**Res.2**) yer almakta olan aslan başları ise işlenmemiştir. Kapağın her iki kısa kenarında da zedelenmeler görülmektedir. Kapağında arka yüzeyinde sağ köşede yer almakta olan akroter kırık ve eksiktir.

Mermerden yapılmış olan lahitin bezemesiz kaidesi 11 cm yüksekliğinde; tekne ise 71 cm yüksekliğindedir. Lahitin uzunluğu 2,13 m. ve genişliği 92 cm'dir. Bezemesiz kaide üzerine yükselen lahitin ön ve arka yüzü de işlenmiştir. Eserin köşelerinde ve orta kısmında pilasterler mevcuttur. Eserin ön yüzünde dört; arka uzun yüzündeki dört pilaster yer almaktadır. Bunların üzerinde pilaster başlıklar ve alt kısımda da kaideler bulunmaktadır. Pilasterler tekneyi ön ve arka yüzde üç metop alana bölmüştür. Pilasterlerin yüksekliği 50 cm olup, ortadaki pilasterler aşağıdan yukarıya doğru hafif bir şekilde daralarak yükseldiği görülmektedir. Bu pilasterlerin kaide kısmının üzerindeki genişliği 11 cm olup, üst kısmı ise 9 cm genişliğindedir. Lahit teknesinin uzun ve kısa kenarlarında girlandlar yer almaktadır. Girlandlar defne yaprağı, kozalak ve çeşitli meyvelerden oluşmaktadır. Yaprakların damar detayları verilmiştir. Girlandlar ve onları sarmakta olan *taenialar* açısından farklılıklar dikkat çekmektedir. Ön uzun yüzündeki teknede (**A yüzü/ Res.1**) yer almakta olan girlandlar üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru kaide kısmına uzanmakta; girland kavislerinin ortasında kenarlara doğru açılmaktadır. Girlandların üst kısımlarında *taenialar* bant şeklinde oluşarak her iki taraftan ilerleyerek orta kısımda uçları birbirine yaklaşmaktadır. Pilaster başlıklarının üst kısmında girland uçları *taenialar* ile düğümlenerek birleştirilmektedir. Girland derinlikleri yaklaşık 9,5 cm.'dir. Arka uzun yüzündeki teknede (**B yüzü/ Res.2**) yer almakta olan girlandlar üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru sarmakta; girland kavislerinin kenar kısımlarından aşağıya kaide kısmına uzanmaktadır. Girlandların üst kısımlarında *taenialar* bant şeklinde oluşarak her iki taraftan ilerleyerek bir üstte bir altta olacak şekilde orta kısma doğru ilerlemektedir. Pilaster başlıklarının üst kısmında girland uçları *taenialar* ile düğümlenerek birleştirilmektedir. Girland derinlikleri yaklaşık 7 cm.'dir. Kısa kenarda (**Res.3**) yer almakta olan girland üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru sarmakta; girland kavislerinin kenar kısımlarından aşağıya kaide kısmına uzanmaktadır. Kısa kenarda (**Res.4**) yer almakta olan girland üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru uzanarak kaideye değmektedir. Lahitin her iki kısa kenarında Medusa başları yer almakta olup, farklı özellikler göstermektedir. Kısa kenarda (**Res.3**) yer almakta olan Medusa oval bir yüze sahiptir. Saçlar iki sıra biçiminde ortadan ayrılarak dalgalı bir biçimde iki yana ayrılarak yanakları çevrelemekte olup, saç telleri ince biçimde verilmiştir. Burun düz bir şekilde belirtilmiştir. Dudaklar kalın ve ağız kapalıdır. Kaşlar alnın ortasında çatılmış bir biçimde verilmiştir. Çenenin altında düğümlenmiş yılan kuyrukları, alın kenarlarında başları simetrik olarak çıkmaktadır. Yılanların arkasında kanatlar yer almaktadır. Kısa kenarda (**Res.4**) yer almakta olan Medusa madalyon içerisinde yer almaktadır. Oval bir yüz yapısına sahiptir. Saçlar iki sıra biçiminde ortadan ayrılarak dalgalı bir biçimde iki yana ayrılarak yanakları çevrelemekte olup, saç telleri kalın biçimde verilmiştir. Burun düz bir şekilde belirtilmiştir. Dudaklar kalın ve ağız kapalıdır. Kaşlar alnın ortasında çatılmış bir biçimde verilmiştir. Çenenin altında düğümlenmiş yılan kuyrukları, alın kenarlarında başları simetrik olarak çıkmaktadır. Yılanların arkasında kanatlar yer almaktadır. Matkap izleri saç ve yılan başlarında görülmektedir. Her iki kısa kenarda yer almakta olan Medusaların üzerinde kenet delikleri yer almaktadır.

Lahit kapağının uzunluğu 2,22 m., genişliği 93,5 cm ve yüksekliği ise 38,5 cm'dir. Kapak kısmı akroterli beşik çatıdır. Beş imbrikesli olarak yapılmıştır. Kenar kısımlarında bezemesi akroterler yer almaktadır. Antefikslar aslan başı ile sonlanmıştır. Lahit kapağının ön yüzünde (**Res.1**) yer almakta olan aslan başlarında zedelenmeler görülmekle birlikte aslan yeleleri iki yandan dalgalı biçimde kulakları örterek uzanmaktadır. Ağız kısımları açıktır. Arka yüzünde (**Res.2**) yer almakta olan aslan başları işlenmediğinden seçilememektedir. Çerçveli alınlık üç düz silmeden oluşmaktadır. Alınlık merkezlerinde umbo yer almaktadır. Uzun yüzlerde üç kaldırma çıkıntısı yer almaktadır. Orta kısımda yer almakta olan kaldırma çıkıntısının her iki tarafının ortasında kenet delikleri; kısa yüzlerde teknede karşılıklı kenet delikleri ve birer tane kaldırma çıkıntısı yer almaktadır.

Tipoloji ve Bezeme Açısından Değerlendirme

Kuşcin lahiti, Anadolu'da lahit geleneğinin tipoloji ve bezeme özelliklerini yansıtmaktadır. Anadolu'da erken dönem lahit geleneği, Erken Roma kent merkezli lahitlerinden etkilenmemiş olup, kendi geleneğine sahiptir². Roma lahitlerinde genellikle ön yüz işlenirken diğer kısa kenar ve arka uzun kenarların işlenmeden bırakılmıştır. Attik ve Anadolu'ya özgü lahitlerde ise uzun ve kısa kenarların her tarafı ya da iki kısa ve bir uzun yüz işlenmiştir³. Kuşcin lahiti Anadolu lahit geleneği ile birlikte dört tarafı da bezenmiştir. Lahitin dört bir tarafında pilaster ve girland bulunmakta; kısa kenarlarda ise Medusa başları yer almaktadır. Kuşcin lahiti köşelerde ve tekne ortasındaki pilaster sütunları ile değerlendirdiğinde sütunlu girlandlı lahitler grubu içerisinde değerlendirilmekteyiz. Sütunlu lahitler, Anadolu lahit tipolojisinde önemli bir yeri tutmaktadır. Anadolu'da Dokimeion, Aphrodisias ve Pamphylia'da sıklıkla üretilen lahit grubudur. Anadolu sütunlu lahitleri konusunda en kapsamlı kaynakların başında Wiegartz'ın yaptığı çalışma gelmektedir⁴. Wiegartz, Anadolu'da üretilen sütunlu lahit için erken temsil tipi olarak Atina Londra lahitini göstermektedir⁵. Bu belirtiden sonra Anadolu'daki sütunlu lahitler için değerlendirme yapıldığında, lahit gövdesi alçak ve bezemesiz kaideler üzerinde yükselen sütunlarla bölümlere ayrılmıştır. Sütunlar profiller üzerine yükselmektedir. Lahit kaidelerinin kısa ve uzun yüzlerinde yükseklik farkları görülebilmektedir. Bunun nedeni ise lahit teknesinin uzunluğu ve genişliği ile değerlendirilebilmektedir. Sütunlar arasındaki mesafelerde tekne üzerinde farklılık gösterebilmektedir. Bu mesafe oranlarına bağlı olarak kısa yüzdeki figürler daha dar ve küçüktür. Başlıklar üzerinde kemerli ya da alınlık biçimli çatı formları yapılır. Genellikle merkez ve kenardaki nişler bu tip düzenlemeye sahiptir ve bunlar girişlerinin altında yukarı doğru açılan bir istiridye tasviri ile vurgulanır⁶.

Sütunlu lahitler, lahit üretiminin başından sonuna kadar kesintisiz devam etmiştir. Bu lahitler, mimari yapıların birer taklidi olarak değerlendirilmektedir⁷. Sütunlu lahitler süslemeleri ile birlikte M.S 2. ve 3. yüzyılda diğer lahitlerden ayrılmaya başlamıştır. Sütunlar arasına figür yerleştirilmiştir⁸. Sütunlu lahitlerin üretimi yaklaşık M.S 140 civarında başlamış ve M.S 260/276 civarına kadar devam etmiştir⁹.

Sütunlu lahitler araştırmacılar tarafından beş gruba ayrılarak incelenmiştir¹⁰. İlk grup, Torre Nova'dır. Bu tip lahitlerde, lahit teknesinin her bir kenarında olmak üzere toplamda dört adet sütun yer alır. İkincisi ise, arşitravlı (baş girişli) lahitlerdir. Lahitin uzun yüzünde altı, kısa yüzünde ise iki sütun yer alır. Üçüncüsü Arkadlı (kemerli) lahitlerdir. Bu lahitlerde, iki sütun birbirine kemer ile bağlanmıştır. Uzun yüzlerde beş, kısa yüzlerde ise, üç kemer yer almaktadır. Dördüncüsü ise, uzun yüzün merkezine bir kemer eklenmesi ile oluşturulan lahitlerdir. Lahitin uzun yüzünde arşitravın ortasında bir kemer yer alır. Son grup ise, iki kemer arasına alınlık eklenmesi ile oluşturulan lahit tipidir¹¹.

Kuşcin lahiti köşelerde ve tekne ortasındaki pilaster sütunları ile sütunlu lahitler grubu altında Torre Nova lahitlerine benzerliği ve farklılığı ile dikkat çekmektedir¹². Köşe pilasterlerinin görüldüğü örnek ise tekne üzerinde mitolojik sahnelerin köşe pilasterler ile sınırlandırıldığı ve Torre Nova tipi altında incelenen Megiste Lahiti'dir¹³. Torre Nova tipi lahitler, frizli lahitlerden sütunlu lahitlere geçiş aşamasını göstermektedir. Roma Via Labicana üzerindeki Torre Nova'da

² Tepebaş 2020, 117.

³ Platt 2012, 213.

⁴ Wiegart, 1965.

⁵ Wiegartz 1965, 11.

⁶ Wiegart, 1965, 13; Turak 2011, 161.

⁷ Ögüş 2014, 122-123.

⁸ Wiegartz 1965, 11-13.

⁹ Koch 2001, 170.

¹⁰ Wiegartz 1965, 46.

¹¹ Wiegartz 1965, 46-47.

¹² Işık 1982, 37-39.

¹³ Waelkens 1982, 53, no.7, lev.16/1-2, 17/1-2.

bulunan bir lahitten dolayı bu isimle anılan grupta frizleri köşelerde sütunlar sınırlandırır. İlk örneklerde kapaklar, beşik çatılıdır; ancak daha sonra kline kapakların kullanımı artmıştır. Bu da bir tür geçiştir; çünkü sütunlu lahitlerde kline kapak kullanımı esastır¹⁴. Kuşcin lahiti köşelerinde pilaster sütunlar yer almakla birlikte Torre Nova tipine yaklaştırmakta; ancak orta kısmında da iki adet pilaster sütun yer alması ile de ayırtılmaktadır. Ayrıca Torre Nova tipinde köşelerde yer almakta olan sütunlar arasında friz kısmında çeşitli konular işlenmekte ama Kuşcin lahitinde ise orta kısmında yer alan pilaster sütunlar arasında girland süslemeleri yer almaktadır. Bu özelliğiyle de girlandlı lahitler grubuna yaklaştırmaktadır. Bu iki özelliği ile Kuşcin lahiti, pilasterli girland lahiti içerisinde yerini almaktadır.

Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde girlandlı lahitlerin seri üretimine geçilmeden önce bu tip lahitlere ait örnekler bulunmaktadır. Girlandlar çiçek, üzüm, asma yaprağı, meşe yaprağı, meşe palamudu, çam kozalağı, sarmaşık yaprağı gibi süsleme unsurlarının bir araya getirilip bir kurdela ile bağlanması ile oluşturulmuştur¹⁵. Geç Hellenistik veya Erken Roma Dönemi içinde sunaklarla beraber lahitlerde de kullanıldığı bilinmektedir¹⁶. Lahitlerde girland kullanımının kökeni ise Hellenistik Döneme kadar inmektedir¹⁷. M.Ö 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen ve ahşaptan yapılmış olan Magdola Lahiti ilk örnekler arasında verilebilir¹⁸. Erken tarihli girlandlı lahitler için Roma'da yaklaşık M.S 120-200¹⁹; Atina'da M.S.140-201²⁰ dolaylarında üretimin başladığı düşünülmektedir. Anadolu'da ise üretimin girlandlı lahitler ile başladığı bilinmesine rağmen kesin bir başlangıç ve bitiş tarihi yoktur. Bu tarihler ise, M.S 135-160, M.S 140-170, Claudius zamanı ve M.S 165 arası dönemler belirtilmektedir²¹.

Girland sayılarına bakıldığında uzun kenarda üç, kısa kenarda ise genellikle bir girland bulunurken bazı örneklerde iki tane görülebilir²². Girlandlar sıkıca bağlanmış meşe yapraklarından oluşur, üretimin sonuna doğru girlandlarda meyveler kullanılmaya başlanmıştır²³. Girland merkezini vurgulamak amacıyla, başlangıçta kullanılan çiçek betimi daha sonra kaybolmuştur. Girland kemerleri, üst çerçeve figür frizi ve köşe plasterleri ile birleşirken girland kemerlerinin altındaki boşluğu da düzensiz ve kavisli ilmekler ile dolduran uzun ve büyük parçalar halinde verilmiştir. Çelenkler başlangıçta taban profilinin yukarısında asılı dururken, M.S 115'ten itibaren aşağıya doğru uzanırlar²⁴. Bu girland kemerleri kurdeleler ile bir arada tutulur, kurdelelerin karakteristik özellikleri kalp şeklindeki uçlarıdır. Girland taşıyıcısı pilaster olan lahitler, kendi içinde grup oluşturabilmektedir. Bu tip lahitlerde, girland taşıyıcısı olarak mimari bir sütun parçası kullanılmaktadır. Taşıyıcı dışında girland üstü boşluklarında ya da kısa yüzlerde kullanılan figürler diğer girlandlı lahitler ile aynıdır. Bu tipteki örnekler Kuşcin lahiti dışında, Antakya, Aizonai, Aphrodisias, Sagalassos gibi yerlerde rastlamak mümkündür²⁵.

Kuşcin lahiti'nin kısa kenarlarında yer alan diğer bir bezeme unsuru ise Medusalardır. Medusa *apotropeik* özelliği ile mezar sanatının vazgeçilmez motifi haline gelmiştir. Mezar yapıları, kaya mezarlarında, lahitlerde, ostotheplerde kullanılmıştır. Aigis içinde betimi ise sadece mezarlarda değil birçok sanat eseri üzerinde karşımıza çıkar²⁶. Medusa figürünün lahitlerde bezeme unsuru olarak kullanımı ise Roma etkisi ile ortaya çıkmıştır. Bu figürünün Anadolu'da bir lahit üzerinde

¹⁴ Waelkens 1982, 50.

¹⁵ Baldiran ve Pehlivan 2020a, 7, 12, 17, 158; Baldiran ve Pehlivan 2020b, 14, 16, 17, 35, 131, 179, 240; Baldiran ve Pehlivan 2021, 13, 14, 16, 139.

¹⁶ Işık 1993, 9.

¹⁷ Strocka 1978, 885-886.

¹⁸ Watzinger 1905, 34.

¹⁹ Koch 2001, 128.

²⁰ Koch 2001, 152.

²¹ Heinz 2002, 54-55.

²² Koch 2001, 165.

²³ Heinz 2002, 53.

²⁴ Waelkens 1982, 7.

²⁵ Işık 1982, 31-34.

²⁶ Paoletti 1998, 345-362.

girland ile görülmesi geç Hadrianus dönemine tarihlenmektedir²⁷. Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi lahitlerinde Medusalara yüz ifadelerinde, yüz yapılarında ve saç şekillerinde farklı özellikler göstermektedir. Kuşcin lahitinin kısa kenarlarında yer almakta olan Medusalara geniş yuvarlak yüzüyle, oransız iççiliğiyle, yoğun, dalgalı saçlarıyla ve çatık kaşları ile yerel üslubu net bir şekilde yansıtmaktadır.

Akroterli beşik çatılar sevilerek kullanılmıştır ve bölge için esas kapak formudur. Kendi içlerinde beşik çatının yüksekliği değişmektedir. Side'de bulunan ve Hellenistik Dönem'e ait olduğu düşünülen lahit üzerindeki kapağın akroterli bir beşik çatı olduğu anlaşılmakta olup, böylece bu tip kapakların kullanımının Hellenistik Dönem'e kadar indiğini söylenebilir. Kapaklar alınlıklarında sembolik anlamlar taşıyan bezemelere sahip olabildikleri gibi bezemesiz de bırakılabilirler. Bazısının akroterleri palmet biçiminde olup, yan ve orta akroterler asma dalları ile birleştirilmiştir. Kapakların kanat kısımları sadedir. İthal lahitlerde karşımıza çıkan kiremit ya da yaprak bezeme bunlarda bulunmaz²⁸.

Atölye Önerisi

Roma İmparatorluk Dönemi'nde lahit üretimi olarak üç atölye ön plana çıkmaktadır: Roma, Atina ve Dokimeion. Bu merkezler ile ilişkili olarak da yerel atölyeler varlıklarını sürdürmüştür²⁹. Yerel atölyeler özellikle kullandıkları malzeme ve biçimsel özellikleri ile lahit yapımında varlıklarını göstermiştir. Lahit yapımında ön planda olan malzeme mermerdir. Roma'da Luni Mermeri, Atina'da Pentelikon ve Dokimeion'da ise *marmor phrygium*, *marmor synnadicum* ve *marmor docimium* olarak adlandırılan mermer türleri elde edilmekteydi³⁰. Lahitler form ve süsleme açısından alt gruplara ayrılmaktadır. Form özelliklerine göre değerlendirildiğinde dikdörtgen ve sanduka formu lahitler görülmektedir. Süsleme özelliklerine göre değerlendirildiğin ise levhalı (tabula ansatalı), sandık, yivli, girlandlı, frizli ve sütunlu lahitler olarak değerlendirilmiştir³¹.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki en önemli lahit üretim merkezi Dokimeion'dur. Nitelikli mermeri başta heykel sanatında ve mimaride olmak üzere birçok alanda kullanılmıştır. Dokimeion mermeri M.Ö. 1. yüzyılın sonlarından M.S. 6. yüzyıla kadar çıkarılmıştır³². Dokimeion üretimi lahitler, bezemelerine göre girlandlı, figürlü frizli, Torre Nova ve sütunlu lahitler olarak dört ana grup altında toplanmaktadır. Kuşcin lahiti, tipoloji ve bezeme özellikleri ile Dokimeion üretimi lahitleri yansıtmaktadır. Dokimeion atölyesinin en büyük grubunu girlandlı lahitler oluşturur. Lahitlerin uzun yüzlerinde üç, kısa yüzlerde bir girland kemeri bulunmaktadır. En geç örnek M.S. 2. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenir. Meyve girlandların yerini Traianus Dönemi'nden Antoninus Pius'un hükümdarlığının son yıllarında kadar meşe girlandları almıştır. M.S 160'tan hemen önce meyvelerden oluşan girlandlar yeniden ortaya çıkmış ve muhtemelen üretim bitene kadar görülmeye devam etmiştir³³. İlk örneklerde girlandlar üst pervaza daha yakın ve basıkken, M.S. 2. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren aşağı doğru uzamaya ve genişlemeye başlamıştır. Geç Hadrianus Dönemi'nden ya da erken Antoninler Dönemi'nden itibaren girlandlar kaide profilini kesmeye başlamıştır³⁴. Girlandlı lahitler, M.S. 165'te gelişimini tamamlamıştır. Gerek bezemeleri ve gerekse formlarındaki değişiklikler, kronolojik olarak izlenebilir. Erken dönem lahitlerde girlandlar, daha yukarıya asılıyken M.S. 115'ten itibaren bunların daha aşağıya kaydırıldığı görülmektedir³⁵. Kuşcin lahitinin uzun ve kısa kenarlarında girlandlar yer almaktadır. Uzun taraflarda üç; kısa kenarlarda ise birer girland yer almaktadır. Girlandlar defne yaprağı, kozalak ve çeşitli meyvelerden oluşmaktadır. Pilaster başlıklarının üst kısmında girland uçları

²⁷ Işık 1975, 7.

²⁸ Turak 2011, 231.

²⁹ Pehlivan 2002, 106-107.

³⁰ Koch 2001, 17-18.

³¹ Koch 2001, 40-44.

³² Ward-Perkins 1958, 153.

³³ Waelkens 1982, 7-8.

³⁴ Turak 2011, 70.

³⁵ Turak 2011, 50.

taenialar ile düğümlenerek birleştirilmektedir. Girlandların aşağıya kaideye doğru kaydırıldığı görülmektedir.

Dokimeion atölyesinin diğer önemli grubunu ise sütunlu lahitler oluşturmaktadır. Bu tip lahitler M.S. 150 ile 170 yılları arasında gelişimlerini tamamlamıştır. Sütunlu lahitlerin M.S. 260'a kadar yapıldığı bilinmektedir³⁶. Sütunlu lahitlerin tüm yüzleri aynı oranda süslüdür. Atölyenin üretimi birkaç tip üzerine yoğunlaşmıştır: (1) Arşitravlı, (2) kemerli, (3) üç bölümlü (kemer, alınlık, kemer düzenlemeli ya da kemer, arşitrav, alınlık, arşitrav, kemer). 1. ve 2. tip, M.S. 150 civarında ortaya çıkmıştır. Bunlar, Torre Nova grubuna bağlanmaktadır³⁷. Dokimeion atölyesinin ürünü olan Torre Nova tipi lahitler, frizli lahitlerden sütunlu lahitlere geçiş aşamasını göstermektedir. Roma Via Labicana üzerindeki Torre Nova'da bulunan bir lahitten dolayı bu isimle anılan grupta frizleri köşelerde sütunlar sınırlandırır. İlk örneklerde kapaklar, beşik çatılıdır; ancak daha sonra kline kapakların kullanımı artmıştır³⁸. Kuşcin lahiti köşelerinde pilaster sütunlar yer almakla birlikte Torre Nova tipine yaklaştırmakta; ancak orta kısmında da iki adet pilaster sütun yer alması ile de ayrıştırmaktadır. Ayrıca Torre Nova tipinde köşelerde yer almakta olan sütunlar arasında friz kısmında çeşitli konular işlenmekte ama Kuşcin lahitinde ise orta kısmında yer alan pilaster sütunlar arasında girland süslemeleri yer almaktadır. Bu özelliğiyle de girlandlı lahitler grubuna yaklaştırmaktadır. Bu iki özelliği ile Kuşcin lahiti plasterli girland lahiti içerisinde yerini almaktadır.

Dokimeion atölyesinde iki tip kapak üretilmiştir. Girlandlı lahitlerin tümünde, figürlü frizli ve Torre Nova tipi lahitlerin ise erken örneklerinde akroterli beşik çatı kullanılmıştır. Akroterler palmet biçimindedir. Beşik çatı tipinde antefiksler aslan başı ya da kadın başıdır³⁹. Alınlık genellikle çerçevelidir. Ortasında yuvarlak bir disk ya da kalkan bulunur. M.S. 170-180 yıllarında kline kapaklara geçilmiştir. Bu tarihlerden sonra yapılan figürlü frizli, Torre Nova tipi ve sütunlu lahitlerde sıklıkla kullanılmıştır⁴⁰. Kuşcin lahit kapağı akroterli beşik çatıdır. Beş imbrikesli olarak yapılmıştır. Kenar kısımlarında bezemesi akroterler yer almaktadır. Antefiksler aslan başı ile sonlanmıştır. Çerçeve alınlık üç düz silmeden oluşmaktadır. Alınlık merkezlerinde umbo yer almaktadır⁴¹.

Tarihlendirme

Yerel özellikler gösteren Kuşcin lahiti özellikle uzun ve kısa yüzlerde bulunan girland bezemesi ile kısa yüzlerde bulunan Medusa figürünün saçının stilistik incelemesi ile tarihlenmesi karşılaştırma örnekler ile yapılacaktır. Side ve Antalya Müzelerinde⁴² bulunmakta olan lahitlerin girland bezemesi ve Medusa figürü stilistik ve tipolojik özellikleri eserimiz ile ortaklık taşımaktadır. Kalın tomar şeklinde belirtilmiş olan girlandların yaprakları üstte birbirlerinin tersi olan *taenialar* girlanda dolanarak, yukarı doğru dalgalanmakta; altta girlandın göbek kısmının iki yanında, çelenge dolanıp, kaide üzerinden kıvrılmaktadır. Medusa oval bir yüz yapısına sahiptir. Saçlar iki sıra biçiminde ortadan ayrılarak dalgalı bir biçimde iki yana ayrılarak yanakları çevrelemektedir. Saç telleri kalın biçimde verilmiştir. Dudaklar kalın ve ağız kapalıdır. Kaşlar alının ortasında çatılmış bir biçimde verilmiştir. Çenenin altında düğümlenmiş yılan kuyrukları, alın kenarlarında başları simetrik olarak çıkmaktadır.

Thessaloniki'den bulunmuş olan girland lahit⁴³ tipolojik ve stilistik özellikleri ile benzerdir. Kalın tomar şeklinde belirtilmiş olan girlandların yaprakları çeşitli meyveler ile verilmiştir. Girlandların yaprakları üstte birbirlerinin tersi biçimde verilmiştir. *Taenialar* girlanda dolanarak kaide üzerinde doğru inmektedir. Konya Arkeoloji Müzesi'nde bulunmakta olan lahit tipolojik ve

³⁶ Koch ve Sichtermann 1982, 258.

³⁷ Turak 2011, 52.

³⁸ Waelkens 1982, 50.

³⁹ Turak 2011, 52.

⁴⁰ Koch 2001, 32.

⁴¹ Baldran ve Pehlivan 2019, 139.

⁴² Turak 2011, Lev.XX, res.66-67, Lev.XXII, res.72-73, Lev.XXIII, res.76.

⁴³ Maniatis, Tambakopoulos, ve Dotsika 2010, 47: fig.3.

stilistik özellikleri ile benzerdir⁴⁴. Uzun yüze üç girlandlı bir şema yapılmış, ancak orta girland kaldırılıp, buraya figürlü sahneler yerleştirilmiştir. Kısa yüzde ise iki girland kullanılmıştır. Diğer kısa yüzde ise Torre Nova ve sütunlu lahitlerden bildiğimiz Hades kapısı yapılmıştır. Girland kavis darlığı görülmektedir. Konya eserinde girland taşıyıcıları olarak Eroslar bulunmakta; Kuşcin eserinde ise pilasterler bulunmaktadır. *Taenialar* girlanda dolanarak, yukarı doğru dalgalanmaktadır. Altta girlandın göbek kısmının iki yanında, çelenge dolanıp, kaide üzerinden kıvrılmaktadır. Medusa oval bir yüz yapısına sahiptir. Saçlar iki sıra biçiminde ortadan ayrılarak dalgalı bir biçimde iki yana ayrılarak yanakları çevrelemekte olup, saç telleri kalın biçimde verilmiştir. Dudaklar kalın ve ağız hafif açıktır. Kaşlar alnın ortasında çatılmış bir biçimde verilmiştir. Çenenin altında düğümlenmiş yılan kuyrukları, alın kenarlarında başları simetrik olarak çıkmakta. Uşak Arkeoloji Müzesi'nde bulunmakta olan girlandlı lahit⁴⁵ eserimiz ile benzerlik göstermektedir. Alaşehir Lahiti olarak adlandırılan lahitin dört kenarından üçü işlenmiş olup kısa kenarlarda bir ve uzun kenarda üç adet kalın tomar şeklinde girland yer almaktadır. Girland taşıyıcısı olarak köşelerde koçbaşları, orta girland taşıyıcısı olarak da Eroslar yer almaktadır. Girlandların üzerinde defne yaprağı ve meyveler yer almaktadır. Her üç yüzde de yer alan girland dar olan kavislerinin tam ortasından teknenin alt kısmına doğru üzüm salkımları sarkmaktadır. Nikaia'da bulunmuş olan girlandlı lahit⁴⁶ tipolojik ve stilistik olarak benzerlik göstermektedir. Kalın tomar şeklinde belirtilmiş olan girlandların yaprakları üstte birbirlerinin tersi olan *taenialar* girlanda dolanarak, yukarı doğru dalgalanmaktadır. Altta girlandın göbek kısmının iki yanında, çelenge dolanıp, kaide üzerinden kıvrılmaktadır. Hatay Arkeoloji Müzesi'nde bulunmakta olan lahit parçası⁴⁷ stilistik olarak benzerdir. Parçanın üzerinde bulunan girland bezemesinde manşetlerin ardından işlenen yapraklar ile birlikte meyve motiflerinin aralarında ince bir derinleşme görülmektedir. Girland kavisinin alt kısmında zeminle birleşik yapılmış küçük yapraklar ile perspektif sağlanmaya çalışılmıştır. Girland yayı üzerinde meşe yaprağı, meşe palamudu, kozalak, asma yaprağı, başak, muşmula ve üzüm salkımı yer almaktadır. Bu motifler birbirinden ince kanallar ile ayrılmıştır. Yaprak motiflerindeki detaylarda damarlar kazıma çizgiler ile oluşturulmaya çalışılmıştır. Girland yayının dış kısmına bakan yapraklar, kavisin ortasına doğru sadece kazıma çizgi ile işlenmiştir.

Sonuç olarak, tipolojik ve stilistik değerlendirmelerden yola çıkarak Kuşcin lahiti tipolojik açıdan Dokimeion lahit atölyesinin içine giren, girland bezemesinde motiflerin zemine bağlı kalmaları, matkap kullanımının az olması ile M.S 130-160 tarihleri arasında yerel bir atölyede üretilen bir örnek olduğu söylenebilir.

Sonuç

Çalışma kapsamında değerlendirilmiş olan Kuşcin lahiti atölye ve işçilik araştırmaları sonucunda özellikle tipolojik ve bezeme özellikleri ile Dokimeion atölyesiyle benzerliklerin olduğu tespit edilmiştir. Bu atölyeye ait olduğu konusu girland, sütun ve çatı yapısında kullanılan bezeme unsurlarından ve işçilikten yola çıkılarak belirlenmiştir. Lahitin en önemli özelliği olarak girlandlarının meyveli ve yapraklı olarak birbirinden farklı olarak verilmesi ve girland taşıyıcısı olarak pilaster sütunların yapılması girlandlı lahitler tipolojisinde farklı bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan yüzey araştırmalarında bölgeye ait bir atölyenin bulunamaması bu lahitin ithal olarak bölgeye getirilmiş olabileceği ya da Dokimeion'un yerel atölyesi olabileceği olasılıklar içerisinde yer almaktadır. Lahit bölgede yer alması olası Dokimeion şubesinde ya da gezici Dokimeionlu ustalar tarafından da yapılmış olabilir. Dolayısıyla pilasterli girlandlı lahitinin üzerinde, Dokimeion atölyesinin etkileri bulunmaktadır. Burada üretilmiş olan girlandlı lahitin bezeme unsurlarının (girlandlar, Medusa başları, pilaster sütunlar ve kapak) Dokimeion üretimi olan

⁴⁴ Özgan 2003, 55.

⁴⁵ Işık 1992, 135, Abb. 20-21.

⁴⁶ Himmelmann 1970, 20.

⁴⁷ Stillwell 1938, 178.

girlandlı lahitlerin bezeme unsurlarıyla benzerlik göstermektedir. Burada öne çıkan unsur Kuşcin lahiti ile Dokimeion'un üretmiş olduğu girlandlı lahitler arasında işçilik yönünden farklar bulunmasıdır.

Lahit teknesinin uzun ve kısa kenarlarında girlandlar yer almaktadır. Girlandlar ve onları sarmakta olan *taenialar* açısından farklılıklar dikkat çekmektedir. Ön uzun yüzündeki teknede (**A yüzü/ Res.1**) yer almakta olan girlandlar üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru kaide kısmına uzanmakta; girland kavislerinin ortasında kenarlara doğru açılmaktadır. Girlandların üst kısımlarında *taenialar* bant şeklinde oluşarak her iki taraftan ilerleyerek orta kısımda uçları birbirine yaklaşmaktadır. Girland derinlikleri yaklaşık 9,5 cm. 'dir. Arka uzun yüzündeki teknede (**B yüzü/ Res.2**) yer almakta olan girlandlar üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru sarmakta; girland kavislerinin kenar kısımlarından aşağıya kaide kısmına uzanmaktadır. Girlandların üst kısımlarında *taenialar* bant şeklinde oluşarak her iki taraftan ilerleyerek bir üstte bir altta olacak şekilde orta kısma doğru ilerlemektedir. Girland derinlikleri yaklaşık 7 cm. 'dir. Kısa kenarda (**Res.3**) yer almakta olan girland üzerinde *taenialar* aşağıya kaide kısmına uzanmakta; diğer kısa kenarda (**Res.4**) yer almakta olan girland üzerinde *taenialar* dolanarak aşağıya doğru uzanarak kaideye değmektedir. Lahitin her iki kısa kenarında Medusa başları yer almakta olup, farklı özellikler göstermektedir. Kısa kenarda (**Res.3**) yer almakta olan Medusa'nın saç telleri ince biçimde verilmiş; diğer kısa kenarda (**Res.4**) yer almakta olan Medusa madalyon içerisinde yer almakta olup, saç telleri kalın biçimde verilmiştir. Matkap izleri saç ve yılan başlarında görülmektedir. Lahit uzun (**A yüzü/ Res.1**) ve kısa (**Res.4**) yüzü ile arka uzun (**B yüzü/ Res.2**) ve kısa (**Res.3**) yüzde yer alan yukarıda belirtilen bezeme farklılıkları bu alanlarda ayrı iki kişinin çalıştığını göstermektedir. Özellikle arka uzun (**B yüzü/ Res.2**) ve kısa (**Res.3**) yüzde yer alan bezeme işçilikleri Dokimeion lahit atölyesinden bir yerel ustanın bu taklidi bitirmiş olabileceğini belirtir. Eser yerel bir üslupta, Dokimeion girlandlı şemasına öykünerek yapılmıştır. Bölgesel üslubu yansıtmaları, müşteri tercihini göstermeleri açısından farklı ve önemlidir.

Dokimeion girland şemasında tamamlanan lahit Dokimeion atölyesi ürünlerinde görülen girlandları ve Medusa başlarına sahiptir; ancak, bölgesel üslup ön plana çıkar ve kendi içinde farklı üsluplar gösterir. Dokimeion atölyesinin derin işçiliği, bu eserler üzerinde izlenememektedir. Girland bezemesinde motiflerin zemine bağlı kalmaları, matkap kullanımının az olması bunun en önemli göstergesidir.

Bölge araştırmalarında lahitler neredeyse yok denilecek kadar azdır. Bölge müzelerinde bulunan lahitler üzerinde gerçekleştirilecek olan taş ya da mermer analizleri ile materyalin bileşimi, yapısı ile yapılacak analizler bölgenin hammadde kaynağının değerlendirilmesi açısından önemli sonuçlar verecektir.

Kaynakça

- Baldıran, A. ve Pehlivan, E. (2019). Lykaonia Bölgesi'nden Bir Mezar Steli. *AMISOS*, 4/7, 137-147.
- Baldıran, A. ve Pehlivan, E. (2020a). Konya ve Çevresi Yüzey Araştırması- 1 (Seydişehir). İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
- Baldıran, A. ve Pehlivan, E. (2020b). Konya ve Çevresi Yüzey Araştırması- 2 (Bozkır). İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
- Baldıran, A. ve Pehlivan, E. (2021). Konya ve Çevresi Yüzey Araştırması- 3 (Taşkent-Güneysınır). İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
- Heinz, M. (2002). Sarkophage der Sogenannten Kleinasiatischen Hauptgruppe und Ihre Nachahmungen in Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, 70, 51-64.
- Himmelmann, N. (1970). *Der Sarkophag aus Megiste*. Mainz.
- İşık, F. (1975). *Anadolu Girlandlı Lahitleri*. (Doçentlik Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- İşık, F. (1982). Kleiasiatische Girlandensarkophage mit Pilaster Oder Säulenarchitektur. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 53, 30-146.
- İşık, F. (1992). Zum Produktionsbeginn von Halbfabrikaten Kleinasiatischer Girlandensarkophage. *AA*, 121-145.
- İşık, F. (1993). Zur Kontinuitätsfrage der Kleinasiatischen Girlandensarkophage Während des Hellenismus und Oder Frühen Kaiserzeit. *Grabkunst der Römischen Kaiserzeit*, 9-21.
- Koch, G. ve Sichtermann, H. (1982). *Römische Sarkophage*. Münih.
- Koch, G. (2001). *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*. Zühre İlkelen (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Maniatis, Y., Tambakopoulos, D. ve Dotsika, E. (2010). Marble Provenance Investigation of Roman Sarcophagi from Thessaloniki. *Archaeometry*, 52 (1), 45-58.
- Öğüş, E. (2014). Columnar Sarcophagi from Aphrodisias: Elite Emulation in The Greek East. *American Journal of Archaeology*, 118 (1), 113-136.
- Özgan, R. (2003). Die Kaiserzeitlichen Sarkophage in Konya und Umgebung. *Asia Minor Studien* bd. 46.
- Paoletti, O. (1998). Gorgo Romanee. *LIMC IV* (1-2), 45-362.
- Pehlivan, E. (2022). Archaeological Evaluation and Provenance Analysis of Apollon's Torso In Sivas Archaeological Museum. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 22, No.1, 97-109.
- Platt, V. (2012). Framing The Dead on Roman Sarcophagi. *RES: Anthropology and Aesthetics*, 213-227.
- Stillwell, R. (1938). *Antioch on The Orontes II The Excavation 1933-1936*. London.
- Strocka, V. M. (1978). Die Frühesten Girlandensarkophage zur Kontinuität der Reliefsarkophage in Kleinasien Hellenismus und Der Frühen Kaiserzeit. *Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Festschrift Für Friedrich Karl Dörner Zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976, Leiden 1978, 882-913.
- Tepebaş, U. (2020). Tarsus Hinterlandı'ndan Büstlü Bir Lahit. *OLBA*, XXVIII, 115-130.

Turak, Ö. (2011). Roma Dönemi Pamphylia Lahitleri ve Atölye Sorunu. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Waelkens, M. (1982). Dokimeion. Die Werkstatt Der Repräsentativen Kleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und typologie ihrer produktion. Berlin.

Ward-Perkins, J. B. (1958). Roman Garland Sarcophagi from Quarries of Proconnesos (Marmara). Washington.

Watzinger, C. (1905). Griechische Holzsarkophage aus Der Zeit Alexander des Grossen. Leipzig.

Wiegartz, H. (1965). Kleinasiatische Säulensarkophage. Berlin.

Plan 1: Kuşcin Nekropolü parsel

Resim 1: A yüzü

Resim 2: B yüzü

Resim 3: Lahit sağ kısa kenar

Resim 4: Lahit sol kısa kenar

Dayton Barış Antlaşmasının İdealizm ve Realizm Teorileri Kapsamında Değerlendirilmesi

Evaluation of the Dayton Peace Treaty Within the Scope of Idealism and Realism Theory

Araştırma Makalesi – Research Article

Nimet CEYLAN

Süleyman Demirel Üniversitesi Avrupa Birliği Çalışmaları Bölümü,
nimetceylan07@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-8533-0866

Erjada PROGONATI

Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü,
erjadaprogonati@sdu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-9198-1136

Öz

Devletler arasındaki modern ve sistematik ilişkiler Westphalia Antlaşması ile başladığı kabul edilmiş, 20. yy.'a gelene kadar da diğer sosyal bilim dalları içerisinde değerlendirilmeye alınmıştır. 20. yy.'a gelindiğinde ise uluslararası sistemi değiştiren iki dünya savaşı ve Soğuk Savaş olmak üzere üç büyük kırılma yaşanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'yla başlayan bu olaylar dizisi ile söz konusu ilişkiler teorik bir temele oturtulmaya başlanmıştır. Dünya düzenini olumsuz yönde etkileyen bu büyük savaşların her birinden sonra, savaşların neden çıktığı, düzenin nasıl yeniden sağlanacağı ve bir daha yaşanmaması için hangi önlemlerin alınması gerektiği hususunda ortaya atılan teorik yaklaşım, kendinden önce oluşturulmuş teorik düşünce sistemini eleştirmiştir. Çünkü mevcut yaklaşım işleyişi sunmuş ancak uygulamada yetersiz kalmış hatta başarısız olmuştur. Bu yaklaşımlardan ortaya çıkartılan teorilerin her biri ise dönemin şartlarına göre yorumlanarak dizayn edilmiştir. Bu dönemde disiplin haline gelen Uluslararası İlişkilerin ilk teorik yaklaşımı, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından barış temin etmeye çalışan idealizm olmuştur. Uluslararası istikrarı sağlamada iddiaları pratiğe dökülemeyen idealizme ilk tepki ise anarşik yapıdaki uluslararası sistemde savaşların engellenemeyeceğini iddia eden realist yaklaşımdan gelmiştir. İleride gelenekselci grupta değerlendirilecek olan bu iki yaklaşım da Uluslararası İlişkilerin gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde içinde farklı etnik gruplar barındıran Bosna-Hersek'te, gruplar arasında çıkan çatışmalar, büyük dünya savaşlarından sonra yaşanmış en kanlı savaş olarak nitelendirilen Bosna Savaşı'na neden olmuştur. Savaş ancak 1995'in sonlarına doğru uluslararası örgütlerin müdahalesiyle imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile durdurulabilmiştir. Müdahale edilmesinin başlıca nedeni ülkenin barış ve refahından daha çok Avrupa'nın güvenliğini tehdit etmesi olmuştur. Zira imzalanan Antlaşma amacına hizmet etmekten ziyade müdahale eden uluslararası örgütlerin kendi çıkarlarına hizmet etmiş ve bu çıkarlar doğrultusunda ülkede yeni bir devlet yapısı inşa edilmiştir. Bunun sonucunda Antlaşma sorunları çözmekten çok uzak kalmış hatta yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Bugün dahi ülke içerisindeki çatışmaların devam ettiği ve bu Antlaşmanın ihtiyaçları karşılamadığı gerekçesiyle yeni çözümlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmada, Uluslararası İlişkileri teorik temele oturtan idealizm ve realizm, Bosna Savaşı ve Dayton Barış Antlaşması kapsamında somutlaştırılarak aktarılmaya çalışılmıştır. Bunun için öncelikle iki teori ve aralarındaki uyumsuzluklar açıklanarak genel çerçeve oluşturulmuştur. Devamında ise büyük devlet ve uluslararası örgütlerin söz konusu Savaş ve Barışta, teorilere yön veren tutum ve davranışları incelenmiştir. Bu doğrultuda da uluslararası anlaşmaların nasıl olması gerektiği ve nasıl olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Dayton Barış Antlaşması, İdealizm, Realizm, Uluslararası İlişkiler

Abstract

It was accepted that the modern and systematic relations between the states started with the Treaty of Westphalia and were evaluated in other social sciences until the 20th century. In the 20th century, there were three major breaks, namely the First World War, the Second World War and the Cold War, which changed the international system. With this series of events that started with the First World War, these relations began to be placed on a theoretical basis. After each of these great wars, which negatively affected the world order, the theoretical approach put forward about why the wars broke out, how to restore order and what measures should be taken to prevent it from happening again, criticized the theoretical thought system that was formed before it, because the current approach provided the operation, but in practice it was insufficient or even unsuccessful. Each of the theories revealed from these approaches has been interpreted and designed according to the conditions of the period. Idealism, which tried to provide peace after the First World War, was the first theoretical approach of International Relations, which became a discipline in this period. The first reaction to idealism, whose claims cannot be put into practice in ensuring international stability, came from the realist approach, which claims that wars cannot be prevented in the anarchic international system. These two approaches, which will be evaluated in the traditionalist group in the future, have made important contributions to the development of International Relations. In the 1990s, conflicts between the groups in Bosnia and Herzegovina, which included different ethnic groups, caused the Bosnian War, which was described as the bloodiest war after the great world wars. The war could only be stopped with the Dayton Peace Agreement, which was signed with the intervention of international organizations towards the end of 1995. The main reason for the intervention was to threaten the security of Europe rather than the peace and prosperity of the country. Because the signed Treaty served the interests of the intervening international organizations rather than serving its purpose, and a new state structure was built in the country in line with these interests. As a result, the Treaty remained far from solving the problems and even brought new problems with it. Even today, for the conflicts within the country continue and this Treaty does not meet the needs, new solutions were needed. In this study, idealism and realism, which put International Relations on a theoretical basis, have been tried to be embodied within the scope of the Bosnian War and the Dayton Peace Treaty. For this purpose, a general framework was formed by explaining the two theories and the inconsistencies between them. Afterwards, the attitudes and behaviors of the great states and international organizations that shape the theories in the War and Peace in question were examined. In this direction, it has been tried to reveal how international agreements should be and how they are.

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Dayton Peace Agreement, İdealism, Realism, International Relations

Giriş

Güncel uluslararası ilişkiler¹ sisteminin iyi analiz edilebilmesi için tarihsel sürecinin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Bu süreç içerisinde değişen konjonktüre ayak uydurabilmek oldukça önemli ve bunun yolu da devletler arasındaki ilişkilerden geçmektedir. Bu ilişkilerin nasıl sağlanacağı hususunda ise çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir.² Bu yaklaşımlar sonucu uluslararası alandaki ilişkiler teorik temele oturtularak Uluslararası İlişkiler özerk bir disiplin haline gelmiştir. Şüphesiz bu yaklaşımların hepsinin bu disiplinin gelişimine ve ilerlemesine katkısı yadsınamaz. Ancak özellikle kurucu teori olarak bahsedilen idealizm ve bu kurucu teoriyi eleştirerek kimlik kazanan realizm, disiplinin bugünkü halini almasında temel yapıtaşı görevi görmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya düzeninin değişimi dolayısıyla uluslararası alandaki ilişkiler de köklü değişikliklere ve yeniliklere uğramıştır. Bu ilişkilerde en başından beri savaşlardan nasıl kaçınılabileceği konusunda ilerleme kaydedilmiş hatta ilk başlarda savaşların olmadığı ideal sistemler düşünülerek bunlar kavramlara ve sonrasında uygulamaya

¹ "Uluslararası İlişkiler" yazımı disiplinden, "uluslararası ilişkiler" yazımı ise devletler arasında olan ilişkilerden söz etmektedir.

² İlgen, 2019: 247.

dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bunun yanında uluslararası ilişkilerdeki davranışları etkileyen güç potansiyeliyle ve koşullar dâhilinde bu potansiyelin uygulanmasıyla da yakından ilgilenilmiştir.³

Avrupa kıtasında 1992 yılında başlayan ve büyük trajedi içinde yaşanan Bosna Savaşı ancak 1995 yılının sonlarına doğru Dayton Barış Antlaşması ile durdurulabilmiştir. Teoride bir uzlaşma olan bu Antlaşma, Savaşı her ne pahasına olursa olsun durdurabilmek amacıyla dönemin olağanüstü şartlarına göre hazırlanmıştır. Ancak pratikte sorunu çözmek bir yana daha ülke için yeni sorunları beraberinde getirmiş ve günümüzde çözüm için yeni arayışlar olsa da henüz bir sonuç sağlanamamıştır.⁴

Bu çalışmada, uluslararası alandaki ilişkilerin gelişim sürecinden yola çıkılarak teorilerin oluşumundan ve bu ilişkilerin disiplin olma yolunda teorilerin katkısından bahsedilmiştir. Bu teorilerin ilki ve “Uluslararası İlişkilerin” kurucusu olarak kabul edilen idealizmin ve idealizmi eleştiren realizmin bakış açıları ile bu iki teori arasında çıkan tartışma eşliğinde Bosna Savaşı ve akabinde Dayton Antlaşması değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda yine bu çerçevede Bosna Savaşı’nı durdurabilmek ve uluslararası güvenliği sağlayabilmek için yapılan Dayton Barış Antlaşması’nın vaka analizi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tüm bu süreçlerin içine dâhil olan büyük devletlerin ve uluslararası örgütlerin nasıl tepki gösterdiği ve bu tepkilerin hangi amaçlara hizmet etmek için verildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunlar ortaya konurken ise söz konusu Savaşın yapıldığı dönem ve şartlar ile Antlaşmanın Bosna-Hersek’e getirdiği durumlar incelenmiştir.

1. Uluslararası İlişkiler ve Teorilerinin Gelişimi ile Genel Çerçeve

Uluslararası sistemin ve ilişkilerin değişim ve dönüşümlerini anlayabilmek için uluslararası alanın kurumsallaşmasını sağlayan teorik yaklaşımlara yakından bakmak gerekmektedir. Devletlerin siyasi, ekonomik, askeri ilişkileri ve stratejileri de bu şekilde daha kolay anlaşılabilir. Buradan hareketle Uluslararası İlişkilerin gelişimine bakılacak olursa devletler arası ilişkilerin başladığı ilk yıllara kadar gitmek mümkündür. Ancak bu zamanlardaki ilişkiler ulus ve/veya devlet araçlarından yoksun olduğu için uluslararası ilişkilerin başladığı dönem olarak 15. ila 17. yy. arasında modern ulus devletlerin kurulmasına neden olan siyasi otoritenin merkezileştiği ve toplumsal grupların kendi aralarındaki ilişkileri sözleşmeye dayandırmak zorunda kaldıkları dönem kabul edilmektedir.⁵ Hatta kurumsallık ve pratik sonuçları bakımından 1648 Westphalia Antlaşması⁶ ile oluşturulan düzen asıl milat olarak kabul edilmektedir.⁷ 1648’den sonra yaşanan yeni gelişmeler, sorunların çözümlenmesini ve dünyanın giderek karmaşıklaşan düzeninin yorumlanmasını zorlaştırmıştır. Özellikle bu dönemin hemen ardından gelen Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi sosyal bilimlere tamamen etkilemiş ve içerisinde yer alan bütün disiplinlerin sınırlarını kaldırarak hepsinin birbiriyle iç içe geçmesine

³ Dunn, 1948: 145.

⁴ Gedik ve Köküsarı, 2014: 25.

⁵ Aydın, 2018: 237.

⁶ Ortak bir görüş ile günümüz dünyasının temelleri 1618-1648 tarihlerinde Avrupa devletlerinin arasında yaşanan ve Avrupa tarihinin en yıkıcı savaşlarından birisi olan 30 Yıl Savaşları’nın sonunda imzalanan antlaşma ile atıldığı kabul görmektedir. Bu barış antlaşması ile modern siyaset anlayışına dayalı bir devlet yapısı ve söz konusu devletler arasında herhangi bir üstün otoritenin olmadığı bir ortamda çıkar ve güç mücadelesi mantığı çerçevesinde bir arada yaşamının kuralları ile egemen eşitliğe dayalı bir ilişki biçimi oluşmuştur. Bu düzene uluslararası sisteminin prototipi söylemi de yanlış olmayacaktır. 17. yy.’da başlayan bu sistem 20. yy.’ın sonuna kadar özünü korumuştur (daha fazlası için bkz. Kurubaş, Ocak 2012: 15). Bu sistem, Batılılar (Avrupalılar) arasında eşit/yatay bir ilişkiyi oluştururken Batılı olmayan -Diğerleri- ile Batılılar arasında eşitsiz/dikey (hegemonik) bir ilişki ve “uygar-barbar” ayrımı oluşturmuştur (Falk, 2005, Akt. Kurubaş, 2012: 24). Westphalia Antlaşması için ayrıca bkz. https://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp

⁷ Özlük, 2009: 241

neden olmuştur. Tüm bu süreçlerde Uluslararası İlişkiler de tarih, hukuk, siyaset bilimi gibi bilimlerin içerisinde ele alınmıştır.⁸

20. yy.'a gelindiğinde özellikle Dünya Savaşları'nın yaşanması ile kırılmalar meydana gelmiş ve bu kırılmalar sonucunda oluşan sorunlar uluslararası ilişkilerin daha karmaşık bir hal almasına, açıklanıp analiz edilmesinin güçleşmesine neden olmuştur. Sorunların nedenlerinin araştırılıp çözümlenebilmesi için düşünceler üretilerek teoriler geliştirilmeye başlanmıştır.⁹ 19. yy.'dan itibaren diğer disiplinlerin, üniversitelerde kurulan bölümlerin, kitapların katkılarıyla ve Birinci Dünya Savaşı'nın etkileriyle birlikte teorik temele oturtulmaya çalışılan ve diğer disiplinlerin içerisinde söylem olmaktan çıkarak disiplin haline gelen Uluslararası İlişkiler tam bir özgünlük elde edememiş olsa da otonomisini kazanmıştır.¹⁰ David Davies tarafından 1919'da Galler-Aberystwyth'de University College of Wales'de dönemin ABD başkanı Woodrow Wilson'a¹¹ atfedilip başkanlığına da Alfred Zimmern'in getirildiği ilk Uluslararası İlişkiler kürsüsü kurulmuştur.¹² Kısacası Uluslararası İlişkilerin sosyal bilimlerde bir disiplin haline gelmesi ve gelişmesinde daha önceki gelişmeler etkili olmuş olmakla birlikte özellikle ve teorik olarak Birinci Dünya Savaşı etkili olmuştur.¹³ Disiplinin ilk yıllarında verilen Uluslararası İlişkiler eğitiminde daha çok savaş ve çatışma ile barış ve işbirliği konuları yer almış ve belli başlı savaş ve barışla ilgili unsurlara odaklanılmıştır. Bu unsurları şöyle sıralamak mümkündür: I) uluslararası çıkarların önceden belirlenebilmesi, II) insanların ve dolayısıyla toplumların ortak mirasa katkısının vurgulanması, III) özellikle din ve ırk fark etmeksizin insanların eşit kabul edilmesi, IV) insanlık tarihinin özünün ortaklığının fark edilmesi, V) ulusal menfaat yerine tüm dünya menfaatine yönelik kazançların tespit edilip ona göre hareket edilmesi.¹⁴

Hollis and Smith'e göre Birinci Dünya Savaşı'ndan genel olarak ders niteliğinde çıkartılabilecek dört temel sonuç vardır. İlk olarak savaşın, devletlerin dış politikalarında başvurabilecekleri rasyonel bir araç olarak görülmesi yanlış bir hareket olmuştur. İkincisi liderlerin dahi kontrol edemeyeceği süreçlerin olabileceği görülmüştür. Üçüncü olarak savaşın temel nedenlerinden biri liderler arasında yanlış anlaşılma ve söz konusu devletlerdeki demokratik hesap verilebilirliğin eksikliği olduğu ve son olarak çatışma ve gerilimlerin, demokrasinin yayılması ve devlet olabilme ile ortadan kaldırılması mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Sonuç olarak da savaş sonunda kazanan bir tarafın olmadığı, her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği görülmüştür.¹⁵ Bu sonuçlar dâhilinde uzman ve akademisyenler tarafından, aynı şeylerin tekrar yaşanmaması için savaşın nedenlerine ve çözümlerine odaklanılmış ve barışın oluşturulması için planlar yapılmıştır.¹⁶ Böylece sosyal disiplinlerin en yenisi olan Uluslararası İlişkiler oluşturulmuş ve ilişkilerin temel aktörü olan devletlerin, aralarındaki ilişkilerinin nasıl daha iyi olabileceği üzerine teorilere odaklanılmıştır.¹⁷

Uluslararası İlişkilerin cevap bulmaya çalıştığı “savaşlar neden çıkar”, “milliyetçilikten dolayı mı yoksa ideoloji kaynaklı mıdır”, “sebep insanların saldırganlığı mıdır”, “devletler arasındaki sosyal ve ekonomik eşitsizliğin nedeni nedir”, “dünyanın bir hükümeti olsa savaşlar önlenebilir miydi”, “barış içinde yaşamaya olan engeller nedir” gibi bir takım soru(n)lar vardır. Bu sorulara göre Uluslararası İlişkilerin tarih, siyaset bilimi gibi bilim dalları içerisinde incelenmesinin ötesinde ekonomi, psikoloji gibi bilim dallarının kapsamına da dâhil olduğu görülmektedir. Bu durum da uluslararası ilişkilerin nasıl çalışılacağı konusunda görüş farklılıklarını ortaya

⁸ Ateş, 2009: 11; Dunn, 1948: 144; Özlük, 2009: 238.

⁹ Rice, 2006, Akt. Ateş, 2009: 11; Özlük, 2009: 238.

¹⁰ Little, 1999: 292; Özlük, 2009: 238.

¹¹ Wilson Chair of International Politics.

¹² Booth, 1991: 527; Duchene, 1973: 61.

¹³ Dunne, 1996, Dunn, 1948, Akt. Çalış ve Özlük, 2007: 225.

¹⁴ Evans, 1924: 488.

¹⁵ Hollis and Smith, 1990: 18.

¹⁶ Little, 1999: 292.

¹⁷ Çalış ve Özlük, 2007: 226.

çıkarmaktadır. Her araştırmacı, uzman, bilim adamı ya da teorisyenin kendi odak noktalarından konu ya da sorunu ele almaları disiplinin teorileşmesini zorlaştırmış ve teorileşmenin de bakış açılarına göre farklılaşmasına neden olmuştur.¹⁸ Üstelik bu durum sadece odak noktalarına göre değil, aldıkları eğitim, kişisel ve tarihsel tecrübeleri, ideolojileri ya da dünya görüşlerine göre de şekillenmiştir.¹⁹ Dolayısıyla bu farklılıklar tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar bir önceki teorinin eksikliklerini göz önünde bulundurup disiplinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Zira sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden sonra oluşmuş bir disiplin olarak Uluslararası İlişkiler daha hızlı büyüme kaydetmiş ve gittikçe daha cazip bir çalışma alanı olmaya başlamıştır.²⁰

1.1. İdealizm

17. yy.'da dönemin felsefi düşünürü J. Locke, bireysel özgürlük üzerine temellendirilen Liberalizmin kurucusu sayılmaktadır. 18. yy.'da siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan ve 19. yy.'da gelişen liberalizm, idealizmin şekillenmesinde etkili olmuş ve dolayısıyla J. Locke idealizmin felsefi temellerini oluşturmuştur. Liberalizm, doğasında insanların iyi olduğu ve savaşlara devletlerin otoriter biçimde örgütlenmeleri neden olduğu görüşünü savunmuştur.²¹

20. yy.'da ABD, uluslararası ilişkileri hiçbir devletin etkilemediği kadar etkilemiştir. ABD'nin kendi ülkesinde demokrasiyi kusursuz bir şekilde uygulayıp diğer tüm ülkelere de yaymak isteme düşüncesi ile yine ABD'nin kendi değerlerini tüm dünyaya yaymak isteme düşüncesi tamamen birbiriyle çelişiyor olsa da demokrasiye, serbest pazar ekonomisine ve uluslararası hukuka uygun küresel bir sistemi, uluslararası düzen olarak öngörmüştür. Ne var ki ABD'nin bu öngörüsü diğer devletler tarafından "ütopik" olarak nitelendirilmiştir. ABD ona rağmen ABD'nin, dünyanın en iyi yönetim şekline sahip olduğunu ve dünyanın geri kalan kısmı eğer barışı istiyorsa ABD'nin öngördüğü sistemin uygulanmasının şart olduğu inancını empoze etmiştir. Dünyanın en büyük ekonomisine sahip olan ABD, Birinci Dünya Savaşı'na 1917'de dâhil olmasıyla ise savaşın kaderini değiştirmiştir. Bu tarihten itibaren güç bakımından da ağırlığını hissettirmiş ve Amerikan değerlerinin hayata geçirilmesini sağlamıştır.²² İnsanlar ve devletler, uluslar arasında nasıl daha iyi ekonomik ve siyasi işbirliği sağlayabilir, istikrarlı, güvenli ve ortak çıkarlara hizmet eden uluslararası ilişkiler nasıl oluşturulabilir düşüncesiyle dönemin ABD başkanı Wilson²³ savaş henüz bitmemişken 1918'de bu konudaki görüşlerini on dört temel ilkede sunmuştur. Bu ilkeler, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ABD tarafından kurulması istenen dünyayı açıklamıştır. Dünya düzeninin idealist mimarı olarak kabul edilen Wilson²⁴ oldukça az ama yol gösterici olan bu ilkeleri ile galip ya da mağlup fark etmeksizin, güçlü güçsüz ayırmaksızın demokrasi ve hukuka uygun bir dünya tasarlamıştır.²⁵ Bu şekilde mevcut uluslararası düzeni değiştirmeyi hedeflemiş ve bu yüzden de var olan sistemi değiştirmek yerine yeniden kurmak isteyen Avrupalı devletler ile ters düşmüştür.²⁶ Wilson tipik

¹⁸ Aydın, 1996: 75.

¹⁹ Weber, 1949: 84.

²⁰ Spegele, 1982: 294.

²¹ Eralp, 2019: 62.

²² Kissinger, 2000: 11-12. Milletler Cemiyeti ve Antlaşması, Briand-Kellogg Paktı bu değerlerin pratik uygulamalarının başlıcalarıdır. Ayrıca iki kutuplu sistemden ABD'nin süper güç olarak kalması da Amerikan ideal ve değerlerinin işlevselliğine kanıt olmuştur (Kissinger, 2000: 12).

²³ Gözen, 2019: 86; Smith, 1995: 62.

²⁴ Dallek, 1991: 106; Gözen, 2019: 86.

²⁵ Kissinger, 2000: 251-252.

²⁶ Kissinger, 2000: 13. Savaşın ardından 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda Wilson ilkelerine ters düşecek şekilde savaş anında kararlaştırılmış olan gizli anlaşmaların uygulanması, sömürgecilik yerine manda ve himaye, savaş tazminatı yerine savaş onarımı kavramlarının kullanılması var olan sistemi yeniden kurmak ya da meşrulaştırmak istemelerinin göstergeleridir (Kissinger, 2000: 12-13). Wilson İlkeleri ve Milletler Cemiyeti aracılığındaki İdealist politika girişimi, Avrupa devletlerinden özellikle İngiltere ve Fransa'nın güç rekabeti ve çıkar hesapları nedeniyle başarısız olmuştur. Bu devletler İdealist düşünceyle çelişen faaliyetlerde bulunmuşlardır. İki savaş arası dönemde Sovyetler Birliği'ne karşı güç dengesi kurmak amacıyla Hitler Almanyası ve Mussolini

bir idealist olarak, ilkelerinin yanı sıra liberal demokratik devletlerin bir araya gelmesiyle uluslararası barış ve güvenliğin tesis edileceğini ve savaşın bir politika aracı olmaktan çıkarılabileceğini savunmuştur.²⁷ Bunlar ışığında ABD, idealizmin temel niteliklerini, ABD'nin dünya barışı için silahsızlanma, self-determinasyon, açık diplomasi, uluslararası güvenlik gibi ilkeler doğrultusunda tüm dünya için hizmet ettiğini göstermeye çalışmıştır. Ne var ki tüm bunlar ABD'nin kendi çıkarlarına hizmet eden siyasi bir araçtan başka bir şey değildir. Misal, ABD sömürgecilik yarışına geç kalmış ve self-determinasyon ile Bolşeviklerin Enternasyonal politikasına tepki göstermiştir. Buradan okunacak olunursa Özkan ve TESAD'a göre Wilson'un sözde idealizmi, "Amerikan realizmi"nin kendisidir demek yanlış olmayacaktır.²⁸

Wilson ile sembolleşen, barışçı bir dünya düzeninin kurulmasını hedefleyerek kurumsallaşan bu görüşler, idealizm olarak adlandırılan yaklaşımın temelini oluşturmuş ve birçok düşünür de bu yaklaşıma etki etmiştir. Bu düşünürler çalışmalarında savaşa, savaş öncesindeki ortamın neden olduğundan söz etmişler, bu ortamı inceleyerek de çıkarımlarda bulunmuşlar ve geleceğin barış ortamını oluşturabilmek için ilerleme planı çizmişlerdir.²⁹ Yine bu yöndeki çıkarımlardan bir diğeri ise; çevrenin insan davranışlarını etkilediği ve dolayısıyla çevresel koşulların iyileştirilmesi halinde insan davranışlarının da iyileşmesi muhtemel olacağı için³⁰ savaşlar otomatik olarak duracak ya da en azından savaşların etki ve şiddeti azalacaktır.

İdealizmin doğası açıklandıktan sonra şunu belirtmekte fayda vardır: Bazı kesimlerce, temelde idealizm ve kendini İdealist olarak niteleyen bir kesimin olmadığı, bunun tamamen Realistler tarafından oluşturulmuş bir kavram olduğuna değinilmektedir. Realistler kendi görüşlerini ortaya koyduktan sonra iki dünya savaşı arasındaki dönemde kendi yaklaşımlarına ters düşen yaklaşımları "İdealizm" ya da "Ütopyacılık" olarak nitelendirmiştir.³¹ Yani bu kavram realizmin kendi kimliğini oluşturmasının bir parçası olmuştur. Realistler, Birinci Dünya Savaşının bir benzerini daha yaşamamak adına çareler üreten ve barışçıl ideal bir dünya hayal eden İdealistleri ütopya peşinde koştukları için basitleştirmiş ve eleştirmiştir. Bunun sonucunda da kendi yaklaşımlarını oluşturmuşlardır. Oysa idealistler tamamen hayal dünyasında değil gerçek dünyadaki pratiklerden –savaşlardan- yola çıkarak dönemin reel-politiği çerçevesinde de düşünceler ortaya koymuştur. Ayrıca realizmin oluşmasına temel hazırlayan idealizm, sadece realizmin değil güncel yaklaşımların da kökeninde yer almaktadır.³² Ayrıca uluslararası alan, idealizm sayesinde kurumsallaşmaya başlamıştır. Ve bu kurumsallaşmada günümüzde dahi idealizmin izlerine rastlanmaktadır.³³ Sorun İdealist düşüncelerden değil bu düşünceleri evirip çıkarılara hizmet etmek için kullanan düşünce ve kesimlerden kaynaklanmaktadır.

1.2. Realizm

Realizm, bir devletin ilk ve en temel sorumluluğunun diplomasi, ulusal çıkar ve gücü arttırıp güvenliği sağlamak olduğu ve tüm bunlar için savaşın kendisi de dâhil olmak üzere gerekli olan her türlü aracın kullanılması olarak tanımlanmıştır.³⁴ Thucydides, Machiavelli ve Hobbes

İtalyası'na yakınlaşmıştır. Dolayısıyla Wilson İdealizmi yerine Machiavelli Realizmi anlayışına göre hareket etmişlerdir. Böylece yine Birinci Dünya Savaşı öncesi gibi kutuplaşma ve güç rekabeti oluşmaya başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'na neden olmuştur. Bu durum da idealizmin işlerliğinin sorgulanmaya başlamasına neden olmuştur. Yine İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Almanya'nın yayılmacılık politikası da Wilson İlkeleri ile ters düşen hamleler olmuştur. (Gözen, 2019: 87).

²⁷ Gavin, 1997, Akt. (Çalış ve Özlük, 2007: 228.

²⁸ Özkan, 2019: 12; TESAD, 02.06.2019, <https://www.tesadernegi.org/yitirilen-bir-teori-idealizm.html?93acee&93acee> e.t. 09.06.2021.

²⁹ Eralp, 1996: 63-64.

³⁰ Arı, 2012: 22.

³¹ Bull, 1972, Akt. Eralp, 2019: 60.

³² Eralp, 2019: 60-61.

³³ Eralp, 2019: 68.

³⁴ Gavin, 1997: 632.

çalışmaları ve yazılarıyla realizmin temellerini oluşturmuştur.³⁵ Yaklaşımlarıyla devletleri uluslararası sistemin ana aktörü olarak görmüşler ve devletin, güvenlik ve zenginliğini arttırmak adına güç kullanımına başvurmasının normal olduğunu savunmuşlardır. Thucydides'in Peleponnez Savaşı adlı eseri uluslararası sistemin anarşik yapısına dair analizleri ile iç ve dış politikayı çözümleyebilmek için kilit kavramları vermiştir.³⁶ Thucydides'in açıklamalarından sonra, siyaset bilimi başta olmak üzere çeşitli disiplinlerden bilim adamları savaşları önleme ya da en azından etkileri ile sonuçlarını hafifletme üzerine çalışmışlardır. İktidarların ve karar vericilerin istedikleri amaçlara ulaşmak için neden diğer araçlar yerine savaşı ve dolayısıyla askeri gücü araç olarak tercih ettiklerini araştırmışlardır.³⁷ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra önem kazanan ve ekol haline gelen realizmin çıkış noktasının elbette ki tarihi seyri çok daha geniştir. Çalışmanın kapsamı dâhilinde çok geçmişe gitmeden bugünkü uluslararası sistemin temelini 17. yy.'da Avrupa'da atıldığı konusunda fikir birliği vardır. 17. yy.'a kadar Avrupalı devletler siyasal bir birlikten ziyade din çatısı altında ittifak halinde papalık komutasında hareket etmiştir. Ancak mevcut siyasal sistem bu dönemden sonra sorgulanmaya başlamıştır. Siyasal birliğin sağlanamamış olması ve iktidar mücadeleleri dolayısıyla sorgulanan sistemde "ulusal çıkar" kavramı uluslararası ilişkiler literatürüne girmiştir. Gücün nasıl dağıtılacağı ve uluslararası sistemde temsilin nasıl sağlanacağı konusunda sorular ortaya çıkmış ve sorular ancak Dünya Savaşları'nın yaşanmasıyla cevap bulmaya başlamıştır.³⁸

İdealistlerin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası alanda kalıcı barışı ve bir daha aynı felaketlerin yaşanmamasını sağlayabilmek için attıkları adımlar ne yazık ki istenen sonuçları vermediği ve İkinci Dünya Savaşı'nın yaşanmasını önleyemediği için Realistler de bunun nedenlerini açıklamaya koyulmuştur. Bu dönemde E. H. Carr, H. J. Morgenthau gibi önde gelen Realist temsilcilerin düşünceleri, dönemin Birleşik Krallık Başbakanı W. Churchill ve Amerikalı diplomat/tarihçi olan G. F. Kennan³⁹ başta olmak üzere dönemin tarihçi ve siyasetçilerin uygulamalarıyla desteklenmiştir.⁴⁰ Realistlerin açıklamaları disiplinin literatürüne yeni kavramların girmesine neden olmuştur. Bu kavramlar şu şekilde sıralanabilmektedir: Merkezi bir hükümetin yokluğu uluslararası ortamda "Anarşi"nin meydana gelmesine neden olmuştur. Yani uluslararası alanı anarşik hale getiren devletlere neyin yapıp neyin yapmaması konusunda emir verebilecek bir üst otoritenin olmayışıdır. Oysa devletlerin her birinde bu otorite mevcuttur ve bu farklılık karışıklığa neden olmaktadır. "Devlet", anarşik olan bu ortamda bireye karşı kendi çıkarlarını koruyan ve arttırmaya çalışan akıllı bir varlık olarak tanımlanmış ve "Akılsal/Rasyonel" davranacağı düşünülmüştür. Devlet için kurulu olduğu toprakta ve bu toprakta yaşayan insan toplulukları üzerinde mutlak bir "Egemenlik" söz konusudur. Mesela bu insanlar arasında çıkacak olan bir sorunda nihai karar verici devlettir. Aynı zamanda söz konusu devlet diğer devletlere karşı da bağımsızdır. Egemenlik ve bağımsızlık için devletlerin önceliği her zaman "Ulusal Çıkar" olmalıdır. Çünkü merkezi bir otorite yoktur ve her devlet kendi güvenliğini kendi sağlamak zorundadır. Realistler için anarşik

³⁵ Brian C. Schmidt, Uluslararası İlişkilerin teoriler kapsamında değerlendirilmesi ve geçmişe –realizm örneğinde Thucydides, Machiavelli gibi tarihteki figürlere- dayandırılmaması gerektiğini, bunların yeni girişimler olduğunu ileri sürerek geçmişe götürmenin doğru olmadığından söz etmiştir. Disiplini daha iyi anlayabilmek için bu alanda çalışan kişilerin tartışmalarına ve disiplinin tarihini yazmak yerine uzmanları tarafından nasıl algılandığına odaklanılması gerektiğini savunmuştur. Buna dayanak olarak da uluslararası alanda yaşanan olaylar ile bu alanda çalışan kişilerin düşünceleri arasında zamansal örtüşmenin bulunmayacağını iddia etmiştir (Schmidt, 1998, Akt. Özkan, 2019: 12).

³⁶ Kakışım, 2017: 28-29.

³⁷ Levy, 2002: 453.

³⁸ İlgen, 2019: 247.

³⁹ SSCB ile ABD arasındaki ilişkilerle ilgilenen bu tarihçi, Marshall Planı'nın geliştirilmesinde dahi önemli katkılar sağlamış ancak daha sonra ABD dış politikalarını eleştirip SSCB ile yakınlaşma sağlanması gerektiğini dile getirince ABD tarafından dikkate alınmamıştır. Büyükelçilik görevi için Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'da bulunmasından sonra Realist bir yol izleyerek önceki düşüncelerinin tam tersi bir güzergâhta ABD'yi ve politikalarını eleştirmeye başlamıştır (Britannica, George Frost Kennan, <https://www.britannica.com/biography/George-F-Kennan> e.t.23.05.2021).

⁴⁰ Ateş, 2009: 17; Gözen, 2019: 87.

bir ortamda dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, her devletin “Güvenlik” konusunu önceliği yapması gerektiğidir. Çünkü devletin kendi devamlılığını sağlaması ulusal güvenliğine bağlıdır. Öyle ki askeri güce sahip olan devletler anarşik ortamda istedikleri siyasi sonuçları çok daha kolay elde edebildikleri için güvenliklerini de sağlamada başarılı olmaktadır. Bu nedenle ulusal güvenlik konusuna istinaden siyasi/askeri konular “Yüksek Politika(High Politics)/Birincil Konular”ı, ticari, mali, sağlık, çevre gibi konular ise “Alçak Politika(Low Politics)/İkincil Konular”ı oluşturmaktadır. Güvenliğin sağlanması da “Güç” sayesinde. Güç, başkalarına emir verme ve bu emirlerini yerine getirebilme kabiliyetidir. Güvenliğin ancak güçle sağlandığı anarşik ortamda devletler arasındaki “Güçler Dengesi”nin de güvenliği sağlayıp savaşları engelleme ya da en azından askeri orana düşürme konusundaki etkisine dikkat çekilmiştir. Anarşinin getirdiği bir sonuç olarak “Savaş” aynı zamanda anarşik ortama uyum sağlayamayan devletlerin, dolayısıyla yöneticilerin yol açtığı felaketlerdir. “Güçler Dengesi” ile “Savaş” kavramlarının aynı anda kullanılması realizme karşı yürütülen eleştirilerin de biri olmuştur.⁴¹ Ancak bazı kuramcılar uluslararası ilişkilerin “Güçler Dengesi” yerine “Hegemonya” üzerine kurulu olduğundan söz etmiştir.⁴² Tüm bu kavramlar ve fazlası disiplinin kuramsal yapısının oluşmasına, bilimsellik kazanmasına ve kendinden sonra gelen kuramsal çalışmaların gelişmesine katkı sağlamıştır. Realist paradigmanın devamı niteliğindeki yaklaşımlarda kabul edilen kavramlar, daha sonra eleştiri şeklinde oluşan kuramlarda yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır.⁴³

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından mağlup devletlerden Almanya ve Japonya gibi devletlerin artan milliyetçilik duygularıyla dönemin var olan sistemini değiştirmeye çalışmaları uluslararası alandaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Ayrıca 1929’da ABD’nin yaşamış olduğu Büyük Buhran uluslararası ekonominin çökmesiyle sonuçlanmıştır. Haliyle 1930’lu yıllarla birlikte barış teması etrafında toplanan ve İdealist düşüncelerle nitelendirilen uzmanların görüş ve yaklaşımlarının işlerliği sorgulanmaya başlanmıştır. İdealizmin ve kurumsallaşmanın en önemli eserlerinden olan Milletler Cemiyeti de uluslararası alandaki sorunlara çözüm getiremediği gerekçesiyle eleştirilmiş ve yeni arayışlara hız kazandırmıştır.⁴⁴ İdealist çözümlerin sorunları çözemediği algısı sonucu İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra güç ilişkileri ön plana çıkartılarak realizmin gelişmesine ortam hazırlanmıştır. Yeni oluşturulacak olan düzende Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan düzendeki hataların tekrarlanmaması adına olması gereken değil olan güç ilişkileri çevresinde şekillenen görüşler artmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra lider konumunda yerini alan ABD de bu güç ilişkilerine önem verirken, bu ilişkilerde özellikle askeri boyut ön planda tutulmuştur. Askeri boyut bilhassa Savaştan sonra kutuplaşmanın olduğu uluslararası sistemde Soğuk Savaş’ın başlamasıyla ve uluslararası siyasi ve askeri gerginliğin oluşmasıyla etkisini arttırmıştır. Realizm, bu dönemde güç dengesi etrafında ABD’nin silahlanma yönelişini de meşrulaştırmıştır.⁴⁵

1.3. Teoriler Arasındaki Tartışmalar (Great Debates)

Uluslararası İlişkiler, otonomisini kazanmasıyla kendi içinde tam bir oйдаşma sağlanamamış ve bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Özellikle yüz yıllık tarihinde üç büyük tartışma önem arz etmektedir (Özlük, 2019: 250). Disiplinin ilk tartışması olarak değerlendirilen idealizm/realizm tartışması disiplinin terimlerini oluşturarak sınırlarını çizmiştir.⁴⁶ Tartışmayı temellendiren en önemli unsur ise pratikte yaşanan gelişmeler olmuştur.⁴⁷ Birinci Dünya Savaşı’nın tüm dünya üzerindeki etkileriyle yeni bir uluslararası sistem oluşturulurken temel ve ortak beklenti bu

⁴¹ Ateş, 2009: 17-19.

⁴² Keohane, 1984, Akt. Ateş, 2009: 19.

⁴³ Ateş, 2009: 19.

⁴⁴ Eralp, 1996: 68-69.

⁴⁵ Eralp, 1996: 71, 80.

⁴⁶ Çalış ve Özlük, 2007: 226.

⁴⁷ Thompson, 1982: 328.

sistemin savaştan uzak barışa eğilimli unsurlar ile şekillendirilmesi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki bu dönem pratiğin teoriyi şekillendirdiği bir dönem olmuştur. Dolayısıyla disiplinin ilk yılları barışın nasıl tesis edilmesi gerektiğine yönelik çalışmalar yapan ve sürdürülebilir barışı tasavvur eden idealist paradigma ile iktidar ve güç mücadelesi içinde bulunan anarşik yapıda savaşın nasıl önlenmesi gerektiği üzerine çalışmalar yapan realist paradigma arasındaki tartışma ile geçmiştir.⁴⁸ 1930'larda "uluslararası işbirliği"nin yerini "güç siyaseti" almasına kadar hâkim olan paradigmaya idealizm ismini takan realistler bunu kendi varlıklarını meşrulaştırmak için yaptıkları hususunun daha önce de bahsi geçmiştir.⁴⁹ İdealizm, disiplin tarihi inşası döneminde oldukça etkili olmuş ve realistler de kendi disiplin tarihini şekillendirirken bunu göz önünde bulundurmışlardır. Zira bir paradigmanın geçmiş ve şimdiki olayları bir öncekine göre nasıl daha iyi açıklayabilirse o denli ilerleme sağlayabilmektedir. Realistler de idealistlerin kimliklerini kendilerine uygun bir şekilde dizayn ederek kendi kimliklerini oluşturmuşlardır. Sosyal kimlik oluşturmak ve bunu sürdürmek disiplinin inşasında ve algılanmasında temel gerekliliklerdendir. Bir kimliğe sahip olmadan kendini idealist, realist vb. şeklinde tanımlamak imkânsızdır. Bu durum da disiplinin tarihinde, bahsedildiği gibi birden fazla tartışma yaşanmasına neden olmuştur.⁵⁰

İdealistler ve realistler görüş olarak birbirlerini farklı olarak değerlendirirler de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen Gelenekselciliği eleştiren Davranışsalcılar her ikisinin de hatta tamamen kendinden önceki dönemi bir potada eritip Geleneksel olarak bir arada değerlendirmiş ve bu alanda çalışanları da Gelenekselciler olarak nitelendirmiştir.⁵¹ Yer olarak Avrupa'yı, aktör olarak ulus devleti, otonom alan olarak politikayı, yöntem bilim olarak ise tarihsel analizi seçen bu yaklaşımların farklılıklarının görüntüden ibaret olduğunu dile getirmişlerdir.⁵² Gelenekselci olarak nitelendirmelerinin nedeni ise bu teorilerin yöntemlerinin bilimsellikten uzak tarihsel metotta olduğunu düşünmeleridir.⁵³ Keza ilk dönemlerde uluslararası ilişkiler diğer bilimler gibi tarih biliminin de içerisinden çıkması dolayısıyla tarihsel bir anlatı söz konusu olmuştur.⁵⁴ Ancak zamanla değişen konjonktür nedeniyle metodolojik ve teorik olarak yeni yöntemlere yönelme sonucu tarihsel söylemden uzaklaşarak bilimsel söylem önem kazanmıştır.⁵⁵ Buradan hareketle eleştiriler sonucu çıkan tartışmaların asıl nedeninin epistemolojik olmaktan çok metodolojik kaynaklı olduğu görülmektedir.

1919'dan 1950'li yıllara kadar disiplinin bu ilk tartışmasının aslında olmadığını düşünen kesimler de mevcuttur. Hatta bu kesimler tarafından idealizmin Uluslararası İlişkilerin kurucu teorisi olmadığı, disiplinin 1919'dan önce şekillenmeye başladığı da dile getirilmiştir.⁵⁶ Yine bu konuda Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi dergilerinde bu teorilerin göreceli değerleri üzerine neredeyse hiç tartışma olmadığından söz edilmiştir. Mesela 1922'de kurulan, Mitrany ve Carr⁵⁷ gibi önemli araştırmacıların da katkılarına olduğu International Affairs, 1930'lar ve 1940'lardaki tartışmalardan bahsetmemiştir. Yine 1928'de kurulan The Canadian Journal of Economics and Political Science ise bu konuda önde gelen eserlerden olan E.H. Carr'ın yazdığı

⁴⁸ Çalış ve Özlük, 2007: 226-227; Schmidt, 2002: 13.

⁴⁹ Booth, 1991: 528; Thies, 2002: 148.

⁵⁰ Thies, 2002: 148.

⁵¹ Özlük, 2008: 376.

⁵² Denemark, 1999: 43.

⁵³ Özkan, 2019: 8.

⁵⁴ Leira ve Carvalho, 2015: XIX.

⁵⁵ Smith, 1999: 1.

⁵⁶ Ashworth, 2002: 44; Schmidt, 2002: 13.

⁵⁷ E. H. Carr, realizmin temellerinin atıldığı 1930'lu yılların en önemli düşünürlerindedir. Güç dağılımındaki eşitsizliklerin iyi analiz edilmediği sürece çatışmalar ve savaşların tam anlamıyla anlaşılamayacağını dile getiren Carr, ulusal güçlerini arttırmak isteyen devletlerin etki alanlarını genişletmek istemeleri dolayısıyla devletlerin çıkarlarının çatışacağından söz etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletlerin mevcut düzeni değiştirmeye çalıştıklarını, bu yüzden de İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiğini savunmuştur (Ateş, 17.10.2011, parag.5, <https://www.tuicakademi.org/fikir-babalarinin-isiginda-realizm-ve-neorealizm/e.t.31.05.2021>).

“The Twenty Years Crisis 1919-1939”⁵⁸ adlı kitabının bir incelemesini dahi basmamıştır.⁵⁹ Ashworth, Schmidt gibi düşünen kesimler tarafından iki savaş arası dönemi idealizm-realizm tartışması içerisinde okumanın disiplinin gerçek doğasını göz ardı etmeye neden olduğu iddia edilmiştir. Tabii ki kaydedilen bu gibi düşüncelerin olması bu tartışmanın yok sayılması anlamına da gelmemektedir.⁶⁰ Çünkü bu tartışma disiplinin kimliğinin kazanmasını sağladığı bir gerçektir.⁶¹ Bahsedildiği gibi tartışmaların kaynağı daha çok yöntemsel nedenlere de dayandırıldığı için kısmen farklı yöntemlerle aynı sonuçlara çıkıldığı söylenebilmektedir.

İdealizm-realizm tartışması disiplin içindeki kuramsal gelişimi başlatan olay olmakla beraber disiplinin otonomisini kazanması yine bu tartışma sayesinde olmuştur. Bu katkılar, birbirinden farklı olduklarını savunan bu iki yaklaşımın birbirlerini tamamlayıcı özelliği sayesinde süregelmiştir. Bundan sonraki yaklaşımlar ve tartışmalar ile de disiplin, kuramsal yapısını geliştirmiştir. Otonomisi her ne kadar korunmuş olsa da küreselleşmenin etkisiyle disiplinin çalışma alanı genişlemiş ve belirsizleşmiştir. Dolayısıyla farklı alanların konu kapsamına dâhil olma durumuyla karşı karşıya kalan alanın otonomisi tehdit ve tehlike altına girmiştir. Çalışma alanı bağlamında yeni adının Küresel İlişkiler olması bile muhtemeldir. Yine de idealizm ve realizmin ardından neo-realizm, neo-liberalizm gibi devam ya da bir başka değişle tamamlayıcı kuramların yerleşmesi Uluslararası İlişkilerin hem disiplin hem de kuramsal otonomisinin korunmasına katkı sağlayan gelişmeler olmuştur.⁶²

İki teori incelendiğinde ve tartışmaların ana eksenine bakıldığında şu detaylar göze çarpmaktadır: Realizm, zenginleşen ve güçlenen Atina’yı tehdit olarak algılayan Sparta ve diğer şehir devletleri ile Atina arasında Antik Yunan’da yapılan Peleponezya Savaşlarına kadar geri gitmektedir. İdealizm ise çatışmacı ve saldırgan duygu ve davranışların yargıdaki hataların sonucu olduğunu, ancak bilge bir kişiliğe sahip bireylerin ve -dolayısıyla toplumların- bu tür duygu ve davranışlara maruz kalmayacağını düşünen, dünya vatandaşlığını savunan ve Helen döneminde kurulan Stoa Okulu’na dönmektedir.⁶³ Yine bu teorilerin insan doğası hakkında da farklı görüş ve düşünceleri vardır. Morgenthau gibi realizmin önde gelen savunucuları insanın doğuştan gelen bir güç içgüdüğü ve saldırganlık duygusu olduğunu,⁶⁴ insanın her zaman önce kendi çıkarını düşündüğünü savunurken; idealistler, realistler gibi olanı değil olması gerekeni açıklayan ve insanın doğuştan iyi ancak sonrasında gelişen savaş gibi olaylar ile devlet gibi bağlayıcı kurumlar nedeniyle kötü olmaya mecbur bırakıldığını savunur.⁶⁵ Realistler için uluslararası sistemin ana aktörü olan devlet her şeyi belirleyenken, idealistler için bu sistemin aktörü yalnızca devlet değil STK’lar gibi devlet dışı aktörler de söz sahibidir. Yani onlar için devlet ana aktör değildir.⁶⁶ Evrensel ahlak ilkeleri realistlere göre devletlerin eylemlerinde önemsenmezken⁶⁷ idealistler için ahlak ilkeleri devletler arası ilişkilerde önemli rol üstlenmektedir.⁶⁸ Realistler göre siyasi güç ve güvenlik konuları birincil önem arz ederken,

⁵⁸ İdealizmin sorgulanmasını ve realizmin oluşturulmasını anlatan en önemli eserlerdendir. Carr, bilimlerin gelişimindeki emekleme döneminden sonra çözümlemenin önem kazandığı olgunlaşma döneminin yaşandığını ve realizmin de bu olgunlaşma dönemini oluşturduğunu savunmuştur. Olgunlaşma döneminde ise emekleme dönemindeki gibi “olması hayal edilene” değil “olana” odaklanıldığını eklemiştir (Eralp, 1996: 70). Uluslararası problemleri ilk kez ciddi ve analitik bir şekilde değerlendiren kitap bir teori kitabı olmamasına rağmen dönemine bu konuda rehber olmuştur (Ateş, 17.10.2011, parag.2, <https://www.tuicakademi.org/fikir-babalarinin-isiginda-realizm-ve-neorealizm/> e.t. 31.05.2021).

⁵⁹ Ashworth, 2002: 44.

⁶⁰ Özlük, 2019: 251.

⁶¹ Çalış ve Özlük, 2007: 226.

⁶² Ateş, 2009: 21-22.

⁶³ Kodaman ve Akçay, 2013: 132.

⁶⁴ Herz, 1981: 239.

⁶⁵ Falk, 1989, Akt. Kodaman ve Akçay, 2013: 133.

⁶⁶ Arı, 2004, Akt. Kodaman ve Akçay, 2013: 133.

⁶⁷ Donnelly, 2000: 7.

⁶⁸ Kodaman ve Akçay, 2013: 133.

ekonomi, çevre, ahlak gibi konular ikincil sırada yani daha önemsiz konuları oluşturmaktadır.⁶⁹ Ancak idealistler böyle bir ayrıma gitmeden bütün bu meselelerin aynı önem derecesine sahip olduğunu düşünmüştür. Realistler devlet içindeki siyasal düzeni (iç politikayı) hiyerarşik, devletler arasındaki siyasal düzeni (dış politikayı) anarşik olarak nitelerken,⁷⁰ idealistler bu ayrımın yanlış olduğunu çünkü iç politikadaki bir olayın dış politikayı etkileyebileceğini dile getirmişlerdir.⁷¹ Devletlerin kendi siyasi statülerini tayin etmenin en doğal hakkı olduğunu ve ancak bir başka devlet egemenliği altına girmeden barışın sağlanabileceğini söyleyen idealistlere⁷² karşın realistler anarşik olan sistemde milletlerin bağımsızlık isteklerinin sürdürülmelere neden olacağından bahsetmiştir.⁷³ Keza bunun pratikte ve en yakın tarihte örneğini tüm dünya Bosna Savaşı patlak verdiğinde yaşamıştır. Yugoslavya'dan ortaya çıkan milletlerin bağımsız olma istekleri yüzlerce insanın canına mâl olmuştur. Bu Savaş'ta İdealist düşünce doğrultusunda kolektif hareket edilerek savaşın önlenebileceği varsayımı da üst üste bulunulan girişimlerin başarısızlığı ile sonuçlanması dolayısıyla inandırıcılıktan uzaklaşmış görünmektedir. Gerçekçi bir şekilde sıfır toplamlı oyun mantığı ile kazanan ve kaybedenin olduğu sistemde kolektif hareket etmekle savaşların kesin olarak önlenemeyeceği yaklaşımı⁷⁴ ülkenin ve Bosna halkının bu Savaş'ın kaybedeni, çıkarı olan devletlerin ise kazananı olmasıyla haklılığını ispatlamıştır.

2. İdealist ve Realist Teoriler Doğrultusunda Büyük Devlet ve Uluslararası Örgütlerin Bosna Savaşı ve Dayton Barış Antlaşması'nda Etkisi

İyi bir uluslararası anlaşma yalnızca yapıldığı döneme uygun değil geleceğe yönelik de vizyonu olan anlaşmadır. Yalnızca çatışmaları durdurma amacıyla imzalanan bir anlaşma sürdürülemez dolayısıyla da sorunlara uzun vadede çözüm oluşturamaz. Zira Dayton Barış Antlaşması da o anlık barışı sağlamış gibi görüldüğü için başarılı sayılmış ancak günümüzde sistem sorunu başta olmak üzere özellikle ülkeye yönelik çok büyük yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Çatışmayı durdurmaya çalışırken yeni sorunlara mahal vermesi hem uluslararası hukuk ilkeleri hem uluslararası ilişkiler ilkeleri açısından aksaklığın olduğunu göstermektedir. Bunun yanında anlaşmalar, her bir tarafın müzakere masasından eşit derecede faydayla ayrıldığı takdirde düzgün sayılmaktadır. Tüm bunlardan dolayı Dayton Barış Antlaşması'nı İdealist ve Realist paradigmalardan irdeleyebilmek için Antlaşmanın ne amaçla ve nasıl yapıldığını analiz etmek önemlidir. Realistlerin gözünden bakılırsa, hayatta kalma içgüdüleri nedeniyle bir tarafın kazandığı öbür tarafın kaybettiği sıfır toplamlı oyun modeli ile karşı karşıya kalınmaktadır. İdealistlerin bakış açısıyla ise, eğer aktörler arasında karşılıklı bağımlılık geliştirilebilirse bölgesel ve küresel ölçekte istikrar sağlanabilecektir. Yaklaşık dört yıl süren savaşın neden bu kadar geç durdurulduğu konusu da analiz açısından ayrıca önemlidir. İçinde çok fazla dinamik barındıran ve komplike bir savaş olan Bosna Savaşı'nın⁷⁵ analizi için de tarihini ve geçmişten bu yana özellikle büyük devlet ve aktörlerin bu bölgedeki etkilerini -çıkarlarını- açıklamak gereklidir. Çalışmanın amacı doğrultusunda çok fazla tarihe inmeden yakın geçmişine bakıldığında belli başlı çıkarımlar yapılabilmektedir. ABD, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya hâkimiyeti rekabetinde, Sovyetler Birliği'nin ilerleyişini durdurmak için Wilson İlkeleri ile meşrulaştırmaya giderek dünya politikasına yön vermek istemiştir. ABD'nin bu stratejisinde Balkanları doğrudan ilgilendiren maddeler de bulunmaktadır.⁷⁶ Mesela ABD, diğer Avrupa devletleri gibi sömürgeleşme yoluna giden, Afrika, Ortadoğu, Balkanlar'daki topraklarını

⁶⁹ Oğuzlu, 2007: 8.

⁷⁰ Hobden, 1999: 258.

⁷¹ Kodaman ve Akçay, 2013: 133.

⁷² Sandıklı ve Kaya, 2013: 61.

⁷³ Herz, 1950: 160-161.

⁷⁴ Kegley ve Wittkopf, 1993, Akt. Çalış ve Özlük, 2007: 230.

⁷⁵ Güzelipek, 17.12.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yBJF1fP5g0o> e.t. 05.06.2021.

⁷⁶ Poilain ve Teleki, 2010, Akt. Oğultürk, 2014: 101.

genişletmek isteyen ve hâlihazırda Doğu Akdeniz’de genişlemiş olan İtalya’nın etkinliğini kırmak için Sırbistan’ın Slav birliğine dayalı bir devlet kurmasına olanak tanıyıp İngiltere ve Fransa ile birlikte destek vermiştir.⁷⁷ Ancak Sırp-Hırvat-Sloven krallığı ile başlayan bu birlik Yugoslavya olarak ve kanlı çatışmalar ile son bulmuştur.⁷⁸ Ayrıca ABD, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra İkinci Dünya Savaşı’na kadar geçmişte izlediği yalnızlık politikasını uygulamış ve kendisini Avrupa da dâhil uluslararası sistemden izole etmiştir. Bu politikası nedeniyle, İkinci Dünya Savaşı’nda da ilk etapta tarafsız kalmış ancak daha sonra İngiltere vasıtasıyla Sırp gerilla hareketi olan Çetniklere askeri ve parasal destek sağlamıştır. ABD’nin müttefik grubundan savaşa dâhil olmasıyla ise savaş müttefiklerin lehine sonuçlanmıştır.⁷⁹

Bosna-Hersek’in de içinde yer aldığı Yugoslavya İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Sovyet politikaları üzerinden ilerlediği için bölge sosyalist politikalarla özdeşleştirilmiştir. Bu yüzden Sovyetler Birliği dağılana kadar Avrupa bu bölgeyi kendine tehdit unsuru olarak görmüştür. Bölge, Avrupa coğrafyasında olmasına rağmen Avrupalılar tarafından daha doğrusu Batı Avrupalılar tarafından ötekileştirilmiştir. Özellikle, bölgenin Batı Balkanlar olarak tabir edilen kısmı ekonomik yetersizliklerinden, etnik, dini, siyasi gibi iç çatışmalarından, siyasi ve demokrasi problemlerinden dolayı dışlanmıştır. Avrupa’nın bu görüşü Sovyetler Birliği’nin yıkılmasından sonra yani 1990’lı yıllardan itibaren geliştirdiği yeni politikaları sonucu değişikliğe uğramıştır.⁸⁰ AB’nin –henüz AT- ekonomik olarak başarıyla birleşmiş yapısını siyasileştirmeye çalışarak derinleşme ve genişleme politikaları oluşturmak istemesi ile bölgenin Sovyetler Birliği etkisi altından kurtulması ve Yugoslavya’nın dağılması aynı yıllara denk gelmiş ve AB oluşturduğu politikalar neticesinde bölge ülkeleri ile bütünleşmeye gitmek istemiştir. Büyük güç mücadelesinin bir kutbunda yer alan Sovyetler Birliği’nin ortadan kalkması ile egemenliği altındaki Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri başıboş kalmış ve buralara ulaşmak için Batı Balkan ülkeleri tampon konumda görülmüştür. Bu durum AB’yi stratejik olarak bölgeye çekmiştir. AB’nin 1993’te topluluk olmaktan çıkıp birlik olma yolunda resmi adımlar atma düşüncesi, gerek Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin gerek yine o dönemde dağılan Yugoslavya’dan bağımsızlığını almak isteyen ülkelerin desteğe ihtiyaç duymaları ve yeni güç arayışları sebebiyle bulunmaz bir fırsat olmuştur. Çünkü yeni bir devlet kurmak için uğraşmaktadırlar ve özellikle Batı Balkan ülkeleri bağımsızlık ve milliyetçilik adına verdikleri mücadelede insanlık dışı çatışmalar altında varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Zaten eskiden de çok gelişmemiş olan sosyal, siyasi ve ekonomik yapıları iyice kötüleşmiş ve kendi kendilerine yetememişlerdir. Ekonomik olarak yeterince iyi olan Avrupa’daki bu Birlik, onların aradığı güç kriterlerine uygun bir kurtarıcı unsur olmuştur. AB’nin 1993 yılında yürürlüğe koyduğu Maastrich Anlaşması ile üç sütunlu bir yapı oluşturulmuş ve bu sütunlardan birini kapsayan Ortak Dış ve Güvenlik Politikası, Batı Balkanlar’da test edilme fırsatı bulmuştur.⁸¹

Avrupa devletleri ilk etapta Yugoslavya’nın parçalanması ile ortaya çıkan devletlerin tanınmasının bu denli karmaşık olacağını ve sert çatışmalara dönüşeceğini anlayamamıştır.⁸² Çatışmalar başladığında bunun yaygınlaşmasını ve ilerlemesini önlemek için 1991 yılında Avrupa Topluluğu Yugoslavya Konferansı toplanmıştır. Konferans dâhilinde çatışmaların nedenlerinin araştırılıp ne gibi önlemler alınacağına dair bir hakemlik kurumu oluşturulmuş ve daha sonra bu kurum komisyon başkanı Robert Badinter’e atfen Badinter Komisyonu olarak adlandırılmıştır.⁸³ Komisyonunda, Yugoslavya’nın hukuki varlığının korunmaya çalışılmasına rağmen söz konusu devletlerin tanınmasının hem etik açıdan uygun olacağı hem de bu sayede

⁷⁷ Bogdani ve Loughlin, 2007, Akt. Oğultürk, 2014: 101.

⁷⁸ Oğultürk, 2014: 102.

⁷⁹ Poilain ve Teleki, Akt. Oğultürk, 2014: 102-103.

⁸⁰ Akgün, 2013: 2.

⁸¹ Akgün, 2013: 2.

⁸² Azarkan, 2016: 144.

⁸³ Terrett, 2000, Akt. Azarkan, 2016: 145.

çatışmaların önüne geçilebileceği düşünülmüştür. Ancak bu düşünce çatışmaları engellemek yerine daha da ateşini fitillemiştir. Çünkü tanınan her devlet sonucu bir diğeri bağımsızlık için ayaklanmaya başlamış ve zaten etnik olarak karmaşık yapıda olan halklar birbiriyle anlaşmazlığa düşerek aynı ülkenin içinde sınır çatışmaları içine girmeye başlamıştır.⁸⁴ 1991 yılında Almanya'nın desteğiyle Slovenya ve Hırvatistan nispeten diğerlerine göre büyük çatışma yaşamadan bağımsız olmayı başarmıştır. Bu devletleri örnek alan Bosna-Hersek ve Makedonya da 1992'de bağımsızlık için mücadeleye girişmişlerdir. Slovenya ve Hırvatistan kadar şanslı olmayan bu devletlerin bağımsızlıkları tanınmış olsa da destek bulamamışlar ve özellikle Bosna-Hersek modern çağda Avrupa'nın ortasında eşi benzeri görülmemiş kanlı çatışmalara ve insan hak ihlallerine ev sahipliği yapmıştır.

1990'lı yıllarda Balkanlar'da meydana gelen çatışmalarda büyük ölçüde etnik ve dini bölünmelerin etkisi olduğu konusunda ortak bir kanı ve çatışmaların durdurulması konusunda Batı'nın askeri ile diplomatik müdahalesinin gerekliliği söz konusudur. Bu kanı doğrudur ancak eksiktir. Bölünmelerin temeline inildiğinde çatışmaların ekonomik ve politik süreçlerin de bir çıktısı olduğu görülmektedir. Bu yönden bakıldığında Yugoslav ekonomisinin Sosyalist politikardan arındırılarak kapitalist politikalar ile yeniden yapılandırılması ve uluslararası finans kurumlarının politikaları çatışmalar için yeterince açık bir neden olarak gösterilmemiştir.⁸⁵ Şöyle ki; Tito'nun ölmesi ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte 1980'li yıllarda IMF tarafından bölgeye ekonomi politikası dayatılmış ve bir zamanlar bölgesel endüstriyel güç olan Yugoslavya'nın çıkmaza girmesine neden olunmuştur. Oysa 1980'den önceki yıllarda Yugoslavya'nın yıllık GSYİH büyümesi %6,1, ülke vatandaşları eğitilmiş ve okuryazarlık oranı %91 dolaylarında seyretmiş ve hastane gibi temel ihtiyaçlar ücretsiz sunulmuştur. Ancak ABD öncülüğünde Batı'nın, başıboş kalmış bu bölgeye dâhil olmasıyla sanayi sektörü dağılmış, ekonomi çökmüş, ülkede işsizlik ortaya çıkarak parçalanmalar meydana gelmiştir. Tüm bunların çıktısı olarak da sosyalist temelli Doğu Avrupa ülkeleri pazar odaklı bir ekonomiye entegre edilerek liberalleştirilmiştir. Bunun yanında komünist hükümet ve partiler devrimlere teşvik edilerek yıkılmaya çalışılmıştır. Yani Yugoslavya'nın dağılışı sürecinde en büyük etkilerden birisi ABD'nin uyguladığı -Reagan dönemi politikaları- politikalar olmuştur.⁸⁶ Yugoslavya'nın konumu ABD'nin pazar ekonomisi için gayet elverişlidir ve ABD de bu durumu kendi çıkarlarına yönelik uygulamalarla kullanmış ve başarılı da olmuştur. Tito'nun ölmesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte ideolojik bir boşluğa sürüklenen Yugoslavya, oluşan bu boşluğu ABD ve AB ile doldurmaya çalışmıştır. ABD ve AB hem Yugoslavya'dan ortaya çıkan devletlerin kendi kaderini tayin hakkına dikkat çekmiş hem de Avrupa'daki güvenlik ve istikrarın bozulmaması adına Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü savunmuş yani adeta paradoksa sürüklenmişlerdir.⁸⁷ Bu konuda, İdealist yaklaşıma göre barış ile istikrarlı ve güvenli bir uluslararası yapı oluşturulabilmesi için kendini yönetme ve bağımsızlığa sahip olmanın, bir ulusun içinde bu kurumları geliştirmenin ve bunun için de kendi kaderini tayin etmenin şart olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁸

1989 yılında Miloseviç'in Sırbistan'ın başına gelmesiyle Sırp milliyetçiliği artmış ve Yugoslavya'nın denetimi, kendini mirasçı olarak gören Belgrad'ın eline geçmiştir. Sırbistan'ın diğer Yugoslav Cumhuriyetlerine yaptığı baskıdan dolayı kendi kaderlerini tayin etmek isteyen Cumhuriyetler ise bir an önce bağımsızlıklarını eline almak için harekete geçmiştir. Slovenya'nın gerek AB tarafından gözetilmesi gerek ordusunun güçlülüğü nedeniyle bağımsızlığını kazanması çok zor olmamıştır. Sırbistan tüm bunları görerek Slovenya'yı gözden çıkarmış ve diğer Cumhuriyetlere yönelmiştir. İlk bağımsızlığın ardından Hırvatistan,

⁸⁴ Azarkan, 2016: 144.

⁸⁵ Chossudovsky, 1997: 375.

⁸⁶ Chossudovsky, 2015: 3.

⁸⁷ Woodward, 1995, Akt. Oğultürk, 2014: 105.

⁸⁸ Herz, 1950; Mayall, 1994, Akt. Çalış ve Özlük, 2007: 231.

Makedonya ve Bosna-Hersek'in bağımsızlık talepleri kendilerine zor süreçler yaşatmıştır. Hırvatistan'da Sırlar ve Hırvatlar arasında yaşanan iç savaşta Miloseviç etnik Sırları destekleyerek Hırvatistan'ın bağımsızlığına engel olmak istemiş ancak yine başta Almanya olmak üzere AB'nin bazı devletlerinin müdahalesi ve desteğiyle yaşanan çatışmaların ardından Hırvatistan da bağımsızlığını kazanmıştır. Bosna-Hersek'in bağımsızlık isteği ve talebi ise beklenen gibi olmamıştır. BM'nin bağımsızlık için şart koştuğu ve bunun sonucunda 1992 yılında ülkede yapılan referandum Boşnakların ve Hırvatların bağımsızlık tarafından oy kullanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu sonucun ardından tek taraflı bağımsızlık ilan edilmiş ancak Sırlar kabul etmeyince çatışmalar emarelerini göstermeye başlamıştır. Bu çatışmalar kısa bir süre içinde uluslararası örgütlerin gözü önünde katliama dönüşmüştür. Bosna-Hersek'te yaşayan üç kurucu etnik grup birbirine girmiş ve ülke çözülmesi zor bir kargaşayla baş başa kalmıştır. Kargaşanın tüm Balkanlar'a hatta Avrupa'ya yayılması ihtimaline karşı uluslararası kamuoyu harekete geçmiş ancak kriz engellenememiştir. Bu bağlamda ilk önce 1992'de bölgeye BM bünyesindeki barış gücü UNPROFOR gönderilmiş ve bölgede silah ambargosu uygulanmıştır. Ancak Boşnaklar ve Hırvatlar silahsızlandırılırken Yugoslav Federal Ordusu tüm silahlarını Sırlara bıraktığı için bu gruplar resmen savunmasız bir şekilde Sırların ellerine teslim edilmiştir. Sırlara avantaj yaratan bu durum ile ardı arkası kesilmeyen katliamların artarak devam etmesi sonucu AB çözüm arayışları içinde görüşme ve girişimlerde bulunmuştur.⁸⁹

ABD'nin Yugoslavya'nın milliyetçilik sorunlarıyla uğraştığı bu dönemde Orta Doğu'da meydana gelen Körfez Savaşı ile ilgilenmesinden dolayı Yugoslavya sorunu ABD için geri planda kalmıştır. Çünkü bölge ne kadar coğrafi konum itibariyle ABD için elverişli bir alan olsa da enerji kaynakları bakımından ABD'nin ilgisini Orta Doğu kadar çekmemiştir. Dolayısıyla ABD o dönemde Balkanlar'a gereken ilgi ve desteği göstermemiştir.⁹⁰ ABD, Yugoslavya'dan bağımsız olmaya çalışan ülkelerdeki çıkan çatışmalarda ODGP açısından AB'nin faaliyet göstermesini daha uygun bulduğunu belirtmiş ve kendisini geri planda tutmuştur.⁹¹ Ancak AB tarafından krizi engellemek adına yapılan Lizbon ve Londra Konferansları, Vance-Owen ve Owen-Stoltenberg planları gibi girişimlerden başarı elde edilemeyince ABD müdahil olmak durumunda kalmış ve krizlerin çözümü için de BM'ye destek vermiştir.⁹² 1993'te ABD yönetimini Clinton'un devralması ve dünya kamuoyunun savaşın durdurulması gerektiği yönündeki baskıları ile her ne kadar ABD 1993'ten itibaren faaliyetlerine başlamış olsa da girişimleri pasif kalmıştır. Oysa Clinton, devlet başkanlığı seçimi öncesi oy kaybetmekten korkan ve Yugoslavya sorunlarına bulaşmak istemeyen Bush'u özellikle Bosna konusundaki ilgisizliği nedeniyle eleştirmişti. Süreç 1995'te Srebrenitsa katliamları ile hız kazanmış ve ABD bu krizdeki gecikmişliği ve isteksiz tutumu ile anılmıştır. Bu yüzden de hem o dönemde hem günümüzde eleştiriye maruz kalmıştır. Savaş yine de ABD girişimleri ile 1995 yılında ABD'de uzlaşmaya varılan Dayton Antlaşması ile durdurulabilmiştir. Antlaşma, Bosna-Hersek Cumhuriyeti adına Aliya İzzetbegoviç, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti adına Slobodan Milošević ve Hırvatistan Cumhuriyeti adına da Franjo Tuđman tarafından, antlaşmanın mimarı Amerikalı diplomat Richard Holbrooke gözlemciliğinde yapılmıştır.⁹³ Antlaşma ile Bosna-Hersek Devleti, %51'ini Boşnaklar ve Hırvatların yönettiği Bosna-Hersek Federasyonu, %49'unu Sırların yönettiği Sırp Cumhuriyeti ve bu iki entitenin ortak hâkimiyeti altında özerk bir bölge olan Brčko vilayeti olmak üzere parçalanmıştır. Ayrıca Bosna-Hersek Federasyonu'nun kendi içinde on kantona ayrılmasına karar verilmiştir.⁹⁴ Oysa Bosna-Hersek Anayasasını belirleyen Dayton Antlaşması ile tek devlet öngörülmüştü. Temel anayasanın yanında entitelerin ve kantonların da dâhil olmak üzere toplamda on üç anayasadan

⁸⁹ Özlem, 2012: 26-27.

⁹⁰ Gibbs, 2009, Akt. Oğultürk, 2014: 105.

⁹¹ Glenny, 2000, Akt. Arı ve Pirinççi, 2011: 4.

⁹² Atiyas, 1995; Kenar, 2005, Akt. Arı ve Pirinççi, 2011: 4.

⁹³ Türkeş ve vd., 2012: 7.

⁹⁴ Dalar, 2008: 98; Ekinci, 2014: 17.

bahsedilmektedir.⁹⁵ Bu parçalanma devlet mekanizmalarının karar alma süreçlerini zorlaştırmıştır. Çünkü her birinin birbiriyle ilişkisi olmayan bakanlıkları oluşmuş ve dolayısıyla yönetimleri de birbirinden bağımsız hareket etmiştir. Bu durum ülkeye siyasi zorluğun yanında maddi külfete getirmiştir.⁹⁶

Antlaşmanın uygulanabilmesi için NATO, bünyesindeki IFOR askerilerini ülkede bir yıllığına bırakmıştır.⁹⁷ 1996 Bosna-Hersek seçimlerinden sonra IFOR görevini tamamlamış ve çekilmiştir. Yerine istikrarın tam olarak sağlanabilmesi ve devam etmesi adına IFOR'un yarı gücüne sahip olan SFOR görevlendirilmiş⁹⁸ ve 30.000 asker kapasiteli SFOR, Müslümanlar ile Hırvatları iyi savaşılabilmeleri için eğitmiştir.⁹⁹ SFOR da 2004 yılında görevini tamamlamasıyla ABD, askerlerini Bosna'dan çekmek istemiş ve yerine AB bu görevi devralarak EUFOR yerleştirilmiştir.¹⁰⁰ Görülmektedir ki Antlaşma ile bağımsız bir devlet ilan edilen Bosna-Hersek pratikte uluslararası himayenin altında muhafaza edilmiştir.¹⁰¹ Bu Antlaşma, teoride ABD'nin insani müdahale adı altında NATO bünyesinde ülkeye kuvvet kullanımı pratikte ise yeniden inşa etme hatta yeni bir inşa modelidir. Keza ülkenin tüm siyasi sistemi en başından beri sosyalist sistemden liberal-demokratik bir sisteme dönüştürmeye çalışılmıştır.¹⁰² Bölge, ABD dış politikasında -Balkanlar genelinde- Rusya'ya karşı satranç tahtası olarak kullanılmıştır. 1995 Dayton Antlaşması'ndan beri de Bosna-Hersek ABD garantörlüğündedir ve başta kendi güvenlik ve istikrarını sağlamak adına Rus nüfuzunu engellemek için politikalar oluşturmuştur. ABD, Saraybosna'daki NATO güçleri ve IMF kredileri yoluyla ülkenin denetimini elinde bulundurmuştur.¹⁰³ Keza transit geçiş yolları üzerinde olan bu bölgenin denetimi bir süper güç olarak kendi elinde bulundurması bekası için büyük önem taşımaktadır. 1995 yılında ABD öncülüğünde, krizin önlenmesi için taraflar arasında imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile ülke bir dönüşümün içine girmiş ve ülkeden bu Antlaşmanın uygulanması beklenmiştir. Hatta AB üyeliği için 1993 yılında oluşturulan Kopenhag kriterleri çerçevesinde bu durum şart koşulmuştur.¹⁰⁴ Dayton Antlaşması'nın hemen arkasından AB tarafından Batı Balkanlarda çatışmanın önlenmesi ve istikrarın sağlanması için Doğu Avrupa'da İstikrar ve İyi Komşuluk İlişkileri Süreci Deklarasyonu kabul edilmiştir. Tüm Batı Balkanlara yönelik olan bu sürecin asıl hedefi Dayton Antlaşması'nın uygulanabilmesi olmuştur. 1996 yılında ise Komisyon tarafından bölge ülkeleri için ekonomi ve demokrasiye yönelik yeni reformlar geliştirilmiştir. 1998-1999 yılları arasında gerçekleşen Kosova savaşının yaşanması ile çatışmaların tüm yapılan girişimler sonucunda önlenemediği anlaşılmış ve AB uzun vadeli yeni istikrar politikaları gerçekleştirmeye karar vermiştir. Bu çerçevede geçmiştekilere göre daha kapsamlı olan ve Batı Balkan ülkelerini kapsayan Güney Doğu Avrupa İstikrar Pakti oluşturulmuştur. Bu Pakt ile ekonominin iyileştirilmesi, güvenliğin sağlanması, iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi, zorunlu göçlerin önlenmesi gibi temel sorunlar üzerinde reformlar hedeflenmiştir. Böylece zamanla istikrar antlaşmaları AB'nin genişleme politikası haline gelmiştir. Çünkü tüm bu destek ve reformların başta Avrupa güvenliğini sağlamak açısından gerçekleştirilmesi gereklilik haline gelmiş ve bu çerçevede Batı Balkan ülkelerine belli kriterleri sağlaması koşulu ile AB'ye entegrasyon sözü verilmiştir.¹⁰⁵ Yani İdealist politikalar ile Realist yoldan yürünmeye devam edilmiştir.

⁹⁵ Dalar, 2008: 100.

⁹⁶ Barusic, 01.04.2021, parag.8, <https://www.sde.org.tr/dajana-barusic-arastirmaci/genel/dayton-baris-anlasmasin-ardindan-bosna-hersek-kose-yazisi-21699> e.t. 07.06.2021; Dalar, 2008: 100.

⁹⁷ Selver, 2003, Akt. Yapıcı, 2007: 9.

⁹⁸ NATO El Kitabı, 2001, Akt. Yapıcı, 2007: 9.

⁹⁹ Ellingwood, 1997, Akt. Yapıcı, 2007: 10.

¹⁰⁰ Yapıcı, 2007: 10.

¹⁰¹ Türkeş vd., 2012: 9-10.

¹⁰² Kurth, 2005, Akt. Yapıcı, 2007: 17.

¹⁰³ Progonati, 2020: 96.

¹⁰⁴ Progonati, 2020: 44.

¹⁰⁵ Progonati, 2020: 39-41.

Uluslararası örgütlerin en çok katılımlı ve en önemli kolu olan BM'nin ise Yugoslavya'da çıkan krizlere ilk faaliyeti, Sırbistan'ın Slovenya ve Hırvatistan'da başlattığı saldırıları tüm ikazlara rağmen durdurulmaması üzerine, 25 Eylül 1991'de BMGK'nın 713 sayılı karar neticesinde müdahale etmesiyle başlamıştır. Bu karar doğrultusunda hukuken egemen devletin iç işlerine müdahale etmemek için Sırbistan'a saldırı yapmak yerine silah ambargosu uygulanmıştır. Konsey üyelerinin çoğu krizi Yugoslavya'nın iç sorunu olarak değerlendirmiş ve uluslararası barışa tehdit içermediği konusunda hemfikir olsalar da bu krizin çıkışına neden olan çatışmalarda birçok kişinin hayatını kaybettiği belirtilmiştir. Bu bağlamda bu karar, BM sözleşmesinin VII. bölümünde yer alan barışın tehdidi, bozulması ve saldırı eylemi durumunda alınacak önlemler kapsamındaki 39. maddesine¹⁰⁶ dayanarak alınmıştır.¹⁰⁷ 1992'de alınan 752 sayılı karara göre ise eski Yugoslavya tabiri kullanılarak Yugoslavya krizinin hukuki durumu değişmiştir. Slovenya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'in tanınarak BM'nin bir üyesi olmaları itibarıyla krizler Yugoslavya'nın iç sorunu olmaktan çıktığı belirtilmiştir. Bundan sonra alınan birçok kararda da Sırbistan'ın haksızlığı dile getirilerek kınanmış ve durumun insan hakları ihlali olduğuna karar verilmiştir.¹⁰⁸ 21 Şubat 1992'de BMGK, UNPROFOR'un çatışma bölgelerinde görevlendirilmesine dair 743 sayılı kararı almıştır. UNPROFOR'un asıl görevlendirmesi Sırbistan ve Hırvatistan'daki çatışmalar olsa da Bosna Savaşı'nda da görevine devam etmiştir.¹⁰⁹ Alınan kararlar Sırbistan-Karadağ'a¹¹⁰ yaptırım uygulanacağı ve Bosna-Hersek'e de insani yardım yapılacağı belirtilmiştir.¹¹¹ Ancak her şeye rağmen BM'nin müdahaleleri yetersiz kalmış ve Savaş 1995 yılının sonlarına kadar durdurulamamıştır. Çünkü bu dönemde ABD'nin Yugoslavya krizi yerine Ortadoğu kriziyle ilgilenmesi, AB'nin yaptığı konferans ve görüşmelerin başarısız kalması, BM ve AB'nin olayları hukuki temele bağlarken geç ve yetersiz kalması Sırbistan'a fırsat sağlayıp daha fazla saldırmasına neden olmuştur. Ayrıca BM'nin Bosna'daki sivil halka yardım ulaştırılması ve çatışmalardan uzak tutulması için oluşturduğu güvenli bölgelerde hedeflenenin aksine ne yardım götürülebilmiş ne de düşmandan uzak tutulabilmiştir. Hatta BM'nin Hollandalı askerlerin denetimindeki barış gücü karargahına sığınan Boşnakların, Sırlara teslim edilmesi bu durumun trajedik bir kanıtı, BM'nin ise büyük ayıp ve utandırıcıdır. Keza katliamların en çoğu manidar bir şekilde BM tarafından güvenli bölge olarak ilan edilen şehirlerde yaşanmıştır. Tarihte Bosna Savaşı anlatılmak istenirken güvenli bölgelerden biri olan Srebrenitsa'da yaşanan katliamlar nedeniyle Srebrenitsa Katliamı diye bahsedilmesi durumun trajedisini ve BM'nin Sırp işgallerine olanak sağladığını gözler önüne sermiştir. Tüm bunlar ve ayrıca AB, ABD ve BM'nin kendi aralarında Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünün korunması mı yoksa devletlerin kendi kaderlerini tayin mi etmesi gerektiği konusunda birlik sağlayamamaları da Bosna Savaşı'nın bu denli çetin ve acımasız olmasına neden olmuştur. Üstelik Bosna Savaşı aslında sürpriz değil bilakis beklenen bir savaştı. Çünkü uluslararası sistemde ne zaman çözümler meydana gelse –Yugoslavya, SSCB gibi- o zaman bir güç boşluğu oluşmaktadır. Dolayısıyla Yugoslavya'nın çözülmesiyle ortaya çıkan güç boşluğu da yerini savaşa bırakmıştır.¹¹²

3. Antlaşmanın Realist Yansıması

Ulusal çıkar ve güç dengesi arasında sıkı bir bağ olduğunu savunan Morgenthau, realizmin temelini bu ilişkiye bağlamıştır. Devletin söz sahiplerini, kendi uluslarının çıkarlarını savunurken güçlerini dikkate alması gerektiği konusunda uyarmıştır. Yani ulusların güçleri ile

¹⁰⁶ “Güvenlik Konseyi, barışın tehdit edildiğini, bozulduğunu ya da bir saldırı eylemi olduğunu saptar ve uluslararası barış ve güvenliğin korunması için tavsiyelerde bulunur veya 41. ve 42. maddeler uyarınca hangi önlemler alınacağı kararlaştırılır” (T.C. İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, 14.; United Nations Treaty Collection, (28.10.1945), p.9.).

¹⁰⁷ Demirel, 2013: 156-157.

¹⁰⁸ Demirel, 2013: 157-159.

¹⁰⁹ Aytoğu, 2016: 70.

¹¹⁰ Yugoslavya.

¹¹¹ Aytoğu, 2016: 71.

¹¹² Güzelipek, 17.12.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yBJF1fP5g0o> e.t. 05.06.2021.

uyumlu ulusal çıkarları savunmalarının yararına olacağını ortaya koymuştur.¹¹³ Güç dengesinin ise ancak savaşlar yoluyla değişebildiğini söyleyen realistler bu savaşlarda galip tarafa göre bir gücün düşüp bir gücün yükseldiğine ve savaşların uluslararası sistemdeki önemine dikkat çekmiştir.¹¹⁴

Neredeyse dört yıl süren Bosna Savaşı çok uzamış ve biran önce bitirilmesi gerekmiştir. Savaşı durdurmak ve uzlaşmayı sağlayabilmek adına atılan adımların¹¹⁵ hepsi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Uzlaşma için atılan bu adımlara söz konusu büyük devletlerin ve uluslararası örgütlerin gereken önemi vermemesi ve ABD'nin Bosna Sorunu'nu Avrupa sorunu olarak görmesi nedeniyle kendini angaje etmemesi başarısızlığın başlıca nedenleridir. Savaş döneminde, başarılı olunmasa da idealist yönde uzlaşma çerçevesi çizilirken¹¹⁶ Antlaşma realist perspektiften imzalanmıştır. ABD'nin tehdit mekanizmalarını kullanması bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir. Keza Bosna Savaşı'nda arabuluculuk misyonunu üstlenen ve Dayton Antlaşması'nın da mimarı olarak bilinen, eski Amerikalı diplomat Richard Holbrooke, barış için müzakerelerde bulunduğu bir sırada Boşnak lider Aliya İzzetbegović'e Antlaşmanın imzalanmayıp uzlaşmanın sağlanamaması durumunda saldırıların yalnızca Sırbistan'dan gelmeyeceğini, ABD'nin taraf tutacağını dile getirmiştir.¹¹⁷

Savaş sonlandıran Antlaşma ile etnik kıyım durmuş olsa da çatışmalar hala devam etmekte ve bölge potansiyel bir çatışma alanı durumundadır. Çünkü Antlaşma, bölgenin tarihi ve etnik gerçekliğini görmezden gelmiştir. Srebrenitsa başta olmak üzere etnik kıyım yapıldığı Savaş'tan önce Boşnaklara ait olan birçok şehir resmi olarak Sırbistan Cumhuriyeti (RS) topraklarına dâhil edilmiştir. Boşnakların temizlenerek yerlerine Sırların yerleştirilmesiyle Sırlar, bölge açma politikalarını mümkün mertebe yerine getirmiştir. Zira Antlaşma o an halkların çoğunluğuna göre paylaşım yapmıştır.¹¹⁸ Sadece bu sonuca bakılarak dahi Savaşın ve Antlaşmanın her iki tarafının eşit ve adil düzeyde çıktığı elde etmesi beklenirken sıfır toplamlı oyun teorisi kapsamında sonuçlandırıldığı görülebilmektedir. Antlaşma için Boşnak lider Aliya İzzetbegović ise *"Bu adil bir barış olmayabilir; fakat süren bir savaştan daha iyidir"* ifadelerini kullanmıştır. Antlaşma her ne kadar daha çok Sırların taleplerini karşılamış ve adil bir uzlaşma olmaktan uzak olsa da o an gerçekleşen çatışmaların durdurulmasını sağlamıştır.¹¹⁹

Etnik kıyım gerçekleştiren Sırlar, Antlaşma sayesinde Boşnaklardan temizledikleri yerlere yerleşme hakkı elde etmekle kalmamış siyasal haklar da elde etmiştir. Antlaşmaya göre oluşturulan devlet sisteminde Boşnak, Hırvat ve Sırlardan oluşan üç kurucu halk devlet başkanlığını da dönüşümlü olarak üstlenmeye başlamıştır. Her bir halkın veto hakkına sahip olması ülkedeki siyasi işlerin düzgün yürümesini engellerken Sırp devlet başkanı döneminde Sırbistan ile Hırvat devlet başkanı döneminde Hırvatistan ile ilişkilerin ne düzeye erişeceğini kestirilememesine neden olmuştur. Bir barış anlaşmasının hatta bir uluslararası anlaşmanın taraflar arasında askeri düzeyde çıkar sağlayan adil bir anlaşma olması ve yalnızca kısa vadede değil uzun vadede de çözümler sunup barışı sürdürebilmesi gerektiği bilinmektedir. Bu Antlaşma ise bölgede sürdürülebilir bir sistem oluşturamayan ve gelecek planları yapmadan imzalanan bir anlaşma olmuştur.¹²⁰ Zira günümüzde revize çalışmaları hatta Dayton 2 planları üzerine çalışılmaya da devam edilmektedir.¹²¹ Ancak bu çalışmalar hala sonuçlanamamış ve

¹¹³ Eralp, 1996: 74.

¹¹⁴ Eralp, 1996: 87.

¹¹⁵ Bkz. 1992 Lizbon ve Londra Konferansları, Vance-Owen ve Owen-Stoltenberg planları, Güvenli Bölgeler Planı.

¹¹⁶ Uzlaşma yönünde atılan adımlar idealist perspektiften düşünülse de yapılan konferans ve planlarda adaletli ve eşit bir uzlaşma ortaya konulmamıştır.

¹¹⁷ Dalar, 2008: 101; Güzelipek, 17.12.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yBJF1fP5g0o> e.t. 05.06.2021.

¹¹⁸ Yenigün ve Hacıoğlu, 2010: 685-686.

¹¹⁹ Ceylan, 25.07.2016, <https://www.tuicakademi.org/dayton-antlasmasi-tarihi-gunumuze-etkileri-2/> e.t. 06.06.2021.

¹²⁰ Yenigün ve Hacıoğlu, 2010: 686.

¹²¹ Güzelipek, 17.12.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yBJF1fP5g0o> e.t. 05.06.2021.

sorun bugün dahi çözüme kavuşturulamamıştır. Dahası Hırvatların ve Sırpaların sırtlarını yaslayacak bir başka devlet varken ülkedeki Boşnaklar Türkiye'den belli ölçüde destek sağlamış olsa da yalnız kalmıştır.

Dayton Barış Antlaşması'nın bir diğer önemli özelliği ise barış ve istikrarın sürdürülebilmesi için yetkiler yalnızca taraflara değil çeşitli uluslararası örgütlere ve bu örgütler aracılığıyla çeşitli devletlere verilmiştir. Hatta öyle ki bu Yüksek Temsilcilik, ülkenin kendi devlet kurumlarından daha üstün yetkileri elinde bulundurmakta ve ülke bu yüzden güç ve meşruiyet yönünden zayıf, bağımsızlıktan yoksun konuma gelmiştir.¹²² Yüksek Temsilcilik hesap verilebilirlikten uzak ve esnek yetkilere sahiptir. Tam bu noktada tarihte emsali görülmemiş bir şekilde uluslararası gücün keyfi kullanımı söz konusudur. Üstelik uzlaşma adı altında resmen bu Antlaşma taraflara dayatılmıştır. Keza ülke kurucu halkları, haklarından fedakârlık etme durumunda bırakılmış ve devlet kurumları adına kararlar alınmıştır.¹²³ Bu durum bir sorunu da beraberinde getirmiştir: Uluslararası örgütlerin kendince ülkedeki barış ve istikrarı sağladıktan sonra kademeli olarak güçlerini çekmekte ve bu yüzden oluşturulmaya çalışılan barış ve istikrarın sigortası da kesilmek durumunda kalacaktır. Bu sorun olduğu gibi Antlaşma için risk barındırmaktadır.¹²⁴

Antlaşmanın öngördüğü siyasal, sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma yani ülkeyi yeniden inşa etme süreci çıkarılara hizmet ederek Antlaşmanın asıl hedefinden-barış içinde uzlaşmadan-uzaklaşılmasına neden olmuştur.¹²⁵ Uluslararası örgütlerin bu ülkedeki yetki alanına örnekler çoğaltılabilir. Mesela Antlaşma ile oluşturulan Bosna-Hersek Anayasası bile kurucu halkların resmi dilleriyle değil İngilizce olarak hazırlanmış ve öyle kalmıştır. Tüm bunlar analiz edildiğinde ülkeye öyle bir sistem inşa edilmiştir ki bir ülkenin iç işlerine karışılmasıyla yeni karışıklıklara mahal verilirken burada uluslararası örgütlerin ülkeye müdahale etmemesi durumunda ise işin içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Bu noktada büyük görev içerideki etnik halka düşmektedir. Kendi aralarındaki nefret söylemini kaldırıp birbirlerini ötekileştirmekten bırakmaları ve birbirlerine saygı duymaları gerekmektedir. Ancak bunlar dâhilinde ülkenin sosyal, siyasi ve ekonomik refah seviyesi yükselip güçlü konuma gelmesi mümkün gözükmemektedir.¹²⁶

4. Savaşları Önlemek İçin Oluşturulan Temel Argümanlar ve İşlerliği

Devletler uluslararası çıkar ve güç mücadelesine girdikleri zaman birbirlerine karşı potansiyel düşman konumuna geldikleri için çatışmalara ve savaşlara davetiye çıkarmaktadır. Savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği göz önünde bulundurulursa¹²⁷ idealizmin dayanak noktası olan uluslararası işbirliği sağlandığı takdirde savaşların ortadan kaldırılabilmesi ya da askeri düzeye indirilebilmesi mümkün hale gelmektedir. Bunun için oluşturulan askeri ittifaklarda yer almak savaş tehditlerini ortadan kaldıracağı için ekonomik güvenlik de beraberinde gelecektir.¹²⁸ Ayrıca ulusal ve uluslararası politikalarında kendi güvenlik çıkarlarına dikkat etmeyen bir devletin istila, parçalanma ve bağımsızlığının elinden alınması gibi sonuçlarla karşılaşması kuvvetle muhtemeldir. Bölünmüş devletler ise zayıfladığı ve güç kaybettiği için büyük devletlere karşı savunmasız kalmaktadır.¹²⁹ Balkan devletlerinin 90'lı yıllarda yaşadıkları trajedi bunun bir örneğidir.

¹²² Latif, 2006, Akt. Dalar, 2008: 103.

¹²³ Chandler, 2006: 23-25.

¹²⁴ Güzelipek, 17.12.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yBJF1fP5g0o> e.t. 05.06.2021.

¹²⁵ Dalar, 2008: 107.

¹²⁶ Barusic, 01.04.2021, <https://www.sde.org.tr/dajana-barusic-arastirmaci/genel/dayton-baris-anlasmasin-ardindan-bosna-hersek-kose-yazisi-21699> e.t. 07.06.2021.

¹²⁷ Çevik ve Bektaş, 2019: 232.

¹²⁸ Waltz, 2000: 18.

¹²⁹ Waltz, 2000: 37.

Ulus devlet yapısının küresel ölçekte yayılmasıyla ABD ve Avrupa merkezli kurumsallaştırılan ve kendi çıkarlarıyla yönlendirilen uluslararası alandaki ilişkilerde her ne kadar birlik, beraberlik, barış kavramları ön plana çıkarılmış olsa da Batı dışındaki örgütler kaosa ve az gelişmişliğe sürüklenmiştir. Batı ise barışçıl söylemleri doğrultusunda kural koyucu olarak dünya politikasında üstün bir konuma yerleşmiş ve dünya politikasının belirleyicisi olma rolünü üstlenmiştir.¹³⁰ Batının bu şekilde diğer devletlerle kurduğu ilişki dikey/hiyerarşik bir nitelik kazanmıştır. İki dünya savaşı arasında yaşanan gelişmelerden ve ilkinden sonra ikinci savaşın tekrar yaşanmasından anlaşılıyor ki idealist söylemler, Batılı devletlerin ulusal çıkarlarını korumak için oluşturdukları dış politika stratejileri olmuştur ve örneklerle doludur. ABD'nin Körfez Savaşları'ndaki söylemi, Yugoslavya'nın dağılması ile patlak veren çatışmalar ve devamındaki Bosna Savaşı, AB önderliğindeki NATO'nun Libya Hareketi, Arap Baharı adı altında Irak ve Suriye'de yaşanan ve yaşanmakta olan felaketler başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin "demokrasi, insan hakları, özgürlük" gibi söylemlerinin çıktıklarıdır. İdealist söylemleri ise tüm bunlara perde görevi görmüştür.¹³¹

Savaşı engellemek için temel şartlardan birinin uluslararası işbirliği ve örgütlenme olduğundan bahsedilmişken bir diğer şartın da uluslararası hukuk olduğu söylenmiştir. Tüm insanları bağlayacak ve kurallara uymadığı zaman yaptırım sağlayacak hukuk kurallarının barışı temin edebileceği öngörülmüştür.¹³² Bu doğrultuda 1920'de Uluslararası Daimi Adalet Divanı kurulmuştur.¹³³ 1928'de kurulan Briand-Kellog Paktı¹³⁴ ise savaşın ulusal politika için kullanılmasını yasaklamıştır. Ancak 1931 Japonya'nın Mançurya işgali, 1935 İtalya'nın Habeşistan işgali ve 1938 Almanya'nın Avusturya işgali Pakt'ın amacına hizmet edemediğini göstermiştir.¹³⁵ Şartlardan bir diğeri de silahsızlanmadır. Silahsızlanma ne kadar sağlanabilirse savaşlar o kadar önlenebilir hale gelmektedir.¹³⁶ Dönemin ABD Başkanı Roosevelt ise ne uluslararası hukuk ile ne silahsızlanma ile etkili bir sonuç alınabileceğini düşünmüştür. Bir ulus kendi güvenliğini kendi gücüyle koruyamıyorsa uluslararası örgütlerin hiç koruyamayacağını dile getirmiştir.¹³⁷ Bosna Savaşı'nda BM tarafından uygulanan silah ambargosu, Boşnakların Sırp'lara karşı savunmasız hale getirilmesine ve katliamların önünün açılmasına neden olmuştur. Bu noktada idealist politikaya göre Sırp'ların da silahlanması engellenmiş olsaydı kıyım gerçekleşmeyecekti ve savaş önlenilecekti. Roosevelt'in haklılığı burada görülmektedir.

1990'lı yıllarda Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'ndeki yaşanan çözülme ile birlikte ulusçuluk yeniden hız kazanmıştır. Buralardaki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesi sonucu iç savaşa kadar sürüklenmişlerdir. Özellikle Yugoslavya'nın etnik ve dini bakımdan sahip olduğu karmaşık yapı ulusçuluk bağlamında felaketlere sürükleyen ayrılıklara neden olmuştur.¹³⁸ İçerideki bu ulusal zenginlik birçok emellere hizmet etmiştir. Mesela Sırbistan Kosova, Bosna gibi çevre ülkelerdeki Sırp'larla birleşerek Büyük Sırbistan'ı kurmak ve Yugoslavya'nın varisi olarak iktidarı elinde bulundurmak istemiştir. Keza aynı şekilde Arnavutlar Kosova ve Makedonya'daki Arnavutlar ile birleşmek isterken Slovenya ve Hırvatistan ise tamamen bu bölgeden kendilerini ayrı tutup Avrupa'ya ait hissetmiş, Boşnaklar Bosna-Hersek'te varlığını ve dinini özgürce sürdürebilmek istemiştir. Milletlerin kendilerine ait ve çıkarlarına uygun bu gibi

¹³⁰ Kurubaş, 2012: 22.

¹³¹ Karabulut, 2014: 68-69.

¹³² Kodaman ve Akçay, 2013: 134.

¹³³ Shaw, 2018: 769. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yerini BM'nin yargı organı olan Uluslararası Adalet Divanı (UAD)'na bırakmıştır.

¹³⁴ Bu Pakt ABD'nin öncülüğünde kurulmuş ve ABD'nin Monroe Doktrini politikasından vazgeçmesine neden olmuştur. Kurulmasındaki amaç olan uluslararası işbirliği ve kolektif harekete paradoksal olarak SSCB-ABD gruplaşmasının başlangıcı olmuştur.

¹³⁵ Infoplease, 2017, parag.2, <https://www.infoplease.com/encyclopedia/social-science/government/intl-orgs/kellogg-briand-pact-e.t.26.05.2021>.

¹³⁶ Shaw, 2018: 134.

¹³⁷ Kissinger, 2000: 36.

¹³⁸ Uzgel, 1992: 217.

emeller bölgenin parçalanıp felaketslere sürüklenmesine neden olmuştur. Tüm bu ayrılıkçı hareketlerin nedeni ise bölgenin tarihinde yatmaktadır. Bölge uzun zaman Osmanlı ve Avusturya –Macaristan İmparatorluğu egemenliğinde kalmıştır ve doğu ile batıya ait din, kültür, gelenek, görenek gibi sosyal yaşam unsurları ve dahası ekonomik ve siyasi politikalar içinde harmanlanmıştır.¹³⁹ “Yugoslavya altı cumhuriyet, beş ulus, dört dil, üç din, iki alfabe, bir siyasal parti ve sadece Yugoslav (Tito)’dan ibarettir” sözü Yugoslav üst kimliği çerçevesinde bütünlüğü anlatmaya çalışsa da aslında bölgedeki farklılığı ortaya koymuştur.¹⁴⁰ Yugoslavya genelinde Bosna-Hersek özelinde çıkan anlaşmazlık ve çatışmalar etnik ve dini kaynaklı olmasının yanında aynı zamanda bazı bölge ülkelerin siyasi hedeflerine de ulaşmaya yöneliktir. Bosna-Hersek Savaşı’nda Sırbistan kendinden daha küçük ve güçsüz olan Bosna-Hersek’i tehdit yoluyla sindirmeye çalışmış direnmeler baş gösterince de işgal yoluna başvurmuştur.¹⁴¹ 1992-1995 yıllarında yaşanan neredeyse dört yıl süren Bosna Savaşı’nda Boşnaklara karşı insanlık dışı muameleler ve devamında etnik kıyım gerçekleştirilmiştir. Böylece Sırp lider Miloseviç önderliğinde başlatılan ve ABD, AB, BM başta olmak üzere büyük devlet ve örgütlerin sessizliği eşliğinde dünya savaşlarından sonra yaşanan en büyük savaş ve katliam yaşanmıştır. Son derece barbarca planlanıp hayata geçirilen bu savaş “Büyük Sırbistan”ın oluşturulması ve söz konusu büyük devlet ve bu devletlerin egemenliği altındaki örgütlerin çıkarları için yapılmıştır. Uluslararası Adalet Divanı, 2007 yılında gerçekleştirilen Bosna-Hersek soykırım iddiası davasında sadece Srebrenitsa’da yaşanan vahşeti soykırım olarak değerlendirmiş, diğer bölgelerde yapılan katliamları ise savaş kaybı olarak nitelendirmiştir. Bosna Savaşı’nın iki tarafın savaşı olarak değil tek taraflı soykırım olarak değerlendirilmesi gerekirken bahsedildiği gibi nitelendirilmesinin belli amaçları içerdiği aşikârdır. Sadece bu değil aynı zamanda soykırımın kimin tarafından yapıldığı uluslararası arenada hiç düşünmeden yanıtlanabilecek bir soruyken her hangi bir katil açıklanmamış olması da tepkilere yol açmıştır. Eğer bu açıklama yapılsaydı ve Sırbistan ile Sırp çetnikler sorumlu tutulmuş olsaydı Boşnaklar yüklü tazminat elde ederek Bosna’daki Sırp Cumhuriyeti’nden (Republica Sırpska) hatırı sayılır toprak parçası hak talep edebilecekti. Keza bazı şehirler yapılan soykırım sayesinde Sırp Cumhuriyeti’ne geçmiş ve Savaş sonrası imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile oluşturulan düzen sonucu da resmileşmiştir. Bugün de bu durum devam etmektedir. Boşnak halkın aleyhine yapılan ve Bosna’nın siyasi statüsünü belirleyen bu Antlaşmanın aksaklığı uluslararası kamuoyunda tartışılmakla beraber hala yeni bir iyileştirme getirilebilmiş değildir.¹⁴²

Pek çok milliyetçilikten söz etmek mümkündür ve bunlardan bir tanesi de aşırı milliyetçiliktir. Bu milliyetçilikte, etnik ve dinsel gruplara mensup kişilere yönelik ayrımcılık ve şiddet uygulanmakta ve kişiler “öteki”leştirilmektedir. Bu milliyetçilik türü Balkan ülkelerinde 1980-2000 arasında Sovyetler Birliği’nin etkisinden çıkıp ABD’nin etkisine girdiği yıllarda işsizlik, yoksulluk, belirsizlik, güvensizlik nedenleriyle görülmüş ve yaygınlaşmıştır. İşsizlik, yoksulluk nedeniyle öteki etnik ve dinsel gruplar suçlanmıştır. Aşırı milliyetçi Bulgarlara göre Türkler, aşırı milliyetçi Sırlara göre Hırvatlar ve Slovenler gibi hep “öteki” yani yabancılar bu işsizlik ve yoksulluğun nedeni olmuştur. Çözüm olarak ise bu öteki grupların ekonomi-politik ortamdan temizlenmesi gerektiği sunulmuştur.¹⁴³ Ayrıca bu milliyetçilik kendi ulusal kimliğini yüceltmek için dini kullanmıştır. Hırvatlar için Katoliklik, Sırlar için Ortodoksluk, Boşnaklar için Müslümanlık kendi ulusal kimliklerinin bir parçası, bütünleyicisi olmuştur. Din kullanılarak ulusal kimlik yayılıp meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁴ Aşırı milliyetçi politikalar genelde Yugoslavya devletlerini, özelde bu devletlerde yer alan etnik ve dini grupları çatışma ve savaş gibi büyük felaketslere sürüklemiştir. Bunlardan başı çekenler Bosna-Hersek’teki Sırp-Hırvat-

¹³⁹ Uzgel, 1992: 218.

¹⁴⁰ Ülger, 2016: 169.

¹⁴¹ Bağcı, 1992: 278.

¹⁴² Yenigün ve Hacıoğlu, 2010: 687.

¹⁴³ Sancaktar, 2010: 183.

¹⁴⁴ Sancaktar, 2010: 185.

Boşnak çekişmesi ve Kosova'daki Sırp-Arnavut çekişmesidir.¹⁴⁵ Bu çekişmelere sebep olan sadece grupların kendi aralarında birbirlerini ötekileştirmekten ibaret değildir. Tito'nun ölmesi ve akabinde Yugoslavya'nın dağılması ile bir yönetim boşluğu oluşmuş ve bu boşluğu çıkarları olan siyasetçiler, sosyalizmden kapitalizme geçen bu dönemde siyasi iktidarı ele geçirebilmek adına milliyetçiliği pekiştirerek milli liderlere dönüşmeye çalışmıştır.¹⁴⁶

5. Sonuç

Bosna Savaşı uzun süre sonra da olsa durdurulmuş ancak olağanüstü şartlarda oluşturulan Barış Antlaşması sadece mevcut durumdaki ateşi kesmiş ve gerçek bir barıştan uzak kalmıştır. Çünkü hala ülkede etnik ve kimlik sorunları olduğu için anlaşmazlıklar devam etmekte ve eğer Antlaşma revize edilip ülkenin sorunlarına çözüm getirilemezse her an geçmişini tekerrür edebilecek potansiyelindedir. Bu çözüm için ise önce uluslararası bir anlaşmanın temel gerekliliği olan adil bir sistem getirilip ülkenin iç işlerine müdahale edilmemesi gerekmektedir. Dönemin şartlarına göre bir an önce savaşı durdurmak için noksan yapılmış Antlaşması'nın artık üzerinden 26 yıl gibi uzun bir süreç geçtiği, o şartlar geride bırakıldığı ve daha akılcı kararların alınabileceği bir ortam oluştuğu için daha çözümcü, barışçı ve pragmatist bir revize şart olmuştur.

Self-determinasyon ilkesinin önemini vurgulayan İdealist yaklaşım düşünce itibarıyla istenen durumu savunsa da gerçek dünyada başarı sağlayamamıştır. Bu ilke, Bosna-Hersek'te çıkan çatışmaların bu derece sert olmasına zemin hazırlamıştır. Yugoslavya'nın bütünlüğü sağlanabilmiş olsaydı belki de anlaşmazlıkların bu denli sert olması engellenebilecekti. Pek tabii ki bölgenin yüzyıllardır zıt kültürlerle ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olmasından dolayı içerideki etnik zenginlik bir arada barış içinde yaşanmasına ne yazık ki olanak sağlamamaktadır. Bu noktada ulusların kendi kaderini tayin etmesi ya da bölgenin bütünlüğünün sağlanması yönünde her ne yolda gidilirse gidilsin bundan daha önemlisi güçlü olanın haklı olması yanı sıra dönüşmesi gerekmektedir. Gerçekçi olmak gerekirse, Uluslararası ilişkilerde güç kavramının ve çıkar ilişkilerinin ne denli hayati önem taşıdığı göz önünde bulundurulduğunda bu yanı sıra dönüşmesi de ancak idealistlerin ütopyasında gerçekleşecektir. Bu ütopya ise gerek uzlaşma ve barış gerek insan hakları ve özgürlük gerek koruma ve güvenlik gerekse ekonomik, sosyal ve siyasi refah söylemleriyle uluslararası örgütlerin politik aracından öte gidemeyecektir. Bosna-Hersek gibi güçsüz devletler tüm bunlara muhtaç durumdadır ve bizzat kendi istekleriyle kabul etmek durumunda kalmaktadır. Dünyanın en çok katılımcısına sahip, barış ve güvenliğin teminatı olan ve ABD, Rusya, Avrupa devletleri gibi güçlü devletlerin tekelinde bulunan BM aracılığıyla güçsüz ve zor durumdaki ülkelerin bu istekli tavırları ise çıkar sırasına göre değerlendirilmektedir. Bu devletlerin bu duruma mecbur kalmamaları için tek çözüm yolu ise ideallerdeki gibi kendi aralarında bir birlik sağlayıp yeni neslini geçmişin intikamlarıyla değil bütünlük teması altında yetiştirmek olarak gözükmektedir. Keza teoride de Savaşı sonlandıran Dayton Barış Antlaşması da sorunları çözüme kavuşturup uzun vadede ülkeye birlik, bütünlük ve istikrar getirmeyi hedeflemiştir. Ne var ki bu hedefini gerçekleştirilememiştir.

¹⁴⁵ Sancaktar, 2010: 190.

¹⁴⁶ Sancaktar, 2010: 184.

Kaynakça

- Akgün, S., (2013). “Kosova’nın Avrupa Birliği’ne Entegrasyon Süreci ve Bu Süreçte Kosova Türkleri”. Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2(1), 1-14. <https://arastirmax.com/tr/publication/cankiri-karatekin-universitesi-uluslararasi-avrasya-strateji-dergisi/2/1/kosovanin-avrupa-birligine-entegrasyon-sureci-bu-surecte-kosova-turkleri/arid/7e47b39a-be63>
- Arı, T., (2012). Uluslararası İlişkilere Giriş. MKM Yayıncılık.
- Arı, T., Pirinççi, F., (2011). “Soğuk Savaş Sonrası ABD’nin Balkan Politikası”. Alternatif Politika, 3(1), 1-30. <https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/lookAtPublications/paperDetail.xhtml?uId=26093&>
- Ashworth, L. M., (2002). “Did the Realist-Idealist Great Debate Really Happen? A Revisionist History of International Relations”. International Relations, 16(1), 33-51. <https://doi.org/10.1177/0047117802016001004>
- Ateş, A., (17.10.2011). “Fikir Babalarının Işığında Realizm ve Neorealizm”. TUIÇ, <https://www.tuicakademi.org/fikir-babalarinin-isinginda-realizm-ve-neorealizm/> (E.T. 31.05.2021).
- Ateş, D., (2009). “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm/ Realizm Tartışması ve Disiplinin Özerkliği”. Doğuş Üniversitesi Dergisi, 10(1), 11-25. <http://journal.dogus.edu.tr/index.php/duj/article/view/55/72>
- Aydın, M., (1996). “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 51(1), 71-114. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001917
- Aydın, R., (2018). “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(1), 229-256. <https://doi.org/10.14782/marusbd.412645>
- Aytoğu, Ç. O., (2016). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararları Doğrultusunda İnsani Müdahale, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Azarkan, E., (2016). “Devletlerin Tanınmasında Dönüm Noktaları: Badinter Komisyonu ve Kosova’nın Tanınması”. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 7(1), 143-184. <https://dergipark.org.tr/pub/inuhfd/issue/22415/239940>
- Bağcı, H., (1992). “Bosna-Hersek “Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş””. Tarih Araştırmaları Dergisi, 16(27), 257-279. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000057
- Barusic, D., (01.04.2021). “Dayton Barış Antlaşması’nın Ardından Bosna-Hersek”. Stratejik Düşünce Enstitüsü, <https://www.sde.org.tr/dajana-barusic-arastirmaci/genel/dayton-baris-anlasmasinin-ardindan-bosna-hersek-kose-yazisi-21699> (e.t. 07.06.2021).
- Booth, K., (1991). “Security in Anarchy: Utopian Realism in Theory and Practice”. International Affairs, 67(3), 527-545. <https://www.jstor.org/stable/2621950>
- Britannica, “George Frost Kennan”. <https://www.britannica.com/biography/George-F-Kennan> (e.t.23.05.2021).
- Ceylan, N., (25.07.2016). “Dayton Antlaşması Tarihi ve Günümüze Etkileri”. TUIÇ Akademi, <https://www.tuicakademi.org/dayton-antlasmasi-tarihi-gunumuze-etkileri-2/> (e.t. 06.06.2021).
- Chandler, D., (2006). “State-Building in Bosnia: The Limits of “Informal Trusteeship””. International Journal of Peace Studies, 11(1), 17-38. <https://www.jstor.org/stable/41852936>
- Chossudovsky, M., (1997). “Dismantling Former Yugoslavia, Recolonising Bosnia”. Development in Practice, 7(4), 375-383. <http://www.jstor.org/stable/4029003>

- Chossudovsky, M., (2015). “How the IMF Dismantled Yugoslavia”. 1-10. https://www.grassroots-institute.org/uploads/1/3/4/5/13451637/064b92_how_the_imf_dismantled_yugoslavia.pdf (e.t. 08.06.2021).
- Çalış, Ş. H., Özlük, E., (2007). “Uluslararası İlişkiler Tarihinin Yapısökümü: İdealizm-Realizm Tartışması”. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 0(18), 225-243. <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/448>
- Çevik, E. İ., Bektaş, G., (2019). “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği”. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 8(16), 229-236. : <https://dergipark.org.tr/bsbd>
- Dalar, M., (2008). “Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek’in Geleceği”. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(16), 91-123. <https://doi.org/10.11616/AbantSbe.232>
- Dallek, R., (1991). “Woodrow Wilson, Politician”. The Wilson Quarterly, 15(4), 106-114. <https://www.jstor.org/stable/40258177>
- Demirel, N., (2013). “Uluslararası Hukukta İnsani Müdahale ve Hukuki Meşruiyet Sorunu”. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 0(1), 152-172. <https://dergipark.org.tr/pub/fsmia/issue/6473/85521>
- Denemark, R. A., (1999). “World System History: From Traditional International Politics to the Study of Global Relations”. International Studies Review, 1(2), 43-75. <http://www.jstor.org/stable/3186380>
- Donnelly, J., (2000). Realism and International Relations. Cambridge University Press.
- Duchene, F., (1973). “The Study of International Affairs”. International Affairs, 49(1), 61-64. <https://doi.org/10.2307/2612906>
- Dunn, F. S., (1948). “The Scope of International Relations”. World Politics, 1(1), 142-146. <https://doi.org/10.2307/2009164>
- Ekinci, M. U., (2012). Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu. SETA, <https://www.setav.org/bosna-hersek-siyasetini-anlama-kilavuzu/>
- Eralp, A., (1996). “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması”. Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar (ss.57-88). İletişim Yayıncılık.
- Evans, J. C., (1924). “Teaching of International Relations Through Social Studies”. Advocate of Peace Through Justice, 86(8), 487-491. <https://www.jstor.org/stable/20660683>
- Gavin, F. J., (1997). “The Wilsonian Legacy in Twentieth Century”. Orbis, 41(4), 628-641. [https://doi.org/10.1016/S0030-4387\(97\)90011-9](https://doi.org/10.1016/S0030-4387(97)90011-9)
- Gedik, Ö., Köküsarı, İ., (2014). “14 Aralık 1995 Dayton Antlaşması ile Oluşturulan Hükümet Biçiminin Bosna Pratiğindeki Sorunları ve Çözüm Önerileri”. Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 18(1-2-), 25-61. <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0018853&lng=0>
- Gözen, R., (2019). Uluslararası İlişkiler Teorileri. İletişim Yayıncılık.
- Güzelipek, Y. A., (17.12.2020). Video Röportajı: Dayton Barış Antlaşması’nın Değerlendirilmesi. TUIÇ Akademi, <https://www.youtube.com/watch?v=yBJF1fP5g0o> (e.t. 05.06.2021).
- Herz, J. H., (1950). “Idealist Internationalism and the Security Dilemma”. World Politics, 2(2), 157-180. <https://doi.org/10.2307/2009187>

- Herz, J. H., (1981). "Political Realism and Human Interests". *International Studies Quarterly*, 25(2), 237-241. <https://www.jstor.org/stable/2600354>
- Hobden, S., (1999). "Theorising the International System: Perspectives from Historical Sociology". *Review of International Studies*, 25(2), 257-271. <https://www.jstor.org/stable/20097593>
- Hollis, M., Smith S., (1990). *Explaining and Understanding International Relations*. Clarendon Press.
- Infoplease, (28.02.2017). "Kellog-Briand Pact". <https://www.infoplease.com/encyclopedia/social-science/government/intl-orgs/kellogg-briand-pact> (e.t. 26.05.2021).
- İlgen, F., (2019). *Realist Bir Bakış: Vestfalya Barışı ve Etkileri*. ICESS 2019.
- Kakışım, C., (2017). "Liberalizm Çağında Barış Çalışmaları ve Demokratik Barış Vizyonu: Teorik Bir İnceleme". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (50), 27-44. <https://doi.org/10.18070/erciyesuibd.368561>
- Karabulut, B., (2014). "Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkilerde İdealizmin Yükselişi". *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 57-72. <http://www.gaziakademikbakis.com/en/article/gab-T-2018-113>
- Kissinger, H., (2000). *Diplomasi*. (Çev. İbrahim H. Kurt) Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kodaman, T., Akçay, E. Y., (2013). "The Idealism-Realism Debate in International Relations and Idealists' Ways of Ensuring the Peace". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 131-136. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/makusobed/issue/19441/206792>
- Kurubaş, E., (2012). "Uluslararası İlişkiler Düşüncesi ve Dünya Politikasında Değişimi Anlamak". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 9-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/19372/205514>
- Leira, H., Carvalho, B., (2015). *Halvard Leira-Benjamin de Carvalho (ed.). Historical International Relations*. SAGE.
- Levy, J. S., (2002). "War and Peace". *Handbook of International Relations*. SAGE Publications. 453-476.
- Little, R., (1999). "Historiography and International Relations. *Review of International Studies*", 25(2), 291-299. <https://www.jstor.org/stable/20097595>
- Oğultürk, M. C., (2014). "Kosova'nın Bağımsızlık Süreci Kapsamında ABD Dış Politikasının Analizi". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 10(19), 99-132. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guvenlikstrjtj/issue/7524/99147>
- Oğuzlu, H. T., (2007). "Dünya Düzenleri ve Güvenlik: Ulus-Devlet Güvenlik Anlayışı Aşılıyor mu?". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 3(6), 1-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guvenlikstrjtj/issue/7537/99218>
- Özkan, F., (2019). "Uluslararası İlişkilere Disiplinlerarası Yaklaşım: Tarih ve Teori üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası İlişkiler*, 16(61), 5-22. <https://dx.doi.org/10.33458/uidergisi.541513>
- Özlem, K., (2012). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD'nin ve Türkiye'nin Balkan Politikalarının Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya Krizleri Örneğinde İncelenmesi". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 23-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baed/issue/34531/381500>
- Özlük, E., (2008). "Uluslararası İlişkiler Disiplininde Davranışsalcı Paradigmanın Anlamı, Kökeni ve Çatışma Çözümlemesi Örneğinde Davranışsalcılığın Katkısı". *Seçuk Üniversitesi*

- Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(0), 375-394.
<http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/423>
- Özlük, E., (2009). “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Soy Kütüğü”. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 9(17), 237-260. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28418/302589>
- Progonati, E., (2020). Avrupa Birliği'nin Arayışında Batı Balkanlar. Pegem Akademi.
- Sancaktar, C., (2010). “Balkanlar'da İşbirliğine Bir Engel Olarak Aşırı Milliyetçilik”. 3. Uluslararası Balkan Kongresi, 177-200.
- Sandıklı, A., Kaya, E., (2013). “Barış Kavramına Teorik Yaklaşımlar ve Küresel Yönetişim”. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(23), 59-79.
- Schmidt, B. C., (2002). “Anarchy, World Politics and the Birth of a Discipline: American International Relations, Pluralist Theory and the Myth of Interwar Idealism”. International Relations, 16(1), 9-31. <https://doi.org/10.1177/0047117802016001003>
- Shaw, M. N., (2018). Uluslararası Hukuk. (Çev. İbrahim Kaya vd.) Türkiye Bilimler Akademisi.
- Smith, T. W., (1999). History and International Relations. Routledge.
- Smith, T., (1995). “A Wilsonian World”. World Policy Journal, 12(2), 62-66.
<http://www.jstor.org/stable/40209416>
- Spegele, R. D., (1982). “Rediscovering Debates in the International Studies: Morton Kaplan's System Epistemology Revisited”. Theory and Decision, 14(3), 293-328.
<https://doi.org/10.1007/BF00133677>
- TESAD, (02.06.2019). “Yitirilen Bir Teori: İdealizm”. <https://www.tesadernegi.org/yitirilen-bir-teori-idealizm.html?93acee&93acee> (e.t. 09.06.2021).
- Thies, C. G., (2002). “Progress, History and Identity in International Relations Theory: The Case of the Idealist-Realist Debate”. European Journal of International Relations, 8(2), 147-185.
<https://doi.org/10.1177/1354066102008002001>
- Thompson, K. W., (1982). “Unity and Contradiction in the Theory and Practice of International Relations”. The Review of Politics, 44(3), 328-341. <https://www.jstor.org/stable/1407048>
- Türkeş vd., (2012). Kriz Sarmalında Bosna-Hersek: “Devlet Krizi”. TÜSİAD Dış Politika Forumu. <http://www.dispolitikaforumu.com/kriz-sarmalinda-bosna-hersek-devlet-krizi/>
- Uzgel, İ., (1992). “Sosyalizmden Ulusçuluğa: Yugoslavya'da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması”. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 47(1), 217-244. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001550
- Ülger, İ. K., (2016). Yugoslavya Neden Parçalandı?. Umuttepe Yayınları.
- Waltz, K. N., (2000). “Structural Realism after the Cold War”. International Security, 25(1), 5-41. <https://doi.org/10.1162/016228800560372>
- Weber, M., (1949). The Methodology Of the Social Sciences. Free Press.
- Yapıcı, M. İ., (2007). “Bosna Hersek'te Gerçekleştirilen Askeri Müdahalenin Uluslararası Hukuktaki Yeri”. Uluslararası Hukuk ve Politika, 2(8), 1-24. <https://uhim.org/bosna-hersek-tegerceklestirilen-askeri-mudahalenin-uluslararasi-hukuktaki-yeri.html>
- Yenigün, C., Hacıoğlu, Ü., (2010). “Bosna-Hersek: Batının Güvenini Kaybettiği Medeniyet”. Dünya Çatışmaları, 1, 671-690. https://www.researchgate.net/publication/281440332_Bosna-Hersek_Bati'nin_Guvenini_Kaybettiği_Medeniyet_Bosnia-Herzegovina_The_Civilization_Where_the_West_Lost_Its_Trust

Amin Maalouf'tan Zygmunt Bauman'a Göç ve Kimlik*Immigration and Identity from Amin Maalouf to Zygmunt Bauman**Araştırma Makalesi – Research Article***Aziz ŞEKER**Amasya Üniversitesi, Sağlık Kültür ve Spor Daire Bşk.,
shuaziz@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-5634-0221**Emre ÖZCAN**Başkent Üniversitesi, Sosyal Hizmet Programı
emreozcan8747@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-0877-2457**Öz**

Edebiyatçıların ve sosyologların işlediği unsurların başında insan ve toplum gerçekliği gelir. Sosyal problemler, toplumsal değişim süreçleri, ekonomik dönüşümler vb. edebiyatçıların ve sosyologların eğildikleri birçok alanda önemli yer tutar. Edebiyatçıların, sosyologların araştırma verilerinden yararlandıkları gibi, sosyologların da edebiyatçıların yapıtlarından yola çıkarak çözümlenelerde buldukları görülür. Dolayısıyla her iki disiplini iç içe geçiren payda, edebiyatçılar ile sosyologların ortak bir çalışma sahasında eserlerini üretiyor olmalarıdır. Edebiyatçılar cephesinde 21. yüzyılın önde gelen yazarlarından, romanlarının yanı sıra denemeleriyle de kendinden söz ettiren Amin Maalouf; kimlik, göç, savaş, yoksulluk gibi birçok sosyal problemi ele almasıyla örneklendirilebilir. Maalouf, denemelerinde günümüz toplumlarını derinden etkileyen toplumsal olgulara tarihsel bir zeminden edebiyatçı duyarlılığıyla yaklaşır. Sosyologlar içinde ise modernite, *holokaust*, totaliterizm, etik, küreselleşme başlıklarını merkezine alan, yine 21. yüzyılın önemli kuramcılarında Zygmunt Bauman'dan söz edilebilir. Edebiyatın toplumsal yaşamı anlama noktasındaki işlevine de çalışmalarında yer açan Bauman, Maalouf'un kritik ettiği toplumsal gerçekliklerin büyük bir kısmıyla yakından ilişkili sosyolojik üretimlerde bulunmuştur. Her iki yazarın özellikle ötekileştirme ve dışlanma bağlamında göç ve kimlik üzerine ele aldıkları sorunsallar benzer bir felsefi arka plana sahiptir. Kimlik konusunda öne sürdükleri ile göç olgusunu ele alırken insanlık açısından etkilerini masaya yatırdıkları eserlerinde insanlığın geleceği adına bir öngörü de oluştururlar.

Bu çalışmada farklı coğrafyalardan gelen edebiyatçı Maalouf ile sosyolog Bauman'ın göç ve kimlik konusundaki düşüncelerinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Bu özelliğiyle çalışmanın, edebiyatçıların ve sosyologların sosyal problemleri kavrayış biçimlerinin benzerliklerine veya farklılıklarına dair geliştirilecek karşılaştırmalı incelemelere katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Amin Maaouluf, Zygmunt Bauman, öteki, göç, kimlik.

Abstract

Human and social reality comes first among the subjects that literators and sociologists are interested in. Themes such as social problems, social change processes, and economic transformations have an important place in many fields in which literators and sociologists work. Just as the literators benefit from the research data of sociologists, sociologists also make analyzes based on the works of the literators. Therefore, the denominator that intertwines both disciplines is that literators and sociologists produce their works in a common field of study. Among the literators, Amin Maalouf is the one of the leading writers of the 21st century, who made a name for himself with his essays as well as his novels, can be exemplified by his handling of many social problems such as identity, immigration, war, and poverty. In his essays, Maalouf approaches the social phenomena that deeply affect modern societies, from a historical point of view with a literator sensitivity. On the sociologists' side, Zygmunt Bauman, one of the important theorists of the 21st century, who focuses on the topics of modernity, holocaust,

totalitarianism, ethics, and globalization, can be mentioned. Bauman, who also made room for the function of literature in understanding social life in his works, made sociological productions that closely related to a large part of the social realities that Maalouf criticized. The problematics of both authors on migration and identity in the context of marginalization and exclusion have a similar philosophical background. While discussing the phenomenon of migration with their assertions about identity, they also create a foresight for the future of humanity in their works, where they discuss its effects on the human family.

In this study, while giving place to the thoughts of Maalouf and Bauman, who come from different geographies, on immigration and identity, it is aimed to deal with the rapprochement of a literator and a sociologist without being separated from each other. With this feature, it is thought that the study will contribute to the comparative studies that will be developed on the similarities or differences in the ways of understanding social problems of literators and sociologists.

Keywords: Amin Maaouf, Zygmunt Bauman, other, immigration, identity.

Giriş

Dünya, dijitalleşmenin merkezde olduğu bir tarihsel dönüşümden geçiyor. Geçen yüzyıllar üzerine yapılan tartışmalarda farklı şekillerde toplumsal dönüşümlere dikkat çekildi. Örneğin Avrupa’da 19. yüzyıldaki düşünsel devrimlerin ve sanayileşmenin makro ölçekli etkilerinin yanında modernleşme, toplumsal değişim ve kültürel ilerleme adına önemli gelişmelerin yaşandığını belirtmek gerekir. Öte yandan insanlığı ilerleten bu değişimler 20. yüzyılda yaşanan büyük savaşlarda milyonlarca insanın yok edilmesini ise tam anlamıyla önleyememiştir. Modernitenin insanlığın iyiye doğru ilerleyeceğine dair ileri sürdüğü tezler insanlar, toplumlar ve uluslar arasında ciddi sorunların ortaya çıkmasına da neden oldu. Adornocu bir yaklaşımla “Aydınlanma aklı”nın ürettiği savaş ve *holokaust*’lar, yok edilen ortak değerler, zorbalıklar, şiddet vb. olaylar yeni fedakarlıkların da önünü açtı. Ayrıca bitmek bilmeyen meşruiyet krizlerinin yanı sıra yeni uzlaşma noktaları, sorun çözme mekanizmaları, kolektif birliktelikler ortaya kondu. Çünkü toplumları derinden etkileyen sosyal problemler bütün dünya halklarının hissedebileceği boyutlara ulaşmıştı. Meşruiyetlerin onarılması, refahın adil dağılımı, sosyal adaletin sağlanması, kültürel haklara saygı ve gelecek için yeni bilgelikler ortaya konması gerekiyordu. Bu tablo, şüphesiz “Avrupa’nın krizi” meselesinden anlaşılmaktaydı. Avrupa varoluşunun içinde bulunduğu -sadece ekonomik ve politik anlamda değil; edebiyatta, felsefede, sanatta ve bu bağlamda insan ve toplum yaşantısının bütünündeki- krizinin tarihsel ve kuramsal nedenleri farklı etkenlere dayansa da insan hakları ve demokrasinin güçlendirilmesi, ayrımcılıkla mücadele, kültürel-çoğulculuk gibi argümanlar bu krizin çözümleri olarak görülmekteydi. Birinci Dünya Savaşı’nı takip eden yıllarda Avrupa’yı iyiden iyiye sarmaya başlayan bu krize dikkat çeken Husserl, bunu bilimlerin krizi olarak adlandırsa bile bilimlerin krizini Avrupa insanlığının radikalleşmiş yaşam krizlerine içkin görmekteydi. Husserl’e göre Avrupa’nın krizinin temelinde insan varoluşunun anlamına/anlamsızlığına ilişkin soruları bulanıklaştıran, hatta ortadan kaldıran, insanlığın gerçekte ne olduğuyla ilgilenmeyen pozitif bilimlerin hakimiyeti yatmaktaydı.¹ Günümüzde de mülteci olgusu etrafında ortaya çıkan Avrupa’nın krizinin anlaşılmasının yolu yine Avrupa deneyimini sorgulamaktan geçiyor. Bu noktada yoğun eleştiriler almasına rağmen Avrupa halen küresel barış, sosyal içerme, demokrasi, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi başlıklarda uzlaşımın odağında olmayı ve dünyanın geleceği adına önemli bir model olarak kabul edilmeyi sürdürme çabasıdadır. Bauman’a göre evrensellik, demokrasi ve etik açılardan küresel sorumluluk yerel tasarruf mantığının önüne konulduğunda, muhtemelen geçmişteki maceralarından çok daha büyüklerinin aşılması konusunda Avrupa tüm olumsuzluklara rağmen emsal konuma gelebilir.² Bauman’ın düşüncesini besleyen şey toplumsal-politik mücadelelerin, her türlü iktidar mekanizmasının karşısındaki direnme odaklarının varlığıdır. 21. yüzyılı karakterize eden şey de bu odaklardır. Bauman’ın aktarımı ile 21. yüzyıl “insan hakları için -yani, ilke olarak bizim yaşadığımız türdeki toplumun inançlarına göre, bir birey olarak herhangi bir insanın çabalarıyla üstesinden gelinemeyecek olanlar dışında, her tür kısıtlamanın kaldırılması için- kararlı mücadelelerin verildiği bir çağdır.”³

¹Husserl, 1994.

²Bauman, 2018b, s. 153.

³Bauman, 2015a, s. 236.

Modernitenin izinde halen çözümü bekleyen birçok sorun karşısında dün olduğu gibi bugün de toplumsal mücadelelere omuz verip bedeller ödemeyi göze alan aydınlar, entelektüeller, sanatçılar ve roman yazarları bulunmaktadır. Avrupa anlatısına bağlı olmakla birlikte eleştirilerini dile getiren Bauman ve Maalouf da bunlar arasında yer alıyor. Entelektüel kimlikleri, kendi meslekleri ya da sanat türleriyle ilgili kısmi uğraşının üzerine çıkmalarını sağlarken, onların içinde yaşadıkları zamanın - hakikat, yargı ve beğeni gibi- küresel konularıyla ilgilenmekten de geri durmadıklarını göstermektedir.⁴

Bauman, 1925'te Polonya'da doğduğu anda "öteki" olmanın koşullarıyla karşı karşıya bırakılmış bir bilim insanıdır. Yahudilik konusunda başarılı bir sınav veremeyen Batı dünyasında yüzleştiği problemler Sovyetler Birliğine sığınmasına neden olur. 1968'de doğduğu ülkeden sınır dışı edilerek İsrail'e göç etmesi hayatındaki temel kırılmaları oluşturur. Bu kırılmalar İngiltere'ye yerleşmesine kadar Kanada, ABD ve Avustralya gibi ülkelerdeki yolculuklarıyla devam eder. 20. yüzyılın liberal demokrasi, faşizm ve komünizm arasındaki mücadelesi bir anlamda onun kaderini de tayin ederek yaşam öyküsüyle birlikte sosyolojik çözümlemelerine yol gösterecek kavram setini sunmuştur.⁵ Bu doğrultuda sosyolojinin ilgi alanındaki farklı konularda eserler kaleme aldı. Bu konular postmodernite, kimlik, göç, yoksulluk, *holokaust*, ötekileştirme vb. çalışmalarının genelinde etkisini gösterdi. Özellikle modernite eleştirisini Yahudi soykırımını modernite temelinde kritik ettiği, "Amalfi Sosyoloji ve Sosyal Teori" ödüllü *Modernite ve Holokaust* sosyal bilimler dünyasında büyük yankı uyandırdı. Eseriyle Bauman, *holokaust*'u moderniteden bir sapma değil, aksine modernitenin bir sonucu şeklinde ortaya koydu. Onun nedenini kusursuz bir toplum projesiyle yola çıkan araçsal akılda ve modern bürokraside bularak, onu modern uygarlığın gerekli koşulu olarak çözümlendi. Böylelikle moderniteye ilişkin aydınlanmacı/ilerlemeci anlayışa meydan okudu. Bu meydan okuma, insanlığın önemli trajedilerinden göç, sosyal dışlanma, kimlik, etniste gibi olguların çözümlenmesiyle de kendisini gösterdi.⁶

İslam dünyasını yakından deneyimlemiş Hıristiyan bir yazar olarak Lübnanlı Maalouf, Lübnan'da 1975'e kadar gazetecilik yaparken, aynı yıl başlayan iç savaş nedeniyle Paris'e göç etmek zorunda kaldı. Bauman gibi bir göç yolculuğuna sahip olmayan Maalouf, Paris'te yaşamını sürdürmeyi tercih etti ve eserlerini burada Fransızca olarak üretti. 1983'te yayımlanan *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*'yle⁷ adını duyuran yazar, 1986'da yayımlanan, aynı yıl Fransız-Arap Dostluk Ödülü alan ikinci kitabı ve ilk romanı *Afrikalı Leo* ile dönemin önemli yazarlarının arasına girmeyi başarır. Genellikle Doğu'ya ait gelenek ve görenekleri, Osmanlı döneminin yansımalarını işlediği romanları ve *Uzaktan Aşk* ile *Adriana Mater* librettolarıyla öne çıkan Maalouf, deneme türündeki eserleriyle de sosyolojik ve tarihsel çözümlemelerini kuramsal çerçeveye yerleştirebilmiş bir isimdir. Bilhassa aidiyet ve kimlik ilişkisini sorunsallaştırdığı *Ölümcül Kimlikler*'le büyük yankı uyandırdı. Kitabında, Bauman gibi modernite eleştirisine soyunsa dahi ondan farklı olarak Batı dünyasıyla modernitenin özdeşleştirilmesini hedef tahtasına koydu ve Arap-Müslüman dünyasının "öteki" olarak nasıl inşa edildiğine vurgu yaptı.

Maalouf'u Bauman'dan ayıran belirgin özellik, Ortadoğu'yu ve Doğu Akdeniz'i hem dinsel-kültürel olarak bilmesi hem de bu coğrafyalarda uzun yılları kapsayan savaşların çözümsüz hale getirdiği sorunların gölgesinde yetişmiş olmasıdır. Maalouf, yaşananları biyografik malzemeyle eserlerine aktarmıştır. Batı uygarlığına ilgisi kendi coğrafyasından ayrılmasıyla başlamış ve bu durum, her iki kültürü özümsemesini sağlamıştır. Bu sebeple dünyaya uygarlıklar arasından bakabilmiştir. Çalışmalarında dünyayı saran sorunlara eğilirken, her iki uygarlığın birikimine yaslanıp, kendi özgün sesini şu temel üzerinden yükseltebilmiştir: "Benim dünyam -annemin Mısır'ı, babamın Lübnan'ı, Arap uygarlığım, ikinci vatanım Avrupa'dır."⁸

Maalouf ile Bauman'ın sosyolojik düşünce akrabalığının kökeninde her ikisinin zorunlu göç sonrası kaleme aldıkları eserlerinde evrensel değerlere bağlı kalıp, modernite eleştirisi ve öteki teması ekseninde kimlik ve göç sorunlarını ele almaları yatmaktadır. Bu sorunsallarda söylem benzerlikleri taşıyan yazarlar, kimikleşme süreçlerinin bireyler ve toplumlar açısından önemini, sorguladıkları Batı dünyası okumalarıyla ortaya koyarlar. Maalouf -her ne kadar bu çalışmada denemelerine odaklanılsa da- romanlarında ve denemelerinde bu önemi, yaratılan Batı-Doğu karşıtlığı düzleminde analiz ederken,

⁴Bauman, 1996, s. 8.

⁵Ertoyl ve Yalçın, 2017.

⁶Bauman, 2016.

⁷Maalouf, 2021b.

⁸Maalouf, 2019, s. 195.

Bauman, 20. yüzyılı savaşlar/göçler çağı olarak tanımlamaktadır. Bu açılardan makalede her iki yazarın öteki, göç ve kimlik konularındaki düşüncelerinin karşılaştırılarak bir öngörü oluşturulması amaçlanmaktadır.

Maalouf ve Bauman'da Ötekini Anlamak

Ötekileştirme, sosyal dışlanma, marjinalleştirme gibi benzer çerçevede düşünülen, genellikle norm dışı olarak ifade edilen birbirine yakın kavramsallaştırmalar sosyolojik olarak egemen toplumsal düzenin dışında kalma/bırakılma halini ortaya koymaktadır. İnsanlık tarihinin her döneminde yeniden üretime tabi tutulan bu tasavvurlar farklı iktidarlar, tarihler, sınırlar ve diller tarafından oluşturulan koşullar dahilinde düşünülmektedir.⁹ Öteki olgusu ise bir kişi, grup, sınıf veya topluluğun sosyo-ekonomik, kültürel ya da politik bağlamlara yerleştirilen ayrımcılık pratikleriyle dışlanmasıdır. Toplum tarafından değer biçmede işlev kazanıp, “normal” şeklinde kabul edilenlerin dışına düşen hemen hemen her şey öteki olanı yaratmak için yeterlidir. Öteki, “ben” ve “biz”in dışarıda bıraktıklarını ve bunlarla ilişkisini ifade etmesi bakımından anlamlıdır. Hem “ben” ve “biz”e ait değerler sistemi hem de bunların ötekini nasıl anlamlandırıldığı bu ilişkide açığa çıkmaktadır. Burada roller, “ben/biz/yerli olan, kural koyan, konuşan, yazan, akılcı olan, sınırları tanımlı ve katı olan; öteki/onlar/yabancı, kurallara tabi olan, dinleyen, okuyan, öznenin yaptığı planlamaya uyması beklenen, duygusal olan, sınırları değişebilir-muğlak olan ve özneye göre esnek olan” şeklinde dağılmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla “ben” ve “biz” kendisini ayrıcalıklı kılarak, hiyerarşide üste yerleştirerek ötekini yaratan özneyken, öteki normal olandan sapan yadırgatıcı, azınlık veya marjinal kategorisine düşürülendir. Görülmektedir ki, “ben” ve “biz”in var olabilmek, fark edilebilmek ve en önemlisi tanınabilmek için ötekini inşa etme zorunluluğu vardır, yani bir anlamda ötekine muhtaçtır.¹¹ Öteki konusuna sosyologlar arasında en çok eğilenlerden biri olan Bauman da meseleyi “biz” ile “onlar” arasına yerleştirmektedir. Ötekiyi çatışma ilişkisi olmadan vücut bulamayan ikisinin salınımında gören Bauman’a göre biz; ait olduğumuz, kendimizi güvende, evimizde hissettiğimiz grupken, onlar; ne ait olmayı istediğimiz ne de isteyeceğimiz gruptur.¹² Bauman’ın “biz” ve “onlar” kavrayışı niceliksel bir göndermeye dayalı grup fikrinin çok daha ötesindedir. Gruptan kastedilen bireylerin kimliğini inşa edebildiği ve koruyabildiği kolektif aidiyet biçimidir. Öyle ki, “biz ve onlar yalnızca iki insan grubunu değil, tümüyle farklı iki tutum arasındaki, duygusal bağlanma ve antipati, güven ve kuşku, güvenlik ve korku, işbirliği ve çekişme arasındaki ayrımı temsil eder.”¹³

Bauman ayrıca öteki olgusunu modernite-postmodernite hattında ele almayı tercih etmektedir. Ona göre modernitenin araçsal aklı ötekini yok etmeye dayalı (“ben”in önünde engel olduğu için) *ben-merkezli* ahlaki yükümlülüğü kapsar. Bu yükümlülük, “yasa koyucular” tarafından insanların öğrenip kabullenmeye zorlanacakları kurallar bütünüyle inşa edilmiştir. Modern özne her ne kadar özerk görünse ve ahlak bu özerkliğe yaslandırılrsa da her şey yasa koyucuların otoritesine ve onların entelektüellerle kurduğu ortaklığa bağlıdır. Örneğin Avrupa’da yasa koyucular ile entelektüeller ahlaki, kilisenin bıraktığı boşluktan faydalanarak rasyonel olarak tasarlayıp, tümelliğe yaslanan bir etik kodla insanları itaat etmeye mecbur bırakmışlardır ve bu noktadan sonra onun yasaya dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur.¹⁴ Bu mecburiyet, aynı zamanda her türlü sorumluluktan muaf tutulan *ben-merkezli* etik anlamına gelmektedir. Böylesi bir çaba ahlaki kaygıları bertaraf ederek, yerine uygun davranışın en üstün kıstası olan, duyguları ortadan kaldıran disiplini geçirir ve artık her şey emre uymak ya da uymamak arasındaki tercihte gizlenir; böylelikle insanlar suçluluk duygusu olmadan başta “öteki” olmak üzere hiç görmedikleri/bilmedikleri her türlü çoğulluğa en iğrenç ve aşağılık şeyleri rolleri gereği yapabilirler.¹⁵ Dolayısıyla *ben-merkezli* modern proje “nihai anlamda, ahlaki müphemliğin olmadığı bir dünyayı ve bu müphemlik de ahlaki durumun doğal bir özelliği olduğu için, insani seçimleri bu seçimlerin ahlaki boyutlarından koparmayı” doğru kabul etmektedir.¹⁶

⁹Özensel, 2020, s. 373.

¹⁰Kundakçı, 2013, s. 69.

¹¹Kiraz, 2011, s. 154.

¹²Bauman, 2015a, s. 65.

¹³Bauman, 2015a s. 66.

¹⁴Bauman, 2011, s. 15-16.

¹⁵Tekin, 2020, s. 49.

¹⁶Bauman, 2001, s. 13.

Ahlaki müphemliğin baş gösterdiği postmodern dönemle birlikte ise modernliğin yıkımı karşısında ortak yaşamın olanağı olarak yeni bir etik anlayışı öne çıkaran ve bunu modernliğin krizinin neticesi gören Bauman, ötekiyi “postmodern etiğin” içerisine yerleştirir. Modern aklın ayrıcalığını elinden alan düşünür, Levinas'tan hareketle kullandığı bu kavramla öteki ile kurulacak yakınlığın altını çizip, modernitenin *ben-merkezliliğini* yerinden ederek önceliği ötekiye verir; artık “ötekini, ahlaki benliğin layık olduğu mevkie eriştiği süreçte çok önemli bir karakter olarak yeniden kuran bir etik” söz konusudur.¹⁷ Böylelikle “ben” de öteki karşısında yükümlülük altına girmektedir ki, bu, Bauman'ın iddiasıyla “ben”i özne yapan, yaşatan şeydir; “ben” sorumlu hale geldikçe özne olmaktadır.¹⁸ Bu sorumluluk herhangi bir karşılığa veya alışverişe dayanmayan (asimetrik), herhangi bir yasa koyucu ya da gücün ahlaki zorlayıcılığına, modernitenin evrenselliğine gönderme yapmayan bir sorumluluktur. Bu nedenle “öteki”nin sorumluluğundan daima fazlasını içerir. Sorumluluk bilinciyle davranmak, *öteki-merkezliliği* toplumsal mekânda geçerli kılmak demektir. “Birlikte olma”nın vücut bulduğu toplumsal mekân, bu edimlerin uygulanabileceği tek yerdir. Bu durum Bauman'ın *öteki-merkezli* etiği kolektif kıldığının göstergesidir.

Maalouf da Bauman'da görüldüğü gibi öteki olma halini -ordular olarak gördüğü- “ben” ve “biz” ile “onlar” arasına yerleştirilen ayrımla ele almaktadır. Onun bu ikiliği kurduğu yere “uygarlığın beşiği” olarak gösterilen Batı ile onun “öteki” olarak bina ettiği Ortadoğu ve Müslüman dünyasıdır. Özellikle *Ölümcül Kimlikler*'de¹⁹ bu ayrımı öne çıkaran Maalouf, Batı'nın modernite söylemini Doğu ile kurduğu öteki ilişkisiyle şekillendirdiğini, yani Batı'nın Doğu'yu ve Müslümanları “öteki” şeklinde kurmaya modernitenin koşulu olarak mecbur olduğunu aktarır ki, bu tez, Doğu'nun kendisini ancak Batı'nın gözünden keşfetmesine neden olduğu için Doğu toplumlarını aşağılanmış psikolojisine ve buna bağlı olarak tepkiselliğe büründürür. Bu ikilik çatışmasında birçok dışlanma pratiğinin üretildiğini düşünen yazar, süreci besleyen temel unsurun dinsel aidiyet merkezinde Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın hoşgörü, çok kültürcülük, despotizm gibi farklı temsiliyet odakları olduğuna inanır. Bu bağlam, dinsel aidiyetin öteki ilişkisinde kimliğin üst belirleyeni olarak kurulduğunu gösterir. Ancak Doğu toplumları da bunun altında yenilgiyi sahiplenmiş bir pozisyonda olmamalıdır. Yazara göre Doğu, neden Batı'ninkiler kadar güçlü silahlar üretmediğini, sanayide o denli gelişmediğini, bağımlı ülkeler olarak kaldığını mutlaka sorgulamalıdır.²⁰ Maalouf konuya ilişkin düşüncesini şöyle aktarır:

Bu kadar uzun süredir Fransa'da yaşayan bir Hıristiyan Arap olarak, ben hangi taraftanım? İslam'ın mı yanındayım, Batı'nın mı? Ve ‘biz’ derken neye gönderme yapıyorum? Aslında kullandığım ifade -biz onlardan ne kadar nefret ediyorsak, onlar da bizden o kadar nefret ediyor- konununun tüm ikircimini istemeden gözler önüne sermişti. Gerçeği söylemek gerekirse, cümlede ‘onlar’ ve ‘biz’ derken kimi kastettiğimi ben de bilmiyordum. Benim için bu iki hasım dünya hem ‘onlar’ hem de ‘biz’ di.²¹

Altı çizilmesi gereken husus, -her ne kadar hasım denilse de- Maalouf'un “öteki” telakkisinin ontolojik bir düşmanlık içermediği, bilakis birbirini besleyen iki farklı medeniyet ayrımı odağında olduğudur; bu bağlamda Doğu, Batı dünyası için tehditkâr/kaygılandırıcı bir öteki değildir.²² Zira, aksi durum Doğu ve Batı medeniyetlerinin ortak yaşam koşullarına odaklanan, “evrensel barış”ın simgesi olmuş Maalouf için söz konusu olamayacaktır. Yazar, Batı ve Doğu'nun birbirini yükselttiği gibi, çöküşlerinin de birbirini kapsayacak biçimde olacağını düşündüğünden ikisi arasına yerleşen ötekileştirme pratiklerinin ortadan kaldırılmasını tüm insanlığın barışını gerçekleştirmek olarak görmektedir.²³ Düşünür açısından mesele öteki olarak kodlananla diyalogun kurulmasıdır. “Biz” ve “onlar” ikiliğini sonlandıracak şey her ikisinin birbirini diyalog zemininde keşfetmesidir. Bu doğrultuda ötekini kabul etmek, onu reddetmekten ne daha doğal ne de daha az doğaldır. Uzlaştırmak, birleştirmek, benimsemek, yakınlık kurmaktır.²⁴ Kısa diyalog ortamı kararlı, iradeli ve istikrarlı bir tutumun sonucu olmalıdır.

¹⁷Bauman, 2011, s. 111.

¹⁸Bauman, 1996, s. 231-232.

¹⁹Maalouf, 2021a.

²⁰Maalouf, 2016, s. 321-322.

²¹Maalouf, 2016, s. 317.

²²Yücel, 2020, s. 131.

²³Yücel, 2020, s. 132.

²⁴Maalouf, 2017a, s. 202.

Kimlik ve Göçmenlik

Kimlik, kültür ve normlardan bağımsız ele alınamaz bir olgudur. Bireysel niteliğiyle birlikte toplumsal birlikteliğe çağrı yapmasıyla anlam kazanır. İnsanın diline, dinine, ırkına, gelenek ve göreneklerine dair geliştirdiği aidiyet bilincine işaret eder. Nihayetinde “aidiyetin temel nitelikleri, yani karakteri, rengi, beklentileri gibi özellikler bireyin içinde doğduğu toplumun değerleri aracılığıyla biçimlenir.”²⁵ Aidiyet bilincini inşa eden toplumsal değer ve normlar kimliğe içkin olarak kavranır. Kimliğin kolektif bağlamını öne çıkaran kuramcılardan Alex Mucchielli kimliği bir bireyi tanımlayan unsurların tamamı olarak düşünmektedir. Bu unsurlar Mucchielli’ye göre toprak, mal, para, giysi vb. araçlara gönderme yapan “fiziksel”; topluluğun kuruluşuyla ilgili olaylar, akrabalıklar, kahramanlar, kültürel sarsıntılar gibi başlıkları içeren “tarihsel”; inançlar, dinler, ideolojiler, sanatlar gibi değerleri vurgulayan “psiko-kültürel”; yaş, cinsiyet, statü, meslek gibi özelliklere işaret eden “psiko-sosyal” olmak üzere dört başlıkta toplanmaktadır.²⁶ Anthony Smith de²⁷ aynı şekilde kimliğin tek bir belirlenim altında düşünülemeyeceğini vurgulayıp, bireyin varlığını kimliğin heybesinde taşıdığı ortak kültürel unsurlara olan yakınlığı veya uzaklığıyla ortaya koyabildiğine dikkat çekmektedir. Kimlik konusunda değerli kavrayışlar sunan Bauman kimliğin bireysel yanını reddetmeden benzer şekilde kolektifliğini öne çıkarır. Ona göre, “kimlik, toplumsal olarak kimlik diye görülen şeydir; başkalarına toplumsal olarak okunaklı terimlerle iletilmediği, toplumsal olarak anlaşılabilir simgelerle dışavurulmadığı takdirde bireyin hayal gücünün bir parçasından ibaret kalmaya mahkûmdur.”²⁸ Bauman açısından kimlik iki tarafta yürütülen tanı(n)ma savaşına yoğunlaşır. Cephenin birinde tercih edilen yeni kimliğin, eski kimliğin inatçı artıklarının üzerinden yükselmesi varken, diğerinde düşman güçleri tarafından yüklenilen zorlama kimliklere karşı yürütülen savaş mevcuttur.²⁹ Bu sebeple kimliğin oluşum süreci bu iki aks arasındaki mücadelede gizlidir. Birey bu mücadelede kendisini yeniden tanımlamak, kişisel tarihini yaratım sürecine tabi tutmak durumunda kalır ki, bu tablo onun “belirsizlik” dediği şeyle alakalıdır. Çünkü kimlik, belirsizlikten kaçış demektir:

Kişi, ne zaman kendisinin nereye ait olduğundan kuşku duyarsa, kimlik üzerine o zaman düşünüyor. Yani ortada, görünen davranış biçimleri ve kalıpları arasında kendisinin nerede durduğundan ve etrafındaki insanların kendisinin bu duruşunu/yerini doğru ve uygun nasıl kabul edeceklerinden nasıl emin olacağından emin olmadığı zaman. “Kimlik”, işte bu belirsizlikten kaçış arayışına verilen addır.³⁰

Maaouluf’un kimliğin inşasında önem verdiği değerler, -her ne kadar kendi kimliğinden hareketle yorumlandığında daha bireysel görünse de- Bauman’daki gibi toplumsal olana dair öne çıkan vurguyla benzerlik taşır. O, kişisel kimliğinin toplumsal olarak nelerle özdeşleştirildiğinin farkında olduğu gibi, dinsel toplulukların veya ulus devletin ona yüklemeye çalıştığı rollerin uzağındadır. Kimliğin tek bir unsura indirgenerek daraltılamayacağını, belirli hegemonyalara sıkıştırılamayacağını, birçok değer ve aidiyetin bileşkesi olarak görülmesi gerektiğini düşünür. Bu bileşkeler çatışsa veya çelişse bile Maalouf açısından bunları göğüsleyebilmek gerekir. Çünkü bu, kimliğin farklı kaynaklardan beslenen kolektif anlamını sahiplenebilmekle ilişkilidir. Kendisini tarif ederken buna değinir:

Kendimi hiçbir zaman dinsel bir topluluğun -ya da uzlaşması olanaksız birkaçının- üyesi gibi görmedim; hiçbir zaman bütünüyle bir ulusun parçası hissetmedim- aslında bu konuda da birden fazla bağlantım var. Buna karşılık benliğimi, uçsuz bucaksız ailemin, dünyanın dört bir yanında yaşadığı serüvenlerle kolayca özdeşleştiriyorum. Serüvenle ve bir de söylencelerle. Tıpkı eski Yunanlılar gibi, kimliğim bir mitologyaya yashı duruyor.³¹

Öncesinde vurgulandığı gibi Maalouf, farklı kimliklerin bir arada yaşayabildiği kültürel-çoğulcu anlayıştan yanadır. Kendisini “Doğu Akdeniz’in altın çağını” yaşayamamış, nereli olduğu sorulduğunda hiçbir zaman tek bir yeri söyleyememiş bir birey olarak görmektedir. Romanlarına da bunu yansıtır.

²⁵Ural, 2020, s. 48.

²⁶Mucchielli, 1986, s. 6-7.

²⁷Smith, 1994.

²⁸Bauman, 2000b, s. 147.

²⁹Bauman, 2001, s. 50-52.

³⁰Bauman, 2001, s. 112.

³¹Maalouf, 2004, s. 10.

Örneğin, Mısır başta olmak üzere bölgenin birçok yerindeki kültürel yaşamın izdüşümlerinin yer aldığı *Doğu'dan Uzakta* ve *Yolların Başlangıcı* romanlarında göçmenliğe dayalı biyografik unsurlara rastlamak mümkündür. Onun, eserlerini biyografisiyle harmanlaması, merkezine aldığı kimlik, göç ve toplumsal cinsiyet gibi konuları çok daha güçlü kılmaktadır.

1976'dan beri Fransa'da yaşayan Maalouf, farklı kültürlerden beslenen bir kimliğe sahiptir. Kendi anlatımıyla, "ben yüzyıllardır Lübnan dağlarına yerleşmiş ve o zamandan beri art arda göçlerle Mısır'dan Brezilya'ya, Küba'dan Avustralya'ya, dünyanın dört bir köşesine yayılan Güney Arabistanlı bir aileden geliyorum" der.³² Maalouf, kimliğini Bauman'ın tarif ettiği gibi daimi bir yeniden-üretim pratiğine sokan bir yazar tutumuyla kimlik konusuna yaklaşımını da aynı şekilde geliştirir. Bu pratiği bir süreç olarak kavrar. Ona göre, "kimlik öyle bir çırpıda verilmez, yaşam boyunca oluşur ve değişir."³³ Yaratım süreci anlamında kimliğin ele alınışı Bauman'da net bir şekilde görülmektedir: "Kimlik doğuştan verilen bir şey değildir önermesinden tek bir sonuç çıkarılır: Kimliklerimizin (yani 'Ben kimim?', 'Bu dünyadaki yerim ne?', 'Dünyadaki amacım nedir?' sorularının yanıtlarının) tıpkı sanat yapıtları gibi yaratılmaları gerekiyor."³⁴ Ortaya çıkan şu ki, "tanımlarla birlikte doğulur; kimlikler ise yaratılır. Tanımlar size kim olduğunuzu söyler. Kimlikler ise sizi, henüz olmadığınız fakat olabileceğiniz şeye doğru çeker."³⁵ Maalouf, kimlik olgusu üzerine tartışma yürütürken, kendi adına somut olgulardan yola çıkarak çıkarımlar yapar. Kimliği yukarıda değinildiği haliyle tek bir aidiyete indirgemenin ciddi sorunlara neden olabileceğini belirtir. Çünkü bu, insanın benliğini tamamiyle saran heterojenliği dışlayacak bir zemini yaratır. Maalouf'un söylemi ile, "Herkes kimliği olarak kabul ettiği şeye, yeni yüz yıl, yeni bin yıl boyunca git gide daha fazla önem kazanmaya aday yeni bileşen katabilmeli: İnsanlık macerasına da dahil olma duygusu."³⁶ Bu açıdan dünyadaki yaralı toplumların sesi olmanın yolunu kimliğe saygı gösterilmesi yönünde şöyle paylaşır: "Onların çektiklerine duyarsız kalamayız, ama onların kendi dillerini özgürce konuşma, dini vecibelerini korkusuzca yerine getirme ya da geleneklerini koruma arzularını paylaşabiliriz."³⁷ Böyle bir paylaşım olmadığında Bauman, bir şiddet sarmalıyla karşılaşılacağını tespit eder. Bauman açısından bunun sebebi, toplumların tutumundan ziyade ulus devletlerin kimlik üretici görevini sürdüremeyişidir:

Dünyanın 'modernleşmiş' kısmında, kimlik ihtiyaçları bugün, ulus devletlerin geçmişteki kimlik üreticisi ve tedarikçisi rolünü -yani mekân oluşturma mekanizmalarının etkili, güvenilir ve emniyetli yöneticileri/muhafızları rolünü- yerine getirme konusundaki başarısızlıklarının giderek açığa çıkmasından sonra giderek daha şiddetli (geçmişten olduğundan daha fazla ayırıcı) hale gelme eğilimindedir. Yerleşik ulus devletlerin uzmanlaştıkları kimlik oluşturma işlevi başka bir taşıyıcı arayabilir ve var olan alternatifin yumuşaklığı nedeniyle bu arayış daha da gayretli olacaktır.³⁸

Maalouf, kendi deneyiminden geriye kalanları bir trajediyle yüzleşmek adına okura sunar. Doğu Akdeniz kültürünün birlikte yaşamı sağlayan değerlerinin nasıl yozlaştırıldığını ve güç ilişkilerine kurban gittiğini, bölgenin şehirlerinde yaşayan göçmenlerin ve özellikle "seçkinlerin" (yazar, şair, aydın, kadın oyuncu, bürokrat vb.) önce yakın şehirlere (Şam, Beyrut, Lübnan), sonraysa Batı ülkelerine yerleşmeleri olayında anımsatır. Maalouf, bu yıkımın nedeninin -çelişkili de olsa- temelini, "Batılıların yararlandıkları dokunulmazlığa duyulan öfke hiç tartışmasız belirleyici etkenlerden biriydi" sözleriyle vurgular.³⁹ Öte yandan Bauman Batı dünyasının ayrıcalıklı konumunu, modernite odağında rasyonalite ile düzen arasında kurduğu özdeşlik yoluyla elde ettiğini düşünür. Ona göre modernite; bilim, ahlak ve sanat alanlarını birbirinden kopartarak, Batı uygarlığına tüm dünyada meşruiyet kazandırmıştır.⁴⁰ Bauman, bu meşruiyetin Doğu toplumlarında biriktirdiği öfkeye Maalouf gibi yönelme de Batı uygarlığının hakikatin ölçütü hale gelmesinin (bu durum ancak postmodern dönemde tahribata

³²Maalouf, 2021a, s. 20.

³³Maalouf, 2021a, s. 25.

³⁴Bauman, 2013, s. 86.

³⁵Bauman, 2000a, s. 102.

³⁶Maalouf, 2021a, s. 132.

³⁷Maalouf, 2021a, s. 31.

³⁸Bauman, 2011, s. 281.

³⁹Maalouf, 2019, s. 42.

⁴⁰Bauman, 1996, s. 112.

uğramıştır), kendisine benzemeyen toplumlari “gelişmemiş ya da az gelişmiş” olarak adlandırmasının açık bir despotizm olduğunu düşünür.⁴¹

Maalouf açısından sonuç, “Doğu Akdeniz Modeli”nin kozmopolit çoğulculuğunun işlevsizleştirilmiş olmasıdır. “Ötekini anlamak, önyargılarını ve kaygılarını aşarak onunla var olmak isteyen sayısız iyi niyetli insanların bulunduğundan hiç kuşkusuz” olmayan Maalouf’un⁴² Hıristiyan, Müslüman ve Yahudilerin Arap uygarlığında birlikte yaşam kültürlerinin nasıl tuzla buz olduğunu gördüğünde duyduğu hayal kırıklığı, yani Doğu Akdeniz modelinden uzaklaşmış olması günümüz dünya düzeninin kaygılarıyla örtüşen bir sürece benzemektedir. Dünya nasıl bir yol izlemeli? Maalouf, Arap halklarının yaşadıklarının sonuçlarından bahisle geçmişin altın çağını yorumlamaya çalışmakla birlikte Doğu’yu tehdit olarak gördükçe saldırganlaşan Batı’nın da çözümlemesini yapar. Fakat hayal kırıklığındaki büyük pay, Orta Doğu coğrafyasına aittir. Arap kentlerinde yaşanan savaşlar, uygarlığın köklerinin dinamitlenmesi, darbeler ve birçok başka olaylar umutsuzluk duygusunu yerleşik kılar. Yazarın, edebiyatçı kimliğinin yanında sosyoloji eğitiminden gelen birikimiyle ileri sürdüğü şey, değinildiği üzere tüm kimliklerin sorgu ve yargılara dayanmadan sahiplenilmesidir. Onun için çıkış yolu burada gizlidir. Nitekim romancı geldiği yerde artık kendisini de bir azımlık duygusuyla ifade etmektedir. Ona göre, “azımlıkların ayrımcılığa ve baskıya maruz kaldıkları bir toplumda her şey çürür ve bozulur. Kavramların içi boşalır, anlamlarını yitirirler. Hâlâ seçimlerden, tartışmalardan, akademik özgürlüklerden veya hukuk devletinden söz etmek aldatıcı bir istismara dönüşür.”⁴³ Dahası “insanlar etnik veya dinsel aidiyetlerine gönderme yapmaksızın yurttaşlık haklarını kullanamaz hale geldiklerinde, ulus bütünüyle barbarlık yoluna girmiş demektir.” Bu sözler, Bauman’ı tartışmaya dahil etmeye oldukça uygundur. İnsanların yurttaşlık haklarını kullanamaz hale gelmesi, Bauman için modern devletin sonucudur ve bu sonuç post-modern dönemde su yüzüne çıkan krizle birlikte okunmalıdır: “Sürekli bir kriz durumunda yaşıyoruz ve bu kriz aynı zamanda yapısı, işlevselliği ve etkinliği (demokratik temsil sistemi dahil) artık içinde yaşadığımız zamanlara uymayan modern devleti de kapsıyor.”⁴⁴

Dışlanma, çıkarılma, yalnız bırakılma, insanın kendini terk edilmiş, sürülmüş ya da kara listeye alınmış ya da geride kalarak, denize düşerek başka şekillerde baştan savılmış hissetmesi; giriş izni alamamak, görmezden gelinmek, bekletilmek ve davetsiz hissettirilmek: Bunlar, art-değerlerin ve fazlalıkların kitlesel üretimiyle nam salmış dünyamızda en yaygın görülen kâbuslardır.⁴⁵

Her iki yazarda, kimlikler ile uygarlıkların, toplumsal çatışmaların ve en önemlisi öteki temasının bağlandığı diğer bir hat göçmenlik olgusudur. Gerek modernite gerekse postmodernite sürecindeki kimlik ve kültürel-çoğulculuk en temelde göçmenlik konusu ile ilerlemektedir. Bu anlamda ulus devletlerin tank oldukları göçmenlik krizi farklı şekillerde de olsa süreklilik arz etmektedir. Maalouf, “yaşadığımız dönemin en büyük savaşı, öncelikle, göçmenler konusunda verilmeli”⁴⁶ derken, Bauman, “Batı bir zamanlar dünyayı aydınlatmak ve kendine benzetmek için harcadığı çabayı şimdi herkesin olduğu yerde kalması için harcıyor” demektedir.⁴⁷ Ayrıca Bauman’a göre, “modern çağ, en başından itibaren büyük göçlerin çağı oldu. Sayısını belki de asla bilemeyeceğimiz kitleler yer değiştirdi, kendilerine yaşam hakkı tanımayan anayurtlarını terk edip daha iyi bir gelecek vaat eden yabancı ülkelere göçtüler.”⁴⁸ Onun benzetmesiyle “...göçebelik, modernitenin yetim bırakılmış soyunun varoluş koşuludur.”⁴⁹ Bauman için birçok nedene dayalı olarak gerçekleşen kitlesel göç;

hiçbir şekilde yeni bir fenomen değil; modern yaşam şeklimiz ‘gereksiz’ insanların (ekonomik ilerlemeye bağlı olarak, yerel anlamda ‘lüzumsuz’ -fazladan ve istihdam edilemez- ya da toplumsal/politik dönüşümler ve bunu izleyen güç mücadelelerinin sebep olduğu huzursuzluk, çatışma ve ihtilafların bir sonucu olarak reddedilen, yani yerel anlamda hoş görülemez insanların) üretimini de içerdiğinden (defalarca yön değiştirmiş ve ara sıra tersine dönmüş olsa da) modern

⁴¹Bauman, 1996, s. 30-34.

⁴²Maalouf, 2019, s. 51.

⁴³Maalouf, 2019, s. 68.

⁴⁴Bauman ve Bordoni 2018, s. 42.

⁴⁵Bauman, 2014a, s. 126.

⁴⁶Maalouf, 2017a, s. 169.

⁴⁷Bauman, 2014b, s. 148.

⁴⁸Bauman, 2018a, s. 51.

⁴⁹Bauman, 2012, s. 202.

döneme başından bu yana eşlik ediyor. Bu da yetmezmiş gibi, şu anda, Batılı güçlerin yanlış hesaplanmış, ahmakça dar kafalı ve açıkça beyhude politikaları ve askeri girişimlerinin sonrasında, Ortadoğu bölgesinin derin ve görünüşe göre umutsuz istikrarsızlaşmasının sonuçlarına katlanıyoruz.⁵⁰

Bauman, göçün günümüzdeki özelliklerine tarihsel ve politik boyutlarıyla yaklaşırken, yerinden edilmiş kişilere ilişkin sorunları -tam olarak bu kavramları kullanmasa da- alıntıda verildiği gibi Batılı ülkelerin totaliter ve emperyalist eğilimlerinin sonucu şeklinde görmektedir. Öyle ki göçün modern ve postmodern süreçte kalıcı bir kriz haline gelmesinin en büyük sebeplerinden biri Batılı devletlerin uygarlıkları şekillendirme stratejileridir. Göçü ve göçteki sürekliliği kapitalizmin kurucu dinamiği olarak görmeyen Bauman, *holokaust* üzerinden ele aldığı modern dönemle birlikte postmodern dönemi de kapsayan hattın belirleyeni olarak göçü ve göçteki sürekliliği kabul etmektedir. “Ben” ve “onlar” arasına yerleşen öteki olma hali bu süreklilik içinde varlığını korumaktadır. “Kapımızdaki yabancılar” benzetmesiyle günümüzün mülteci sorununa ışık tutan yazar, modern dönemin yabancılaşma deneyimini Avrupalı Yahudiler özelinde irdelerken, postmodern sürecin yabancılarını göçmenler üzerinden tartışmaktadır. Yabancıları “bugün gelip yarın giden gezginler gibi değil, bugün gelip yarın kalanlar”⁵¹ olarak değerlendirdiğimizde Bauman için açıktır ki, postmodernitenin yabancı olgusu, “küresel korku ve kaygıların başında göçle gelen mültecilik. Mülteci kampının sakinlerinden olmak, insanlığın geri kalanının paylaştığı dünyadan dışlanmak demektir.”⁵² Postmodern yabancılar, modern dönemin yabancıları gibi “kökü kazınması gerekenler” değil, birlikte nasıl yaşanılacağı gerçeğinin yarattığı sorunun merkezidir. Bu noktada göçmenler, yaşam biçiminden, güvenlik ve refaha kadar uzanan geniş bir yelpazede kamusal kaygıların ortaklaştırıldığı, “suçtan önce suçlu”nun yaratıldığı bir ortamda “tehdit unsuru” olarak kodlanırlar. Ancak tehdit unsurundan öte “baş belası”, “sinir bozucu”, “artık”, “hastalıklı” gibi birçok yaftayla tanımlanırlar. Bu tanımlarla birlikte Bauman açısından göçmenlere dair hissedilen korkuyu betimleyen bir kavramsallaştırma olarak “ahlaki panik” ortamında “insan-dışı”laştırılarak görünmez, hatta hayal dahi edilemez olurlar: “İnsan kimliklerinin belirtildiği alışıldık terimlerle onlar anlatılamaz. /.../ Başkalarının göklere çıkardığı, düşünme ve öz-düşünme sanatıyla gurur duyan bizim gibi insanlar arasında onlar yalnızca dokunulmaz değil, düşünülmezlerdir. Hayali cemaatlerle ağzına kadar dolu bir dünyada onlar hayal edilemezdir...”⁵³ Evrensel yurttaş olamayan, “memleketi dışında yaşarken bir türlü iç rahatlığına kavuşamayan”,⁵⁴ dünyanın gözü önünde dikenli tellerle ve kameralarla çevrilen, kurşuna dizilen, okyanuslarda can veren bedenler, tüm bunlara rağmen ahlaki ve vicdani körlük altında hâlâ görünmez ve hayal edilemezler. Ancak unutulmaması gerekir ki, artık göçmenlerin “yok hükmünde” olması, tüm insanlığın “yok hükmünde” olmasıyla eşitlenmiştir.

Maalouf'a döndüğümüzde, yazar, *Yolların Başlangıcı ve Doğu'dan Uzakta* başta olmak üzere birçok eserine sinen göçmenlik anlatısına toplumsal bütünleşme çerçevesinde eğilmeyi tercih ederken, bunu yaşadığı zemin, öteki olgusunu karakterize eden Doğu-Batı ikiliği, bir manada Batı'nın Doğu'yu kabul etme veya reddetme biçimleridir. Günümüzde “dünyanın çivisinin çıkması”nın temel eksenini oluşturan göç krizine buradan yaklaşmaktadır. O, “dünyanın hepten çivisinin çıktığını düşündüren kaygı verici olaylar meydana geliyor; üstelik bunlar birçok alanda birden gerçekleşiyor -entelektüel dünyanın, finans dünyasının, iklimin jeopolitiğin, etiğin çivisi çıkmış durumda” dese de göç krizini yukarıda değinildiği gibi önceliklendirmektedir.⁵⁵ Batı uygarlığından beklentisi, öne sürdüğü değerler doğrultusunda dünyayla yeniden güvenilir bir biçimde bütünleşmektir ve bunun en önemli yolu göçmenlerle, kimlikleri kabullenmeye dayalı olarak insan hakları merkezinde ilişkilenebilmektir. Bu konuda da Maalouf, iki farklı toplumu içinde taşıyan bir göçmen olarak, “onurumuzu kaybetmeden çağdaş dünyayla bütünleşebilmemiz için geçmişimizden neye sahip çıkmalı, neyi dışlamalıyız?”⁵⁶ sorularıyla korunacak ve dışlanacak aidiyetlerin ancak göçmenlerle kurulan bağla anlaşılacağını ifade etmektedir. Bu bağın temel koşulu ise göçmenleri “cemaatleştirmemek”tir. Başka bir açıdan kendi ifadesiyle;

⁵⁰Bauman, 2018c, s. 10-11.

⁵¹Simmel, 2009, s. 149.

⁵²Bauman ve Lyon, 2016, s. 80.

⁵³Bauman, 2017, s. 187.

⁵⁴Sennett, 2014, 52-88.

⁵⁵Maalouf, 2017a, s. 11.

⁵⁶Maalouf, 2017a, s. 174.

...bugün son umudum olan Avrupa'yı düşünerek, şunu söylüyorum ek olarak: Göçmenlerin içinde yaşadıkları toplumla bütünleşmelerini kolaylaştırmak ve kendini belli eden 'çatışmalardan' kurtulmak isteniyorsa, bu onları 'cemaatleştirerek' değil, herkesin toplumsal onurunu, kültürel onurunu, dilsel onurunu onlara yeniden kazandırarak, göçmenleri serinkanlılıkla ikili kimliklerini benimsemeye ve köprü görevi görmeye teşvik ederek yapılabilir.⁵⁷

Maalouf'un değerlendirmesiyle göçmenler ile göç edilen topraklardaki kimlikler arasındaki ilişkiyi belirleyen şey, toplumsal yaraların varlığıdır. Bu yaralar iyileştirilmedikçe, yani toplumsal ve politik yüzleşme gerçekleşmedikçe bu ilişki sarsılmaya devam edecektir. Günümüzdeki göç krizini anlamamanın yolu buradan geçmektedir. Tarihin kanlı sayfalarına yazılan Haçlı Seferleri'yle, soykırımlarla, ırkçılıkla, sömürgecilikle hesaplaşmadıkça "evrensel barış" yazara göre çıkmaza girecektir. Kaldı ki, bu felaketlere dönüşler de oldukça kırılgandır. Fay hatlarındaki ufak sarsıntılar çatlakları hızla derinleştirmekte, toplumsal belleği harekete geçirmektedir. Başka bir ifadeyle "göçmenler ile göç ülkeleri arasındaki ilişkileri ve dolayısıyla birlikte yaşama konusunu hassas kılan şey, yaranın hâlâ açık olması ve bir türlü kabuk tutmamasıdır. En ufak şey, kimi zaman basit bir kaşıma ya da sakar bir okşama acıyı canlandırmaya yetmektedir."⁵⁸ Öte yandan göçmenlere yönelik yarayı açık tutan, hatta büyüten günümüzün yükselen ırkçı ideolojilerinin dışlama pratikleri "öteki" kıldığı göçmenlere "tetikte olma hali"ni dayatmakta, göçmenler kendilerini gözetim altında hissetmektedir. Göçmenlerin kültürel bağlarından ne kadar sık mekân değiştirse de kopamayacağını veya Bauman'da görüldüğü gibi iki farklı kimliğin mücadelesinde sıkışacağını düşünen Maalouf, onların "kendilerine düşman ya da küçümseyici bir ortamda bulduklarını hissettirecek bakışları, hareketleri, sözleri, fısıldaşmaları, sessizlikleri" kolladıklarının altını çizer.⁵⁹ Korku iklimi ve toplumsal tansiyon doğrultusunda göçmenlerin kimliklerinin savunma pozisyonuna çekilmesi, Maalouf'un tabiriyle tam da -toplumsal bütünleşmenin engeli olarak gördüğü- "cemaatleştirme"ye işaret eder. Zira toplumsal kabul düştüğünde göçmen toplulukları yerel halka karşı agresifleşip gerek mekânsal gerek kültürel olarak kendilerini korumaya alarak "kapalı topluluk" kimliğine bürünmektedir.⁶⁰ Bunun karşısında Maalouf'un tavrı göçmenlerin "iki kişi olduğu" gerçeğini benimseyip "ikili aidiyetleri" üstlenebilmelerinin sağlanmasıdır ki, onlar için katı göstergelere boğulmayan yeni varoluşların kapıları ancak bu yolla açılabilir.⁶¹

Maalouf ve Bauman, Batı uygarlığının kimlik ve göç dinamiğinde açığa çıkardığı toplumsal ve politik açmazları, insan hakları ve demokrasinin güçlendirilmesi odağında kültürel-çoğulculuğa dayanan ortak yaşamın koşullarıyla aşılabileceğine inanmaktadır. Her iki yazar bir model önerisini doğrudan çözüm olarak sunmasa bile metinlerine sızan kolektif birliktelik duygusunun insanlık adına önemli öğeler taşıdığı yadsınamaz bir gerçektir.

Çözüm Yolları

Maalouf, sosyolojik dokusu güçlü denemelerinde tarihe olumlu not düşebilen, etkili uygarlıklar üretebilen toplulukların, ulusların giderek kötüleşen süreçlerde nasıl yüzleştiklerini ortaya koyar. Kendisinin tanıklığı da bu anlamda önemlidir. Ortadoğu ve Afrika'da yürütülen enerji politikaları, desteklenen darbeler ve otoriterleşen devrimlerle birlikte yaygınlaşan kimlik meseleleri gibi başlıklar, bölge ülkelerinin birbirlerine karşı giriştiği kanlı savaşlar, şiddet ve yeni sosyal kırılma noktalarının yaşanmasını beraberinde getirmektedir. Örneğin, bu anlamda "Afrika ülkeleri, ender istisnalar dışında, iç savaşlarla, salgın hastalıklarla, iğrenç kaçakçılıklarla, iyice yaygınlaşan rüşvetle, kurumların yozlaşmasıyla, toplumsal dokunun parçalanmasıyla, yüksek işsizlik oranlarıyla, umutsuzlukla boğuşmak durumunda kalmıştır."⁶² Bauman da Maalouf gibi benzer sorunlara dikkat çeker; ancak o, bunları bölgesel nitelikten ziyade küresel bağlama oturtur: "Küresel kanunsuzluk ve silahlı şiddet birbirini beslemekte, karşılıklı desteklemekte ve canlandırmaktadır; kadim bilgeliğin ikaz ettiği gibi, *inter arma silent leges* (silahlar konuştuğunda kanunlar sessiz kalır). Zarar ve tahribatın küreselleşmesi

⁵⁷Maalouf, 2017a, s. 183.

⁵⁸Maalouf, 2017a, s. 172.

⁵⁹Maalouf, 2017a, s. 172.

⁶⁰Aytaç, 2018, Park, 2015, Canatan, 2008.

⁶¹Maalouf, 2017a, s. 180.

⁶²Maalouf, 2017a, s. 19.

hınç ve intikamın küreselleşmesi şeklinde geri dönmektedir.”⁶³ Maalouf'un buradaki endişesi, tüm bu kanunsuzlukların ve eşitsizliklerin meşrulaştırılıyor olmasıdır. Ona göre “Çağımızın bir diğer kaygı verici ve aynı dünya görüşüne dayanan özelliği, ne kadar baş döndürücü olursa olsun, eşitsizliklerin meşrulaştırılması”dır.⁶⁴

Maalouf, çeşitli ülkelerdeki sosyal problemlerin altını çizerken, önerilerini öncesinde değinildiği üzere “Doğu Akdeniz Modeli”ni güncel tutarak sunar. Doğu Akdeniz Modeli yaşatılsaydı, oldukça iyi sonuçlarının olacağına ayırında olmakla beraber geçmiş İmparatorluklara karşı bir nostaljiden de uzak durmaktadır. Her şeye rağmen net olduğu konu, Batı uygarlığının diğer uygarlıklardan insan hakları ve demokrasi adına daha fazla değer ürettiğidir ki, bu öngörü onun Levant ismini verdiği Doğu Akdeniz ile Batı'nın etkileşimi/diyaloğu açısından can alıcıdır: “Kendi adıma, Batı uygarlığının diğer uygarlıklardan daha fazla evrensel değer ürettiğine inanıyorum hâlâ; ama onları başkalarına gerektiği gibi aktarmayı başaramadı. Bugün bütün insanlığın bedelini ödediği bir kusur bu”.⁶⁵ Dolayısıyla Maalouf'a göre esas mesele, Batı'nın, ürettiği evrensel değerleri diğer uygarlıklara aktarmadaki başarısızlığıdır. Bauman ise bunun nedenini, Batı uygarlığının öz-eleştiri düzlemini bırakmış olmasında aramaktadır: “/.../ modern uygarlığımızın sorunu, kendini sorgulamayı bir yana bırakmış olmasıdır. Belli soruları sormamak, gündemi işgal eden sorulara yanıt bulamamaktan daha tehlikeli sonuçlara gebedir; yanlış sorular sormak ise çoğu kez gözlerin gerçekten önemli meselelerden başka yönlere çevrilmesine hizmet eder.”⁶⁶ Bauman'ın işaret ettiği tarzda bir açmaza sürüklenmemek, en başta belirtildiği gibi Avrupa'nın krizine müdahale etmek için gerekli olan şey Maalouf açısından hem demokrasinin güçlendirilmesi hem de demokrasiyi onu araçsallaştıranlar karşısında güvenceye almaktır: “Her kuşağın iki zorunluluk arasında bir denge bulması şart: Her türlü özgürlüğü yok eden toplumsal modelleri öne çıkarmak için demokratik sistemden yararlananlardan korunmak; aynı zamanda demokrasiyi koruma bahanesiyle onu boğmaya hazır olanlardan korunmaktır.”⁶⁷

Bauman'ın “düşmanlık dolu, tehlikeli ve intikam hırsıyla nefes alıp veren bir dünya...”⁶⁸ olarak betimlediği gezegeni deneyimlemiş kimliğiyle Maalouf; özgürlükçü, bilime güvenen, Avrupa'nın birikimine inanmış, küresel çözümlerin gerekliliğini ortaya koymuş bir aydındır. Maalouf, Fransız Akademisi'nde Claude Levi-Strauss'un ölümüyle boşalan yere seçildikten sonra 14 Haziran 2012 tarihinde yaptığı konuşmasında büyük bir iddiayla dünyadaki çatışmaları besleyen kültürel, etnik ve dinsel ikilikleri yerinden etme gayretini ortaya koymuştur: “-Avrupalılar ile Afrikalılar, Batı ile Müslüman âlemi, Yahudi ile Araplar arasındaki- tiksinti duvarını çökertmek, yerle bir etmeye katkı sağlamak istiyorum ben. Yaşama nedenim, yazma nedenim her zaman bu oldu ve bu işi topluluğumuzda sürdüreceğim”.⁶⁹ En net saptamalarından biri, ideolojilerin yerini kimliklerin doldurmasının azınlıkları görünür kıldığı gibi, bazı sorunları beraberinde getirdiği gerçeğidir. Çivisi çıkan bir dünyaya önemli anekdotlar bırakırken çağdaşları için düşüncelerini de yüksek sesle dile getirmiştir: “Ya bu yüzyılda herkesin kendisiyle özdeşleştirebileceği, aynı evrensel değerlerle bütün haline getirilen, insanlık serüveninde güçlü bir inancın rehberlik ettiği ve bütün kültürel çeşitliliklerimizle zenginleşecek bir uygarlık kurmayı başarırız ya da ortaklaşa bir barbarlığın içinde yok olup gideriz.”⁷⁰

Maalouf, ortak dünyamızın yazgısı için uluslararası ilişkiler sisteminde kültürel çeşitlilikleri gözetken, siyaset, ekonomi, bilim, doğa vb. konularda etiğe önem veren adil ve özgürlükçü bir sistemin gerekliliğine inanmaktadır. Bu inancı Bauman'da şu haliyle görürüz: “Mutluluk arayışı insanların birlikteliğini bireysel rekabet, çekişme ve iç çatışma alanına dönüştürme eğilimindeki zenginlik endekslerine konsantre olmak yerine, ortak yaşamın deneyimlerine, geleneklerine ve diğer kültürel ve doğal gerçekliklerine odaklanmalıdır.”⁷¹ Özellikle mesele etik olduğunda *ben-merkezli*, yasa ve kural koyucu ahlakiliğe dayanan modern etiğin karşısına, *öteki-merkezli* postmodern etiği yerleştiren Bauman'ın tavrı nettir: “Postmodern bir etik, ötekini bir komşu olarak, ele ve zihne yakın olarak,

⁶³Bauman, 2020, s. 119.

⁶⁴Maalouf, 2019, s. 153.

⁶⁵Maalouf, 2017a, s. 43.

⁶⁶Bauman, 2014b, s. 12.

⁶⁷Maalouf, 2019, s. 185.

⁶⁸Bauman, 2010, s. 207.

⁶⁹Maalouf, 2017b, s. 30.

⁷⁰Maalouf, 2017a, s. 27.

⁷¹Bauman 2015b, s. 53.

sürüldüğü hesaplı çıkarlar dünyasından ahlaki benliğin çekirdeğine yeniden kabul edecek bir etik; yakınlığın özerk ahlaki anlamını yeniden kuran bir etik.”⁷² Nitekim böylesi bir etik anlayış, Bauman’da günümüzün göç ve kimlik sorunu başta olmak üzere ortak yaşamın birçok koşuluna dair kurucu bir dinamik olarak açığa çıkmaktadır.

Sonuç

Maalouf, kültür ve kimlik aidiyetlerine sıkı sıkıya bağlı bir yazardır. Ancak söz konusu aidiyetlerin kısıtlayıcı-sınır koyucu kullanımına değil de ortak insanlık felsefesinin, demokratik katılıma ve toplumsal paylaşıma yol açacak şekilde önemine temel haklar bağlamında vurgu yapar. Bu niteliği, biyografisinden kaynaklı olarak yaşadığı sosyal gerçekleri göz ardı etmemesini sağlamakla birlikte “ölümcül kimlikler” çağının geride kaldığını düşünüp, evrensel değerlere dayalı kültürel-çoğulcu, eşit ve demokratik bir toplum modelinin var kılınmasına duyduğu düşünsel inancını pekiştirir. Bauman bu temenniye benzer şekilde ortak insanlık amacıyla *öteki-merkezli* etik bir yükümlülük olarak paylaşır.

Maaoluf ve Bauman yapıtlarında zamanın ruhunu yakaladıkları gibi küreselleşen dünyada insanlık onurunun değerini inanç, kimlik ve farklı kültürler üzerinden yaygınlaştırmayı başarırlar. Maaoluf ile Bauman’ın göçmenlik, kültür ve kimlik konularındaki düşüncelerinin örtüşmesi, kültürel-çoğulculuğu ve demokratik katılımı önemseyip halkları evrensel bir zeminde buluşturma gayretlerinden ileri gelir. Özellikle sınırları aşarak yaşam mücadelesi veren göçmenlerin saygı görmelerine duyulan inanç bunun bir değer olarak içselleştirilmesinden geçer. Her iki yazar göç deneyiminin krizlerini, insanlığın krizi olarak tanımlar. Eleştiri oklarının hedefinde bu krizleri göğüslemek bir yana, bunları toplumsal düzenin inşasında araçsallaştıran, “biz” ve “onlar” ayrımı etrafında üretilen tüm ikilikleri besleyen modern uygarlığı tartışmaya açarlar. Günümüz Avrupa’sının, bugünlerde yüzleşmesi gereken en önemli fay hattı olarak göçmenliğe bakışını bu ekseninde düşünmek gerekir. Göçmen-karşıtlığının İslamofobi ve ırkçılıkla iç içe geçen yapısı Avrupa’nın aşamayacağı, belki de yapısal olarak aşmaktan geri durduğu bir gerçek olarak varlığını koruyor. Diğer taraftan ötekiyle yüzleşmek, hoşgörü, inanç özgürlüğü, kimliklerin tehdit altına alınmaması, farklı dillerin yaşam bulması, ifade özgürlüğüne saygı, toplumsal cinsiyet eşitliği ve inkâr gerektirmeyen bir toplumsal birliktelik geleceğin tasarlanmasında insanlığın refahı için önemli konular olmayı sürdürüyor. Bunlar, toplumların barış dolu geleceği adına her iki yazarın dile getirdiği ve savunduğu değerleri oluşturmaktadırlar. Eşitsizliklere karşı dayanışmayı çoğaltan evrensel yurttaşlık felsefesiyle bir toplumun inşasının Maalouf ile Bauman’ın ortaya koydukları ve savundukları insancıl değerlere sahip çıkmaktan geçtiğini söylemek mümkündür.

⁷²Bauman, 2011, s. 111.

Kaynakça

- Aytaç, Ö. (2018). Kentleşme ve Normatif Çöküş: Enformelleşme ve İlegaliteye Kayışın Toplumsal Temeli. *Birey ve Toplum*, 8, 15, 5-29. <https://dergipark.org.tr/pub/birtop/issue/39520/435860>.
- Bauman, Z. (1996). *Yasa Koyucular ile Yorumcular*. Kemal Atakay (Çev.). İstanbul: Metis.
- Bauman, Z. (2000a). *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. İsmail Türkmen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2000b). *Siyaset Arayışı*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış Hayat: Postmodern Ahlak Denemeleri*. İsmail Türkmen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2010). *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı? Funda Çoban, İnci Katırcı (Çev.)*. Ankara: De Ki.
- Bauman, Z. (2011). *Postmodern Etik*. Alev Türker (Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2012). *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. Nurgül Demirdöven (Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2013). *Yaşam Sanatı*. Akın Sarı (Çev.). İstanbul: Versus.
- Bauman, Z. (2014a). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*. Pelin Siral (Çev.). (2.Baskı) İstanbul: Habitus.
- Bauman, Z. (2014b). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*. Abdullah Yılmaz (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2015a). *Sosyolojik Düşünmek*. Abdullah Yılmaz (Çev.). (12.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2015b). *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır? Hakan Keser (Çev.)*. (2.Baskı). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman Z. ve Lyon, D. (2016). *Akışkan Gözetim*. Elçin Yılmaz (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2016). *Modernite ve Holokaust*. Süha Sertabiboğlu (Çev.). İstanbul: Alfa.
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan Aşk: İnsan İlişkilerinin Dayanıksızlığı*. Işık Ergüden (Çev.). (2.Baskı). İstanbul: Alfa.
- Bauman, Z. ve Bordoni, C. (2018). *Kriz Hâli ve Devlet*. Yavuz Alogan (Çev.) İstanbul: İthaki.
- Bauman, Z. (2018a). *İskarta Hayatlar: Modernite ve Safraları*. Osman Yener (Çev.). İstanbul: Can Sanat.
- Bauman, Z. (2018b). *Avrupa: Bitmemiş Bir Macera*. Akın Emre Pilgir (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2018c). *Kapımızdaki Yabancılar*. Emre Barca (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2020). *Akışkan Korku*. Cumhuriyet Atay (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Canatan, K. (2008). *Hollanda Toplumunda Yabancı Karşıtı Tutumların Analizi*. *Turkish Studies*, 3, 7, 220-240. doi:10.7827/TurkishStudies.498.
- Ertoyl, M. ve Yalçın, H. (2017). *Bauman'ın Sosyolojisi ve (Sosyal) Bilime Bıraktığı Miras*. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 42, 183-198. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/33853/334843>
- Husserl, E. (1994). *Avrupa İnsanlığının Krizi ve Felsefe*. Önay Sözer, Ayça Sabuncuoğlu (Çev.) İstanbul: Afa.
- Kiraz, S. (2011). *Yabancılaşmanın Kökeni Üzerine*. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 147-169.
- Kundakçı, F. S. (2013). *Heteroseksizm ve Ötekileştirme Eleştirisi*. *Liberal Düşünce Dergisi*, 71, 65-79. <https://dergipark.org.tr/pub/liberal/issue/48163/609371>
- Maalouf, A. (2004). *Yolların Başlangıcı*. Samih Rifat, Aykut Derman (Çev.). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2016). *Doğu'dan Uzakta*. Ali Berktaş (Çev.) İstanbul: YKY.

- Maalouf, A. (2017a). *Çivisi Çıkış Dünya: Uygarlıklarımız Tükendiğinde*. Orçun Türkay (Çev.). (20.Baskı). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2017b). *Fransız Akademisi'ne Kabul Konuşması ve Jean-Christophe Rufin'in Yanıtı*. Orçun Türkay (Çev.). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2019). *Uygarlıkların Batışı*. A. Berktaş (Çev.). İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2021a). *Ölümçül Kimlikler*. Aysel Bora (Çev.). (53.Baskı) İstanbul: YKY.
- Maalouf, A. (2021b). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. Ali Berktaş (Çev.) (24.Baskı). İstanbul: YKY.
- Mucchielli, A. (1986). *L'identité*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Özensel, E. (2020). Farklılıkların Bir Arada Yaşamasında Bir Sorun Alanı Olarak Ötekinin Ötekileştirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 43, 369-378. doi: 10.21497/sefad.756095
- Park, R. E. (2015). *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*. Pınar Karababa Kayalığı (Çev.) İstanbul: Heretik.
- Sennett, R. (2014). *Yabancı. Sürgün Üzerine İki Deneme*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve Kültür*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*. Bahadır Sina Şener (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Tekin, F. (2020). Modern Etik Karşıtı Bir Düşünür Olarak Zygmunt Bauman ve Postmodern Etik Anlayışı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6, 13, 39-74. doi: 10.25306/skad.802615
- Ural, Ş. (2020). Dil ve Sistem Açısından Aidiyet ve Kültür. *Felsefe Dünyası*, 72, 38-57. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi/issue/58346/803979>
- Yücel, G. (2020). *Doğu ve Batıya Dair Bir Derkenar: Zeus'un İki Yüzü ve Maalouf'un "Uygarlıkların Batışı" Kitabı* (kitap incelemesi). *Türk Siyaset Bilimi Dergisi*, 3, 1, 131-137.

Yaşlılara Yönelik Dijital Yetkinlik Envanterinin Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması

Digital Competency Inventory for Older Adults: A Validity and Reliability Study

Araştırma Makalesi – Research Article

Çağlar ÖZBEK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü,
cağlar@mu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-2136-2505

Özgür ULUBEY

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Bölümü,
oulubey@mu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-7672-1937

Müge ADNAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü,
mugea@mu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-3256-7418

Nurhayat KOCATÜRK KAPUCU

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
nurhayat@mu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-6872-6612

Öz

Yaşlılar günümüzde neredeyse tüm toplumlarda dezavantajlı gruplar olarak nitelendirilmektedir. Yaşlıların toplumsal alanda yaşadıkları dezavantajlılık, dijital dünyada katlanarak devam etmektedir. 21. yüzyılın genel karakterine uygun olarak, yaşanan dönemin, bireyleri birer dijital vatandaş olarak görme eğilimi, yaşlıların da dijital yetkinliklerini kazanması yönünde politikalarla desteklenmelidir. Bu araştırma 65 yaş üstü kadınların dijital yetkinliklerinin belirlenmesi amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen dijital yetkinlik envanterinin geçerlik ve güvenilirlik değerlerinin belirlendiği betimsel bir çalışmadır. Yaşlı kadınların dijital yetkinlik düzeylerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırmanın çalışma grubunu 65 yaş üstü kadınlar oluşturmuştur. Muğla ilinde yaşayan 65 yaş ve üstü kadınların dijital yetkinlik düzeylerinin belirlenmesi ve bu yetkinliklerinin yetişkin ve yaşlı eğitimi ilkeleri doğrultusunda tasarlanan eğitim yoluyla artırılmasını temel alan çalışma, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tazelenme Üniversitesi'ne devam eden 270 kadımla yapılan bir ön (pilot) çalışma sonrasında şekillenmiştir. Envanterin geliştirilmesi ve geçerlik güvenilirlik çalışmalarının yapılması sürecinde Ağustos-Eylül 2020 tarihlerinde 65 yaş ve üstü 270 kadından veri toplanmıştır. Veriler, COVID-19 pandemisi nedeniyle telefon görüşmeleri yoluyla toplanmış ve görüşmeciler tarafından gerçek zamanlı olarak elektronik formlara işlenmiştir. Bu veriler üzerinde yapılan açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonucunda envanterde 24 madde ve dört ölçek yer almıştır. Ölçekler, bilgi okuryazarlığı (üç madde), iletişim ve işbirliği (on bir madde), güvenlik (beş madde) ve problem çözme (beş madde)'dir. Envanterin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları için IBM-SPSS 21 kullanılarak Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Testi, Bartlett Sphericity Testi, madde toplam korelasyon, Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları kullanılmıştır. Analiz sonucunda ölçeklerin 65 yaş üstü kadınların dijital yetkinliklerinin belirlenmesinde kullanılabileceği sonucunda varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaşlılık-yaşlanma, yaşlı kadınlar, dijital yetkinlik.

Abstract

Older adults are considered with disadvantaged groups in almost all societies. Disadvantaged position of older adults in social spheres multiplies in the digital world. As per a unique characteristic of the 21st century,

individuals are seen as digital citizens; and older adults should be supported to gain and/or improve necessary digital competencies in this digital world. This descriptive study has sought to examine validity and reliability of a digital competency inventory developed by the researchers to determine digital competency levels of older women. The study aims to determine digital competency level of women 65 years and older in Muğla province, and to improve their digital competency level through education designed on the basis of instructional principles for older adults. The study originally stems from a preliminary study conducted by the authors with 270 older women attending to Muğla Sıtkı Koçman University's Campus for the 3rd Age. Data were collected from 270 women 65 years and older from August to September 2020. Data were collected on telephone interviews and entered into electronic forms by the interviewers. Exploratory factor analysis showed that the inventory had 24 items under four dimensions: information literacy (three items), communication and collaboration (eleven items), security (five items), and problem solving (five items). Validity and reliability studies included Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test, Bartlett Sphericity test, item total correlation, and Cronbach Alpha reliability coefficient. Data analysis indicated that the inventory can be used to determine digital competency level of women 65 years and older.

Keywords: Older adults, older women, digital competency.

Giriş

Yaşlılık ve yaşlanma, gerek geriatri alanının gerekse sosyoloji, psikoloji, gerontoloji, siyaset bilimi ve kamu yönetimi gibi sosyal bilim disiplinlerinin araştırma alanına giren disiplinler arası ve küresel nitelikteki kavramlardır. Yaşlılık ve yaşlanma, çoğunlukla birbirleri yerine kullanılsa da yaşlılık biyolojik açıdan kronolojik olarak canlıların yaş alması ile ilgili bir kavram iken, yaşlanma bireyin yaşı ilerledikçe değişen sosyal çevreye uyum sağlama gücünün azalmasını ifade etmektedir. Batı'daki sanayileşmeyle birlikte "yaş" a atfedilen anlam da değişmeye başlamış ve özellikle 1970'lerin sonundan itibaren sosyal bilimler alanında yaşlanma ile ilgili araştırmalar giderek artmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında, nüfus artış hızının yükselmesi ile birlikte ortalama yaşam beklentisi uzamış, doğurganlık ve ölüm hızları dünya genelinde belirgin bir düşüş göstermiş ve aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir demografik dönüşüm sürecine girilmiştir¹. Özellikle 21. yüzyılda toplumların ortalama yaşam sürelerindeki artış, hem ulus-devletleri hem de uluslararası kurum ve kuruluşları konu üzerine eğilmeye yönlendirmiştir. Bugün tek tek ulus-devletlerin yaşlanma ile ilgili yürüttüğü sosyal politikaların yanında, Avrupa Birliği (AB), Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi uluslararası/ulus-üstü kurum ve kuruluşlar da yaşlılığı özellikle aktif yaşlanma bağlamında tartışmakta ve hazırladıkları raporlarla sosyal politika önerilerinde bulunmaktadır.

Yaşlılık ve yaşlanma tanımları genelde birlikte yapılmakta ve bu tanımlamalarda ikisinin birbirinden farklı oldukları vurgulanmaktadır. Bu tanımlara göre genel olarak yaşlanma; her canlı için ana rahminde başlayıp, ölüme kadar süren değişim sürecidir, doğal ve kaçınılmazdır. Yaşlılık ise insan yaşamının son aşaması ve bireyin ileri yaşlanma dönemidir. Bu tanımdan yola çıkarak yaşlılığın bir yaşam dönemi, yaşlanmanın ise bir süreç olduğunu kavrayabiliriz². Dünya Sağlık Örgütü'ne göre yaşlılık, çevresel etkenlere uyum sağlama yeteneğinin azalmasıdır. Biyolojik yaşlanma, zamanla hücre hasarlarının birikmesini ifade ederken, bu aynı zamanda fiziksel ve zihinsel kapasitelerinde de kademeli olarak bir düşüşe neden olur. Artan hastalık riskleri kişiyi, ölüme kadar götürebilir. Ancak yaşlılığa ait bu özellikler her durumda geçerli olmayabilir. 70 yaşında biri sağlıklı bir şekilde hayatını sürdürürken, son derece sağlıklı ve gündelik hayatına devam edenler de vardır³. BM'ye göre, nüfusun yaşlanması, nüfus artışı, kentleşme ve uluslararası göç ile birlikte günümüzün küresel nüfusunu karakterize eden dört belirleyiciden biridir. Bu anlamda yaşlanma, halk sağlığı, tıp, ekonomi ve sosyal

¹ Gürsoy Çuhadar ve Lordoğlu 2016; Tuna ve Tenlik 2017.

² Tufan 2016.

³ DSÖ-WHO 2018.

kalkınmanın ilerlemesiyle birlikte hastalıkların kontrolünün sağlanması ve erken ölüm risklerinin azalmasıyla birlikte bugünün en önemli konularından birini oluşturmaktadır⁴.

Dijital Dünyada Yaşlılık

Yaşlılar günümüzde neredeyse tüm toplumlarda dezavantajlı gruplar olarak nitelendirilmektedir. Bazı toplumlarda yaşlanmanın beraberinde getirdiği fizyolojik ve sosyal dezavantajların yanı sıra yaşlılara karşı gösterilen olumsuz tutum ve tavırlar da bu dezavantajların artmasına neden olmaktadır. Modernleşme ve sanayileşmenin ilk safhasında yaşlı emeği, ihtiyaç duyulan bir emek biçimi olmaktan çıkmış, yaşlılık sadece tüketici boyutuyla tanımlanmış ve dolayısıyla yaşlıların toplumsal statüsünde bir düşüş gerçekleşmiştir. Benzer bir şekilde kentleşme de yaşlıların toplumsal statüsünde düşüşe ekonomik teknolojilerdeki dönüşüm nedeniyle sebep olmuştur denilebilir. Ekonomik teknolojilerdeki değişimler, kentli mesleklerin ortaya çıkmasına, bilgi ve teknoloji temelli kentli mesleklerde daha çok gençlerin istihdam edilmesine, gençlerin tercih edilmesi yaşlıların istihdamda yer alamamalarına bunun sonucu olarak da gençlere daha fazla bağımlı hale gelmelerine neden olmuştur⁵. Bütün bu yoksunluklar, toplumsal statünün düşüşü ile birlikte toplumsal alanda bazı olumsuzluklara da yol açmaktadır. Yaşlılığı dezavantajlı konuma sürükleyen temel olgulardan biri de yaşlı bireylerin yaşlanma süreciyle birlikte sosyal çevreleriyle ve toplumla olan ilişkilerinde gözle görülür bir azalma olmasıdır. Yakınların kaybı, evden uzaklaşma, başkalarının bakımına muhtaç olma, emeklilik sonrası aktif iş yaşamından ayrılma ile birlikte statü ve rol kaybı, kendini değersiz hissetme gibi nedenlerden dolayı yaşlı bireyin sosyal ilişkilerinde de azalma görülmektedir⁶. İnsanın sosyal bir varlık olduğu gerçeği karşısında yaşlıların sosyal ilişkilerden yukarıdaki sayılan nedenlerle uzaklaşması, yaşlıları dezavantajlı bir konumda değerlendirmemize neden olmaktadır⁷.

Küresel ölçekte, kişiler ve kurumlar arasındaki fiziksel mesafenin önemini azaltan, yaşamın akışını hızlandırarak kolaylaştıran internetin, tüm bireyler açısından eşit bir fırsat aracı olmasını beklemek olağandır. Dijital teknolojilerin her geçen gün daha fazla geliştiği 21. yüzyılda, mesafeleri yakınlaştıran internet tabanlı iletişim, toplumsal yaşamın ve sosyal ilişkilerin önemli bir parçasını oluşturmaya başlamıştır. Bununla birlikte, toplumu yatay olarak ayırıcı çeşitli etkenler, bireylerin toplumsal yaşama dair fırsatlara erişimini eşitsiz olarak bölmektedir⁸. Toplumsal yaşamın eşitsiz bölünmeleri, bazı sosyal grupların, yeni gelişmeleri yakından izleyememesine neden olmaktadır. Sosyal adalet ve fırsat eşitliği ilkeleri gereği, tüm bireylerin, toplumsal yaşama dair fırsatlardan olabildiğince eşit yararlanması gerekmektedir. Ancak her bir toplumsal grubun bundan sağlayacağı fayda da kendine özgüdür⁹.

Yaşlı nüfusun, değişen dünyaya uyumu konusunda, genç nüfustan daha geride kalması toplumsal yaşam tarihinin olağan problemlerinden biridir. Bununla birlikte, teknolojik ilerlemelerin mahiyeti de bu gerçekliğe sahiptir. Daha açık bir ifadeyle, teknolojik bir yenilik ortaya çıktığı dönemin genç nüfusu tarafından daha hızlı bir şekilde benimsenip, gündelik yaşamın içine yerleştirilirken; yaşlı nüfus, bu yeni teknolojiye daha geç uyum sağlamaktadır. Ancak insanlık tarihi boyunca, teknolojiye dayalı jenerasyonlar-arası uçurumun en şiddetli şekilde deneyimlendiği dönem, bilişim teknolojilerinin hakimiyeti ile süren 21. yüzyıldır¹⁰.

Dijital teknolojiler gelişmeye devam ettikçe ve internet erişimi sağlayan cihazlara sahip olmak kolaylaştıkça, yaşlı nüfus ile genç nüfus arasındaki dijital uçurum da büyümektedir. Bununla birlikte, eğitim seviyesi, gelir durumu, coğrafi koşullar, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, şevk ve isteklilik gibi birden çok içsel ve dışsal belirleyici değişken, yaşlı bireylerin bilgi ve iletişim teknolojilerine

⁴ BM-UN 2019.

⁵ Tuna ve Tenlik 2017.

⁶ Görgün Baran ve Kurnaz 2019

⁷ Özen ve Özbek 2017.

⁸ Eubanks 2007.

⁹ Rosenthal 2008.

¹⁰ Selwyn, vd. 2003.

hakimiyet durumunu farklılaştırmaktadır¹¹. Yine de yaşa bağlı olan bu dijital uçurum, yaşlılık çağındaki bireylerin, yaşam kalitesini arttırmak için teknolojiden faydalanmalarının önünde durmaktadır¹².

Yaşlı nüfusun dijital teknolojileri kullanması ya da kullanmaması ile ilgili belirleyicileri araştırılan çalışmada, dijital teknolojileri kullanma konusunda başta tutum, imkân ve öğrenme yetisi olmak üzere, temel belirleyicilerin yaşa bağlı nedenlerle farklılık gösterdiğini tespit etmişlerdir. Sosyo-demografik göstergeler ve eğitim durumu ise yaşlı nüfusun içerisindeki bölünmeyi etkileyen diğer unsurlar arasındadır. Hatta bu unsurlarla birleşen bazı durumlarda, yaşlı bireylerin teknofobik tutumlar sergilediği de görülebilmektedir. Dijital teknolojilerin kullanımından kaçınma ve kötüleme ile ilgili gerekçelerin sunulduğu bu gibi durumların altında yatan asıl sorunlar ise başarısız olmaktan çekinmek, kandırılmak ve zarar görmek endişesi, fiziksel problemler, internet bağımlısı olmaktan korkmak ya da dini/felsefi görüş gibi unsurlardır¹³.

Adler¹⁴, dijital teknolojilere ve internet tabanlı iletişim araçlarına erişimin yaşlılık çağındaki nüfusa temel faydalarını şöyle sıralamaktadır: Aile ve arkadaş çevresi ile gelişmiş iletişim, yaşam boyu öğrenme konusunda gelişmiş fırsatlara erişim imkânı, sağlık hizmetlerinden daha verimli bir şekilde faydalanma, bağımsızlık ihtiyacının karşılanması ve eğlence ihtiyacının giderilmesi. Bu noktada, Yaşlılık çağında cep telefonu kullanımı ile ilgili araştırma¹⁵, yaşlılık çağındaki bireylerin dijital teknolojilere entegrasyonunun, yaşam doyumları üzerindeki olumlu etkisini ortaya koyması bakımından yerinde bir örnek olacaktır. 21. yüzyılda her geçen gün daha fazla gelişen dijital teknolojiler sayesinde, internet tabanlı sosyal ağlar, toplumsal yaşamın bir parçası haline gelerek, temel iletişim araçlarının arasına girmiştir. Dijital teknolojilerin kendine özgü bazı benzersiz faydaları, tüm insanlığın yaşam kalitesini arttırmaktadır. Alım gücünün düşük ve fiziksel engelleyiciler nedeniyle hareket kabiliyetinin sınırlı olduğu bu çağdaki bireyler; tıbbi bilgilere erişimden, çevrimiçi yetişkin eğitimi programlarına katılmaya, sosyal etkileşimlerini sürdürmekten, çevrimiçi alışveriş ve bankacılık işlemlerine varana kadar birçok konuda dijital teknolojilere uyum sağlamanın avantajlarından faydalanabilirler¹⁶.

COVID-19 süreci boyunca tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de salgına karşı alınan önlemler kapsamında bir takım dijital uygulamalara gidilmiştir. Karantina günlerinde dijital dünyaya olan ihtiyaç ve zaruretin artması, farklı toplumların ve bir toplumun farklı gruplarının dijitalleşme karşısındaki konumunun önemini arttırmıştır. Salgının giderek hız kazandığı gerek zorunlu gerekse gönüllü karantina günleri içinde teknoloji ve yaşam büyük oranda iç içe ilerlerken, bu olanaklara sahip olmayan veya dijital becerileri gelişmemiş olan toplumsal grupların durumu dijitalleşmenin önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Diğer bir ifadeyle bu dönemden önce dijitalleşmemiş ya da dijital yetkinlikleri sınırlı kalmış olan -özellikle 65 yaş üstü- bireyler, zorunlu ihtiyaçlarına yönelik dijital uygulamaları kullanmaktan aciz kalmış, dönemin sosyal mesafe gereklilikleri sebebiyle daha önce bu konuda yardım aldığı yakınlarından da uzak düşmüştür. Dijital erişim, iletişim ve dijital okuryazarlığın gerçek bir ihtiyaç haline geldiği karantina süreci -ve devam eden kontrollü sosyal yaşam- içinde, dijital yetkinlikleri zayıf olan ve bu anlamda bir dezavantajlı grubu temsil eden 65 yaş üstü bireyler etkisi azımsanmayacak bir mağduriyet yaşamıştır¹⁷. Dolayısıyla, COVID-19 pandemisinin insan yaşamında yarattığı köklü değişim, dijital dünya içinde kurulmaya çalışılan gerçek yaşamın “herkes için dijital vatandaşlık kavramı”nın mümkün olup olmadığı tartışmasını ortaya çıkarmış, bunun yanı sıra “dijital yetkinlik”, “dijital beceri” ve bilhassa “dijital vatandaşlık” kavramlarının dezavantajlı gruplar açısından incelenmesini bir kez daha gerekli kılmıştır.

¹¹ Vroman vd., 2015; Görgün-Baran vd. 2017.

¹² Niehaves ve Plattfaut 2014.

¹³ Neves vd. 2012.

¹⁴ aktaran Rosenthal 2008.

¹⁵ Kurniawan 2006.

¹⁶ Shapira vd. 2007.

¹⁷ Aldemir ve Avşar 2020.

Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Birliği Konseyi, hayat boyu öğrenme anlayışı bağlamında tüm üye ülke vatandaşlarının sahip olmaları gereken yeterlikleri 2006 yılında Hayat Boyu Öğrenme için Anahtar Yetkinlikler Hakkında Tavsiye Kararı ile belirlemiş ve karara bağlamıştır. 04/06/2018 tarihli Avrupa Birliği Resmi Gazetesi'nde yayınlanan Hayat Boyu Öğrenme İçin Anahtar Yetkinlikler Avrupa Referans Çerçevesi'ndeki anahtar yetkinliklerden biri olan dijital yetkinlik, “öğrenme, çalışma ve topluma katılım için dijital teknolojileri güvenli, eleştirel ve sorumlu kullanmayı ve bu teknolojilerle yakından ilgilenmeyi kapsamaktadır”¹⁸. Dijital yetkinlik, bilgi ve veri okuryazarlığı, iletişim ve işbirliği, medya okuryazarlığı, dijital içerik oluşturma, güvenlik, fikri mülkiyetle ilgili sorular, problem çözme ve eleştirel düşünmeyi içermektedir.

Avrupa Komisyonu Ortak Araştırma Merkezi'nin (Joint Research Centre-JRC) dijital teknolojilerin eğitim-öğretim süreçlerindeki rolü ve istihdam, kişisel gelişim ve sosyal içerme için gerekli olan dijital yetkinliklere ilişkin olarak kanıta dayalı politika desteği sunmak amacıyla 2005 yılında başlattığı Dijital Çağ İçin Öğrenme ve Beceriler araştırması kapsamında ortaya çıkan Vatandaşlar İçin Avrupa Dijital Yetkinlikler Çerçevesi (European Digital Competence Framework for Citizens - DigComp), vatandaşların dijital yetkinliklerinin geliştirilmesi için bir araç ortaya koymaktadır. 2017 yılında DigComp 2.1 adıyla güncellenen çerçevede, beş yetkinlik boyutu ve sekiz yetkinlik düzeyi temelinde 21 dijital yetkinlik belirlenmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Vatandaşlar İçin Dijital Yetkinlik Çerçevesi¹⁹

Bu

Çerçevede, vatandaşların dijital teknolojileri eleştirel bir perspektiften, işbirliğini destekleyici ve yaratıcı bir şekilde kullanabilmelerine olanak verecek farklı bilgi ve becerilerden bahsedilmektedir.

Ulusal ve uluslararası literatürde ve son 20 yılda yapılan çalışmaların da altını çizdiği üzere, yaşlıların toplumsal alanda yaşadıkları dezavantajlılık, dijital dünyada katlanarak devam etmektedir. 21. yüzyılın

¹⁸ AB Resmi Gazetesi 2018.

¹⁹ Carretero, Vuorikari, Punie 2017.

genel karakterine uygun olarak, yaşanan dönemin bireyleri birer dijital vatandaş olarak görme eğilimi, yaşlıların da dijital yetkinliklerini kazanması yönünde politikalarla desteklenmelidir. Bu noktada, yaşlı bireylerin dijital yetkinliklerini kazanması acil bir gereksinim olarak hem akademinin hem de siyasetin merkezinde durmaktadır.

Buradan hareketle bu çalışmada, Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı “Vatandaşlar İçin Dijital Yetkinlik Çerçevesi” doğrultusunda yaşlıların dijital yetkinliklerin belirlenmesine yönelik bir dijital yetkinlik envanterinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki soruların yanıtları aranmıştır:

1. Dijital Yetkinlik Envanterinin faktör yapısı nasıldır?
2. Dijital Yetkinlik Envanterinin güvenilirlik sonuçları nasıldır?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırma 65 yaş ve üstü kadınların dijital yetkinliklerinin belirlenmesi amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen dijital yetkinlik envanterinin geçerlik ve güvenilirlik değerlerinin belirlendiği betimsel bir çalışmadır.

Çalışma Grubu

Yaşlı kadınların dijital yetkinlik düzeylerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırmanın çalışma grubunu 65 yaş üstü kadınlar oluşturmuştur. Muğla ilinde yaşayan 65 yaş ve üstü kadınların dijital yetkinlik düzeylerinin belirlenmesi ve bu yetkinliklerinin eğitim yoluyla artırılmasını temel alan çalışma, onların düşünce ve davranışlarında değişim yaratmayı sağlayacak yeni bilgi ve becerilerin kazandırılmasını amaçlayan yetişkin ve yaşlı eğitimi ilkeleri doğrultusunda Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tazelenme Üniversitesi'ne devam eden 270 kadınla yapılan bir ön (pilot) çalışma sonrasında şekillenmiştir. Envanterin geliştirilmesi ve geçerlik güvenilirlik çalışmalarının yapılması sürecinde Ağustos-Eylül 2020 tarihlerinde 65 yaş ve üstü 270 kadından veri toplanmıştır. Veriler, COVID-19 pandemisi nedeniyle telefon görüşmeleriyle toplanmış ve görüşmeciler tarafından gerçek zamanlı olarak elektronik forma (EK 1) işlenmiştir. Bu verilerden açımlayıcı faktör analizi (AFA) yapılmış ve Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları belirlenmiştir.

Envanterin Geliştirilmesi

Araştırma kapsamında 65 yaş ve üstü kadınların dijital yetkinliklerinin belirlenmesi amacıyla araştırmacılar tarafından bir ölçme aracı geliştirilmesine karar verilmiştir. Alanyazında bu konuda izlenen yollar incelenmiş²⁰ ve ilk olarak ölçülmek istenen özellikler ortaya konulmuştur. Ardından alanyazın incelenerek ölçme aracının hazırlanmasında Vatandaşlar İçin Avrupa Dijital Yetkinlikler Çerçevesinin temel alınmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede dijital yetkinliklerin dört boyutta yer aldığı görülmüştür. Çerçeve dikkate alınarak envantere 24 madde yazılmıştır. Üçlü bir derecelendirme sistemi benimsenmiştir. Hazırlanan ölçme aracı, ölçme değerlendirme, eğitim teknolojisi ve dil uzmanlarına sunulmuş ve gelen dönütler doğrultusunda düzenlemeler yapılmıştır. Ardından ölçme aracının deneme (pilot) uygulamasına geçilmiştir. Deneme amacıyla toplanan verilere açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda ölçme aracının birbirinden bağımsız dört ayrı ölçeği olduğu belirlenmiştir. Ölçeklere doğrulayıcı faktör analizi yapıldığında, ölçeklerin birbiri ile kovaryans göstermeleri nedeniyle bir ölçek yapısı doğrulanamamıştır. Eğer bir ölçme aracının boyutları birbirinden bağımsız ölçeklerden oluşursa bu araçlar envanter olarak isimlendirilmektedir.

Alanyazında²¹ envanterlerin alt kümelerdeki maddelerinin belirli değişkenleri ölçmesi amacıyla oluşturulduğunu belirtmiş ve envanterlerde yer alan maddelerin alt kümelerine verilen yanıtlardan bir

²⁰ Cohen ve Swerdlik 2013; DeVellis 2014; Şeker ve Gençdoğan 2014.

²¹ Aiken 1997.

puan elde edildiğini ifade etmiştir. Envanterlerdeki maddelerin alt kümesi genellikle ölçek olarak ifade edilmektedir. 65 yaş ve üstü kadınların dijital yetkinliklerini ölçmek amacıyla hazırlanan bu ölçme aracında benzer bir durum olması nedeniyle ölçme aracına Dijital Yetkinlik Envanteri ismi verilmiştir. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda envanterde 24 madde ve dört ölçek yer almıştır (EK 2). Ölçekler, bilgi okuryazarlığı (üç madde), iletişim ve işbirliği (on bir madde), güvenlik (beş madde) ve problem çözme (beş madde)'dir. Ölçeklerdeki tüm maddeler kendi faktörleri altında yüksek yük değerleri vermiştir.

Dijital Yetkinlik Envanterindeki ölçeklerin birbirinden bağımsız olması nedeniyle her bir ölçeğin toplam puanı ayrı ayrı alınabilmektedir. Dört ölçeğin toplam puanı birleştirilmesi ile Dijital Yetkinlik Envanteri toplam puanına dönüştürülmesi mümkün değildir. Envanterde yer alan bilgi okuryazarlığı ölçeğinden alınabilecek en düşük puan üç, en yüksek puan dokuzdur. İletişim ve işbirliği ölçeği kendi içinde iki alt boyuttan oluşmaktadır. Alt boyutlar birbiri ile ve iletişim ve işbirliği ile ilişkilidir. Bu nedenle ölçek, iki alt puan ve tek toplam puan olarak da değerlendirilebilir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 11, en yüksek puan 33'dür. Güvenlik ölçeğinden alınabilecek en düşük puan beş, en yüksek puan 15'dir. Problem çözme ölçeğinden alınabilecek en düşük puan beş, en yüksek puan 15'tir. Sonuç olarak birbirinden bağımsız dört ölçekten oluşan Dijital Yetkinlik Envanterinde toplam 24 madde yer almıştır.

Verilerin Analizi

Dijital Yetkinlik Envanterinin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları için IBM-SPSS 21 kullanılarak Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Testi, Bartlett Sphericity Testi, madde toplam korelasyon, Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları kullanılmıştır. Analiz için öncelikle deneme uygulaması ile elde edilen verilerde kayıp değer olup olmadığı incelenmiştir. Veri dosyasında kayıp değer tespit edilememiştir. Faktör analizinde temel bileşenler analizi yöntemi kullanılmıştır. Verilerin faktör analizine uygunluğu Kaiser Meyer Olkin (KMO) ve Bartlett's Test of Sphericity değeri ile belirlenmiştir. KMO örnekleme yeterliğine ilişkin bir ölçüt olup, bu değerinin .50'in altında olması kabul edilememektedir²². Bartlett Küresellik Testinin anlamlı olması beklenmektedir. Test sonucunun anlamlı olması verilerin normal dağıldığını göstermektedir²³. Bu testlerin ardından her bir ölçek için açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Bu analizlerle ilgili ayrıntılar bulgular bölümünde yer almaktadır.

Bulgular

Dijital Yetkinlik Envanteri Yapı Geçerliliği ve Güvenirliği

Dijital Yetkinlik Envanterinin bölümlerinin yapı geçerliğinin belirlenmesi amacıyla 65 yaş ve üstü kadınlardan elde edilen verilere açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Envanterde yer alan Bilgi Okuryazarlığı Ölçeğinin faktör analizi için uygun olup olmadığını test etmeyi sağlayan KMO değeri .75'tir. Bu değer en az .50'nin üzerinde olması veri setinin faktör analizi için uygunluğunun göstergesidir²⁴. Aynı amaca hizmet eden Bartlett Sphericity Testi sonucunun [$X^2 = 638.58$; $p < 0.01$]'dir. Bartlett Sphericity Testinin anlamlı olması ile toplanan verilerin faktör analizi için uygun olduğunu söylenebilir. AFA sonucunda öz değeri birin üzerinde olan tek faktör belirlenmiştir. Bilgi Okuryazarlığı Ölçeğinin Tek faktörlü yapısının açıkladığı varyans ve özdeğer sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Bilgi Okuryazarlığı Ölçeğine ilişkin Açıklanan Varyans ve Öz Değer Sonuçları

Bileşen	Öz değer	Açıklanan Varyans %	Toplam Açıklanan Varyans %
1	2.61	87.30	87.30

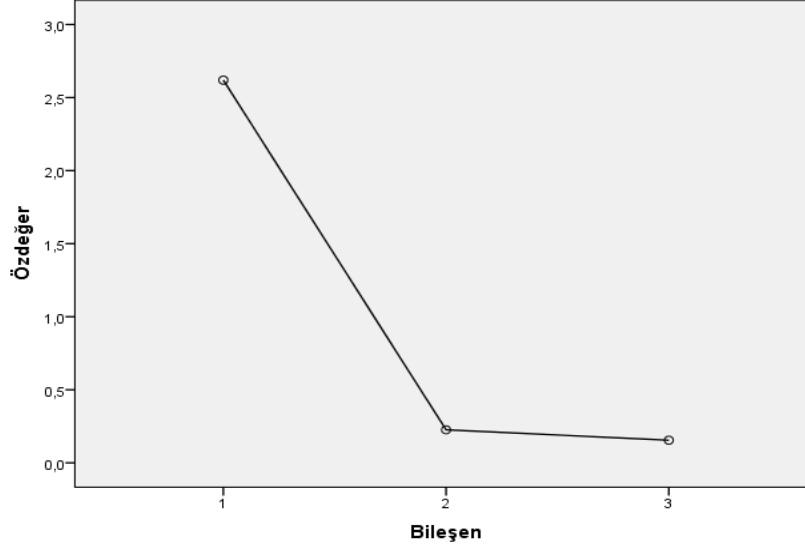
²² Field 2018; Tabachnick ve Fidell 2013.

²³ Çokluk vd. 2010; Tabachnick ve Fidell 2013.

²⁴ Büyüköztürk 2013; Field 2018; Kalaycı 2005, Özdamar 2013.

Tablo 1’deki temel bileşenler faktör analizi sonuçları incelendiğinde, elde edilen tek faktörlü yapının, toplam varyansın %87.30’unu açıkladığı görülmüştür. Aynı faktörün öz değerinin 2.61 üzerinde olduğu belirlenmiştir. Ondan sonra gelen ikinci faktörün öz değeri .22 olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, Bilgi Okuryazarlığı Ölçeğinin tek faktörlü yapısını desteklemektedir. Şekil 2’de öz değerdeki düşüşün birinci faktörden sonra olduğu açıkça görülmektedir.

Şekil 2. Bilgi Okuryazarlığı Boyutuna İlişkin Öz Değer Grafiği

Tablo 2. Bilgi Okuryazarlığının Ölçeğindeki Maddelerin Faktör Yük Değerleri, Madde Toplam Korelasyonları ve Cronbach Alpha Değerleri

Bileşenler Madde No	Madde-Toplam Korelasyonları	Bilgi Okuryazarlığı (BOY) (Faktör Yük Değeri)
BOY2	.87	.94
BOY3	.83	.92
BOY1	.83	.92

Cronbach Alpha Güvenirlik: .92

Tablo 2’de AFA sonucunda Bilgi Okuryazarlığı Ölçeğinin üç madde ve tek faktörden oluştuğu gözlenmektedir. Ölçekteki maddelerin faktör yük değerlerinin .94, .92 ve .92 olduğu belirlenmiştir. Ölçekteki maddelerin madde-toplam korelasyon değerleri .87, .83 ve .83 arasında değişmektedir. Ölçeğin güvenirliği .92 olarak belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

İletişim ve İşbirliği Ölçeği Yapı Geçerliliği ve Güvenirliği

İletişim ve İşbirliği Ölçeğinin faktör analizine uygunluğunu belirlemeyi sağlayan KMO değeri .93’tür. Benzer şekilde Bartlett Sphericity Testi sonucu [$X^2=3970.73$; $p<0.01$]’dir. Testin sonucunun anlamlı olması, verilerin faktör analizi için uygun olduğunun göstergesidir. AFA sonucunda, öz değeri birin üzerinde olan iki faktörlü yapı belirlenmiştir. Ölçeğin faktörlerinin öz değer ve açıkladığı varyans sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

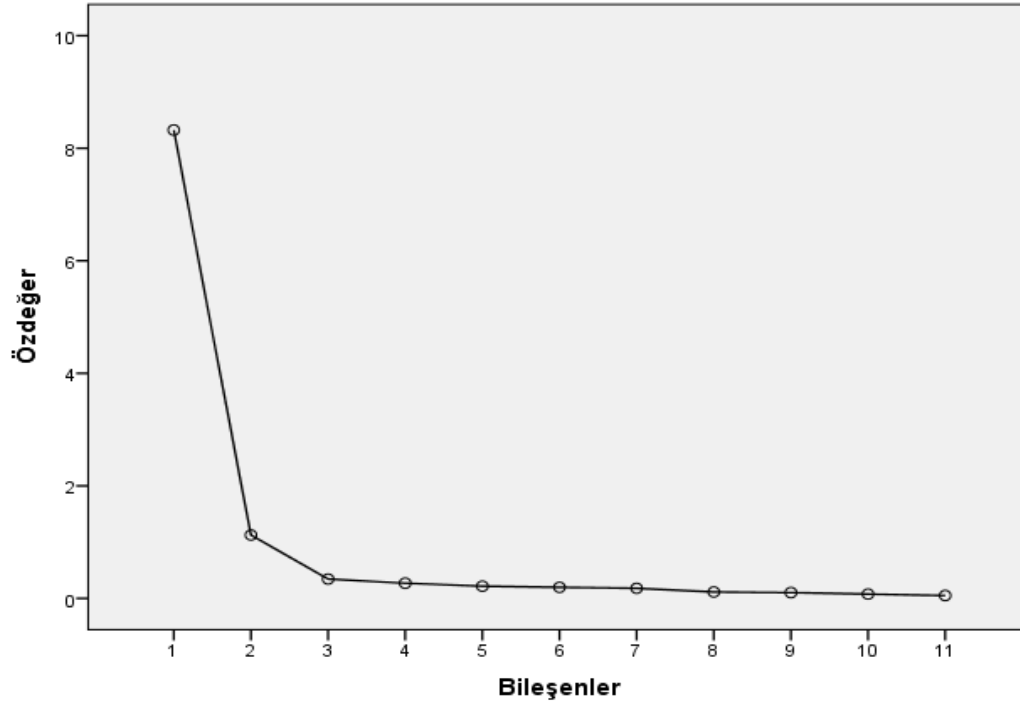
Tablo 3. İletişim ve İşbirliği Ölçeği’ne İlişkin Açıklanan Varyans ve Öz Değer

Bileşen	Öz Değer	Açıklanan Varyans %	Açıklanan Toplam Varyans %
---------	----------	---------------------	----------------------------

1	8.33	43.36	43.36
2	1.12	42.53	85.90

Tablo 3'te AFA sonucunda, ortaya çıkan iki faktörün, toplam varyansın %85.90'ını açıkladığı belirlenmiştir. Birinci faktörünün öz değeri 8.33 ve ikinci faktörünün 1.12'dir. Elde edilen bu sonuçlar, ölçeğin iki faktörlü yapısını ortaya koymaktadır. Şekil 3 incelendiğinde ölçekte, ikinci faktörden sonra öz değerde anlamlı bir düşüş olduğu söylenebilir.

Şekil 3. İletişim ve İşbirliği Ölçeğine ilişkin Öz Değer Grafiği

Tablo 4. İletişim ve İşbirliği Ölçeğinin Boyutlarının Madde Toplam Korelasyonları, Faktör Yük Değerleri ve Cronbach Alpha Değerleri

Bileşenler Madde No	Madde-Toplam Korelasyonları	Dijital Vatandaşlık Faktör Yük Değeri	Dijital Etkileşim Faktör Yük Değeri
İİ11	.85	.89	
İİ10	.85	.85	
İİ9	.89	.83	
İİ7	.88	.82	
İİ8	.86	.78	
İİ6	.93		.90
İİ4	.93		.89
İİ13	.91		.89
İİ5	.90		.84
İİ12	.80		.64

İİ14	.81	.63
Dijital Vatandaşlık Cronbach Alpha: .95		
Dijital Etkileşim Cronbach Alpha: .96		

İletişim ve İşbirliği Ölçeğine ilişkin AFA sonuçlar Tablo 4’te verilmiştir. Buna göre göre, beş maddeden oluşan *dijital vatandaşlık boyutundaki* maddelerin faktör yük değerleri .89 ile .78, altı maddeden oluşan *dijital etkileşim boyutundaki* maddelerin yük değerleri ise .90 ile .63 arasında değişmektedir. *Dijital vatandaşlık boyutundaki* maddelerin madde-toplam korelasyon değerleri .89 ile .86 arasında, *dijital etkileşim boyutundaki* maddelerin madde-toplam korelasyon değerleri .93 ile .80 arasında değerler almaktadır. *Dijital vatandaşlık boyutunun* güvenilirliği .95 ve *dijital etkileşim boyutunun* güvenilirliği .96’dır. Elde edilen sonuçlar ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Güvenlik Ölçeğine İlişkin Yapı Geçerliliği ve Güvenirliği

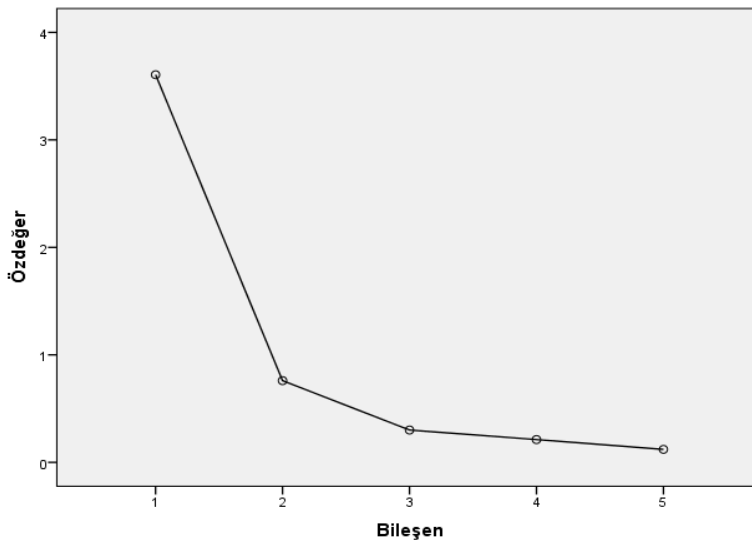
Güvenlik Ölçeğine yönelik AFA sonucunda KMO değeri .81 olarak belirlenmiştir. Bartlett Sphericity Testi sonucu [$X^2=1366.41$; $p<0.01$] olarak tespit edilmiştir. Testin sonucunun anlamlı olması, verilerin faktör analizi için uygun olduğunu göstergesidir. AFA sonucunda, öz değeri birin üzerinde olan tek faktör belirlenmiştir. Tek faktörlü yapının öz değerine ve açıkladığı varyansa Tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5. Güvenlik Ölçeğine İlişkin Açıklanan Varyans ve Öz Değer

Bileşen	Öz Değer	Açıklanan Varyans %	Toplam Açıklanan Varyans %
1	3.94	78.94	78.94

Tablo 5’teki temel bileşenler faktör analizi sonuçları incelendiğinde, elde edilen tek faktörlü yapının, toplam varyansın %78.4’ünü açıkladığı belirlenmiştir. Faktörün öz değeri 3.94 olarak tespit edilmiştir. Bu bulgu ölçeğin tek faktörlü yapıda olduğunu göstermektedir. Şekil 4 incelendiğinde ölçekte, birinci faktörden sonra öz değerinde bir düşüş olduğu söylenebilir.

Şekil 4. Güvenlik Ölçeğine Yönelik Öz Değer Grafiği

Tablo 6. Güvenlik Ölçeği Maddelerinin Madde Toplam Korelasyonları, Faktör Yük Değerleri ve Cronbach Alpha Değerleri

Bileşen Madde No	Madde-Toplam Korelasyonları	Güvenlik (G) (Faktör Yük Değeri)
G16	.85	.91
G17	.83	.90
G18	.84	.89
G19	.81	.88
G15	.75	.84

Güvenlik Cronbach Alpha: .93

Güvenlik ölçeğine ilişkin AFA sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır. Buna göre, beş maddeden oluşan boyutundaki maddelerin yük değerleri .91 ile .84 arasında yer almaktadır. Aynı faktörün madde-toplam korelasyon değerleri .79 ile .72 arasında değer almaktadır. Güvenlik ölçeğinin Cronbach Alpha katsayısı .93’dür. Elde edilen sonuçlar ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Problem Çözme Ölçeğine İlişkin Yapı Geçerliliği ve Güvenirliği

Problem Çözme Ölçeğine yönelik AFA sonucun KMO değer .86’dır. Bartlett Sphericity Testi sonucu [$X^2=1239.46$; $p<0.01$] olarak bulunmuştur. Testin sonucunun anlamlı olması, verilerin faktör analizi için uygun olduğunu göstergesidir. AFA sonucunda, öz değeri birin üzerinde olan tek faktör belirlenmiştir. Tek faktörlü yapının öz değerine ve açıkladığı varyansa Tablo 7’de yer verilmiştir.

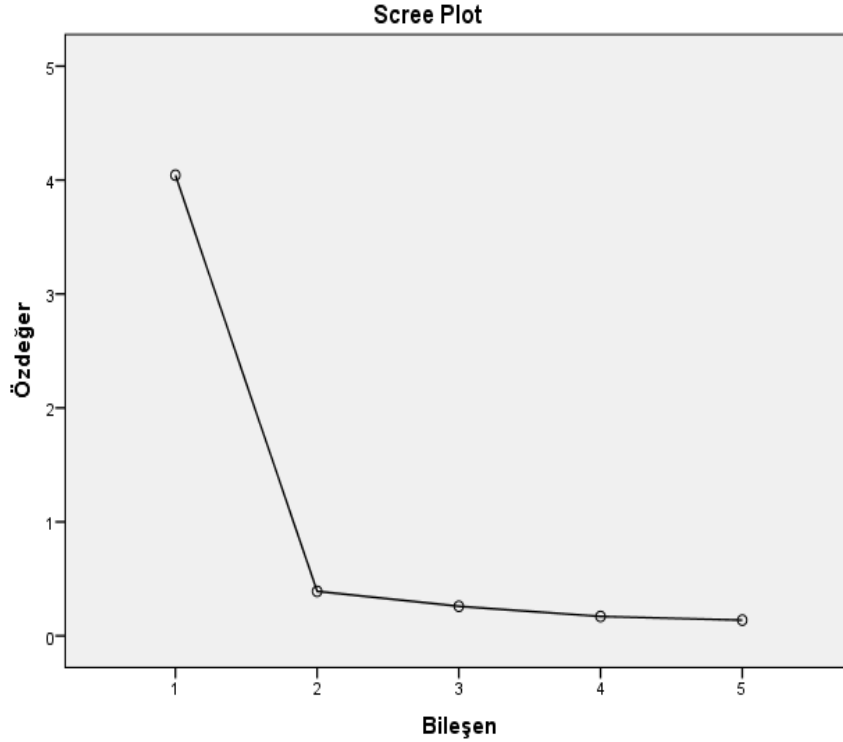
Tablo 7. Problem Çözme Ölçeğine İlişkin Açıklanan Varyans ve Öz Değer

Bileşen	Öz Değer	Açıklanan Varyans %	Toplam Açıklanan Varyans %
1	4.04	80.85	80.85

Tablo 7’deki temel bileşenler faktör analizi sonuçları incelendiğinde, elde edilen tek faktörlü yapının, toplam varyansın %80.85’ini açıkladığı belirlenmiştir. Faktörün öz değeri 4.04 olarak tespit edilmiştir. Bu bulgu ölçeğin tek faktörlü yapıda olduğunu göstermektedir. Şekil 5 incelendiğinde ölçekte, birinci faktörden sonra öz değerinde bir düşüş olduğu söylenebilir.

Şekil 5. Güvenlik Ölçeğine İlişkin Öz Değer Grafiği

Tablo 8. Maddelerin Madde Toplam Korelasyonları, Faktör Yük Değerleri ve Güvenlik Ölçeği Cronbach Alpha Değerleri

Bileşen Maddeler	Madde-Toplam Korelasyonları	Problem Çözme (PÇ) Faktör Yük Değeri
PÇ24	.87	.94
PÇ22	.83	.89
PÇ20	.83	.89
PÇ21	.83	.89
PÇ23	.82	.88

Problem Çözme Cronbach Alpha: .93

Problem ölçeğine ilişkin AFA sonuçları Tablo 8 yer almaktadır. Buna göre, beş maddeden oluşan boyutundaki maddelerin yük değerleri .94 ile .88, arasında değişmektedir. Aynı boyutunda bulunan maddelerin madde-toplam korelasyon değerleri .87 ile .87 arasında, arasında değer almaktadır. Problem Çözme ölçeğinin Cronbach Alpha katsayısı .93'tür. Sonuçlar ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

65 Yaş Üstü Kadınlara Sosyal İzolasyon Altında Gerekli Dijital Yetkinliklerin Kazandırılması” isimli TÜBİTAK 1001 Projesi dâhilinde geliştirilen “Dijital Yetkinlik Envanteri” ile temelde yaşlı kadınların dijital yetkinliklerini belirlemek amaçlanmıştır. İlk aşamada yaşlılar için dijital yetkinlik çerçevesi belirlenmiş, ilgili literatür taranarak soru formu için hazırlık yapılmıştır. Bu aşamada ulusal ve uluslararası çalışmaların sonuçları ile dünya genelinde yaşlılık ile ilgili yayınlanan raporlardan yararlanılmıştır. Araştırmanın 2. aşamasında literatürle bağlantılı hazırlanan “yaşlılar için dijital yetkinlik ölçeği”nin taslak formu oluşturulmuştur. Hazırlanan taslak formun Muğla ili merkezinde yaşayan 270 kadına pilot uygulaması gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulama sonrasında veriler SPSS

aracılığıyla işlenmiş ve ölçeğin geçerlilik güvenilirlik testleri gerçekleştirilmiştir. Çıkan sonuçlar neticesinde ölçeğe son hali verilmiştir. Belirlenen örneklem içerisinde, Muğla ilinde ikamet eden 65 Yaş üstü kadınların dijital yetkinlikleri (eksik ve yeterli oldukları noktalar) Dijital Yetkinlik Envanteri yardımıyla tespit edilmiştir. Bu bilgilerin yönlendiriciliğinde, yaşlı kadımlara yönelik farkındalık ve dijital yetkinlik eğitimi tasarlanmış, uygulanmış ve değerlendirilmiştir.

Dijital Yetkinlik Envanteri; Bilgi Okuryazarlığı, İletişim ve Etkileşim, Güvenlik ve Problem Çözme olmak üzere dört ölçekten oluşmaktadır. Bu ölçeklerde farklı amaçlara yönelik maddelerin bulunması nedeniyle envanterde yer alan her bir ölçeğe ayrı ayrı geçerlik ve güvenilirlik analizi yapılmıştır. Envanterdeki dört ölçeğe ayrı ayrı AFA yapılmış, ortaya çıkan yapının güvenilirliği Cronbach Alpha ile ortaya konulmuştur.

Dijital yetkinlik envanterinin “Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği”ne yönelik açıklanan varyans ölçeğin tek faktörlü yapıda olduğunu göstermiştir. Ölçekteki yer alan maddelerin faktör yük değerlerinin .90’ın üzerinde olduğu belirlenmiştir. Bu ölçeğin güvenilirliğinin .90 üstü olduğu görülmüştür. Bilgi Okuryazarlığı Ölçeğinin tek boyutlu ve üç maddeden oluştuğu söylenebilir.

“İletişim ve İşbirliği Ölçeği”ne yönelik açıklanan varyans ölçeğin iki faktörlü olduğunu göstermektedir. İki faktörlü yapının açıkladığı varyans oldukça yüksektir. Dijital Vatandaşlık boyutu beş, Dijital Etkileşim boyutu ise altı maddeden oluşmaktadır. Her iki boyutun faktör yük değerleri de oldukça yüksektir. Analiz sonucunda geçerlikleri tespit edilen iletişim ve etkileşim boyutlarının güvenilirlik düzeylerinin çok yüksek olduğu belirlenmiştir. İletişim ve İşbirliği Ölçeği, iki boyuttan ve 11 maddeden oluşmaktadır.

“Güvenlik Ölçeği”ne yönelik açıklanan varyans ölçeğin tek faktörlü yapısının olduğunu göstermektedir. Tek faktörlü yapıda açıklanan varyans iyi düzeydedir. Boyutun faktör yük değerleri yüksektir. Analizler sonucunda beş maddeden oluşan boyutun güvenilirlik düzeyinin .90 gibi çok yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Güvenlik Ölçeği, tek boyuttan ve beş maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin geçerlik ve güvenilir olduğu söylenebilir.

Problem Çözme Ölçeği”ne Yönelik açıklanan varyans ölçeğin tek faktörlü yapısının olduğunu göstermektedir. Faktörde açıklanan varyans iyi düzeydedir. Boyutun faktör yük değerleri yüksektir. Ölçeğin güvenilirlik düzeyleri .90’ın üzerindedir. Geçerli ve güvenilir olan Problem Çözme Ölçeği tek boyuttan ve beş maddeden oluşmaktadır.

Araştırmada Dijital Yetkinlik Envanterinin dört ölçekten ve toplam 24 maddeden oluştuğu belirlenmiştir. Ölçekler (Bilgi Okuryazarlığı, İletişim ve İşbirliği, Güvenlik, Problem Çözme) ayrı ayrı olmak üzere geliştirilmiş ve 65 yaş üstü kadınların dijital yetkinliklerinin belirlenmesinde kullanılabilir. Bunun yanında proje kapsamında uygulanan programının etkililiğinin değerlendirilmesinde kullanılabileceği söylenebilir. Toplumsal, kültürel ve teknolojik değişim ve dönüşümlerin ardından oluşabilecek gelişmeler göz önüne alındığında envanterdeki ölçeklerin her kullanımında geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin yeni gruplardan toplanan verilerle tekrarlanması gerekli ve yararlı olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma Muğla ilinde ikamet eden, 65 yaş ve üstü 270 kadına uygulanan ölçek ile sınırlandırılmıştır. Görüşmeler COVID-19 pandemisi nedeniyle telefonla görüşme tekniğiyle gerçekleştirilmiştir.

Destek ve Teşekkür

Bu araştırmanın verileri, TÜBİTAK tarafından desteklenen 120K476 no’lu “65 Yaş Üstü Kadınlara Sosyal İzolasyon Altında Gerekli Dijital Yetkinliklerin Kazandırılması” başlıklı araştırma projesine dayanmaktadır. Destekleri için TÜBİTAK’a teşekkür ederiz.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın yazarları araştırmanın tüm süreçlerine eşit derecede katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı

Araştırmanın yazarları olarak herhangi bir çıkar/çatışma beyanımız olmadığını ifade ederiz.

Yayın Etiği Beyanı

Bu araştırmanın planlanmasından, uygulanmasına, verilerin toplanmasından verilerin analizine kadar olan tüm süreçte “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

Bu çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir.

Bu araştırma için Etik Kurul İzni alınmıştır.

Etik kurul izin bilgileri

Etik değerlendirmeyi yapan kurul adı: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Birimler Etik Kurulu

Etik değerlendirme kararının tarihi: 20.06.2020

Etik değerlendirme belgesi sayı numarası: 121

Kaynakça

- Aiken, L. R. (1997). *Questionnaires and inventories, surveying, opinions and assessing personality. The USA* John Willey & Sons Inc.
- Aldemir, C., & Avşar, M. N. (2020). Pandemi döneminde dijital vatandaşlık uygulamaları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 148-169. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/54658/738205> adresinden erişilmiştir.
- Avrupa Birliği Resmi Gazetesi (2018). *Hayat boyu öğrenme için anahtar yetkinliklere ilişkin 22.05.2018 tarihli konsey tavsiye kararı*, (2018/C – 189/01).
- Birleşmiş Milletler - United Nations / Department of Economic and Social Affairs (2019). *World Population Ageing* 2019. https://www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2019_worldpopulationageing_report.pdf adresinden erişilmiştir.
- Büyüköztürk, Ş. (2013). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Carretero, S., Vuorikari, R., & Punie, Y. (2017). DigComp 2.1: The digital competence framework for citizens with eight proficiency levels and examples of use, *JRC Working Papers JRC106281*, Joint Research Centre.
- Cohen, R. J., & Swerdlik, M. E. (2013). *Psikolojik test ve değerlendirme, testler ve ölçmeye giriş* (E. Tavşancıl, Çev. Ed.). Ankara: Nobel.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik*. Ankara: Pegem Akademi.
- DeVellis, R. F. (2014). *Ölçek geliştirme, kuram ve uygulamalar* (T. Totan, Çev. Ed.). Ankara: Nobel.
- Dünya Sağlık Örgütü - World Health Organization (WHO). (2018). *Aging and Health*, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> adresinden erişilmiştir.
- Eubanks, V. E. (2007). Trapped in the digital divide: The distributive paradigm in community informatics. *The Journal of Community Informatics*, 3(2). <https://doi.org/10.15353/joci.v3i2.2373> adresinden erişilmiştir.
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS Statistics*. The USA: Sage
- Görgün-Baran, A., & Kurnaz, Z. (2019). *Yaşlıların sosyo-ekonomik düzeylerine göre sosyal ilişkilerinin aktif yaşlanma açısından analizi*, Geriatri ve Gerontolojiye Disiplinlerarası Yaklaşım. Editör: Akdemir, N., Ankara: Türkiye Klinikleri.
- Görgün-Baran, A., Koçak-Kurt, Ş., & Serdar-Tekeli, E. (2017). Yaşlıların dijital teknolojileri kullanım düzeyleri üzerine bir araştırma, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 45, 1-24.
- Gürsoy Çuhadar, S., & Lordoğlu, K. (2016). Demografik dönüşüm sürecinde Türkiye’de yaşlanma ve sorunlar. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 54, 63-80.
- Kalaycı, Ş. (2005). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayıncılık.
- Kurniawan, S. (2006). An exploratory study of how older women use mobile phones. *Lecture Notes in Computer Science*, 4206, 105-122.
- Neves, B. B., Amaro, F., & Fonseca, J. R. S. (2012). Coming of (old) age in digital age: ICT usage and non-usage among older adults. *Sociological Research Online*, 18(2). <https://doi.org/10.5153%2Fsr0.2998> adresinden erişilmiştir.
- Niehaves, B., & Plattfaut, R. (2014). Internet adoption by the elderly: Employing IS technology acceptance theories for understanding the age-related digital divide. *European Journal of Information Systems*, 23, 708–726. <https://doi.org/10.1057/ejis.2013.19> adresinden erişilmiştir.

- Özdamar, K. (2013). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi* 1. cilt. Eskişehir: Nisan Yayınevi.
- Özen, S., & Özbek, Ç. (2017). Çalışma yaşamında yaşlılık: Yaşlı çalışanlar ve insan kaynakları uygulamaları. *Çalışma ve Toplum*, 2(53): 51-76.
- Rosenthal, R. L. (2008). Older computer-literate women: Their motivations, obstacles and paths to success. *Educational Gerontology*, 34(7), 610-626. <https://doi.org/10.1080/03601270801949427> adresinden erişilmiştir.
- Selwyn, N., Gorard, S., Furlong, J., & Madden, L. (2003). Older adults' use of information and communications technology in everyday life. *Ageing and Society*, 23(5), 561-582. <https://doi.org/10.1017/S0144686X03001302> adresinden erişilmiştir.
- Shapira, N., Barak, A., & Gal, I. (2007). Promoting older adults' well-being through internet training and use. *Aging and Mental Health*, 11(5), 477-84. <https://doi.org/10.1080/13607860601086546> adresinden erişilmiştir.
- Şeker, H., & Gençdoğan, B. (2014). *Psikolojide ve eğitimde ölçme aracı geliştirme*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. The USA: Pearson Education.
- Tufan, İ. (2016). *Antik çağdan günümüze yaşlılık ve yaşlanma*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tuna, M., & Tenlik, Ö. (2017). *Türkiye'de ve dünyada yaşlanma*. Gerontoloji Kapsam, Disiplinlerarası İş Birliği, Ekonomi ve Politika (Cilt 1). Editörler: Durak, M. ve Tufan, İ. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Vroman, K. G., Arthanat, S., & Lysack, C. (2015). Who over 65 is online? Older adults' dispositions toward information communication technology. *Computers in Human Behavior*, 43(1), 156-166. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.10.018> adresinden erişilmiştir.
- World Health Organization (WHO). 2018. *Aging and Health*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> adresinden erişilmiştir.

Extended Abstract

Introduction

As an integrated component of the Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning, digital competence covers safe, responsible and critical use of digital technologies for learning, working and social participation. Giving priority to actions and activities for improving digital competencies will, hence, contribute to social inclusion of disadvantaged groups. Persons 65 years of age or older are considered as disadvantaged because they potentially spend their older years depending on a person or an institution due to being destitute of human and social capital. It is particularly important to provide these people with support in terms of competencies required by the digital age since they spend a significant amount of their lives either alone or dependent on other people due to increase in the life expectancy. This aggrievement mostly experienced by older women has been more substantial with COVID-19 pandemic.

The digital divide between younger and older generations increases as parallel to development in digital technologies and easier access to devices with Internet connection. Additionally, many internal and external factors such as level of education, socio-economic status, geographical conditions, gender inequality, attitude and enthusiasm influence and cause variation in older persons' use and competence of information and communication technologies (Vroman et al., 2015; Görgün-Baran et al., 2017). Nevertheless, the age-driven digital divide stands at benefitting from technology to improve their quality of life (Niehaves & Plattfaut, 2014).

Method

This is a descriptive study sought to examine validity and reliability of a digital competency inventory developed by the researchers to determine digital competency levels of older women. The study aims to determine digital competency level of women 65 years and older in Muğla province, and to improve their digital competency level through education designed on the basis of instructional principles for older adults.

Based on the DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens (Carretero, Vuorikari & Punie, 2017), a measurement tool was developed to include relevant proficiencies under four groups. A three-level scale was adopted to indicate competency and performance of each action in the items. The tool was then submitted to subject matter experts, and revised based on their feedback.

Data were collected from 270 women 65 years and older from August to September 2020. Data were collected on telephone interviews and entered into electronic forms by the interviewers. Digital competency levels of the participant women 65 years and older in Muğla were measured using the Digital Competency Inventory, based on which an awareness-raising and informative training was designed and implemented for older women.

Results

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Test, Bartlett Sphericity Test, total item correlation, and Cronbach Alpha reliability coefficients were employed for the inventory's validity and reliability studies with the help of SPSS.

Exploratory factor analysis showed that the Digital Competency Inventory consists of 24 items under four scales: Information Literacy (three items), Communication and Collaboration (11 items), Security (five items), and Problem Solving (five items). Each scale includes items for different purposes; hence, validity and reliability for each scale has been analysed separately.

Based on the analysis, the variance for the Information Literacy Scale indicates that the scale is single-factor. The factorial load values of the items are over .90. Since the reliability of the scale has been observed to be over .90, it may be argued that the Information Literacy Scale is single dimensional and consists of three items.

The variance related to the Communication and Collaboration Scale indicates that the scale has a two-factor structure. The variance explained by the two-factor structure is substantially high. The Digital Citizenship dimension consists of five items, while the Digital Interaction dimension consists of six items. The factorial load values of either dimensions are considerably high. The level of reliability of the communication and collaboration dimensions are considered to be high as a result of the analysis, and have also been found to be valid. The Communication and Collaboration Scale consists of two dimensions and 11 items.

The variance for the Security Scale indicates a single-factor structure. The level of variance explained in the single-factor structure is good. The dimension's factorial load values are high. As a result of the analyses, the reliability level of the dimension has been observed to be very high at .90. The Security Scale consists of one dimension and five items. It may also be proposed that the scale is valid and reliable.

The variance for the Problem-Solving Scale has indicated a single factor structure. The variance is explained remarkably in the factor. The dimension's factorial load values are high. The reliability level of the scale is over .90. Problem Solving Scale consists of one dimension and five items. It is considered to be valid and reliable.

As a result of the analysis, it has been concluded that the scales can be used for determining digital competence of women 65 years and older.

Discussion and Conclusion

The Digital Competence Inventory developed within the framework of TUBITAK 1001 Project on Improving Digital Competencies of Women 65 Years and Older under Social Isolation aims to determine the digital competency level of older women based on the DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens (Carretero, Vuorikari & Punie, 2017). The analyses regarding validity and reliability of the tool indicate that the scales can be used for determining digital competence of women 65 years and older.

As further developments that may occur following social, cultural and technological changes and transformations are considered, it is deemed necessary and beneficial that validity and reliability analyses are conducted each time the scales in the inventory are employed with the data collected from new groups.

EKLER

EK 1: Görüşme Soru Formu

65 Yaş Üstü Kadınlara Sosyal İzolasyon Altında Gerekli Dijital Yetkinliklerin Kazandırılması adlı çalışma Dr. Öğr. Üyesi Çağlar Özbek yürütücülüğünde TÜBİTAK tarafından gerçekleştirilecektir. Araştırma 65 yaş üstü kadınların dijital yetkinliklerini güçlendirmek amacıyla planlanmıştır. Bu araştırmaya katılmak gönüllülük esasına dayanmaktadır. Çalışmaya katılmamayı tercih edebilir veya anketi doldururken sonlandırabilirsiniz. Anket formunun üzerine adınızı ve soyadınızı yazmayınız. Bu anket ile toplanan bilgiler sadece bilimsel amaçlar için kullanılacaktır. Bu nedenle soruların tümüne doğru ve eksiksiz yanıt vermeniz büyük önem taşımaktadır.

Anket 44 sorudan oluşmaktadır. Anketi tamamlamak yaklaşık 20 dakika zamanınızı alacaktır.

Çalışma ile ilgili herhangi bir sorunuz olduğunda aşağıdaki isimle iletişim kurabilirsiniz.

Sorumlu Araştırmacının

Unvanı, Adı Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Çağlar Özbek

Telefon Numarası: 0532-4715645

Anketi doldurduğunuz için teşekkür ederiz.

- i. Yaşınız nedir?
- ii. Medeni durumunuz nedir?
 Evli Bekâr Eşi vefat etmiş Diğer
- iii. Çocuk sayınız nedir?
- iv. Hanede kaç kişi ve kimlerle yaşıyorsunuz?
- v. Eğitim durumunuz nedir?
 Okur-yazar değil Okuryazar İlkokul Ortaokul Lise Lisans Lisansüstü
- vi. Çalışıyor musunuz?
 Evet Hayır
- vii. Mesleğiniz nedir?
- viii. Haneye giren ortalama aylık gelir ne kadar? (TL):
 0-2000 2001-4000 4001-6000 6001-8000 8001+

ix. Aşağıdakilerden hangilerine sahipsiniz?

Akıllı TV

Dizüstü bilgisayar

Masaüstü bilgisayar

Cep telefonu

Akıllı telefon

Tablet

x. Sosyal medya hesabınız/uygulamanız var mı?

Evet Hayır

Var ise hangileri?

Facebook

WhatsApp

Twitter

Instagram

Diğer

xi. İnternet paketiniz var mı?

Evet Hayır

Evet ise:

Ev (Wi-fi) [Limitli Limitsiz

Telefon [Aylık paket kotası? ....GB]

xii. İnternette en çok hangi amaçla bulunuyorsunuz? (Birden fazla seçenek işaretleyebilirsiniz)

Haberleşme

Sosyal medya

Gazete/Haber

Video/Müzik

Alışveriş

Hepsi

Vatandaşlık işlemleri

Diğer

xiii. İnternette günlük ortalama kaç saat harcıyorsunuz?

0-2 3-4 5-6 7+

xiv. Herhangi bir sorunla karşılaştığınızda kimden destek alıyorsunuz?

Eşimden Çocuğumdan Torunumdan Komşum/Arkadaşımdan
Diğer _____

xv. İnternet ortamında kendinizi yetersiz/eksik/dışlanmış hissediyor musunuz?

Kesinlikle hissediyorum Hissediyorum Emin değilim Hissetmiyorum
Kesinlikle hissetmiyorum

xvi. İnternet ortamında kendinizi güvende hissediyor musunuz?

Kesinlikle hissediyorum Hissediyorum Emin değilim Hissetmiyorum
Kesinlikle hissetmiyorum

xvii. İnternet ortamında olumsuz/başarısız/tehlikeli bir deneyim yaşadınız mı?

Evet Hayır

xviii. Teknolojiyle ilgili bir eğitim almak ister misiniz?

Evet Hayır

Evet, ise kimden? Belirtiniz _____

xix. Yakın gelecekte günlük işlerin internet üzerinden yürütüleceğini düşünüyor musunuz?

Evet Hayır

xx. COVID-19 salgın döneminde en çok hangi konularda zorluk çektiniz?

Alışveriş

Sağlık

Bankacılık

Aile akraba ziyaret

Diğeri

Yaşlılara Yönelik Dijital Yetkinlik Envanterinin Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması

EK 2: Yaşlılara Yönelik Dijital Yetkinlik Envanteri

Yetkinlik Alanı	Yetkinlik	Soru Maddesi	1	2	3
1. Bilgi ve Veri Okuryazarlığı	1.1 Veri, enformasyon ve dijital içeriğe göz gezdirme, arama ve filtreleme	İhtiyacım olan bilgiyi İnternette bulabilirim.	Kendim yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	1.2 Veri, enformasyon ve dijital içeriği değerlendirme	İnternette ulaştığım bilginin doğru yada gerçek olup olmadığını anlayabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	1.3 Veri, enformasyon ve dijital içeriği yönetme	Sahip olduğum bilgi (gazete haberleri gibi) ve belgeleri (fotoğraf, fatura, makbuz gibi) dijital olarak (bilgisayarda, tablette, telefonda) düzenleyip saklayabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
2. İletişim ve İşbirliği	2.1 Dijital teknolojiler yoluyla etkileşim kurma	Whatsapp, Messenger, Instagram, Skype gibi programları kullanarak yazılı olarak iletişim kurabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		Whatsapp, Messenger, Instagram, Skype gibi programları kullanarak videoyla iletişim kurabilirim.			
	2.2 Dijital teknolojiler yoluyla bilgi ve içerik paylaşmak	İnternet ve sosyal medyayı kullanarak resim, video vb. paylaşabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	2.3 Dijital teknolojiler yoluyla vatandaşlık ifa etme	Vatandaşlık işlemlerini (kimlik, ehliyet, pasaport gibi) İnternet üzerinden gerçekleştirebilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		Doktor ve hastane randevularımı MHRS'den alabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		Tüm sağlık bilgilerime e-Nabız'dan ulaşabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim

		Bankacılık işlemlerimi İnternet kullanarak yapabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		Vergi ödemelerimi İnternet kullanarak yapabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	2.4 Dijital teknolojiler yoluyla işbirliği yapma	İnternet üzerinden (Whatsapp, Facebook, Google vb. kullanarak) sosyal bir etkinlik (toplantı, buluşma, davet, vb.) planlayabilirim.	Kendim Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	2.5 Dijital etiket	Sosyal medya platformlarında görgü kurallarına uyarım.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	2.6 Dijital kimliğin yönetimi	İnternet ve sosyal medya platformlarında kendime ait bir kimlik (kullanıcı hesabı, profil) oluşturabilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
4. Güvenlik	4.1 Cihazların güvenliği ve korunması	İnternete bağlanmak için kullandığım cihazlarımın güvenliğini sağlayabilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	4.2 Kişisel verilerin ve gizliliğin korunması	İnternette ve sosyal medyada kişisel bilgilerimi gizliliğini koruyabilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		İnternette ve sosyal medyada kullandığım şifrelerimi güvenli bir şekilde saklayabilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	4.3 Sağlık ve refahın korunması	Bilgisayar, tablet, telefon, vb. kullanırken yaşayabileceğim boyun, bel, göz rahatsızlıkları gibi fiziksel sorunlardan korunabilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		İnternet ve sosyal medya kullanımının psikolojim üzerinde yol açabileceği sorunlardan korunabilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
5. Problem çözme	5.1 Teknik problemlerin çözülmesi	Dijital teknolojileri (bilgisayar, telefon, tablet, İnternet gibi) kullanırken karşılaştığım sorunları çözebilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	5.2 İhtiyaçların ve teknolojik	Dijital teknolojileri kullanırken herhangi bir sorun yaşadığımda nasıl bir yol izlemem gerektiğine karar	Yapamam	Yardımla	Kendim

Yaşlılara Yönelik Dijital Yetkinlik Envanterinin Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması

	çözümlerin belirlenmesi	vereabilirim.		yapabilirim	yapabilirim
	5.3 Dijital teknolojilerin yaratıcı bir şekilde kullanılması	Bir uzaktan eğitim programına kaydolup devam edebilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
	5.4 Dijital yetkinlik farklarının belirlenmesi	Hangi dijital yetkinliğimin yetersiz olduğunu fark edebilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim
		Kendimi yetersiz hissettiğim yönümü geliştirmek için harekete geçebilirim.	Yapamam	Yardımla yapabilirim	Kendim yapabilirim

Eski Önasya'da Tanrı, Kral ve Peygamber Unvanı Olarak "Çoban"

"Shepherd" as the Title of God, King, and Prophet in Ancient Near Asia

Araştırma Makalesi – Research Article

Ahmet Selim BAYSAL

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Tarih Bölümü

asbaysal@ohu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-4860-0251

Öz

Eski Önasya halkları, iktidarlarının meşrûiyetinin tanrılar tarafından verildiğini iddia eden monarşik ve teokratik liderler tarafından yönetilmişlerdir. Liderler siyasi, dinî ve askerî alanlarda en yüksek otoritelerin tanrılar ve tanrıçalar olduğunu ve kendilerinin insanlarla tanrılar arasında bir aracı pozisyonunda olarak tanrıların ilahî iradesini yeryüzünde pratikleştirdiklerini iddia etmişlerdir. Liderler birçok unvan almışlardır. Bunlardan biri de "çoban" unvanıdır. Liderler kendilerini siyasi anlamda "çobana", halkı ise "sürüye" benzetmişlerdir. Sumer, Babil, Asur, Urartu, Hitit, Yahudi, Hristiyan ve İslam toplumlarında "çoban tanrı", "çoban kral" ve "çoban peygamber" unvanı sıkça kullanılmıştır. Antik toplumlarda çoban imajının kullanımı tarz bakımından birbirine benzemektedir. Bu benzerlikler antik toplumların kültürel olarak birbirlerinden etkilendiklerini göstermektedir. Bu konuda çivi yazılı tabletler, steller, inşaat kitabeleri, mühürler ve kutsal kitaplar gibi birçok yazılı ve görsel kaynaktan bilgi edinmekteyiz. Görsel tasvirlerdeki çoban imajı özellikle okuma yazma bilmeyen insanları etkilemek içindir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, çoban yöneticilerin görevi sürüyü yani halkı korumak ve geliştirmek olmuştur. Çoban unvanı öncelikle tanrıların, sonra kralların ve peygamberlerin unvanı olmuştur. Çoban unvanı siyasi yöneticilere genellikle babadan oğula geçmiştir. Çoban unvanı Aziz Petrus örneğinde olduğu gibi, Hz. İsa'dan O'nun öğrencisine dinî inanç yoluyla geçmiştir. Halk için çalışan liderler "iyi çoban" olarak nitelendirilmiş, kendileri için çalışan yöneticiler ise "kötü çoban" olarak nitelendirilmişlerdir. İyi çobanların itibarları tanrılar tarafından yükseltilirken, kötü çobanlar cezalandırılmıştır. Çoban unvanı halkları etkilemek için bir propaganda mesajı olarak kullanılmıştır. Halklar dinî ve siyasi liderlerin "iyi çoban" imajı ile kontrol altında tutulmaya çalışılmış ve yöneticilerin belirlediği hedeflere kanalize edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Meşrûiyet, Propaganda, Teokrasi, Kraliyet İdeolojisi.

Abstract

Ancient Near Asian peoples were ruled by monarchical and theocratic leaders who claimed that the legitimacy of their power was granted by the gods. The leaders claimed that the gods and goddesses were the supreme authorities in the political, religious and military spheres, and that they were the intermediaries between humans and the gods, putting the divine will of the gods into practice on earth. Leaders have received many titles. One of them is the title of "shepherd". Leaders have likened themselves politically to "shepherds" and the people to "flocks". Sumerian, Babylonian, Assyrian, Urartian, Hittite, Jewish, Christian and Islamic societies frequently used the titles of "shepherd god", "shepherd king" and "shepherd prophet". The use of the shepherd image in ancient societies is similar in terms of style. These similarities show that ancient societies were culturally influenced by each other. We obtain information on this subject from many written and visual sources such as cuneiform tablets, steles, construction inscriptions, seals and sacred books. The image of the shepherd in visual depictions is especially meant to impress illiterate people. According to the information we have obtained from the sources, the duty of shepherd rulers was to protect and develop the flock, that is, the people. The title of shepherd was first the title of gods, then of kings and prophets. The title of shepherd was usually passed down to political rulers from father to son. As in the case of St. Peter, the title of shepherd was passed from Jesus Christ to his disciple through religious belief. Leaders who worked for the people were characterized as "good shepherds", while rulers who worked for

themselves were characterized as "bad shepherds". Good shepherds were elevated in stature by the gods, while bad shepherds were punished. The title of shepherd was used as a propaganda message to influence the people. Peoples were kept under control with the "good shepherd" image of religious and political leaders and channeled towards the goals set by the rulers.

Keywords: Power, Legitimacy, Propaganda, Theocracy, Royal Ideology.

Giriş

Eski Önasya'da "çoban" unvanını kullanan tanrısal ve insanî yöneticilere ait en eski belgeler Güney Mezopotamya'daki antik Sumer kentlerinde yapılan arkeolojik kazılardan gelen çivi yazılı tabletler ve silindir mühürlerin verdiği mesajlardan elde edilmektedir. Tabletlerde kayıtlı destanlar, ilahîler, kral listeleri, duâlar gibi çeşitli konulardaki metinlerde "tanrıların çobanı" ve "çoban kral" unvanları geçmektedir. Bu ifadeler "tanrıların yöneticisi" ve "halkın yöneticisi" anlamlarını taşımakta olup, dolayısıyla çoban unvanı yöneticiliği ifade etmektedir.

Yöneticilerin çoban unvanını kullanmasına dair belgeler Sumerliler'den itibaren yazılı ve yazısız arkeolojik kalıntılarla kanıtlanmakta olup, bu unvan binlerce yıl boyunca Eski Önasya'da destanlarda, ilâhîlerde, kral listelerinde, duâlarda, kânunnâmelerde, krâliyet mahkemesi kayıtlarında, inşaat kitâbelerinde, yıllıklarda ve kutsal kitaplarda kullanılmaya devam etmiştir.

Akadlılarda durum Mezopotamya geleneğinden biraz farklıdır. Akad krallarından Naram-Sin'in (Yaklaşık M.Ö. 2254-2218) bugün Louvre Müzesi'nde korunan zafer stelinden edindiğimiz bilgilere göre,¹ Naram-Sin çoban gibi mütevazı bir unvan kullanmak yerine kendisini tanrılara özgü bir tasvir olan boynuzlu bir başlık ile tasvir ettirmiştir. Bu mesaj ile Naram-Sin kendini çoban kral değil, tanrı kral olarak nitelendirmiştir.

Hitit kralları IV. Tuthaliya istisna olmak üzere çok daha mütevazı bir şekilde, kendileri çoban unvanını kullanmayıp Güneş Tanrısı için bu unvanı kullanmışlardır.²

Çoban unvanı tek tanrılı dinlerde tanrılar, bu dinlere inanan toplumların peygamberleri ve yöneticileri tarafından da kullanılmıştır. Tanrısal, siyasal ve dinî yöneticilerin çoban unvanını kullanmalarının Önasya'da bir gelenek halinde binlerce yıl boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Sumerliler'den itibaren çeşitli zaman ve mekanlarda yaşamış toplumlardan örnekler vererek çoban unvanının kullanımı konusunu inceleyeceğiz.

Tanrıların Babası, Hava Tanrısı Enlil'in Tanrısal Çobanlığı (Sumer Erken Hanedanlar Dönemi/Yaklaşık M.Ö. 2900-2350):

Eski Önasya'da çoban unvanı öncelikle tanrılara ait bir unvandır. Bu konuda en eski kanıtlardan birisi Sumerliler'in baş tanrısı, Hava Tanrısı Enlil'i yüceltmek için söylenen Enlil İlahisi'nden gelmektedir. Enlil İlahisi'nde "çoban tanrı" kavramı ile ilgili şu ifadeler geçmektedir: "Ey Enlil, değerli çoban, daima harekette. Bütün soluk alanların güden çobanı." ³ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, Hava Tanrısı Enlil göksel sistemin ve yeryüzünün çobanıdır. Enlil göğü ve dünyayı yönetmekte ve daima hareket halinde olup tanrısal yöneticiliğini her yerde icra etmektedir.

¹ İlgili stel için bakınız: Louvre Müzesi, Envanter Numarası: SB4; 6065.

URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010123450>

² Akurgal 2015, 63, 78, 123, 141, 221, 223; Ünsal 2013, 16.

³ Kramer 1990, 78.

Enlil'in çoban unvanı kullanması ile ilgili başka bir belge Enlil ve karısı Ninlil'in aşkından bahseden bir şiir olup, şiirde Enlil'in unvanları arasında "*Bütün kaderlere karar veren çoban*" ifadesi geçmektedir.⁴

Uruk Kral Dumuzi'nin Çoban Kral, Çoban Tanrısı Olması ve Tanrısız Cezalandırmaya Mahkûm Edilmesi (Sumer Kral Listesi'ne Göre Tufan'dan Önce):

Tanrılar âleminin tanrısız çobanı olduğu gibi, insanların da insanî çobanı olmalıdır. İnanca göre tanrılar kendilerine hizmet ve vekâlet etmeleri için insan krallar atamışlar ve onları kendi sıfatları olan çoban sıfatı ile kutsamışlardır. Bir çobanın sürüsünü kurda karşı koruduğu gibi, krallar da "*tanrılarının sadık çobanı*" olarak halkları düşmana karşı koruyup adâlet ve refah için çalışmışlardır. Örneğin şehir surlarının yapımı veya restorasyonu gibi işler bu kapsamda değerlendirilebilir.

Tanrılar ilahî takdirleri ile bazen krallara çoban unvanı vermişler, bazen de bir çobanı kral yapmışlardır. Sumer Kral Listesi'nde, Tufan olayından önce krallık yapmış 8 yöneticiden birisi olan Dumuzi'nin unvanı "*çoban*" olarak kaydedilmiştir.⁵

Çoban Kral Dumuzi'nin kral olması ile ilgili detaylı bilgiler veren önemli bir kaynak Çoban Dumuzi ile Venüs Tanrıçası İnanna'nın Kutsal Evlilik Miti'dir.⁶ Bu mite göre, Çoban Dumuzi Venüs Tanrıçası İnanna ile evlenmek ister. Burada Dumuzi muhtemelen İnanna ile evlenerek O'nun vereceği destek ile iktidara talip olur. İnanna ise, Çoban Dumuzi'yi reddedip kendisine talip olan başka bir kişiyi yani çiftçiyi (çiftçi tanrısı Enkimdu'yu) ister. Tanrılarının babası Hava Tanrısı Enlil ve İnanna'nın erkek kardeşi Güneş Tanrısı Şamaş, İnanna'dan Çoban Dumuzi'yi seçmesini tavsiye edip onu ikna ederler. İnanna bu tavsiyeler üzerine Çoban Dumuzi ile evlenir ve Çoban Dumuzi'ye Uruk şehrinin krallığını verir. Bu mit, tanrılar tarafından bir çobana krallık verilmesi ile ilgili en eski belgelerden birisidir. Venüs Tanrıçası İnanna, Çoban Dumuzi'ye krallık ve tanrısallık verilmesi ile ilgili şöyle demektedir: "*Gözlerimi bütün halkın üzerine çevirdim, Dumuzi'yi ülkenin tanrılığına çağırdım, (Hava Tanrısı) Enlil'in sevdiği Dumuzi, Annem (Ningal) onu sevdi, Babam (Hava Tanrısı Enlil) onu yüceltti.*"⁷

İnanna'nın Dumuzi ile evlenip O'na Uruk şehrinin krallığını vermesi ve Dumuzi'nin çoban tanrısı olarak tanrısallaşması, iktidarın meşrûyetinin tanrısız kaynağına atıf yapmaktadır. Böylece Dumuzi ve ona bağlı etkili kişiler kralın tanrılar tarafından seçilmiş bir kişi olduğunu iddia ederek halkı kralın meşrûyeti konusunda ikna etmiş olmalıdırlar.

Sumer panteonuna göre baş tanrı, Tanrılarının Babası Hava Tanrısı Enlil'dir. İnanna da Enlil'in çocuklarından Ay Tanrısı Nanna'nın kızıdır. İnanna'nın "*Babam (Hava Tanrısı Enlil) onu yüceltti.*" ifadesinden anlaşılmaktadır ki, Dumuzi, İnanna ile evlenmeyi başarmakla birlikte iktidarını panteonun en üst makamından yani Tanrılarının Babası Enlil'den tasdik ettirmiş oluyordu. Dumuzi, pratikte muhalefete karşı iktidarını sağlamlaştırmak için dini argümanları etkili bir şekilde kullanmış olmalıdır.

Burada İnanna ve göksel tanrılar dini, çoban kral ise siyasi iktidarı temsil etmektedir. İnanna ve Dumuzi'nin evliliği de din devletine atıf yapmaktadır. Çoban Dumuzi tanrılarının beğenisi ve desteği ile önce kral sonra da tanrı haline gelmiştir. Burada dindar bir kimsenin tanrılığa yükselişi görülmektedir.

Sadık çoban tanrılığa yükseltirken buna karşın günahkâr çoban da cehenneme gönderilerek cezalandırılmaktadır. Dumuzi'nin tanrısız bir cezalandırmaya maruz kalmasından bahseden İnanna'nın Yeraltına İnişi Miti'ne göre, Göğün Kraliçesi olan İnanna ayrıca yeraltı dünyasına da hükmetmek ister.⁸ Mit'te O'nun yeraltına inişi sırasında esir edilip ölüme mahkûm edilmesi ve bilgelik tanrısı Enki'nin desteği ile yeraltı cehenneminden çıkışı anlatılmaktadır. Yeraltı cehenneminin kuralına göre, İnanna'nın yeraltından çıkışı sonrasında kendi yerine başka birisini yeraltına göndermesi gerekmektedir. Dumuzi'nin yeraltı cehennemine gidiş konusunda eşi İnanna için kendisini feda etmemesi ve İnanna'nın

⁴ Black, Cunningham, Robson ve Zólyomi 2004, 104.

⁵ Jacobsen 1939, 73.

⁶ Kramer 1990, 117.

⁷ Kramer 1990, 242.

⁸ Kramer 1990, 136-144.

buna sinirlenip O'na ölüm gözü ile bakıp O'nu yeraltı cehennemine göndermesi dikkat çekicidir. Kutsal Evlilik Miti'ne göre Dumuzi'nin tanrıların desteği ile kral olduğu, İnanna'nın Yeraltına İnişi Miti'nde ise kendisini eşine feda etmediği için tanrıların desteğini kaybettiği ve yeraltı cehennemine gönderildiği anlaşılmaktadır. Belki de Dumuzi'nin kendisini eşine feda etmemesi olarak simgesel biçimde anlatılan olay, esasen çoban kralın tanrısal sadakati ihlal etmesi yani siyasal iktidarın dinden uzaklaşıp günah işlemesi sonucu bir ilahi cezalandırmaya mahkûm edilmesine işaret ediyor olabilir. Mantıksal olarak, sadık bir dindarın mertebesi yükselirken, ihanet eden bir günahkâr aşağılanıp cezalandırılmıştır diyebiliriz.

Fotoğraf 1: Uruk Kralı Çoban Dumuzi'nin Yeraltı Cehennemine Götürülmesini Tasvir Eden? Silindir Mühür.

Görselde Çoban Kral Dumuzi'nin yeraltı cehenneminde tutuklanmasını tasvir ettiği düşünülen bir silindir mühürde sahenin ortasında Çoban Tanrısı Dumuzi görülmektedir. O'nun başında tanrısal bir simge olarak boynuzlu bir başlık vardır. Dumuzi, elleri ve ayakları bağlı halde yılanlar, aslanlar ve yeraltı cehenneminin görevlileri ile birlikte tutuklu halde tasvir edilmiştir.⁹

Göğe Yükselen Çoban Kral, Kış Kralı Etana (Yaklaşık M.Ö. 2900):

Sumer Kral Listesi'nde çoban unvanı ile kaydedilen başka bir kral da Kış kralı Etana'dır. Onun saltanatı yaklaşık olarak M.Ö. 2900'lere tarihlenmektedir. Çoban Kral Etana'nın göğe yükselmesi ile ilgili bir destana göre, Etana kendisinden sonra tahta çıkacak bir erkek çocuğa sahip değildir. Etana tanrılara dualar ederek bir erkek çocuk ister. Tanrılar Çoban Kral Etana'dan bir çukurda mahsur kalmış bir kartalı kurtarmasını isterler. Etana eğer kartalı kurtarır ise, tanrılar erkek evlada sahip olma konusunda O'na yardım edeceklerdir. Etana bir dağın ardında bir çukurda mahsur kalmış kartalı kurtarır ve kartaldan kendisini erkek çocuğa sahip olması için gereken kutsal bir otu bulmasında yardımcı olmasını ister. Kartal, Etana'yı göksel aleme götürüp ona ihtiyaç duyduğu otu bulması konusunda yardımcı olur.¹⁰ Bundan dolayı Çoban Kral Etana, Sumer Kral Listesi'nde ayrıca "göğe yükselen" olarak kaydedilmiştir.¹¹

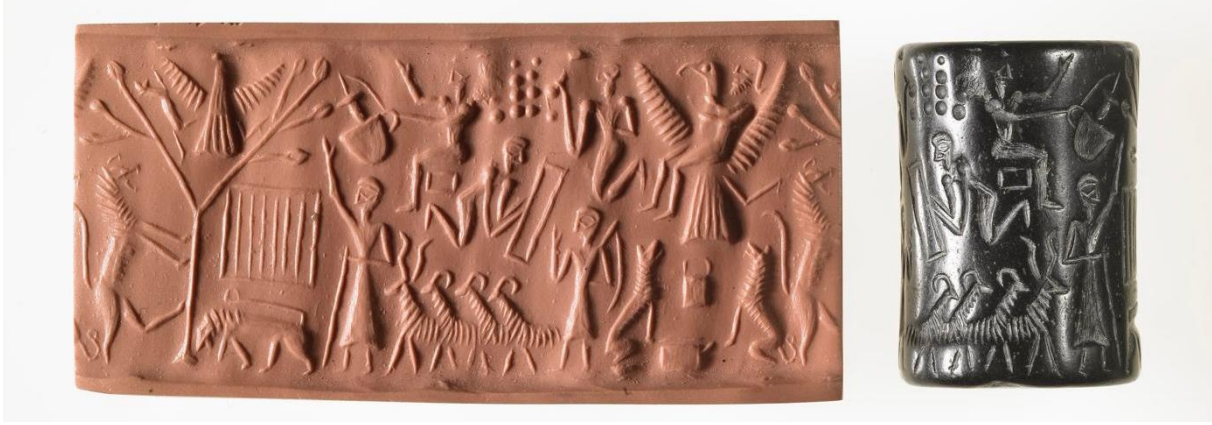
⁹ Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır. British Museum, Müze Numarası: 123279. Kayıt Numarası: 1933,0408.1. Buluntu/Edinme Yeri: Nuzi? Dönem: Er Hanedan III. Tarihleme: M.Ö. 2600-2300.

URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1933-0408-1

¹⁰ Jastrow 1910, 106-110.

¹¹ Jacobsen 1939, 81.

Fotoğraf 2: Kiş Kral Etana'nın Göğe Yükselişini Tasvir Eden? Silindir Mühür.

Görselde Çoban Kral Etana'nın göğe yükselmesi ile ilgili olduğu düşünülen bir silindir mühür baskısı görülmektedir, sağda kartalın boynuna sarılıp göğe yükselen Çoban Kral Etana'dır. Etana'nın göğe yükselişi efsanesinin tasvir edildiği mühürde, keçi ve koyun güden çobanlar ve peynir? küpü tutan bir şahsın tasviri dikkat çekicidir. Bu tasvir göçebe çoban toplumuna işaret ediyor olmalıdır. Bu durumda Etana çoban toplumunun lideri olarak yorumlanabilir.¹²

Çoban kral fenomeninin ortaya çıkışı göçebe topluluklarda yöneticilerin çoban olması durumu ile ilgilidir.¹³ Bu durum yerleşik toplumların ideolojilerini etkilemiş, çobanlık bir kral ve peygamber unvanı olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Etana mühründe görülen çoban topluluğu tasviri bu görüşü destekler niteliktedir.

Sumer Kral Şulgi'nin İnanna İle Kutsal Evliliği ve Sadık Çoban Olması (III. Ur Hanedanlığı, Yaklaşık M.Ö. 2094-2046):

Dumuzi'den sonra Eski Mezopotamya krallarının Venüs Tanrıçası İnanna ile evlenme törenleri Mezopotamya'da bir gelenek haline almıştır. Bir tür kutsal evlilik ritüeli olarak pratikleşen bu geleneğin hangi kral zamanında başladığı bilinmemektedir. Ancak ilk olarak Uruk şehrinde mahalli bir gelenek iken, daha sonra Sumer ulusal kültürüne mal olmuş olacağı düşünülmektedir.¹⁴ Kral ile İnanna'nın evliliğinin ulusallaşmasına dair önemli bir kanıt III. Ur Hanedanlığı (Yeni Sumer Krallığı) zamanından gelmektedir. Ur krallarından Şulgi'nin İnanna ile kutsal evliliğine dair belgelerde, İnanna'ya ait şu ifadeler geçmektedir:

...Beni yatakta öptüğü zaman,

Beyimi öpeceğim, ona tatlı bir kader vereceğim,

Şulgi'yi, sadık çobanı öpeceğim, ona tatlı bir kader vereceğim,

Onun aslanını okşayacağım, ülkenin çobanlığını O'nun kaderi olarak vereceğim.

...

Savaşta önderinim, kavgada silah yetiştiricimim,

¹² Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır. British Museum Müze Numarası: 123279. Kayıt Numarası: 129480. Tarihleme: M.Ö. 2400-2200.

URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1945-1013-24

¹³ Pekşen 2017, 47.

¹⁴ Kramer 1990, 242-248.

Mecliste seni savunanim,

Seferde sana akıl vericinim,

Kutsal tapınağın (!) seçilmiş çobanısın sen...¹⁵

İlahiye göre, Ur Kralı Şulgi Tanrıça İnanna ile kutsal bir evlilik yapmış ve İnanna ile birlikte olmuştur. İnanna da eşi Şulgi'yi kutsamış, O'na Ur şehrinin krallığını verip ülke yönetimi konusunda yardım etmiştir. Ayrıca İnanna'nın Şulgi'den "*sadık çoban*" olarak bahsetmesi önemlidir. Zira daha önce de İnanna ile Dumuzi'nin Kutsal Evliliği Miti'nde İnanna'nın başka bir çoban olan Dumuzi ile evlendiğini biliyoruz. İnanna ile evlilik ritüelleri krallara halkın çobanı olma yetkisi veriyor ve iktidarın meşrûyetini sağlıyor olmalıdır.

Güney Mezopotamya'da kral olan kişiler, dini otoritelerin de iştiraki ile kutsal evlilik ritüelleri düzenliyorlar, bu ritüellerde Tanrıça İnanna'yı temsil eden rahibelerle birlikte oluyorlardı. Böylece Tanrıça İnanna'nın kendilerini kutsayıp iktidar verdiğine inanıyorlardı.¹⁶ Elbette halkın iktidara itaat etmesi için krala bağlı etkili kişiler tarafından bu kutsal evliliğin propagandası yapılıyor ve halk kutsal krala mutlak itaate ikna ediliyordu. Kutsal evlilik ritüellerinin kralların iktidarlarını sağlamlaştırmak için düzenlendiğini, bu konuda kraliyet çevreleri tarafından halka dini ve siyasi propaganda yapıldığını söyleyebiliriz.

Şulgi ilahisinde İnanna'nın sözleri olarak geçen "*Savaşta önderinim, kavgada silah yetiştiricininim*" ve "*Seferde sana akıl vericinim*" ifadeleri İnanna'nın aşk tanrıçası olmasının yanında savaş tanrıçası olduğunu da vurgulamaktadır. Bu yönüyle İnanna'nın hem ülkeye bereket getirdiğine hem de kralın muhaliflerine karşı mücadele ettiğine inanılmıştır. Eski Mezopotamya'da hüküm süren kralların yazıtlarında sık sık Sumer Tanrıçası İnanna'nın veya İnanna'nın Sami toplumdaki karşılığı olan İştâr'ın adının geçmesi bunu kanıtlar niteliktedir. İnanna/İştâr çoğu zaman krallar için bir rehber, motivasyon kaynağı ve ilahî destekçi olmuştur. Örneğin Lagaş Kralı Eannatum'un Umma kent devletinin yöneticisi Uş ile yaptığı bir mücadelenin anısına antik Girsu kentinde diktirdiği ve Akbabalar Steli olarak bilinen yazıtında Eannatum'un düşmanına karşı savaşı konusunda "*Inanna O'na eşlik etti*" ifadesi geçmektedir.¹⁷ Binlerce yıllık bir gelenek olarak, Eski Mezopotamya krallarının askerî kampanyalarının kayıtlarında İnanna'nın savaşlarda krallara yardım ettiğinden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Bu ifade en azından Şulgi İlahisi ile birlikte, belki de çok daha önce başlayan bir savaş motivasyonu ve savaşın meşrûyetine hizmet eden bir propaganda mesajı olarak kullanılmıştır.

Şulgi İlahisi'nde geçen "*sadık çoban*" ifadesi de binlerce yıl boyunca çeşitli krallara ait zafer yazıtları, yıllıklar, inşaat yazıtları gibi kraliyet yazıtlarında yer almıştır.¹⁸ Sadık çoban ifadesi kralların tanrılara sadakatle bağlı olarak krallık (çobanlık) yaptıklarını ifade etmektedir. Tanrılara sadakat, tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak görevi en iyi şekilde yapma durumuna işaret etmektedir.

Şulgi'nin çoban unvanı ile ilgili başka bir belge, Şulgi'nin yüceltilmesi için söylenen Şulgi İlahisi'dir. Söz konusu belgede Ay Tanrısı Nanna, Tanrıların Babası Hava Tanrısı Enlil'den Ur Kralı Şulgi'yi kutsamasını isteyerek şöyle diyor: "*Kutsal kalbinle henüz kral yaptığın, Kralı, Çoban Şulgi'yi, iyilik dolu sadık çobanı kutsa, Yabancı ülkeleri benim için fethettir.*"¹⁹

Şulgi İlahisi'ne göre, Şulgi'ye iktidar Hava Tanrısı Enlil tarafından verilmiştir. Ancak Şulgi'nin yüceltilmesi için bu yetmemektedir. Çok tanrılı Sumer toplumunda diğer tanrıların da Şulgi'yi desteklediklerinin propagandası yapılmalıdır. Şulgi İlahisi'nde bu amaca hizmet için Ay Tanrısı Nanna olaya dahil edilir. Nanna'nın ağzından Şulgi "*sadık çoban*" olarak övülür. Nanna, Hava Tanrısı Enlil'den Şulgi'ye iktidar vermekle yetinmeyip ayrıca O'nu kutsamasını ister. Burada sanıyoruz ki Şulgi

¹⁵ Kramer 1990, 248-249.

¹⁶ Bayram, 2019, 552-562.

¹⁷ Frayne 2007, 129. Söz konusu stelin parçaları British ve Louvre müzelerinde korunmakta olup envanter numaraları BM 023580 (= AO 16109) + AO 00050 + AO 02436 + AO 02437 + AO 02438'dir.

¹⁸ Edzard 1997, 84.

¹⁹ Kramer 1990, 219.

siyasî iktidarı ele geçirip kral olunca, O'nun halk tarafından daha fazla itibar görmesi ve halk tarafından sorgulanmaması için birden fazla tanrı tarafından kutsanmış bir kişi olarak yüceltilmesine ihtiyaç duyulmuştur.

Eski Önyasya krallarının yazıtlarında iktidarın propagandası çok tanrılı inançlar çerçevesinde birçok tanrının kralı desteklediği şeklindeki mesajlarla yapılmıştır. Bu mesajlar örneğin Hammurabi kanunlarının önsözündeki gibi genellikle kralların kendi ağızlarından cümlelerle birinci ağızdan verilmiştir.²⁰ Bazen de kralın faaliyetleri I. Tiglatpilaser'in kampanyaları ve av seferlerinin anlatıldığı Tiglatpilaser'in ardıllarının birinin bir dikilitaşında (stelinde) olduğu gibi üçüncü şahsın ağızından anlatılmıştır.²¹ Şulgi ilahisinde ise kralın propagandası Ay Tanrısı Nanna'nın ağızından Hava Tanrısı Enlil'i ikna etmek üzere "tanrıdan tanrıya" yapılması bakımından önemlidir.

Yeni Sumer Krallığının kurucusu Ur-Nammu ve oğlu Şulgi zamanından itibaren Sumer ve Akad kralları Tanrıça İnanna'nın kocası olmaları ile övünmüşlerdir. Şulgi'den yüz yıl kadar sonra hüküm süren kral İddin-Dagan da, Ama-Uşumgalanna ismiyle manevi olarak Çoban Kral Dumuzi'nin yerine geçerek kutsal evlenme töreni yapmıştır.²²

Kanun Koyucu İsin Kralı, Mütevazi Çoban Lipit-İştar (Yaklaşık M.Ö. 1870-1860):

Çoban kral fenomenine atıfta bulunan başka bir belge İsin Kralı Lipit-İştar'ın (yaklaşık M.Ö. 1870-1860) kânunnâmesinden gelmektedir. Lipit-İştar kanunnamesinin önsözünde krallık otoritesinin kendisine tanrılar tarafından verildiğini iddia etmiş ve çoban unvanını kullanmıştır. İsin Kralı Lipit-İştar'a ait aşağıdaki ifadeler, krallık otoritesinin tanrılar tarafından verildiğine ve kralların tanrılar adına bir çoban gibi halkı yönettiklerine atıf yapmaktadır:

Anu (gökyüzü tanrısı) ve Enlil (hava tanrısı) memleketin prensliğine Lipit-İştar'ı tayin ettiklerinde, O zaman (ben) Lipit-İştar, Nippur'un mütevazi çobanı, Ur'un sadık çiftçisi, Eridu'yu terketmeyen, Uruk'un uygun beyi, İsin kralı, Sumer ve Akad kralı, Tanrıça İnanna'nın kalbine uygun (olan) ben, Enlil'in sözüne uygun olarak Sumer ve Akkad'da adaleti tesis ettim (koydum).²³

Kral yazıtlarının çoğunun giriş kısmında tanrıların bir şahsı seçip kutsayarak ona krallık görevi vermelerini açıklayan bu gibi ifadeler mevcuttur. Böylece krallar iktidarlarının ilahi meşrûyetini halka kabul ettirmek suretiyle, halkı daha kolay yönetmek istemişlerdir. Eski Babil Kralı Hammurabi'den yaklaşık 100 yıl önceye tarihlenen bir kanunnamesi olan Çoban Kral Lipit-İştar, halkın (sürünün) bir disiplin altına alınması ve ülkede adaleti kurmak üzere tanrılar Anu ve Enlil'in kendisini ülke yönetimine çağırdıklarını belirtir. Lipit-İştar'ın böylece tanrıların isteği doğrultusunda bir kanunname vaz ettiğini ve herkesin tanrılardan gelen yasalara uymasını beklediğini anlıyoruz. Tanrıların bir kralı kutsaması, kralın kanunlarını vaz etmesi ve yasalara uymayan kişilere yönelik lanetlemeli bir sonuçtan oluşan bu şablon Mezopotamya'nın diğer kanunnamelerinde de mevcuttur.

Kanun Koyucu Çoban Hammurabi (Yaklaşık M.Ö. 1810-1750):

Eski Babil Kralı Hammurabi, kendi adıyla anılan bir kânunnâme hazırlayıp bazalt taşından bir stel üzerine kanunlarını yazdırarak ilan etmiştir. Hammurabi Steli'nin alt kısmında çivi yazısı ile Hammurabi kanunları yazılmıştır. Kanunnâmenin giriş kısmında Hammurabi kendisinin Gök Tanrısı Anu ve Hava Tanrısı Enlil tanrılardan tarafından seçilen ve Enlil tarafından tanrısal makama çağrılıp kral olarak görevlendirilen bir çoban olduğunu iddia etmekte ve bu konuda şöyle demektedir:

O günde, öğülmüş (methedilmiş) prens, tanrı korkusu olan ben Hammurabi'yi, memlekette adaleti tecelli ettirmem için, şikâyet ve kötüyü yok etmem için, kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için, güneş gibi karabaşların (insanların) üzerinde yükselmem için, memleketi aydınlatmam için, insanların bedenini hoş

²⁰ Tosun ve Yalvaç 1989, 181-185.

²¹ Budge ve King 1902, 130-133.

²² Kramer 1990, 249 v.d.

²³ Tosun ve Yalvaç 1989, 61. Ayrıca Lipit İştar'a ait benzer ifadeler için bakınız: Frayne 1990, 48.

etmek için (onların refahı için) Anum ve Enlil adımı andılar. Enlil'in çağırıldığı çoban Hammurabi'yim ben.²⁴

Hammurabi, kanunnamesinin giriş kısmında tanrılar tarafından kutsanması hakkında detaylıca bahsedip övünmektedir. Bu övünç dolu sözlerde çok sayıda tanrının adı geçmekte ve Hammurabi'nin bu tanrılar için yaptığı hizmetler anlatılmaktadır. Çoban Kral Dumuzi'nin Tanrıça İnanna ile Kutsal Evliliği Miti'ni anımsatacak şekilde Hammurabi de kanunnamesinin giriş kısmında Sumerlilerin İnanna adıyla, Babillilerin İştar adıyla tapındıkları Venüs Gezegeni Tanrıçası'ndan bahsetmektedir. Bu kapsamda belki de konumuzla ilgili ipuçları vermektedir. Hammurabi'nin "*Anum ve İştar için zenginlik yığan*", "*İştar'ın büyük farzlarını artıran*", gibi ifadelerinden Hammurabi'nin İştar tapınımına ne kadar önem verdiğini anlıyoruz. Yine Tanrıça İştar ve çoban unvanı ile ilgili olarak, Hammurabi'nin "*İştar'ın kalbini sevindiren*", "*İştar'ın sevgilisiyim ben*", "*Ahalinin çobanı*" ifadelerinden kendisinin İştar ile yakın ilişkisi olan bir çoban kral olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Hammurabi Akad ve Ninive şehirlerinde İştar'ın tapınma merkezlerine onun heykellerini yerleştirdiğinden de bahsetmektedir.²⁵

Fotoğraf 3: Eski Babil Kralı Hammurabi'nin Kanun Steli.

Hammurabi'nin kanunlarını yazdırdığı bazalt taşından yapılmış steli Fransa'da Louvre Müzesi'nde korunmaktadır. Stelde solda ayakta ve eli ağız hizasında olan Hammurabi'dir. Sağda oturur pozisyonda olan Güneş ve Adalet Tanrısı Şamaş'tır. Hammurabi, stelinde Hava Tanrısı Enlil tarafından kendisinin tanrı katına çağırıldığından ve kendisine krallık verildiğinden "*Enlil'in çağırıldığı çoban Hammurabi'yim ben*" sözleri ile bahsetmektedir. Hammurabi, ünlü kanunlarını Güneş ve Adalet Tanrısı Şamaş'tan aldığını vurgulamak için kendisini Şamaş'a saygı gösterir ve dua eder pozisyonda tasvir ettirmiştir.²⁶

Hammurabi, ünlü kânunnâmesini vaz etmekle kalmamış, çoban kral olarak inşaat faaliyetleriyle de tanrı ve tanrıçaların hizmetinde çalışmıştır. Yeni Babil Dönemi kopyasından bilinen ve Hava Tanrısı Enlil için bir depo inşasından bahseden bir Hammurabi yazıtında "*Hammurabi, prens, Tanrı Enlil'in favorisi,*

²⁴ Tosun ve Yalvaç 1989, 181.

²⁵ Tosun ve Yalvaç 1989, 182-185.

²⁶ Eserin Korunduğu Müze: Louvre Müzesi. Envanter Numarası: AS 6064. Buluntu Yeri: Susa/İran. Görüntü © 2009 RMN-Grand Palais (musée du Louvre) / Franck Raux lisansı ile korunmaktadır.

URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010174436>

Tanrıça Ninlil'in sevgili çobanı" ifadesi geçmektedir.²⁷ Ninlil, Hava Tanrısı Enlil'in eşi olup Hammurabi bu defa çoban unvanı ile ilgili olarak Tanrıça Ninlil'e atıf yapmaktadır. Hammurabi'nin çoban kral olmasından ve O'nun inşaat faaliyetlerinden bahseden başka bir kanıt Hammurabi zamanında kazılan bir kanalın anısına yazılan bir temel yazıtından gelmekte olup, söz konusu yazıtta *"..Tanrı Marduk'un zaferini kazanan, onu mutlu eden çoban."* ifadesi geçmektedir.²⁸

Tanrıça Nanaya'nın Giysisini Sımsıkı Tutan Asurlu Çoban II. Sargon (M.Ö 722-705):

Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi krallarından II. Sargon'a ait Tanrıça Nanaya İlahisi'nde geçen bir pasajda *"Sakin ol Sin'in kızı, meskenine yerleş! Arkanda yürüyen Asurlu çoban, giysisinin kenarını sımsıkı tutan Sargon'u kutsa!"* ifadeleri geçmektedir.²⁹ Burada *"arkanda yürüyen Asurlu çoban"* ifadesi gerçek krallığın/kraliçeliğin tanrılara/tanrıçalara ait olduğunu, Asur kralının da gerçek kraliçe olan Tanrıça Nanaya'nın peşinden giden bir hizmetçi çoban olduğunu ifade etmektedir. II. Sargon'un Tanrıça Nanaya'nın giysisini tutması kendisini bir çocuk yerine koyması, Tanrıça Nanaya'yı da bir anne yerine koyarak O'na sığınması ve O'nu rehber edinmesi anlamındadır. Bu ifade ikincil olarak II. Sargon'un Tanrıça Nanaya'nın dinî bakımdan sıkı takipçisi olması anlamında yorumlanabilir. Dolayısıyla Asurlu Çoban II. Sargon, halkını yönetirken kendi başına değil de belirli bir ilahî düzen, bağlılık ve inanca göre politikalar takip etmektedir diyebiliriz. Anlaşılmaktadır ki, sürü (halk) başıboş bırakılmadığı gibi, kral da başıboş bırakılmamıştır. Bu inançlar halka, kralın tanrılarının sıkı takipçisi olduğu ve onların yolundan gittiği mesajının verilmesi bakımından dinî ve siyasî propagandaya hizmet etmektedir.

İnsanlığın Çobanı Hitit Güneş Tanrısı (Yaklaşık M.Ö. 1650-1200):

Hitit kralları Mezopotamya ve Doğu Akdeniz geleneğinin aksine çoban unvanını kendi unvanları olarak kullanmamışlar fakat Güneş Tanrısını yüceltmek amacıyla O'nun unvanı olarak kullanmışlardır.³⁰ Ancak yine de dolaylı olarak Hitit krallarının da çoban krallar olduklarını söyleyebiliriz. Çünkü Hitit kralları *"Güneşim"* unvanını kullanmışlardır ve Güneş Tanrısı'nın yeryüzündeki vekili olarak görev yapmışlardır.³¹ Güneş Tanrısı'nın çoban unvanına sahip olduğu bilindiğine göre, Hitit krallarının ilahî çobanın beşerî temsilcisi olarak pratikte onların da bir çoban gibi halkı yönettiklerini söyleyebiliriz.

Bu konuda örnek olarak Hitit prenslerinden Kantuzili'nin³² ve Kral II. Muvattali'nin (yaklaşık M.Ö. 1295-1272) dualarını³³ verebiliriz. Söz konusu kralların dualarında Güneş Tanrısını yüceltmek için O'nun unvanı olarak *"insanlığın çobanı"* ifadesi kullanılmıştır.

Hitit Kralı II. Muvattali, içine düştüğü sıkıntılı durumlardan kurtulmak ve günahlarından arınmak için tanrı ve tanrıçalar topluluğuna dualarda bulunarak onlardan dualarını kabul etmelerini ve kendisini desteklemelerini dilemiştir. II. Muvattali, dualarında kendisini *"tanrıların rahibi"* olarak nitelendirmiş,³⁴ Güneş Tanrısını da insanlığın çobanı olarak nitelendirerek O'ndan tanrılarla kendisi arasındaki sorunların çözümü için yargıçlık etmesini istemiştir.³⁵ Güneş Tanrısı'na Mezopotamya'da olduğu gibi, Anadolu'da da adalet tanrısı olarak tapınılmıştır.

İstisna bir durum olarak Hitit krallarından Ugarit Kralı IV. Tuthaliya (M.Ö. 1250-1220), Naram-Sin gibi bazı Mezopotamya krallarının kendilerini boynuzlu başlıklı bir tanrı şeklinde tasvir ettirmesi geleneğinden etkilenmiş olacak ki, O da Ugarit'te bulunan bir mühründe ve Yazılıkaya Açık hava Tapınağı'ndaki kabartma tasvirinde kendisini sivri ve boynuzlu bir başlık ile tasvir ettirmiştir.³⁶

²⁷ Frayne 1990, 337.

²⁸ Frayne 1990, 341.

²⁹ Livingstone 1989, 14.

³⁰ Ünsal 2013, 16.

³¹ Darga 1992, 30.

³² Singer 2002, 32. Bakınız: Catalog der Texte der Hethiter (CTH) 373.

³³ Singer 2002, 87. Bakınız: CTH 381.

³⁴ Singer 2002, 87. Bakınız: CTH 381.

³⁵ Singer 2002, 91.

³⁶ Akurgal 2015, 63, 78, 123, 141, 221, 223.

Urartu'nun Dehşet Verici Çobanı I. Sarduri (Yaklaşık M.Ö. 834-828):

Urartular devlet sistemi ve ideolojisi konusunda Asurlular'dan etkilenmişlerdir. Bu nedenle Urartu krallarının yazıtlarındaki ifadeler Asur kral yazıtlarındaki ifadelere çok benzerdir. Urartu krallarından I. Sarduri, Tuşpa (Van) şehrini başkent yapmış ve Urartu ülkesinde kendi hanedanını başlatmıştır. Sarduri, Sardur Burç Yazıtı veya Madır Burcu Yazıtı olarak bilinen yazıtında “*dehşet verici çoban*” unvanını şu ifadelerle kullanmıştır:

Büyük kral Lutipri 'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden Kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu şehriden getirdim; ben bu suru inşa ettim.³⁷

Sarduri'nin çoban unvanı ile birlikte kullandığı “*dünyanın kralı*” ve “*kudretli kral*” unvanları Akad krallarından itibaren Mezopotamya'lı imparatorların kullandıkları unvanlardır. Mezopotamya medeniyetleri doğrudan temas ettikleri Anadolu ve Doğu Akdeniz gibi bölgeleri etkilemişlerdir. Bu etkileşim otorite sahiplerinin unvanları konusunda da görülmektedir. Örneğin Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Yahudi tanrısı Yehova, Yahudi kralları ve peygamberleri, Doğu Anadolu'da Urartu kralları olmak üzere Mezopotamyalı tanrıların ve kralların kullandıkları unvanları kullanmışlardır.

Dünyanın Kralı, Gerçek Çoban Asurbanipal (M.Ö. 669-631):

Asurbanipal Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi'nde krallık yapmış ve kendi deyimiyle “*dünyanın kralı*”, “*dört yönün kralı*” gibi unvanlar almıştır. Asurbanipal'in taç giyme ilahisinde şu ifadeler geçmektedir:

Yerin ve göğün kralı Şamaş, seni dört bölgede çobanlık yapmaya yükseltsin! Sana [asayı] veren Tanrı Aşşur, günlerini ve yıllarını uzatsın!

...Tanrı Aşşur kraldır, gerçekten de Tanrı Aşşur kraldır! Asurbanipal, Tanrı Aşşur'un [temsalcisi], onun ellerinin eseridir.

...Toplanın, göklerin ve yerin bütün tanrıları ihtiyatlı adam kral Asurbanipal'i kutsasın!³⁸

İlahide Güneş ve Adalet Tanrısı Şamaş'a Asurbanipal'in dört bölgenin (Dünya'nın) kralı olması için dua edilmiştir. Asur'un baş tanrısı Aşşur'un Asurbanipal'e krallık alameti olarak bir asa verdiği bahsedilip Tanrı Aşşur'a dua edilmiştir. Daha sonra gerçek kralın Tanrı Aşşur olduğu iki defa vurgulanarak ifade edilmiştir. Bu durumda gerçek çobanın Tanrı Aşşur olduğunu söyleyebiliriz. Asurbanipal'in de Gerçek Kral Tanrı Aşşur'un belirlediği kaderi pratikleştiren bir aracı olduğu belirtilmiştir. Asurbanipal'in taç giyme ilahisi tek başına tanrıların ve kralın hiyerarşik düzendeki yerini belirtmesi ve onların görev ve unvanlarını vermesi bakımından önemlidir. Tanrı Aşşur'un gerçek kral olduğuna ve Asurbanipal'in de onun yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılması, İslam halifeleri tarafından kullanılan “*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*” unvanı ile aynı anlama gelmektedir. Böylece Ortadoğu'da tanrıların temsilcisi olma inancının binlerce yıldır devam ettiğini söyleyebiliriz.

Asurbanipal'in çoban unvanını kullanması ile ilgili başka bir belge hadım başı Nabu-şarru-uşur'un vergi muafiyetiyle ilgilidir. Asurbanipal, yüceliğinin bir göstergesi olarak imparatorluk hizmetinde çalışmış ve önemli hizmetlerde bulunmuş memurlarını ödüllendirmiştir. Bu kapsamda birçok görevliyi vergilerden muaf tutmuş, yazdırdığı tabletlerle kendisinden sonra gelecek krallara almış olduğu kararları vasiyet olarak koruyup gereğini yapmalarını emretmiştir. Bu kararlardan birisi, Hadımbaşısı Nabu-şarru-uşur'un üstün hizmetlerinden dolayı vergilerden muaf tutulması hakkındadır. Kararnâmenin girişinde Asurbanipal kendisini tanıtırken şu ifadelerle övünmektedir:

³⁷ Ünsal 2013, 149.

³⁸ Livingstone 1989, 26-27.

Ben, Asurbanipal, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Asur kralı, dört yönün kralı, gerçek çoban, kim iyilik yapar, sadece kral, gerçeği seven, kim insanları memnun eder, kendisine hizmet eden görevlilere karşı her zaman nazik davranan ve kraliyet buyruğunu yerine getiren saygılı kişileri ödüllendiren...³⁹

Burada gerçek çoban ifadesi, gerçek anlamda kral, mutlak iktidar sahibi, bağımsız kral gibi anlamlara da gelebilir. Asurbanipal zamanında Yeni Asur İmparatorluğu dönemin en güçlü devletiydi. Asurbanipal Ninive kentinde merkezi hükümetin kralı iken, O'na bağlı eyaletlerde valiler ve tâbi krallar vardı. Asurbanipal kendisinin metbû imparator olduğunu vurgulamak için büyük kral, gerçek çoban gibi unvanlar kullanmıştır.

Geniş İnsanlığın Çobanı Nebukadnezar (M.Ö. 605-562):

Yeni Babil İmparatoru II. Nebukadnezar devrinde, Bau-ağa-iddin isimli bir bürokrat Nebukadnezar'a ihanet etmekle suçlanarak yüksek mahkemeye çıkarılmış ve yargılanmıştır. Nebukadnezar yüksek mahkemeye ifade vermiş, mahkemede Bau-ağa-iddin'e öfke ile bakarak O'nun öldürülmesini istemiştir. Mahkeme kararı ile Bau-ağa-iddin kafası kesilerek öldürülmüştür. II. Nebukadnezar'ın bu olaydan bahseden mahkeme kaydında O kendisini tanıtırken "*geniş insanlığın çobanı*" ifadesini kullanmıştır.⁴⁰

Çoban Tanrı Yehova ve İsrail'in Kötü Çobanları (M.Ö. 6. Yüzyıl):

Bir tanrının çoban unvanı kullanması ile ilgili olarak Tevrat'ta detaylı bilgi bulmak mümkündür. Yeremya Kitabı'nın 23. Bölümü'nde⁴¹ ve Hezekiel Kitabı'nın 34. Bölümünde⁴² Tanrı Yehova İsrail'i yönetenleri "*İsrail'i güden çobanlar*" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Hezekiel Kitabının 34. Bölümü'nde Tanrı Yehova kendisini de çoban olarak tanımlamaktadır. Hezekiel 34'te kendisinin halkın çıkarlarını savunan iyi bir çoban olduğu imajı veren Yehova, İsrail'i yönetenlerin halka adaletsiz davrandıkları ve hep kendi çıkarlarını düşündükleri gerekçesi ile onları da "*kötü çobanlar*" olarak nitelendirmektedir. Yehova kötü çobanlardan rahatsızlığını bildiren ve muhataplarını uyanan mesajlarını iletmek üzere Hezekiel Peygamber'i görevlendirmiştir. Hezekiel Peygamber, kendisinin Tanrı Yehova tarafından görevlendirilen bir elçi olduğunu ifade etmiş ve insanlara Rabb'in şu mesajını iletmıştır:

İnsanoğlu, İsrail çobanlarına karşı peygamberlik et. O çobanlara de ki, Ulu Rab Yehova şöyle diyor: Kendi kendilerini doyuran İsrail çobanlarının vay haline! Çobanların sürüyü beslemesi gerekmez mi? Yağı yersiniz, yünü giyersiniz, besili hayvanı kesersiniz, fakat sürüyü beslemezsiniz. Zayıf düşeni güçlendirmediniz, hastaları iyileştirmediniz, sakatlananların kırığını sarmadınız. Dağılanları geri getirmediniz, kaybolanları aramadınız. Onlara acımasızca ve zorbalıkla boyun eğdirdiniz. Ve çobanları olmadığından sürü zamanla dağıldı, bütün yaban hayvanlarına yem oldular. Öylece dağılıp gittiler. Koyunlarım bütün dağlarda, bütün yüksek tepelerde başıboş dolandı. Onları arayan soran olmadığından koyunlarım tüm yeryüzüne dağıldı.⁴³

Burada Yehova kendisini çoban, halkı ise koyun olarak nitelendirmektedir. Anlaşılan Yehova, çobanlığını yeryüzünde pratikleştirmek üzere İsrail'in yöneticilerini vekil çoban olarak görevlendirmiştir. Ancak yöneticiler görevlerini olması gerektiği gibi yerine getirmediklerinden, Yehova Hezekiel Peygamber'i bir uyarıcı olarak göndermiştir.

Hezekiel Peygamberler'in getirdiği Tanrı Yehova'nın mesajlarına göre İsrail'in yöneticileri halkın çıkarlarını koruyup onları refah içinde yaşatmak yerine kendi çıkarlarını düşünmektedirler. İsrail'in yöneticileri halkı kendi çıkarları için kullanmaktadırlar. Halktan vergi ve asker toplayıp kendi hesaplarına kullanmaktadırlar. Halkın temel güvenlik ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamadıkları için halk kötü bir çoban tarafından yönetilen koyun sürüsü gibi zayıf düşmüş, dağılmış ve düşmana yem olmuştur. Tanrı Yehova, bundan sonra vekil çobanları (beşerî yöneticileri) devre dışı bırakıp bizzat

³⁹ Kataja ve Whiting 1990, State Archives of Assyria 12 (SAA 12), 026.

⁴⁰ Holtz 2014, 9; Weidner 1954, 1-5.

⁴¹ Kutsal Kitap 2008, 1010.

⁴² Kutsal Kitap 2008, 1119.

⁴³ Kutsal Kitap 2008, 1119.

kendisinin kullarına çoban olacağını söylemektedir. Bu konuda Hezekiel Kitabı'nın İsrail'i Güden Çobanlar bölümünün 11-12. ayetlerinde Yehova şöyle demektedir: *"Koyunlarımı Ben, Kendim arayacağım ve onlarla ilgileneceğim. Uzaklara dağılmış koyunlarını etrafına toplayan bir çoban, sürüsüyle nasıl ilgilenip onları otlatırsa, Ben de koyunlarımla öyle ilgileneceğim."*⁴⁴

Önceki sayfalarda gördüğümüz üzere, Sumer baş tanrısı Enlil ile ilgili kayıtlarda O'nun unvanları arasında *"tanrıların babası"* ve *"çoban"* unvanlarının geçmesi, O'nun yöneticiliğine atıf yapmaktaydı. Yine Asur Baş Tanrısı Aşşur ile ilgili olarak, Asurbanipal'in Taç Giyme İlahisi'nde *"Tanrı Aşşur gerçek kraldır"* ifadesinin geçmesi de Tanrı Aşşur'un yöneticiliğine atıf yapmaktaydı. Mezopotamya tanrılarının en büyük otorite sahibi yöneticiler olarak savaşlar gibi olaylara müdahale etmeleri gibi Tanrı Yehova da İsrail'in yönetimine müdahale etmektedir. İnançlar arasındaki yakın benzerlikler Mezopotamya ve Doğu Akdeniz bölgelerinin kültürel etkileşim içerisinde olduklarını göstermektedir.

Hezekiel Kitabının 34. bölümünde hem tanrının hem de kralların çoban olarak anılması önemlidir. Ayrıca Hezekiel Peygamber'in görevi ile ilgili olarak, O'nun zaten pratikte insanları iyiye sevk eden bir çoban gibi davrandığını da düşünebiliriz. Bu durumda Yahudi toplumunda tanrı, kral ve peygamber olmak üzere yönetici pozisyonundaki tüm dinî ve siyasî otoritelerin halkın çobanı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz.

İyi Çoban Hz. İsa (M.Ö. 4-M.Ö. 30-33?) ve Aziz Petrus'un Öğretileri (M. S. 30-64/68?):

İncil'de Yuhanna Kitabı'nın 10. Bölümü'nde kendisini *"İyi Çoban"* olarak nitelendirilen Hz. İsa, kendisine inananlar için yapabileceği fedakarlıklardan bahsetmektedir. Yuhanna Kitabı'nın 10. Bölümü'nün 11. Ayetinde Hz. İsa kendini sürüsünü (ümmetini) koruyan ve onları doğru yola ileten iyi çoban olarak nitelendirmektedir ve *"Ben iyi çobanımdır. İyi çoban koyunları uğruna canını verir."* demektedir.⁴⁵ Buna karşı kendisinden önce gelen yöneticileri paralı çobana benzeterek onların sürünün gerçek sahibi olmamalarının bir sonucu olarak kurdu (düşmanı) görünce sürüyü (halkı) bırakıp kaçacaklarını söylemektedir. Dolayısıyla Tevrat'ta Hezekiel Kitabı'nda, İsrail'i Güden Çobanlar Bölümü'nde olduğu gibi, Hz. İsa da siyasal iktidarları kötü çoban olarak nitelendirmekte ve onların halk için değil, para için çalıştıklarını iddia etmektedir.⁴⁶

Yine Hz. İsa Yuhanna 10:16'da tıpkı kralların kendilerini tek egemen güç olarak görmek istemeleri gibi, kendisini tek çoban, ümmetini de tek ümmet olarak görmek istemektedir. Bu konuda şöyle demektedir: *"Bu ağıldan olmayan (ümmetim olmayan) başka koyunlarım var. Onları da getirmeliyim. Benim sesimi işitecekler ve tek sürü, tek çoban olacak."*⁴⁷

Hristiyan yöneticilerin çobana benzetilmesi konusunda başka bir kaynak 1. Petrus Mektubu'ndan gelmektedir. İncil'in bir bölümünü teşkil eden 1. Petrus Mektubu, Hz. İsa'nın havarisi Aziz Petrus tarafından Anadolu halklarından Pontuslular, Galatyalılar, Kapadokyalılar, Asya Eyaleti halkı ve Bitinyalılara hitaben Silvanus isimli bir Hristiyan elçisi aracılığı ile yazılmıştır. Bu mektup Anadolu halklarını Hristiyanlık dini ile müjdelemek ve onlara nasihatlerde bulunmak üzere yazılmıştır. Mektupta halka, karı-kocalara, gençler ve ihtiyarlara barış içinde ve birbirlerine saygıyla yaşamaları konusunda nasihatler verilmektedir.

Mektubun 5. Bölümü'nde 1-3. ayetlerde Hz. İsa'nın havarisi Aziz Petrus'un ihtiyarlara bir nasihatinde şu ifadeler yer almaktadır: *"Size emanet edilen Tanrı'nın sürüsünü güdün, zorla değil istekle; yakışsız kazanç sevdasıyla değil, hevesle; Tanrı'nın emaneti olanlara efendilik taslayarak değil, sürüye örnek olarak çobanlık edin. Böylece baş çoban (İsa Mesih) ortaya çıktığında solmaz ihtişam tacını alacaksınız."*⁴⁸ Aziz Petrus, halkı yönetecek kişilerin halkın çobanı olacaklarını ve bu görevlerini layıkıyla yerine getirmelerini tavsiye etmektedir. Hz. İsa'nın hem dini öğretilerini tebliğ etmekte hem

⁴⁴ Kutsal Kitap 2009, 1119.

⁴⁵ Kutsal Kitap 2009, 1373.

⁴⁶ Kutsal Kitap 2009, 1373.

⁴⁷ Kutsal Kitap 2009, 1373.

⁴⁸ Kutsal Kitap 2019, 1569.

de yaşlılara O'nun unvanı olan "iyi çobanlığı" tavsiye etmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere çobanlık siyasal alanda krallardan çocuklarına saltanat aracılığıyla geçerken, peygamberlerden de Azizler'e ve toplumdaki söz sahibi kişilere dini inançlar aracılığıyla geçmektedir. Aziz Petrus'un Hz. İsa'dan "baş çoban" olarak bahsetmesi de halka çobanlık etme konusunda yöneticiler ve din adamlarından oluşan bir "çoban hiyerarşinin" olduğuna işaret etmektedir.

İmana Çağırın Çoban Hz. Muhammed (M.S. 571-632):

Eski Önasya'daki çoban benzetmesi Kuran'da da yer bulmuş ve tıpkı Yahudi ve Hristiyan peygamberleri gibi Hz. Muhammed de çobana benzetilmiştir. Hz. Muhammed sürüyü (halkı) İslam dinine davet etmiş ve O'nu anlayıp inanmayanlar sağır, dilsiz ve körlere benzetilmiştir. Kuran'da Bakara Suresi 171. Ayette bu konuda şöyle denilmektedir: "*(İnkâr edenleri imana çağırın Peygamber ile) inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırılmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar (gerçekleri işitmezler), dilsizdirler (gerçekleri konuşmazlar), kördürler (gerçekleri görmezler)... Bundan dolayı anlamazlar.*"⁴⁹

Görülebileceği üzere tanrıların, kralların ve peygamberlerin çobana benzetilmesi binlerce yıl boyunca devam eden bir gelenek halini almıştır. Bu gelenek çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere, Sami kavimlerden Hint-Avrupa'lı kavimlere birçok toplumda uygulama alanı bulmuş ve kitleleri etkilemiştir.

Hz. Muhammed sonrası İslam devletlerinde de hükümdarlar kendilerini çoban olarak nitelendirmişlerdir. Örneğin Osmanlı Devleti zamanında Padişahlık babadan oğula geçen siyasi anlamda bir çobanlık olarak nitelendirilmiştir. Halk ise "reâya", yani "sürü" olarak kabul edilmiştir.⁵⁰

Sonuç

Eski ve Orta çağlarda dini ve siyasi liderler meşrûyetlerini halka kabul ettirebilmek için yazılı ve görsel propagandayı basit ve etkili bir araç olarak kullanmışlardır. Krallar ve peygamberler basit ve anlaşılabilir mesajlarla geniş halk kitlelerine hitap etmişlerdir. Bu mesajlardan biri de liderlerin "iyi çoban" olduklarıdır ki, binlerce yıl boyunca oluşturulan yazılı ve görsel mesajlarda bu fenomeni açıkça görebilmekteyiz. Çivi yazılı tabletlerden mühürlerdeki tasvirlerle ve kutsal kitaplara kadar bu unvan iyiliğin ve ideal liderliğin sembolü olarak kullanılmıştır. Çoban unvanı, Sumer Hava Tanrısı Enlil için söylenen ilahide ve Tevrat'ta Yehova'nın unvanları arasında olduğu gibi, öncelikle tanrılara ait bir unvan olarak halka servis edilmiştir. Böylece bu unvanın kutsallığı Mezopotamya, Doğu Akdeniz Bölgesi ve Anadolu'da dini alanın en yüksek mertebesi tarafından temsil edilmiştir. Dinî ve siyasî liderler kendilerini ilahî çobanların yani tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak beşerî çobana, halkı da siyasal anlamda sürüye benzetmişlerdir. Çobanın görevi sürüyü yani halkı korumak ve geliştirmektir. Eski Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve kısmen de Anadolu'da olduğu gibi, gerçek çobanların tanrılar olması, tanrıların yeryüzüne kendilerini temsil eden krallar ve peygamberler göndermesi, bunlardan kralların görevlerini layıkıyla yerine getirmediği durumda, tanrıların kralların ellerinden yönetme yetkisini alıp başka bir kişiye vermesi inancının olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Tevrat'ta İsrail'i yönetenlerin kötü çobanlar olarak nitelendirilmesi ve Tanrı Yehova'nın bu kişilerden halkı yönetme yetkisini alıp halkı kendi çobanlığı ile yönetmeye karar vermesi gibi inançlar mevcuttur. Bu inançlar Türklerdeki kut inancına da benzemektedir. Bu inanışlar binlerce yıl boyunca monarşik ve teokratik liderler ve onlara bağlı etkili kişiler tarafından Eski ve Orta çağlarda Orta Asya, Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Anadolu halklarına çeşitli yazılı ve görsel propaganda mesajları ile kabul ettirilmiştir, söz konusu halklar tanrılara ve onların temsilcilerine karşı gelmemek için liderlerine biat etmişlerdir. Bunun sonucunda halklar büyük savaşlar, katliamlar, sürgünler, köleleştirme, emperyalizm ve her türlü şiddete kanalize edilmişlerdir. Bununla birlikte liderlerin kutsallığı inancı, bölge halklarını tanrılar tarafından kutsanmış ve çoban unvanı ile yetkilendirilmiş liderlerin hizmetinde çalışmaya teşvik etmiştir. Bu motivasyon ile birbirinden gösterişli saraylar, tapınaklar, şehir kapıları, yollar, bahçeler, anıt mezarlar gibi inşaat projeleri yapılmış, çeşitli halklar kendi tanrılarını, siyasal ve dini liderlerini yüceltmek için

⁴⁹ Kur'an-ı Kerim Meali 2011, 31.

⁵⁰ Öz 2007, 490.

birbirleri ile yarışmışlardır. Siyasî ve dinî liderlerin çobana benzetilmesi, bölge haklarının otoriteleri sorgulamamasına, buna teşebbüs edenlerin tanrılara ve onların yeryüzündeki temsilcilerine muhalefet etmek ile en büyük günahı işlemiş olduklarından şiddetle cezalandırılmalarına sebep olmuştur. Eski Mezopotamya, Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgelerinde egemen olmuş kralların yıllıkları ve stelleri kraliyet otoritesine muhalefet edenlere uygulanan şiddet ile övünen kralların mesajları ile doludur. Ortadoğu'nun kutsal kitapları da dini anlamda çoban olarak inanılan peygamberlere muhalefet edenlerin tanrılar tarafından nasıl cezalandırılacaklarına, bu kişilerin sürüden yani dini otoritenin taraftarlarından ayrılmakla ne kadar büyük bir gaflet içerisine düştüklerine dair mesajlarla doludur. Böylece çoban ve sürü benzetmeleri toplumları daha kolay yönetmek için siyasi ve dini otoritelerin kullandığı önemli bir propaganda mesajı olmuştur.

Kaynaklar

- Akurgal, E. (2015). Hatti ve Hitit Uygarlıkları, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Altuntaş, H., Şahin, M. (2011). Kur'an-ı Kerim Meali, 12. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Black, J., Cunningham, G., Robson, E., Zolyomi, G. (2004). The Literature of Ancient Sumer, New York: Oxford University Press.
- Budge, E. A. W., King, L. W. (1902). The Annals of the Kings of Assyria: The Cuneiform Texts with from the Original Documents in British Museum, Volume I (AKA I), London: Oxford University Press.
- Darga, A. M. (1992). Hitit Sanatı, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.
- Edzard, D. O. (1997). The Royal Inscriptions Of Mesopotamia Early Periods, Volume 3/1, Gudea And His Dynasty (RIME 3/1), Toronto-Buffalo-London: University Press of Toronto.
- Frayne, D. (1990). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Volume IV: Old Babylonian Period, (2003-1595 BC) (RIME 4), Toronto-Buffalo-London: University Press of Toronto.
- Frayne, D. (2007), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Volume I: Presargonic Period (2700–2350 BC), Toronto-Buffalo-London: University Press of Toronto.
- Holtz, S. E. (2014). Writings from the Ancient World: Neo-Babylonian Trial Records, Editor: Theodore J. Lewis, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Jakobsen, T. (1939). The Sumerian King List (SKL), Assyriological Studies, No: 11, Editors: John Albert Wilson-Thomas George Allen, The Oriental Institute of the University Of Chicago, Chicago-Illinois: The University Of Chicago Press.
- Jastrow, M. (1910). "Another Fragment of the Etana Myth" Journal of the American Oriental Society, March 1910, Vol. 30, No. 2, pp. 101-131, URL: <https://www.jstor.org/stable/3087600> (Erişim Tarihi 25.06.2022).
- Kataja, L. and Whiting, R. M. (1995). Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period (State Archives of Assyria, 12 / SAA 12), Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Kramer, S. N. (1990). Tarih Sumer'de Başlar, Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil) (2019), İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Livingstone, A. (1989). Court Poetry and Literary Miscellanea (State Archives of Assyria, 3 / SAA 3), Helsinki: Helsinki University Press.
- Öz, M. (2007). "Reâyâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 490-493.
- Pekşen, O. (2017). Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi (Sumer-Akad-Babil), Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Singer, I. (2002). Hittite Prayers, Editörler: Harry A. Hoffner, Jr., Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Tosun, M., Yalvaç, K. (1989). Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünsal, V. (2013) Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu), Ankara: Berikan Yayınevi.

Weidner, E. (1954). "Hochverrat gegen Nebukadnezar II. Ein Grosswürdenträger vor dem Königsgericht" Archiv für Orientforschung (AfO), Wien: Institut für Orientalistik, 17. Bd., 1954-1956, pp. 1-9. URL: <https://www.jstor.org/stable/41624484> (Erişim Tarihi 25.06.2022).

İnternet Kaynakları:

Akad Kralı Naram-Sin'in Zafer Steli: Musée du Louvre, Paris. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010123450> (Erişim Tarihi 25.06.2022).

CTH (Catalog der Texte der Hethiter / Hitit Metinleri Kataloğu): URL: <https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index.php?lang=DE> (Erişim Tarihi 25.06.2022).

Eski Babil Kralı Hammurabi'nin Kanun Steli: Musée du Louvre, Paris. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010174436> (Erişim Tarihi 25.06.2022).

Kiş Kralı Etana'nın Göğe Yükselişini Tasvir Eden? Silindir Mühür: British Museum, Londra. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1945-1013-24 (Erişim Tarihi 25.06.2022).

Uruk Kralı Çoban Dumuzi'nin Yeraltı Cehennemine Götürülmesini Tasvir Eden? Silindir Mühür: British Museum, Londra. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1933-0408-1 (Erişim Tarihi 25.06.2022).

Haçlı Düşüncesi ve Tefecilik Bağlamında Orta Çağ İngiltere'sinde Yahudi Düşmanlığı *Anti-Semitism in Medieval England in the Context of Crusade and Usury*

Araştırma Makalesi – Research Article

Halil YAVAŞ

Hitit Üniversitesi, Tarih Bölümü

halil.yavas@yahoo.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-5642-0141

Öz

Bu çalışmamızda İngiltere'deki Yahudilerin 1066-1290 yılları arasında Hristiyan halk ve idarecilerle yaşadıkları anlaşmazlıkları ve bunların sebebini değerlendireceğiz. Ele alacağımız temel konulardan ilki, Yahudilerin erken dönemlerde daha rahat bir yaşam sürmelerine karşın, Haçlı düşüncesinin Ada'ya yerleşmesiyle birlikte yaşanan değişimdir. İkincisi ise onların tefecilikten gelir elde etmeleri ve bu geliri krallar ile bölüşmeleridir. Ayrıca krallar ile Yahudiler arasındaki bu ortaklığa rağmen halkın çeşitli konuları gerekçe göstererek onlara yönelik saldırılarını işleyeceğiz. İlginçtir ki bazen krallar da halkla birlikte hareket edip Yahudilere karşı muhtelif yaptırımlar uygulamışlardır. Fakat bu yaptırım konusunda en kararlı olan kralın I. Edward olduğu görülmektedir. Yahudiler bir gelir kapısı olmalarına rağmen Edward'ın onları sürgün etme kararını almasının gerekçelerini ve bunun neticelerini irdelleyeceğiz. Makalemizde Yahudilerin tefecilik faaliyetleri ve onlarla ilgili zenginlik algısı konusundaki tartışmalara da değineceğiz. Çalışmamızda, olayların nakledilmesinde Matthew Paris, Roger of Wendover, Thomas of Monmouth, Jocelin of Brakelond, Richard of Devizes gibi dönem tanıklarından istifade etmeye özen gösterdik. Burada dikkat etmemiz gereken husus dönem tanıklarının, Kilise'den bile daha fazla Yahudi karşıtı düşüncelere sahip olmasıdır. Bunların yanında C. Roth, J. Jacobs, L. Abrahams, P. Elman, R. R. Mundill, B. D. Ovrut ve H. G. Richardson başta olmak üzere konuyla ilgili çok sayıda modern araştırmacıların yorumlarından istifade ettik.

Anahtar Kelimeler: Yahudiler, Sürgün, Tefecilik, I. Edward

Abstract

In this study, we will evaluate the disagreements that Jews in England with the Christian people and administrators between the years 1066-1290 and the reason for these. The first of the main issues that we will consider is the change in the way of life of Jews. Although there were very few attacks on them in the early periods, this situation was reversed after increased support for the Crusaders in England. The second is that they earn income from usury and divide this income with the kings. In addition, will examine the attacks of the people against them for various reasons despite this partnership between the kings and the Jews. Interestingly, sometimes kings acted together with the people and imposed various sanctions against them. King Edward I was the most insistent on this sanction. We will examine Edward's expulsion of the Jews and the consequences of this incident, despite the fact that they are source of income. In our article, we will touch on the discussions about the usury activities of the Jews and their wealth. In our study, we took care to deal with the events by making use of period witnesses such as Matthew Paris, Roger of Wendover, Thomas of Monmouth, Jocelin of Brakelond, Richard of Devizes. In doing so, we kept in mind that the witnesses of the period were even more anti-Semitic than the church. In addition to the witnesses of the period, we have benefited from the comments of modern researchers on the subject, especially C. Roth, J. Jacobs, L. Abrahams, P. Elman, R. R. Mundill, B. D. Ovrut and H. G. Richardson.

Keywords: Jews, Exile, Usury, Edward I

Giriş

Kıta Avrupa'sı ile mukayese edildiğinde Yahudiler İngiltere'ye çok daha geç bir dönemde gelmişlerdir. 1066'daki William'ın fethine kadar İngiltere'de yerleşik Yahudi topluluğu bulunduğuyla alakalı kayda değer bir bulgu yoktur. Öte yandan Normandiya düklüğünün en önemli şehri olan Rouen, önemli ve aktif bir Yahudi nüfusuna sahip olmuştur.¹ 1066'da İngiltere'nin William tarafından fethedilmesinden sonra, Rouen'den Ada'ya çok sayıda Yahudi'nin geldiği hususunda başta William of Malmesbury olmak üzere dönem kronikleri hemfikirlerdir.² Ancak Yahudilerin buraya fetihden hemen sonra mı yoksa I. Haçlı seferi sırasında mı daha fazla geldikleri konusu net değildir. Bununla ilgili William'ın fetih için Yahudilerden borç aldığı ve bunun karşılığında fetih sonrasında onları buraya yerleştirdiği iddialar vardır. Bu varsayımları daha da ileri götürerek, William'ın babası Robert tarafından tecavüze uğrayan annesi Arlette'in, Falaise'den bir Yahudi olduğu ileri sürülmüş ve bundan dolayı onun Yahudilere özel ilgisinin olduğu iddialar arasındadır.³ I. Haçlı Seferi'nin hazırlıkları yaşanırken Rouen başta olmak üzere Kıta'daki Yahudilere yoğun saldırılar olduğu ve onların Hristiyanlaştırılmaya çalışılmasıyla birlikte katliamlar yaşandığı kayıtlarda yer almaktadır.⁴ Söz konusu katliamdan kaçmayı başaranlar, doğal olarak, henüz Haçlı düşüncesinin etkin olmadığı ve düklerinin hâkimiyetindeki İngiltere'ye sığınmışlardır.⁵ Bu bilgilere dayanarak hem 1066'da hem de 1096'da Ada'ya yönelik Yahudi hareketliliğinin olduğunu söyleyebiliriz. Fakat birinci göç dalgası barışçıl sebeplere dayanmaktayken ikincisi zorunlu olmuştur diyebiliriz. İngiliz Yahudileri ile Norman Yahudileri yani Londra ile Rouen arasındaki ortak kader, John'un Normandiya'dan kovulmasına kadar sürmüştür.⁶

Bu ilk dalgaların ardından XII. yüzyılda özellikle Fransa'daki bazı gelişmeler İngiltere'ye daha fazla Yahudi'nin göç etmesine sebep olmuştur. Örneğin 1171'de Blois'da Yahudi cemaatine yönelik "ritüel cinayet" işledikleriyle ilgili suçlama sırasında İngiltere'ye çok sayıda Yahudi gitmiştir. 9 Nisan 1182'de Fransa kralı Philip August'un Ile de France'ın bazı bölgelerindeki Yahudileri sürmesi de bu göçü teşvik etmiştir. Muhtemelen bu sürgün kararının üzerine Normandiya'nın 1206'da Fransızların eline geçmesi buradaki Yahudileri tedirgin etmiş ve onların İngiltere'ye yerleşmelerine sebep olmuştur.⁷ Bu son olay Orta Çağ'da Kıta'dan İngiltere'ye yönelik son büyük göç hareketi olmuştur. Sonraki süreçte Ada'daki baskıların artması neticesinde az da olsa tersine hareketler yaşanmıştır.

XII. Yüzyıl'da İngiltere Yahudilerinin Statü Değişimi

I. Henry (1100-1135) dönemine kadar Yahudilerin hukuki konumlarıyla ilgili bir çalışma yapılmamıştır. O, çıkardığı ilk tüzük ile birlikte onlara hukuki bir zemin sunmuştur. Yahudilerle ilgili yapılan sonraki düzenlemelerde bu tüzük dikkate alınmış ve Orta Çağ İngiliz Yahudiliğinin temel özgürlüklerini dile getiren bir belge olarak kalmıştır. Günümüze ulaşmamış olan Henry'nin tüzüğü Yahudilere çok sayıda haklar sunmuştur. Yerleşim hakkı, ülke çapında serbest dolaşım hakkı, babalarından kalan mülke sahip olabilmeleri, normal geçiş ücretlerinden muaf tutulmaları, devlet memurlarının görevi kötüye kullanmalarından korunmaları, Kral'ın mahkemesine ücretsiz başvurabilmeleri, kilise araçları ve kanlı giysiler dışında her şeyi rehin kabul edebilmeleri, teminat olarak alınan arazileri elde tutulabilmeleri, bir yıl ve bir gün boyunca itfa edilmeyen rehin malları satabilmeleri, mallarını serbestçe yanlarında götürebilmeleri bunların başında yer almaktadır. Ayrıca Yahudilere sadece kralın mahkemesinde ve içinde ikamet ettikleri kalelerin bekçileri tarafından düzenlenen mahkemelerde dava açılabilmesi kararı alınmıştır. Yahudiler ve Hristiyanlar arasındaki davalarda, her iki dine mensup kişilerin şahitliği ve Yahudi usulüne göre yemin edilmesi hususunda hükümler konulmuştur.⁸ Bazı tarihçiler I. Henry'nin

¹ Bartlett, 2000:346.

² William of Malmesbury, 1847:338.

³ Mundill, 2010:4.

⁴ Bartlett, 2000:358.

⁵ Mundill, 2010:5.

⁶ Richardson, 1960:201.

⁷ Mundill, 2010:10; Jacobs, 1893:75-76.

⁸ Richardson, 1960:109; Roth, 1942:6.

Yahudiler için bir tüzük çıkartmadığını ileri sürmüşlerdir. Ancak İngiltere'deki mahkeme kararları, I. Henry tarafından çıkarıldığı düşünülen tüzüğe atıf yapmaktadır.⁹

I. Henry'den sonra Stephen ve Matilda arasındaki iç savaş dönemi Yahudiler açısından zor geçmiştir diyebiliriz. Onlar her ne kadar tarafsız kalmaya çalışmışlarsa da öyle olmamıştır. Örneğin 1141'de Matilda, Oxford'u ele geçince Yahudilere yeni bir vergi koymuştur. Sonrasında bu şehir Stephen'in eline geçince bu kez o, Yahudilerin Matilda'ya direnmemesinden dolayı aynı vergiyi üç buçuk kat artırmıştır. Dahası bu vergiye itiraz eden Yahudilerin evleri ateşe verilmiştir.¹⁰ Bunlardan daha kötüsü ise Yahudilerin "ritüel cinayetleri" diye anılan bir dizi suçlamanın muhatabı olmaya başlamalarıdır. 1144'te Paskalya arifesinde, William adında genç bir derici çirağının cesedi Norwich yakınlarındaki bir ormanda bulunmuştur. Monmouthlu Thomas isimli Benedikten keşişi, çocuğun Fısıh'ın ikinci gününde Yahudiler tarafından kurban edildiğiyle ilgili söylentiler yaymıştır. Sonradan kaleme aldığı eserinde kapalı bir mekânda işkencenin veya ritüelin, sanki kendisi oradaymışçasına nasıl yapıldığıyla ilgili tafsilatlı bilgiler vermektense geri durmamıştır.¹¹ Söylentiler daha da artınca şehirde dini bir coşku yaşanmaya başlanmış ve akabinde çocuğun gömüldüğü Katedral'de çeşitli mucizelerin görüldüğü iddia edilmiştir.¹² Suçlamalar o kadar zayıftır ki şerif, Yahudilerin yargılanması talebine karşı çıkmıştır. Akabinde, şerifin direnmesine rağmen Norwich Yahudilerinin bir kısmı öldürülürken, kalanları da farklı bölgelere göç etmek zorunda bırakılmıştır. Özellikle onlara borçlu olan soylular bu hareketin öncülüğünü yapmışlardır.¹³

İç savaşın sona ermesinden sonra II. Henry'nin uzun saltanatı sırasında (1154-1189) tüm İngiltere'de olduğu gibi Yahudiler de barışın tadını çıkarmışlardır. Bu dönemde Londra dışındaki Yahudi yerleşimleri hızla artmış ve bu şehirlerin sayısı yirmiyi geçmiştir.¹⁴ Kral, yürüttükleri ekonomik faaliyetler sırasında Yahudileri koruyup onları bir anlamda teşvik ederken, öte yandan onlardan istifade etmekten de geri durmamıştır. Büyükbabasının Yahudileri korumaya yönelik tüzüğünü onaylamakla kalmamış bunu daha da genişleterek, kamu düzenine karşı işlenen suçlar dışında, İngiltere Yahudilerine Talmud yasalarına göre iç yargı yetkisi sunmuştur.¹⁵ Öyle ki Newburghlu William başta olmak üzere dönem tarihçileri, Henry'nin Yahudilere yaklaşımını sert bir şekilde tenkit etmişler ve bunların Hristiyanlara zarar verdiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁶ Ancak aynı dönemde kilise bile onlara hoşgörülü yaklaşmıştır. Nitekim Bury St. Edmunds manastırının yaptığı gibi Yahudilerle birlikte çalışmaktan geri durmamışlardır. Bir yandan Yahudilerden borç alırlarken, öte yandan onların tapularını ve paralarını muhafaza edip, kargaşa dönemlerinde çocuklarıyla beraber onları korumuşlardır.¹⁷

Yahudiler açısından bu olumlu ortama rağmen halk nezdinde onlara yönelik şüpheli yaklaşım varlığını muhafaza etmiştir. Gloucester'da 1168'in Mart ayında Fısıh bayramında, önde gelen bir Yahudi'nin çocuğunun sünnet düğününde Harold adında bir Hristiyan çocuğun işkenceyle öldürüldüğü, ardından da Severn nehrine atıldığı iddia edilmiştir. Sonrasında 1181'de Bury St. Edmunds'ta ve 1183'te Bristol'de benzer söylentiler ortaya çıkmıştır. Lakin Yahudilerin Kraliyet korumasında olmalarından dolayı onlara yönelik Norwichli William olayındaki gibi saldırılar yapılamamıştır.¹⁸

Şüphesiz Kral'ın Yahudileri koruması boşuna değildi ve ekonomik açıdan onlardan sonuna kadar istifade etmekteydi. Bunlardan en dikkat çeken Lincolnlu Aaron'un 1186'da ölümünden sonra Kral'ın onun tüm mülküne el koymasındadır. Aslında Yahudilerin kralın mülkü oldukları anlayışından dolayı bu karar yasal olmakla birlikte pek tatbik edilmemektedir. Fakat Fransa kralı Philip Augustus'a karşı yürüttüğü savaşta kaynağa ihtiyaç duyan Henry, o dönem belki de İngiltere'nin en zengini olan Aaron'un mülküne el koyarak bunu çözmek istemiştir. İlginçtir ki Aaron'un menkul varlıklarını

⁹ Richardson, 1960:111.

¹⁰ Roth, 1942:8.

¹¹ Thomas of Monmouth, 1893:19-20.

¹² Thomas of Monmouth, 1893:50.

¹³ Abrahams, 1894:81.

¹⁴ Bartlett, 2000:346.

¹⁵ Roth, 1942:10.

¹⁶ William of Newburgh, 1884:280.

¹⁷ Jocelin of Brakelond, 1903:15.

¹⁸ Roth, 1942:13.

Fransa'ya taşıyan gemi 1187'nin Şubat ayında Manş denizinde batmıştır.¹⁹ Ancak onun asıl varlığı geride kalan alacaklarıdır. Öyle ki 15.000 sterlin karşılığında alacakları, İngiltere'deki bir yıllık kraliyet gelirinin dörtte üçüne denk gelmektedir. Bu alacakların tahsili için 1187'de maliye bakanlığı içinde Scaccarium Aaronis isimli ayrı bir departman kurulmuştur.²⁰ Henry, Yahudileri sömürme konusunda her fırsatı değerlendirmiştir. 1188'de hazırlanacak olan III. Haçlı Seferini finanse etmek için meşhur Selahaddin Ondalığı isimli bir vergi talep etmiştir. Fakat Hristiyanlardan onda bir oranında istenilen vergi Yahudilerden dörtte bir oranında tahsil edilmiştir.²¹

II. Henry dönemi bazı olumsuzluklara rağmen Orta Çağ İngiltere Yahudilerinin en rahat oldukları dönemdir diyebiliriz. Bununla birlikte haçı eline alan II. Henry'nin son dönemlerinden itibaren III. Haçlı seferinin hazırlıkları sırasında dini duygunun arttığı ortam, Yahudi karşıtlığına zemin hazırlamıştır. İngiltere ilk iki Haçlı seferine kısmen dâhil olmuşken III. Haçlı seferlerinin baş aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bütün Haçlı seferleri içinde en "İngiliz"i III. Haçlı seferi olmuştur.²² Henry, Haçlı seferi sözünü yerine getiremeden ölünce aynı misyonu sürdürmekte kararlı olan halefi Arslan Yürekli Richard döneminde bu ortam daha da artmıştır.²³ Öyle ki daha Richard'ın tahta çıkışı sırasında olumsuzluklar kendisini göstermiştir. 3 Eylül 1189'da Westminster'deki taç giyme merasiminde uğursuzluk getirecekleri düşüncesiyle kadınların ve Yahudilerin törene katılması yasaklanmıştır. Fakat bir grup Yahudi, I. Henry'nin uygulamaya koyduğu ve II. Henry'nin de tasdik ettiği tüzüğün yeni kral tarafından tanınması umuduyla hediyelerle birlikte salonun kapısına gelmişlerdir. İçeri alınmamaları üzerine yaşanan kargaşada görevliler bazı Yahudileri darp edince olaylar büyümüş ve bütün Londra'da huzursuzluklar baş göstermiştir. Devamında Kral'ın Yahudilerin yok edilmesi hususunda talimat verdiği şeklinde söylentiler yayılmıştır. Bir süre sonra Yahudilerin evleri yakılmış ve bazıları katledilmiştir. Bir kısmı Londra Kulesine bir kısmı da kendilerine yakın duran Hristiyan komşularına sığınarak bu saldırılardan kurtulabilmişlerdir.²⁴ Kronik yazarı Richard of Devizes, yaşanan vahşetten keyif aldığını saklamayan bir üslupla olayı şu şekilde nakletmiştir: "Taç giyme töreninin olduğu gün Londra'da Yahudiler, şeytan olan babaları (atalarının günahı için) için kurban edilmeye başlandı. Bu o kadar uzun sürdü ki neredeyse sonraki gün de devam edecekti. Krallığın diğer şehirleri de Londra'nın inancını sadakatle taklit ettiler ve 'kan emicilerini' cehenneme gönderdiler." Devamında Winchester'da Yahudilere karşı yeterince sert davranılmamasını "...yumuşak davrandılar ve parazitlerini bağışladılar" diye tenkit etmiştir.²⁵

Roger of Wendover'ın bildirdiğine göre gelişmeleri duyan Kral Richard, Yahudilere yapılan saldırıları kendisine yapılmış bir hakaret olarak addetmiş ve bir tahkikat yaptırmıştır. Lakin anlaşıldığı kadarıyla kayda değer bir sonuç çıkmamıştır. Çünkü yağmacıların önde gidenlerinden üçü asılmış ancak onlardan birisi olaylar sırasında Hristiyanlara saldırmış olmasından, diğer ikisi ise çıkardıkları yangınların Hristiyanların evlerini yakmasından dolayı cezalandırılmışlardır. Bunun dışında Kral, ülke genelinde Yahudilerin rahat bırakılmasını emretmekten başka bir şey yapmamıştır.²⁶

1189'un Aralık ayında Richard Kıta'ya geçip Haçlı seferi hazırlıklarına devam ederken, İngiltere'nin genelinde, paynim dedikleri Hristiyan dışı halka yönelik öfke ve nefret artmaktaydı. Hristiyanlar "Müslüman kâfirlere" karşı sefere hazırlanırken, "Yahudi kâfirler" in taştan yapılmış lüks evlerinde haksız şekilde kazandıkları zenginliklerinin keyfini huzurla sürdürdüklerini iddia etmekteydiler. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinin intikamının alınmasının gerekliliğine inanılmakta ve tek bir paynemin öldürülmesinin bile en katı günahkâr için dahi cennetin kazanılmasına yeteceğine dair yaygın bir inanç oluşmaktaydı.²⁷ Bu tablo birinci ve ikinci Haçlı Seferlerinde Kıta'da çok görülmüştür. Haçlılar açısından Yahudiler ile Serazenler (Müslümanlar) arasında pek bir fark yoktur. Bu yüzden Tanrı'nın yurtdışındaki düşmanlarıyla savaşmak amacıyla evlerinden ve mülklerinden ayrılmadan önce, yakınlarındaki

¹⁹ Jacobs, 1898:642; Mundill, 2010:27.

²⁰ Mundill, 2010:21; Richardson, 1960:117.

²¹ Roth, 1942:17.

²² Bartlett, 2000:358.

²³ Roth, 1942:18.

²⁴ Walteri de Hemingburgh, 1849:138-139; Roger of Wendover, 1849:81; Abrahams, 1894:82.

²⁵ Richard of Devizes, 1841:5.

²⁶ Roger of Wendover, 1849:81.

²⁷ Roth, 1942:20.

“düşmanları” öldürmeleri veya dönüştürmeleri daha kolaylarına gelmekteydi. Fransa'dan Macaristan'a kadar tüm Orta Avrupa'da, Kutsal Topraklara gitmek için bir araya gelen çeteler Yahudilere saldırmış, onlara ya vaftiz olmalarını veya ölmelerini teklif etmişlerdir.²⁸

Sonuç olarak bu gergin ortam bir dizi şiddet olayını doğurmuştur. 1190 yılının Şubat ayında Norfolk'taki Lynn limanında Yahudilikten Hristiyanlığa geçmiş bir kişi, eski dindaşlarının saldırısı üzerine bir kiliseye sığınmıştır. Yahudilerin onu takip etmesi üzerine olaylar büyüyünce halk Yahudilere saldırmış ve evlerini yağmalamıştır. Aslında Yahudilerin eski dindaşlarına bu saldırıları yaptıklarıyla ilgili iddiaların sanıldığı gibi şiddet içerikli olmadığını düşünmekteyiz. Özellikle Hristiyanlıktaki aforoz mekanizmasının ilk hali olan toplumdan soyutlama ve dışlama şeklinde bir tepki gösterilmiş olması muhtemeldir. Bu süreçte denizaşırı ülkelerden gelen genç denizciler ve tüccarlar, öldürme ve yağmalamada daha gayretliyken, yerel halk ‘kral korkusuyla’ biraz daha temkinli davranmıştır.²⁹ Birkaç gün sonra haberler, doğudaki en önemli şehirlerden Norwich’e ulaşmıştır. Haçlı seferine çıkmak için tedarikte zorlanan Hristiyanlar, “Hz. İsa’yı çarmıha germiş olan Yahudilerin” zenginliklerine karşı öfke duymaktaydılar. 7 Mart 1190’da doruğa ulaşan kargaşa sırasında bir kaleye sığınan çok sayıda Yahudi katledilmiş, evleri yağmalanmış ve mülklerine el konulmuştur.³⁰ Saldırıların belki de en kötüsü York’ta yaşanmıştır. Güneydeki salgın haberlerini duyan Richard Malebysse isimli şövalye başta olmak üzere Yahudilere borcu olan yerel baronların yönlendirmesiyle Yahudiler hedef alınmıştır.³¹ Olaylarda çok sayıda Yahudi’nin evi yakılmış ve malları yağmalanmıştır. O geceki saldırılardan kurtulan Yahudiler sabahleyin değerli eşyalarıyla birlikte yakınlarındaki Clifford’s Tower denilen kaleye sığınmışlar ve kale muhafızı da onları korumak için elinden geleni yapmıştır. Bu sırada kalenin dışında toplanan halk, Yahudilere vaftiz olmalarını, aksi takdirde öldürüleceklerini bildirmiştir. Kaledeki Yahudiler içinde Kıta’dan geldiği düşünülen Rabbi Yomtob of Joigny isimli bir bilge, 16 Mart 1190 Cuma akşamı madem öleceklerse bunu düşmanlara bırakmadan kendileri yapmayı teklif etmiştir. Bu fikrin oradaki Yahudilerin çoğunluğu tarafından kabul görmesinden sonra yanlarındaki değerli eşyalarını ateşe vermişler. Akabinde önce kadın ve çocukları devamında da birbirlerini öldürerek şehit olma umuduyla intihar etmişlerdir. Geride kalan az sayıdaki anlaşma yanlısı Yahudi ise vaftizi kabul edeceklerine söz vermişler ve “...bir zamanlar düşman olan bizi kardeş olarak kabul edin ve sizinle barış içinde yaşamamıza izin verin” demişlerdir. Richard Malebysse bu teklifi kabul etmiş lakin Yahudiler kaleden iner inmez öldürülmüştür. Katliam bittikten sonra saldırganlar, Yahudilerin tahvillerinin saklandığı katedrale gitmişler ve oradaki bütün evrakları yakarak asıl maksatlarına ulaşmışlardır.³²

Bir diğer olay Bury St. Edmunds manastırının himayesindeki bölgede vuku bulmuştur. Başrahip Hugh’un hoşgörülü yönetimi sırasında buradaki Yahudilerin sayısı artmıştır. Jocelin of Brakelond’un da işaret ettiği üzere bu sırada yönetimden sorumlu (Sacristan) William, Yahudilerin tapularını ve paralarını muhafaza etmekte ve kargaşa yaşandığı durumlarda çocuklarıyla birlikte onları korumaktaydı.³³ Karşılığında Hugh’un 1180’de ölümü üzerine başrahip seçilmesi için onlardan destek almış ancak seçimi kazanamamıştır. Yeni başrahip Samson, William’ı görevden almanın yanı sıra Yahudilerin bu girişimini unutmamıştır. Koşulların elvermesinden faydalanarak kasabadaki Yahudi karıştı duyguları desteklemiştir. Nitekim York’taki trajik olaylardan bir gün sonra, 18 Mart 1190’da burada bir katliam gerçekleşmiş ve elli yedi Yahudi öldürülmüştür. Fakat sonrasında Başrahip Samson’ın önerisi ve Kral’ın emriyle kalan Yahudilerin sağ salim kasabayı terk etmeleri sağlanmıştır. Borçlarını tahsil etmek için kasabaya gelecek olan bir Yahudi’nin en fazla iki gün kalmasına izin verilmiş, onları daha fazla onları misafir edecek Hristiyanların aforoz edileceği duyurulmuştur.³⁴

O sırada Fransa’da hazırlıklarını tamamlamakta olan Kral, yaşananları duymuş ve hem kendi tesis ettiği barışın bozulmasına hem de Yahudilerin mülküne el konulmasına öfkelenmiştir. Çünkü Yahudilerin mülkü kralın koruması altında ve bir Yahudi öldüğünde mülkünün üçte biri krala kalmaktaydı. Bu durumda dolaylı olarak kralın müstakbel mülkü yağmalanmış olmaktadır ki bu kabul edilebilir bir şey

²⁸ Abrahams, 1894:79.

²⁹ Bartlett, 2000:358.

³⁰ William of Newburgh, 1884:310; Roger of Wendover, 1849:89.

³¹ Roth, 1942:22.

³² Rogeri de Houedene, 1870:33-34; Roger of Wendover, 1849:90; Radulphi de Coggeshall, 1875:27; Bartlett, 2000:359.

³³ Jocelin of Brakelond, 1903:15.

³⁴ Jocelin of Brakelond, 1903:69; Roger of Wendover, 1849:89; Roth, 1942:25.

değildir. Nitekim Kral, Ely piskoposu William Longchamp'ı olayları soruşturması için görevlendirmiştir. Tahkikat sırasında Yorklular sorumluluklarını reddederken olayın elebaşı durumundaki baronlar ise çoktan İskoçya'ya kaçmışlardır. Tespit edilen sorumlulara para cezası kesilmiş ve bölge şerifi görevden alınmıştır. Bu arada en çok cezanın Longchamp'ın rakiplerine verilmesi dikkati çekmiştir.³⁵

Richard ile arasında sorunlar bulunan İmparator VI. Heinrich, III. Haçlı Seferi sonrasında onu yolda alıkoymuş ve kurtulması için İngilizlerden 100.000 sterlin fidye talep etmiştir. Bu ağır ödemenin yapılabilmesi uğruna her yolu deneyen İngilizler faturanın fazlasını yine Yahudilere kesmişler ve onlardan 5.000 mark istemişlerdir. Ancak toplanılan rakam talep edilenin sadece yarısına ulaşmıştır.³⁶ Söz konusu verginin toplanması için başlatılan çalışmalar “Northampton Donum” denilen bir belgede kayıt altına alınmıştır. Bu belge Anglo-Yahudi tarihi açısından oldukça önemli kabul edilmektedir.³⁷ Görülen o ki Haçlı seferi başlarken hem çeşitli vergilerle hem de yağmalama eylemleriyle karşılaşan Yahudiler, sefer bittikten sonra da kurtuluş fidyelerini ödemek için çabalamak zorunda kalmışlardır.

XIII. Yüzyılda Yahudilere Yönelik Kurumsal Baskıların Artması

I. Richard, Yahudilere karşı menfi tavrını sürdürmekle birlikte onların faaliyetlerini yürütmesinden memnundu. Dahası zengin Yahudilerin İngiltere'yi yurt edinmeleri için babası ve dedesi gibi 1194'te onlara bazı imtiyazlar sunmuştur. Şimdiye kadar yaptıkları gibi toprağı ellerinde tutmalarına izin verilmiş, mirasçılarının alacaklarını tahsil etmeleri sağlanmış, istedikleri yere gidebilmeleri hususunda ruhsat verilmiş ve geçiş ücretlerinden muaf tutulmuşlardır. Yargılamalarının yine Kral'ın görevlendirdiği kişiler tarafından yapılmasına karar verilmiştir.³⁸ Onun döneminde mükemmelleştirilen Yahudilerin sömürülmesi mekanizmasından halefi John (1199-1216) yararlanmış. Kral John'un ilk eylemi, Richard Malebyse'yi (dokuz yıl önceki York katliamının elebaşı) affedip mallarını geri vermek olmuştur. İki yıl sonra, 10 Nisan 1201'de, başta büyükbabası I. Henry'ninki olmak üzere eski tüzüklerden istifade edilerek İngiltere ve Normandiya Yahudileri için yeni bir belge yayınlamıştır.³⁹ Bu imtiyazlar, bölgedeki Yahudilerin 4.000 Mark vergi ödemelerine mal olmuştur.⁴⁰ Öte yandan John, iç barışı koruma hususundaki hassasiyetini tekrarlamaktan geri durmamıştır. 1203'te Londralılara “Bir köpeğe bile barış sunmuşsak bu dokunulmaz bir şekilde korunacaktır” diye talimat vermiştir.⁴¹

1206'da Normandiya'nın Fransa'nın eline geçmesi, İngiltere açısından olduğu gibi, Anglo-Yahudiler açısından da önemli bir kayıptır. Yahudilerin İngiltere'ye yerleşmelerinden beri siyasi, kültürel ve linguistik açıdan bu bölge çok önemli olmuştur. İngiltere'ye ilk defa bu bölgeden gelen Yahudiler, burayla bağlarını hep sürdürmüşlerdir. Nitekim İngiliz soyluları gibi, İngiliz Yahudileri de Anglo-Norman bir karakter sahibi olmuşlardır. Fakat Normandiya'nın kaybedilmesi sonrasında onların artık Manş denizinin iki yakasında birden iş yapmaları zorlaşmıştır. Dahası bundan sonra Ada'daki yerel din bilginleri öne çıkmış ve dini sorunlara kendi imkânlarıyla çözüm bulmak zorunda kalmışlardır. Çünkü Yahudilerin kıta bilginlerine başvurmaları yasaklanmıştır.⁴²

Ülke yönetimi ekonomik açıdan kötüleştikçe John da yine Yahudileri hedef almıştır. 1210'daki İrlanda seferinin ardından ülkede çok büyük bir Yahudi takibatı başlatmış ve 66.000 Mark vergi tahsil edebilmek için çoğunu tutuklatmıştır. Roger of Wendover'ın bildirdiğine göre devamında onlara işkenceler yaptırmıştır. Hatta bu işkenceler sırasında bazı Yahudiler, serbest kaldıktan sonra hemen kaçmak için istenilen miktara evet demişlerdir. Bu süreçte İngiltere'den ayrılan Yahudiler ancak III. Henry saltanatının ilk yıllarında dönmüşlerdir. İşkencelerle ilgili Roger of Wendover'ın bir anlatısı çok dikkat çekmiştir. Buna göre Kral, kendisinden talep edilen vergiye itiraz eden Bristollü bir Yahudi'nin her gün bir azı dişinin sökülmesini emretmiştir. Söz konusu Yahudi buna yedi gün boyunca yani yedi

³⁵ Roth, 1942:26.

³⁶ Richardson, 1960:164.

³⁷ Abrahams, Jenkinson, 1925: lix.

³⁸ Abrahams, 1894: 84.

³⁹ Roth, 1942:32.

⁴⁰ Rigg, 1902:14.

⁴¹ Mundill, 2010:12.

⁴² Roth, 1942:34.

dişi sökülene kadar direnmiş fakat sekizinci dişine sıra geldiğinde ödemeyi kabul etmiştir.⁴³ Abrahams, Roger of Wendover'ın Yahudi karşıtı olduğunu ileri sürerek onun, Yahudilerin para hırslarını anlatmak amacıyla bu hikâyeyi uydurmuş olabileceğini söylemektedir.⁴⁴ Biz, dönem yazarlarının Yahudilere karşı menfi tutumlarını kabul etmekle birlikte geriye yönelik niyet okuması yapılmasının çok sağlıklı bir yaklaşım olamayacağını düşünmekteyiz.

Çok geçmeden iç savaşın patlak vermesi İngiltere'deki Yahudilerin durumlarını daha da zorlaştırmıştır. Kralın muhalifi durumundaki baronlar hem borçlarından kurtulmak hem de Kralın ajanları olarak görmelerinden dolayı Yahudilere saldırmışlardır. Nitekim 17 Mayıs 1215'te Londra'yı işgal eden isyancıların ilk hedeflerinden birisi Yahudiler olmuştur. Bu kez yağmalanan evler yıkılmış ve taşları şehrin surlarının tamirinde kullanılmıştır.⁴⁵

John'dan sonra dokuz yaşında tahta geçen III. Henry'nin uzun saltanatının erken dönemlerinde ülke genelinde yaşanan huzurlu ortamdan Yahudiler de nasiplenmişlerdir.⁴⁶ Tutuklu Yahudiler serbest bırakılmış ve mülklerinin en azından bir kısmı geri verilmiştir. Hatta önceki olayların tekrarının önüne geçilmesi için Yahudilerin bulunduğu her şehrin kendilerine yirmi dört tane şehri kefil olarak seçmesi istenmiştir. Bu olumlu gelişmeler neticesinde John döneminde ülkeden göç eden Yahudilerin bir kısmı geri dönmüştür.⁴⁷ Fakat Kilise açısından aynı tavrın varlığından söz edemeyiz. Erken dönemlerde Kilise, Yahudilere karşı daha hoşgörülü bir tutum sergilemişken, XIII. yüzyıl başlarından itibaren bu politikada değişikliğe gitmiştir. 1215'teki IV. Lateran konsili Yahudiler aleyhinde dikkat çekici hükümler ihtiva etmektedir. Bu kararlardan en önemlisi Hıristiyan dünyasında hiç uygulanmamış olan bir çeşit rozet takma zorunluluğuydu. Bu karar 1218'de İngiltere'de de tatbik edilmeye başlanmış ve Yahudilerin dış kıyafetlerinin görülür bir yerine belirli bir işaret takmaları istenmiştir. Bunun dışında İngiltere'de Yahudilerin Hıristiyan hizmetçi çalıştırmaları, kiliselere girmeleri, orada mallarını saklamaları, yeni sinagoglar inşa etmeleri yasaklanmıştır. İkamet ettikleri mahallelerin rahiplerine sadece gayrimenkulleri üzerinden değil, aynı zamanda faiz gelirlerinden de ondalık ödemeleri emredilmiştir.⁴⁸

Söz konusu baskılara rağmen Yahudilerin durumu nispeten iyiydi. Fakat ülkede paraya ihtiyaç duyulduğu her dönemde olduğu gibi Henry de Yahudilerin kapısı çalmıştır. Onun sanata düşkünlüğü ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar neticesinde ekonomik bir darboğaza girmiştir. Henry reşit olup 1227'de bizzat yönetimi eline almasından itibaren on yıl boyunca toplanan vergi miktarı 65.000 markı bulmuştur. Oysa bu rakam önceki on yılda toplanan verginin yaklaşık dört katıydı. Bunun dışında 1230'da sefere çıkan ordu mensuplarının Yahudilere olan borçlarının faizinin, bazılarının ise anaparasının silinmesiyle alınan dolaylı vergiler ile bu rakam daha da artmıştır.⁴⁹ Bununla da kalınmamış, bir Haçlıdan faiz alınamayacağına dair Papalık kararnamesi uygulanmıştır. Hatta şahsen gitmek yerine para yardımı yapanlar da bu kapsam içinde yer almışlardır. Yahudilerin ticari faaliyetlerini felce uğratan bu kararlar kaçınılmaz olarak faiz oranlarının yükselmesine sebep olmuştur.⁵⁰ Bir yandan da aynı dönemde onlara seyahat ve yerleşim hususunda kısıtlamalar getirilmiştir. Örneğin Kral, 1234'te Warwickshire şerifine, Yahudilerin izin verilmeyen yerlerde yaşamalarının önüne geçilmesini emretmiştir. 1235'te Buckinghamshire şerifine, 1237'de de Northamptonshire şerifine benzer talimatlar vermiştir.⁵¹

Aynı dönemde yaşanan ritüel cinayetleri söylentisi onları zorlayan bir diğer husus olmuştur. Yahudilerin, Norwich'te Hıristiyan bir çocuğu sünnet edip ona Jurnin adını verdikleri, sonrasında Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesiyle alay etmek için onu alıkoydukları iddia edilmiştir. Çocuğun babası titiz bir çalışmadan sonra oğlunu bulmuş ve Piskopos William de Rele'in de desteğiyle halkı Yahudilere karşı kıskırtmıştır. Yapılan yargılama sonrasında dört Yahudi suçlu bulunmuş ve önce atların arkasında

⁴³ Roger of Wendover, 1849:252-253; Rigg, 1902:14.

⁴⁴ Abrahams, 1915-1917:179.

⁴⁵ Roth, 1942:36.

⁴⁶ Rigg, 1902:14.

⁴⁷ Roth, 1942:38.

⁴⁸ Davide Wilkins, 1737:591; Richardson, 1960:179.

⁴⁹ Roth, 1942:43-44.

⁵⁰ Roth, 1942:53.

⁵¹ Mundill, 2010:15.

sürüklendikten sonra şehir meydanında idam edilmişlerdir.⁵² Benzer bir olay 1244'te Londra'da yaşanmıştır. Buradaki St. Benedikt mezarlığında bacaklarına, kollarına ve göğsüne İbranice olduğu düşünülen yazılar yazılmış Hristiyan bir çocuğa ait bir ceset bulunmuştur. Yazının Hristiyanlığa hakaret içerikli olduğu düşünülmüş ve çocuğun da çarımha gerilmiş olabileceğiyle ilgili tahmin yürütülmüştür. Matthew Paris bunu, önceden de yapılan bir ritüel cinayet olarak yorumlamıştır. Akabinde yaşanan gerginlikler üzerine Londra'dan birçok Yahudi'nin kaçtığını bildirmiştir. Bu arada söz konusu ceset St. Paul kilisesinin yetkilileri tarafından defnedilmiş ve hakkında çeşitli mucizeler anlatılmıştır.⁵³

Dönem dönem vergi talep edilmesine alışık olan Yahudiler, 1253'te gelirlerinin üçte biri gibi çok yüklü bir vergi talebiyle karşı karşıya kalmışlardır. Kral bununla yetinmeyip, bir şekilde kendisine hizmet etmemiş olan tüm Yahudileri sürgün etmekle tehdit etmiş ve birçok sinagogu kapatmıştır. Ayrıca, tüm erkek Yahudilerin rozetlerini görünecek biçimde takmaları yeniden vurgulanmıştır. Gerekli olmadıktan sonra Yahudilerin kilise ve şapellere girmeleri yasaklanmıştır. 1254'te Henry Kıta'dayken yerine bakan kardeşi Richard, Yahudilerden 10.000 mark fidye toplamıştır. İmparator olmak isteyen Richard, harcamalarını karşılamakta zorlanınca bu vergiyi talep etmiştir.⁵⁴ Bu dönemde istenen vergiler konusunda, Yahudilere karşı menfi tutumunu bildiğimiz Matthew Paris bile kayıtsız kalmamış ve Kralı açgözlü ve merhametsizce ağır vergiler koymakla suçlamıştır. Öyle ki sonrasında Yahudilerin, ziyet eşyalarını bile bu vergilerin ödenmesinde kullandıklarını ifade etmiştir. Öte yandan onların bütün bu olumsuz tavırları hak ettiklerini belirtmeden geçmemiştir.⁵⁵

Koşulların bu denli ağırlaşmasına bağlı olarak 1254'te Yahudiler bir araya gelmişler ve Londralı Elias öncülüğünde bir heyeti Prens Richard'a göndererek ülkeden ayrılmak istediklerini belirtmişlerdir: "Lordum, açıkça görüyoruz ki Kral bizi göğün altından silmeyi amaçlıyor. Tanrı adına, merhametli bir kralın hâkimiyetinde başka bir ülkeye yerleşebilmemiz için, evlerimizi ve eşyalarımızı bırakarak bir daha geri dönmek üzere ondan güvenli bir şekilde ayrılmamıza izin vermesini istiyoruz..." Onların bu talebi karşısında soylular "Nereye gideceksiniz zavallı varlıklar..." diyerek izin vermemişlerdir.⁵⁶ 1255'te Kral, onlardan tekrar yüklü miktarda (8.000 mark) vergi talep ettiğinde Yahudiler ayrılmak istediklerini bir kez daha dile getirmişler ve kendilerinin yerini İtalyan bankerlerin alabileceğini belirtmişlerdir. Lakin yine olumlu yanıt alamamışlardır.⁵⁷

Yönetim ile sorunlar yaşarken halkın suçlamaları da devam etmektedir. Matthew Paris, Yahudilerin, 1255'in Ağustos ayında Lincoln'de Hugh isimli sekiz yaşındaki bir çocuğu kaçırdıklarını, akabinde çocuğun çarımha gerileceği bir tören yapılması için diğer şehirlerdeki Yahudilere de haber verdiklerini nakletmiştir. Nitekim sonrasında söz konusu canlandırmanın yapıp, çocuğun başına dikenli taç giydirilmiş olduğunu ve işkencelerden sonra çarımha gerildiğini, son olarak da kalbine bir mızrak saplanarak öldürüldüğünü ifade etmiştir.⁵⁸ Yine Matthew Paris'in anlattığına göre Yahudiler, çocuğun cesedini gömmüş olmalarına rağmen toprağın onu dışarı attığını ve Copin isimli bir Yahudi'nin evinin yakınındaki kuyudan gözüktüğünü ileri sürmüştür. Bu arada çocuğu arayanlar, onun en son o Yahudi'nin evine girerken görüldüğünü duymuşlardır.⁵⁹ Çocuğun cesedi bir şehit gibi karşılanıp Lincoln kilisesine defnedilirken, söz konusu ritüeli hazırlamakla suçlanan Copin suçunu itiraf etmiş ve diğer Yahudilerin de bundan haberdar olduğunu bildirmiştir. Devamında bir atın arkasına bağlanarak sürüklenip idam edilmiştir. Suç ortağı olduğu düşünülen 91 Yahudi daha yargılanmak üzere Londra'ya götürülmüş ve bunlardan on sekizi idam edilmiştir.⁶⁰

III. Henry'nin Baronlarla yaşadığı iç savaş sırasında da Yahudiler yine hedef olmaktan kurtulamamışlardır. Özellikle Provence'taki Yahudilerin ve Languedoc'taki Katharların büyük düşmanı Simon de Montfort'un aynı isimli oğlu bu saldırılarda başı çekmiştir. Simon de Montfort'un liderliğindeki muhalifler, girdikleri her şehirde Yahudileri ilk hedef olarak belirlemişler, bilhassa ticari

⁵² Matthew Paris, 1852:s. 277.

⁵³ Matthew Paris, 1853:21-22.

⁵⁴ Rigg, 1902:15.

⁵⁵ Matthew Paris, 1853:340.

⁵⁶ Matthew Paris, 1854:76.

⁵⁷ Matthew Paris, 1854:114.

⁵⁸ Matthew Paris, 1854:138.

⁵⁹ Matthew Paris, 1854:139.

⁶⁰ Matthew Paris, 1854:140.

kayıtları imha etmek için özen göstermişlerdir. Simon'ın oğullarından Henry de Montfort, babası ve dedesinin izinden gitmiş Kingston'daki Yahudileri yağmalamıştır. Canterbury, Worcester, Lincoln, Bristol ve Bedford'da benzer saldırılar yaşanmıştır.⁶¹ Baronların 1264'ün Mayıs ayındaki Lewes zaferinin ardından Yahudi karşıtlığı zirveye ulaşmıştır. Montfort'un, kısa süren yönetimi sırasında Yahudilerin birçok varlığına el konulmuş, sinagoglarına girilmiş ve birçoğu katledilmiştir.⁶²

Bu dönemde veliaht Prens Edward, Yahudilerin faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan başka bir sorundan rahatsızlık duymaktadır. Onların borç verdiği ve ekonomik olarak işleri bozulan birçok soylunun arazisi daha büyük soyluların eline geçmiş böylece büyük baronların gücü artmıştır. İç savaş sonrasında yönetimdeki etkisi artan Prens Edward, monarşinin gücünün korunması amacıyla kardeşi Edmund ile birlikte küçük baronların hoşuna gidecek bir reform hazırlamıştır. Böylece Walter de Merton tarafından Ocak 1269'da Maliye Bakanlığı'na teslim edilen Yahudi Hükümleri yasalaşmıştır. Buna göre Yahudilerin arazi teminatı karşılığında kredi vermeleri yasaklanmış olup, mevcut kredilerdeki arazi teminatı da iptal edilmiştir. Bu karar haliyle Yahudilerin tefecilik faaliyetlerine büyük bir engel teşkil etmiştir.⁶³

I. Edward (1272-1307) ve Yahudilerin Sürgün Edilmesi

I. Edward (1272-1307) kral olduktan sonra Yahudilerle ilgili politikasını hemen ortaya koymuştur. Yahudileri hem dini hem de ekonomik gerekçelerle sevmiyordu. Müslümanlara karşı savaşa umudunu yitirmiş olan haçlı ruhu onu Yahudilere yönlendirmiştir.⁶⁴ Bu nefretinin en önemli sebebi onun dindar bir adam olmasıdır. 1266'da geçirdiği bir gemi kazası sonrasında verdiği söz, dindarlığının sebebi olarak ileri sürülmüştür. Sistersiyenler için manastır kurmuş ve kutsal yerleri ziyaret etmek konusunda hassas olmuştur. Başta Dominikenler olmak üzere dilenci tarikatlarına yakın ilgi duymuş ve onlardan çok etkilenmiştir.⁶⁵ Daha saltanatının ilk yıllarında bu konuda adımlar atmıştır. 1274 sonlarında Haçlı Seferi'nden dönerken, 1275 başlarında annesi Provence'lı Eleanor'u ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında annesi ondan feodal olarak kendisine bağlı bölgelerdeki Yahudileri çıkarmasını istemiştir. Bunu kabul eden Edward, söz konusu kararı 12 Ocak 1275'te uygulamaya koymuş ve Kraliçeye ağılı olan Marlborough, Gloucester ve Worcester'deki Yahudilerin başka şehirlere nakledilmesi talimatını vermiştir.⁶⁶

Asıl önemli adım ise 1275'te çıkardığı ve The Statutes of Jewry denilen tüzük ile Yahudilerin arazi veya başka bir varlık üzerinden tefecilik yapmalarını, halkın yararı için tamamen yasaklamasıyla atmıştır. Tefecilik yapmaya devam edenlerin alacaklarını tahsil edememeleri durumunda rehin verilen arazilere el konulmasına izin verilmeyecek ve alacağın tahsili için Kraliyet yardım etmeyecektir.⁶⁷ Tüzük, mevcut kredileri iptal etmemiş ancak şartlarını değiştirmiştir. Buna göre 13 Ekim 1275'ten itibaren, mevcut kredilere ilave faiz eklenmeyecek, o tarihe kadar birikmiş olan faizler ile anapara tahsil edilebilecektir.⁶⁸ Aslında Edward, Yahudilerin faaliyetleri sırasında el değiştiren toprakların genellikle Kraliyet'in geleneksel muhaliflerinin eline geçmesi ve onların daha fazla ekonomik ve siyasi güç kazanmasından rahatsızlık duymaktaydı. Onun tefeciliğe karşı yürüttüğü savaşın arkasındaki asıl etkenin bu olduğu düşünülmektedir. Nitekim yukarıda da zikrettiğimiz üzere daha veliaht iken 1269'da benzer kararlar aldırılmıştır.⁶⁹

Edward'ın bu politikası bilhassa küçük sermayeye sahip Yahudileri çok daha zor duruma sokmuştur. Zengin finansörlerin bir kısmı, daha önce avans vermeye alıştıkları tüccarlar ile tahıl ve yün ticaretine yönelmişlerdir. Bununla birlikte, V. D. Lipman'ın ifade ettiği gibi bu tür işlemlerin genellikle ticaret kisvesi altında tefeciliği gizlemek için bir araç olduğu görülmektedir. Edward'ın 1284'te bir Yahudi'nin

⁶¹ Roth, 1942:61.

⁶² Rigg, 1902:16.

⁶³ Roth, 1942:65.

⁶⁴ Tout:161.

⁶⁵ Tout:69.

⁶⁶ Mundill, 1990-1992:33.

⁶⁷ The Statutes of the Realm:221.

⁶⁸ Brand, 2000:1140.

⁶⁹ Ovrut, 1977:232.

Hristiyanlara verdiği borçta düzenleme yapmasından anladığımız kadarıyla Kral da bunun farkındaydı.⁷⁰ Yoksul Yahudiler ise açıklıkla karşı karşıya kalmışlar, hatta yollarda soygun yapmaya başlamışlardır ki bu, Yahudilerin çok nadir yaptıkları bir şeydir. Aynı dönem içinde Yahudilikten Hristiyanlığa geçenlere yardım edilen Londra'daki Domus Conversorum'da kalanların sayısı aniden artmıştır. Bazı Yahudiler, paraları kırıp elde ettikleri atıkları eriterek yeniden dolaşıma sokmuşlardır. Aslında Orta Çağ'da Kuzey Avrupa Yahudileri bu konuda sık sık suçlanmışlardır. En çok parayla ilgilenen bir kesim olmaları hasebiyle paraların kenarlarının kırılması hususunda çok sayıda şikâyet ortaya çıktığında gözler hemen onlara çevrilmiştir. Bunun üzerine Kral bir tahkikat başlatmıştır. 17 Kasım 1278'de ülke genelinde önde gelen Yahudiler tutuklanmış, evlerinde aramalar yapılmış ve haklarında kanıt bulunanlar yargılanmak üzere Londra'ya gönderilmişlerdir. Tahkikat sırasında Londra Kulesindeki tutuklu Yahudilerin sayısı 680'i bulmuştur. Hükmü kesinleşenlere oldukça ağır cezalar uygulanmış ve en az 293 kişi idam edilmiştir. Öte yandan, Holinshed'in de belirttiği gibi aynı suça karışan üç Hristiyan'a idam cezası değil sadece para cezası verilmiştir.⁷¹

Yarım yüzyıldır ekonomik olarak zorlanan Yahudilere yönelik Edward'ın yaptırımları da eklenince onlardan alınan vergi miktarında çok büyük bir düşüş yaşanmıştır. Elman, XIII. yüzyılda Yahudilerden alınan vergileri dört döneme ayırarak incelemiş ve bu düşüşü ortaya koymuştur. 1221-1231 yılları arasında yılda ortalama 3000 mark, 1233-1257 yılları arasında 7000 mark, 1259-1269 yılları arasında II. Baronlar savaşının özel durumundan dolayı 600 mark, 1271-1290 yılları arasında ise 3000 mark ödemişlerdir.⁷² İşte bundan dolayı bazı araştırmacılar, Yahudilerin ekonomik güçlerinin azalması neticesinde onların varoluş nedeninin ortadan kalktığını, bunun da sürgüne zemin hazırladığını ileri sürmüşlerdir. Ovrut ise bu durumun Yahudilerin önemini azaltmakla beraber onlar hakkında sürgün kararı verilmesi için yeterli olmadığını düşünmektedir.⁷³

Roth, Yahudilerin ekonomik değeri zayıflarken tefecilik karşıtı politikalara rağmen faaliyetlerini ustaca hilelerle gizleyen Cahorsin ve İtalyan tefeciler bu hususta kısmen de olsa onların yerini aldıklarını ifade etmektedir.⁷⁴ Ovrut, bu konuda farklı düşünmekte ve İtalyanların hiçbir şekilde Yahudilerin yerini almadığını ileri sürmektedir. Çünkü Krallar istedikleri zaman Yahudilerin mallarına el koyabilmekteyken, İtalyanlara bunu tatbik etmeleri mümkün değildir.⁷⁵ Yani Elman'ın da belirttiği gibi borç para veren İtalyanlar ile vergilendirilen Yahudiler arasında önemli bir ayrım bulunmaktadır.⁷⁶ Floransalı tüccarlar Yahudilerin gidişinde pek etkili olmamışlar ancak bu sürgünden en kazançlı çıkanlar onlar olmuşlardır.⁷⁷

Yahudilerin tefecilik faaliyetlerine engel olamayan, dolayısıyla büyük soyluların toprak kazanımını sonlandırmak isteyen Edward, bundan dolayı onlarla ilgili sürgün fikrini gündemine almıştır.⁷⁸ Walter of Hemingburgh da dâhil olmak üzere kronik yazarları genellikle Edward'ın 1275'ten beri Yahudileri uyardığını ve bu kararın halk için uygun olduğunu vurgulamışlardır.⁷⁹ Bu arada Avrupa'daki Yahudiler daha yakın dönemde kısmen de olsa sürgün edilmişlerdir. Fransa kralları Philip Augustus 1182'de ve St. Louis 1249'da Yahudileri sürgüne göndermiş ve mallarına el koymuştur. Dahası Edward'ın selefi III. Henry de bu seçeneği düşünmüş lakin uygulamamıştır.⁸⁰

Bu konuda kararlı olan Edward, 18 Temmuz 1290'da Kraliyet Konseyi'nde sürgün kararını almıştır. Böylece otuz beş yıl önce gitmek için izin isteyen Yahudileri bu kez kendisi kovmaya karar vermiştir. Aynı gün, İngiltere'deki ilgili şeriflere talimat göndererek yaklaşan All Saints bayramından (1 Kasım) önce tüm Yahudilerin ülkeden kovulmasını, gitmeyenlerin ise öldürülmesini emretmiştir. Belirtilen süre içinde Yahudiler gidene kadar onlara zarar vermemeleri hususunda halka uyarılarda bulunulmuştur.

⁷⁰ Ovrut, 1977:233.

⁷¹ Holinshed, 1808:482; Roth, 1942:74; Lipman, 1962-1967:64.

⁷² Elman, 1937:146-153; Ovrut, 1977:225.

⁷³ Ovrut, 1977:227.

⁷⁴ Roth, 1942:84.

⁷⁵ Ovrut, 1977:227.

⁷⁶ Elman, 1937:151.

⁷⁷ Abrahams, 1894:457.

⁷⁸ Ovrut, 1977:233.

⁷⁹ Walteri de Hemingburgh, 1849:20.

⁸⁰ Rigg, 1902:15; Mundill, 2010:10; Jacobs, 1893:75-76.

Nitekim halk sürgün kararını sevinçle karşılamakla birlikte Kıta'daki benzer uygulamaların aksine herhangi bir kargaşa ve yağmalama eylemi yaşanmamıştır.⁸¹ Kralın Yahudilere zarar verilmemesi talimatına rağmen aykırı durumlar da yaşanmıştır. Londralı bir grup zengin Yahudi, sahip oldukları paraları yanlarına alarak kiraladıkları bir gemiyle yola çıkmışlar. Gemi Thames nehrinin ağzında, gelgit döneminde kumsalda karaya oturunca buraya demir atmıştır. Geminin kaptanının aklı Yahudilerin paralarında kalmıştır. Bir plan yapmış ve yolculara, deniz yükselene kadar birlikte inip bacaklarını esnetmelerini söylemiştir. Tam gelgit yükselirken kaptan hızla tekneye binmiş ve mürettebatla beraber uzaklaşmaya başlamıştır. O sırada yükselen suyun içinde kendisine yalvaran Yahudilere, “Bana değil, geçmişte atalarınızı Kızıl Deniz’de kurtaran Hz. Musa’ya yalvarın. Belki sizi de kurtarır.” demiştir. Kıyıya uzak durumdaki Yahudiler suların içinde kalıp boğulmuşlardır. Walter of Hemingburgh, kaptanın sonrasında olanları Krala anlattığını ve onun tarafından ödüllendirildiğini ifade etmektedir. Sonraki yazarlardan William Prynne bunun net olmadığını hatta kaptanın yaptığı kötülükten dolayı idam edildiğini bildiren kaynakların olduğunu ifade etmektedir.⁸²

İngiliz tarihçiler, neredeyse oybirliğiyle sürgüne gönderilen Yahudilerin sayısını yaklaşık 16.000 olarak bildirmişlerdir.⁸³ Yahudilerin nakit ve taşıyabilecekleri eşyalarını yanlarında götürmelerine izin verilmiş ancak tahvilleri ve tüm gayrimenkulleri devlete kalmıştır.⁸⁴ Dindar bir kişi olan Kral Edward, alacakların faizlerini silmiş ve sadece anaparanın tahsili için çalışmalara başlamıştır. Fakat bu tahsilatın yapılması da kolay olmamıştır. Nitekim 1315'te ve 1327'de bu husustaki kararlara bakıldığında tahsilatın hala bitmediği görülmektedir. Yahudilere ait taş evler yine onların isimleriyle anılarak kullanılmıştır.⁸⁵

Fransa'ya doğru yola çıkan Yahudilerden bir kısmı fırtınalar neticesinde boğulmuşken bazıları da biçare bir şekilde Fransa kıyılarına bırakılmıştır. Fransa Kralı, Yahudilere bir süre Amiens'te yaşamalarına izin vermiş lakin bu merhametli tavrı Papa tarafından kınanmıştır. Çoğunluğu yoksullardan oluşan 1335 kişilik başka bir grup Flander'e gitmiştir.⁸⁶

Hem Yahudi hem de Yahudi olmayan kaynaklarda 1358'de III. Edward döneminde ikinci bir sınır dışı etme olayından söz edilmektedir. Bu, muhtemelen geride kalan bazı Yahudiler ve 1290 sonrasında ülkeye geri dönen Yahudilerle sınırlıdır.⁸⁷ 1492'de Granata'nın düşüşü sonrasında Müslümanlara uygulanan yaptırımdan Yahudiler de nasiplerini almışlar ve sürgün edilmişlerdir. Sonrasında Yahudilerin ağırlık merkezi Batı'dan Doğu'ya kaymış olup, Osmanlı devleti en önemli yurtları olmuştur. İber yarımadasında ise Portekiz onların sığınma yerleri olmuştur.⁸⁸

Tarihçiler genellikle sürgünün İngiltere'ye faturasının ağır olduğunu ifade etmektedirler. Zaten savaşlardan dolayı zor durumda olan ülke halktan sürekli vergi toplamaktaydı. Dowell, 1290'da Yahudilerin gönderilmesinden çok memnun kalan din adamlarının, baronların ve laik sınıftan herkesin ağır vergilerle karşılaştığını ifade eder.⁸⁹ Önemli siyasi sonuçları sürgüne atfedilenler olmuştur. Kasabaların Kral üzerindeki zaferi, Yahudilerin mali desteğinin kaybedilmesiyle ilişkilendirilmiştir.⁹⁰ Hatta I. Edward'ın 1294'te Büyük Parlamento'yu toplamasına neden olan mali krizin en önemli sebebinin sürgün olduğu iddia edilmektedir.⁹¹ Ama kralın yurtdışındaki girişimlerinde ya da ülke içindeki mücadelelerinde yardım almayı çoktan bıraktığı bir topluluğun ortadan kaybolması çok da önemli bir sonuca sahip değildi.⁹² Kanaatimizce yaklaşık yirmi yıldır onlara yönelik uygulanan politikalar gereği zaten ekonomileri oldukça küçülmüş ve bundan dolayı kayda değer bir vergi kaybı yaşanmamıştır. 1290 sürgününün dikkat çeken bir özelliği bu konuda ilk olmasıdır. Her ne kadar 1182 ve 1249'da benzer sürgünler yaşanmışsa da bunlar lokal düzeyde kalmış ve ülkedeki bütün Yahudileri kapsamamıştır. Ancak Orta Çağ'da bir ülkedeki Yahudilerin tamamı ilk defa 1290'da kovulmuştur. Bu

⁸¹ Roth, 1942:85.

⁸² Walteri de Hemingburgh, 1849:21; William Prynne 1656:41-42.

⁸³ Lipman, 1962-1967:64.

⁸⁴ Walteri de Hemingburgh, 1849:20.

⁸⁵ Roth, 1942:88.

⁸⁶ Abrahams, 1894:447.

⁸⁷ Roth, 1942:132.

⁸⁸ Roth, 1942:27.

⁸⁹ Dowell, 1888:69.

⁹⁰ Abrahams, 1894:457.

⁹¹ Abrahams, 1915-1917:172.

⁹² Abrahams, 1894:457.

olay on altı yıl sonra Fransa'da Philip le Bel'e ve iki yüzyıl sonra İspanya'da Ferdinand ve Isabel'e ilham vermiştir diyebiliriz.⁹³

Anglo-Yahudilerin İngiltere'deki Varlıkları ve Faaliyetleri

Orta Çağ İngiltere'sinin Yahudi nüfusunun hakkında kesin bir rakam ifade etmek mümkün olmasa da 1200 yılı civarında 5.000'den az olduğu tahmin edilmektedir. Yerleşimlerdeki Yahudi sayısının az olması hasebiyle diğer şehirlerdekilerle yakın temas halinde olmuşlardır. Buna bağlı olarak şehirler arasındaki Yahudiler kalıcı veya geçici bir şekilde hareket halinde olmuşlardır.⁹⁴ Bu dönemde Yahudilerin yaşamaya zorlandığı, sınırları çizilmiş veya duvarlarla çevrili alanlar anlamında gettolar yoktur. Yahudi gettosu daha sonraki yüzyılların ve diğer ülkelerin bir icadı olup, kısmen Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki gündelik ilişkileri kısıtlayarak en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Bir kasabadaki belirli mahallelerin Yahudilerden oluştuğu düşünülse de buradaki durum söz konusu mahallede yoğun Yahudi yerleşimine işaret etmektedir.⁹⁵ Yahudilerin ayrı bir mahalleleri olmamakla birlikte evlerinin nispeten daha konforlu olduklarını söyleyebiliriz. Orta Çağ İngiltere'sinde taş ev sahibi olmak maliyetli bir iş olup, Hristiyan halkın genellikle bu şansı yoktu.⁹⁶

Erken dönemlerde Yahudilere ait sadece Londra'da bir mezarlık bulunmakta ve ülkenin diğer bölgelerinde ölen Yahudilerin de cenazesi buraya getirilmekteydi. Muhtemelen her şehirde Yahudi sayısının az olması hasebiyle gerekli hassasiyet gösterilmemiş ve onlar için mezarlık tahsis edilmemiştir. 1177'de II. Henry, Yahudilerin şehirlerde duvarların dışında mezarlıklara sahip olmalarına izin vermiştir. Bu hak muhtemelen ülkeye Yahudi göçünü artıran bir unsur olmuştur.⁹⁷

İngiliz Yahudileri kendi aralarında Norman Fransızcası konuşmaktaydılar. Dış görünüşleri genel olarak Hristiyanlarla aynı olmakla birlikte bazı küçük farklılıklar bulunmaktadır. XIII. yüzyılda, Yahudi erkeklerin olağan dış giysisi kukuletalı pelerinlerdir. Bunun dışında pileum cornutum denilen tipik sivri uçlu Yahudi şapkası takanlar da vardır. Sakallarını kısa tutup saçlarını uzattıkları bilinmektedir. Yahudi kadınlarıyla Hristiyan kadınlarının kıyafetleri arasında pek bir farklılık bulunmamaktadır.⁹⁸ Ancak XIII. yüzyıldan itibaren bunda önemli bir değişiklik yaşanmıştır. 1215'te Dördüncü Lateran konsilinde, Yahudilerin ve Müslümanların Hristiyanlardan farklı kıyafet giymeleri kararı yer almıştır. Bu karardaki amacın Hristiyanlar ile diğer dinlere mensup olanlar arasında farkında olunmadan cinsel bir yaklaşmanın önüne geçilmesi olduğu savunulmuştur.⁹⁹ Lateran konsilinin bu kararı 1218'de İngiltere'de uygulanmaya başlanmış ve Yahudilerin dışarıda giydikleri kıyafetlerinin üzerine bir parça beyaz bez veya parşömen takmaları emredilmiştir. İlk dönemlerde bu konuda bazı esneklikler yaşanmıştır. Örneğin 1221'de belirli miktarda ödeme yapmayı kabul edenler bu rozeti takmaktan muaf tutulmuşlardır.¹⁰⁰ Fakat 1222'de Oxford Konseyi'nde rozet kararı tekrar vurgulanmış ve söz konusu işaretin en az iki parmak genişliğinde ve dört parmak uzunluğunda olması istenmiştir.¹⁰¹ 1253'te III. Henry, bunu tekrar gündemine almıştır.¹⁰² I. Edward, 1275 tarihli Statutum de Judeismo'sunda rozetin boyutunu altı parmak uzunluğuna ve üç parmak genişliğine çıkarmıştır. Yedi yaşından büyük tüm Yahudilerin bunu takmalarını, aksi takdirde on iki yaşından büyük olanlara para cezası uygulanmasını emretmiştir.¹⁰³

Yahudilerin ekonomik faaliyetlerinden söz edildiğinde yaygın bir şekilde akla finans ve ticaret gelmektedir. Onların ekonomi ve finansla ilişkilendirilmesine katılmayan araştırmacılar da vardır. Abrahams, Yahudilerin finans hususundaki ilgilerinin son derece yanlış bir yargı olduğunu ve bunun

⁹³ Roth, 1942:90.

⁹⁴ Bartlett, 2000:346.

⁹⁵ Stacey, 1992:264; Richardson, 1960:8.

⁹⁶ Mundill, 2010:30.

⁹⁷ Benedict of Peterborough, 1867:182. Mundill, 2010:7.

⁹⁸ Roth, 1942:95.

⁹⁹ Bartlett, 2000:354.

¹⁰⁰ Richardson, 1960:179.

¹⁰¹ Roth, 1942:95.

¹⁰² Rigg, 1902:15.

¹⁰³ The Statutes of the Realm:221.

Yahudi çıkarlarına zarar verdiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁴ Joseph Jacobs'ın, "Yahudiler Kraliyet Hazinesi için bir asalak gibi davrandılar. Ülkede havada uçan tüm parayı zaman zaman Kral'ın hazinesi için topladılar" (Jacobs 1893, xix) sözünü de bu bağlamda tenkit etmektedir.¹⁰⁵ Ona göre Yahudilerin parayla ilişkilendirilmesinin sebeplerinden birisi nakit dolaşımının az olduğu ve varlıkların genellikle gayrimenkulde tutulduğu XII. XIII. yüzyıl Avrupa'sında Yahudilerin menkulü tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Onların menkule meyilli olmalarının sebebi, sürekli baskıya ve sürgüne maruz kalmaları, dolayısıyla hızlıca hareket edebilmeleri için hazırlıklı olmayı istemeleridir.¹⁰⁶ Richardson bu durumu "Yahudiler, çoğu zaman başlarının üstünde bir kılıcın ipe asılı olduğundan ve kimsenin tahmin edemeyeceği bir anda düşeceğinden korkmuş olmalıdır." şeklinde ifade etmektedir.¹⁰⁷ Abrahams'ın yorumunda sebep-sonuç bağlamında örtüşmeyen bazı hususlar olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki Yahudiler menkule önem vermektedirler ancak bunu yapmak zorunda olmalarının sebebi harekete hazır olmak istemelerinden ziyade buldukları ülkede onların gayrimenkule yatırım yapmalarına izin verilmemesidir. Öte yandan XIII. yüzyıl sonuna kadar Orta Çağ Avrupa'sında Yahudilerle ilgili kayda değer kitlesel bir sürgün olmadığı da bilinmektedir.

Abrahams'ın itirazını şerh düştükten sonra İngiltere'ye baktığımızda durumun onun dediği gibi olmadığını görmekteyiz. Fatih döneminde İngiltere'ye gelen Rouen Yahudileri, muhtemelen sermayelerini de beraberlerinde getirmişlerdir.¹⁰⁸ Tüm kayıtlar göstermektedir ki Orta Çağ İngiltere'sindeki Yahudi cemaatinin birincil ekonomik faaliyeti tefeciliktir. Kraldan en alt düzeydeki şövalyeye kadar toplumun her kesiminden müşterileri bulunmaktadır. Bunun dışında az da olsa kuyumculuk, doktorluk muhtelif zanaat ve sanat faaliyetleriyle uğraşan Yahudiler bulunsa da bunlar çok az sayıdadır.¹⁰⁹ Bristol dışındaki liman kasabalarında Yahudi nüfusunun bulunmaması onların en azından dış ticarete ilgisiz olduklarını göstermektedir.¹¹⁰

Görünen o ki Abrahams'ın itirazına rağmen geçimlerini menkul varlıklara bağlı biçimde sürdüren Yahudilerin elindeki en önemli araç tefecilik olmuştur. XII. yüzyıl sadece ekonomik ilerleme değil, sonu gelmeyen savaşlar dönemiymiş ve savaş için paraya ihtiyaç vardı. Batı Avrupa'nın daha büyük kentlerinde, savaş üstüne para yatırmaya ve büyük riskler almaya hazır çok sayıda Hıristiyan finansör bulunmaktadır. Yahudiler bu finansörlere nazaran daha az sayıdadır. Onlar, haçı alan şövalyelere borç para vermişler fakat Hıristiyan tefecilerin faaliyetlerini engellememeye özen göstermek zorunda kalmışlardır.¹¹¹ Bu arada tefecilik, uzun zamandır Hıristiyan doktrini tarafından kınanmış lakin ne kilise mahkemeleri ne de kraliyet mahkemeleri etkili bir kontrol sağlayamamıştır. Prensip olarak Kilise, Hıristiyan tefecilerle mücadele etmiş ve ölümleri sonrasında elde ettikleri haksız kazançları el konulup konulmaması kararı krallara kalmıştır.¹¹²

İngiltere'de Yahudilere bazı engellemelere rağmen 1275'e kadar tefecilik yapmalarına genel olarak izin verilmiş olup, bu konuda çeşitli düzenlemelere gidildiği görülmüştür. Öncelikle borç karşılığında rehin alabilecekleri nesnelere kısıtlama getirilmiştir. Örneğin 1181'deki Silah Hükümlerine göre, zırhların ve silahların rehin verilmesi yasaklanmıştır.¹¹³ Kanlı giysilerin bariz gerekçelerden dolayı rehin verilmesi yasaklanmıştır. Kiliseye ait eşyalar da rehin verilemez ancak buna mugayir durumlar yaşandığı görülmüştür. Yahudilerin sahip oldukları evler, onlar sınır dışı edilene kadar ellerinde kalmıştır. Arazi konusunda durum farklıydı. Çünkü Yahudi tefeciler malikâneleri ve ekilebilir arazileri rehin olarak kabul etseler de borçların ödenmemesi durumunda söz konusu araziyi kendileri kullanamaz ya da mülkiyetlerine geçiremezlerdi. Bunun yerine araziyi başka Hıristiyanlara satabilirler veya kiralayabilirlerdi. Yani Yahudiler birçok malikânenin kaderini kontrol etmişler ve mülkiyetinin el değiştirmesine sebep olmuşlar ancak kendileri o malikânelerde lord olarak ikamet edememişlerdir.¹¹⁴

¹⁰⁴ Abrahams, 1915-1917:171.

¹⁰⁵ Abrahams, 1915-1917:173.

¹⁰⁶ Abrahams, 1915-1917:182.

¹⁰⁷ Richardson, 1960:197.

¹⁰⁸ Bartlett, 2000:349.

¹⁰⁹ Rigg, 1902:10.

¹¹⁰ Lipman, 1962-1967:67.

¹¹¹ Richardson, 1960:50.

¹¹² Richardson, 1960:139.

¹¹³ Benedict of Peterborough, 1867:279.

¹¹⁴ Bartlett, 2000:349-350.

Borçlu ödemesini yapana kadar rehin verdiği arazinin gelirleri alacaklıya kalmaktadır.¹¹⁵ Sonuç itibarıyla başka milletler arazi üzerinde tasarruf hakkının yanı sıra mülkiyet hakkına da sahipken, Yahudiler tasarruf hakkına sahip olup mülkiyet hakkına sahip değillerdi. Bu durum onların toprak transferinin aracı haline gelmelerine neden olmuştur.¹¹⁶ Aslında toprağa bağlı kalmamaları o dönemki Yahudilerin ekonomik faaliyet ve yaşam şekline uygundur diyebiliriz. Richardson'ın ifadesiyle Yahudiler şehirlidir. Mesleği ne olursa olsun, bir ziraatçı değildir ve bir kâr kaynağı olması dışında, onun tarım arazisiyle bir ilgisi yoktur.¹¹⁷

Yahudileri finans ve zenginlik gibi kavramlarla ilişkilendirirken onların kendi içinde homojen bir yapıda olmadığını hatırlamalıyız. Özellikle içlerinden bazı aileler vardır ki onları bir anlamda Orta Çağ İngiliz-Yahudi burjuvası şeklinde tanımlayabiliriz. Nitekim devletle irtibatlarında bu ailelerin önemli rolü bulunmaktadır. Çoğu zaman Hristiyan aristokratlarda olduğu gibi bilim adamlarına hamilik yapmışlardır. Bu ailelerin başında XII. yüzyılda Lincoln'den Aaron ve Norwich'ten Jurnet; XIII yüzyılda, Jurnet'in oğlu Isaac, Yorklu Aaron ve kardeşi Yorklu Leo, Herefordlu Hamo, Oxfordlu David, Londralı Benedict Crespın gelmektedir.¹¹⁸ İşte burada Abrahams, aslında Yahudilerin çok zengin olmadığını sadece belli başlı zenginlerden yola çıkılarak dönem yazarlarının yanlış bir yargıda bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹⁹ Fakat yukarıda verdiğimiz örnekler ve vergi ödemeleri başta olmak üzere çok sayıda kayıt bu hususta Abrahams'ı onaylamamaktadır.

Yahudilerle Kral arasındaki ilişkinin kökeni Kıta'daki uygulamalarla benzerlik arz etmektedir. Hristiyan dışı bir azınlık olmaları hasebiyle özel korumaya ihtiyaç duymuşlardır. Bunun içindir ki IX. yüzyılda Karolenj İmparatorları ve XII. yüzyılda Kutsal Roma İmparatorları Yahudileri himaye etmişlerdir. XII. yüzyılın ilk yarısına ait bir hukuk kitabında yer alan "Yahudiler ve tüm malları kralındır" ibaresi benzer anlayışın İngiltere'de de olduğunu göstermektedir.¹²⁰ Yine bu düşünceye göre Yahudi, kendisine ait olan hiçbir şeye sahip olamaz. Yani Yahudiler kendileri için değil kralları için yaşarlar ve kendileri için değil kralları için kazanırlar. Maitland bunu bir çeşit kölelik olarak tanımlamaktadır.¹²¹ Bu düşüncenin devamı olarak krallar ihtiyaç duyduklarında onların mülküne el koyma, diledikleri kadar vergi talep etme hakkını çok rahatça kullanmışlardır.¹²² Özellikle Lincolnlu Aaron pratiğinden sonra bu çok daha kolay bir şekilde tatbik edilmiştir. İlahiyatçı William de Montibus, "Yahudiler, kralların, yoksul insanları soyan Hristiyanların keselerine yapışmış asalaklarıdır" diye yazmıştır.¹²³ Yani krallar, Yahudileri halktan para toplamak için bir araç olarak kullanmışlar ve adeta kendileri baş tefeci olmuşlardır. Nitekim soylulardan Yahudilere yönelik saldırılar ve yağmalamaların yaşanmasında kralların tepkisinin en önemli sebebi, insani olmaktan ziyade mülklerine yapılan tecavüzdür.

İngiltere'de XIII. yüzyıl başlarına kadar Kilise'nin Yahudilere yaklaşımının genellikle hoşgörülü ve koruyucu olduğunu söyleyebiliriz. Anselm ve çağdaşı Westminster'li Gilbert'in nakilleri göstermektedir ki o dönemde Kilise'deki yüksek mevkideki görevliler Yahudileri Hristiyanlaştırmak için ikna yöntemi dışında hiçbir metot kullanmamışlardır.¹²⁴ Yahudilerin Hristiyanların kutsal günlerinde sokaklara çıkmalarının yasaklanmasının altında da onları koruma isteği yatmaktadır. Çünkü yukarıda örneklerde gördüğümüz üzere özellikle dini günlerde Hristiyanlardaki Yahudi karşıtlığı artmakta ve bunun neticesinde onlara saldırılar düzenlenmektedir.¹²⁵

Dördüncü Lateran konsili ve sonrasında kilisenin tavrında önemli bir değişiklik yaşanmış ve Yahudilerin Hristiyanlaştırılması için özel bir gayret göstermişlerdir. Krallar, kilisenin ve keşişlerin bu gayretlerini sonuna kadar desteklemiştir. 1221'de İngiltere'ye gelen Dominikenler, Yahudilerin yoğun

¹¹⁵ Richardson, 1960:69.

¹¹⁶ Richardson, 1960:108.

¹¹⁷ Richardson, 1960:83.

¹¹⁸ Lipman, 1962-1967:69.

¹¹⁹ Abrahams, 1915-1917:181.

¹²⁰ Bartlett, 2000:351.

¹²¹ Pollock and Maitland, 1898:468.

¹²² Ovrut, 1977:224.

¹²³ Bartlett, 2000:353.

¹²⁴ Abrahams, 1894:428.

¹²⁵ Stacey, 1992:265.

bulunduğu mahallelere yerleşmişlerdir. Cambridge'de Fransiskenlere Kral tarafından daha önce bir Yahudi'ye ait olan bir ev verilmiştir.¹²⁶ Bütün çalışmalara rağmen Yahudilerin Hristiyanlaştırılmasının başarısızlıkla neticelendiği açıktır. Bu işin öncülüğünü yapan Domus Conversorum isimli kurumun altmış yıllık Kraliyet desteği, tarikatların gayretleri ve Yahudilere yönelik ağır vergilere rağmen mühtedi sayısı birkaç yüzün üzerine çıkamamıştır. Hatta sürgünden hemen önceki yıllarda bu sayı düşmüş bile olabilir. Ancak bu başarısızlığın sürgünün sebepleri arasında zikredilmesi yanlış olup belki karar verilmesinde kısmi bir katkısı olmuştur diyebiliriz.¹²⁷

Sonuç

Orta Çağ İngiltere'sinde Yahudiler ile Hristiyan halk ve idareciler arasındaki ilişkileri bazı örneklerle birlikte ele alamaya çalıştık. Görünen o ki Yahudilerin yaşadıkları sorunlar Kıta'daki dindaşlarıyla bazı noktalarda benzerlik arz etmektedir. Onların ekonomik olarak para kazanmaya yönelik tarım, ticaret ve endüstriyel alanda faaliyet göstermelerinden ziyade bizzat paranın kendisiyle meşgul olmaları, kendileriyle ilgili zengin algısına sebep olmuştur. Aslında Hristiyan halka nazaran taş evlerde yaşamak gibi yaşam şekilleri de bu algının oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu arada onların finans sektörüyle ilgilenmiş olmalarının sebebi maruz kaldıkları baskı mı yoksa ilgi alanlarının bu olması mı tartışması ayrıca ele alınması gereken bir husustur. Abrahams'ın aksine araştırmalar onların zengin olduklarını göstermektedir. Öyle ki her zaman Hristiyanlara nazaran daha ağır vergilere maruz kalmalarına rağmen bunu sürdürebilmişlerdir. Çalışmamız içinde de zikrettiğimiz üzere Yahudiler ile İngiltere kralları arasında bir ortaklık görülmektedir. Yahudiler özellikle soylu sınıftan tefecilik ile yüklü miktarda kazanç elde ederken, Kilise'nin faiz karşıtı yaklaşımına rağmen buna müdahale etmemiş fakat ortaya çıkan kazanç ortak olmuştur. Yani krallar Yahudileri dolaylı vergi toplama aracı olarak kullanmışlardır. Ancak XII. yüzyıl ortalarından itibaren soylular, çeşitli şekillerde halkı kışkırtarak Yahudileri hedef haline getirmişlerdir. Genellikle ortaya çıkan kargaşa sırasında onların elindeki tahvilleri imha ederek asıl niyetlerini ortaya koymuşlardır. Yine de bu süreçte krallar çok net bir biçimde Yahudilerin yanında yer almıştır. Muhtemelen bunun en önemli sebebi soylulara karşı dolaylı bir şekilde mali baskı unsuru olarak kullanmak istemeleridir. Ta ki III. Haçlı seferiyle birlikte oluşan dini duygu ortamı Yahudi karşıtlığını yeni bir boyuta taşıyınca kadar bu şekilde devam etmiştir. Hatta Kral Arslan Yürekli Richard'ın bile seleflerine nazaran Yahudi karşıtı bir politika geliştirmeye başladığı görülmektedir. Bu olumsuz ortamda en fazla dikkatimizi çeken husus rozet uygulaması olmuştur. Bundaki amaç her ne kadar onları korumak veya dini hassasiyet gibi gözükse de Avrupa'daki Yahudi karşıtlığına, XX. yüzyıla kadar devam edecek olan yeni bir boyut katmıştır.

Bütün ağır vergilere ve "ritüel cinayet" suçlamalarına rağmen Yahudilerin 1254'e kadar kitlesel bir şekilde Ada'dan ayrılmak istediklerine dair bir bulgu yoktur. Kral John'un döneminde bazıları ülkeden gidenlerin çoğunun geri döndükleri bilinmektedir. Bu da göstermektedir ki İngiltere'deki Yahudiler Kıta'daki dindaşlarına nazaran daha iyi bir ortama sahiptiler. 1254'ten sonra sürgüne kadar bu konuda Yahudilerden organize bir talep gelmemiş olması onların Ada'daki pozisyonu hakkında olumlu bir izlenim bırakmaktadır. Hatta Edward'ın faiz karşıtı kararlı politikasına rağmen dolaylı olarak tefecilik faaliyetlerini yürütme cesareti gösterebilmişlerdir. İşte burada sürgün kararında bu cesaretin de katkısı olduğunu düşünmekteyiz. Bazı araştırmacılar olayı Edward'ın dindar kişiliğine bağlamaktadır. Burada, o zaman niçin bu karar için on sekiz yıl bekledi sorusunun yanıtını bulmak icap eder. Bizce aksine dindar kişiliği onun bu kararı almasını geciktiren unsur olmuştur. Nitekim kilise idaresinin üst yönetiminin Yahudilere karşı itidalli bir politika yürüttüğünü bilmekte fayda vardır.

Sonuç olarak Orta Çağ İngiltere'sinde Yahudiler zenginleştikçe halk ve soylu sınıfı onlara saldırmak için çeşitli bahaneler ileri sürmüşlerdir. Buna karşın erken dönemlerde krallar soylulara karşı Yahudileri himaye etmeyi sürdürmüştür. Bu himayenin gevşemesiyle birlikte önce ritüel cinayetleri bu baskının bir parçası olurken, sonrasında Haçlı düşüncesini bir araç olarak kullanılmıştır. Ta ki krallar da Yahudilere çeşitli yaptırımlar uygulamak istediklerinde onların tefecilik faaliyetlerini gerekçe göstermişlerdir.

¹²⁶ Stacey, 1992:267.

¹²⁷ Stacey, 1992:282.

Kanaatimizce bunun da altında papalar ile münasebetleri yatmaktadır. Net olan husus ise Edward'ın toplu sürgün kararının sonraki dönemlerde Avrupa'da örnek olmasıdır.

Kaynakça

- Abrahams, B. L. (1894). "The Expulsion of the Jews from England in 1290". *The Jewish Quarterly Review*. Vol. 7. No. 1. pp. 75-100.
- Abrahams, I., Jenkinson, H. (1925). "The Northampton "Donum" of 1194". *Miscellanies (Jewish Historical Society of England)*. Vol. 1. pp. lix-lxxiv.
- Abrahams, L. (1915- 1917). "The Economic and Financial Position of the Jews in Mediaeval England Presidential Address". *Jewish Historical Society of England*. Vol. 8. pp. 171-188.
- Bartlett, R. (2000). *England Under the Norman and Angevin Kings*. Oxford: Clarendon Press.
- Benedict of Peterborough. (1867). *Gesta Regis Henrici Secundi I*. London: Longmans, Green, Reader and Dyer.
- Brand, P. (2000). "Jews and the Law in England, 1275-90". *The English Historical Review*. Vol. 115. No. 464. pp. 1138-1158.
- Davide W. (1737). *Concilia I*. London: R. Gosling.
- Dowell, S. (1888). *A History of Taxation and Taxes in England I*. London: Longmans, Green, and Co.
- Elman, P. (1937). "The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290". *The Economic History Review*. Vol. 7. No. 2. pp. 145-154.
- Holinshed. (1808). *Chronicles of England, Scotland and Ireland II*. London: Cadell and Davies.
- Jacobs, J. (1898). "Aaron of Lincoln". *The Jewish Quarterly Review*. Vol. 10. No. 4. pp. 629-648.
- Jacobs, J. (1893). *Jews of Angevin England*. London: David Nutt.
- Jocelin of Brakelond. (1903). *Chronicle*. London: Alexander Moring the de La More Press.
- Lipman, V. D. (1962- 1967). "Anatomy of Medieval Anglo Jewry". *Jewish Historical Society of England*. Vol. 21. pp. 64-77.
- Matthew Paris. (1852). *English History I*. J. A. Giles (Trans.). London: Henry G. Bohn.
- Matthew Paris. (1853). *English History II*. J. A. Giles (Trans.). London: Henry G. Bohn.
- Matthew Paris. (1854). *English History III*. J. A. Giles (Trans.). London: Henry G. Bohn.
- Mundill, R. R. (1990-1992). "The Jewish Entries From the Patent Rolls, 1272-1292". *Jewish Historical Studies*. Vol. 32. pp. 25-88.
- Mundill, R. R. (2010). *The King's Jews Money, Massacre and Exodus in Medieval England*. New York: Continuum,
- Ovruť, B. D. (1977). "Edward I and the Expulsion of the Jews". *The Jewish Quarterly Review*. Vol. 67. No. 4. pp. 224- 235.
- Pollock, F and Maitland, F. W. (1898). *The History of English Law I*. Cambridge: Cambridge University Press Warehouse.
- Radulphi de Coggeshall. (1875). *Chronicon Anglicanum*. Josephus Stevenson (Ed.). London: Longman & Co.
- Richard of Devizes. (1841). *The Chronicle*. J. A. Giles (Trans.). London: James Bohn.
- Richardson, H. G. (1960). *The English Jewry Under Angevin Kings*. Methuen & Co Ltd. London.
- Rigg, J. M. (1902). "The Jews of England in the Thirteenth Century". *The Jewish Quarterly Review*. Vol. 15. No. 1. pp. 5-22.
- Roger of Wendover. (1849). *Flowers of History II*. J. A. Giles (Trans.). London: Henry G. Bohn.
- Rogeri de Houedene. (1870). *Chronica III*. William Stubbs (Trans.). London: Longman & Co. and Trubner & Co.

Roth, C. (1942). *A History of The Jews in England*. London: Oxford University Press.

Roth, C. (1932). *A History of the Marranos*. Philadelphia: Meridian Books Inc.

Stacey, R. C. (1992). "The Conversion of Jews to Christianity in Thirteenth-Century England". *Speculum*. Vol. 67. No. 2. pp. 263-283.

The Statutes of the Realm I. (1965). London: Dawson of Pall Mall.

Thomas of Monmouth. (1893). *St. William of Norwich*. Montague Rhodes James. Litt. Cambridge. 1896.

Tout, T. F. (Trhsz). *Edward The First*. London: Macmillan and Co.

Walteri de Hemingburgh. (1849). *Chronicon II*. Hans Claude Hamilton (Ed.). London: S. & J. Bentley and Henry Fley.

William of Malmesbury. (1847). *Chronicle*. J. A. Giles (trans.). London: Henry g. Bohn.

William of Newburgh. (1884). *Historia Rerum Anglicarums I*. Richard Howlett (Ed.) London: Longman & Co.

William Prynne. (1656). *Short Demurrer*. London: Edward Thomas.

Fas Yahudileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)*Jews Of Morocco (XIXth and XXth Centuries)**Araştırma Makalesi – Research Article***Sungur DOĞANÇAY**

Dicle Üniversitesi, Tarih Bölümü

sungurdogancay@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-8291-3775

Öz

Yahudilerin Fas'a geliş tarihleri Fenikelilerin denizci bir kolu olan Kartacalılara (Pönler) kadar dayandırılır. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Fas'ta da ticaretle iştigal eden Yahudiler burasının hem Akdeniz hem de Atlas Okyanusu'na kıyısı olmasından istifade ettiler. Zaman içerisinde iç bölgelerde de ticaretle etkin oldular. Portekiz ve İspanya'nın bulunduğu İber Yarımadası'na sadece 14 km mesafede olması Fas'ın ticaretine önemli katkılar sundu. Lakin İspanyollar ve Portekizliler Fas Müslümanları ve Yahudilerine büyük husumet besliyorlardı. Bu husumet yarımada bulunan Müslüman Moriskolar ve Yahudiler için de geçerliydi. Nitekim her ikisine de saldırılar ve katliamlar gerçekleştirdiler. Bu katliamlar sonucu pek çok Yahudi 1492'den itibaren Fas'a göç etmek zorunda kaldı. Sefarad olarak adlandırılan bu topluluk da zaman içerisinde Fas'ın yerli unsurları haline geldi.

Bu çalışmada yabancı araştırma-inceleme eserlerden yararlanılarak Yahudilerin başta Marakeş, Kazablanka ve Tanca şehirlerinde olmak üzere Fas'ın ekonomik, sosyal, dini yapısına etkileri, Alliance Israelite Universelle (AIU)'ün maarif alanındaki faaliyetleri, Fas'ın Fransız sömürgesi evveli ve sömürge dönemindeki durumları, Yahudi devletinin kurulması itibarıyla bu ülkeye göçleri hakkında bilgi verildi.

Anahtar Kelimeler: Fas, Fas Yahudileri, Marakeş Yahudileri, Kazablanka Yahudileri, Tanca Yahudileri, Sefarad Yahudileri

Abstract

The dates of the arrival of the Jews in Morocco are traced back to the Carthaginians, who were later called the Phoenicians. As many parts of the World, the Jews who were engaged in trade in Morocco also benefited from the fact that Morocco had coasts on both the Mediterranean Sea and the Atlantic Ocean. In due course they increased their commercial activities in the central parts of the country. The fact that Tangier is only 10 miles from the Iberian Peninsula, where Spain and Portugal are located, made a significant contribution to the trade of Morocco. But the Spaniards and Portuguese held great hostility against Muslims as well as Jews. This hostility extended to Muslim Moriscos and Jews in the Peninsula. In the end the attacked and massacred both Muslims and Jews. As a result of this massacre many Jews had to emigrate to Morocco in 1492. These Jews people, called Sephardi, eventually became the indigenous of Morocco.

In this study, information was given about the effects of Jews on the socio-economic and religious life of Morocco, (especially in Marrakech, Casablanca and Tangier) the educational activities of the Alliance Israelite Universelle (AIU), the situation of Morocco before and during the French colonial period and the immigration to the Jewish state.

Keywords: Morocco, Jews of Morocco, Jews of Marrakech, Jews of Casablanca, Jews of Tangier, Sephardim

Giriş

Fas'a gelen en eski Yahudi topluluğunun Fenikelilerin denizci kolu olan Kartacalıların Fas'ta görüldükleri dönemde buraya ulaşanlar olduğu kabul edilir¹. Fas Yahudileri hakkında araştırma yapanlar Fas'a ulaşmasından evvelki tarihte Yahudilerin izine rastlayamamışlardır. Bir Sefarad Yahudisi olan Haham Haim Zafrani "*Yahudilerin Mağrib'e gelen ve bu güne kadar bölgede yaşamaya devam eden ilk Berberi olmayan insanlar olduğunu*" ifade eder². Deniz ticareti ile iştigal eden Fenikeliler M.Ö. 9. asırda Fas ile ticari bağlar geliştirdiler. Burada yerleşik hale gelen Fenikeli tacirler zaman içerisinde Fas'ın yerlilerinden oldular.

İspanyol ve Portekizli Katolik Hıristiyanların katliamlarına maruz kalan Yahudiler de İberik Yarımadası'ndan ayrılarak Kuzey Afrika'ya yerleştiler (1492). Geçiş güzergahında ve yakın mesafede olduğu için en kalabalık nüfus Tanca'dan başlayarak Fas'ın diğer şehirlerine yöneldi³. Sefarad Yahudileri, Fas'taki Yahudi nüfusunun kahir ekseriyetini oluşturmuş olmalarına rağmen Fransız sömürge dönemi yazarlarının bir kısmı Fas Yahudilerinin çoğunun kökeninin Berberi olduğunu ve bunların bir kısmının bu kimliği halen koruduğunu yazmışlar⁴ lakin iddialarını temellendirememişlerdir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere Kartacalıları Fas'a geldiklerinde Berberiler burada halihazırda yerleşiktiler. İki millet arasında zaman içerisinde sıhri akrabalıklar tesis edilse bile bu akrabalık Yahudileri Berberi, Berberileri de Yahudi yapmaz. Yahudilikte esas olan Yahudi olarak dünyaya gelmektir. Zaten Filistin'e göç eden Yahudiler de Fas'ı terk etmeyen Yahudiler de bu iddiayı reddetmektedirler. Bilindiği üzere Berberiler İslam fethinden önce de Fas'ta yerleşiktiler. Bu nedenle Kuzey Afrika'daki Yahudi varlığı Müslümanlardan önceye dayandırılır⁵. Hirschberg, Fas Yahudilerinin, Suriye üzerindeki hakimiyetleri sırasında İsrail oğullarından evlat edinilmiş olabileceklerinin ihtimal dahilinde olduğunu⁶ Budgett Meakin de, 670'te Fas'ın İslam fethinde burada Yahudilerin mütemekkin olduğu, 688'de Yahudilerin Kraliçe Dhimmeeah el Kahanah'ın emri altında olarak Müslümanlara karşı mücadele ettikleri bilgisini verir⁷.

1. Ticari Hayatta Yahudiler

Maarif alanında dünyadaki ve Fas'taki durum göz önüne alındığında Fas Yahudileri iyi eğitimli ve kültürlüydüler. Bu nedenle Fas Sultanları da onları ülke işlerinde istihdam ediyorlardı. Parasal işlemlerde kendilerine önemli görevler düşüyordu⁸. Zaten Yahudiler gittikleri her ülkede parayı kontrol altına almayı adeta temel prensip olarak benimsiyorlardı. "Para eşittir güç" Yahudiler için her zaman geçerliliğini koruyan bir anlayıştı. İhtimam gösterdikleri önemli bir husus da Sultanlar ve yöneticilere her zaman yakın durup onlarla ters düşmemekti. Bunun ise kendileri için olumlu sonuçları oldu. Mesela Mevlay Süleyman (1792-1822), 30 yıllık saltanatı süresince Yahudileri koruyup kolladı hatta 1799 yılındaki Tifüs salgını boyunca doktorlara Müslümanlar gibi Yahudileri de bu hastalığa karşı korumaları emrini verdi⁹. 1808'de Mogador Yahudileri Rabat, Sale ve Titvan (Tetuan)'da korunmaya alınmışlardı. Çünkü buralarda Yahudilerin mallarını, çocuklarını kaçırmak için korsanlar ansızın saldırılar düzenleyebiliyorlar, bunun dışında yerli unsurların yağmasına maruz kalabiliyorlardı¹⁰. Buna rağmen Yahudi tacirler sadece Fas'ta değil Mağrib'in de başlıca satış ağını oluşturdular. Çünkü en uzaktaki Müslüman köylerine dahi temel gıda maddelerini Yahudiler

¹ <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-205/kartaca/>; <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2003-may-20-fg-jews20-story.html>; Kurul, 2015, 231, 239; Okkar, 2017, 34

² Zafrani'den aktaran Schroeter, 2008, 145

³ Taieb-Carlen ve Carlen 2010, 38; <https://encyclopedia.usmmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>

⁴ Schroeter, 2008, 148

⁵ Hirschberg 1963, 313

⁶ Hirschberg, 1963, 317

⁷ Meakin 1892, 371

⁸ Taieb-Carlen vd 2010, 38

⁹ İberik Yarımadasında maruz kaldıkları katliamlar göz önünde bulundurulursa bu talimatın Yahudiler için ne kadar kıymetli olduğu daha iyi anlaşılabilir.

¹⁰ Taieb-Carlen vd 2010, 40

naklediyorlardı. Bu ticaret Yahudileri ön plana çıkardı. Bu durum Fas'ta o kadar bariz bir hal aldı ki Bir Fas atasözü “Yahudilerin olmadığı çarşı tuzsuz ekmek gibidir” diyordu¹¹.

Fas Yahudileri, XIX. asrın başından itibaren Avrupalılar ve Fas halkı arasında arabuluculuk rolünü üstlendiler. Ticaretteki üstünlükleri iyice anlaşılınca Avrupalılardan başka dünyanın muhtelif ülkelerinden ortaklar buldular. Yabancı ülkelerdeki çevreleri ve dünyanın en yaygın dillerinden olan Fransızca ve İngilizceyi bilmeleri sayesinde çevirmen, acenta, hatta simsar görevlerini üstlendiler. Bilhassa XIX. asrın ikinci yarısında AIU'nun eğitim politikaları sayesinde ticaretteki etkinlikleri arttı. Bu durum biraz da Avrupa devletlerinin menfaatineydi. Bu sayede Fas'ı kendi çıkarlarına uygun olarak dönüştürebilirlerdi¹². Yahudiler, Fas'ta bulunan Avrupalı temsilciler vasıtasıyla Avrupa ülkelerinden himaye ya da vatandaşlık aldılar. İşlemleri hızlandırmaya ya da işini garanti altına almaya çalışanların bir kısmı ise himaye ya da vatandaşlık almak istediği ülkeye giderek buradaki hariciyeciler ve Yahudi kuruluşları ile temasa geçtiler. Bu himaye ya da vatandaşlık sayesinde Yahudiler vergilerden, yargı kontrolünden ve askerlikten muaf olmayı başardılar. Daha çok kıyı şehirlerinde kendini gösteren bu durumun ticari hayata da önemli etkileri oldu. Oysa bir zamanlar sadece Mellahlarda (Fas'ta Yahudilere mahsus mahalleler, getto) yaşamak, cizye vergisi ödemek zorundaydılar. Müslümanların yaşadığı Medinelerde (Fas'ta Müslümanlara mahsus mahalleler) oturamaz, silah taşıyamaz ve şehir içerisinde ata binemezlerdi. Bu durum Avrupa temsilcilerinin Yahudiler için ne kadar önemli olduğunun göstergelerindendi. Aynı şekilde Yahudiler de Avrupalı temsilciler için bir hayli önemliydi¹³. Şehirlerle köyler ve hatta kırsal kesimdeki tüm yerleşim yerleri arasında çoğunlukla gıda maddelerini içeren ticari emtia ihtiyacını Yahudiler temin ediyor, karşılığında kazanç elde ediyorlardı. Lakin bu pazarlara erişim oldukça meşakkatliydi. At, katır ya da eşek sırtında bu ticareti yapıyor, günler hatta aylarca evlerinden ayrılmak zorunda kalabiliyorlardı. Bu zorlu ticareti Müslümanlar da görüyor ve Yahudilerin katkılarını kabul ve takdir ediyorlardı¹⁴.

19. asırda Yahudilerin ticari hayattaki başarısı Fas ekonomisinin önünü açan belki de en önemli etkendi. Sadece liman şehirlerinde değil içerideki şehirlerde de ithal mallara olan talebin artmasında Yahudiler çok önemli roller üstlendiler. Yahudiler uzun süredir hem Yahudi cemaatinin içinde hem de dışında ticarete katılmış olmaları ve ekonomilerinin uluslararasılaşması onlara Müslümanlarla da iş yapmaları için olanak sağladı ve Yahudileri ticaretin merkezine hem de sağlam bir şekilde oturttu. Borç alıp veriyorlar, mal alıp satıyorlar, kiralyorlar, ipotek ediyorlardı. Haliyle bu durum Fas ekonomisine büyük canlılık getirdi. Kentsel burjuvaziden kırsal aşiret üyelerine kadar çok geniş bir alanda ticaret yapar hale geldiler. Böylelikle dünyanın muhtelif yerlerinden bilhassa Amerika ve Avrupa'dan gelen pek çok mal en mütevazı evlere bile ulaştı¹⁵.

Söz konusu ticaretin hacminin kısa süre içerisinde hatırı sayılır bir orana yükselmesinde liman şehirlerinin katkısı büyüktü. Mamul, yarı mamul ya da hammaddenin temini ve ithalatı büyük oranda bu limanlardan yapılıyordu. Bu özellikleri sayesinde liman şehirleri Fas'ın adeta ticaret merkezleri haline gelmişlerdi. En önemli ticaret merkezlerinden birisi Kazablanka (Darülbeyza)'ydı. Şehir önemini 1850'lerde limandan başlayan tahıl ve yün ihracatına borçluydu. 1866'ya kadar limanın ticari önemi bariz bir şekilde arttı. Kazablanka ve hinterlandı deniz ticareti için oldukça elverişliydi. Çünkü gemilerin demirleyebildikleri saha 2.5 mile kadar çıkıyor, derin olduğu için de gemiler limanda karaya oturma riski taşımıyordu. 1857'de şehrin nüfusu 1700 iken Yahudi nüfusu 250, Hıristiyan nüfusu ise 14'tü. Toprakları oldukça verimli ve çeşitli ürün yetiştirmeye müsaitti. Bu nedenle hayvancılık için de uygundu. Limana ulaşan pamuk, şeker, çay, kahve, halı, kilim, ev eşyaları ve daha pek çok ithal mal en iç bölgelere kadar ulaştırılıyordu. Burası Fas'e kadar olan bölgelerin ihtiyacını karşılayan bir depo

¹¹ Schroeter, 2016, 46-47

¹² Clancy-Smith 2008, 947; Simon 2002, 21; Yine de tüm Yahudiler Avrupalılaşmanın öncüsü olmadıkları gibi pek çok Yahudi zanaatkar, dükkan sahibi ve yerel üretim yapan işçiler AIU'nun eğitim çabalarına muhalefet ettiler. Çünkü AIU'nun sadece eğitim vermek, dil öğretmek ve başta Yahudiler olmak üzere Fas halkına hizmet etmek için burada olmadıklarının farkındaydılar. Dahası bu derneğin faaliyetleri orta ve uzun vadede kendilerini yıkıma götürebilir ve yine yurtlarından olabilirlerdi.

¹³ Bowie 1976, 4-5; Levy 2003, 367-368; Chouraqui 2001, 119

¹⁴ Taieb-Carlen vd 2010, 79; Marglin 2016, 59

¹⁵ Marglin 2016, 56

halini aldı. İthalat ve ihracat şehrin önemini arttırdı¹⁶. Bu ticaret dengesinde hiç şüphesiz Yahudiler ön plandaydılar. Fas'ın ihracatta öne çıkan en önemli limanlarından birisi de Azemmur'da bulunan El-Cedide limanıydı. Bölgenin nüfusu 40.000 iken 2000'i Yahudi'ydi. Bu nüfus bölgenin her tarafına yayılmıştı. Gemilerin yanaşmaları ve demirlemeleri için oldukça elverişli şartlara sahip olması bu limanın önemini seneden seneye arttırdı. En önemli ihracat kalemi tahıl olup üretilen tahılın bir kısmı iç tüketime ayrıldıktan sonra büyük bir kısmı ihracata konu oluyordu. İhracatta en önemli ülke ise İngiltere'ydi¹⁷. Tanca ve hinterlandının genişliği yaklaşık 2000 mil olup, üçte ikisi verimli arazilerden oluşmaktaydı. Şehir, ithalat ve ihracatta Fas'a büyük bir katkı sunuyordu. Tahıl, yün, et ürünleri, sebze meyve ihraç; çay, kahve, pamuk, ipek ithal ediliyordu. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı yerler ise Cebelitarık, Marsilya, Oran (Cezayir)'di. 19. asrın ortasında şehir nüfusu 8500, eyaletin nüfusu ise 1857'de 200.000'e ulaşmıştı. Asrın sonunda hem şehrin hem de eyaletin nüfusu daha da arttı. Bunun en önemli gerekçesi hiç şüphesiz ticaretti. Kırsal kesimdeki imkansızlıklar, bilhassa dağlık bölgelerdeki çetin kış koşulları, üretimin kıt olması ve ulaşımın zorluğu nedeniyle kırsaldan şehre göç dalgası meydana geldi. Tanca'nın ticari potansiyelinin kısa sürede olağanüstü gelişme göstermesi nüfus artışını, nüfus artışı da ticari potansiyeli arttırdı¹⁸.

Yukarıdaki paragrafta verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere liman şehirlerinde ticaret neredeyse tamamen Yahudilerin kontrolündeydi ve bu ticari üstünlük zaman içerisinde daha belirgin bir hal aldı. Üstelik Yahudiler Kazablanka ve el Cedide limanının da bulunduğu Azemmur gibi kritik öneme sahip olan şehirlerde azınlıktaydılar.

Ülkede ticaret ve sermaye gücünü ellerinde tutan Yahudilerle işbirliği yapmak için Avrupalı sömürgeci devletler arasında bir rekabet yaşanıyordu. Bu yarışta Fransa ve İngiltere ön planda olmalarına rağmen İspanya ve Portekiz de Fas Yahudileri ile ortaklık kurma yolunda çaba gösteriyorlardı. Ancak İberya'dan sürülen Sefarad Yahudilerinin toplumsal hafızaları, özellikle İspanya ve Portekiz yerine Fransa ve İngiltere ile işbirliği yapmaya daha mütemayil kılıyordu.

Fransız seyyah Chenier 18. asırda Fas'a yaptığı seyahati sırasında Yahudiler ve onların ticaretteki etkinlikleri ve üstünlükleri hakkında şu bilgileri verir:

... Yahudilerin ticarete birçok avantajları var. Ticareti çok iyi yapıyor, adeta simsar olarak vazife görüyorlar. Faslıların cehaletinden yararlanıyorlar. Yahudilerin çoğu, ülkede üretilen malları tekrar satmak üzere piyasadan topluyorlar. Bazılarının Avrupa'da muhbirleri var. Ülkeleri ya da Avrupa ile alakalı olan pek çok şeyden kısa süre içinde haberdar olabiliyorlar. Sultanlar, Yahudileri gümrükleme, para basımı ve Avrupalı tacirlerle tüm iş ve ilişkilerinde kullanıyor, pazarlıklarda da onlardan yararlanıyorlar¹⁹.

1850'lerden itibaren İngiltere ile Fas arasında gemi seferleri düzenlenmeye başlaması Fas'ın ticaretinin adeta boyut atlamasına katkı sunduğu gibi dış dünya ile etkileşimini arttırdı. Bu seferler iki ülke arasında gidiş gelişlerde önemli artış meydana getirdi. Bu seyrüseferlerden en çok yararlananlar ise Yahudilerdi. Çünkü İngiltere'deki soydaşları ile temasa geçme fırsatı buldular. Buna mukabil İngiltere'den pek çok İngiliz vatandaşı Yahudi Fas'a yöneldi. Bu seferler sayesinde bilhassa tekstil alanında ticaret kapasitesi arttı. İngiltere'de tekstilin merkezi konumundaki Manchester'ın okyanusa kıyısı olmamasına rağmen İngilizler bir kanal vasıtasıyla bu şehri denize doğrudan bağladılar. Bu sayede Manchester'ın dünyanın pek çok limanı ile olduğu gibi Tanca ve Fas'ın diğer liman şehirleri arasındaki taşımacılık hacmi yıllar geçtikçe katlandı. Mobilya ve çeşitli lüks eşyaların transferi çok hızlı bir gelişme gösterdi. Yahudiler ticaretin başlangıcından itibaren yerlerini alarak Fas cenahında bu ticaretin en önemli unsuru haline geldiler²⁰. İki ülke arasında gelişen ticaret ve iletişim Yahudiler arasında Avrupa kültürü ve dilinin yaygınlaşmasını sağladı. Aileler çocuklarına İngilizce eğitimi ve İngiltere tarzı eğitim aldurmaya başladılar. Hatta İngiltere'ye göç ederek bunu daha kalıcı hale getirdiler fakat anavatanları ile bağlarını koparmadılar. Asrın başlarından itibaren Fas Yahudileri

¹⁶ Ben Srhir 2005, 116

¹⁷ Ben Srhir 2005, 116-117

¹⁸ Ben Srhir 2005, 112

¹⁹ Chouraqui 2001, 119; <https://www.salom.com.tr/haber/115158/-fas-yahudiliginin-izleri-ve-bugunu>

²⁰ Schroeter 1981-1982, s. 60-62; Marglin 2016, 58

İngiltere’de bulunan Yahudilerle evlilikler yapmaya başlamışlardı. Asrın ortalarında başlayan deniz trafiği ile bu akrabalık oranı arttı. Buna verilebilecek en önemli örneklerden birisi de Fas’tan Londra’ya göç eden Sefarad Yahudi ailesi olan Montefiorelerdir. Bu aile İngiltere’de oldukça nüfuz sahibiydi. Moses Montefiore, Sir unvanını alan ve Londra belediye başkanı seçilen ilk Yahudi’ydi²¹.

Yahudiler hem ticaret hem de diplomaside Avrupa ve Fas arasında aracı olarak hareket etmek için ulus ötesi ağlarından ve çok dilliliklerinden yararlandılar. Fas pazarlarına olan ilgi artarken ve yabancı güçler diplomatik varlıklarını arttırırken özellikle Yahudiler her iki dünyayla da çalışabilecek bireylere yönelik artan talebin sunduğu fırsatları değerlendirdiler. En başarılıları Avrupa ile ithalat-ihracat dengesini ellerinde tutan kıyı kentlerinde yaşayan tacirlerdi ve pek çoğu ticareti önemli ölçüde kolaylaştırdığı için yabancı himayesi aldılar ya da bunların uyuşuna geçtiler²².

Ülke içi ticarete bir hayli aktif olan Yahudiler, ticaret yaptıkları kişileri zaman içinde ekonomik olarak zor durumda bırakacak yollara başvurabiliyorlardı. Şöyle ki; sattıkları malların bedelini tahsil etmek yerine krediyle satıyorlar, borç veriyorlar böylelikle karşı tarafı kendilerine bağlamış oluyorlardı. Ayrıca çobanlara yünleri, çiftçilere buğdayları için avans vererek ürünlerin belli bir tarihe kadar kendilerine teslim edilmesini sağlıyorlardı. Böylelikle malları piyasaya çıkmadan evvel satın almış ve daha fazla kar elde etmiş oluyorlardı. Zira ürün daha hasat edilmeden kendileri tarafından toplandığı için kaçınılmaz olarak fiyatı kendileri belirliyorlardı. Bu tek taraflı kar döngüsü içinde çok sayıda köylü borç ve kredi batağına saplanmış oldu ve her yıl bir önceki yıla ait borçlarını ödemek için ürünlerini hasattan önce satmak zorunda kaldı. Ertelenen borçlar, geri ödeyememe riskini beraberinde getirdi. Çünkü tarımda makineleşme henüz gerçekleşmemiş olduğu için köylülerin ekip dikebildikleri ürün ya da besleyebildikleri hayvan sayısı aşağı yukarı aynıydı. Bundan başka ulaşım da büyük bir sorun teşkil ediyordu. Oysa faizle alınan borçlar katlanıyordu (Marglin 2016, 60-62).

Avrupa uyuşuna geçenler ve himaye alanlar ticaretin yanı sıra faiz işine de dahil oldular. I. Mevlay Hasan’ın saltanatı sırasında (1878-1883) meydana gelen kıtlık adeta Yahudiler için bir fırsat oldu. Çünkü aylık %5 ile %25 arasında değişen faiz oranlarıyla borç veriyorlardı. Ekim yapmak zorunda olan çiftçiler bu yüksek miktardaki borcu almak zorunda kaldılar. Tabi bir müddet sonra borçlarını ödeyemez hale geldiler. Fransız konsolos Patenotre ülkesine sunduğu raporunda “*Fes’te 32 Yahudi faizci tarafından mahkemeye düşürülen en az 6 bin Müslüman’ın olduğunu*” bildiriyordu²³. Bu durumun önüne geçmek isteyen Sultan, özellikle büyük sermaye sahibi Yahudilere müdahale etti. Bu Müdahale kan dökmeye kadar vardı. Bunu unutmayan Yahudiler ise azınlık olmalarına rağmen Fas’ta ekonomik, siyasi vs pek çok alanda nüfuzlarını kullanarak ilerleyen yıllarda tam tersi nispette etkin hale geldiler. Bu cümlelerden hareketle bütün Yahudilerin ülke ticaretinde etkin olduklarını ve refah içinde bir hayat sürdüklerini düşünmek yanlış olur. Zira toplam Yahudi nüfusunun yaklaşık %6’sı zenginler zümresini oluştururken geriye kalan Yahudilerin büyük çoğunluğu yoksuldu. İşte Fas ticaretini elinde tutan ve büyük paralara hükmedenler bu zümreydi. Bu Yahudiler, Fas’ta Fransız varlığının kendini hissettirmeye başlamasından itibaren Fransızların etkisinde kalmaya başladılar. Sömürge döneminin ilk yıllarından itibaren Yahudilerin ticari kazanımları akamete uğramış gibi görünse de durum kısa süre sonra aslına rücu etti²⁴.

Yusuf Besalel, “*Yahudilerin ticaretteki ehliyetleri ve güvenilirlikleri dolayısıyla geçmişten gelen bir ayrıcalıklarının olduğunu zira Fas Kralının en yakın danışmanlarının halen Yahudiler olduğunu*” ifade eder. Nitekim Fas Yahudi cemaatinin önde gelenlerinden olan Serge Berdugo 2006’dan bu yana Kral VI. Muhammed’in gezici büyükelçisi ve aynı zamanda Fas Yahudileri Dünya Örgütü’nün seçilmiş başkanı, Andre Azulay ise kraliyet danışmanı olarak görev yapmaktadır²⁵. Besalel’in de ifade ettiği gibi mevcut kral VI. Muhammed’in en yakınında yer alan ve Fas ticaretine yön verenler Yahudilerdir. Yahudilerin kahir ekseriyeti İsrail Devleti’nin kurulmasından itibaren ülkeyi terk etseler de ülkelerinde kalanlar Fas ticari hayatında ve yönetiminde etkinliklerini halen sürdürmektedirler.

²¹ Schroeter 1981-1982, s. 60-62

²² Marglin 2016, 58

²³ Konsolos Patenotre’dan aktaran Bowie 1976, 8-11

²⁴ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>

²⁵ <https://www.salom.com.tr/haber/115158/-fas-yahudiliginin-izleri-ve-bugunu>

1.1. Ticaret Merkezi Olarak Mellahlar

Yahudiler şehirlerde istedikleri yerlerde oturamazlardı. Mellah adı verilen mahallelerde mütemekkinlerdi. Yüksek ticari potansiyeli sebebiyle Yahudiler dışındaki gayrimüslimler de bu mahalleleri tercih edebiliyorlardı. XIX. asrın sonlarından itibaren Avrupa'dan bir kısım Hıristiyan zanaatkar, Hollandalı, Britanyalı, İberyalı tacir de bu mahallelerde ikamet etmeye başladı. Ev ve ticarethane kiralayarak Yahudilerle ticari ilişkilerini kuvvetlendirdiler. Bunlar ise nüfusun yaklaşık çeyreğini oluşturuyorlardı. Yaşamaları da Müslümanlar da bu mahallelerde varlık gösteriyorlardı. 1890 tarihli nüfus sayımına göre Marakeş'teki mellahta bulunan hane ve dükkanların yaklaşık %10'u Müslümanlara aitti. Kiralarını toplamak, mülklerini kontrol etmek, saygı duyulan din adamlarının mezarlarını ziyaret etmek, Avrupalılar ile temasa geçmek, Yahudi kasaplarından koşer²⁶ et almak, bir kısmı alkol almak, kumar oynamak hatta hayat kadınları ile birlikte olmak için gelirlerdi²⁷. Ticari potansiyel beraberinde zenginliği getirdiği için zaman zaman bu mahallelere baskınlar olabiliyordu. Bu nedenle kapılar her gece kapatılır hatta bekçiler kola çıkarlardı. Burada yaşamın-en azından belli dönemlerde- bazı şartları vardı. Yahudiler gündüz mellahtan çıkana kadar yürürler ve ata binemezlerdi. Dışarıda ise sadece katırlara binebilirlerdi. Ülkeyi terk edecekleri vakit çıkış bedeli ödemek zorundaydılar. Zorunlu kıyafet uygulaması vardı. Bu uygulamalar Mevlay Süleyman (1798-1822) ve Mevlay Abdurrahman (1822-1859)'ın saltanatları zamanında oldukça belirgin bir hal aldı²⁸. Buna mukabil Yahudiler de ticaret için Müslümanların meskun olduğu Medinelere giderlerdi. En sık rastlananlar ise sarraflar, simkeşler, terziler, tefecilerdi. Ayrıca yağ, sülfür, badem, pamuk, arpa, balmumu, et gibi ticari malları satan tacirler de Medinelerde yaşayan ahalinin aşına olduğu Yahudi tacirlerdi²⁹. Yahudilerin bu mahallelerden mülk almaları yasaktı fakat kiralayabilirlerdi. Yahudiler için Medineler zaman zaman endişe verici olabildiği gibi ticaret için önemli bir merkez ve bir köprü, her iki dinin mensupları için de kutsal sayılan mübarek insanların kabirlerinin bulunduğu yerlerdi³⁰.

2. Eğitim

Bütün Yahudiler için eğitim gerekli görülüyordu. Zenginler kendi çocuklarını okutmalarının yanı sıra yoksulların ve yetimlerin eğitimi için yardım etmeyi bir zorunluluk olarak görürlerdi. Yetişkinler her gün dinlerini ve tarihlerini incelemeye zaman ayırmaya çalışırlardı. Fas'ın da içinde bulunduğu Mağrib ülkelerindeki Yahudiler, diğer ülkelerdeki dindaşları gibi çocukların çok erken yaşlarda eğitilmeleri gerektiğine inanırlardı. Çünkü *Tora'nın içeriğinin çocuğun ruhuna yeni kağıda mürekkep gibi işlendiği*³¹ anlayışı egemendi. Korsanlar kıyı şehirlerine sık sık saldırılar düzenler ve Yahudileri, özellikle çocukları kaçırdılar. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Tora'nın kitap ehline fidye ödemekle yükümlü tuttuğunu bilmeleriydi. Erkek çocuklarının eğitimleri sinagoglarda yapılırdı. Zenginler çocukları için özel öğreticiler tutar, bu öğreticiler ayrı konutlarda ya da çocuğun evinde yatılı olarak kalırlardı. Sinagoglarda verilen eğitimin tamamlayıcıları ise ebeveynlerdi. Kız çocukları ise mektebe gitmiyorlardı. Buradan Yahudilerin kızlarının eğitimlerine karşı oldukları anlamının çıkarılmaması gerekir. Okuması istenen kız çocukları evlerinde bir nevi özel ders alırlardı. AIU'nun kurulması ve yaygınlaşmasıyla kız çocuklarının okuma yazma oranında artış meydana geldi. Pek çok

²⁶ Sefarad Yahudileri kaşer, Aşkenaz Yahudileri koşer diyordu. Yahudiliğe göre yenilmesinde dinen bir sakınca bulunmayan ürünlerdir. Bunları belirleyen kurallara ise kaşerut ya da kaşrut denilir. Müslümanlar da Müslüman birisinin kestiği hayvanın etine ulaşamaz ise ehl-i kitap tarafından kesilen hayvanların ürünlerini alıp tüketebilmeleri için Ulemanın fetvası vardır. Lakin Faslı Müslümanların Müslüman kasap bulmakta sıkıntı çekmediği malumdur. Kurt, 2010, 122.

²⁷ Gottreich 2004, 125

²⁸ Meakin 1892, 381

²⁹ Gottreich 2004, 125

³⁰ Clancy-Smith 2008, 947; Schroeter 2016, 46-48; Fas'ta Yahudiler için kutsal sayılan dini merkezler vardır. Yahudi din büyüklerinin ve pek çok Yahudi'nin buralarda medfun olması nedeniyle yurt içinden ve bilhassa dünyanın pek çok yerinden Yahudiler bu merkezlere hacı olmak için gelirler. Bu yerlerin en önde gelenleri ve en çok bilinenleri ise Meknes, Kazablanka, Fes, Marakeş ve başkent Rabat'tır. Örneğin Meknes şehrinde bulunan Yahudi mezarlığı çok sayıda Yahudi ziyaretçi çekmektedir. Bir Yahudi mahallesi olan mellahtaki boş alan 1682'de Yahudilere tahsis edilmiş, onlar da mezarlık haline dönüştürmüşlerdi. O tarihten itibaren pek çok Yahudi buraya defnedildi. Bunlar arasında belki de en yaygın olarak bilinen Haham Raphael Berdugo'ydu. Berdugo'nun kabri en çok ziyaret edilen kutsal mekanlardandır.

³¹ <https://torah.org/learning/pirkei-avos-chapter4-25/>

eğitilmiş Yahudi kadının öğretmen, kaligraf ve katip olarak geçimini temin etmesinden bu durum anlaşılabilir³².

Yahudiler için eğitim alanında oldukça önemli bir gelişme de AIU'nun Fas'ta mektepler açmaya başlamasıyla meydana geldi. 19. asırda Osmanlı Devleti eğitim de dahil olmak üzere pek çok alanda reformist politikaları hayata geçirdiği zaman Fas Yahudileri de Sultan Seydi Muhammed (1859-1873)'e baskı yaparak Tanzimat benzeri reformları hayata geçirmesini sağlamayı amaçladılar. Sultan ise İslami adalet ve koruma sistemi olarak adlandırılabilir olan Dahir'i ilan etti. Sistem Yahudiler lehine olarak Fransız sömürgeci gelene kadar devam etti. Bu durum Avrupa konsoloslarının korumasını ve özellikle 1863'ten itibaren AIU ve Anglo-Jewish Association (AJA) olmak üzere Avrupa Yahudi organizasyonlarının nüfuzunu beraberinde getirdi. Böylelikle AIU ilki Titvan'da olmak üzere 1862'den itibaren Fas'ın kıyı şehirlerinde okullar açmaya başladı³³. Bu tarih AIU'nun da kurulduğu yıldır. Bu da Fas'ın Yahudiler için ne anlam ifade ettiğini göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur. Bu okula ilk yıl 110 öğrenci kabul edilirken 200 öğrenci, sınıf ve öğretmen eksikliği nedeniyle geri döndürüldü. Dernek bir diğer okulunu 1870'te Tanca'da açtı³⁴.

XIX. asrın sonları ve XX. asrın başında Fas Yahudi elitinin liderleri tarafından Tanca, Titvan, Suveyra ve Kazablanka gibi şehirlerde vücuda getirilen komiteler AIU ve AJA'nın adeta birer aygıtı gibi hareket ediyorlardı. Bu komitelere Arapça'da Jamaat al Yahud, İspanyolca'da Junta ve İbranice'de Maamad denildi. Yetki alanları evvelden hahamın ve ticaret oligarşisinin elinde olan bu komiteler yabancı devletlerin himayelerine girmekle kalmadılar aynı zamanda AIU ve AJA'nın çalışmalarında da etkinlik gösterdiler. Eğitimde, hayır cemiyetlerinde, gelir ve giderde hasılı pek çok işte bu etki kendisini bariz bir şekilde hissettirdi³⁵. Konsoloslardan destek bulan Yahudiler kendilerine taraftar, konsoloslar da Fas'ın iç işlerine müdahale etmek için bir gerekçe bulmuş oldular³⁶. Bu durum da AIU ve AJA'nın adı geçen şehirlerde hareket alanını genişlettiği gibi ileriye dönük yatırımları için de daha cüretkâr davranmalarına olanak sağlıyordu.

Bunun en bariz örneklerinden biri de Suveyra'da açtıkları mektepti. Fas'ın en aktif ticaret merkezlerinden olan bu şehirde oldukça fazla Yahudi nüfusu vardı. Bu nüfus Avrupa konsoloslarından ve Avrupa'da bulunan Yahudi cemaatlerinden destek gördükleri için ekonomileri gelişmişti. Şehirdeki Yahudi nüfusu ile kültürel, dini, ekonomik vs. etkileşimi arttırmak için AIU yöneticileri harekete geçti ve 1888'de Fransız konsolos Auguste Beaumier'den AIU şehirdeki Yahudi erkek çocuklarına yönelik bir mektep açılması için yerel yönetimle temasa geçmesini istediler. Konsolosun çalışmaları ve derneğin kendisine sağladığı destek sayesinde aynı tarihte burada bir okul açıldı. Okulun aktivitelerinde en önemli pay sahibi de yine bu konsolostu³⁷. Diğer ülkelerdeki okulların aksine Fas'taki AIU okulları İbranice ve Yahudi çalışmalarında oldukça başarılı işler yaptılar. Halbuki AIU ve Fransızlar için en önemli görev Fransızca ve Fransız kültürünün öğretilmesiydi. 1902'de Tanca'daki Fransız bakan Saint-Rene Taillandier: *Müslümanların laik eğitime karşı ilgisizliği göz önüne alındığında*³⁸ AIU'nun Fransız dili ve kültürünün yayılmasına katkıda bulunduğunu ifade etmişti³⁹. Bu düşünce AIU ve Fransızların bu okullaşma faaliyetlerinden beklentilerinin ne olduğunu açıkça izah eder.

³² Taieb-Carlen vd 2010, 71

³³ Schroeter-Chetrit 2006, 176; <https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>

³⁴ Slouschz 1927, 381-383; Taieb-Carlen vd 2010, 119

³⁵ Schroeter-Chetrit 2006, 178

³⁶ Schroeter-Chetrit 2006, 176; Marglin 2016, 124

³⁷ Schroeter-Chetrit 2006, 176

³⁸ Müslüman çocukları arasında okumak yerine baba mesleğine yönelmek ve erken yaşta bu mesleği benimsemek daha fazla rağbet görüyordu. Kızlar ise zirai işler, ev işleri, mutfak işleri, işlemecilik, ev ve çocuk bakıcılığı gibi işleri öğrenirlerdi. Fakat iş insanı, öğretmen, hemşire, ebelik gibi işlerde de oldukları duyulmadık şeyler değildi. (Taieb-Carlen vd 2010; 72). Tabii bunun da bir gerekçesi vardı. Ailenin erkek çocuğu tarlayı işlemek, hayvanları otlatmak; kız çocukları ise küçük yaşlardan itibaren ev işlerine yardımcı olmak, geleneksel el tezgahlarında halı kilim dokumak ve çeyiz dizmek zorundaydı. Zaten köylerinde, kasabalarında ya da mahallelerinde okumuş insan sayısı bir hayli sınırlıydı. Geçim ve gelecek endişesi nedeniyle Müslüman aileler çocuklarını mekteplere göndermeye pek de niyetli değillerdi.

³⁹ Taieb-Carlen vd 2010, 120

1883-1901 yılları arasında Fes, Mogador, Kazablanka ve Marakeş'te de AIU'nun mektepleri açıldı⁴⁰. 1901'e gelindiğinde bu mekteplerdeki kız ve erkek toplam kayıtlı öğrenci sayısı 2500'dü. Aynı yıl Meknes ve Larache'ta okullar açıldı. 1912'ye kadar yani Fransızlar geldiğinde Rabat, Mazagan, Safi ve Settat'ta da okullar vardı ve toplam kayıtlı öğrenci sayısı yaklaşık 5.500'dü. 1950-1951 eğitim dönemine gelindiğinde Fas'ın üç bölgesinde 69 ilkokul ve bunlara kayıtlı 25.000 öğrenci vardı. Buna ilave olarak Rabat, Fes, Marakeş'te okul bitirme sınavları yapan devam sınıfları vardı. Buralarda ağaç oymacılığı, metal işleri, elektrik, sıhhi tesisat işleri, köşkerlik, terzilik kursları vardı. Marakeş ve Meknes'te zirai alanda da eğitim veren okullar mevcuttu⁴¹. Kazablanka, Fes, Mazagan, Safi, Marakeş, Bojad (Ebu'l Ce'd) ve Midelt'te kızlar için terzilik atölyeleri ve Mogador'da bir rençberlik okulu, 4.000'den fazla Yahudi çocuğu için Tevrat okulları ve devlet okulu⁴², Kazablanka'da bulunan Ayn Sebaa ve Anfa'da meslek okulları (1946), yine Kazablanka'da Trahomlu Çocuklar Enstitüsü (1950), İşitme Engelli Çocuklar Enstitüsü (1952) ve Görme Engelli Çocuklar Enstitüsü (1953) açtı. AIU okulu kısa süre içerisinde önemli başarılar elde etti. Buna rağmen Fas'ta binlerce Yahudi çocuğu ekonomik sıkıntılar ya da kırsalda veyahut okula uzak yerlerde yerleşik olduğu için okula gidemedi. Çocuk yaşta çalışmak ve aile bütçesine katkıda bulunmak zorunda olan Yahudi çocukları da bu okullara devam edemeyenler arasındaydı. Marakeş, Kazablanka ve Meknes gibi Yahudi nüfusunun en kalabalık olduğu yerlerde öğretmen eksikliği ya da sınıfların yetersizliği nedeniyle kayıt sayısı bazı dönemlerde sınırlı tutuldu⁴³.

Yahudiler, ticari hayatta önemli roller üstlenme, Müslümanlar karşısında kendilerine bir partner, bir hami bulma hususunda eğitimin ne kadar önem arz ettiğinin farkındaydılar. Esasen bu durum sadece Fas Yahudileri için değil tüm Ortadoğu Yahudileri için geçerli bir durumdu. Bunun için okumaya, çocuklarını okutmaya ve dil öğrenimine ağırlık verdiler. Sadece AIU okulları değil misyoner mektepleri ve devlet okullarında da eğitim almak için oldukça istekliyidiler. Kızlarını da bu okullara gönderdiler ve dil öğrenmelerini desteklediler. Bu durum Yahudi kadınlarını ticari ve sosyal hayatta daha görünür hale getirdi. Aynı durumu Müslümanlar için söylemek pek imkan dahilinde değildi⁴⁴. Yahudilerin okur yazarlık oranlarının Araplar ve Berberilere nispetle bir hayli yüksek olması ve yabancı dil/diller bilmeleri siyasi alanda tercih edilebilirliklerini de arttıran önemli etkenlerdi.

3. Fransız Himayesinde Fas

19. asırda başlayan Avrupa ile etkileşim Yahudilerin menfaatine uygun sonuçlar doğurdu. Modern mobilya üretimi, Avrupa tarzı pazarlar, itiriyat depoları, oteller ve daha pek çok yenilik neredeyse tamamen Yahudilerin eseri idi. Yahudiler Ortadoğu'nun kilit şehirlerinden olan Bağdat, Kahire, İskenderiye, Beyrut, Halep ve tabii Tanca, Titvan, Kazablanka, Rabat gibi şehirlerde, modern bankaların ve finans kurumlarının da kurulmasında öncü oldular. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere işbirliği yaptığı Batılı devletler bu yeniliklerin hayata geçirilmesinde Yahudileri siyasi, ekonomik olarak desteklediler. Bu şehirlerin Avrupa ile yoğun ticaret ağları vardı. Öteden beri liman şehirleri ve ticaret merkezlerinde bir hayli aktif olan Yahudiler buharlı gemiler ve demiryolları sayesinde büyük servet sahipleri haline geldiler. Fransızlar, sömürgeciliğin özüne uygun olarak Fas Yahudilerini himayelerine almak ve onlardan tam anlamıyla istifade etmek amacıyla onlara vatandaşlık veriyor, modern dünyaya dahil etmeye çalışıyorlardı⁴⁵. Modern sanayi, teknolojik gelişme ve ticari kazanç sosyal hayatta da önemli değişimler meydana getirdi. Yahudiler mellahların dışındaki mahallelere yani Müslümanların meskun olduğu medinelere taşınmaya, sokaklarda ve parklarda

⁴⁰ AIU'nun Marakeş'te 1900-1901 kışında kurulması mellahın Müslümanlarca kullanımına yeni bir boyut getirdi. Okul Müslüman güvenlikçiler ve bazı Müslüman yardımcılar istihdam etti. Okulun açılışından itibaren sınırlı sayıda Müslüman öğrenci okula kabul edildi. AIU bir Arapça profesörü istihdam etmeyi düşündüyse de bunun gerçekleşip gerçekleşmediği belli değildir (Gottreich 2004, 125-126). Dernek güvenlikçiler, yardımcılar istihdam ederek ve sınırlı sayıda da olsa Müslüman talebe kabul ederek gelebilecek tepkiler ve saldırıların önüne geçmeye çalıştı. Fas'ta adeta beşinci kol faaliyeti yürüten AIU'nun faaliyetlerinin sekteye uğraması ya da sona ermesi doğrudan doğruya Fransız çıkarlarının zarar görmesine yol açabilirdi.

⁴¹ <https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>

⁴² Chouraqui 2001, 212

⁴³ Chouraqui 2001, 212

⁴⁴ Schroeter 2016, 54-55

⁴⁵ Schroeter-Chetrit 2006,174

Müslümanlarla birlikte görünmeye başladılar. Yeni açılan sinema, tiyatro gibi yerlerde Yahudiler ve Hıristiyanlar Müslümanlarla bir arada film ve temsiller izler oldular. Hatta yeni saç modelleri ile Yahudilerin de içinde bulunduğu her dinden bayanlar sokaklara çıkmaya başladılar⁴⁶. Burada en önemli pay sahibi Fransa⁴⁷ ve onun devamında İngiltere'ydı. Yahudilerin bu değişim ve dönüşümü kuşkusuz Müslümanları ve elbette bütün ülkeyi etkiledi. Geçen asırda mahallelerinin dışında ata binemiyor, gayrimüslim oldukları için Cizye vergisi ödüyorlarken artık neredeyse eşit statüye gelmişlerdi. Yani dış güçlerin müdahalesi ve 1912'de imzalanan Fes Antlaşması ile gelen Fransız Mandası Yahudilere menfaat sağlamış oldu. Oysa bu antlaşma Fas'ı idare eden Şerifan yönetimini sonlandırmadığı gibi Fransız Yüksek Komiserine sadece Arap ya da Berberi olmayanların yönetimini devrediyordu. Buna Yahudiler de dahildi ve Fas'ın 7 milyonluk nüfusunun yaklaşık 1 milyonuna tekabül ediyordu⁴⁸.

4. İsrail'in Kurulmasına Giden Sürecin Fas Yahudilerine Etkisi

Bu ve buna benzer hadiselerin yanı sıra Siyonistlerin çalışmalarından dolayı Diasporanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kuzey Afrika'da da bir kısım Yahudi için Siyon'a dönüş bir umut olmaktan çok bir zorunluluk haline aldı. Böyle hissedenlerin yeni kurulan İsrail'e ulaştırılması pek müşkül olmadı. Fakat diğerlerinin doğup büyüdüğü topraklarından koparılması ve hiç bilmedikleri bir coğrafyaya göç etmeleri oldukça zordu. Bu zorluğun farkında olan Siyonistler Faslı Yahudiler arasında din ve milliyet kavramını işlemeye başladılar. Bölgede modern Siyonizm'e yönelik çalışmalar özellikle 1900-1914 yılları arasında Siyonist derneklerle bazen de bu dernekleri ziyaret eden ya da onların arasına yerleşen Avrupalı Siyonistler tarafından başlatıldı. Basel'de 1897'de toplanan ilk uluslararası Siyonist kongresinden üç yıl sonra Rus doktor Yaakov Berliawski, Titvan'a yerleşti ve orada yerel destekçileriyle birlikte Shivat Zion (Siyon'a Dönüş) Derneğini kurdu. Bunu Suveyra'da kurulan Shaare Zion takip etti. Üçüncü dernek Ahavat Zion adıyla Safi'de kuruldu. 1908'de Hibbat Zion (Hovevei Zion olarak da bilinir) topluluğu Fes'te kuruldu. Bu topluluk faaliyetlerini komşu Sefro ve Meknes'i kapsayacak şekilde genişletti.

Siyonistlerin Fas Yahudileri arasındaki çalışmalarına katkı sunan bir başka önemli gelişme İngiltere'de meydana geldi. Başbakan Lloyd George'un kabinesinde Dışişleri Bakanı olan Arthur Balfour'un girişimleriyle Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını destekleyen 1917 Balfour Deklarasyonu ilan edildi. Bunu müteakiben 1920'de İtalya'nın San Remo şehrinde düzenlenen San Remo Konferansı Siyonistlere önemli fırsatlar sundu. Bu iki önemli gelişme Fas'ta Yahudi Siyonistler ve Siyonist cemiyetlerce takdirle karşılandı ve yerel Siyonistleri Avrupa Siyonizmi ile bağlarını güçlendirmeye teşvik etti. Fas'ı ziyaret eden ya da Fas'ta yaşayan Wolff Hailperine, Anshel Zeimig Spivacoff, Zeide Schulmann ve Solomon Cagan gibi doğu Avrupa kökenli Aşkenazi Siyonistleri bu çabada yerel Siyonistlere yardım ettiler. Siyonist sempatanlarının önemli bir bölümü ya hahamlardan ya da AIU okullarından mezun olanlardan oluşuyordu. Bahsi geçenleri Yahudi Ulusal Fonu (The Jewish National Money Fund) ve Yahudi Vakfı Fonu (Jewish Foundation Fund) destekliyordu. Fon yöneticilerinden Dr. Nathan Halpern ve Ariel Bension 1920'lerin başında Fas'ı ziyaret ettiler. Ziyaretleri sırasında Tanca, Titvan, Kazablanka, Rabat ve Fes'te bulunan belli başlı merkezlerdeki Yahudi topluluklarını Filistin'de kurulması planlanan Yahudi devleti ve kurulduktan sonraki süreç hakkında bilgilendirdiler⁴⁹. Kuruldukları yıllardan Fransız sömürgesinin başlamasına kadar olan süreçte bir hayli aktif olan bu dernekler sömürge ile birlikte ya pasifize oldular ya da ortadan kalktılar. Fakat 1930'larda ve 40'larda yenileri ortaya çıktı⁵⁰.

⁴⁶ Schroeter 2016, 49-51

⁴⁷ AIU'nun görevlendirdiği Fransız Yahudisi öğretmenler Fas'ta sadece şehirlerde değil köylerde de çalışmalar yürüttüler. Bu öğretmenler Batılı tarzda giyinerek bir rol model olarak öğrencilerini etkilemeyi amaçlıyorlardı. Başarılı oldukları takdirde en önemli kültür öğelerinden olan giyim kuşam büyük bir dönüşüm içine girecek belki de ortadan kalkacaktı. Bu hususta terakki gösterdikleri kısa süre sonra anlaşıldı (<https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>).

⁴⁸ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>

⁴⁹ Laskier 1994, 32, 34

⁵⁰ Laskier 1994, 32

Siyonistlerin lehine olarak Avrupa'da önemli gelişmeler olsa da onların faaliyetlerini tasvip etmeyenler de vardı. Bunun en bariz örneklerinden biri de AIU'nun Fransa'daki yöneticileri ve Fas'taki temsilcileriydiler. Bunlar kurulması muhtemel bir Yahudi devletine muhalefet etmedikleri gibi bu oluşumu bizzat destekleyen İngiltere ile de ters düşmek niyetinde değillerdi. Lakin Siyonistlerin faaliyetlerinin Fransa'nın Fas'taki çıkarlarına aykırı olduğu düşüncesindeydiler. Özellikle General Louis Hubert Gonzalve Lyautel yönetimindeki (1912-1925) Fransızlar Yahudi ya da Müslüman olsun milliyetçi bir çabayı Fransız yönetimini zayıflatmaya yönelik bir hareket olarak algılıyordu. Lyautey'nin 1925'te görevden ayrılmasından sonra da bu politikayı sürdürmekte kararlı olsalar da iki dünya savaşı arası dönemde meydana gelen hadiseler Fransızların Fas ile olan bağlarını kaçınılmaz olarak zayıflattı. AIU, faaliyetlerini sürdürse de Siyonistlerin çalışmalarını sekteye uğratacak kuvvetli bir muhalefet meydana getiremedi⁵¹.

Siyonistlerin işini kolaylaştıran bir başka önemli husus ise yoksulluktu. Fakir Yahudiler arasında Yahudi İstihbarat Teşkilatı'nın ajanları çalışmalarını arttırdılar. Fakirliği adeta bir silah gibi kullanmayı başardılar AIU ile aralarında ihtilaf çıkmasını istemeyen Siyonistler söylevlerinde Yahudilerin Fransız vatandaşı olmasını desteklediklerini, kendilerinin sadece hayır işleriyle ilgilendiklerini ısrarla vurguladılar. Bu aslında Siyonistlerin hedeflerini gerçekleştirmeleri için bir taktikti. Yaklaşan II. Dünya Savaşı nedeniyle sömürge yönetiminin gevşemesinden istifadeyle daha rahat hareket etmeye başladılar ve bir yandan da olası büyük göç için çalışmalarını yoğunlaştırdılar⁵². Fas'ta ve Filistin'de şartların olgunlaştığı kanaati hasıl olunca Mossad ve Yahudi ajanları 1947-1948 yıllarında büyük göçü organize etmek için harekete geçtiler. Nihayet ilk göç Cezayir kıyılarından gerçekleştirildi. Elbette içeriden de Mossad'a yardım eden insan kaçakçıları ve Siyonistler vardı. Uca kıyılarından Cezayir'de bulunan kamplara ulaştırılan Yahudiler buradan gemilerle Filistin'e sevk edildiler. İsrail Devleti kurulmadan evvel 250.000 nüfus ile İslam coğrafyasındaki en kalabalık Yahudi topluluğunun yaşadığı ülkelerden olan Fas'ta 1948'den itibaren İsrail'e yönelik önemli nüfus hareketleri meydana gelmeye başladı⁵³ ve tarihler 1964'ü gösterdiğinde geride 30.000⁵⁴, 1992'de ise sadece 10.000 Yahudi kalmıştı ve bunların neredeyse tamamı Marakeş, Kazablanka, Rabat gibi büyük şehirlerdeydi. Oysa aynı asrın başında her üç Fas Yahudi'sinin biri sahra periferisininin kuzeyinde ya da Berberi yüksek arazilerinde yaşıyorlardı⁵⁵.

İsrail Devleti'nin kurulmasından ve buraya olan büyük göçün üzerinden çok geçmeden Fas bağımsızlığını ilan etti (1956). Lakin ülkede bir türlü huzur ve istikrar sağlanamadı. 1962'de ise Cezayir bağımsız oldu ve kısa süre sonra iki ülke arasında sınır anlaşmazlıkları baş gösterdi. Cezayir ve Mısır'ın faaliyetlerinden fevkalade rahatsız olan ve Fas'ı Arap birliğinden uzak tutmak gayretinde olan İsrail, Krala kalkan oldu. Bunu müteakip İsrail, Fas hükümetine istihbarat, ordusuna silah desteği sağladı, pilotların eğitimini üstlendi. Dış müdahaleyi ve istikrarsızlığı istemeyen Kral bundan memnuniyet duydu. Zira Batıyı arkasına alan İsrail'in desteği önemliydi. 1967 Haziran Savaşı ve 1973 yılındaki Arap-Yahudi savaşlarından da İsrail zaferle ve güçlenerek çıkınca Fas bu devlete yaklaştı ve iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gelişti.

⁵¹ Laskier 1994, 50, 51

⁵² Laskier 1994, 34, 50, 51

⁵³ Buradaki Yahudiler 1948'de Ortadoğu'daki toplam Yahudi nüfusunun dördte birine eşitti. Laskier 1964'te bu sayıyı 30 bin olarak verirken (Laskier 1989, 323) Munson 1970'lerde 45 bin olduğunu ve Arap dünyasında kalan Yahudilerin büyük çoğunluğunu meydana getirdiğini ifade eder (Rosen 1972, 435-436). Margling ise 1850'lerde 60 bin olan nüfusunun 1956 yılında yani ikinci Arap-İsrail Savaşı sırasında 275 bine kadar ulaştığını ifade eder (Marglin 2016, 5) Fakat bu sayı biraz abartılıdır. Çünkü 1948'de Yahudi devleti kurulunca ilk göç buradan gerçekleşti. Bir anda olmasa da yıllar içerisinde pek çok Yahudi vatanlarından İsrail'e göç etti/ettirildi. İlk göç hareketinin Fas'tan başlaması bir tesadüf değildi. Zira bu göç hareketi biraz da Siyonist örgütlerin uzun soluklu çalışmalarının sonucuydu. Gerek Fas'taki gerek Fas dışındaki Siyonist örgütler kapsamlı göç için çok ciddi çalışmalar yürüttüler. Bu çalışmalar sonucu pek çok Yahudi Filistin'e göç etti. Zaten Marglin de Yahudi nüfusunu toplam nüfusa oranlarken kesin sonuç vermektan kaçınır ve %2 ila %7 arası bir oran verir.

⁵⁴ Laskier 1989, 323-325

⁵⁵ Munson 1996, 358

Sonuç

Mağrip coğrafyası, hem Atlas Okyanusu'na hem de Akdeniz'e kıyılarının olması hasebiyle önemli bir jeo-stratejik konumda yer almaktadır. Bu konumundan dolayı da eskiçağlarda kolonizasyon faaliyetlerinin, modern çağlarda da sömürgeci güçlerin ilgisini cezbetmiştir. Bölgede Yahudi nüfusunun varlığının daha eskiçağlarda Fenike kolonizasyon faaliyetleri ile başladığı genel olarak kabul görülür. Ancak Mağrip ülkesinde Yahudi nüfusunun yoğunlaşması, XV. asrın sonlarında İber Yarımadası'ndan sürülen "Sefarad Yahudileri" ile olmuştur.

Yahudi Diasporasında yaygın olarak görülebileceği gibi Fas Yahudileri de "mellah" adı verilen gettolarda mukimdirler. Ancak gettolarda (nispeten) katı tecrit kuralları görülürken, mellah adı verilen Fas Yahudi mahalleleri ise önemli birer finans ve ticaret merkezlerine dönüşmüştür. Dolayısıyla Fas Yahudileri (başta Fransız ve ardından İngilizler olmak üzere) Avrupalı sömürgeci güçlerin birer acentaları konumuna gelmişlerdir.

Fas Yahudileri, yaşadıkları ülkenin iç ve dış ticareti ile finans sistemindeki hâkim konumlarını giderek güçlendirerek XX. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüler. 1900'lü yılların başlarında Yahudi Siyonistler, "arz-ı mevut" adını verdikleri Filistin'de "yurt tutmak" için harekete geçtiler. Siyonistler bu yolda ilk adım olarak da demografik yapıyı değiştirmek için Filistin'e Yahudi göçünü hızlandırmaları gerekiyordu.

İsrail Devleti kuruluncaya kadar Orta-Doğu'daki en kalabalık Yahudi nüfusunu Barındıran ülkelerden olan Fas, Siyonistler için Filistin'e Yahudi nüfusu pompalanacak en önemli kaynaklardan biri olarak görülüyordu. Nitekim İsrail'in kuruluş tarihi olan 1948'e kadar Fas'taki Yahudi nüfusu 250.000 iken 1980'lerde bu sayı 10.000'e kadar düşmüştür.

Kaynakça

- Bowie, L. (1976). "An Aspect Of Muslim-Jewish Relations in Late Nineteenth-Century Morocco: A European Diplomatic View", *International Journal Of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1, pp. 3-19.
- Chouraqui, A, N. (2001). *Between East and West A History of the Jews of North Africa*, Illinois, USA.
- Clancy-S, Julia. (2008). "Colonial Madness: Psychiatry in French North Africa by Richard C. Keller", *The American Historical Review*, Vol. 113, No. 3, pp. 947-949.
- Gerber, J, S. (Review by), (2018). "Across Legal Lines: Jews and Muslims in Modern Morocco", *Bustan: The Middle East Book Review*, Vol. 9, No. 1, pp. 61-65.
- Gottreich, E. (2004). "Rethinking The Islamic City From The Perspective Of Jewish Space", *Jewish Social Studies*, Vol. 11, No. 1, pp. 118-146.
- Hirschberg, J, W. (1963). "The Problem Of The Judaized Berbers", *The Journal Of African History*, Vol. 4, No. 3, pp. 313-339.
- Khalid B, S. (2005). *Britain And Morocco During The Embassy Of John Drummond Hay 1845-1886*, (Çevirenler: Malcolm Williams ve Gavin Waterson), USA.
- Kurt, A.O. (2010). "Yahudilikte Koşer ve Koşer Ekonomisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, s. 103-149.
- Kurul, E. (2015). "Kartacalı Hannon ve Batı Afrika Kıyılarına Seyrüsefer", *Phaselis I*, S. 231-260.
- Laskier, M, M. (1989). "Jewish Emigration From Morocoto Israel", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 3, pp. 323-362.
- Laskier, M, M. (1994). *North African Jewry in The Twentieth Century*, New York: New York University Press.
- Levy, A. (2003). "Notes on Jewish-Muslim Relationships: Revisiting the Vanishing Moroccan Jewish Community", *Cultural Antropology*, Vol. 18, No. 3, pp. 365-397.
- Marglin, J, M. (2016). *Across Legal Lines Jews and Muslims in Modern Morocco*, USA.
- Meakin, J, E, B. (1892). *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 4, No. 3, pp. 369-396.
- Munson, H. (1996). "Muslim And Jew in Morocco: Reflections On The Distinction Between Belief And Behavior", *The Social Philosophy Of Ernest Gellner*, (Ed. John A. Hall & Ian Jarvie), Rodopi, Atlanta, USA.
- Okkar, R. (2017). "Eski Çağlardan Roma Dönemine Kıbrıs/Alashiya Adasındaki Siyasi Oluşumlara Genel Bir Bakış", *Tarihte Kıbrıs*, C. 1, (ed. Osman Köse), İstanbul, s. 29-43.
- Rosen, L. (1972). "Muslim-Jewish Relations in a Moroccan City", *International Journal Of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 4, pp. 435-449.
- Schroeter, D, J., (1981-1982). "Anglo-Jewry and Essaouira (Mogador) 1860-1900: The Social Implications Of Philantropy", *Jewish Historical Society of England*, Vol. 28, pp. 60-88.
- Schroeter, D, J.-Chetrit, J. (2006). "Emancipation and Its Discontents: Jews at the Formative Period of Colonial Rule in Morocco", *Jewish Social Studies*, Vol. 13, No. 1, pp. 170-206.
- Schroeter, D, J. (2008). "The Shifting Boundaries Of Moroccan Jewish Identities", *Jewish Social Studies*, Vol. 15, No 1, pp 145-164.

Schroeter, D, J. (2016). “The Changing Landscape of Muslim-Jewish Relations in the Modern Middle East and North Africa”, *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, (Eds: S.R. Goldstein-Sabbah, H.L. Murre-van den Berg, Brill.

Schroeter, D, J. (2021). “Jews and the Moroccan Monarchy in the Age of Imperialism”, *Jews And Muslims In Morocco: Their Interesting Worlds*, (Eds: Joseph Chetrit-Jane S. Gerber-Drora Arussy), London, pp. 39-73.

Simon, R, S. (2002). “Europe in the Middle East”, *The Jews Of The Middle East And North Africa in Modern Times*, NEW York, s. 19-29.

Slouschz, N. (1927). *Travels In North Africa*, The Jewish Publication Society of America, USA.

Taieb-Carlen Sarah ve Carlen, Amos, (2010). *The Jews of North Africa From Dido to De Gaulle-USA*.

İnternet Kaynakları

<https://torah.org/learning/pirkei-avos-chapter4-25/>, Erişim Tarihi: 04.10.2022.

<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2003-may-20-fg-jews20-story.html>, 09.10.2022.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>, 20.06.2022

<http://www.izmirjh.com/ana-sayfa/ladino-dili/>, 17.08.2022.

<https://www.avlaremaz.com/2019/04/11/arap-dunyasinin-fas-istisnasi/>, 22.06.2022.

<https://artsandculture.google.com/entity/m02hxd7y?hl=tr>, 16.08.2022.

<https://www.salom.com.tr/haber/115158/-fas-yahudiliginin-izleri-ve-bugunu>, 01.08.2022.

<https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>, 25.08.2022

<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-205/kartaca/>, 07.10.2022.

Türkiye’de Şehirleşme Deneyimleri: Sosyo-Mekânsal Görünümler

Urbanization Experiences in Turkey: Socio-Spatial Views

Araştırma Makalesi – Research Article

Alpaslan ALİAĞAOĞLU

Balıkesir Üniversitesi, Coğrafya Bölümü

alpaslan38ster@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-6198-3878

Öz

Şehirlerin çoğalması veya yatay yönde gelişimi süreci olarak tanımlanabilecek olan şehirleşme konusunda farklı çalışmalar yapılmıştır. Coğrafyacılar özellikle ülke boyutunda veya dönemsel olarak şehirleşmeyi çalışmışlardır. Bu çalışmada daha çok dönemlerin adlandırılması üzerinde durulmaktadır. Bu yapılırken şehirleşmenin sosyo-mekânsal dinamikleri dikkate alınmaktadır. Çalışmada alanyazın taraması yapılmıştır. Türkiye’de daha çok üç dönem halinde ele alınan çalışmalarda, ulus devletin şehirleşmesi, emeğin şehirleşmesi ve sermayenin şehirleşmesi adlandırılması yapılmaktadır. Bu çalışmada her dönemde ortaya çıkan mekânsal özellikler dolayısıyla ilave adlandırmalar da yapılmaktadır. İlk dönem Ankara’nın şehirleşmesi ve anıt meydanlı şehirleşme olarak da adlandırılabilir. Bunu emeğin şehirleşmesi dönemi takip etmektedir. Şehre uyum sorununun yaşandığı (şehirlileşememe) bu dönemde dolmuşlu, işportalı, gecekondulu ve apartmanlı şehirleşme yaşanmıştır. Son dönemde şehirleşmenin sosyo-mekânsal özellikleri artmaktadır. Bu dönemde çok sayıda adlandırma yapılabilmektedir. Küresel şehirleşmenin veya sermayenin şehirleştiği bu dönemi değişik şekillerde, kapalı toplumlaşma, soylulaşma, kırsal soylulaşma (büyük şehirlerden kaçış, kırsal şehirleşme), yeni yoksulluk, yeni zenginlik, bütün şehirleşme, yeni bölgeselleşme, kültürel şehirleşme ve mülteci şehirleşmesi dönemi olarak adlandırmak mümkündür.

Anahtar kelimeler: Şehirleşme, adlandırma, sosyo-mekânsal görünümler, Türkiye

Abstract

Different studies have been carried out on urbanization, which can be defined as the process of proliferation or horizontal development of cities. Geographers have studied urbanization especially at the country level or periodically. This study focuses mostly on the naming of periods. While doing this, the socio-spatial dynamics of urbanization are taken into account. The literature method was used in the study. In studies that are mostly handled in three periods in Turkey, the urbanization of the nation-state, the urbanization of labor and the urbanization of capital are named. In this study, additional denominations are made due to the spatial characteristics that emerge in each period. The first period can also be called the urbanization of Ankara and the urbanization with monumental squares. This is followed by the period of urbanization of labor. This period, in which urbanism did not occur, was a period of urbanization with minibus, hawker shops, shanty houses and apartments. Recently, the socio-spatial characteristics of urbanization have been increasing. Many names can be made during this period. It is possible to call this period of global urbanization or capital urbanization, in different ways, as geted socialization, gentrification, rural gentrification (escape from big cities, rural urbanization), new poverty, new wealth, whole urbanization, new regionalization, cultural urbanization and refugee urbanization.

Keywords: Urbanization, naming, socio-spatial views, Turkey

Giriş

Şehir, çok nüfuslu, çok işlevli, tarımsal nüfusun önemli olmadığı merkezi yerleşmelerdir. Şehirleşme, şehir sayısının artışı veya şehirde yaşayanlarının sayısının artışı olarak tanımlanabilir. Şehirleşme, sosyal, ekonomik ve coğrafik olarak şehirselleşme coğrafi görünümünün inşa edilme sürecidir. Şehirselleşme coğrafi görünümünün oluşumu antik dönemlere kadar uzanır. Arkeolojik ölçütler dikkate alındığında ilk şehirleşen alanlar, Ortadoğu, Nil Vadisi, İndüs Vadisi, kuzey Çin ve Orta Amerikadır. Ancak modern anlamda şehirleşme sanayi devrimi ile başlamış ve sanayileşme ile ilk şehirleşen ülke İngiltere olmuştur. Dünya’da şehirli nüfus oranı 2008 yılında kırdı yaşayanları geçmiştir. 21. Yüzyıl artık şehirselleşme yüzyıldır. Türkiye’de şehirleşme başlangıçta yavaş gerçekleşmiş ancak 1950 yılından sonra hızlı şehirleşme yaşanmaya başlanmıştır. Ülkemiz ilk kez 1985 yılından sonra nüfusun büyük kısmının şehirde yaşadığı ülke olmuştur. Ancak ülke şehirleşmesini çeşitli dönemler farklı nedenlerle ortaya çıkan farklı adlarla ifade edilen şehirleşme deneyimleri yaşamıştır. Türkiye’de şehirleşme konusunda farklı çalışmalar yapılmıştır.

Türkiye şehirleşmesi konusunda yapılan çalışmalarda, ülke genelinde yaşanan şehirleşmenin coğrafi farklılıkları sayısal olarak bölgesel ölçekte ve çoklukla birincil şehirleşme vurgusu ile ele alınmıştır¹,²,³,⁴,⁵,⁶,⁷,⁸. Bazı çalışmalarda konu dönemler halinde alınmıştır⁹,¹⁰,¹¹,¹². İzmir’de gecekondulaşma¹³ ve şehirselleşme sistemi ve şehirlerinin kademelenmesi boyutu¹⁴ çalışmaları bunlar arasındadır. Türkiye’de şehirleşme sürecindeki değişim dinamikleri¹⁵, Doğu Anadolu Bölgesi’nde şehirleşme¹⁶ ve Antakya ve İskenderun çevresinde banliyöleşme¹⁷ çalışılan diğer konulardır. Bütün bu çalışmalar ülke şehirleşmesini ele alan, özellikle mekânsal olarak inceleyen önemli çalışmalardır. Ancak dönemlerin adlandırılması yapılmamaktadır. Adlandırmalar şehirlerde yaşanan sosyal, mekânsal ve ekonomik özelliklere göre coğrafyacı olmayan bilim adamları¹⁸,¹⁹,²⁰,²¹ tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Türkiye şehirleşme dönemleri adlandırmalar üzerinden incelenecektir.

Çalışma kısa bir giriş bölümünden sonra, üç bölüme ayrılmıştır. Bunlar kavramsal çerçeve, yöntem ve Türkiye’de şehirleşme bölümleridir. Kavramsal çerçevede sadece birincil şehirleşme değil, karşı şehirleşme hariç bütün şehirleşme tiplerine (şehirleşme, banliyöleşme ve yeniden şehirleşme) vurgu yapılmış, şehirleşme olgusu şehirleşme (şehir uyum sorunu) de dikkate alınarak ele alınmıştır. Yöntem başlığı ile alanyazın taramasından bahsedilmektedir. Çalışmanın esas bölümü Türkiye’de şehirleşme ile verilmektedir. Bu başlık altında üç dönem üzerinde durulmakta, adlandırmalar ve şehirlerin içyapısındaki sosyo-mekânsal görünümlere vurgu yapılmaktadır. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

¹ Selen, 1945: 97-106.

² Yücel, 1960: 23-35, Yücel, 1961: 31-45.

³ Tümertekin, 1965, Tümertekin, 1973.

⁴ Emiroğlu, 1975: 125-159, Emiroğlu, 1981: 43-82.

⁵ Doğanay, 1986: 1-22.

⁶ Sergün, 1993: 39-49.

⁷ Avcı, 1993: 249-269, Avcı, 2003: 218-225.

⁸ Avcı, 1993: 249-269, Avcı, 2003: 218-225.

⁹ Yücesahin ve Özgür, 2003: 27-51.

¹⁰ Yücesahin Bayar ve Özgür, 2004: 23-39.

¹¹ Işık, 2005: 57-71.

¹² Uğur, 2014: 353-369.

¹³ Sevgi, 1988.

¹⁴ Yücesahin ve Özgür, 2003.

¹⁵ Doğan, 2013: 239-280.

¹⁶ Coşkun, 2013: 229-250.

¹⁷ Çetin, 2012: 259-282.

¹⁸ Şengül, 2009.

¹⁹ Kurtuluş, 2010.

²⁰ Kömürcüoğlu, 2018

²¹ Tuğaç, 2021.

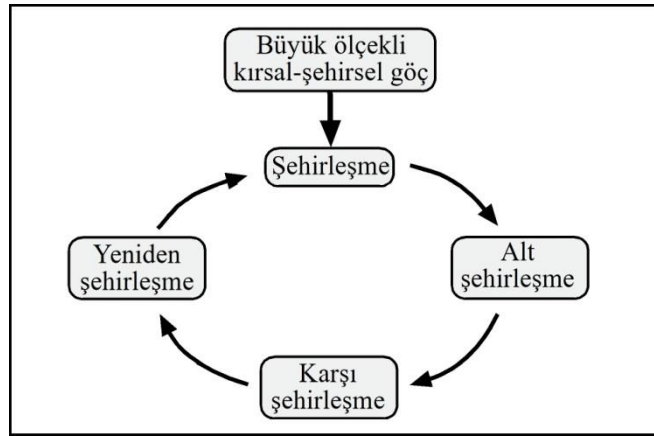
Kavramsal çerçeve

“Geniş anlamıyla şehirleşme şehrsel nüfusun büyüme sürecini ifade eder. Şehirleşmenin iki boyutu vardır: 1. Şehirlerde yaşayan nüfusun artışı, 2. Bir ülke veya coğrafi alanda yaşayan şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki payının artışı. Toplam nüfus içinde şehirli nüfusun payı artmıyorsa, yani artış hızı eşit veya az ise yaşanan gelişme şehirleşme değil, şehrsel büyümedir”²².

Şehirleşme geniş kapsamlı bir değişim sürecidir. Şehirleşme, şehrsel coğrafi görünümlerin bütün coğrafi görünümlere hakim olması sürecini ifade etmektedir. Şehirlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve değişim süreci olarak da tanımlanan²³, şehirleşmenin ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutlarını da hesaba katan, geniş anlamda bir tanımı belki de şudur: “Şehirleşme, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında, artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim sürecidir”²⁴. Bu yönüyle bakıldığında şehirleşme, şehirlileşme kavramını da kapsamaktadır.

Şehirlileşme, yaşam biçimi değişikliğidir veya kentin belirli bir kesiminde yaşamaya karar kılmanın yanında (fiziksel olarak şehirlileşme) hem göçmenin mesleki değişimle şehirle bütünleşmesi (ekonomik şehirlileşme), hem de kırsal özelliklerden uzaklaşarak, şehir kültürünün bazı öğelerinin benimsemesi (sosyal şehirlileşme) olarak tarif edilmektedir^{25, 26, 27, 28}. Kavram şehirleşme ve şehirlileşmenin eş zamanlı olmadığı durumlarda kullanıma uygundur²⁹.

Şehirleşme şehrsel gelişimin ilk aşamasıyla ilgilidir. Van den Berg ark³⁰. şehirleşmenin farklı safhalarından bahsetmektedirler. Bu model dört aşamadan oluşmaktadır. “Bunlar; şehirleşme, alt şehirleşme, karşı şehirleşme ve yeniden şehirleşme safhalarıdır (Şekil 1). “Bu safhaların her birinde şehir merkezinde (core), çevresinde (ring) ve şehrin geniş etki sahasında nüfuslanma bakımından farklılıklar yaşanmaktadır”³¹ (Şekil 2).

Şekil 1. Şehirleşme aşamaları³².

²² Aliagaoglu ve Uğur, 2021: 81

²³ Tosun ve Tosun, 1995.

²⁴ Keleş, 1997: 19.

²⁵ Şenyapılı, 1978.

²⁶ Kartal, 1983.

²⁷ Kurt, 2012.

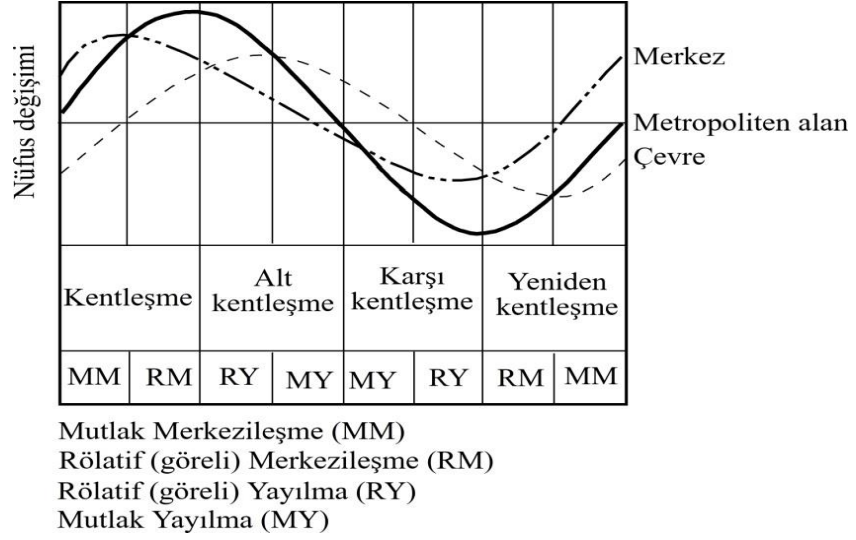
²⁸ Kaya, 2017.

²⁹ Çelik, 2002.

³⁰ Van den Berk ark, 1982.

³¹ Aliagaoglu ve Uğur, 2021: 81.

³² Aliagaoglu ve Uğur, 2021: 94.

Şekil 2. Şehirleşme aşamaları ve nüfus değişimi³³.

Birincil şehirleşme kırsal kesimden şehre yönelen büyük ölçekli göç anlamına gelir. Bu tür şehirleşmenin dört önemli nedeni vardır. Bunlar ekonomik, teknolojik, siyasal ve sosyopsikolojik nedenler olarak dört başlık halinde ele alınmaktadır³⁴. Tarım bugün önemi azalsa da şehirlerin ortaya çıkışını sağlayan en eski faaliyetlerdir. Tarım ve sanayi faaliyetlerinin içinde bulunduğu koşullar, yani özellikle tarımın sanayileşmesi, çok sayıda insanı köyden koparır. Tarımsal arazinin bazı özellikleri itici faktör olarak önem kazanır. Büyük arazi sahipliği, tarımsal arazinin az ve parçalı oluşu bunlar arasındadır. Kırsal kalabalıklaşma ve yoksulluk da zaten bu özelliklerle ilişkilidir. Sanayi sektörü bol gelir sağlayarak şehirselleşmelerin çekiciliğini artırır. Uzmanlaşma, dışsal ekonomiler, içsel ekonomiler, şehirselleşen ekonomiler, sanayinin gelişmesine katkı sağlar. Ayrıca ekonomik bunalım ve hızlı enflasyon dönemleri şehirleşme açısından durgun yıllardır.

Teknolojik gelişmeler, yani cansız enerji kullanımı ve ulaşım teknolojisinde yaşanan olumlu gelişmeler şehirleşmeyi teşvik eder. Şehirlerin büyümesi insanların hareket kabiliyetinin artışına bağlıdır. Ulaşım imkanlarının gelişmesi, sadece birincil şehirleşme ile de ilgili değildir. Çevre kentler, karşı şehirleşme de ulaşım şartlarından doğrudan etkilenir.

Siyasi nedenler farklı şekillerde şehirleşmeyi etkiler. Siyasi kararların yanında, savaşlar, siyasi anlaşmazlıklar, şiddet eylemleri, terörist eylemler ve güvenlik şartlarındaki değişim de şehirleşmeyi etkilemiştir. Ankara'nın başkent oluşu bu açıdan önemlidir. 1970'lerde Ürdün'ün başkenti Amman'ın nüfusunun 2 milyona çıkmasının nedeni Filistinlilerin göç etmesidir. Türkiye'de 1985 sonrası artan ayrılıkçı terör eylemleri çok sayıda insanın yakın ve özellikle büyük metropollere göç etmesine neden olmuştur. Suriye'de yaşanan savaş dolayısıyla çok sayıda mülteci şehirlerimize göç etmiştir. Gezme, yerleşme ve ticari özgürlükleri sınırlayan yasaların kaldırılması şehirleşmeyi etkilemektedir. Çin Halk Cumhuriyetinde bir ara gıda sağlamanın güçleşmesi kırsal kesimin göçüne sınırlar getirilmesine neden olmuştur. Aynı şekilde Afrika'da 1950'li yıllarda sömürge yönetimlerinin ırksal bölgecilik anlayışının yıkılması bu alanda şehirleşmeyi etkilemiştir. Aynı kıtada kıtanın güneyinde şehre göçedenlerin

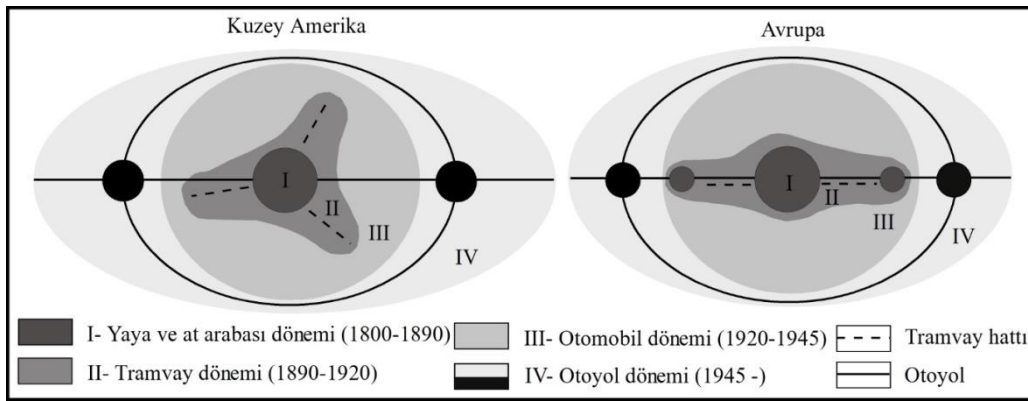
³³ Aliğaoğlu ve Uğur, 2021: 95.

³⁴ Keleş, 2010.

aileleri ile birlikte taşınmaları da yasaklanmıştır³⁵.

Sosyo-psikolojik nedenler, köy ve şehir hayatı arasındaki farklılıklardan kaynaklanır. Şehirler çok sayıda hizmet sunar. Eğitim hizmetleri bunlar arasındadır. Üst düzey eğitim imkanları şehirlerde sunulur. Yine eğitim seviyesi yükseldikçe insanların istekleri artar. Yine şehirlerde hayat kolay algılanır. Çünkü şehirlerde alt yapı çok gelişmiştir. Sosyo-kültürel imkanlar şehirlerin büyümesi ölçüsünde artmaktadır. Kuşkusuz şehirler doğal nüfus artışı ile de nüfusları artar.

Birincil şehirleşmeyi alt şehirleşme (suburbanization, çevre şehirleşme) takip eder. Çevre şehirler, şehre gidip gelme mesafesinde (ev-işyeri mesafesi) konumlanmış planlı konut alanlarını ifade eder. Nüfus ve işlerin merkezden çevreye göçü, çevre şehirlerin ortaya çıkışını anlatır. İlk kez ABD’de nüfusun büyük kısmı alt şehirlerde yaşadığından Amerikan şehirleşmesi olarak da tanımlanmaktadır. Anakentlerde yaşanan bir takım olumsuzluklar (kirlilik, kalabalıklaşma, arazi fiyatlarının artışı) alt kentleşmeyi teşvik eder. Ulaşımındaki teknolojik gelişmelerin yanında (Şekil 3) çevre şehirleşmenin, ekonomik, sosyo-demografik ve politik başka nedenleri vardır.

Şekil 3. Ulaşım teknolojisindeki değişim nedeniyle şehirlerin ABD ve Avrupa’da geniş alana yayılışı³⁶.

Alt kentlerin ilk kez gelişmiş ülkelerde ortaya çıkışı ekonomik gelişmişlikle de ilişkilidir. Uzun vadeli ucuz kredi imkanları konuta olan ihtiyacı artırır. Araba sahipliğindeki artış da ekonomik nedenlerden kaynaklanır. Sanayi teknolojisindeki değişim, verimliliğin artmasına bu da gelir seviyesinin yükselmesine neden olarak konuta olan ihtiyacı artırmaktadır. Şehir kenarında düşük vergi uygulamaları ve arsa fiyatlarının ucuz olması alt kentleşmeyi teşvik eder.

Büyük eve olan ihtiyaç, çevre şehirlerde daha ucuza elde edilebilmektedir. Çevre şehirlerde yeni açılan okullarda daha uygun eğitim imkanı olmaktadır. Bu alanda okullar yenidir ve az sayıda öğrenci okumaktadır. Çevre şehirlerde şehir merkezinden farklı alışkanlıklar vardır. Bir kere bina yoğunluğu bu alanlarda azalmaktadır. Suç oranları düşüktür. Bu alanlarda benzer sosyal sınıfta olan insanlar yaşamaktadır³⁷.

Hükümetlerin konut politikası olarak büyük şehirlerde yoğunluğu azaltmak istemeleri hukuki açıdan çevre şehirleşmeye neden olur. Ucuz kredi imkanlarının sağlanması da teşvik edicidir³⁸. Konu ABD örneğinde incelenirse görülmektedir ki 1930 yıllardan sonra uygulanan New Deal ekonomik programı kredi imkanlarını kolaylaştırmıştır. Bu ülkede daha önce kısa vadeli (5 yıllık) olan krediler, uzun vadeli (20 yıllık) hale getirilmiş, bu da alt şehirlerin yaygınlaşmasına neden olmuştur.

“Karşı kentleşme (counterurbanization) büyük şehir merkezi ve çevresinin, küçük ve orta ölçekli

³⁵ Keleş, 2011, Aliağaoğlu ve Uğur, 2021.

³⁶ Akseki ve Meşhur, 2013: 166.

³⁷ İsbir, 1991.

³⁸ İsbir, 1991.

şehirler lehine nüfus kaybetmesi olayıdır”³⁹. Olayda şehirlerin iticiliğinin kırsal kesimin çekiciliğinin payı büyüktür. Şehirlerin kalabalık ve kaotik oluşu ve buna bağlı olarak yaşanan başka olumsuzluklar insanları kırsal kesime yönlendirir. Kırsal kesimde hayat rahat ve insani boyutludur. Kırsal alanlar doğalın, yeşilin ve sakinliğin merkezidir. Ayrıca kırsal kesimin turistik çekicilikleri de vardır. “Ülkemiz için düşünüldüğünde şehre göç etmiş olanların kırsal kökenli oluşu da göçü teşvik eder”⁴⁰.

“Son safha olan yeniden şehirleşme (reurbanization), merkezin mutlak manada nüfus kazancı anlamına gelmektedir. Bu durum şehirselleşme ile ilgili olabileceği gibi, küreselleşmenin etkisiyle de ortaya çıkabilmektedir”⁴¹.

Yöntem

Çalışmada alanyazın taraması yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada akademik makaleler ve kitaplar taranmıştır. İlgili kaynaklar incelenmiş, değerlendirilmiş ve bir senteze varılmıştır. Önceden üretilmiş eserler eleştirel ve derinlikli olarak incelenmiştir. Bu durum daha çok coğrafyacı olmayan bilimsel çalışmalarda sözkonusu olmuştur. Alan yazın çalışmalarının çeşitli örnekleri bulunmaktadır⁴². Çalışma akademik bir dergide yayınlanmak için yapılan bir inceleme şeklindedir.

Konu şehir yerleşmelerinin coğrafi dağılımını ortaya koyan çalışmalardan farklı olarak şehirleşme adlandırma üzerinde durulmakta ve şehirlerin içyapısında ortaya çıkan sosyo-mekânsal görünümünden söz edilmektedir. Bu nedenle dağılım haritalarına fazla yer verilmemektedir. Mevcut haritalarda ilk dönem ve son dönemde ülke şehirleşmesi hakkında yüzeysel olarak fikir verici olarak görülmektedir.

Türkiye’de şehirleşme

Türkiye’de şehirleşme batı yönünde daha çok büyük şehirlerde yaşanmış, güney kıyı şehirlerinde diğer nedenlerle birlikte turizm şehirleşmesi yaşanmıştır. Ülkemizde şehirleşmeyi etkileyen çok sayıda neden vardır. Modernleşme, kırsaldan kopuş, neoliberalleşme gibi farklı nedenlerle iç içe geçen bu süreçte, “çok katmanlı, çok aktörlü mekânsal yapı ortaya çıkmıştır”. Geçmişten günümüze ülkede üretimi örgütleyen şehirler, bir yandan ekonomik ve toplumsal kalkınmanın itici gücü olurken, son zamanlarda özellikle sosyal eşitsizliklerin, ayrışma ve dışlanmanın merkezi olmuşlardır⁴³. Bu durum çok sayıda sosyo-mekânsal görünümün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ulus Devletin Şehirleşmesi (1923-1950)

“Türkiye’de şehirleşmenin ilk dönemi “Ulus Devletin Topraksallaşması ve Kentleşmesi (1923-1950)”⁴⁴, olarak tanımlandı. “Türkiye’de Modernleşme ve Erken Cumhuriyet Döneminde Kentler”⁴⁵, “Erken Cumhuriyet Döneminde Şehir: Ulus Devletin Ulus Şehri”⁴⁶, Uluslaşma dönemi⁴⁷, Erken Cumhuriyet Dönemi⁴⁸, “Yavaş şehirleşme”⁴⁹ ve “Düşük Kentleşme Dönemi”⁵⁰ diğer adlandırmalardır. Bu dönemde kırsal kesimden şehirlere göç olayı önemli değildir. Türkiye’nin Cumhuriyet dönemindeki ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayım sonuçlarına göre ülkenin toplam nüfusu 13 648 270 kadardır. Aynı yılda nüfusun fonksiyonlarına göre yerleşme tiplerine dağılışı incelendiğinde toplam nüfusun %79,7’sinin köylerde, %7,8’inin kasabalarda ve geriye kalan

³⁹ Aliğaoğlu ve Uğur, 2021: 81.

⁴⁰ Şahin, 2011.

⁴¹ Aliğaoğlu ve Uğur, 2021: 81.

⁴² Şimşek, 2012.

⁴³ Genç ark. 2021.

⁴⁴ Şengül, 2009.

⁴⁵ Kurtuluş, 2010.

⁴⁶ Kömürcüoğlu, 2018.

⁴⁷ Çavuşoğlu, 2014.

⁴⁸ Koçak Turhanoğlu, 2017.

⁴⁹ Tuğaç, 2021.

⁵⁰ Yılmaz ve Çitçi, 2011: 258.

%12,5’inin ise şehirlerde yaşadığı anlaşılmaktadır (Şekil4)⁵¹. 1950 yılında şehirli nüfus %25 kadar olmuştur. Bu dönemde mübadele ile gelen nüfusun yerleşmesi de söz konusu olmuştur.

Şekil 4. Türkiye’de İllere Göre Şehirsel Nüfusun Mekânsal Dağılımı (1927)⁵².

Bu dönemde ulus devletın şehirleşmesi söz konusudur. Batıda ulus-devletler sanayileşmenin altyapısını kurarken, Türkiye’de ulus devlet siyasal bir nitelik taşımakta ve toplumsal bilinç düzeyi oluşturmak amaçlanmaktadır⁵³. Başka bir anlatımla merkezileşmiş bir devlet oluşturmak ve Türk kimliğinin inşasına çalışmak ulus devlet oluşumunun ön koşulu sayılmıştır. Bu nedenle anavatan duygusuna vurgu yapılmaktadır. Bu açıdan Ankara Anadolu’yu temsil etmektedir. Ankara Türk şehirciliğinin başlangıç noktası, bütün Anadolu’nun imarı için okuldu⁵⁴. Kitlerin yer seçimi kararları yapılırken Anadolu’nun bütünü dikkate alınıyor, birbirinden kopuk olan ulaşım ağının inşası da bu amaçla yapıyordu. Nitekim ulaşım ağının Anadolu’nun uç noktalarına doğru yayılması sağlanmıştır. Bu özellik ulusal bütünleşme ve kontrol açısından da önemlidir. Cumhuriyet, demiryolu ile iktidarını tüm ülkeye ulaştırırdı. Demiryolları, “Ulaştığı her vilayette, eski olana karşı yeni rejimi, yani ulus devleti temsil eden Cumhuriyet meydanları ile varlığını ilan ederdi”⁵⁵. Ülkede çok sayıda anıtlı meydanlar da inşa edildi. Her şehirde bir Cumhuriyet Meydanı, hükümet konağı ve Atatürk bulvarı olacaktır⁵⁶. Kemalist ulus devlet projesinde insanlar mekâna kodlanmış, daha okunaklı ve yerleşik hale getirilmişti. Dönem sonunda ekonomik sınırlılıklar nedeniyle terk edilse de planlı ve modern bir şehir kurma ideali vardı. Planlarda akılçılık ve geometri hâkimdi⁵⁷. Ankara planlı olarak şehirleşecek diğer şehirlere örnek olacaktır. Bu maksatla 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı Belediye Yasası nüfusu iki binden fazla olan her yerde imar planı yapma zorunluluğu getirmiştir. Kaynak problemi nedeniyle daha sonra nüfusu 20 bini geçen yerleşmelerde imar planı yapma zorunluluğu getirilmiştir. Orta sınıf ve küçük ölçekli çıkarlar şehirsel gelişmeyi yönlendirmişti. Elinde Osmanlı’dan kalma büyük bir arazi stokunun oluşu, modern şehirleşmeyi sağlamada önemli imkân olmakla birlikte genel anlamda sınırlı kaynaklar modern Kemalist ulus devlet projesinin uygulanmasını engelledi⁵⁸. 1929 yılının Dünyada ekonomik bunalım yılları oluşu, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle savaş ekonomisinin uygulanması (1940-1949) şehirleşmeyi, ulus devletın şehirleşmesini olumsuz yönde etkileyen başka nedenlerdir.

⁵¹ Uğur, 2014.

⁵² Uğur, 2014: 358.

⁵³ Kurtuluş, 2010.

⁵⁴ Tankut, 1987.

⁵⁵ Afife Batur, aktaran Cantek, 2003: 47.

⁵⁶ Çavuşoğlu, 2014.

⁵⁷ Çavuşoğlu, 2014.

⁵⁸ Şengül, 2009.

Dönemin başında şehirler üzerinde nüfus baskısı yokken, dönem sonunda ortaya çıkan gecekondu bu baskıyı gösteriyordu ve bu özellik modern devlet düşüncesiyle çelişkili bir durum arz ediyordu⁵⁹.

Dönem “Köktenci Modernite Döneminde Sosyo-Mekânsal Bir Süreç olarak Ulus Devletin İnşası”⁶⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bu inşa sürecinin mekânsal yönü dört elemandır. Ankara’nın başkent olarak ilan edilmesi birinci elemandır. Demiryolu inşası ikinci eleman olarak düşünülmüştür. Demiryolları ülke içi pazar bütünlüğünü sağlayacaktır. Üçüncü eleman ithal ikameci sanayi programının uygulanmasıdır. Sanayi faaliyetleri demiryolu güzergâhları üzerinde yer alacaktır. Son eleman halkevleridir. Onlar radikal modernite projesinin kültürel boyutunu anlatmaktadır. Öyle ki şehirlerde vilayet konağından sonra en önemli yapı halkevleri olmuştur. Halkevleri, Halkodaları ve Köy Enstitüleri Cumhuriyet ideolojisinin cisimleştiği, iktidarın üretildiği mekânlardır⁶¹.

Emeğin Şehirleşmesi (1950-1980)⁶²

Dönem farklı şekillerde adlandırılmıştır. Bunları, Hızlı Kentleşme ve Modernite Projesinin Popülistleşmesi⁶³, “Üçüncü Dünyalılığın Mekânsal Temsili olarak Çarpık Kentleşme Dönemi”⁶⁴, Kentleşme⁶⁵, “Hızlı Şehirleşme Sürecinde Gecekondulaşma ve Apartmanlaşma”⁶⁶, Kırsal Çözülme Kaynaklı Kentleşme Dönemi (1950-1960), Çarpık Kentleşme Dönemi (1960-1980)⁶⁷, ve “Plansız Şehirleşme”⁶⁸ dönemi şeklinde sıralamak mümkündür. Dönemde çok sayıda kırsal nüfusun şehirlere göçü söz konusudur. Şehirli nüfusun payı 1950’de %25 iken, dönem sonunda (1980) %43,9’a çıkmıştır. Bu durum sanayileşmenin çekiciliği ile ilgili olmamış; daha çok kırsal kesimin iticiliğinden kaynaklanmıştır. Kırsal kesimde kalabalıklaşma, yoksulluk, makinalaşma çok sayıda insanın şehirlere göçüne neden olmuştur. Nitekim şehirlerdeki sanayileşme kırsaldaki makineleşmeden sonra gerçekleşmiştir. Şehirler göçle gelen işgücünü emmekte yetersiz kalıyordu. Şehirleşme hızı 1960-1970 yılları arasında %18 dolayında iken aynı dönemde sanayileşme hızı % 8’i bile bulmamıştır⁶⁹. Yine Marshall programının uygulandığı dönem olan 1948-1956 yılları arasında traktör sayısı bin 800 den 44 bine yükselmişti⁷⁰. Aynı programın bir parçası olarak karayolu yapımına öncelik verilmesi kırdan şehre göçü hızlandırmıştır.

Gecekondu, Türkiye’nin 1950’den sonraki şehirsiz coğrafi görünümünü oluşturan ana unsurdur⁷¹. Bu dönemde şehirleşmesi daha çok gecekondulaşma olarak nitelenir. Çünkü ülke şehirlerinde çok sayıda insan gecekonduya yaşamaktadır. Nitekim 1960 yılında gecekondu sayısı 240 bine yükselmiştir⁷². Bu insanlara ucuz emek olarak bakılmış, gecekonduya bilerek teşvik edilmiştir. Başka bir anlatımla, gecekonduya ucuz işçinin ucuz evi olarak bakılmış, böylece sanayi için emeğin maliyeti düşük tutulmuştur. Emeğe ücret ödenmemesi, kaliteli olmayan inşaat malzemesinin kullanımı gecekonduların ucuz olarak inşa edilmesine neden olmuştur. Yıkılacak gözüyle bakılıp gerekli özenin gösterilmemesi başka bir neden olarak ifade edilebilir. Gecekonduların ucuz olmasını sağlayan nedenlerden biri de hazine arazisine yapılmalarıdır. Türk tipi sosyal konut⁷³ olarak da bakılan gecekondu Üçüncü Dünya şehirlerinin önemli parçalarındandır.

⁵⁹ Şengül, 2009.

⁶⁰ Tekeli, 2009.

⁶¹ Çavuşoğlu, 2014.

⁶² Şengül, 2009.

⁶³ Tekeli, 2009.

⁶⁴ Kurtuluş, 2010.

⁶⁵ Çavuşoğlu, 2014.

⁶⁶ Kömürçüoğlu, 2018.

⁶⁷ Yurt, 2020.

⁶⁸ Tuğuş, 2021.

⁶⁹ Kıray, 2003.

⁷⁰ Özdemir, 2012.

⁷¹ Genç, Keyder, Keyman ve Badur, 2021.

⁷² Çoban, 2012.

⁷³ Çavuşoğlu, 2014.

Üçüncü Dünyada şehirleşme seçicidir. Çok sayıda insan kısa zamanda belirli şehirlere göç etmektedir. Dönemde Türkiye’de göçlerin daha çok büyük şehirlerde toplanması Üçüncü Dünya şehirleşmesinin başka bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat Türkiye’de hakim kentlilik olgusu gelişmiş değildir. Kavram sayıca az birkaç şehrin diğer şehirler aleyhine şehirleşmesi sürecidir. Sonuçta orta büyüklükte şehirlerin mevcut olmadığı, çok büyük bir veya birkaç şehirle, küçük şehir ve kasabanın oluşturduğu yerleşme düzeni içinde kendisine en yakın yerleşmeden iki kat ve daha fazla nüfusa sahip yerleşmelere hâkim kent denilmektedir⁷⁴. İstanbul’u hâkim şehir olarak kabul edilse de⁷⁵, 1985’ten sonra Türkiye’de şehirselleşme sistemi Zipf yasasından (sıra-büyüklik kuralı) uzaklaşma eğiliminde olduğu ifade edilmektedir⁷⁶. Bu durum Türkiye’de aynı tarihte uygulamaya sokulan liberal ekonomik politikaların bir sonucudur. Zipf yasasında şehirlerin büyüklük olarak dengeli dağılımı ifade edilmektedir.

Kuşkusuz gecekondulaşma, işsizlik ve yoksullukla ilgilidir. Nitekim yoksul evleri, kötü/çirkin evler⁷⁷ olarak da tanımlanmaktadır. Bunlara “kentle bütünleşemeyen nüfus sorunu”⁷⁸ olarak da bakılmaktadır. İşportacılık yoksulluğun başka bir tezahürüdür. Nitekim dönem, “Dolmuşlu, Gecekondulu, İşportacı Şehir”⁷⁹ dönemi (daha çok 1980 öncesi şehirleşme deneyimi) olarak görülmektedir. “Geliri düşük belediyeler çok sayıda belediye hizmetini sunamamaktadır. Belediyeler dolmuşçuluk ile hizmetlerini ucuzlatmaktadır”⁸⁰. Çok sayıda marjinal işin yanında şehirde iş bulamayanlar, işportacılık yapmaktadır. İşportacılık ekonomik olarak şehirlileşmemeyi göstermektedir. Ancak durum sosyal olarak da yaşanmıştır. Nitekim bazıları gecekondu sakinlerini “şehirde yaşayan köylü” olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla şehir kültürünün bazı yönleri henüz benimsenmiş değildir.

Şehirler bu dönemde iki odaklı hale gelmiştir. Bunları modern örgütlü iş alanları ve marjinal kesim, toplu taşıma-dolmuşlu taşımacılık, yasal modern konutlar-gecekondu alanları şeklinde sıralanabilir⁸¹.

Apartmanlaşma da daha çok bu dönemde ortaya çıkmıştır. Türkiye’de ilk apartmanlar 19. yüzyılın sonuna doğru çok sayıda yabancıların yaşadığı İstanbul’da inşa edilmiştir. Bunlar Batılı banka ve şirketlerde çalışanların konut ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmışlardır. “Oysa Kemalist rejim Türk ulusu için bahçe içinde villa tarzı konutları uygun görmüştür.”⁸² Apartmanlar (kira evleri) zamanla Ankara ve İzmir’de de yaygınlaşmıştır. Ankara’da yaygınlaşması şehrin başkent olması çok sayıda sivil bürokrat ve askeri görevlilerle ilgilidir. Barınma kültüründeki değişimi ifade eden ve zamanla yaygınlaşan apartmanlar, kat mülkiyetinin olmayışı, gizlilik ve güvenlik nedeniyle başlangıçta aynı aileden insanlar tarafından kullanılmıştır. 2. Dünya Savaşı’ndan sonra yaşanan hızlı şehirleşmeye bağlı olarak apartmanların sayısı artmıştır. Genel olarak düşünüldüğünde, 1950 yılına kadar, gelir seviyesinin düşük oluşuna bağlı olarak apartmanlaşma hızlı olmamıştır. 1980 yılına kadar konut ihtiyacı yapsatçılık, kooperatifler, gecekondu ve katkarşılığı konut vasıtasıyla sağlanmıştır. Görece daha yüksek ve düzenli gelire sahip şehirli orta sınıfların konut talebi 1960’lı yıllardan başlayarak apartmanların çoğalmasına neden olmuştur⁸³. Apartmanlar daha çok şehirlerin planlı gelişen alanlarında, eski merkezlerinde ve az katlı alanlarda inşa edilmiştir. Az katlı binalar yıkılarak çok katlı apartmanlar yapılmıştır. 1965 yılında kat Mülkiyet Kanununun çıkması ile birlikte apartmanlaşma zamana bağlı olarak artış göstermiştir. Nitekim 1965 yılında 2862 apartman inşa edilmişken, 1965’de beş bini, 1968, 1969 ve 1970 yıllarında yedi binin, hatta sekiz binin üzerinde gerçekleşmiştir. Bu özellik tüm Türkiye’de özellikle İstanbul’da daha belirgindir. Apartmanlaşma gelecek dönemde de devam edecektir. Ancak farklılık ölçeğin büyüklüğünde olacaktır.

⁷⁴ Aliğaoglu ve Uğur, 2021.

⁷⁵ Keleş, 2011.

⁷⁶ Marin, 2007.

⁷⁷ Erman, 2010.

⁷⁸ Şenyapılı, 1978.

⁷⁹ Tekeli ark. 2020.

⁸⁰ Tekeli ark. 2020.

⁸¹ Tekeli ark. 2020.

⁸² Güney, 2020: 102.

⁸³ Genç ark. 2021.

Sermayenin Şehirleşmesi (1980 sonrası)⁸⁴

Dönem farklı şekillerde adlandırılmıştır. Küresel Dünyaya Eklemlenirken Modernitenin Aşınması⁸⁵, Neo-liberal kentleşme dönemi⁸⁶, Küreselleşme (1980 sonrası) ve İslamcı Neoliberalleşme (2000 sonrası)⁸⁷, Şehirlerin Dönüşümü: Ekonominin Motoru Olarak Kentsel Rant (1980 sonrası)⁸⁸, Kentsel Dönüşüm ve Gelşme Dönemi (1980-2000), Günümüz Kentleşme Dönemi (2000-2020)⁸⁹, Neoliberal Kentleşme Dönemi (1980-2000) ve Kentsel Dönüşüm Dönemi (2000 sonrası)⁹⁰ şeklinde tanımlar yapılmaktadır. Sermaye, yani küresel şehrin ekonomik boyutuna vurgu yapılmaktadır. Ülkemizde küreselleşme, yani neo liberalleşme, 1980 sonrası hayata geçmiştir. 1980 yılı kendisinden önceki yirmi yıla damgasını vuran ithal ikameci ve müdahaleci ekonomik modelin sonu olmuştur. 24 Ocak Kararları yeni dönemin referans metnidir⁹¹. Hatta 12 Eylül Askeri İhtilalinin de bu maksatla yapıldığı ifade edilmektedir. Bu yıllardan itibaren belediyelerin gelirleri artmış daha önceki dönemde görülmeyen kentsel altyapıya büyük yatırımlar yapılmıştır. Ülke kalkınması inşaat, madencilik ve enerji sektörleri üzerine kurulmuştur. Yatırımlar sadece devlet eliyle olmamış, özel sermaye de altyapı inşasında aktif hale gelmiştir. Öyle ki yapılaşmaya katılanlar arasında yabancı şirketler de vardır.

Küresel şehir çok sayıda mekânsal parçanın kolajından oluşmaktadır. Ülkemizde küresel şehir boyutunda şehir olmasa da ki İstanbul bazen bu şekilde ifade edilen yerleşmedir-şehirlerimizin iç yapılanmasında küresel şehrin bazı parçalarına rastlamak mümkündür. Küreselleşme şehrin ekonomik konumu, nüfusunu, istihdam yapısını etkilediği gibi mekânsal yapısını da etkilemiştir. Meta üretilen yer olan şehrin kendisi meta olmuştur. “Şehirselleşme alanının bütünü metalaştıran yasal düzenlemeler yapılmıştır”⁹². Yani Harvey’in ikinci çevrimine geçilmiştir⁹³. Yoksulluk alanları, kapalı toplumlar, soylulaştırma, ülkemiz şehirlerinin mekânsal yapısının önemli parçalarıdır.

Ülkemizde bu dönemde kapalı toplumlaşma yılları olmuştur. Milyonlarca dolarlık büyük yatırımlardan biri olan bu yüzden metalaşmanın zirve yaptığı alanlar olarak, daha çok şehir çeperlerinde çok sayıda kapalı toplum (gated community) inşa edilmiştir. İçinde “yeni zenginleri” veya “yeni ayanları”⁹⁴ barındıran bu alanların İstanbul’daki sayısı binleri bulmuştur. “Siteril Hayatlar”⁹⁵, “Zengin gettolar”, “villa gettoları”⁹⁶ gibi farklı şekillerde adlandırılan kapalı toplumlar içerdekilerin dışarıdakilerden ayırt edildiği daha çok şehrin kenarında inşa edilen lüks konut alanlarıdır. Bitmeyen tatil yaşayanların veya toplumun turistleri olarak da ifade edilebilecek yeni zenginler devletin ekonomiden elini çekmesi ile ortaya çıkmışlardır⁹⁷. Başlangıçta büyük şehirlerde ortaya çıkan kapalı toplumlar (**Foto 1**) zamanla orta ölçekli şehirlerde de görülmeye başlanmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki kapalı toplumlaşma postmodern metropolisin de bir parçasıdır. Nitekim postmetropolisin altı söyleminden biri de kapalı toplumlarla ilgilidir⁹⁸.

⁸⁴ Şengül, 2009.

⁸⁵ Tekeli, 2009.

⁸⁶ Kurtuluş, 2010.

⁸⁷ Çavuşoğlu, 2014.

⁸⁸ Kömürcüoğlu, 2018.

⁸⁹ Yurt, 2020.

⁹⁰ Tuğaç, 2021.

⁹¹ Alpay ve Alkin, 2020.

⁹² Kurtuluş, 2010: 213.

⁹³ Gottdiener ve Hutchison, 2011.

⁹⁴ Işık ve Pınarcıoğlu, 2001:142.

⁹⁵ Alver, 2010.

⁹⁶ Şenyapılı, 1998.

⁹⁷ Işık ve Pınarcıoğlu, 2001.

⁹⁸ Soja, 2002.

Fotoğraf 1: Kapalı toplumlara bir örnek: Sinpaş-İstanbul⁹⁹

Şehirler zenginliğin olduğu kadar yoksulluğun da görünür olduğu yerlerdir. Yoksulluk iyi olma durumundan mahrum olma hali olarak ifade edilmektedir. Ya da yoksulluk yetersizlikler bütünüdür. Barınma, istihdam, sağlık, eğitim, güvenlik ve altyapı hizmetlerine kadar uzanan yetersizliklerin iç içe geçmiş ve birikmiş halidir yoksulluk . Genellikle kırsal bir olgu olarak değerlendirilen yoksulluk, şehirselleşen alanlara kaymıştır. Ancak gelişmekte olan dünyadaki yoksulların dörtte üçü kırsal kesimde yaşamaktadır¹⁰⁰. Tahminlere göre, dünya nüfusunun ¼’ü, şehirselleşen nüfusun 1/3’ü yoksul olarak yaşamaktadır.

Yoksulluğun geçmişi eskidir . “Yoksulluk insanlık tarihi ile birlikte var olmuştur”¹⁰¹ . Ancak 1980’li yıllardan sonraki olanı “yeni yoksulluk” olarak ifade etmek lâzımdır. Küreselleşmeyle birlikte, yeni yoksulluk ulus ötesi bir olgu haline gelmiştir¹⁰². Yeni yoksulluk neo-liberal politikaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Neo-liberal politikalar yoksulluğu farklı nedenlerle etkilemiştir. Öncelikle sermaye hareketlenmiştir. Yani yatırımlar yeryüzünde işçi ücretlerinin düşük ham madde fiyatlarının ucuz ve kolay erişilebilir ve vergilerin uygun olduğu alanlara kaymıştır. Bu durum Çok Uluslu Şirket (ÇUŞ) politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İş gücü örgütsüzleştirilerek güçsüz kılınmıştır. Özelleştirmeler, yüksek oranda işçi çıkarmak anlamına gelmektedir. Küreselleşmenin “az devlet, çok piyasa” ilkesine bağlı olarak devlet kamu hizmetlerinden elini çekmiş, yani devlet küçülmüş; bazı kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi topluma ve piyasaya bırakılmış¹⁰³ kamusal yaşamın maliyeti artmıştır¹⁰⁴. Devletin tarımdan uzaklaşması kırsal alanları olumsuz etkilemiş, bu da göçler yoluyla şehirselleşen yoksulluk artmıştır.

Ülkenin doğu ve güneydoğusunda yaşanan terör olayları, “geçmişten bu yana yer yer güvenlik zafiyetlerine neden olmuş; özellikle kırsal kesimde yaşayan nüfusun can ve mal kaybı endişesiyle yer değiştirmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır”¹⁰⁵. Bu dönem etnik şehirleşme dönemi olarak da ifade edilebilir¹⁰⁶. Ancak etnik şehirleşme gettolaşmayla sonuçlanmamıştır¹⁰⁷. Çok sayıda ülke vatandaşı yakın veya uzak büyükşehirlere göç etmiştir. İstanbul, İzmir, kısmen Ankara göç alan metropoller olurken, bölge içinde Diyarbakır, Gaziantep ve Van şehirleri göçün odak noktası olmuştur. Ayrıca Adana, Mersin ve Antalya’ya doğru akan yoğun bir göç dalgası da vardır¹⁰⁸. “Kentlin Mültecileri”¹⁰⁹ olarak tanımlanan bu insanlar, “Nöbetleşe Yoksulluğun”¹¹⁰ son halkasında kalmış, orta sınıf haline

⁹⁹ <https://www.heidelbergcement.com/en/sinpas-bosphorus-city> Erişim 27 Mart 2022.

¹⁰⁰ Çolak, 2021.

¹⁰¹ Saçlı, 2019: 3.

¹⁰² Kaldık, 2017.

¹⁰³ Erder, 1998.

¹⁰⁴ Özbudun, 2002, Alişaoğlu ve Uğur, 2021.

¹⁰⁵ Coşkun, 2013: 248.

¹⁰⁶ Çavuşoğlu, 2014.

¹⁰⁷ Duman ve Alacahan, 2012.

¹⁰⁸ Genç ark. 2021.

¹⁰⁹ Kaygalak, 2009.

¹¹⁰ Işık ve Pınarcıoğlu, 2001.

gelememiş, Türkiye'nin diğer yerleşmelerinde de mevcut olduğu gibi yeni kentsel yoksulları temsil eder olmuşlardır. Sürecin diğer adı varoşlaşmadır.

“Varoş, ilk bakışta şehir kenarında gelişmiş gecekondu alanlarını ifade eder. Ancak bu tanım eksiktir. Çünkü kavram mekânsal olduğu kadar sosyal içeriği de olan bir kavramdır. Varoş şiddetin ve tehlikenin kol gezdiği bir mekândır. O birinci kuşak gecekonducuların değişimi ile ortaya çıkmıştır. Bu değişimin asıl nedeni 1980'li yıllarda dışa dönük piyasa ekonomisine geçilmesidir. Bu duruma bağlı olarak gecekondu sakinleri ekonomik açıdan zor duruma düşmüş ve daha da fakirleşmişlerdir. Böylece varoş dışlanmışlık, tehlike ve yoksulluk, yasa dışı olma ve sistem karşıtlığı anlamlarıyla yüklü hale gelmiştir. İkinci kuşak gecekonduculardan (İstanbul Gazi Mahallesi gibi) başka, Radikal İslâmî hareketin yükseldiği gecekonducular (Sultanbeyli gibi), zorunlu göçe maruz kalmış göçmenlerin yaşam alanları (Adana ve Mersin'in bazı mahallelerinde olduğu gibi) da varoş kavramının örtüştüğü yerlerdir”¹¹¹.

Kentsel Dönüşüm bu dönemin önemli bir özelliği olmuştur. Şehirlerin köyden dönüşmesi, dönüşme eylemi ile şehirler arasında eski bir ilişkinin olduğunu gösterir¹¹². Konut kentsel yenilemenin (dönüşümün) önemli bir unsurudur¹¹³. Şehirler canlı varlıklardır. Doğar, büyür, gelişir ve yaşlanırlar. Yaşlanma zamanlarında bazı parçaları işlevsiz hale gelir ve bu durum bir mekânsal sistem olan şehirin bütünü olumsuz olarak etkiler. Bu olumsuz etkinin kaldırılması için kentsel dönüşüm şarttır. “Kentsel dönüşüm ilk kez Avrupa ve ABD’de sanayi devriminden sonra ortaya çıkan sanayi şehirlerinin kirli atmosferine tepki ile başlanmıştır. Uygulma 1. ve 2. Dünya Savaşından sonra yıkılan şehirlerin ve çöküntü alanlarının (slumların) temizlenmesine yönelik faaliyetler ile devam etmiştir. Ancak kentsel dönüşümün ilk örneği 19 yüzyılda III. Napolyon emriyle Haussmann tarafından yapılan Paris uygulamaları olduğu ifade edilmektedir¹¹⁴. “Kentsel dönüşüm en basit anlamıyla, kentsel alanların mevcut durumlarından başka bir biçime sokulması, başka bir durum almasıdır”¹¹⁵. Şehirselleşme, ekonomik, kültürel ve siyasi amaçla şehirselleşme arazi kullanımına dışardan müdahale olarak tanımlar¹¹⁶. Kentsel dönüşümü, şehrin belirli alanlarında ekonomik, sosyal ve fiziksel özellikleriyle “yeni bir mekânın inşa edilmesi süreci”¹¹⁷ olarak da tanımlamak mümkündür.

Türkiye’de kentsel dönüşüm deneyimleri yaşayan ülkelerdendir. Kavram ilk kez 1996 yılında İstanbul’da yapılan Habitat II toplantısı ile ülke gündemine gelmiş, bu konuda yasal düzenleme 2005 yılında çıkarılan 5393 Belediye Yasası ile başlamış, fakat asıl düzenleme 2012 yılında çıkarılan 6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkındaki Kanun ile olmuştur. Tarihi geçmiş olduğu kadar eski olan bu deneyimlerin yoğunluk kazanması özellikle 1999 Körfez depreminden sonra olmuştur.

Ülkemizde kentsel dönüşüm denince akla daha çok fiziki çevrenin dönüştürülmesi gelmektedir. Böyle olunca toplumsal yoksunluk ve yoksulluk için yapılan bir şey yoktur. Oysa alt sınıfların toplumsal şartları ve toplumla bütünleşmesi dikkate alınmalıdır.

- Türkiye’de konut odaklı kentsel dönüşüm önemini korurken, konut dışı kentsel alanlarda da dönüşüm faaliyetleri devam etmektedir.
- Ülkemizde başlangıçta etkin olan yenileme ve yeniden geliştirmeye dayalı kentsel dönüşüm algısı yerini karma kentsel dönüşüm eylemlerine bırakmıştır.
- Kentsel dönüşüm eylemleri daha çok kamu yatırımları ile yapılırken sonradan özel sektör ve kamu özel sektör işbirliğinin ortaya çıktığı görülmektedir¹¹⁸.

¹¹¹ Bozkulak, 2005.

¹¹² Demirdizen, 2015.

¹¹³ Özden, 2008: 306.

¹¹⁴ Şentürk, 2015.

¹¹⁵ Ercan, 2012.

¹¹⁶ Keleş, 2010.

¹¹⁷ Özden, 2008: 52.

¹¹⁸ Yenice, 2014.

- Sit alanlarında yapılan kentsel dönüşüm projeleri en çok ve en iyi uygulanan projelerdir. Bu tip uygulamalar daha çok 1980’li yıllardan sonra turizm faaliyetlerinin ekonomik öneminin anlaşılmasıyla başlamıştır¹¹⁹.

Türkiye’de kentsel dönüşüm uygulamaları daha çok soylulaştırma temelli olarak yapılmaktadır¹²⁰. Soylulaştırma” terimi ilk kez 1964’te sosyolog Ruth Glass tarafından, İngiltere’deki işçi sınıfı mahallelerindeki konutların el değiştirmesinden nedeniyle sınıfsal değişimi tanımlamak için kullanmıştır. Şehirsel mekanların meta haline gelişi kentsel dönüşüm uygulamalarıyla gerçekleşmiştir. Bunlardan bir olan dar gelirlerin yerinden edilme sürecini ifade eden soylulaştırma ve yaygın olarak yaşanmıştır. Soylulaştırmanın farklı açıklamaları vardır. Bunlardan biri Rant Farkı Teorisidir. Smith tarafından geliştirilen teoriye göre, soylulaştırma, şehir merkezindeki taşınmazların mevcut değeri ile gelecekte kazanacakları daha yüksek değer arasındaki farktan kaynaklanmaktadır¹²¹. İkinci açıklama kültüre ağırlık vermektedir. Buna göre, şehir merkezine yönelen yeni orta sınıfın kültürel alışkanlıkları ön plandadır. Soylulaştırma daha çok şehir merkezinde yaşanan olaydır ve bu durum yeniden şehirleşme olarak ifade edilebilir. Bu dönemde şehirler önceki dönemde olduğu gibi tek tek binaların eklenmesi ile yağ lekeli şeklinde değil, büyük şehir parçalarının eklenmesiyle atlayarak, sıçrayarak veya saçaklanarak büyümüştür¹²². Böyle gecekonduların alanlarının göreceli konumu değişmiş değerleri artmıştır. Soylulaştırma işlemi özellikle gecekonduların alanlarında yaşanmıştır.

Soylulaştırma konusunda yaşanan tartışmalar henüz bitmiş değildir. Yeni soylulaştırma türlerinden bahsedilmektedir¹²³. Soylulaştırma kavramı daha çok şehirler için kullanılsa da durum sadece şehirlerde yaşanmamaktadır. Olay 1990’lı yıllardan sonra kırsal kesimlerde de yaşanır olmuştur. Terimin kırsal alanlar için kullanımı yeni olmakla birlikte, kırsal soylulaştırmanın ilk örneklerini 19. yüzyılın sonlarına kadar götürmek mümkündür. Öyle ki 19. yüzyıl sonlarında Amerika Birleşik Devletleri’nde kentli seçkinlerin alan sporları yapmak ve avlanmak amacıyla şehirlerin yakındaki kırsal alanları kullanmışlardır¹²⁴. Şehirli halk, özellikle metropol halkı, kırsal kesimde konut sahibi olmuş, yani ters yönde göç yaşanmıştır. Bu durum, kırsal rönesans, kırın şehirleşmesi sürecini başlatmıştır. Daha çok yaşam biçimi göçleriyle yaşanan yüksek gelirli ve eğitilmiş insanların katıldığı olayın temel nedeni şehirlerin kalabalık, tempolu ve kaotik ortamından uzaklaşmaktır. Kırın doğal, yeşil, insancıl ve sakin oluşu başka bir çekiciliktir. Göç edilen alanda turizm potansiyelinin yüksek oluşu da bir neden olarak durmaktadır. “Öyle ki, Asos’ta butik otellerin ve diğer turistik tesislerin sayısı her yıl artmaya devam ediyor”¹²⁵ (**Fotoğraf 2**).

¹¹⁹ Görmez, 2022.

¹²⁰ Görmez, 2022: 145.

¹²¹ Aktaran Bıçkı, 2010: 203.

¹²² Tekeli ark. 2020.

¹²³ Kayasü ve Yetişkul 2013: 151, süper soylulaştırma ve öğrencileştirmeden bahsetmektedir. Kırsal soylulaştırma, turizm soylulaştırması ve yeni yapı yoluyla soylulaştırma diğer soylulaştırma türleridir.

¹²⁴ Başaran Uysal ve Sakarya, 2018.

¹²⁵ Kılıç, 2020: XII.

Fotoğraf 2: Çaygören Mahallesi’nde (Sındırgı) Dupleks Evler, kırsal rekreasyonel konutlar¹²⁶.

1980’li yılları sonrasında yatırım teşvikleri arasında turizm de vardı. “1980’den sonra Türkiye’nin dış dünya ile bütünleşmeye yönelik politikaları, ülkeyi turizme daha açık hale getirmiştir¹²⁷. Ülkenin batı kıyılarında turizm şehirleşmesi yaşanmıştır. “Kıyılaşma”¹²⁸ olarak tarif edilen bu dönemde turizm dışında dinlenme faaliyetinin ve seracılığın gelişimi ile ülkenin batı ve güney kıyılarında dinlenme ve spekülatif amaçlı çok sayıda 2. konut yapılmıştır. Bu durumun hiç kuşkusuz araba sahipliğinde ve hayat biçimi değişikliğinin rolü büyük olmuştur¹²⁹. Türkiye’de şehirde yaşayanların oranının zirve yaptığı bu dönemde, ülke şehirlerinden bazıları (Denizli, Kahramanmaraş, Çorum, Gaziantep) küresel ekonomiyle bağlantı kurmuş, “kentler arasında işbölümü yaşanmış”, şehirler dikey yönde gelişmiş, küreselleşmenin sembolü haline gelen ve finansal sektöre ofis işyeri sağlayan gökdelenler şehirselleşmiş görünüme hakim olmuş, mega projelerden biri olan çok sayıda alışveriş merkezleri de yapılmıştır. Bu dönemin başka bir özelliği bütün şehirleşmedir. Bütün şehrin özünde yeni bölgeselcilik vardır. Yeni bölgeselcilikte, kent-bölgeler ekonominin motoru haline gelmiştir. Öyleki bu anlamda “Kentlerin Türkiyesinden” bahsedilmektedir¹³⁰.

Ülkemizde 1980’li yıllar metropolleşme yılları olarak ifade edilmektedir. 1984 yılında 3030 Sayılı kanunla ilk kez üç yerleşmede büyükşehir belediyesi kurulmuştur. Bir yerleşmede büyükşehir belediyesi kurulabilmesi için belediye sınırları içinde merkez ilçe dahil birden fazla ilçenin bulunması şartı vardır. Böylece büyükşehirler iki kademeli yapıya sahip olmuşlardır. Yirmi yıl yürürlükte kalan kanunda 2004 yılında değişiklikler yapılmıştır. Kuşkusuz metropolleşme hukuki olandan önce başlamıştır. Ancak bu metropolleşmenin modern anlamda olmadığı, az gelişmiş ülkelerde metropolleşmesinin özelliklerini taşıdığı ortaya konulmuştur¹³¹. Gecekondu altkentler, saçaklama alanları, metropol alan içindeki geleneksel köylerden farklı köyler, şehrin kenarındaki karışık arazi kullanımı bu sürecin mekâna yansıyan oluşumlarıdır. Bu oluşum Batılılar tarafından metropoliten alan yayılması olarak da ifade edilmektedir.

2004 yılında 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile büyükşehir kurulması için ilk kez nüfus ölçütü dikkate alınmıştır. Pergel Yasası olarak da anılan yasaya göre, il sınırları içinde valilik binası merkez olmak üzere, nüfusu 2.000.000’den fazla olan büyükşehirlerde 50 km yarıçapı içerisindeki yerleşim yerleri, nüfusu 1.000.000-2.000.000 arası olan büyükşehirlerde 30 km yarıçapı içerisindeki yerleşim yerleri, nüfusu 1.000.000’den az olan büyükşehirlerde ise 20 km

¹²⁶ Demirözer, 2022: 51.

¹²⁷ Çavuşoğlu, 2014.

¹²⁸ Tekeli, 1998: 21.

¹²⁹ Tekeli, 1998.

¹³⁰ Genç ark. 2021.

¹³¹ Kıray, 1998.

yarıçapı içerisindeki yerleşim yerleri büyükşehir belediyesine dâhil edilmiştir. İstanbul ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi sınırları il sınırları olarak belirlenmiştir (**Tablo 1**). Metropol sayısı dönemimin başında üçtür. Bunlar İstanbul, Ankara ve İzmir şehirleridir. 2000 yılında bu sayı 16 olacaktır. (**Tablo 2**). 6360 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanununun ile üçlü yerel yönetim (il özel idaresi, belediye, köy) yapısından tekil yerel yönetim yapısına geçilmiştir. İl özel idaresi yerine Valiliklere bağlı Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlıkları kurulmuştur. Kanun 30 Mart 2014 yerel seçimlerinden sonra uygulanmaya başlanmış ve 14 yeni büyükşehir belediyesi kurulmuştur. Kuruluş koşulu olarak belediye nüfusunun 750 bin olması yerine, il merkezi olması ve il nüfusunun 750 bin olması şartı getirilmiştir. Böylece belediye sınırı dâhilinde yeterli nüfusu olmayan yerleşmeler büyükşehir olmuş, büyükşehir belediye sayısı 30'a yükselmiştir (**Şekil 5**). Belediye sınırları ile il mülki sınırları olarak genişletilmiş, bu uygulama "bütün şehir" kavramı ile ifade edilmiştir. Sonuç olarak bu dönemde şehirlerin ekonomik özellikleri ön plana alınmakta, şehirler küresel ekonomide büyük bir pazar, ticaret merkezi ve ulusal ekonominin motoru olarak görülmektedirler¹³². Bu özellik yeni bölgeselcilik bakış açısıyla uyumlu bir durumdur.

Tablo 1: 5216 Sayılı Kanununa Göre Büyükşehir Belediye Sınırları¹³³

Büyükşehir Belediyesi	İl Sınırı	50 km	30 km	20 km
Adana				x
Adapazarı(Sakarya)				x
Ankara		x		
Antalya				x
Bursa			x	
Diyarbakır				x
Erzurum				x
Eskişehir				x
G.Antep				x
İstanbul	x			
İzmir		x		
İzmit	x			
Kayseri				x
Konya				x
Mersin				x
Samsun				x

Tablo 2: Büyükşehir Belediyeleri, Kanun ve Kuruluş Tarihleri¹³⁴

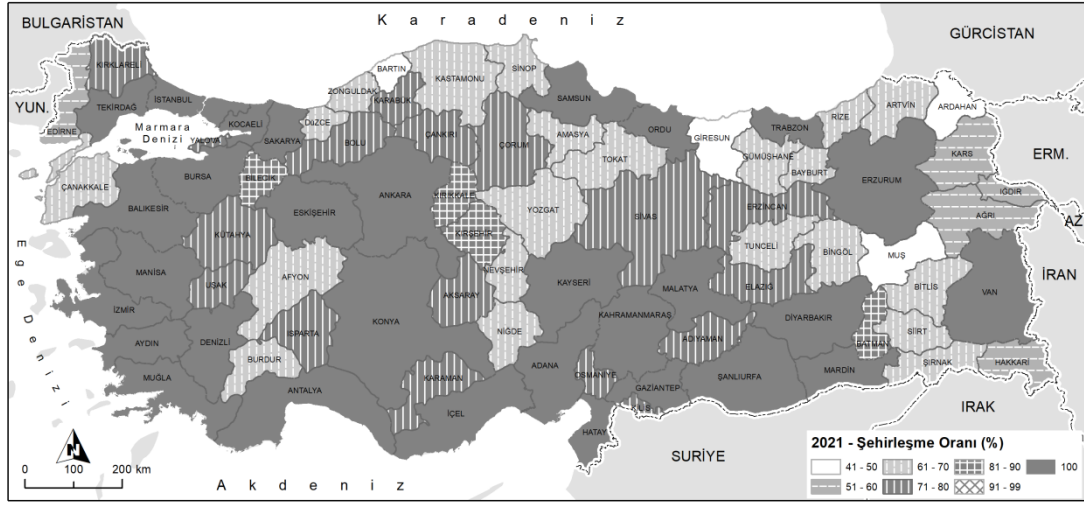
Yıl	Yasal Düzenlemeler	Belediye adı
1984	3030 Sayılı Kanun	İstanbul, Ankara, İzmir
1986	3306 sayılı Kanun	Adana
1987	3391, 3398, 3399 Sayılı Kanunlar	Bursa, G.Antep, Konya
1988	3508 Sayılı Kanun	Kayseri
1993	504 Sayılı KHK	Antalya, Diyarbakır, Erzurum, Eskişehir, İzmit (Kocaeli), Mersin, Samsun
2000	593 Sayılı KHK	Adapazarı (Sakarya)

¹³² Oçal, 2016.

¹³³ Zengin, 2014: 99.

¹³⁴ Zengin, 2014: 103.

2014 6360 Sayılı Kanun Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Ordu, Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa, Van

Şekil 5. Türkiye’de İllere Göre Şehirsel Nüfusun Dağılımı (2021)

Sermayenin şehirleştiği bu dönemde Türkiye’nin üniversiteleşme yılları olmuştur. Nitekim 1950 yılında üniversite sayısı 3’tür. 1980 yılında bu sayı 19 olmuştur. Özellikle 1992 ve 2006 yılları çok sayıda üniversitenin kuruluş yıllarıdır. 1992 yılında 24 üniversite kurulmuşken, 2006 yılında kurulan üniversite sayısı 15’tir. 2006 yılında ülkede toplam 93 üniversite varken¹³⁵, günümüzde bu sayı 203’e yükselmiştir. Böylece 2000’li yıllar sonrası üniversite kuruluşu açısından önemli yıllardır. Türkiye’nin hemen her ilinde üniversite mevcut olmakla birlikte, İstanbul (48), Ankara (18), İzmir (8) ve Konya (5) üniversitelerin toplanma yerleridir¹³⁶. Bu üniversitelerde eğitim gören öğrenci sayısı 8 milyonu geçmiştir. Öğrenci sayısında da toplanma eğilimi vardır. İstanbul (802 131) bu açıdan en önemli ildir. Ankara (311 562), İzmir (173 611), Konya (121 549) öne çıkan diğer illerdir. Toplanma eğilimi olsa da, en düşük değerler (Hakkâri 2701, Şırnak 3972)¹³⁷ bile şehirleşmeyi olumlu yönde etkileyecek kadardır. Kuşkusuz bölgesel az gelişmişliği önlemenin yanında, yerinde hizmet sunumu da esas amaçlar arasındadır¹³⁸. Üstelik kurulan üniversitelerin bazıları şehir veya il mekezinden uzak olsalar da şehirsel alanlar büyük ölçüde yeni alanlar eklenmesiyle büyümüşlerdir. Şehirlerimizin büyük ölçüde büyümesinin başka bir nedeni de TOKİ olmuştur.

1984 yılında kurulan TOKİ çok amaçlı bir kamu kuruluşudur. İmar planlarının uygulaması, konut ve arsa üretimi, donatı ve kredi sağlama ve kentsel yenileme çalışmaları bunlar arasındadır. Kurum 2003 yılından sonra özellikle konut üretmeye başlamıştır¹³⁹. Dolayısıyla konut üretimi ile şehirsel alanlar büyük ölçüde genişlemiştir. Bugün birçok şehrimizde şehre yeni eklenen büyük konut stok alanları vardır. “TOKİ’nin 500.000 konut olan hedefi 2011 yılı itibarıyla tutturulmuş, 2023 yılına kadar 700.000 konutluk yeni bir hedef konularak toplamda 1.200.000 konuta ulaşmak amaçlanmıştır”¹⁴⁰. Yeni alınan bir karar ile TOKİ dar gelirli aileler için 81 ilde 250 bin konut inşa edecek, 100 bin altyapılı arsa üretecek ve 10 bin işyeri inşa edecektir¹⁴¹.

¹³⁵ Sargin, 2007.

¹³⁶ yok.gov.tr 2022.

¹³⁷ yok.gov.tr 2022.

¹³⁸ Sargin, 2007.

¹³⁹ Koca ve Karadeniz, 2014.

¹⁴⁰ toki.gov.tr/sosyal-konutlar 2022.

¹⁴¹ <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi>, 2022.

Mülteci şehirleşmesi dönemin başka bir özelliğidir. Türkiye coğrafi konumu nedeniyle farklı çatışma ve siyasi istikrarsızlığın yaşandığı alanlara yakındır. Bu konum aynı zamanda göç yolu üzerinde bulunmasını sağlamıştır. Bu durum çok sayıda mültecinin ülkemizde bulunmasını sağlamıştır. Bunlar arasında Suriye’li göçmenler ön plandadır. Suriye’de iç karışıklık 2011 baharında Esad Hükümetine karşı bir protesto olarak başlamış, ancak yakın zamanda sonlanmayacak gibi görünen bir hal almıştır¹⁴². Bu durum çok sayıda Suriye vatandaşının ülkemize sığınmasına neden olmuştur. Sığınmacı veya mülteci sayısı 3,7 milyonu geçmiştir. Kayıtlı olmayanların sayısının daha fazla olduğu ifade edilmektedir. Büyük şehirlerimiz mülteci nüfusun sayıca fazla olduğu yerlerdir. İstanbul çok sayıda mülteci nüfusu (540 186) barındıran şehir olmuştur. Coğrafi yakınlık dolayısıyla sınır şehirlerimiz bu açıdan başka önemli yerler olmuştur. Nitekim Gaziantep, Hatay ve Şanlıurfa’da 400 binden fazla mülteci bulunmaktadır. Adana ve Mersin illerinde 200 binden fazla mülteci bulunurken, mülteci sayısının 100 bini aştığı yerleşme sayısı beştir. Bunlar sırasıyla Bursa, İzmir, Konya ve Kilis ve Ankaradır. Kilis yerli nüfusa oranla en fazla mülteci bulunan şehir konumundadır. Bu oran %42 kadardır¹⁴³.

Sonuç

Şehirler, çevresine mal ve hizmet sunan merkezi yerleşmelerdir. Türkiye’de, merkezi yerleşmelerin çoğalması veya şehirselleşme coğrafi görünümünün hâkim olması süreci olarak da tanımlanabilecek olan şehirleşme üzerine çok sayıda yayın bulunmaktadır. Coğrafyacılara daha çok şehirleşmenin mekânsal yönüne vurgu yapmış, dönemleri rakamsal olarak ele almış, şehirleşmenin arka planındaki sosyo-mekânsal nedenler veya bunların sonuçlarını dikkate alan adlandırmalar yapılmadığı gibi konu eleştirel boyutta da incelenmemiştir. Dönemsel adlandırma zaman zaman da politik veya din üzerinden eleştirel olarak yapılmıştır. 1980 sonrası dönem iki başlık altında incelenmektedir. 1980-2002 arasındaki dönem, neoliberal dönüşüm ve muhafazakârlığın yükselişi olarak adlandırılmaktadır¹⁴⁴. 2002 sonrası dönemde neoliberal muhafazakârlar hâkim olmaktadır. Eser bütünüyle “Muhafazakâr şehrin İnşası” adıyla muhafazakârlığın zaman içinde şehirselleşme mekânda ya da şehirleşmede konumuna vurgu yapılmaktadır. Böyle bir şehirleşme “Diyanet Toplumu” şehirleşmesi¹⁴⁵ olarak da ifade edilmektedir. Bu çalışma özellikle konunun dini boyutu ile ilgili değildir. Bütünüyle kapitalist şehirleşmenin yaşandığı Türkiye’de, bu çalışmada şehirleşme deneyimi daha çok adlandırmalar üzerinden okunmaktadır. Her dönemi tanımlamak için birden fazla adlandırmanın varlığı dikkat çekmektedir. Özellikle son dönem, yaşanan sosyo-mekânsal ve ekonomik olaylar nedeniyle adlandırmanın zengin olduğu dönemdir.

Ulus inşa dönemi daha çok, siyasi bakış açılı ulus devletleşen modern şehrin inşa süreci veya ortaya çıkışı olarak tanımlanabilir. Ankara’nın şehirleşmesi, ulus devlet olma sürecinde mekânsal inşalar, anıt meydanlı şehirleşme bu döneme ad olarak kullanılabilir.

Şehirleşmenin ucuz inşa dönemi olarak nitelenebilecek bu dönemde gecekondulaşma ön planda duran adlandırma olmuştur. Emeğin şehirleşmesi, hızlı, sağlıksız, çarpık veya sanaysiz şehirleşme de uygun adlandırmadır. Yoksulluğun şehirleşmesi de denilebilecek dönemde enformel ekonomik gelişmenin yaşandığı yıllardır. Dönem bir bütün olarak üçüncü dünya şehirleşmesi olarak durmaktadır. Bu tür şehirleşmenin bir özelliği de şehirleşme ile şehirlileşmenin eş zamanlı olmamasıdır. Dönem iki odaklı şehirleşme dönemi olarak da tanımlanabilir.

Sonuç olarak son dönem, küresel şehirleşme, sermayenin şehirleşmesi, neo-liberal şehirleşme, şehrin metalaşması, kentsel dönüşüm, çevre kentleşme, kapalı toplulaşma, soylulaşma, kırsal soylulaşma (büyük şehirlerden kaçış, kırsal şehirleşme), yeni yoksulluk, yeni zenginlik, bütün şehirleşme ve yeni bölgeselleşme ve gökdelenleşme dönemi olarak adlandırılabilir. Çok sayıda üniversitenin kuruluşu,

¹⁴² Nurdoğan, Dur ve Özgür, 2017.

¹⁴³ multeciler.org.tr.

¹⁴⁴ Serter, 2018.

¹⁴⁵ Çavuşoğlu, 2014.

kültürel şehirleşme veya üniversiteli şehirleşmeye de neden olmuştur. TOKİ konutları da şehirselle coğrafi görünümün önemli parçasıdır. Mülteci şehirleşmesi başka bir adlandırma olarak belirmektedir. Bu dönemde daha çok büyük parçalı ve çok odaklı şehirleşme yaşanırken, karşı şehirleşme hariç-ki tartışılır-Türkiye’de şehirleşmenin bütün aşamaları görülmüştür.

Kaynakça

- Aliağaoğlu, A. ve Uğur, A. (2021). Şehir Coğrafyası (8. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Alver, K. (2010). Siteril Hayatlar. Ankara: HECE Yayınları.
- Akseki, H. ve Meşhur, M.Ç. (2013). Kentsel Yayılma Sonucu Yapılaşmaya Açılan Verimli Tarım Alanları: Konya Kenti Deneyimleri. *Megaron* (8)3, 165-174.
- Avcı, S. (1993). Türkiye’de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı (1927-1990). *Türk Coğrafya Dergisi*, 28, 249-269.
- Avcı, S. (2003). Gelişimi ve Sorunları Açısından Türkiye’de Şehirleşme. Sırrı Erinç Sempozyumu (2003) Genişletilmiş Bildiri Özetleri, 218-225, İstanbul.
- Alpay, Y. ve Alkin, E. (2020). Olaylarla Türkiye Ekonomisi, Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomik Tarihi (5. Baskı). İstanbul: Humanist.
- Başaran Uysal, A., Sakarya, İ. (2018). Rural Gentrification in North Aegean Countryside. *CONARP International Journal of Architecture and Planning* 6 (1), 99-125
- Bıçkı, D. (2010). Tartışmalı Bir Kentsel Yenilenme Enstürmanı: Soylulaştırma. Elif Karakurt Tosun (Ed.). 21. Yüzyıl Kentleri içinde (s. 197-224), Bursa: Ekin.
- Bozkulak, S. (2005). Gecekondu’dan Varoş’a: Gülsuyu Mahallesi. H. Kurtuluş (Ed.), İstanbul’da Kentsel Ayrışma İçinde (s.239-266), İstanbul: Bağlam.
- Cantek, L.F.Ş. (2003). Yaban’lar ve Yerliler, Başkent Olma Sürecinde Ankara. İstanbul: İletişim.
- Coşkun, O. (2013). “Doğu Anadolu Bölgesinde Kentleşme ve Kentsel Gelişim”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18 (30), 229-256.
- Çavuşoğlu, E. (2014). Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi. İstanbul: Ayrıntı.
- Çelik, C. (2002). Şehirleşme ve Din. Konya: Çizgi.
- Çetin, B. (2012). Antakya ve İskenderun-Dörtöyl Çevresinde Suburbanizasyon (Banliyöleşme). *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17 (28), 259-282.
- Çoban, A.N. (2012). Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 67(3), 75-108.
- Demirözer, A. (2022). Sosyo-Mekânsal Biçimlendirmeler Bağlamında Kırsal Soylulaştırma, Sındırgı Örneği. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YüksekLisans Tezi.
- Doğan, M. (2013). Türkiye’de Şehirleşme: Büyükşehirler ve Şehirleşme Sürecinde Değişen Sosyo-Ekonomik Yapı. M. Bayartan (Ed.). Prof. Dr. Süha Göney'e Armağan Kitabı içinde (s.239-280), İstanbul: Basın Yayın Matbaacılık.
- Doğanay, H. (1986). 1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye’de Şehirli Nüfus ve Şehir Sayısındaki Artışlar (1960-1980). *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 15, 1-22.
- Doğanay, H. (1997). Türkiye Beşeri Coğrafyası. Milli Eğitim Yayınları: 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Duman, B., Alacahan, O. (2012). Getto Tartışmasına Bir Metropolden Bakmak. *JASS*, 5 (2), 55-74.
- Emiroğlu, M. (1975). Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus”, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 7, 125-159.

- Emiroğlu, M. (1981). Türkiye’de Son Sayımlar ve Kentleşme Olayının Boyutları. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 10, 43-82.
- Genç, F., Keyder, Ç., Keyman, E. F., Badur, A. K. (2021). Kentlerin Türkiye’si, İmkânlar, Sınırlar ve Çatışmalar. İstanbul: İletişim.
- Gottdiener, M., Hutchison, R. (2011). The New Urban Sociology (Fourth Edition). Bolder, CO, USA: Westview Press.
- Görmez, K. (2022). Türkiye’de Kentsel Dönüşüm ve Kentsel Rant. R. Keleş, Y. Erbay ve K. Görmez (Ed.), Kentsel Dönüşümden Kentsel Ranta içinde (121-165) , Ankara: İmge Kitabevi.
- Güneş, F. (2017). Kent Kuramları. F. Güneş (Ed.), Kent Sosyolojisi içinde (s. 29-45), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güney, Y. İ. (2020). Konutta Mekansal Organizasyon ve Toplumsal Cinsiyet: Yirminci Yüzyıl Ankara Apartmanları. Ayten Alkan (Ed.). Cins Cins Mekan içinde (s. 102-135), İstanbul: Varlık.
- <https://www.heidelbergcement.com/en/sinpas-bosphorus-city>.
- <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>
- Işık, O., Pınarcıoğlu, M.M. (2001). Nöbetleşe Yoksulluk Sultanbeyi Örneği. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Işık, Ş. (2005). Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri. Ege Coğrafya Dergisi, 14, 57-71.
- Kartal, K. (1983). Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye’de Kentleşme. Ankara: Yurt Yayıncılık.
- Kaya, E. (2017). Kentleşme ve Kentleşme. İstanbul: İşaret.
- Kayasü, S. Yetişkul, E. (2013). Bir Araştırma Çerçevesi: Soylulaştırma. Planlama, 23 (3), 147-152.
- Kaygalak, S. (2009). Kentin Mültecileri, Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme. İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Keleş, R. (1998). Kentbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Keleş, R. (2012). Kentleşme Politikası. Ankara: İmge Kitabevi, (Güncellenmiş 12. Baskı).
- Koca, H. ve Karadeniz, V. (2014). Erzincan Ovasında Toki Uygulamaları ve Kentleşme Üzerine Etkileri. Doğu Coğrafya Dergisi, 19 (31), 101-128.
- Koçak Turhanoğlu, F. A. (2017). “Türkiye’nin Kentleşme Deneyimi : 1923-2000. Fatime Güneş (Ed.), Kent Sosyolojisi içinde (s. 215-233), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kömürcüoğlu, M. (2018). Türkiye’de Şehir ve Toplum, Tarih, Teori ve Temel Meseleler. İstanbul: Ketebe.
- Kurt, Ü. (2012). “Demokratik Bir Kent Kültürü İnşası”. Murat Şentürk (Ed), Göç, Kentleşme ve Aidiyet Ekseninde Esenler’i Anlamak içinde (s. 83-104), İstanbul: Esenler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları.
- Kurtuluş, H. (2010). Kent Sosyolojisinde Değişen Kavrayışlar ve Türkiye’nin Kentleşme Deneyimi. Ö. Uğurlu, N.Ş. Pınarcıoğlu, A. Kanbak, M. Şirin (Ed.), Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları içinde (s. 177-225). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Marcuse P. ve Van Kempen R. (2000). Introduction. İn Peter Marcuse ve Ronald van Kempen (pp. 2-21), Globalizing Cities A New Spatial Order, London: Blackwell Publishers.
- Marın, M. C. (2007). 1985 Sonrası Türkiye’deki Kentsel Sistemin Dönüşümü: Zipf Yasasının Ampirik Bir Testi. Gazi Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi Dergisi, 22(1), 33-38.

<https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/iste-adim-adim-basvuru-yollari-6824354>, (erişim 19.9. 2022)

- Nurdoğan, A.K., A.İ.D. Dur, Öztürk, M. (2017). Türkiye’nin Mülteci Sorunu ve Suriye Krizinin Mülteci Sorununa Etkileri. *İş ve Hayat*, 217-238.
- Öçal, E.U. (2016). Mülki Sınırlarda Büyükşehir Belediye Örgütlenmesi: Ordu Büyükşehir Belediye Örneği. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbudun, S. (2002). Küresel Bir Yoksulluk Kültürü mü? Y. Özdek (Ed.), TODAİE, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları içinde (s. 53-69), İstanbul: İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayın No. 19.
- Özdemir, H. (2012). Türkiye’de İç Göçler Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Akademik Bakış Dergisi*, 30, 1-18.
- Özden, P. P. (2007). Kentsel Yenilenme. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özgür, E. M. (2003) XXI. Yüzyılın Başında Türkiye Nüfusu. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(1), 43-53.
- Saçlı, A. (2019). Türkiye’de Kentsel Yoksulluk Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiye Siyaset Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 1-21.
- Selen, H.S. (1945). Türkiye’de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 7-8, 97-106.
- Sargın, S. (2007). Türkiye’de Üniversitelerin Gelişim Süreci ve Bölgesel Dağılımı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (5), 133-150.
- Sergün, Ü. (1993). Türkiye’de Kent Nüfusu ve Kentleşme Hareketleri. *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 10, 39-49.
- Serter, G. (2018). Muhafazakar Şehrin İnşası, Neoliberalizm ve Muhafazakarlık ilişkisinde Mekanın Yeri. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Sevgi, C. (1988). Kentleşme Sürecinde İzmir ve Gecekondular. İzmir: Konak Belediyesi Kültür Hizmetleri.
- Şahin, Y. (2011). Kentleşme Politikası (2. Baskı). Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Şengül, H. T. (2009). Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi, (2. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Şentürk, M. (2015). “Kentsel Müdahalelere İstanbul’dan Bakmak: Dünya Kenti Vizyonunda Süreklilik ve Kent Seçkinlerinin İşbirliği”. Betül Duman ve İsmail Coşkun (Ed.), *Neden Nasıl ve Kim İçin Kentsel Dönüşüm* içinde (s. 357-399), İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Şenyapılı, T. (1978). Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay.
- Şenyapılı, T. (1998). Cumhuriyet’in 75. Yılı, Gecekonduyunun 50. Yılı. 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde (s. 301-316), Ankara: Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı.
- Şimşek, A. (2012). “Alanyazın Taraması. Ali Şimşek (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (s. 52-79), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Soja, E.W. (2002). Postmetropolis Üzerine Altı Söylem. B. Duru ve A. Alkan (Ed.), *20. Yüzyıl Kenti* içinde (s. 285-306), Ankara: İmge Kitabevi.
- Tankut, G. (1987). “Jansen Planı Uygulama Sorunları ve Cumhuriyet Demokrasisinin Kent Planına Yaklaşımı”, Ayşıl Tükel Yavuz (Ed), *İçinde Ankara* içinde, ODTÜ Yayını.
- Tekeli, İ. (1998). Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması. 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık içinde (s. 1-24). Ankara: Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı.
- Tekeli, İ. (2009). Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Tekeli, İ., Gülöksüz, Y., Okyay, T. (2020). Dolmuşlu, Gecekondu, İşportalı Şehir (Yeni Baskı). Ankara: İdealkent.
- toki.gov.tr/sosyal-konutlar (Erişim 27 Mart 2022).
- Tosun, G., Tosun, T. (1995) Türkiye'de Kentleşme ve Siyasi Yapılanma İlişkisi. Amme İdaresi Dergisi, 28 (4), 45-63.
- Tuğaç, Ç. (2021). Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Anadolu'daki Yerleşmeler ve Konut Tipolojileri Üzerine Bir Değerlendirme. Mimarlık ve Yaşam Dergisi, 6 (1), 223-248.
- Tümertekin, E. (1965). Türkiye'deki Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırması. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No. 48.
- Tümertekin, E. (1973). Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirselleşme Fonksiyonları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1840, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 72.
- Uğur, A. (2014). Spatial Development of Urbanization in Turkey. Recep Efe, Neslihan Sam, Rıza Sam, Eduardas Spiriajevas, Elaena Galay (Ed.), Cities in the Globalizing World and Turkey: a Theoretical and Empirical Perspective içinde (s. 353-369). Sofia: St Kliment Ohridski University Press.
- Van den Berg, L., Drewett, R., Klaasen, L.H., Rossi, A., Vijverberg, C.H.T., (1982). Urban Europe. A study of growth and decline. Oxford: Pergamon Press.
- Yenice, M.S. (2014). Türkiye'de Kentsel Dönüşüm Deneyiminin Tarihi Analizi. BAÜN Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 16 (1), 76-88.
- Yılmaz, E., Çiççi, S. (2011). Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo-Politik Açından Türkiye'de Kentleşme Dönemleri. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 35, 252-267.
- Yok.gov.tr /universiteler/universitelerimiz (Erişim 27. 3. 2022)
- Yurt, R. G. (2020). Kentleşmenin Tarihsel Gelişimi. Dis. Sos. Bil. Der., 7, 19-44.
- Yücel, T. (1960). Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler. Türk Coğrafya Dergisi 20, 23-35.
- Yücel, T. (1961). Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri. Türk Coğrafya Dergisi, 21, 31-45.
- Yüceşahin, M. M., Bayar, R., Özgür, E. M. (2004). Türkiye'de Şehirleşmenin Mekânsal Dağılışı ve Değişimi. Coğrafi Bilimler Dergisi, 2 (1), 23-89.
- Yüceşahin, M. M., Özgür, E. M. (2008). Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi. Coğrafi Bilimler Dergisi, 6 (2), 27-51.
- Zengin, O. (2014). Büyükşehir Belediye Sisteminin Dönüşümü: Son On Yılın Değerlendirmesi. Ankara Barosu Dergisi, 2, 91-116.

İbrahim Sarim Paşa'nın Mısır Meselesindeki Yeri ve Faaliyetleri

Ibrahim Sarim Pasha's Place in the Egyptian Issue And His Activities

Araştırma Makalesi – Research Article

Sertaç DEMİR

Anadolu Üniversitesi, Tarih Bölümü

sertac_demir@anadolu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-0227-7965

Öz

Genç yaşında Osmanlı bürokrasisinin içinde yer alan İbrahim Sarim Paşa, bu süreçte devletin yaşadığı en sancılı zamanların, siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi değişimlerin de tanıklarından hatta yönlendiricilerinden biri oldu. 19. yüzyılın ilk yarısının en mühim meselelerinden biri olan Mısır Meselesi hakkında edindiği izlenimleri ve tecrübelerini aktardı. Bu çalışmada özellikle Ahmed Refik tarafından, Türk Tarihi Encümeni Mecmuasının, 1 Mayıs 1926 tarih ve 15(92) numaralı sayısında yer alan “1253 Senesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa İle Bir Mülakat” adlı makale ve sonrasında Londra elçiliği sırasında yapmış olduğu görüşmeler ve yazışmaları ihtiva eden bilgi ve belgelerden hareketle İbrahim Sarim Paşa'nın Mısır Meselesindeki fonksiyonu ve onun penceresinden meselenin değişik yönleri ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Mehmed Ali Paşa, İbrahim Sarim Paşa, Londra, Elçilik

Abstract

İbrahim Sarim Pasha, who was in the Ottoman bureaucracy at a young age, was a witness and even one of the leaders of the most painful times of the state, political, military, social and economic changes. He conveyed his impressions and experiences about the Egyptian Question, one of the most important issues of the early 19th century. In this study, the article named An Interview with Kavalali Mehmed Ali Pasha in the Year 1253 by Ahmed Refik on May 1, 1926, in the number 15(92) of the Türk Tarihi Encümeni Magazine, and information and documents containing the interviews and correspondence he made during the London embassy afterwards. Based on this, the function of İbrahim Sarim Pasha in the Egyptian issue and different appearances of the issue from his profoundness have been tried to be discussed

Key Words: Egypt, Mehmed Ali Pasha, Ibrahim Sarim Pasha, London, Embassy

Giriş

Esasen valisi ancak kurduğu düzen ile Mısır ve çevresinin mutlak hakimi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın gayretleri ile 1821 yılından 1825 yılına kadar Mora'dan Girit'e kadar uzanan sahada gerek karada gerek de denizlerde Yunan asilerini bertaraf eden¹ Osmanlı Devleti, Rusya'nın öncülüğünde büyük devletlerin için içine girmesi ve sonrasında 1828-1829 Osmanlı- Rus savaşlarıyla mağlup duruma düşmüş ve nihayetinde Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak durumunda kalmıştı.²

Yunan İsyanının ilk dönemlerinde elde edilen başarıya yukarıda da bahsedildiği üzere büyük oranda katkı sağlayan Mehmed Ali Paşa bu süreçte Mora ve Girit valiliklerinin yanı sıra, Suriye ve çevresinin de yönetimini elde etmeyi beklerken, ortaya çıkan tabloda Girit valiliği ile yetinmek zorunda kalmıştı.³ Bunun yanında 1828 yılında başlayan Rus Savaşı esnasında Rusya öncülüğünde ortaya çıkan Batılı ülkelerin donanması tarafından Navarin'de Osmanlı-Mısır donanması tamamen imha edilmiş⁴, bu durum ve öncesindeki isteklerinin karşılanmaması nedeniyle duyduğu kızgınlık ve kırgınlık sonucunda Bâb-ı Ali'den gelen askeri destek talebine karşılık kendisi ve oğlu için Anadolu ve Rumeli Seraskerliklerini talep etmiş, isteği reddedilince savaş seyretmekle yetinmiştir.⁵

1829 yılının sonbaharında Rus orduları Edirne'ye kadar ulaştınca, Osmanlı Devleti Rusya ile barış yapmak zorunda kalmıştı. Yapılan antlaşma neticesinde Mora yarımadası üzerinde bağımsız bir Yunan Devleti ortaya çıkmış oldu. Bu durumda Mora Valiliğinden olan Mehmed Ali Paşa mukabilinde Suriye valiliğini istedi. İsteği, Rusya karşısında alınan yenilgiden dolayı sorumlu gördüğü için, II. Mahmud tarafından reddedilince⁶ Akka Valisinin kendisine olan borcunu ve yine kendinden kaçan kölemenlerin iade edilmemesini ileri sürerek oğlu İbrahim Paşa komutasındaki bir orduyu buraya gönderdi.⁷ Bu ordu kısa sürede Filistin ve çevresindeki toprakları ele geçirerek Şam'a kadar ulaştı. Mehmed Ali Paşa ve oğlu Devlet-i Aliye tarafından asi ilan edildi ve böylece on yıl kadar sürecek olan Mısır Meselesi başlamış oldu.⁸

İsyanı ve yaşanan süreci iki döneme ayırmak gerekirse; 1831-1833 yılları arasındaki dönem Mehmed Ali Paşa ve bilhassa oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır askeri gücünün Osmanlı Devleti ve ordusu karşısındaki üstünlüğü ve ilerleyişi şeklinde yorumlanabilecek olan birinci dönem ve sonrasında Valisi karşısında askeri alanda ağır yenilgiler yaşayan II. Mahmud'un meseleyi uluslararası boyuta taşıyacak hamlesini yaparak, mutlak rakibi ve düşmanı Rusya'yı olaya dahil etmesi⁹ ve neticesinde İngiltere ve Fransa başta olmak üzere büyük devletlerin müdahalesiyle ortaya çıkan diplomatik süreçtir ki her ne kadar Kütahya Antlaşması ile Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa arasından sorun taksimat ve tevcihatlar¹⁰ bağlamında çözümlenmiş gibi görünse de bu süreç meselenin 1833-1841 yılları arasındaki uzun ve tafsilatlı dönemidir. Zira süreyi uzun tutan, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve ailesinin hükümlerlik hakları ve bu durumun hukuki ve siyasi mahiyetidir. Bu mahiyetin sınırları ve kapsamı sadece devlet-vali ilişkisi ile sınırlı kalmadığından doğal olarak bu sürece büyük devletler de dahil olmuşlardır. Nihayetinde ise padişah ve valisi arasında başlayan anlaşmazlık, Londra'da devletlerarası bir konferansla neticelenmiştir.¹¹

Bu süreçte Osmanlı Devleti ile Mısır arasında doğrudan görüşmeler de cereyan etmiştir. İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusunun düzenli denilebilecek son Osmanlı kuvvetlerini Konya'da mağlup ederek Kütahya'ya kadar ulaşmasıyla İbrahim Paşa ile görüşmek üzere o dönem Amedci vazifesini

¹ Kılıç, 2008, s. 106.

² Sertoğlu, 2011, s. 2916.

³ Karal, 1988, s. 115; Bıyıklı, 2002, s. 733.

⁴ Gökbiçgin, 1997, s. 134.

⁵ Uçarol, 1995, s. 150.

⁶ Kocaoğlu, 1995, s. 199.

⁷ BOA, HAT, 358/20037/J; Öztuna, 1994, s. 175.

⁸ Kocaoğlu, 1997, 64.

⁹ Kurat, 1990, s. 60.

¹⁰ Altundağ, 1945, s. 144.

¹¹ Dördüncü, 2001, s. 86.

yürüten ve daha sonra sadrazamlık makamına kadar gelecek olan Mustafa Reşid Paşa görevlendirilmiş, hatta yolculuğu esnasında bir aralık rahatsızlandığı dahi kaydedilmiştir.¹²

Bu çalışmada ise kendisi de Mustafa Reşid Paşa gibi Londra Elçiliği ve yanı sıra sadrazamlık görevlerini yerine getirmiş olan İbrahim Sarım Paşa'nın Mısır Meselesine yaklaşımı ve Mehmed Ali Paşa ile olan görüşmelerine yer verilmiştir. Bu süreçte yine iki kısımda ele alınmıştır. Birinci kısımda paşanın Londra sefaretine atanmadan önce henüz beylikçi iken 1836 yılında bizzat Mısır'a giderek yaptığı görüşme üzerinden değerlendirme yapılmıştır. İkinci kısımda ise 1837 yılından itibaren İngiltere'de bulunduğu süre zarfında yapmış olduğu görüşmeler ve meselenin çözümü noktasında ortaya koyduğu çabalar anlatılmak istenilmiştir.

İbrahim Sarım Paşa'nın Siyasi Kariyeri

19. yüzyılın başlarında İstanbul'da doğduğu bilinen, İbrahim Sarım Efendi, Ayasofya türbedarlığı da yapmış olan Kadı Hafız Musa Efendi'nin mahdumudur.¹³ Dîvân-ı Hümâyün Kalemine girmeden önce ilk eğitimlerini babasından almıştır. Reisülküttap Süleyman Necip Efendi'nin dikkatini çekerek kızıyla evlenmesi siyasi kariyerinin de önünü açmıştır. Kısa süre için de hâcegânlık görevini üstlendikten sonra, önce Âmedî Odası halifelîği, ardından da 1829 yılının Nisan ayında başmukatacılık görevleriyle vazifelendirilmiştir. Aynı senenin Kasım ayında Rusya'ya giden bir heyetin içinde başkâtip olarak görev almıştır. Döndükten sonra da 1831 yılının Mart ayında Küçük Evkâf Kalemi Muhasebecisi olmuştur.¹⁴

1833 yılının Ocak ayında Dîvân-ı Hümâyün Âmedcisi Mustafa Reşid Bey'in yerine vekaleten bu görevi yerine getirirken¹⁵, yeniden getirildiği başmukatacılık görevinin ardından, 9 Mayıs 1834'te Kaptan Paşa'nın kapı kethüdâlığına ve sonrasında Aklâm-ı Seb'â hocalığına tayin edilmiştir. 1834 yılının Aralık ayında Beylikçilik makamında bulunan Mehmed Nuri Efendi Londra elçiliğine atanınca¹⁶ vekaleten onun vazifesini üstlenmiş, bu görevi yerine getirmekteyken Mısır Meselesinin karşı tarafı olan Mehmed Ali Paşa ile görüşmek üzere 1836 yılının aralık ayında Mısır'a gitmiştir.

İstanbul'a dönüşünde asaleten beylikçilik makamına getirilmişken, bu defa da İngiltere Kralı IV. William'ın ölümüyle ardından tahta çıkan yeğeni Victoria'nın gerek cülus törenine katılmak suretiyle II. Mahmud'un tebrik mesajını iletme ve gerek de Londra elçiliği vazifesini yerine getirmek için İngiltere'ye gitmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra döndüğünde ise bu kez, Dâr-ı Şûrâyı Bâb-ı Ali üyeliğine ve arkasından Dahiliye müsteşarlığına tayin edilmiştir.¹⁷ Meclis-i Umûr-ı Nâfia başkanlığı, Sadâret müsteşarlığı görevlerinde de bulunduktan sonra, 10 Ekim 1839'da Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışını İran Şahı'na haber vermek suretiyle bu ülkeye giderek, aynı zamanda da büyükelçilik görevine başladı. Yine kısa bir müddet sonra birinci rütbe ile Sayda defterdarlığına atandığında bu defa görev yerine gitmeden sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa etmiş ancak bu kez de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine seçilmiştir.¹⁸

Siyasi kariyerinde nazırlıklarda da bulunan İbrâhim Sarım Paşa ilk önce 13 Haziran 1841'de Ticaret Nazırlığına, 13 Aralık'ta bu nezaretin İstanbul Gümrük Emanet'ine bağlanmasının ardından Hariciye Nazırlığına tayin edilmiştir. 9 Nisan 1843'te bu görevden alınarak yeniden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine getirilmiştir. 16 Kasım 1844'te ikinci de fa tayin edildiği Londra büyükelçiliğinin ertesi senesi bu defa da Paris elçiliğine gönderildiyse de henüz bu görevine başlamadan yine bir başka, ikinci kez, Ticaret Nazırlığına tayin edildi. 1846 yılının sonlarına kadar Meclis-i Umûmî üyeliği, Gümrük Eminliği, Sadâret Müsteşarlığı gibi görevleri, kısa sürede birinden diğerine koşturmak suretiyle yerine getirdikten sonra da 17 Şubat 1847 tarihinde Maliye Nazırı¹⁹ olmuş ancak bir yıl sonra azledilip Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına tayin olunmuştur.²⁰

¹² BOA, TS. MA. e, 513 – 28.

¹³ Mehmed Süreyya, 1996, s. 1482.

¹⁴ Yavaş, 2020, s. 625.

¹⁵ Toksoy, 1999, s. 642.

¹⁶ Sonay, 2018, s. 11; BOA, HAT, 360-20084, H-29-12-1250.

¹⁷ Gebece, 2014, s. 453.

¹⁸ Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 203.

¹⁹ Kunalalp, 1999, s. 7.

²⁰ Çatalkaya, 2017, s. 65.

İbrâhim Sarım Paşa'nın siyasi kariyeri 30 Nisan 1848'deki sadrazamlığıyla taçlanmış olsa da Mustafa Reşid Paşa ile aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle bu görevi de uzun sürmemiş, üç ay sonra azledilmiştir. 1849 yılından, vefat tarihi olan 30 Ağustos 1854 tarihine kadar Bursa ve Trabzon Valiliklerinde de bulunan paşa, en uzun süreli vazifesini Bursa'da iken ifâ etmiştir.

Mısır'a Gidişi ve Mehmed Ali Paşa İle Mülâkatı

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, yaşadığı askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşüm, henüz yerleşmemiş kurumsal yapılarıdaki kargaşa ve karmaşıklıklar, ortaya çıkan bütün iç meselelerde bir süre sonra yabancı devletlerin de müdahil olmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı da karmaşık ve çözümsüz bir hale gelince, dönemin küresel güçlerinin işin içine girdiği beynelmilel bir mesele haline gelmişti.²¹

1833 tarihinde imza olunan Kütahya Muahedesi her ne kadar mevcut sorunu ve Osmanlı Devleti açısından isyan olarak adlandırılan süreci, ateşkesle sonuçlandırmış gibi görünse de kalıcı çözümün henüz sağlanamadığı, devamında ortaya çıkan sorunlar ve tarafların güvensizlik ve gerginliği arttıran tutum ve politikalarından dolayı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti açısından emniyetini ve toprak bütünlüğünü rahatsız edici hal ve hareketler sergilemeye devam eden Mısır Valisi, İstanbul Hükümeti üzerinde baskı oluşturmak için Avrupa devletlerinin elçilerine müstakiliyetini duyurma hususunda ciddi olduğunu, bu sonuca en başından beri varmış olduğunu ve geri adım atmayacağını bildirmiştir.

Suriye ve çevresini, Mora İsyanı ve sonrasındaki süreçler de göz önüne alındığında kendi sınırları içinde tahayyül ve tasavvur eden Mehmed Ali Paşa, emellerine ulaşabilmek adına bölge halkına baskı uygulayarak amaçladığı isyan ateşinin fitilini yakmıştır.²²1836 yılı başlarında meydana gelen bu hadiseler, payitaht tarafından yakından takip edilmekte iken bir yandan da sorunun müdahili olan düvel-i muazzama cihetinde diplomatik girişimlerin artmasını sağlamıştır. Sorunun en yakın takipçileri ve ortaya olan İngiltere ve Fransa'dan umulan askeri yardım, beklentileri karşılamaktan oldukça uzak görünmekteydi. Diğer taraftan halihazırda mevzuyu kendi iç dinamikleriyle çözebileceği umudunu muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.²³ Mehmed Ali Paşa ile Sarım Efendi arasında yapılan görüşmelerden de anlaşıldığına göre, Mehmed Ali Paşa'nın da Osmanlı Devleti ile görüşmeyi arzu ettiği anlaşılmaktadır. Zira Sarım Efendi tarafından nakledilen şu sözler bu durumu ortaya koymaktadır. *"Yaşım yetmiş vardi gider mübârek hâk-pây-ı hümayûna yüzümü sürerdim ve hazır bir takım asker ve sefâin ile ben ve evlâd-ı ahfâdım devlet müllete hidmet iderek gibi göynümde olan şeyleri söyledim."*²⁴

Sonuçta, Divân-ı Hümayûn Beylikçi vekili olarak görev yapan Sarım Efendi'nin Mısır'a gönderilmesi yönünde karara varıldı. Bu sırada Mısır'da bulunan Lebib Efendi, Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'ya, Mehmed Ali Paşa tarafından İskenderiye'ye davet edildiğini haber veren bir mektup ulaştırılmıştı. Sarım Efendi de mektuba karşılık, Ahmed Paşa tarafından yazılan cevabı götürmek suretiyle ve bu durumun da tasavvur ettiği fırsatı meydana getireceği düşüncesiyle, Mısır'a doğru yola çıktı.

Mehmed Ali Paşa ise bu duruma gücümüş olduğundan, aslında kendisinin Lebib Efendi vasıtasıyla görüşmelere devam edebileceğini, bizzat Ahmed Paşa ile görüşmek arzusunda olduğunu şu sözleriyle ifade etti: *"Ahmed Paşa hazretleri galiba Akdeniz'e çıkacaktır deyü gelse dâvet ider misiz dimesiyle hay hay Kapudanpaşasıyla görüşmeği kim istemez canıma minnet didim. Öyle bir mektub yazub göndermiş ve bu sûretde Lebib Efendi'nin memûriyetinde şübhe kalmamış olduğundan doğrusu pek memnun olmamışdım. Şimdi sizin memuriyetinizden meyus oldum. Ve Lebib Efendi öyle sipariş olunub da şimdi başka kalıba dökülmesi pek gücüme gitdi."*²⁵

Sarım Efendi, İskenderiye'ye ulaştığında bir hafta boyunca karantinada kaldı. Yapılan mutad uygulamaya göre İskenderiye karantinası her ay yabancı devlet konsoloslarından birinin gözetiminde gerçekleşmekteydi. Sarım Efendi'nin karantinası tesadüf ettiğiinde sıra Yunan konsolosundaydı ki,

²¹ Erdem, 2010, s. 64.

²² Kutluoğlu, 2002, s. 63; Ahmed Lütfi, H.1292, s. 202.

²³ Ahmed Refik, 1926, s. 133.

²⁴ Ahmed Refik, 1926, s. 134.

²⁵ Ahmed Refik, 1926, s. 135.

Yunan Konsolosu, Sarim Efendi'yi müşkil durumda bırakmak amacıyla karantina süresini uzattı. Mehmed Ali Paşa da bu duruma göz yumdu.²⁶

Karantina müddetinin sona ermesiyle İskenderiye'den ayrılan Sarim Efendi, kendisine eşlik eden Ahmed Ağa ile birlikte beş gün sonra Kahire'ye ulaştı. Burada, Mısır'ın ileri gelenlerinden Morali Şeyh Necibzâde Sami Bey'in evinde ağırlandı.²⁷ Aralarında cereyan eden görüşmelerde, Sami Bey Sarim Efendi'ye geliş sebebinin sorduğunda, Sarim Efendi Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa tarafından kendisine teslim edilen mektubu getirdiğini söylemiş fakat açıklamaları Sami Bey tarafından inandırıcı bulunmadığından mektuptan başka Devlet-i Aliye'den yazılı veya sözlü bir emir getirip getirmediğini de sorulmuş ve Mehmed Ali Paşa'nın da bunu öğrenmek istediğini beyan etmiştir. Böyle bir talimat olmadığını belirten Sarim Efendi, Mısır meselesiyle akalı olarak yeterince bilgi sahibi olduğundan, Mehmed Ali Paşa'nın bilgi sahibi olmak istediği durumlarda açıklama yapabileceğini, sorularına tatminkar cevaplar verebileceğini, işte bu sebepten dolayı gönderildiğini ifade etti. Sonrasında ise konunun İstanbul'da gizliliğinin önemsendiğini vurgulayarak, burada da aynı hassasiyetin sergilenmesi gerektiği noktasında Sami Bey'i öğütlemiştir.

Sarim Efendi'nin Mısır'a ulaştığı günlerde Ramazan ayının içinde bulunulmaktaydı. Bu nedenle kendisini iftara davet eden Mehmed Ali Paşa ilk başta ne amaçla geldiğini soruldu. Sarim Efendi, Lebib Efendi tarafından Kaptan Paşa'ya gönderilen mektubun cevabını getirdiğini belirterek mektubu Paşa'ya verdi. Mehmed Ali Paşa mektubu okudu ve mevzu hakkındaki itirazını dile getirerek, Ortaya çıkan durumun bir yanlış anlaşılardan ibaret olduğunu ifade ettikten başka, kendisinin memuriyetinin gereksizliğini ima edince bunun üzerine Sarim Efendi de "...*taraf-ı çâkeriden dahi vakia maslahât-ı zehâb ve ifadeniz gibi olsa hakkınız vardır. Lakin öyle değildir. Burada Lebib Efendi ile ne vechile sohbet olunduğunu bilmiyoruz. Gelen mektûbdan anlaşılın sûret ne vechile ise götürdüğüm cevabnâme ona göre yazılmışdır ve Lebib Efendi'nin memûriyeti yoktur.*" şeklinde cevap vermiştir.

Mehmed Ali Paşa, memuriyetinin gizli tutulduğunu belirten Sarim Efendi'ye, "...*Ahmed Paşa hazretlerinin gelmesinden ikrahım yoktur lakin gelsün deyü arzu eylemedim. İşte Lebib Efendi burada. Çağır deyim. Soru ile hem senin memûriyetini güya Dersaadet'de mektûm tutmuş olduklarından burada ketim olunmasını iş'ar idiyorlar. Halbuki işbu mektûbun me'li bu günlerde İngiltere'den gelmiş bir resmi gazetede sarahaten yazılmışdır. Tercümesini gösterdim. Bana böyle yazub İngiltereli'ye söylemek ve beni Frenklerin lisanına düşürmek reva mıdır? Benim ne kusurum var?*" diyerek tepkisini dile getirmiştir.²⁸

Mehmed Ali Paşa'nın da belirttiği gibi Sarim Efendi henüz yola çıkmamışken, kendisinin vazifelendirileceğine yönelik haberlerin İngiliz gazetelerinde çıktığı Londra'da elçi olarak bulunan Mustafa Reşit Bey tarafından İstanbul'a haber verilmişti. Reşit Bey, Avrupa'nın konuyu yakından izlediğini ve gizli tutulduğu halde detaylarına vâkıf olduklarını bildirdi. Zira İngiliz yayın organlarında, Bâb-ı Ali'nin, Mısır valisiyle mevcut sorunları istişare ederek neticeye bağlamak üzere Sarim Efendi'yi kendisine elçi olarak göndereceği şeklinde haberler yapılmaktaydı.²⁹

Sarim Efendi ise Mehmed Ali Paşa'ya, İngiliz basınında yer alan haberlerin İstanbul değil, Mısır kaynaklı olma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade ettiğinde Mehmed Ali Paşa'nın hayli sinirlenerek; "*Evlât sen sokakta oynarken ben bu yolları bilirüm şimdi sen de Mehmed Ali'yi aldatmak mı istersin?*" sözleriyle tepki gösterdi.³⁰ Böyle bir niyetinin olmadığını belirten Sarim Efendi, kendisi henüz İstanbul'dayken, Kaptan-ı Derya Ahmed Paşa'nın İskenderiye'de beklendiğinin İngiltere'nin Mısır konsolosunun İstanbul'daki İngiliz elçisine aktarıldığını, bu nedenle İngiltere'ye bu haberin Mısır'dan sızdırıldığını anlaşıldığını belirtti. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa, böyle bir açıklamada bulunmadığını tekraren ifade etmiştir. Ramazan Bayramının ilk günü paşayı ziyaret eden Sarim Efendi, bayramlaşma töreni nedeniyle kendisiyle hususi olarak görüşemedi.

Bayramın üçüncü günü de Mehmed Ali Paşa ile görüşemeyen Sarim Efendi, bu kez de Avrupalı Devletlerin elçilerinin de orada bulunması hasebiyle, Mısır'ın sahip olduğu kara ve deniz kuvvetlerini, ekonomik gücü yanı sıra yapmış olduğu üretimleri anlatan sunumları ve bu bağlamda Mehmed Ali

²⁶ Metin, 2021, s. 917; Ahmed Cevdet, H.1309, s. 95; Doğan, 2011, s. 97.

²⁷ Ahmed Refik, 1926, s. 134.

²⁸ Ahmed Refik, 1926, s. 136; BOA, HAT, 1173-46415, H-01-04-1253.

²⁹ BOA, HAT, 1323-51666, H-29-12-1253.

³⁰ Ahmed Refik, 1926, s. 136.

Paşa'nın gövde gösterisini izlemek durumunda kalmıştır. Bundan sonra paşa ile görüşmek için acele etmeyen Sarım Efendi, kendisinin davet edilmesini beklemeye karar verdi. Bu tavrının sebebini soran Sami Bey'e "...anlar(onlar) da beni aradıkları; yok ya! Görüp ne yapacağım? Geçen gün güttüm. İki saat Fahriye ile vakit geçirdiler. Bilmem muradları ne idi? Ben görüp işitdiğimi tebliğe memur isem de Kapudan Paşa hazretleriyle mülakât cevilkiden dolayı olan ifâdelerini anlamaktır. Yoksa Mısır'ın keyfiyetini taharriye gelmedim. Zahmet çekdiler. Çoğu bendenizin hatırımda kalmamıştır. Bunu bildirmek bir manaya şamil olub muradları o ise bu teklif kullanılan lisan-ı ubuduiyeti mükezzebdir."³¹ diyerek Paşa'nın bu konuşmalarının yersiz ve zaman kaybettirici şeyler olduğunu ifade etmiştir.

Birkaç gün sonra Mehmed Ali Paşa tarafından davet edilen Sarım Efendi kendisini ziyaret etti. Yapılan görüşmede, Osmanlı Devleti'ne sadakatini, "...hâk-pây-i hümayûn-ı hazret-i şahâne arz-ı hulûs-ı ubûdiyet ve evvelki itdiği şeyler bazı tarafın kendüyi gücendirmelerinden zaruri vukû bulmuş olduğundan dolayı izhâr-ı nedâmet iderek şimdi emel-i mahsûs aher vaktinde hâk-pây-i hümayûn-ı hazret-i şahâne yüz sürüb ve irâde buyrulursa ekser vakit boğaz içinde ikâmetle hissesine düşen hizmeti aklı erdiği mertebede ve mâlen ve beden en ifâ eylemekden ibâret olduğunu..." ifade eden Mehmed Ali Paşa, daha önce yaptıklarından pişmanlık duyduğunu dile getirmiştir.³²

Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni tamamen yok etmek amacıyla olduğunu fakat kendisinin bütün gücüyle devletin yanında olduğunu, böylelikle de onların katiyen bu amaca ulaşamayacaklarını bildiren Mehmed Ali Paşa bu hususu da şu şekilde ifade etmiştir: "*Kendisinin taraf-ı saltanat-ı seniyeden bigâne tutulmasından dolayı Frenkler memnun olarak say ve gayretleri bütün bütün ayırmak olub ve bu ise maazallah milletin pây-mâl olmasına sebeb olacağından bu bâbda hayrette kalmış idüğünü beyân birle şimdi Asitâne-i aliye'de her bir şey yoluna girmeye başlamış olmağla el birliğiyle çalışılsa ve Mısır'ın asker ve sefâni dahi asâkir-i mansûre ve tersâne-i mamûreye ilhak olursa düvel-i erba'adan hiç birisi devlet-i aliye üzerine cesaret idemez ve şimdiki teklifâtın birini eyleyemezler. Bu hâl ile gayret olduğuna sûrette on sene zarfında devlet-i aliye kuvvet-i cedîde hâsıl ider ve Rabbim ömürler virsin.*"³³

Yaşlandığı vakit, iş görmeye gücü kuvveti kalmadığında elinin altında bulunan yerlerin miras yoluyla çocuklarına geçip adının devam etmesini, böyle olduğu sürece devlete hizmette kusur etmeyeceklerini söyleyen paşa devamında, kendisi bu şekilde düşünmekteyken İstanbul Hükümetinin kontrolündeki toprakları terk etmesini teklif etmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, bunun üzerine Sarım Efendi de bölgedeki halktan toplanan para ve askerlerin halk arasında huzursuzluk yarattığını, bu durumun padişahı rahatsız ettiğini ifade etmiştir.³⁴

Mısır'da bulunduğu esnada Girit'e ait varidatın araştırılması vazifesiyle de görevlendirilen Sarım Efendi, Mısır'da bulunan defterlerle karşılaştırmak üzere, Girit gelirlerine ait defterleri de yanında bulunduruyordu. Konunun sorulması üzerine, Girit gelirlerinde açık çıkması durumunda bu meblağı diğer taksitlerle beraber hemen yollayacağını bildiren Mehmed Ali Paşa, Avrupa'ya olan borcundan dolayı daha önce yapması gereken ödemelerin geciktğini, ancak borcu azaldığından bundan sonrası için ödemelerini aksatmayacağını ve zamanında yapacağını belirtti.

Sonrasında ise yine özür ve af dileme mevzusuna dönerek, padişah nezdinde bağışlanmak arzusunda olduğunu dile getirdiğinde; Sarım Efendi de kendisini ikna etmek amacıyla teşvik edici konuşarak padişahın ne kadar bağışlayıcı olduğundan bahsetti. Sözlerinin devamında Mısır Valiliği ile yetinmesinin kendisi için daha uygun olacağını belirtmesi üzerine, en küçük toprak parçasını dahi bırakmayacağını söyleyen Mehmed Ali Paşa, egemenliği altındaki toprakların kendisinden sonra neslinden gelen evlatlarına da bırakılacağını garanti verildiği takdirde, bağlılığının ve hizmetlerinin aksamadan devam edeceğini ifade etti.³⁵

Sarım Efendi ise kabul edilmeyeceğini belirterek, sorunun ve sürecin son derece hassas olduğunu, bu nedenle, daha fazla üzerinde durulmaması gerektiğini paşaya ilettili. Mehmed Ali Paşa da Avrupalı devletlerinin müdahalelerinin engellenmesi gerektiğinin vurgusunu yaparak, şayet meseleye dahil olmaya devam ederlerse sorunun daha fazla karmaşıklaşarak içinden çıkılmaz bir hal alacağını belirtmiştir. Öyle ki Avrupalı elçilerin hemen hemen günün her anında, kendisinin ne amaçla ve hangi

³¹ Ahmed Refik, 1926, s. 139.

³² Ahmed Refik, 1926, s. 141.

³³ Ahmed Refik, 1926, s. 141.

³⁴ Yavaş, 2012, s. 9.

³⁵ Ahmed Refik, 1926, s. 144.

vazifeye burada bulunduğunu öğrenmek istediklerini, gizli kalması için çabalamış olsa da bu vaziyeti bazılarıyla paylaşmak durumunda kaldığını ifade ettikten başka onların, Avrupalı devletler ve onların elçilerinin kendi menfaatlerine uygun şekilde yürütmek istediklerini dolayısıyla onların istek ve yönlendirmelerine bırakmadan biran evvel sorunun çözüme kavuşturulması gerektiğini Sarim Efendi'ye bildirmiştir. Nevar ki yapılan görüşmeler bu şekilde sonuçsuz kalmış ve sürecin akıbeti sonrasına tehir edilmiştir.³⁶

23 Ocak 1837 de Mehmed Ali Paşa'yı son kez ziyaret eden Sarim Efendi, kendisiyle vedalaştıktan sonra, İskenderiye'ye hareket ederek, İstanbul'a gitmek amacıyla buradan ayrıldı. Görüşmeden anlaşıldığına göre her ne kadar devlete ve padişaha olan bağlılığını vurgulamış olsa da Mehmed Ali Paşa'nın kazanımları noktasında tavizkar olmayacağı açıkça anlaşılmaktadır.

Avrupa Devletleri de Sarim Efendi'nin Mehmed Ali Paşa ile olan görüşmelerini dikkat ve ciddiyetle izlemişler ve bu görüşmeleri son derece önemli bulmuşlardır.³⁷ İstanbul'da bulunan Rusya elçisinin bu görüşmeyi ülkesine bildirmesi üzerine 18 Şubat 1837'de Rus Dışişleri Bakanı Nesselrod'un cevaben yolladığı mektupta, konunun önemi ve hassasiyeti dolayısıyla Bâb-ı Ali'nin, meseleyi biran evvel sonuçlandırmak adına hızlı kararlar almaması gerektiği bir kez daha vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra İngiliz basınında da konuyla ilgili haberlerin neşredilmeye devam ettiği, Osmanlı Devleti'nin Londra'daki elçisi Mustafa Reşit Bey tarafından da merkeze bildirilmiştir. Times gazetesinde 5 Temmuz 1837 de çıkan bir haberde, mesele hakkında birçok defa haber yapıldığı halde birçoğunun gerçeği yansıtmadığı ancak elde edilen son bilgilerin konunun özünü ortaya koyduğunu aktarmaktaydı. Yapılan haberler özetle, Beylikçi vekili vazifesiyle tayin olmuş olan Sarim Efendi'nin Mehmed Ali Paşa'nın isteklerini öğrenmek ve sorunun çözümüne katkı sağlayabilmek için Mısır'a gönderildiği, iki hafta kadar burada bulunarak Mehmed Ali Paşa ile görüşmeler yaptığı ancak taraflar arasında arzu edilen uzlaşma sağlanamadığından kendisinin aynı yolla geri döndüğü belirtilmekteydi.³⁸

Londra Elçiliği ve Mısır Meselesine Yaklaşımı

Sarim Efendi, Mısır'dan döndükten sonra İngiltere Kraliçesi olan Victoria'yı tebrik etmek ve Londra Elçiliği vazifesine başlamak için bu ülkeye hareket etti.³⁹ Londra'ya varışından, gerçekleşecek törene kadar birçok konu hakkında görüşmeler yaptı. Elbette en büyük gündem maddesi Mısır Meselesi idi. Yabancı devletlerinde müdahil olduğu ve ilgiyle takip ettiği bu mesele Sarim Efendi'nin Londra elçiliği sırasında üzerinde durduğu en hassas mevzu olduğu gibi, o sırada Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde bulunan Osmanlı elçilerinin de öncelikle ilgilenmesi ve yaşananları merkeze aktarmaları gereken başlıca sorunlardandı.

Sarim Efendi, en başta İngiltere'nin askeri yardımını sağlamak amacıyla, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston ile birçok kez temaslarda bulundu.⁴⁰ Nevar ki geçiştirici bir politika izleyen, Palmerston, evvela Mehmed Ali Paşa'nın sertçe ikaz edilmesini, davranışlarında herhangi bir değişiklik gözlenmezse farklı tedbirlerin alınabileceği noktasında önerilerde bulundu. Bu doğrultuda kendi üzerlerine düşeni bir bakıma göstermek adına, Mehmed Ali Paşa'yı uyarmak amacıyla İskenderiye'de bulunan İngiltere konsoloslarına bir takım direktifleri oldu. Buna göre, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün bozulmasını asla kabul etmeyeceği, şayet Mehmed Ali Paşa buna yönelik davranışlarda bulunacak olursa, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile işbirliğinde bulunacağını ve diğer devletlerin de aynı şekilde hareket etmelerinin sağlanması için çaba gösterileceğine yönelik bir takım özellikleri ihtiva etmekteydi.⁴¹

Mehmed Ali Paşa bu türden politik söylem ve diplomatik ikazları barındıran manevralara aldırış etmemekteydi. Bunun üzerine Sarim Efendi, konuyu yeniden Palmerston'la görüştü. İngiltere ise aslında Mehmed Ali Paşa'yı daha fazla sıkıştırmaktansa bu şekilde manevralar içeren açıklamalarla kendisine daha fazla hareket ve hamle şansı tanımayarak sorunun çözülebileceğine inanmaktaydı. Rusya, Fransa,

³⁶ Ahmed Refik, 1926, s. 145.

³⁷ BOA, HAT, 836-37722, H-13-04-1253.

³⁸ Yavaş, 2012, s. 10.

³⁹ BOA, HAT, 1172-46404, H-29-12-1253.

⁴⁰ Yavaş, 2012, s. 13.

⁴¹ BOA, HAT, 831-37519, H-27-04-1254.

Prusya ve Avusturya'nın da benzer şekilde davranacağı ve talimatlarını bu minval üzere şekillendireceği bildirildi.

Sarım Efendi ise Osmanlı Devleti'nin beklentisinin askeri açıdan müdahaleler şeklinde olduğunu ifade etmişse de Palmerston bu bağlamda kalıcı ve kesin çözüm sağlayacak adımların atılması noktasında mütereddit davranışlar sergiledi. Sarım Efendi İngilizleri bu hususta harekete geçirmek adına, kendilerinden başka sair devletlerden de askeri müdahale noktasında destek ve yardım istenilebileceğini, öyle ki özellikle Rusya'nın da müracaat mercii olabileceğini üstü kapalı bir şekilde ifade etti.

Böyle bir müdahalede Osmanlı Devleti'nin yenilme ihtimalinin yüksek olduğunu ifade eden Palmerston ise bu suretle Rusya'nın da bu durumdan istifade ederek, hakiki ve tarihi emellerini gerçekleştirmek adına İstanbul ve Çanakkale boğazlarını işgal edebileceğini belirterek hem Osmanlı hükümetinin gözünü korkutmak istemiş kendi rahatsızlıklarını da vurgulamıştı. Öte yandan İngiltere'nin Osmanlı Devleti için her türlü yardım ve desteği esirgemeyeceğini, ayrıca diğer büyük devletler ile olan işbirliğinin de yeterli ve bağlayıcı olacağını belirttikten başka, Mehmed Ali Paşa'nın da böyle bir oluşum ve işbirliği karşısında daha fazla restleşmeyi sürdüremeyeceğini ifade ederek, meseleyi uzatmak noktasında, geçiştirici tavırlar sergilemeye devam etti. Dahası Osmanlı Devleti'nin kendi tenbih ve ikazlarının dışında çözümler aramaya çalışmasının yarar getirmeyeceğini vurgulayarak bir bakıma da gözdağı vermiş oldu.

Sarım Efendi ve Palmerston arasında bu diyalog ve münakaşalar yaşanırken, Osmanlı-Mısır-İngiliz ilişkiler denklemini farklı bir noktaya taşıyacak dikkat çekici bir hadise yaşanmaktaydı. Mısır'dan Edhem Bey adında biri, yanında on sekiz askerle birlikte görünürde askeri eğitim almak amacıyla Londra'ya gönderilmişti. Aslında önceden beri Mısır'dan Viyana, Paris ve Londra gibi Avrupa'nın muhtelif başkentlerine öğrenciler gönderilmekte olduğundan önemsiz gibi görünen bu durumu dikkat çekici hale getiren, Edhem Bey'in elçiliğe yakın bir yerde yerleşerek, kendisini de vazifeli bir memur şeklinde tanıttığı olmasındaydı. Bu durumu öğrenen ve bu tarz hareketlerden kuşkulanan Sarım Efendi, bu sırada Times gazetesinde çıkan ve Edhem Bey'in Mısır'dan büyükelçi sıfatıyla gönderildiği şeklinde haberlerden hayli rahatsızlık duymaktaydı.⁴²

Sarım Efendi, Mehmed Ali Paşa isyanı devam etmekte ve kendisinin bağımsızlıkla düşünceleri güncelliğini muhafaza etmekten, böyle bir söylentide haberi yapan gazetecinin hatasının yanında Mısır cenahının da etkin rol oynadığını düşünmekteydi. Bu nedenle böyle hassas bir dönemde bu şekilde haberlerin fayda sağlamayacağını düşünerek, derhal düzeltilmesi ve tekzip edilmesini sağlamak adına harekete geçti. Haberi yapan gazeteciye bir temsilci vasıtasıyla ulaşarak, yaptığı haberin doğru olmadığını dolayısıyla düzeltilmesi gerektiğini bildirdi.

Haberlerin gönderildiği gibi yayımlandığının ve değiştirilemeyeceğinin gazetelerinin temel ilkelerinden olduğunun bildirilmesi üzerine, bu malumat ve haberin Mısır tarafının yönlendirmesi ile ortaya çıktığını düşünen Sarım Efendi, durum karşısında suskun kalmayacağını belirterek, kendi mütercimi Agop Efendi aracılığıyla itiraz metnini de içeren İngilizce mektubu gazeteye yolladı. Gazete bu mektubu olduğu gibi yayınlayınca, durumu Palmerston ile görüşmeye karar veren Sarım Efendi, bütün bunların ne demek olduğunu kendisinden sual etti.⁴³ İlaveten Osmanlı Devleti'nin her zaman için İngiltere'yi güvenilir bir müttefik olarak gördüğünü, ancak bu gibi haber ve tutumların aradaki dostluk ve ittifakı zedeleyici mahiyette olduğunu beyan etti.

Olayın Osmanlı Devleti tarafındaki tesiri ve ortaya çıkan hassasiyetin farkında olduğunu belirten Palmerston Mısır'da bulunan konsoloslarından konuyla ilgili malumat istediğini ve nihayetinde bunu içeren bir mektubun geldiğini; ama henüz okumaya fırsatının olmadığını ve de Edhem Bey'i de henüz bugün görebilmiş olduğunu bildirerek mektubu gelen mektubu bilhassa Sarım Efendi'nin huzurunda okudu. Mektupta; Mısır'daki savaş malzemeleri konusundaki hayli yetenekli olan Edhem Bey'in bu nedenle İngiltere'deki savaş malzemelerinin tetkiki maksadıyla yollandığını, bu minval üzere yaklaşık bir yıl kalacağı bildirilmekteydi.⁴⁴ Sarım Efendi de kendisin gazetede ki haberin doğruluğu noktasında şüphelerinin olduğunu ancak durum böyle de olsa bu türden bir yazının yine de kendilerini rahatsız

⁴² BOA, HAT, 828-37485, H-29-10-1253.

⁴³ BOA, HAT, 831-37519, H-29-12-1254.

⁴⁴ BOA, HAT, 829-37497, H-29-12-1253.

ettiğini, bu nedenle tekzip edilmesi ve haberin düzeltilmesi gerekliliği hususunda gazeteciye uyardığını İngiliz Dışişlerine aktardı.⁴⁵

Palmerston da Sarim Efendi'ye hak verdiğini belirterek, kendisinin gazeteğe gönderdiği bu mektubun aynı zamanda ortaya çıkan yanlış anlaşılmanın giderilmesine vesile olduğunu ifade ederek artık Mısır konsolosluğundan gelen mektubu da gördükten sonra konuyla ilgili bir çekince ve kuşkularının kalmaması gerektiği noktasında Sarim Efendi'ye güvence vermiştir. Sarim Efendi, verilen teminat ve gösterilen hassasiyetten tatmin olmuş görünse de Edhem Bey'in gelişinin ve bunun üzerine yapılan haberlerin tesadüfi olmadığını düşündüğünden vaziyeti İstanbul'a da bildirdikten başka bu durumun İstanbul'da nasıl aksettini ve kendisinin de ne yönde hareket etmesi gerektiğini sordu. Merkezden gelen cevapta ise, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Ponsonby'nin Mısır'daki konsolosun Palmerston'a gönderdiği mektubun bir suretini Bâb-ı Ali'ye de verdiği bu suretle konunun kendileri tarafından da anlaşıldığı ancak yine de bu gibi mevzularda dikkatli davranmaya devam etmesi gerektiği talimatını aldı.

Sarim Efendi'nin Mehmed Ali Paşa'nın engellenmesi noktasında askeri tedbirlere yönelik ısrarlarını bir çok defa geçiştiren Palmerston, yapılacak hareket için henüz erken olduğunu bunda da özellikle Osmanlı Devleti'nin mali yönden yetersiz oluşunun başlıca etken olduğunu belirterek, mevzuyu bir şekilde iktisadi noktaya taşımayı başardı ve serbest ticareti savunarak Osmanlı Devleti'nin uyguladığı yed-i vâhid (tekel) usulünden duydukları rahatsızlığa da vurgu yapmış oldu.⁴⁶ Bunun üzerine Sarim Efendi, Osmanlı Devleti'nin birçok konuda olduğu gibi ticaret konusunda da gösterdiği kolaylıklar gösterdiğini, bu durumu kanıtlarıyla ortaya koyabileceklerini belirttikten başka Mısır Meselesi noktasından ayrılmamaları gerektiğini vurgulayarak, Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'de halka karşı olan menfi hareketlerinin engellenmesi gerektiğini, bunun için de İngiltere'nin üzerine düşeni yapması gerektiğini beyan etti.⁴⁷ Ancak Osmanlı Devleti'nin kendilerinden beklediği yardımı fırsat olarak değerlendirmek isteyen İngilizler her defasında ekonomik şartları öne sürerek, özellikle gümrük tariflerinin değiştirilmesi gerektiği noktasındaki ısrarlı tutumlarına devam ettiler.⁴⁸

Sonuç

Mısır Meselesi karşısındaki çaresizliğinden de istifade ederek, beklediği zemin ve koşulların oluştuğunu düşünen İngiltere, bu suretle Osmanlı Devleti'ne Baltalimanı'nda ticaret antlaşmasını imzalattı.⁴⁹ Sarim Efendi, akdolunan antlaşmanın İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandığını İstanbul'a bildirdi. Palmerston da bu antlaşmanın İngiltere cihetinde uzun süredir arzu edildiğini dolayısıyla iki devlet arasındaki bağları daha da kuvvetlendireceğini, ikili ilişkileri ve bilhassa ticareti arttıracığını Sarim Efendi'ye bildirdi.

Osmanlı Devleti de bu muahedenin ardından Mısır Meselesinin kendi istediği gibi çözülmesi için İngiltere ile askeri bir işbirliği yapabileceğini düşünmekteydi. O sırada İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Ponsonby'nin, meselenin çözümünün Londra'da gerçekleşecek müzakerelerle mümkün olabileceğini ve de mesele hakkında daha geniş ve tafsilatlı malumatları olan ve daha donanımlı bir diplomatın varlığına duyulan ihtiyacı bildirmesiyle, İngiltere'nin ve Palmerston'un da artık Sarim Efendi'yi Londra'da istemediği ortaya çıkmış oldu. Böylece İngiltere'nin hassasiyetleri göz önünde bulundurularak, Mehmed Ali Paşa'ya karşı gerçekleştirilebilecek bir işbirliğinin devamlılığı noktasında olağanüstü yetkilerle ve Dışişleri Bakanlığı görevi de uhdesinde kalmak kaydıyla Mustafa Reşid Paşa bu görev için uygun görüldü.⁵⁰

Tanzimat'ın Fermanının ilanından önceki ve Tanzimat döneminin ilk yıllarını bizzat yaşayarak, çeşitli pozisyonlarda üstlendiği vazifelerle aktif bir rol oynayan İbrahim Sarim Efendi, genç yaşta başladığı memuriyet hayatında Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yaptığı görüşme neticesinde, bu konuda edindiği bilgi ve tecrübe sayesinde kısa zamanda bürokraside ilerledi ve böylece diplomatlık serüveni de başlamış oldu. Bu deneyimler onun bir diplomat ve bürokratın o günün koşullarında, erişebileceği en

⁴⁵ BOA, HAT, 829-37497, H-05-11-1253.

⁴⁶ Kütükoğlu, 2013, s. 128.

⁴⁷ Barçın, 2017, s. 17.

⁴⁸ Kütükoğlu, 1974, s. 335.

⁴⁹ Kütükoğlu, 2013, s. 138.

⁵⁰ Ata, 2014, s. 160.

üst makam olan Sadrazamlık için başlangıç noktası sayılabilecek Londra elçiliğine getirilmesinde etkili oldu. 1837 senesinde atandığı bu görev sırasında yaptığı görüşmelerde mesaisini ve enerjisini büyük oranda Mısır Meselesi için harcamıştır.

Bilhassa Mehmed Ali Paşa ile yaptığı görüşmeler esnasında, karşılıklı tartışmalar devam ederken, üstlendiği vazifeye ve bunu kendisine sağlayan devletine olan bağlılığını bildiren “...on beş yaşında *Bâb-ı Ali'ye mülâzemet idüb nâdirü'l-vücut zevât-ı kirâm hazerâtı maiyetlerinde bulunarak sâye-i hazret-i şâhânedede öylece istihdâm ve terbiye oldum.*” şeklindeki ifadesi dikkate şayandır.⁵¹

Yüzyılın ilk yarısında en uzun görev süresi bir buçuk yılı geçmemek kaydıyla birçok mühim görevi yerine getirmeye çalışan İbrahim Sarim Paşa, bu süre zarfında daha çok dış ilişkilerle alakalı görevlerde yer almıştır. Çalışmanın da konusu olan Mısır Meselesindeki rolü ve Mehmed Ali Paşa ile olan görüşmeleri, onun sonraki harici vazifeleri için de belirleyici olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

---

⁵¹ Ahmed Refik, 1926, s. 136.

Kaynakça**Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi**

- BOA, HAT, 358/ 20037/J
 BOA, HAT, 360-20084, H-29-12-1250.
 BOA, HAT, 1172-46404, H-29-12-1253.
 BOA, HAT, 1173-46415, H-01-04-1253.
 BOA, HAT, 1323-51666, H-29-12-1253.
 BOA, HAT, 828-37485, H-29-10-1253.
 BOA, HAT, 829-37497, H-05-11-1253.
 BOA, HAT, 829-37497, H-29-12-1253.
 BOA, HAT, 831-37519, H-27-04-1254.
 BOA, HAT, 831-37519, H-29-12-1254.
 BOA, HAT, 836-37722, H-13-04-1253.
 BOA, TS. MA. e, 513 – 28.

Diğer Kaynaklar

- Ahmed Cevdet. (H.1309). Tarih-i Cevdet, c. 10, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
 Ahmed Lütfi Efendi. (H.1292). Tarih-i Lütfi, c, 4, İstanbul: Amire Matbaası.
 Ahmed Refik. (1926). “1253 Senesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa İle Bir Mülakat”, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası S. 15(92), s.133-151.
 Altundağ, Ş. (1945). Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Ata, R. (2014). “Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat”, Mütefekkir(Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi), S. 1, s. 159-175.
 Barçın, M. (2017). Sarım İbrahim Paşa'nın Devlet Hayatı, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
 Bıyıklı, M. (2002). “Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları”, Türkler Ansiklopedisi, c.12, s. 730-741.
 Çatalkaya, M. (2017). Bir Kaynak Çalışması Olarak Takvim-İ Vekayi (1840-1849), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
 Doğan, G. (2011). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması Ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 15, s. 91-109.
 Dördüncü, M. (2001). “1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 3, S. 1, s. 73-89.
 Erdem, A.Y. (2010). Osmanlı Diplomasininin Modernleşmesinde Tanzimat Dönemi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
 Gebece, E. (2014). Tarih Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak Takvim-i Vekayi(1831-1840), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
 Gökbilgin, M,T. (1997). “Navarin”, İslam Ansiklopedisi, c. 9, s. 127-135.
 Karal, E, Z. (1988).Osmanlı Tarihi, c.5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Kılıç, A. (2008). "Mehmed Ali Paşa(Kavalalı)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, c. 2, s.105-106.
- Kocaoğlu, M. (1995). "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, c. 6, S. 6, s. 195-210.
- Kocaoğlu, M. (1997). "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı(1831-1841) ve Sonuçları", Bilig, S. 6/Kış, s. 61-69.
- Kuneralp, S. (1999). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali Prosopografik Rehber, İstanbul: İsis Yayinevi.
- Kurat, A, N. (1990). Türkiye ve Rusya, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kutluoğlu, M, H. (2002). "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 25, s. 62-65.
- Kütükoğlu, M. (2013). Balta Limanına Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisâdî Münâsebetleri(1580-1850), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1974). "Tanzimat Devri Osmanlı - İngiliz Gümrük Tarifeleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 4-5/Ağustos, s. 334-393.
- Mehmed, Süreyya. (1996). Sicilli Osmani, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, c. 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Metin, S. (2021). "Osmanlı Devleti'nden Lozan'a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon Muymdu?", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. 23, S. 2, s. 905-957.
- Öztuna, Y. (1994). Büyük Osmanlı Tarihi, c. 5, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sertoğlu, M. (2011). Mufassal Osmanlı Tarihi, c.5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ(1838-1868), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sonay, Ö, (2018). Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) Ve Paris (1836-1837/ 1839-1841) Elçilikleri, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Toksoy, C. (1999). "İbrahim Sarım Paşa", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, c. 1, s. 642.
- Uçarol R. (1995). Siyasi Tarih(1789-1994), İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Yavaş, B. (2012). Sadrazam İbrahim Sarım Paşa'nın Hayatı Ve Faaliyetleri (1801-1854), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yavaş, B. (2020). "İbrâhim Sarım Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. EK-1, s. 625.

Pasarofça Antlaşması'nı Tarafları İçin Zorunlu Kılan Nedenler Üzerine Bir Değerlendirme*

An Evaluation on the Reasons that Made the Peace of Passarowitz Obligatory for the Concerning Parties

Araştırma Makalesi – Research Article

Hüseyin Onur ERCAN

Türk-Alman Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
ercan@tau.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-5708-6739

Öz

Bâbîlî tarafından Aralık 1714'te Venedik Cumhuriyeti'ne karşı ilân edilerek başlayan ve 1715-1718 yılları arasında fiilen cereyan eden Osmanlı-Venedik-Habsburg Savaşı, Osmanlılara ilk safhada Venedik'e karşı askerî zaferler sağlamışsa da Habsburgların savaşa dâhil olmasıyla Tuna'nın kuzeyinde beklenmedik kayıplar yaşattı. Savoy Prensi Eugen idaresindeki Habsburglar ile 5 Ağustos 1716'da Petrovaradin'de karşılaşan Osmanlı ordusu, Serdar-ı Ekrem Ali Paşa'nın şehadetiyle birlikte ağır bir yenilgi aldı. Savaşın devamında Osmanlılar, evvela 164 yıldır hâkimiyetinde bulundurduğu Temeşvar (13 Ekim 1716) ve akabinde Orta Avrupa'nın en önemli askerî üssü konumundaki Belgrad Kalelerini, Habsburglara vire ile teslim etmek durumunda kaldı (18 Ağustos 1717).

Osmanlı-Venedik-Habsburg Savaşı'nı resmen sonlandıran Pasarofça Antlaşması'na (21 Temmuz 1718) giden diplomatik yolu açan Sâbık Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa'nın 1717 Eylül'ündeki mektubundan barış akdine kadar geçen yaklaşık on aylık zaman diliminde Osmanlı ve Habsburg saraylarınca oluşturulmuş diplomatik belgeler ele alındığında, her iki tarafın ortak bir paydada buluşmak adına devamlı olarak müdârâ ettiği gözlenmektedir. Bu makale, Pasarofça Antlaşması'nı tarafları için zorunlu kılan nedenler üzerine mukayeseli bir analizi içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pasarofça, Diplomasi Tarihi, Osmanlı Tarihi, Yeniçağ Tarihi.

Abstract

The Ottoman-Venetian-Habsburg War, which started with the declaration of the Sublime Porte in December 1714 against the Republic of Venice and continued between 1715 and 1718, initially progressed in favor of the Ottomans against Venice initially. Nevertheless, the Ottomans then suffered unexpected losses in the north of the Danube through the involvement of the Habsburgs in the war. The Ottoman army, which met the Habsburgs under the command of Prince Eugene of Savoy at The Battle of Petrovaradin on August 5, 1716, sustained a heavy defeat with the martyrdom of Serdar-ı Ekrem Ali Pasha. As the war progressed, the Ottomans had to cede first Temesvár (October 13, 1716), which they had ruled for 164 years, and then the Fortress of Belgrade, the most important military base in Central Europe, to the Habsburgs (August 18, 1717).

The letter of Mustafa Pasha, the former guardian of Belgrade, of September 1717, opened the diplomatic way to The Peace of Passarowitz (July 21, 1718), which officially ended the Ottoman-Venetian-Habsburg War. It had been ten months from the date of the letter to the conclusion of peace. According to the diplomatic documents of the Ottoman and Habsburg palaces, it can be seen that both sides constantly dissemble through policy to agree on common ground. This article is a comparative analysis of the reasons that made the Peace of Passarowitz obligatory for its parties.

Keywords: Passarowitz, Diplomatic History, Ottoman History, Early Modern History.

* Bu makale 2019 yılında Marmara Üniversitesi'nde tamamlanan "Pasarofça Antlaşması (1718) ve Diplomasi" başlıklı doktora tezinden üretilmiş olup Akademide Üç Kuşak – Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu'nda (25-27 Kasım 2021, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi) sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

Giriş

1715-1718 Osmanlı-Venedik-Habsburg Savaşı, Osmanlıların 1699 Karlofça Antlaşması'nda kaybettiği toprakları geri kazanmak için esasen Venediklileri Dalmaçya'dan hatta Balkanlardan atmak için başlatılan bir savaştı¹. Savaşın seyrinin Bâbîâlî lehinde olması, özellikle de Mora gibi stratejik bir adanın Osmanlılara geçmesi üzerine Venedikliler, Viyana Sarayı'ndaki elçileriyle neredeyse bir yıla yakın süren girişimlerinin neticesinde 13 Nisan 1716'da, savaşın seyrini Osmanlılar açısından aleyhe çevirecek olan Venedik-Habsburg ittifakına muvaffak oldu. Binaenaleyh Tuna'nın kuzeyinde peş peşe ve beklenmedik kayıplar silsilesi, Osmanlı ordusunun Savoy Prensi Eugen idaresindeki Habsburglar ile 5 Ağustos 1716'da Petervaradin'de karşılaşmasıyla başladı. Serdar-ı Ekrem Ali Paşa'nın² şehit düştüğü bu çarpışmada Ordu-yı hümâyûn ağır kayıplar verdi; muharebe alanında bırakılmak durumunda kalınan Sadrazamın otağı dâhil olmak üzere çok sayıda harp teçhizatı, hayvan ve zahire Habsburgların eline geçti³. Müteakiben Osmanlılar, önce Temeşvar (13 Ekim 1716) ve ertesi yıl Belgrad Kalelerini, Habsburglara vire ile teslim etmek durumunda kaldı (18 Ağustos 1717).

Bir yandan Venediklilere, diğer yandan Habsburglara karşı eşzamanlı olarak iki cephede çarpışan Osmanlı ordusu, 1717 yılında hem Korfu, hem de Belgrad'da aldığı yenilgilerin ardından geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Belgrad'ın vire ile teslimini haber aldığı sırada Sofya'da bulunan Sultan III. Ahmed de, serhadde bulunmasının artık lüzumu olmadığından Edirne'ye döndü⁴. Bilhassa Belgrad Kalesi yalnızca Osmanlıların değil, Avusturya birinci başvekili ve Macaristan Ordusu'nun Başkomutanı Prens Eugen⁵ için de beklenmedik bir şekilde el değiştirmişti. Nitekim Eugen, arkadaşı Marlborough Dükü John Churchill'e daha sonra yazacağı mektupta, 16 Ağustos'ta Belgrad Kalesi'ne gerçekleştirdiği

¹ Doğan 2017, 140.

² Kaynaklarda Silâhdar ve Damad unvanlarıyla da anılan Ali Paşa (d. 1682), 27 Nisan 1713 tarihinde sadrazamlığa getirildi. Petervaradin'de savaşın Habsburglar lehine dönmesiyle firar etmeye başlayan askeri cesaretlendirmek isteyen Ali Paşa iç ağalarıyla birlikte at üstünde hücumla geçince "bir kurşun ile alından urulmağla" (Râşid, 2013: 1018) atından düştü, bir cephaneye arabasında yaralı bir şekilde Belgrad tarafına götürülürken vefat etti, bk. Râşid 2013, 1018-1019; Özcan 2010, 433-434.

³ Karagöz 2004, 88 vd.

⁴ Ercan 2022, 48.

⁵ 18 Ekim 1663'te Paris'te doğdu, 21 Nisan 1736'da Viyana'da vefat etti. Savoy ve Soissons Dükü Eugen Moritz ve Olympia Mancini'nin beşinci çocuğu olarak dünyaya geldi. Babaannesi Bourbonlu Maria vasıtasıyla Fransız krallarıyla akrabaydı ve böylece doğuştan Savoy-Carignanlı prens pâyesine sahipti. İspanyol ordusuna girmeyi düşünürken, Habsburg ordusunda görevli olan ağabeyi Ludwig Julius'un Aşağı Avusturya'da Osmanlılarla yapılan bir çatışmada öldüğü haberinin gelmesiyle ağabeyinin yerine Habsburg ordusuna girmek istedi. Fransız sarayı, düşmanı Kayzer I. Leopold'un hizmetine girmek isteyen kaçakları gerek sınırda gerekse Ren Nehri geçiş noktalarında engellemeye çalışacağından Paris'ten tebdil-i kıyafetle kaçarak (26 Haziran 1683) İspanyol Hollandası'na girmeyi başardı. Eugen İspanyol elçi Carlo Emanuele d'Este aracılığıyla hizmetini sunmak üzere I. Leopold'un huzuruna çıkabildi. Ağabeyinin görev yaptığı alayın hâlihazırda dolu olduğunu öğrenince kayzerî orduya gönüllü olarak katıldı ve Osmanlılar tarafından kuşatılmış olan Viyana'nın kurtuluşu için hazırlıklarını yapan kuzeni Badenli Ludwig Wilhelm'in (Türkenlouis, 1655-1707) birliğinde emireri olarak göreve alındı. Eugen 12 Eylül 1683'te savaştıktan sonra aynı yıl Ciğerdelen Savaşı'nda ve Estergon Kalesi hücumunda yararlılıklar gösterince kendisine Kayzer Leopold tarafından 14 Aralık 1683'te pozisyonu boşalan bir ağır süvari alayının (*Dragoneregiment*) komutası verildi. 1690'daysa süvari generali unvanıyla Augsburg Birliği Savaşı olarak adlandırılan savaşta Fransızlara karşı savaşmak üzere İtalya'ya yollandı. 25 Mayıs 1693'te kayzer tarafından feldmareşal ilân edildi. Kayzer 1697'de, Caprara'nın Habsburg Macaristan Ordusu'nun Osmanlılarla sürdürülen savaştaki başarısızlıkları üzerine yerine komutanlığa Eugen'i getirdi. Zenta'da Tisa Nehri'ni geçmeye çalışan Osmanlılara beklenmedik bir saldırı gerçekleştirdi ve girdiği kumarı kazanarak kayzere zafer nişanı olarak savaşta şehit düşen Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın üzerinde ele geçirilen sadâret mührünü yolladı. 1716-1718 Habsburg-Osmanlı savaşında üst üste askerî başarılarla imza attı. Kariyeri boyunca elde ettiği başarılar neticesinde hem imparatorluğun kayzerden sonra en etkili ismi konumuna, hem de aynî ve nakdî olmak üzere muazzam bir varlığa erişti. Bununla birlikte Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Habsburg Sarayı'nda Eugen aleyhindeki hizipler tarafından başlatılan entrika ve itibarsızlaştırma faaliyetleri, ayrıca Eugen'in bir zamanlar koruyucusu olan Kont Bonneval'ın (Humbaracı Ahmed Paşa) düşmanlığı Eugen'in 1724'te mevcut konumunu yitirip imparatorluğun Hollanda valisi olmasına yol açtı. Hiç evlenmediği ve diğer varislerinin hiçbiri hayatta olmadığı için tüm mirası sürpriz bir şekilde tek bir isme, manastırda inziva hayatı yaşayan 52 yaşındaki yeğeni Savoylu Anna Victoria'ya (1683-1763) kaldı, bk. Braubach 1963-1965, tür.yer.; Ercan 2022, 9 dipnot 43.

taarruz gününü hayatının en tehlikeli günlerinden biri olarak tanımlayıp o gün belki de fazlaca risk aldığını ve kuşkusuz çok şanslı olduğunu anlatacağı⁶.

Belgrad'ın Düşmesi Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Belgrad'ın el değiştirmesi sonrası mütareke ve ardından barışa uzanan on aylık süreçte yürütülen diplomatik müzakereleri başlatan, Belgrad Kalesi'nin sâbık muhafızı Mustafa Paşa'nın 5 Eylül 1717 tarihinde Prens Eugen'e gönderdiği ve sulh görüşmeleri için arabuluculuk yapmayı teklif ettiği mektubudur. Kendisi bu teşebbüsünü Sultan III. Ahmed'e iletmek üzere Sadâret Kaymakamı Nevşehirli İbrahim Paşa'ya arz etti. Bundan dolayı da Bâbîâlî tarafından takdir edilmek ve dikkate alınmak suretiyle Pasarofça müzakerelerinde önemli yetkilerle donatılmış hâlde 1718 yılının Nisan ayı başlarında elçi sıfatıyla görevlendirilecekti. Hatta Mustafa Paşa, Pasarofça Antlaşması'nın akdini müteakip Osmanlılar adına sınır tahdit memuru olarak vazife alacaktı.

Barış teklifi mektubunu alan Prens Eugen, Mustafa Paşa'ya verdiği cevapta gerekli şartların olgunlaşmasını ve barışın “iyi, içten ve tatmin edici” niteliklerde olması gerektiğini ve bu mektubuna, yakın zamanda Bâbîâlî tarafından tasdikli bir cevabı beklediğini ifade etti. Prens'in de barış taraftarı olması, eğer Osmanlılar istenilecek şartları kabul ederse söz konusuydu. Ona göre bu şartlar, sahip olunanın muhafazası (*alâ hâlihî*), ayrıca Bosna'daki yerler ile henüz askerî operasyonların sürdüğü Bosna'nın kuzeybatı kısmında Una nehrinin sol kıyısında yer alan Bihaç Kalesi'nin Habsburglara teslimi, son olarak Eflâk ve Boğdan'da bazı avantajlar elde etmek anlamına geliyordu. Osmanlı tarafının bu teşebbüsünü derhal Kayzer VI. Karl'a bildiren Prens, söz konusu teklifin sahih ve Bâbîâlî tarafından olduğunun resmîyet kazanması durumunda barış yapılması için kendisine tam yetki verilmesinin resmî belgesi olan ruhsatnâme / vekâlet-i mutlaka (*Vollmacht*) ve talimatnâme (*Instruction*) ihtiyacı duyacağını bildirdi⁷.

Viyana'da bulunan VI. Karl, haberi aldığı gün olan 16 Eylül 1717'de, günlüğüne şu cümleleri derç etti: “...Türkler barış istiyor, hemen Mahrem Meşveret Meclisi tertiplenmeli...”⁸. Kayzerin emri üzerine, Viyana Sarayı'nda bilhassa dış siyasetin belirlenmesi gibi mühim meselelerin münhasıran ele alındığı Mahrem Meşveret Meclisi (*Geheime Konferenz*) 19 Eylül'de toplandı. Gerçekleşen müşaverede Habsburglar cephesinde ilk defa olmak üzere barıştan bahsedildi ve bu doğrultuda kararlar alındı. Buna göre sunulan sulh kabul edilmeliydi. Arabulucu devletler olursa bunlar reddedilmeliydi, zira Türkler barışı kendileri sunduklarından tavassuta ihtiyacı yoktu⁹.

Mutavassıt Ülkeler: İngiltere ve Hollanda

İngiltere ve Hollanda sadece kendi ticarî menfaatleri uğruna Avrupa siyaset ve diplomasisinde yer almak için yoğun gayrette bulunmamış, aynı zamanda daha geniş ölçekli bir siyasî anlayışın da temsilcileri olarak Avrupa'nın “yeni” düzeninin tesisine çalışmıştır. Bu düzen “Güçler Dengesi” (*Balance of Power*) anlayışını esas alıyordu. Güçler dengesi, özetle, herhangi bir devletin aşırı güçlenmesini önlemek için kurulan ittifak sistemleri anlamını ihtiva ediyordu. Amaç, tek kutuplu yapı olan mutlakiyetçiliğin yerini çok kutupluluğa bırakması, devletlerin birbirlerini yok etmek gayesi yerine uyum içinde yaşama idealine doğru ilerlemesiydi.

Habsburgların Balkanlardaki önemli kazanımları, Avrupa'daki güçler dengesi sisteminin tehlikeye girmesine yol açtı. Habsburgların müttefikleri de kayzerle birlikte Orta Avrupa'da toprak kazanımına ilgi göstermiyordu. İngiltere, Osmanlı-Venedik-Habsburg Savaşı sürerken mükerreren barış için tavassut faaliyetlerinde bulunmuş, Hollanda da fırsat kollamıştı. Her iki devletin bu barıştan elde edecekleri en büyük fayda, kârlı ticarî ilişkiler yürüttükleri Osmanlıların Orta Avrupa'daki varlığını

⁶ Vajda 1980, 339.

⁷ Ercan 2022, 51-52.

⁸ Ercan 2020, 50.

⁹ HHStA, Vorträge 22, 1^f-2^f.

tehlikeye sokan ve ancak bir rakip konumunda bulunan Habsburgların daha fazla güçlenip ticaret ağlarını genişletmesine engel olma¹⁰.

Tarafların Terk-i Cidal Gerekçeleri

Korfu yenilgisi sonrasında Kaptan-ı Derya Canım Hoca'nın görevinden azledilmesi gibi (14 Şubat 1717), Belgrad'ın kaybının sorumluluğunun yüklenildiği Sadrazam Halil Paşa da aynı akıbete uğradı (26 Ağustos 1717). Osmanlıların gerek kayıpları telafi etmek suretiyle askerî gücünü toparlamak gerekse moralleri düzeltmek için şimdilik bir mütareke veya barış yaparak zaman kazanmaktan başka çaresi bulunmuyordu. Bunun somut göstergesi, Aralık 1717'de Edirne Sarayı'nda vuku bulan Divan toplantısındaki neticedir. Divan-ı Hümâyün meşverette, Habsburglarla yapılan savaş boyunca Osmanlı ordusunun rehavet içinde olduğu çok kereler tecrübe edilmiş olduğundan, eğer seferler devam ederse Nemçelinin tekrar galip gelip istilâların süreceğinin açık olduğu kanaatini ortaya koydu. Dolayısıyla askere nizam vermedikçe seferin sürdürülmesi makul görülmedi¹¹. Bununla birlikte Osmanlı murahhasları, müzakerelerin başlangıç noktasını savaş başlamadan önceki sınırlar olarak gördüklerinden, kaybedilen yerleri rakiplerine masa başında vermek konusunda da direnç gösterecekti¹².

Habsburglar Orta Avrupa'daki seferin başarılarla sürmesinin sevincini yaşadığı sırada, Kutsal Roma Alman İmparatorluğu'na ait Sardunya Adası'nın beklenmedik bir biçimde İspanyollar tarafından işgal edildiği (22 Ağustos 1717) haberiyle sarsıldı. Böylece seferin Osmanlı topraklarının içlerine doğru sürdürülmesi ihtimâli, Kayzer VI. Karl'ın ilgisinin odağındaki İtalya'ya komşu Sardunya adasının büyük hasım Bourbonlar tarafından bu tecavüzü neticesinde bir kenara bırakılacak ve Bâbîâlî'yle süratle barış yapma isteği ağır basacaktı. Avrupa siyaset gündeminde bir numaraya yerleşip kaygıyla takip edilen, beklenmedik şekilde Kutsal Roma Alman İmparatorluğu'nun başına musallat olan İtalya'daki durum, Habsburglarla yapılacak barış müzakerelerde Osmanlıların elini kuvvetlendiren mühim hadiselerdendi. Habsburgların Osmanlılarla barış yapmasını lüzumlu kılan bir diğer sebep malî idi. 1715 yılından beri yaklaşık 61 milyon fl. gibi pek mühim miktarda askerî harcama yapmış bulunan Habsburglar, bu bütçeyle top gücü kuvvetli ve oldukça donanımlı bir ordu hazırlayarak hazinesini de yormuştu. Dolayısıyla Osmanlılarla barış yapılacaksa bile, sefer maliyetini karşılamak açısından savaşın galip tarafı olarak 1717 sonbaharına kadar kazandıkları toprakları bırakmaya ne olursa olsun rıza göstermemek ve bu konuda taviz vermemekte ısrarcı olmaları doğal bir sonuç olacaktı. Buna göre Habsburglar açısından barışın ancak –tıpkı daha evvel Karlofça'da olduğu gibi– Avrupa diplomasisinde Vestfalya Barışı'ndan (1648) beri uygulandığı görülen *uti possidetis ita possideatis / alâ hâlihî* ilkesine dayalı olarak, yani “ tarafların her birinin mevcut fetihlerini elinde tutması” veya başka bir tabir ile “savaşın sonunda neye sahipsen, ona sahip ol” şartıyla akdedilmesinin mümkün olacağı söz konusu edilecekti¹³.

Diğer yandan Habsburgların içinde buldukları malî ve siyasî şartlar muvacehesinde, Sâbık Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa'nın barış teklifi üzerine –aşılması gereken pürüzler olmakla birlikte– hem Başkomutan Prens Eugen hem de Kayzer VI. Karl'ın kayda geçmiş sözleri, Viyana'nın daha 1717 yılı itibarıyla barışa meyyal olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu istek zamanla daha da artacaktı. Nitekim Prens Eugen, yine müzakere sürecinden çok önce, henüz 4 Şubat 1718 tarihli tavrında Kayzer VI. Karl'a hitaben şunları yazdı:

“Ana mesele olan barışa gelince, hizmetkârınıza göre, yüce aklınızla yeterince açık bir şekilde gördüğümüz üzere mevcut durumlar itibarıyla, barış henüz uzakta ve belirsiz olsa da; Türklere karşı savaş hazırlıklarını kuvvetlendirmek yerine Bâbîâlî ile alâ hâlihîye dayalı bir barış yapmak; üzerinde daha fazla tartışmadan barış müzakerelerini başlatmaya

¹⁰ Ercan 2022, 44-46.

¹¹ Ercan 2022, 76.

¹² Yeşil 2019, 104-105.

¹³ Ercan 2022, 39-41.

rıza göstermek, ondan sonra olayların gidişatına göre tutum sergilemek en doğrusu olacaktır."¹⁴.

Venedikliler açısından da terk-i cidal bir mecburiyet olarak karşısında duruyor, savaşın sürdürülmesi evvela malî açıdan mümkün görünmüyordu. Öyle ki malî vaziyetleri, savaşta kaybedilen gemilerin yerine yenilerini inşa etmek için yetersizdi¹⁵. Bununla birlikte Bâbîâlî Venedik Cumhuriyeti'yle müzakere etmek ve barış yapmak istemiyordu. Osmanlıların Venediklilerle akdedeceği bu "istenmeyen barış" (Doğan, 2017: 147-149) ancak Habsburgların bu konudaki ısrarıyla mümkün olacak ve Osmanlıların kabulü, Venediklilerle barış hiç hesapta yokken, "Devlet-i Çâsâriyye hatrı" gözetilerek "çâsâr iltimâsıyla" gerçekleşecekti¹⁶.

Barışın Kaçınılmazlığı

Osmanlıların başlangıçta yalnızca Venediklilere yönelik olan seferi, daha sonra Habsburgların da dâhil olmasıyla istenmeyen bir şekilde iki cepheli bir savaşa evrildi. Bu yeni gelişmeye hazırlıklı olmayan Osmanlılar, ağır bir yenilgi ve toprak kaybına uğradı. Askerî sahadaki mağlubiyetler göz önüne alındığında, Bâbîâlî'nin Habsburglarla yürütülecek müzakerelerde arabulucu devletlerin yer almasındaki ısrarı, 1717 kışını askerî hazırlıklarla geçirmesi, murahhaslarının müzakereler boyunca vakar ile kararlı tutumu ve son olarak diplomatik hamleleri, ehven-i şer bir neticenin ortaya çıkmasını sağladı. Bâbîâlî böylece hem olası bir savaşın devamı halinde ortaya çıkacak kayıpları önledi, hem kendisine ihtiyaç duyduğu zamanı kazandırdı hem de Habsburgların kaygıyla beklemesini sağladı. Neticede sefer hazırlıklarının tamamlanıp Serdar-ı Ekrem Nevşehirli İbrahim'in kalabalık bir ordu ile 6 Haziran 1718'de Edirne'den ayrılıp Sofya'ya doğru ilerlemesi de Osmanlıların diplomasi masasındaki elini kuvvetlendiren bir adım oldu. Söz konusu askerî hareketlenmenin haberini, Belgrad yakınındaki Zemun'da bulunan Prens Eugen aldığıında, bu netameli durumu kayzere kötü haber olarak ilettili. Ayrıca ordugâhını teftiş eden Prens, ordusunu fevkalâde zayıf buldu. Ona göre mobilizasyon (*Rekrutierung*) ve atların istihdamı (*Remontierung*) oldukça yetersiz vaziyetteydi¹⁷. Akabinde Eugen, Pasarofça'da bulunan kayzerî murahhaslara antlaşmanın bir an evvel akdedilmesi ve işin uzatılmamasını emretti.

Habsburgların barışa yönelik nasıl bir tutum ve fikir içinde olduğunu ortaya koyan Avusturya Devlet Arşivi belgeleri, bambaşka bir resim çizmektedir. Örneğin Pasarofça'da gerçekleştirilen müzakereler esnasında tarafların temel anlaşmazlık yaşadığı konulardan birinin barışın geçerlilik süresi hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Prens Eugen'in Pasarofça'ya yolladığı 28 Haziran tarihli emirnâmesi, antlaşmanın geçerlilik süresine dair kanaatini ortaya koyar. Ona göre Şikk-ı Sâni Defterdarı İbrahim Efendi'nin antlaşmanın geçerliliğinin 15 yıl olmasına yönelik teklifine karşı 25 veya en azından 20 yılı kapsaması için uğraş verilmeliydi. Esasen konunun görüşülmeye başlandığı yedinci oturumdan (29 Haziran) beri Osmanlı murahhaslarının ilk teklifleri, barışın –Osmanlıların XVI. ve XVII. yüzyıllardaki mutat uygulamalarında olduğu gibi– sadece birkaç yıllık bir mütareke şeklinde, şimdiki hâlde Karlofça Barışı'ndan eksik kalan birkaç yıl olması yönündeydi. Buna mukabil Habsburglu murahhaslar ısrarla barışın 25 yıllığına olmasını arzuluyordu¹⁸. Osmanlı murahhasları, Sultan III. Ahmed'e hitaben kaleme aldıkları mükâleme mazbatasında bu hususta şunları ifade etmişti:

*"...müddet-i musâlaha için sulh-ı sâbıkadan küsûr kalan beş sene olsun dedik, ma'kûl görülmeyip andan sonra on sene ve on beş seneye değin ikrâr eyledik. Anınla dahi Nemçe murahhasları kâni' ve mütesellî olmayup mukaddemâ olduğu gibi yirmi beş sene olsun, bu hayırlu maslahata ve dostluğa lâıyk olan budur deyu yirmi beş sene olmaklığı talep edeyorlar..."*¹⁹

¹⁴ HHStA, Turcica 182, 49^f-50^v.

¹⁵ Setton 1991, 445-446.

¹⁶ TSMK, *Esnâ-yı Musâlahada*, 100^b. Söz konusu yazmayı Prof. Dr. Murat Uluskan ile birlikte yayımlamak üzere hazırlamaktayız.

¹⁷ OeStA, KA, AFA, Kr. 362: Türkenkrieg 1718 VI, 31.

¹⁸ HHStA, StAbt, Türkei V, Passarowitz 2, s. 576- 598.

¹⁹ *Esnâ-yı Musâlahada*, 64^b.

Habsburg murahhasları Damien Hugo von Virmont ile Michael von Talman'ın kayzere 24 Temmuz'da gönderdikleri raporda yer aldığı şekliyle İbrahim ve Mehmed Efendiler, antlaşmanın uzun bir süreyi kapsamamasına yönelik bir "hevese" sahip değildi. Osmanlı murahhasları ayrıca bu sayıyı "uğursuz" saydıklarını ifade etmişlerdi. Habsburglara göre Osmanlılarca 25 yıllık sürenin uzun bulunmasının sebebi, kaybettikleri yerlere yönelik emel beslemeleri idi. En başta Osmanlıların ön müzakere döneminde uzun süre bırakmaya yanaşmadıkları Belgrad, Habsburgların önünde büyük bir sorun olarak bulunuyordu. Neticede Habsburglar, Osmanlıları ancak "güçlkle" ve "uzun konuşmalar sonunda" ikna ederek, barışın 24 yıl için geçerli olmasını sağlayabildiler. Üstelik bu yıllar –Osmanlılara takvim hesabı yapma zahmeti verilmemek için– Osmanlıların kullandıkları kamerî takvime göre geçerli olacaktı²⁰. Mutabakata varılan 24 kamerî yıllık süre, antlaşmanın yirminci ve son maddesinde zikredilecekti.

Sonuç

Osmanlı ve Habsburg saraylarınca oluşturulmuş diplomatik belgeler ışığında Pasarofça Antlaşması üzerine bir değerlendirme yapıldığında ve Osmanlılar açısından Venediklilerle isteksizce müzakere edilip mütareke yapıldığı bir kenara bırakıldığı takdirde, yukarıda zikredilmiş olan birbirinden farklı esbabımucibeye bağlı olarak antlaşmanın her iki taraf için de kaçınılmaz olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Osmanlıların savaşın mağlup tarafı olmasından hareketle barışa tek taraflı olarak hevesli olduğu²¹ ve antlaşma maddelerinin kendilerine âdeta dikte ettirildiği veya Habsburgların esasen savaşı sürdürmek istediği gibi iddiaların doğruyu yansıtmadığı açıktır²². Neticede Bâbîâlî'nin – evvelce Korfu'yu kuşatmaya gitmiş olan donanmanın başarısızlıkla dönüşü ve Rumeli'nin de Belgrad bozgunuyla karışmış olmasından ötürü, şimdilik bir mütareke veya barış yapmaktan başka çare bulamayarak– rıza gösterdiği *alâ hâlihînin* tescilleyeceği toprak kazanımları, öyle ya da böyle Habsburg başkentinde sefer öncesi düşünülen en iyi senaryonun ta kendisiydi. Nitekim 1715-1718 savaşlarının Osmanlılara mâl olan –Banat hariç– toprakların neredeyse tamamı Pasarofça'dan yirmi bir yıl sonra 1737-1739 Osmanlı-Habsburg Savaşı'nı sonlandıran Belgrad Antlaşması ile yeniden Devlet-i Aliyye'nin hâkimiyetine girecek, böylece geçmişteki zararların önemli bir kısmı telâfi edilecekti.

Son kertede, 5 Haziran ila 12 Temmuz 1718 tarihleri arasında Osmanlıların, Habsburg murahhasları ile dokuz ve Venedik murahhasları ile dört, dolayısıyla toplamda on üç oturum gerçekleştirerek sonunda 21 Temmuz 1718'de akdedilen Pasarofça Antlaşması²³ diplomatik düzeyde Osmanlıların tecrübesini arttırmıştır. Çünkü Pasarofça, ister uluslararası ilişkilerdeki taktikleri doğru biçimde uygulama çabası, isterse mutavassıt devletlerle hedeflendiği şekliyle uyumlu işbirliğinin kullanımı yoluyla olsun, Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı diplomasisinin ve dış ilişkilerinin kendini Batılı biçimde gösteren yenilenmiş bir gelişimiydi.

²⁰ HHStA, StAbt, Türkei I, Turcica Kr. 183 (1718/19), 94.

²¹ Zedler 1740, 1166.

²² Habsburgların askerî hedeflerinin kararlı biçimde Osmanlıların Balkan yarımadasındaki toprakları olduğu iddiasını, hedefin İstanbul'a kadar uzandığını söyleyecek kadar ileri taşıyan olmuştur, bk. Hormayr 1840, 110-111.

²³ Pasarofça Antlaşması'yla neticelenen diplomatik sürecin detayları için bk. Ercan 2022, 149-207.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

İstanbul

TSMK (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi), *Esnâ-yı Musâlahada Tevâriid Eden Mekâtib*, Revan Köşkü, nr. 1953.

Viyana

HHStA (Haus-, Hof-, und Staatsarchiv / Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi), StK (Staatskanzlei), Vorträge 22, KR (1717-1718).

HHStA, StAbt (Staatenabteilungen), Türki I, Turcica Kr. 182 (1718), 183 (1718/19); Türki V, Passarowitz 2.

KA (Kriegsarchiv / Harp Arşivi), AFA, Kr. 362: Türkenkrieg 1718 VI.

Araştırma Eserleri

Braubach, M. (1963-1965). *Prinz Eugen von Savoyen: Eine Biographie*, V cilt, Wien: Verlag für Geschichte und Politik.

Doğan, G. (2017). Osmanlı-Venedik Sınırında Son Savaş ve Pasarofça Antlaşması Müzakereleri (1701-1718). *Halil İnalçık Armağanı-III*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 106-154.

Ercan, H. O. (2020). “Tyrk will frid” – Der Friede von Passarowitz aus osmanischer Sicht. *Herrschaftspraktiken und Lebensweisen im Wandel: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Wien: Böhlau, 45-66.

_____ (2022). *Pasarofça Antlaşması, 1718: Diplomasi ve Barış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hormayr, J. F. v. (1840). Passarowicz. *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* içinde (1. bs. C. 13, 110-111). Leipzig: Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste.

Karagöz, H. (2004). Petervaradin Muharebesinde (1716) Habsburgların Osmanlılardan Ele Geçirdiği Silahlar ve Harp Teçhizatı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.59/S.1, 73-101.

Özcan, A. (2010). Şehid Ali Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (1. bs. C. 38, 433-434). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Râşid, M. E. (2013) *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C. II, Abdülkadir Özcan v.dğr. (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Setton, K. M. (1991). *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia: American Philosophical Society.

Vajda, S. (1980). *Felix Austria: Eine Geschichte Österreichs*, Wien: Carl Ueberreuter.

Yeşil, F. (2019). Pasarofça Antlaşması ve Osmanlı Diplomasisindeki Değişim. *Harp ve Sulh: 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, Gültekin Yıldız (haz.), İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 103-109.

Zedler, J. H. (1740). Passarowitz Friede. *Grosses vollständiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bisher durch menschlichen Verstand und Witz erfunden worden* içinde (1. bs. C. 26, 1166-1185). Leipzig und Halle: Verlegts Johann Heinrich Zedler.

Meksika Devrimi ve Kadın Hakları*

Mexican Revolution and Women's Rights

Araştırma Makalesi – Research Article

Ayşe YARAR

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü,
ayseyarar@sdu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-0252-9528

Öz

Cinsiyetler arası eşitliğin söz konusu olmadığı devrim öncesi Meksika’ında kadınların, siyasal ve sosyal alanda aktif rolleri yoktu. Ataerkil geleneksel yapının baskın olduğu bu ülkede, 1910 yılında patlak veren devrim, kadınları edilgenlikten çıkmaya zorladı. Meksikalı kadınlar, devrimci süreçte (1910-1940) oldukça aktif roller üstlendiler; yazar, siyasetçi ve hatta asker oldular. Bu makale kadın savaşçılar (*soldaderas*) ve devrimci feministlerin rollerine istinaden, Meksika Devrimi’nin, kadın hakları açısından ülkede sağladığı kazanımları ve bu kazanımların sınırlarını ele almaktadır. Devrim dönemindeki aktivizmin ardından hem soldaderalar hem de feministler devrim sonrasında eski hayatlarına dönmek istemediler. Dolayısıyla devrim sona ererken toplumsal hayattaki etkin rollerini devam ettirmek ve siyasal haklarını elde etmek için erkeklerle her alanda eşitlik talep ettiler. Kadınlar oy hakkı dışında pek çok alanda çeşitli kazanımlar elde etmelerine karşın, eşit vatandaşlar olarak modern Meksika’da yerlerini almak için mücadelelerini sürdürmek zorunda kaldılar. Kendilerini ilerici olarak tanımlayan devrimci seçkinler, ülkenin modernleşmesi konusunda ciddi adımlar atılmasını sağlasalar da kadınların seçme ve seçilme hakları konusunda oldukça muhafazakâr bir tutum takınımışlardı. Bu sebeple iktidar sahiplerinin gerek önyargıları gerekse ataerkil bakış açılarından dolayı Meksikalı kadınlar, siyasal haklarına dünyanın geri kalanına nazaran geç bir zamanda kavuştu.

Anahtar Kelimeler: Meksika Devrimi, Kadın Savaşçılar, Devrimci Feministler, Eşit Vatandaşlık, Siyasal Haklar.

Abstract

In pre-revolutionary Mexico, where there was no gender equality, women did not have any active role in the political and social spheres. The revolution that broke out in 1910 in this country, where the patriarchal traditional structure is dominant, forced women to come out of their passivity. Mexican women took a very active role in the revolutionary process (1910-1940); they became writers, politicians and even soldiers. This article deals with the achievements of the Mexican Revolution in the country in terms of women's rights and the limits of these achievements, with reference to the roles of female fighters (*soldaderas*) and revolutionary feminists. After the activism during the revolution, both *soldaderas* and feminists did not want to go back to their previous lives in the post revolutionary period. Therefore, while the revolution was coming to an end, they demanded equality with men in all areas in order to continue their active roles in social life and to obtain their political rights. Although women achieved various gains in many areas other than suffrage, they had to continue their struggle to take their place in modern Mexico as equal citizens. The revolutionary elites, who defined themselves as progressives, had a very conservative stance on woman suffrage, although they made serious steps towards the modernization of the country. For this reason, Mexican women gained their political rights at a later time than the rest of the world, due to the prejudices and patriarchal perspectives of those in power.

Keywords: Mexican Revolution, Female Warriors, Revolutionary Feminists, Equal Citizenship, Political Rights.

* Bu makale, 14-16 Kasım 2016 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen IWC 2016 - 1st International Women’s Congress (Birinci Uluslararası Kadın Kongresi)’de sunulmuş olan “Roles of Women in the Mexican Revolution” başlıklı bildirisinin genişletilmiş halidir.

Giriş

Meksika Devrimi'nde kadınların da oldukça etkin olmalarına karşın, devrim, daha çok erkeklerin savaşı ya da mücadele alanı olarak ön plana çıkmış; dolayısıyla Meksikalı kadınların devrimde üstlendiği çeşitli roller, erkeklerinki kadar kayda geçirilmemiştir.¹ Bu durum devrimden hemen önceki süreçteki geleneksel yapı ile alakalandırılabilir.

Geleneksel toplumlarda kadınların faaliyetleri için belirlenen alan oldukça sınırlıdır ve bu faaliyet alanı da aile içi işlere dayanmaktadır. Kadının rolü bireysel zeminden ziyade aile kurumu ile ilgilidir. Meksika'da da devrimden önce kadınlar, oldukça geleneksel cinsiyet rolleri ile çevrelenmişti. 'İdeal kadın' anlayışı yoğun bir ataerkil içeriğe sahipti. Kadından beklenen, aldığı eğitimi dahi daha iyi bir eş ve anne olmak için kullanmasıydı. Nitekim genç kızların ev dışında çalışmasına izin verilmemekteydi. Belli başlı okullara gidemeyenler, evde eğitim alarak temel bilgileri öğrenmekteydiler. Bazı ailelerde kızların gazete ve roman okumaları yasaktı. Evliliğin, bir kadının en büyük amacı olduğunu; bu amaca ulaşmak için de öğrendikleri bilgileri erkeklerin önünde göstermemeleri gerektiği, çünkü ihtiyat ve tedbirin her şeyden önce geldiği anlatılmaktaydı.² Burada belirtilmesi gereken nokta ise eğitim alabilen kadınların üst sınıf mensubu olduklarıdır. Toplumda kadınların çoğunluğu, eğitim olanaklarından yoksundu. Kimlik olarak ellerindeki haklar anne ve eş olmaktan ibaret olan Meksikalı kadınlar için devrim, bu edilgenliği kırmalarında önemli bir aşama oluşturacaktır. Meksikalı kadınların, kimi zaman gönüllü olarak, kimi zaman da zorunluluktan devrime katılmaları, yeni bir bilincin oluşmasına ve gelişmesine kapı aralamıştır. Meksika'da kadın haklarının gelişimi, devrimin gidişatı, reform süreci ve geleneksel yapıların kırılması gibi konularda devrimde aktif şekilde yer alan kadınların büyük payı vardır.

Meksikalı kadınların devrimdeki rolleri farklı açılardan önem arz etmekteydi. Tüm sosyo-ekonomik sınıflardan kadınlar direniş gruplarına katılmışlar, devrim yanlısı gazete ve dergiler çıkarmışlar, öğretmenlik, hemşirelik, terzilik gibi ihtiyaç duyulan pek çok alanda hizmet etmişler, çeşitli sağlık kuruluşları oluşturmuşlar, silah alımı, satımı ve kaçakçılığı dahi yaparak çatışma alanlarında savaşmışlardır. Bunların da ötesinde ayrıca devrimle ilgili belgelerin planlanması ve taslaklarının hazırlanmasında erkeklerle iş birliği yapmışlardır. Kadınların devrime bu denli geniş çapta katılımı, geleneksel açıdan erkeklerin rolleri olarak bilinen (tren memurluğu, telgrafçılık, mühendislik gibi) pek çok işi de yürütmelerini gerektirmiştir.³ Dolayısıyla bu büyük iç savaş durumu, cinsiyetlere biçilen rolleri değiştirmiş ve kadınlar asker olarak dahi devrime katılarak ordularda komutanlık görevleri üstlenmişlerdir. Meksikalı kadınlar, *"tutkuyla inandıkları bir davaya bireysel olarak ya da gruplar halinde katılabilmek için büyük cesaret, derin inanç, muazzam güçlü duruş ve azim"* sergilemişlerdir.⁴ Kadınların bu çabaları sonucunda Meksika'da kadın ve erkek arasındaki ilişki daha eşite yakın şekilde boyut değiştirmiş ve kadınlar her alanda tam eşitlik mücadelesine girişmişlerdir. Çeşitli feminist dernekler altında örgütlenen kadınlar, iktidardaki devrimci hükümetlerden seçme ve seçilme hakkını talep etmeye başlamışlardır.

Devrimden önce Meksika siyaseti her zaman erkeklerin egemen olduğu bir faaliyet alanıydı. Ne kadınlar ne de erkekler, kadınların ulusal siyasete erkeklerle eşit şekilde katılma olasılığını düşünmüşlerdi. 19. yüzyıl Avrupa'sında ve ABD'sinde ortaya çıkan feminist hareketler Meksika'da çok zayıf bir yankı yaratabilmişti. O zamana kadar Meksika'da ulusal düzeyde bir kadın hareketine öncülük edecek herhangi bir kadın lider de ortaya çıkmamıştı. Hatta liberaller tarafından hazırlanmış olan 1857 Meksika Anayasası dahi kadınların seçme ve seçilme hakkını açıkça engelleyen bir madde bulundurmamakla birlikte, oy verme hakkını yalnızca erkeklere tanımıştı.⁵ Bu anlamda devrim, Meksikalı kadınların toplumsal konum ve hakları açısından bir kırılma noktası olmuştur. Devrim boyunca gerek gönüllü olarak gerekse zorunluluklar sebebiyle geleneksel rolleri dışında üstlendikleri görevler ve bu doğrultuda edindikleri tecrübeler Meksikalı kadınları dönüştürmüştür. Kadınlar devrim sonrası dönemde geleneksel rolleriyle yetinmek yerine toplumsal ve hukuki alanda eşitlik adına siyasal haklarını talep etmeye başlamışlardır.

¹ Carle ve Aragón, 2012, s.1.

² <https://www.mexicanist.com/l/dolores-jimenez-y-muro/>

³ Soto, 1990, s.31.

⁴ Macias, 1980, s.82.

⁵ Morton, 1962, s.1.

Bu çalışmanın amacı, daha eril boyutlarıyla bilinen devrim süreçlerinin aksine Meksika Devrimi'nde kadınların da erkekler kadar etkin olduklarını ve devrimdeki çabalarının sonucunda siyasal ve toplumsal alanda kendilerine eşitlik sağlayacak birtakım haklara kavuştuklarını ortaya koymaktır. Sürecin anlaşılabilirliğini sağlamak adına ilk önce Meksika Devrimi'nden bahsedilmiş ve sonraki başlıklarda kadın savaşıçılar ile feminist kadın düşünürler anlatılarak, Meksikalı kadınların, devrimin çeşitli aşamalarında hangi hakları kazandıkları ortaya konmuştur.

Meksika Devrimi

Meksika Devrimi, ülkeyi otuz yıldan fazla (1876-1910) adeta demir yumrukla yöneten Porfirio Diaz yönetimine karşı patlak vermişti. Diaz'ın, seçimleri üst üste kazanarak her defasında iktidara gelmesi, ülkenin tüm kurumları üzerinde kişisel tahakkümünü kurmasına sebep olmuştu. Öyle ki Porfirio Diaz'ın bütün kontrolü kendinde toplayarak ülkeyi baskıyla yönetme şekli ülkenin siyasal literatürüne *Porfiriato* olarak geçmiştir. Porfiriato boyunca, özgürlüklerin son derece kısıtlı olduğu Meksika'da, Diaz iktidarına karşı en küçük muhalif hareket şiddetle bastırılmaktaydı. Liberaller tarafından yapılmış olan 1857 Anayasası'nı uygulamayan Diaz, kişisel otoritesini ülkenin en küçük birimlerine kadar hissettirmişti. 1910 yılında yapılacak seçimlerde ileri yaşına rağmen yine aday olması, muhalif liberaller açısından bardağı taşıran son damla oldu. Seçimler zaten manipüle edilmekteydi ve Diaz'ın her seçimden başkan olarak çıkması garanti altındaydı.⁶

Diaz'ın baskıcı rejimine karşı olan liberallerin yanı sıra toprak sıkıntısı çeken köylüler ve zorlu koşullarda çalıştırılan işçiler de muhalif dalgaya katılmıştı. 1910 yılına gelindiğinde Meksikalı köylülerin yüzde 90'ından fazlası topraksızdı. Esasında Diaz yönetimi sırasında Meksika ekonomisi dünya ekonomisiyle bütünleşti ve en ileri dönemlerinden birisini yaşamaktaydı. Ancak bu ekonomik ve siyasal açıdan tekelci düzende refahtan ve gelirden toplumun üst tabakası olarak tanımlanan bir grup aile ya da insan faydalanmaktaydı.⁷ Ülke topraklarının çok büyük bir bölümü de bu ayrıcalıklı azınlığın elindeydi ve *hacienda* denilen büyük çiftliklerde köylüler ağır şartlar altında çalıştırılmaktaydılar. Diaz'ın desteklediği hacienda sistemindeki büyük çiftlikler, genel itibariyle içinde birkaç köy ile tarlalar, sulak alanlar, otlak ve ormanlar bulunan binlerce hektar genişliğindeki büyük arazilerdi.⁸ Öte yandan ülkenin (yeraltı ve yerüstü) zenginlik kaynakları yabancı şirketlerin kontrolü altındaydı ve bu şirketlerde işçi olarak çalışan yerel halk, ucuz iş gücü olarak görülmekteydi. Dolayısıyla ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarından elde edilen gelirden ağır şartlarda çalıştırılan köylüler ve işçiler değil, Meksika'nın zengin azınlığı ile yabancı şirketler faydalanmaktaydı. Ülkede gerek siyasi gerekse iktisadi açıdan sadece üst sınıfların destekleniyor olması, kendi durumundan memnun olmayan köylü ve işçi halk üzerinde çok büyük hoşnutsuzluk yaratmıştı. Ayrıca eğitilmiş orta sınıflar da siyasal gücün tek bir elde toplanmasından, özgürlüklerin kısıtlanmasından, anayasanın uygulanmamasından ve Diaz'ın seçimleri manipüle ederek sürekli üst üste seçilmesinden oldukça rahatsızdı.⁹ Porfiriato rejimine karşı kitleler halinde isyan hareketinin başlaması için tek bir kıvılcım yeterli gibiydi. Böyle bir ortamda, orta sınıf mensuplarından Francisco Madero¹⁰'nun, Diaz'ın yeniden

⁶ Bryan, 1976, s.653-654.

⁷ Tan ve Yalçındağ, 1967, s.151.

⁸ Tan ve Yalçındağ, 1967, s.152.

⁹ Diaz'ın bu konudaki yönetim şeklini Wolf şöyle açıklamıştır: “Diaz'ın diktatörlüğünde Meksika derin değişimden geçti. Bu dönemde yabancılardan yatırımları, Meksikalıların yatırımlarını çok aştı. Önce demiryollarında ve kıymetli maden işletmeciliğinde yoğunlaştı. 1900'den sonra hammadde üretimine yöneldi: petrol, bakır, kalay, kurşun, kauçuk, kahve, sisal. Ekonomi üzerinde küçük bir iş adamı ve finansçı grubu hakimiyet kurdu. Artık bu grubun aldığı kararlar bütün ülkenin refahını etkiliyordu. (...) Diaz, 1856 Meksika Anayasası'nda belirlenmiş anayasal usulleri ihtimamla korudu; ama anayasanın içeriğini ülkeye yayılmış siyasi örgütünün çıkarlarına göre tadil etti. Sık sık seçimler yapıldı, lakin sonuçları hilelerle belirlendi. Hâkim zümre Meksika meclisine seçilecek milletvekillerini, senatörleri saptıyor; seçimle bu adaylar onaylanıyordu. Yargıçları hükümet atıyordu ve yargıçlar hükümetin istediğini yapıyorlardı. Basın özgürlüğü çok kısıtlı idi; muhalif gazeteciler hapsediliyor veya sürülüyordu. Grev yasaktı. (...) Örgütlü şiddetin sağladığı teminatlar sayesinde Diaz sadakat gösterenleri mükafatlandırma ve direnenleri cezalandırma oyununu, pan y palos, yani ekmeğe ve sopa oyununu maharetle oynayabildi. Diaz kendisini destekleyen ikbalperestlere makamlar ve imtiyazlar verdi. Muhalifler etkisiz hale getirildi. Devletin hazinesinden para dağıtarak siyasi sadakat sağlandı. (...) Siyasi mekanizmayı ayakta tutan ülke çapında siyasetçilerin ve kamu görevlilerinin yetkilerini eş-dost ve yandaş kayırmakta kullanmasıydı. Sistemde siyasi iktidar en tepede, diktatörde toplanmıştı.” Wolf, 2019, s.28-29-30.

¹⁰ Francisco Madero, Meksika Devrimi'nin ilk lideridir. Zengin bir toprak sahibinin oğlu olarak dünyaya gelen Madero, bir süre ABD'de eğitim almış; Avrupa'da bulunmuş ve Paris'te işletme okumuştur. Diaz otoriterizmine karşı Anayasacı hareketi başlatmıştır. Ülkede başkanın üst üste seçilmesine karşı demokrasiyi savunan Madero, Ulusal Yeniden Seçim Karşıtı Parti

seçilmesine karşı *San Luis Potosi Planı*'nı yayınlarak Meksika halkını ayaklanmaya çağırması, 1910 yılında devrimin patlamasına neden oldu. Böylece Meksika Devrimi, 1876'dan beri ülkeyi tek adam olarak yöneten Porfirio Diaz'a karşı ülkedeki farklı kesimlerin başkaldırmasıyla başladı. Eğitimli kesim olan liberaller ile işçiler ve köylülerin ortaklaşan sloganı *tierra y libertad* yani 'toprak ve özgürlük'tü.

Madero, Teksas'ta yayımladığı *San Luis Potosi Planı*'nda seçimlerdeki kanunsuzluğu dile getirmişti. 1910 yılında yapılan son seçimlerde yeniden başkan seçilen Diaz hükümetinin meşru olmadığını savunarak ülkedeki seçimlerin özgür ve gerçek anlamda demokratik bir şekilde yapılması gerektiğini vurgulamıştı.¹¹ Aynı zamanda geçici başkanlığını da ilan ederek, *Yeniden Seçilmeme* ilkesinin hayata geçirileceğini savunmuştu. Bununla beraber büyük çiftlik sahipleri tarafından topraklarına el konulmuş halka, topraklarının geri verileceği; hiçbir çıkar gözetmeksizin halkın yanında olup haklarını savunacağı sözünü vermişti.¹²

San Luis Potosi Planı'nın ilanı ile ülkede yedi yıl devam edecek iç savaş sırasında halk pek çok devrimci gruba bölündü ve siyasi istikrarsızlık baş gösterdi. Her grup kendi ordusunu oluşturmuştu ve birbirlerine karşı ya çatışma ya da birbirleri ile diğerlerine karşı ittifak halindeydiler. Her bir grup devrimin liderliğini kendi idealleri doğrultusunda kendisi yapmak istiyordu. Hepsinin ortak amacı ise yeni ve modern bir ülke yaratmaktı. *Anayasacılar* (Constitutionalistas) isimli liberal geleneğin savunucuları olan devrimci grubun iktidarı ele geçirmesine kadar geçen zamanda binlerce insan bu iç savaşta hayatını kaybetmişti.

Anayasacılar, ülkedeki bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak ve siyasi istikrarı sağlamak için 1917 yılında yeni bir anayasa yapımına gittiler. Bu anayasa ile Meksika'da yeni bir yönetim sisteminin temelleri atıldı ve devrim kurumsallaştırılmış oldu. 1917 Anayasası'nın getirdiği yenilikler arasında Kilise ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını sağlayan ve laik bir düzen yaratacak antiklerikal reformlar, devlet okullarında eğitim görme hakkı, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, işçilerin sendika kurma ve grev hakkı gibi ilerici yapılanmalar vardı. Anayasa ayrıca devlete toprağı yeniden dağıtma yetkisi verirken yeniden seçilmeme ilkesini de hayata geçirdi.¹³ Bu anayasanın temel özelliği kanun önünde herkesin eşit ve özgür kabul edildiği; tüm vatandaşların eşit haklara sahip olduğu, güçler dengesinin sağlandığı ve toplumda en güçsüz kesimin koruma altına alındığı demokratik liberal bir Meksika idealine dayanmasıydı.¹⁴ Yeni bir Meksika ve Meksika vatandaşlığı tanımlayan 1917 Anayasası ile modern Meksika'nın temelleri atılmıştı. Devrimcilerin iktisadi bağımsızlığı da öncelmesi, bu anayasanın aynı zamanda anti-emperyalist bir ruhla da yazılmasını sağlamıştı. Nitekim bu anayasa ile bireysel özgürlüklerin ve refahın yanısıra Meksika'da yabancı şirketler tarafından sömürülen ya da yabancı devletlerin kontrolünde olan yer altı ve yer üstü kaynakların kamulaştırılmasının hukuki çerçevesi de çizilmiş ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için devlete daha fazla sorumluluk verilmişti.¹⁵ Anayasanın 27. maddesi ülkedeki tüm maden ve petrol işletme haklarını yabancılardan geri almakta ve yabancı şirketlerin kamulaştırılmasının yolunu açmaktaydı.¹⁶ Meksika Devrimi'nin temel siyasal belgesi olarak tanımlanabilecek 1917 Anayasası ile toplumun talepleri yasal düzeyde sağlanmaya çalışılmış; ülkede genel refah ve iç huzurun hakim olduğu modern bir ulus devlet yaratmak hedeflenmişti.

Her ne kadar kendi döneminin en ilerici siyasal belgelerinden olsa da 1917 Anayasası, kadın hakları konusunda yeterli içerikten yoksundu. Anayasa görüşmelerinde kadın hakları ve seçme/seçilme hususunda net bir gelişme yaşanmamış ve dolayısıyla siyasal hayattaki geleneksel erkek egemen yapı sürdürülmüştür. Devrim ve kadınlar konusu bir arada ele alındığında ifade edilmesi gereken, bu süreçte kadınların da aktif katılımından dolayı erkeklerle eşit haklara kavuşma beklentileridir. Kadınlar,

(Partido Nacional Antirreeleccionista)'yi örgütlemiştir. Diaz'ın seçimlerde sürekli aday olması ve üst üste seçilmesine karşı "Yeniden Seçilmek Yok!" sloganı ile Meksikalı hareketi geçirmeye çalışmıştır. Madero ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Krauze, Enrique. (1998). Mexico Biography of Power. Hank Heifetz (Çev.). New York: Harper Perennial.

¹¹ Herzog'tan aktaran Usta, 2013, s.23.

¹² Usta, 2013, s.23.

¹³ Richards, 2012, s.39.

¹⁴ Chavez, 2006, s.234-235.

¹⁵ Meyer, 1989, s.33-34.

¹⁶ Chasteen, 2012, s.251.

devrim boyunca oy hakkı konusunda haklarını talep etmişler; bunun için çeşitli feminist dernekler altında örgütlenmişler, 1916 yılında *Birinci Feminist Kongre*'yi düzenlemişler ve anayasa görüşmelerinde seçme ve seçilme haklarını gündeme getirmişlerdir.

Esasında erkeğin egemen olduğu, kadının da buna tabi kılındığı bu toplumsal yapı Meksika'da asırlar boyunca süregelmişti. İspanyolca'da *machismo* olarak anılan güçlü erkek egemenliği ve kadının koşulsuz itaatkarlığının tarihsel kökleri Aztek kültürüne kadar geri götürülmektedir. Öte yandan İspanyol sömürge idaresi, cinsiyet eşitsizliğine dayanan bu durumu ırklar arasında da yerli, *mestizo* (yerli-İspanyol karışımı), *creole* (Meksika doğumlu, İspanyol kökenli), İspanyol gibi bir çeşit kast sistemi yoluyla sistemli bir eşitsizlik yaratarak daha da körüklemiş; bilhassa yerli kadınların üzerindeki baskı daha da artmıştır.¹⁷ Devrime kadar belli ölçüde iyileşen ama *machismo* kültürünü devam ettiren bu toplumsal yapıda siyasal hakların edinimi bir yana, kadınlar, eşlerinden ayrılmak istese de boşanamıyor, kötü muamele karşısında eşlerini şikâyet dahi edemiyorlardı. Dolayısıyla kendilerini koruyan ve en temel haklarını sağlayan bir hukuk düzeninden yoksun olan kadınlar için devrim bir çıkış kapısı oldu. Devrim boyunca geleneksel rol kalıplarından çıkan kadınlar için hiçbir şey artık eskisi gibi olmamalıydı. Bundan sonra pek çok alanda haklarını elde etmek ve erkeklerle tüm alanlarda eşit vatandaşlar haline gelmek temel hedefleriydi. Bu hedef doğrultusunda, devrimde iç savaş halinin sonlarına doğru, kadınlar siyasî arenada giderek daha etkin olmaya başladılar. Devrimin anayasacılar grubunun liderlerinden Venustiano Carranza hükümeti döneminde 1914'te boşanma ve yeniden evlenme resmi bir şekilde onaylanırken, kadınlara nafaka alma hakkı da tanındı. Yine Carranza'nın onayıyla 1917'de kadınlar mülk sahibi olma hakkı edindi.¹⁸

Meksika Devrimi boyunca aktif rolleriyle öne çıkan iki kadın grubu vardı: kadın savaşçılar (*soldaderas*) ve feministler. Kadın savaşçılar sıcak çatışma alanlarında faaliyet gösterirken feministler, çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar yazarak hem devrimin ilkelerini hem de kadınların haklarını duyurmaya çalışmışlardır. Devrimci sürece hizmet eden her iki grubun kadınları, çabalarının sonucunu ve karşılığını almak için, yeni bir Meksika'nın inşa edildiği dönemde, yeni bir Meksikalı kimliği ile eşit vatandaşlık haklarını talep etmişler ve bu doğrultuda örgütlenmişlerdir.

Meksika Devrimi'nin Kadın Savaşçıları: *Soldaderas*

Soldadera, devrimde savaşan erkeklerin yanında yemek yapmak, savaş alanında çarpışmak, yaralıları iyileştirmek ve diğer gerekli faaliyetlerin büyük bölümünü yapmak üzere ordularla hareket eden kadındır.¹⁹ Kadınlar, devrimci ordulara iç savaş başladığı andan itibaren yardım etmişlerdir. Çatışmanın olduğu yerde askerler köylere baskın yapar ve buradaki kadınları orduya hizmet etmek üzere yanlarına alırlardı.²⁰ Devrim orduları içinde ayrı bir birim oluşturan soldadeleralar, sadece baskın yapılan köylerden alınan kadınlar değil aynı zamanda ve genellikle savaşa giden adamların eşleri, sevgilileri ya da akrabalarıydı.²¹

Devrim orduları hiçbir zaman yalnız hareket etmemişti. Yanlarında daima yemek pişiren, yama yapan, giderek savaşa etkin biçimde katılan çok sayıda soldadera bulunurdu. Dolayısıyla devrimle beraber kadının rolü, sömürge geleneğindeki pasif yapısından çıkmaya başlamıştı.²² Nitekim çatışmanın en kızıştığı ve genişlediği dönemde soldadelerin sayısı artmış ve ordu içinde gözle görülür hale gelmişlerdi. Bu açıdan onları, ordunun bir bölümü ve parçası olarak sınıflandırmak gerekliydi.²³ Özellikle 1910-1912 yıllarında, kuzeydeki gruplarda erkekler ve kadınlar arasında iş ayrımı hemen hemen hiç yoktu; asker ihtiyacı hem kadın hem de erkekler tarafından karşılanmaktaydı.²⁴ Kadınlar böylece devrime askeri kahramanlık ile de katkıda bulunmuşlardı. Bir kadın, kendini savaşta kanıtlarsa, ordu komutanı olarak atanabilir; bir başka ifadeyle erkeklerin lideri olabilirdi.²⁵

¹⁷ Gupta ve Sushant, 2014, s.81.

¹⁸ Gupta ve Sushant, 2014, s.82-83.

¹⁹ Carle ve Aragón, 2012, s.7.

²⁰ Leland, 2010, s.2.

²¹ Leland, 2010, s.5-6.

²² Devrimler ve Karşı-Devrimler Tarihi Ansiklopedisi, s.609.

²³ Leland, 2010, s.22.

²⁴ Fuentes, 1995, s.529.

²⁵ Macias'tan aktaran Bauermeister, 1999, s.3.

Meksikalı kadınların iç savaş esnasında silahlı çatışmalara girmesi önemliydi. Çünkü devrim kuşkusuz Meksika’da kurulacak yeni siyasal düzenin kurucu efsanesiydi ve bu yeni düzende kadının Meksika siyasetine katılımı başlatılmaktaydı. Dolayısıyla devrimci sürece kadının dâhil olması siyasal ve sosyal hayatta konumunu köklü bir şekilde değiştirmesinin başlıca aşamasıydı. Meksikalı kadınlar, ajanlık ve silah nakli yapmak gibi barış zamanında düşünmesi bile imkânsız olan eylemleri yerine getirmişlerdi.²⁶ Soldadeler, özellikle ABD’den silah ve mühimmat kaçakçılığında usta idiler. Erkeklerin savaşı diye düşünülen çatışmalarda ‘zararsız’ olarak görüldüklerinden erkek askerlerden daha etkili hareket alanına sahip olabilmişlerdi.²⁷

Soldadelerle yönelik farklı devrimci orduların erkek liderlerinin farklı tutumları vardı. Örneğin devrimin önemli isimlerinden Pancho Villa, ordu içinde kadınların bulunmasına kesinlikle karşı çıkmaktaydı. Soldadelerin kendilerine yük olacağını düşünmekte, onların askerlik ve sağlık hizmetleri gibi yerine getirdikleri işlevlerin profesyonellerce yapılması gerektiğini ileri sürmekteydi.²⁸ Emiliano Zapata ise ordusunda pek çok kadın savaşçı bulundurmaktaydı ve Villa’ya nazaran soldadeler konusunda daha olumlu bir görüşe sahipti.²⁹ Anayasacılar ise kadınların devrime her türlü katılımını genel olarak desteklemekteydiler. Devrimin ilk liderlerinden Madero, Batı tarzı liberalizmi özümsemiş ve Avrupa’da kadınların statüsünü iyileştirmeye yönelik ilgiyi de benimsemişti. Meksikalı kadınları, siyasi haklardan ve faaliyetlerden alıkoyan eski gelenek ve kayıtsızlığa yönelik ilk ciddi kırılma olan devrimde kadın haklarına yönelik ilgi Madero ile başlamıştı. Madero’nun karısı Sara Perez ile sekreteri Soledad Gonzalez’in de bu konuda Madero üzerinde büyük etkileri vardı.³⁰ Ancak Madero kadın haklarına çok önem verse de bu konuda yeterli ilerlemeyi kaydedecek kadar iktidarda kalamamıştı. Madero, devrimin kargaşa ve şiddet döneminde 1913 yılında öldürüldü. Anayasacılarından Venustiano Carranza da kadın haklarına önem veren bir liderdi. Tıpkı Madero gibi, onu da kadın hakları konusunda etkileyen güçlü kadınlar vardı. Anayasacıların her iki lideri de soldadelerle karşı diğer devrimci liderlere nazaran çok daha ılımlı bir tavır içinde olmuşlardı. Madero’nun ölümünden sonra Anayasacıların başına geçen Carranza’nın ordusunda Meksika’daki tüm sosyal sınıflardan kadınlar savaşmak üzere kendilerine yer bulmuştu.³¹ Bu kadınlardan en tanınmış olanı Petra Herrera idi. Petra Herrera, Carranza’nın ılımlı tutumuna rağmen cinsiyetini gizlemek zorunda hissetmiş ve erkek kılığında ordu içinde yerini almıştı. Pedro Herrera adıyla kendini tanıtan Petra, cesur, hırslı ve askeri yetenekleri olan bir kadındı. Asker olarak savaşabilmek için erkek kılığına giren Petra, köprüleri havaya uçurmuş, silahıyla çatışmış ve ordusuyla pek çok zafer kazanarak önemli liderlik becerileri sergilemişti. Yetenekli ve başarılı bir asker olarak kendini ispatladıktan ve ün kazandıktan sonra gerçek kimliğini duyurmuş ve bundan sonra asıl kimliği ile kendi ordularını yönetmişti.³²

Hangi orduda savaşmışlarından ve hangi devrimci lideri ya da grubu desteklediklerinden bağımsız olarak, Meksikalı kadınların devrime katılımlarının hem Meksika kadın hareketi açısından hem de devrimin gidişatı açısından çok kritik bir önem taşıdığı ifade edilebilir. Nitekim bu katılım oldukça ses getirdiğinden, kadın askerlere, devrim sırasında ve sonrasında görsel basında ve sanatta çokça yer verilmiştir. Göğüs üzerinden çapraz geçirilen fişekliklerle ve tek omuzlarına taktıkları mavzerlerle korkusuz kadınlar olarak tasvir edilmişlerdir.³³ Bununla beraber Meksika Devrimi’nin savaşçı kadınları şarkılara da konu olmuştur. Örneğin *La Adelita* devrimin en popüler şarkılarından biridir. Devrime katılan savaşçı kadınlardan birisi için yazıldığı düşünülen şarkı, Meksika Devrimi’nin başlıca simgelerinden biri haline gelmiştir. *La Adelita* ismi, bir süre sonra tüm kadın savaşçılara ithafen kullanılmıştır.

Meksika Devrimi’nin Kadın Düşünürleri: *Feministler*

Meksika Devrimi’ne aktif olarak katılmış diğer kadın grubunu oluşturan feministler, masalarının başında kalemleriyle mücadele sürecine dahil oldular. Feministlerin büyük çoğunluğunu aslen Diaz

²⁶ http://www.funciva.org/uploads/ficheros_documentos/1311931170_participacion_politica.pdf

²⁷ Fuentes, 1995, s.542-543.

²⁸ Fuentes, 1995, s.544.

²⁹ Fernández, 2009, s.55.

³⁰ Morton, 1962, s.2.

³¹ Fernández, 2009, s.55.

³² Salas, 1990, s.48.

³³ Fuentes, 1995, s.525. Soldadera görseli için bkz.: Ek 1

döneminde açılan yüksek öğrenim kurumlarından mezun olan kadınlar oluşturmaktaydı. Bu dönemde kadınların eğitim ve mesleki alandaki kazanımları feminist bir sesin oluşmaya başlamasına sağlamıştı.

Kadınların eğitim aldığı kurumlar aslında muhafazakâr ve oldukça geleneksel kaygılarla açılmıştı. Daha iyi anne, daha iyi eş ya da daha iyi Katolik olmak gibi geleneksel değerlere dayalı olan bu kurumlar tam tersi etki yaratarak kadınların modern dünya görüşüyle buluşmalarını ve kendi haklarının farkına varmalarını sağlamıştı. Böylece devrim öncesi dönemde, feminizmi keşfeden Meksikalı eğitilmiş kadınlar, devrimde istedikleri değişiklikleri talep etme hususunda daha aktif rol almaya başladılar. Feministler, genç nesiller için modern idealleri savunmaları ve iyi vatandaşlar yetişmesine yardım etmeleri bakımından kadının bir ulus için öneminin muazzam olduğunu ileri sürmekteydiler.³⁴

1900'lerin başında *La Mujer Mexicana* (Meksikalı Kadın) adlı feminist gazetenin kurulmasından sonra kadınlar, gazetenin yaydığı fikirler etrafında birleşerek örgütlenmeye başladılar. Orta sınıf mensubu kadınlar, bu hareketin başlıca takipçileriydi.³⁵ Kadınları ilgilendiren sorunların üstesinden gelmek için pek çok girişimde bulunmaktaydılar. En önemli konular arasında kadınların eğitimsizliği ve geçim sıkıntısı karşısında hayat kadınlığına sürüklenenlerin büyük oranlara ulaşması vardı.³⁶ Dolayısıyla mesleki ve fikirsiz manada Meksikalı kadınların statü ve zihniyet dönüşümü devrimden hemen önce oluşmaya başlamıştı.

1910 yılında Meksika Devrimi patlak verdiğinde ise bu eğitilmiş ve feminist hareketten etkilenen kadınlar, devrimci mücadelenin farklı aşamalarında yer almak için çabalamışlardır. Dolayısıyla soldadeleral orduların peşinden giderken feminist kadınlar, yeni toplumda kendileri için yer edinmek üzere devrimci liderlerle fikirsiz zeminde birlikte çalışmaktaydılar.³⁷ Gazeteci Juana Belen Gutierrez de Mendoza (1875-1942), öğretmen Dolores Jimenez y Muro (1848-1925) ve Carranza'nın sekreteri Hermila Galindo de Topete (1896-1954) devrimde feminist hareketin öne çıkan başlıca isimleriydi.

Gazeteci Juana Belen Gutierrez de Mendoza, Diaz döneminde ülkenin can alıcı sorunlarına değinen yazılar yazmaya başlamıştı. Meksika'nın bankalarının, sigorta şirketlerinin, madenlerinin, tekstil fabrikaları ve demiryollarının yabancı egemenliği altında olması; artan yoksullaşma, sömürü, topraksız köylülerin ve işçilerin itibarsızlaştırılması, Katolik Kilisesi'nin ülkedeki yoğun etkinliği karşısında Juana, Meksika'nın son derece gelenekçi bir eyaleti olan Guanajuato'da 1901 yılında Diaz rejimine karşı *Vesper* gazetesini kurdu.³⁸ Diaz'ın baskıcı rejiminden payını alan Juana, yazdıklarından ve muhalif tutumundan dolayı pek çok kez tutuklanmış ve hapse atılmıştı. Gazetesi *Vesper* aracılığıyla Porfirio Diaz rejimini, onun iktisadi ve sosyal adaletsizliğini, siyasi zorbalığını ve dinsel gericiliğini protesto eden Juana, her zaman işçilere ve köylülere çağrıda bulunmuş; onlara ait olana sahip çıkmalarını yazmıştı.³⁹ Gerek devrim öncesinde gerekse devrim sırasında yazmaktan ve topluma siyasi mesaj vermekten çekinmeyen Juana, gazeteci ve aktivist kimliği ile işçi ve köylü haklarının yanısıra kadın hakları lehine de yayınlar yapmış, programlara katılmıştı. Hatta 1907 yılında kadınlar için daha iyi çalışma koşullarını talep etmek üzere *Anahauc'un Kızları* (*Las Hijas de Anáhuac*) adlı kadın derneğini kurmuştu.⁴⁰ Diaz yönetimi son bulduğunda da kadın hakları ve kadınların özgürleşmesi konusunda çalışmalarını devam ettiren Juana, 1916'da kadınların sosyal ve politik ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulmuş olan *Meksika Feminist Konseyi* (*El Consejo Feminista Mexicano*)'ne katılmıştı.⁴¹ Tüm bunların yanı sıra 20 Mayıs 1919'da kurulan *Ulusal Meksikalı Kadınlar Konseyi*'nin (*Consejo Nacional de Mujeres Mexicanas*) başkanı olarak görev yapmıştı. Bu konseyin başlıca amaçları kadınların genel bilinç düzeyini yükseltmek ve kadının statüsünü geliştirmekti.⁴²

³⁴ Leland, 2010, s.14.

³⁵ Bauermeister, 1999, s.2. *La Mujer Mexicana*, 1904 yılında Meksikalı seçkin kadınlar tarafından kurulmuş olan bir dergidir. Bu dergide kadınların toplumdaki konumları ve rolleri sorgulanmaktaydı.

³⁶ Bauermeister, 1999, s.2.

³⁷ Leland, 2010, s.38.

³⁸ Macias, 1980, s.54.

³⁹ Gupta ve Sushant, 2014, s.82.

⁴⁰ <https://www.muyinteresante.com.mx/historia/juana-belen-quien-fue-y-que-hizo/>

⁴¹ Ríos, 2020, s.23.

⁴² Soto, 1990, s.48.

Dolores Jimenez y Muro, devrimde öne çıkan bir diğer feminist yazardı. Jimenez, yazdıklarıyla popüler hale gelmişti. Devrimden hemen önceki yıllarda öğretmenlik yapmış ve aynı zamanda çeşitli dergilerde çalışmıştı. Bu açıdan, Jimenez'in siyasi aktivizminin, Diaz döneminde başladığı söylenebilir. Devrimden önceki süreçte, siyasi eylem merkezleri olan liberal cemiyetlere katılan Jimenez, *Cuauhtémoc'un Kızları (Hijas de Cuauhtémoc)* gibi siyasi kadın grupları oluşturmuş ve arkadaşlarıyla birlikte Porfirio Diaz diktatörlüğüne karşı çıkmışlardır. Halk için eğitim, toprak dağıtımı, adil ücret ve yerli halkın ayrımcılığa uğramaması için mücadele etmiştir. Diaz'a karşı muhalif duruşu sebebiyle Juana gibi Jimenez de tutuklanmıştı. Devrim sırasında da Victoriano Huerta'nın karşı devrimci hükümetine karşı gösteriler düzenleyen Jimenez, Juana ve diğer devrimci feministlerle tanıştığı Belen hapishanesine gönderilmişti.⁴³ Daha sonra Juana Belen ile *Vesper* gazetesinde yazıları yayımlanmış; çeşitli dergilerde ve gazetelerde takma isimlerle yazılar yazmıştı. Devrimin önde gelen liderlerinden Emiliano Zapata ile çalışan Jimenez, 1911 yılında yayınlanan *Ayala Planı*⁴⁴ nın giriş metnini hazırlamıştır.⁴⁵

Devrim döneminin diğer bir önemli kadın aktivisti Hermila Galindo de Topete⁴⁶, ülkede feminizmin gelişimi ve desteklenmesi hususunda en büyük engelin Katolik Kilisesi olduğunu açıkça belirten ilk Meksikalı feministtir. Galindo, kadınları özgürleştirmek yerine bağımlı kılan asıl failin, yüzyıllar boyunca değişime kapalı olan Katolik Kilisesi olduğunu vurgulamıştır.⁴⁷ Kilisenin baskıcı sınırlamalarından ve ataerkil toplum yapısından kadınların kurtulması için erkeklerle aynı haklara ve ayrıcalıklara sahip olmaları gerektiğini ısrarla belirtmiş; bu eşitliği sağlamak için de kadınların modern, amacına uygun ve geniş kapsamlı bir eğitime ihtiyaçları olduklarını savunmuştur. Yaygın kanı olan, kadının, sadece çocuk doğurmak ve büyütme için faydalı olduğu düşüncesinden kadının kurtulması gerektiğini ileri sürmüştür.⁴⁸ Bu fikirleri doğrultusunda feminist dergi *La Mujer Moderna* (Modern Kadın)'nın editörlüğünü yapmış, devrimin getirdiği yeniliklerden birinin de yeni bir Meksikalı kadın yaratmak olduğunu düşünmüştür. Galindo'ya göre, devrim, kadına haklarını da kazandırmalı ve her anlamda eşit yurttaşlar yaratmalıydı. Carranza'nın devrimci grubu için sadık bir şekilde çalışan Galindo, sık sık kadın gruplarıyla görüşerek onları hem devrim hem de kadın hakları konusunda bilinçlendirmek için çabalamıştı. Muhafazakâr ve ılımlı kesimlerin çekindikleri kadınlardan biri olan Galindo, kadınlar için eğitim hakkını savunurken cinsel eğitimin de önemini vurgulamış, yasalar önünde cinsiyet eşitliğine inanan ilk feministlerden olarak ilk önce kadınlara oy hakkının verilmesi gerektiğini yüksek sesle duyurmuştu.⁴⁹

Galindo'nun⁵⁰ Başkan Venustiano Carranza üzerinde etkisi büyüktü. Kadın hakları konusunda dönemi itibari ile radikal görüş ve tutumları bazı düzenlemeler yapılmasını sağladı. Öncelikle Carranza'nın ülkede anayasal bir düzen kurulması için yayınladığı *Plan de Guadalupe* belgesinde vaat edilen reformlar arasında evlilik ve kişilerin medeni durumuna ilişkin yasaların gözden geçirilmesine dair bir

⁴³ <https://www.mexicanist.com/l/dolores-jimenez-y-muro/>

⁴⁴ Kasım 1911'de duyurulan Ayala Planı, Zapata ve destekçilerinin başta toprak reformu olmak üzere devrimden beklentilerini ve ideallerini yansıtmaktaydı. Ayala Planı belgesinin İngilizce ve İspanyolca versiyonları için bkz.: <https://laili.unm.edu/info/k-12-educators/assets/documents/mexican-revolution/plan-of-ayala.pdf>

⁴⁵ Jimenez, hapisteyken dahi aktivizme devam ederek Regeneración y Concordia adlı grubu örgütlemişti. Büyük ekonomik ilerlemelerin ve tarım reformunun gerçekleşeceği bir ülke hayal eden Jimenez, kadınların yaşam koşullarını iyileştirecek değişimlere de kafa yormuştu. Nitekim adil ücret politikasını sadece erkekler için değil aynı zamanda kadınlar için de ısrarla talep etmişti. 1910 nüfus sayımına göre, kadınlar Meksika işgücünün sadece %8,8'ini olarak kabul edilmekteydi. Jimenez ise bu oranın yanlış olduğunu, sokak satıcısı, sanatçı, ticaret yapan çiftlik sahibi kadınların iş gücü içinde sayılmadığını ileri sürmüştü. Dolayısıyla Meksikalı kadınların ekonominin çok önemli bir parçası olduğunu ve bu nedenle Meksika'da yapılacak ekonomik reformlardan paylarına düşeni almaları gerektiğini savunmaktaydı. <https://vocesfeministas.mx/la-vida-revolucionaria-de-dolores-jimenez-y-muro/>

⁴⁶ Galindo, aynı zamanda devrimin Anayasacılar grubunun liderlerinden olan ve Meksika'da devrimci hükümetin başkanlığını yapan Venustiano Carranza'nın özel sekreteridir.

⁴⁷ Macias, 1980, s.64.

⁴⁸ Macias, 1980, s.66.

⁴⁹ <https://www.loc.gov/exhibits/mexican-revolution-and-the-united-states/individual-women.html>

⁵⁰ Hermila Galindo, politik ve entelektüel eşitliğin, eğitim, iş ve kişisel ilişkilere genişletilmesi gerektiğini düşündüğü için, kadınların gelişimini teşvik eden ve onların toplumda hak ettikleri yere gelmelerini savunan feminist gazete *La Mujer Moderna*'yı 1915 yılında kurdu. Galindo, eğitimin laik olmasını ve okulda cinsel eğitim verilmesi gerektiğini savunmakta ve ayrıca kadınların da erkekler gibi cinsel arzulara sahip olduklarından onların da cinselliği özgürce yaşama hakları bulunduğunu ileri sürmekteydi. Kendi dönemine göre oldukça radikal ve ilerici düşüncelere sahip olan Galindo fikirlerinden dolayı muhafazakâr feminist çevrelerin büyük eleştirilerine maruz kalmıştır. (Vallejo, 2014, s.127.)

ifade vardı. Bu taahhüdü yerine getirmek için Carranza, belirli koşullar altında boşanmayı yasalılaştıran 29 Aralık 1914 tarihli kararnameyi yayınladı ve Ocak 1915'te Medeni Kanun bu kararnameye uygun olarak değiştirildi. Ancak henüz yeterli düzeyde haklar sağlanmış değildi. Nitekim erkekler hala yasal olarak kadınlardan daha öndeydi ve kadınlar siyasal haklardan tamamen yoksundu. Carranza'nın evlilik ve boşanma ile ilgili yaptığı reform her ne kadar kadınların yasal statüsünü biraz değiştirdiyse de siyasal statülerinde hiçbir değişim gerçekleşmedi.⁵¹ Devrim sürecinde kadın haklarının genişlemesi açısından ilk yasal adımdı ve bu adımda Galindo'nun belirleyiciliği ortadaydı. Galindo'nun önerisiyle Meksika'da artık yasalar boşanmaya izin vermekte ve kocanın karısı üzerindeki kontrolü azalmış olmaktadır. Galindo, Carranza'yı ikna ederek 1917 yılındaki kurucu mecliste kadınların eşitliği için bir öneri sunulmasını sağladı. Ancak tamamı erkeklerden oluşan meclis, cinsiyet eşitliği fikrini kendi iktidarları açısından tehdit olarak algılamış ve bu nedenle cinsiyet eşitliği ile ilgili öneri sonuçsuz kalmıştır.⁵² Her şeye rağmen Galindo'nun bu konuda sınırları zorlaması ve büyük çaba harcaması, daha sonra elde edilecek haklar konusunda Meksikalı kadınlara hem fayda sağlamış hem de rehber olmuştur.

Yukarıda anlatılan üç kadın dışında Meksika Devrimi boyunca onlarla hareket ederek Meksika'da feminist hareketi geliştiren ve kadın haklarının gündeme gelmesini sağlayan başka eğitimli feminist kadınlar da vardı. Bu kadınlar, 13-16 Ocak 1916 tarihlerinde Yucatan eyaletinde yaklaşık 610 delegenin katıldığı bir kongre düzenlediler. Meksika tarihinde Birinci Feminist Kongre olarak anılan bu organizasyonda açılış konuşması Galindo tarafından yapıldı.⁵³ Devrim boyunca toplumsal kurtuluş, eşitlik, kadın hakları ve kadının özgürleşmesi için mücadele eden feminist kadınlar, bu kongrede devlet okulları, laik ve evrensel eğitim, kadınların siyasal katılımı gibi konuları ele almışlardı. Kongrede ortaya atılan sorular şunlardı:

1. Kadınları geleneğin boyunduruğundan kurtarmak için hangi toplumsal araçlar kullanılmalıdır?
2. Okulun amacı kişiyi hayata hazırlamaksa, kadınların korunmasında ya da savunulmasında ilköğretimin rolü nedir?
3. Dinamik bir hayatın gelişimi için kadınları hazırlamayı hedefleyen devlet, onlar için hangi sanat ve meslekleri desteklemeli ve uygun koşulları sağlamalıdır?
4. Sadece güdümlü bir unsur değil fakat aynı zamanda toplumda yol gösteren bir birey olmak için kadınlar hangi kamusal işlevleri üstlenebilirler veya üstlenmelidirler?⁵⁴

Kongrenin teması, daha sonra Başkan Carranza'nın Nisan 1917'de çıkardığı *Aile İlişkileri Yasası (Ley de Relaciones Familiares)* üzerinde etkili olacaktı. Kadınların kongrede duyurdukları Medeni Kanun'da reform talebi üzerine çıkarılan yasa ile evli kadınların sözleşmeler yapma, davalara katılma, vasi olma ve çocukların velayeti konusunda erkeklerle aynı haklara sahip olma hakları garanti altına alındı.⁵⁵ 1917 Anayasası ayrıca aynı düzeydeki mesleklerde, kadın ve erkeğin eşit ücret alacağını da duyurdu. Ne var ki Feminist Kongre'nin taleplerinden kadınların seçme ve seçilme hakkı anayasada yer bulmadı. Kadınlara oy hakkının verilmesinin reddedilmesi, önemli bir tartışma olmaksızın kararlaştırıldı; açıkça öne sürülen tek argüman ise kadınların oy kullanma haklarını temsil eden kolektif bir kadın hareketinin bulunmamasıydı.⁵⁶

1916 yılının aralık ayında yine Yucatan'da Meksika'nın İkinci Feminist Kongresi yapıldı ve yalnızca belediye düzeyinde kadınlara oy hakkı tanıyan bir anlaşmaya varıldı. Her iki kongre de devrimci hükümetin inisiyatifıyla düzenlenmişti. Devrimin Anayasacı kanadı olan hükümetin ileri gelenleri, ülkede okuma-yazma ve eğitim seferberliğine gidilmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Bu yüzden devrim taraftarı olan ve laik eğitim verecek kadın öğretmenlere de ihtiyaçları vardı. Kadınları, bu anlamda hükümete yakınlaştırmak için hükümet eliyle bu kongreler toplanmış ve finanse edilmişti. Devrimci güçler için, Katolik Kilisesi'nin toplum üzerindeki etkisi, ilerlemenin önündeki en büyük engeldi ve bu nedenle, kadın öğretmenlerin, sekülerleşmenin aracıları olarak eğitim seferberliğine

⁵¹ Morton, 1962, s.2-3.

⁵² <https://belatina.com/hermila-galindo-feminism-mexico-mujer-moderna/>

⁵³ Bravo, 2015, s.273.

⁵⁴ Foppa, 1979, s.194.

⁵⁵ Bravo, 2015, s.274.

⁵⁶ Cano, 2019, s.118.

katılımı, çocuklar ve kadınlar arasında laik değerlerin ve rasyonel bir eğitimin yerleşmesinin temel yollarından biri olarak görülmekteydi.⁵⁷

1917 Anayasası'nın yapımcılarından Başkan Carranza'nın ölümü üzerine 1920'den 1924'e kadar Alvaro Obregon ve onun ardından 1924'ten 1928'e kadar Plutarco Elias Calles başkanlık koltuğuna oturdu. Her iki isim de devrimin önde gelen güçlü generallerindendi. Devrimin ilkelerini benimsemiş ve reform yanlısı bu iki lider döneminde de kadınlar oy hakkını alamadılar. 1920'ler ulusal yeniden yapılanma olarak kabul edilen bir dönemdi ve kadınlardan eğitim projesine destek olmaları beklenmekteydi. Kadınların eğitimdeki rolüne kıymet verilen bu dönemde nüfusun okuryazarlığını sağlamak için önemli reformlar ve eğitim hamleleri yapıldı. Milliyetçi bir anlayışın da ön planda olduğu yeniden yapılanma sürecinde, öğretmenler aynı zamanda toplumda yurtseverliği yayacak görevliler olarak kabul edilmekteydi.⁵⁸ Nitekim devrimin yeni kültürel reform politikalarında kentli ve kırsal kadın öğretmenler aktif rol aldılar ve aynı zamanda 'kırsalda devrimci kadın öğretmen' modeli resmi olarak Eğitim Bakanlığı tarafından desteklendi.⁵⁹

Meksikalı kadınlar, yeniden yapılanma döneminde siyasal haklarına kavuşmasalar da toplumsal hayatın içinde en az erkekler kadar görünür olmuşlar ve öğretmenlik dışında da kamusal hizmetlerde bulunmuşlardı. Meksikalı kadınlar, öğretmenliğin yanısıra 'yeni ulusa' sekreter, fabrika işçisi gibi hizmet sektörüne bağlı mesleklerle de katılmış ve bazı örgütlü kadın gruplar da ulusal ve uluslararası toplantılar vasıtasıyla siyasal aktivizme devam etmişlerdi. Kadınlar elde etmek istedikleri siyasal hakları yazarak ve tartışarak kendilerini siyasetin dışında tutan görünmezliği ve dışlanmayı da büyük oranda aşmışlardı.⁶⁰

Yukarıda anlatılanlar göstermektedir ki Meksika'da devrimden önce filizlenen feminist hareket, devrim boyunca gelişmiştir ve yeniden yapılanma aşamasında güçlenerek çalışmalarını sürdürmüştür. Her ne kadar kadınlar eşit vatandaşlık konusunda gerek toplumsal alanda gerekse kanunlar önünde çok büyük edinimler kazanmış ve uzun bir yol kat etmiş olsalar da 1920'lerin sonuna kadar kadınların oy hakkı siyasilerin ya da karar alıcıların gündemine taşınmamıştı. 1929 yılında devletin resmi partisi Ulusal Devrimci Parti'nin (*Partido Nacional Revolucionario*-PNR) kurulması ise kadınların siyasal eşitlik taleplerinin iletimi konusunda yeni bir örgütsel kanal yaratmıştı. PNR'nin ilkeler bildirisinde, Meksikalı kadınların sivil hayatın faaliyetlerine girmelerinin teşvik edilmesi gerektiğine değinilmekteydi.⁶¹ Bununla beraber denilebilir ki kadınların seçme ve seçilme hakkının desteklenmesi yeni partinin kurulmasının (1929) ardından daha çok söz konusu olmuştur. Devletin resmi partisi PNR, devrimin kurumsal mekanizması olarak tüm kurumları kendine bağlamıştı. Bu nedenle kadınların siyasal haklar konusundaki taleplerini desteklerken, partiye bağlı kadın örgütleri ile kadınların harekete geçmesini sağlamış; böylece onları hem partiye dâhil etmiş hem de devrimin sadık vatandaşları haline getirmişti.

PNR ve Kadın Hakları

Meksika'da 1920'ler, devrimin şiddet aşamasının sona erdiği, iktidarı elde eden anayasacıların, devrimin fikirlerini kurumsallaştırarak yeni bir ulus yaratma peşinde oldukları bir ara dönemdi. Ülkedeki bölünmüşlüğü ve siyasal istikrarsızlığı ortadan kaldırarak güçlerini pekiştirmek isteyen Anayasacılar, 1929 yılında Ulusal Devrimci Parti (PNR)'yi kurmuşlardı. PNR, devrimi kurumsallaştıracak bir siyasi mekanizma ve tüm toplumun tamamını aynı çatı altında toplayacak geniş bir uzlaşma merkezi olarak görülmüştü.

PNR kurulduğu andan itibaren, devrimin dışında kalmak istemeyen tüm grupların üye olduğu, örgütlendiği bir siyasi parti özelliği göstermişti. Bu anlamda partinin önemli ölçüde kitleselleştiği ifade edilmelidir. 1930'ların başında, örgütlü kadınlar ise daha çok çalışan kadınlardan oluşmaktaydı ve bu kadınların çok sınırlı da olsa, siyasi parti ve sendikalara üyelikleri söz konusuydu. PNR'nin ilk eylem planında kadınların hizmet sektöründeki ve kültürel alandaki faaliyetlerine vurgu yapılmış; bu

⁵⁷ Cano, 2019, s.117.

⁵⁸ Jaiven ve Bravo, 2017, s.76.

⁵⁹ López, 2013, s.62.

⁶⁰ Jaiven ve Bravo, 2017, s.76.

⁶¹http://www.funciva.org/uploads/ficheros_documentos/1311931170_participacion_politica.pdf

alanlardaki çalışmaları desteklenerek teşvik edilmişti. Ancak parti yönetimi düzeyinde ortalama bir birim için dahi tek bir kadın atanmamıştı. González ve Alcántar'a göre devrimin partisi olarak kurulan ve toplumun tamamını temsil etme iddiasında bulunan bu resmi parti, uygulamada idealize edilen düzeyde bir temsil sağlamaktan uzaktı. Üretici sektörlerde giderek daha aktif hale gelen kırsal ve şehirlerin büyük kadın kitlelerinin mevcudiyeti ve potansiyeli bilinmez değildi; ancak, onlara yönelik tutum ataerkildi ve uzun bir süre boyunca öyle kalacaktı.⁶²

PNR'nin kurulduğu anda bir erkek partisi görünümünde olmasının nedeni, kadınlarla ilgili ataerkil bakış açısının yanısıra devrimci seçkinlerin, muhafazakâr kadınların parti vasıtasıyla mobilize olmalarına ve Kilise ile iş birliği yapmalarına yönelik olumsuz algıları ve kaygılarıydı. Nitekim devrimcilerin başından beri uzlaşmadığı ve çatışma halinde olduğu başlıca kurum Kilise idi. Laik düzen ve seküler eğitim konusunda kararlı olan devlet, bu alandaki gücünü tekrar kazanmak ve toplum üzerindeki etkisini devam ettirmek isteyen Kilise ile çatışmaktaydı. Bu çatışma ise koyu Katolik olan ve Kiliseye bağlı bulunan kadınların yönetime gelmemeleri için yeni kurulan partiyi, kadın hakları konusunda radikal davranmaktan alıkoymuştu.

Devrimci hükümetin uyguladığı Kilise karşıtı politikalara ve bu yönde getirdiği yasalara muhalif olan Katolikler, dini savunmak, sivil toplumda etkin olmak ve toplumsal alanda yeni inisiyatifler almak için örgütlenmeye başlamışlardı.⁶³ Bu örgütlenmeye ılımlı yaklaşmayan devrimci hükümet, Katolik kadınlara karşı da şüpheli yaklaşım içindeydi. Kiliseye bağlı bu kadınlar, hükümete meydan okumak üzere vatansever, devrimci ve kadına özgü bir Katoliklik anlayışı geliştirerek Meksikalılık kimliklerini ve kadın olarak toplumsal hayat içinde var olmayı talep etmekteydiler. Öte yandan Kilise-devlet çatışması şiddetlendikçe aynı anda hem (dindar) Katolik hem de devrimci olmak neredeyse imkânsız hale gelmişti. Meksikalılar, bu iki kimlikten birini seçmek zorunda kalmışlardı.⁶⁴

Meksikalı kadınların çoğunluğunun Katolik Kilisesi ile bağları kuvvetliydi. Kilise, kendine bağlı kadınların hareketini desteklemekteydi. Öte yandan bu kurum, devrime karşı mesafeli durmuş ve radikal denilebilecek devrimci atılımlara karşı gelmişti. Ülkede uygulanan antiklerikal reformlar devlet ile Kiliseyi karşı karşıya getirmişti. Bu yüzden, Kiliseye bağlı kadınların çeşitli haklar kazanması, devrimci hükümete karşı Kilisenin çıkarına gibi görünmekteydi. Buradaki diğer bir paradoks da modernleşme bağlamında çeşitli atılımlar yapan devrimcilerin, kadınların Kiliseye olan geleneksel bağlarını öne sürerek kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması konusunu reddetmeleriydi. Devrimciler, kadınlara seçme seçilme hakkı tanındığı takdirde Kilise taraftarı partilerin ya da adayların destekleneceğine; bunun da devrimin tüm kazanımlarını yok edeceğine inanmaktaydı. Dolayısıyla muhafazakâr Kilise, kadınların seçme ve seçilme hakkını desteklerken, radikal değişimleri amaçlayan devrimciler buna karşı çıkmaktaydı.⁶⁵ Bu durum aslında 1920'lerin başından itibaren geçerliydi. Bilhassa Başkan Plutarco Elias Calles'in, laik devlet yapısından ve antiklerikal yasalardan taviz vermez Kilise karşıtı tutumundan dolayı kadınların seçme ve seçilme hakları, siyasetin ana gündemine taşınmamıştı. Devrimci hükümet bir taraftan yeni ve modern Meksika'yı temsil eden modern kadın kimliğini benimserken, bir taraftan da Kilise karşıtı yasaların ve yeni laik düzenin tehlikeye girmesini önlemek için oy hakkını kadınlar lehine genişletmek istemiyordu. Kilisenin, seçim yoluyla muhafazakâr kadınların desteğini alarak iktidara ortak olmasının önüne geçmek temel kaygıydı. Gerçekten de siyasal hakların tanınması mücadelesi kamusal alanda farklı amaçlarla yürütülmekteydi. Bazı kadınlar, eşit yurttaş olabilmek için kadınların özgürleşmesini ve oy haklarını istediler; bazı kadınlar ise Calles'in otoriter bir tutumla kurduğu antiklerikal düzenin karşısındaydı ve Kilisenin çıkarlarını savunmaktaydı. Meksika'da kadınlara seçme ve seçilme hakkının hemen verilmemesinin başlıca nedeni bu durumla ilgiliydi.⁶⁶

⁶² González ve Alcántar, 2007, s.83.

⁶³ Schell, 2007, s.118.

⁶⁴ Schell, 2007, s.119.

⁶⁵ Soto, 1990, s.61.

⁶⁶ Jaiven ve Bravo, 2017, s.80. Bu konuda Meksika'nın önde gelen tarihçilerinden Gabriela Cano şu ifadelerde bulunmuştur: "Yirminci yüzyılın başlarında bir devrim yaşayan tek Latin Amerika ülkesi olan Meksika'nın aynı zamanda kadınlara oy hakkı tanıyan son ülkelerden biri olması çelişkili görünüyor. Toplumsal karışıklığın ve Meksika Devrimi'nin açtığı yeni siyasi alanlar, kadınların oy hakkını siyasi talep olarak kamuoyunun gündemine alma fırsatları yaratsa da devrimci seçkinler kadınlara oy hakkı verilmesine direndiler. Kadınların oy hakkına direnildi çünkü devrimciler, kadınların erkeklerden daha

Devrimin en halkçı ve reformcu liderlerinden Lazaro Cardenas'ın 1934 yılında devlet başkanı olması, Meksikalı kadınların seçme ve seçilme hakları konusunda siyasi iradenin ilk kez net bir politika izlemesini sağladı. Her ne kadar Kilise-devlet çatışması devam etse de yukarıda belirtilen kaygılar yüzünden Cardenas, kadın hakları konusunda diğer devrimci hükümetler gibi çekimser bir tavır sergilemedi. Başkan Cardenas, kadın haklarını eşitlik temelli bir duruşla savunmaktaydı ve kadınların oy kullanma sorumluluğu konusunda gerekli deneyimi edindiklerini ileri sürmekteydi. Ona göre kadınlar da erkekler kadar eşit şekilde etkili ve etkin siyasal katılım yeteneğine sahipti.⁶⁷

Cardenas, kadınlara oy hakkı tanınmasının, devrimci hükümetin demokratik yönelimini derinleştireceğini savunmaktaydı. Demokrasinin her iki cinsiyetten vatandaşların mutabakatını gerektirdiğini düşündüğünden, yurttaşlığın ve ülke yönetiminin eril kategoriler üzerinden hüküm sürmesine karşı çıkmaktaydı. Dolayısıyla Cardenas'ın vatandaşlık hakları anlayışı, cinsiyet kategorizasyonuna dayanmamaktaydı. Oy hakkının evrenselliği demokrasinin vazgeçilmez bir gereği idi ve bu nedenle Meksikalı kadınların siyasal haklarını desteklerken, bunu devrimci dava açısından bir tehdit olarak görmemişti.⁶⁸ Cardenas'ın, kadınların oy hakkı konusundaki girişimleri, bu konudaki önyargıları da yıkmaya yönelik eşitlikçi bir söylem içermekteydi. Cardenas, kadınların seçimlere doğrudan katılımının dini muhafazakarlığa ve karşı-devrime kapı aralayacağı konusundaki yaygın kanıyı reddetmişti.⁶⁹ Başkanın, kadınların siyasal haklarına yönelik bu denli ilerici yaklaşımları ve politikaları, Kilise ile devlet arasındaki rekabeti, kadınların desteğini daha çok kazanma üzerinden de şekillendirmeye başladı. Hem Kilise hem de devrimci hükümet, kadınların siyasi bağlılıklarını büyük oranda sağlamak için çeşitli kampanyalar yürüttüler. Kilise, ailenin savunulması ve Cardenas hükümetinin başlattığı laik, anti-klerikal toplumcu eğitimin kadınlar tarafından reddedilmesini sağlamak üzere 1934 yılında Katolik kadınların örgütlenmesini amaçlayan aylık *Katolik Bülten (El Boletín Católico)* ile yayın hayatına girdi. Ayrıca Meksika'daki her piskoposluk bölgesinde Katolik kadınlara, geleneksel değerleri desteklemek ve devletin, Kilise karşıtı politikalarına karşı savaşmak için komiteler kurdurdu.⁷⁰ Buna karşılık Cardenas da kadınların örgütlü desteğini ve bağlılığını sağlamak üzere 1934'te *Meksikalı Kadınlar Cephesi (el Frente de Mujeres Mexicanas)*'nin kurulmasına öncülük etti. Öte yandan PNR'nin kadın kolları olacak şekilde parti içinde bir kadın sektörü kurulması kararı alındı. PNR ile birlikte çalışmak üzere *Feminist Devrimci Parti (Partido Feminista Revolucionario-1929)* siyasi komiteler vasıtasıyla örgütlendirildi. Temel amacı siyasi hakları elde etmek olan kadın dernekleri (*La Liga Orientadora de Acción Femenina-1927; El Bloque Nacional de Mujeres Revolucionarias-1929; La Confederación Femenil Mexicana-1931*) PNR saflarına katıldı.⁷¹ 1935 yılında Başkan Cardenas, Feminist Devrimci Parti'nin, *Kadın Hareketi (Acción Femenina)* adıyla PNR'ye tamamen dahil edilmesini onayladı. PNR bünyesine dahil olan *Kadın Hareketi*'nin hedefleri şunlardı: Kadınların, Meksika ulusunun sivil ve politik yaşamına dahil edilmesi; yeteneklerini geliştirmeleri için gerekli imkanların ve hakların sağlanması; alkolizm, cehalet ve dini fanatizme karşı kampanyaların kurulması; sivil, toplumsal, ekonomik ve politik alanlarda ülkenin kadınlarına eşit haklar verilmesi.⁷²

Cardenas'ın kadın hareketini ilerici boyuta taşıma hamlelerinin bir diğer sonucu yine 1935 yılında ülkenin en militan kadın örgütleri tarafından *Kadın Hakları İçin Birleşik Cephe (El Frente Único Pro Derechos de la Mujer- FUPDM)*'nin kurulması oldu. Bu örgütün kuruluşu feminist ve örgütlü kadın hareketi açısından son derece önemliydi. FUPDM, ülke genelinde seksen sekiz kadın örgütünde toplanmış 50.000'den fazla üyeyi bir araya getirmekteydi. İçinde çok farklı yapılardan ve görüşlerden kadınların bulunduğu bu örgütün başlıca hedefi ise kadınların siyasal haklarına hiçbir kısıtlama

---

muhafazakâr ve dindar olduğuna inanıyor; kadınlara oy hakkı tanınmasının devrimin başarılarını aşındıracağını ileri sürüyorlardı. Devrimci hükümete göre, seçim olsa, kadınlar, Kilisenin toplum üzerindeki etkisini sınırlayan laikleştirici reformlara karşı oy kullanırdı. Bu nedenle kadınların oy hakkı, eğitim, çalışma ve tarım reformları için, hatta bizzat devrimci hükümetin devamlılığı için bir tehlike olarak çerçeveselendi. Kadınların seçimlerdeki muhafazakâr aktörler olduğuna dair bu basmakalıp görüş, o kadar derine kök salmıştı ki, Meksika'da kadınların oy hakkını neredeyse yarım yüzyıl geciktirdi.” Cano, 2019, s.116-117.

⁶⁷ Buck, 2007, s.73.

⁶⁸ Cano, 2007, s.172.

⁶⁹ Cano, 2007, s.155.

⁷⁰ Soto, 1990, s.123.

⁷¹ <https://www.lajornadadeorientado.com.mx/2003/10/17/puebla/perfil.html>

⁷² Soto, 1990, s.123.

olmaksızın kavuşmaktı.⁷³ FUPDM'nin diğer gündemi ve üzerinde durduğu konular ise kadınların günlük yaşamını iyileştirmeye yönelik taleplerdi: Toprak Kanunu'ndan kadınların da faydalanabilmesi; devlet kadrolarında kadınların istihdamı; yerli kadınların, ülkenin sosyal ve politik yaşamına dâhil edilmesi; işsiz kadınlar için iş olanakları sağlanması; kadınlar için bir kültürel eğitim programı hazırlanması.⁷⁴

FUPDM'nin kuruluşundan sonraki süreçte kadın hakları konusunda daha hareketli bir döneme girilmişti. Önce 1936 yılında PNR, kadınlara, parti (adaylıkları) ön seçimlerinde oy kullanma hakkı tanıdı. Böylece PNR üyesi kadınlar, parti konseylerinde çeşitli grupları temsil eden üyeleri seçtiler ve ulusal meclis ile eyalet meclisine gösterilecek adaylar konusunda tercihlerini beyan ettiler. Ayrıca eyalet valilerinin atamaları konusunda da iradelerini ortaya koydular. Kadınlar, PNR bünyesindeki işçi sendikalarının, köylü örgütlerinin ve kadın birimlerinin üyeleri olarak oy kullanmışlardı.⁷⁵ Bunun anlamı aslında PNR'ye bağlı olmayan Kiliseye yakın kadın örgütlerinin üyelerinin böyle seçimsel bir sürecin dışında kalmalarıydı.

Başkan Cardenas, 26 Ağustos 1937 tarihinde Veracruz'da düzenlenen Meksika Kadınlar Konfederasyonu'nun toplantısında, şu ifadelerde bulunmuştu:

Hükümet yalnızca erkekleri ilgilendiren veya erkekler için daha uygun olan meselelerle ilgilenmekle yetinmeyecektir. Ben de aynı zamanda kadınları, erkeklerle aynı düzleme koyacağım ve bu amaçla kadınların toplumsal ve siyasal işleve kesin olarak dahil edilmeleri için gerekli reformları meclislere sunacağım. Çünkü onları siyasi bir eşitlik düzlemine yerleştirmesek, toplumsal faaliyet alanlarında kadınların varlığını talep etmemiz adil olmaz.⁷⁶

Cardenas, savunduğu bu görüşler ve uyguladığı politikalar doğrultusunda kadınların eşit vatandaşlar olarak siyasi haklarını kazanmaları için ilk adım olarak Anayasa'nın 34. maddesinde reform yapılması yasa tasarısını Aralık 1937'de Senatörler Meclisi'ne gönderdi. Ancak bu teklife milletvekilleri gerek tartışarak gerekse oy vermeyerek muhalefet etti. Bu konudaki muhalefetin üstesinden geldikten sonra, Yasama Meclisi tasarımı onayladı; fakat gerekli yasanın çıkarılması konusundaki görüşmeler ve incelemelerin, Mart 1938'de yapılacak olan Meksika Devrimi Partisi Ulusal Kurucu Meclisi'nin açılışına kadar ertelenmesine karar verildi. Cardenas'ın PNR'yi ülke çapında kitleleştirilmesi ve örgütsel açıdan oldukça güçlü bir hale getirmesi bir isim değişikliğini de beraberinde getirmişti. Partinin adı 1938 yılında Meksika Devrimi Partisi (*Partido de la Revolucion Mexicana-PRM*) olarak değiştirildi. PRM'nin, kadın erkek eşitliğini vurgulayan ilkeler bildirgesinde, kadın-erkek eşitsizliğinin derhal değiştirilmesi vurgusu yapılmıştı. Partideki bu değişimin ardından FUPDM, devrime bağlı olduklarını göstermek için özerkliklerini kaybetme pahasına PRM'ye katılma kararı aldı.⁷⁷ Bu kararın ardından FUPDM'nin Veracruz biriminin yürütme komitesi, Başkan Cardenas'a şu bildiriği gönderdi:

Kuruluşundan bu yana kadınlar için etkili bir gelişme sağlamak amacıyla mücadele eden bu organizasyona bağlı önemli sayıda yoldaşın sözcüsüyüz. Tüm seçim faaliyetlerine katılımımızı sağlamak ve esas olarak erkekler gibi biz kadınlara da kısıtlama olmaksızın oy kullanma hakkının verilmesini sağlamak için diğer kadın örgütleriyle iş birliği içinde mücadele ediyoruz. Bu konuda sizden tüm saygımızla ricada bulunuyoruz; lütfen değerli etkinizi gerekli kişiler nezdinde kullanın. Böylece listelediğimiz aşağıdaki noktalar bizim için etkili ve somut hale gelebilir:

Meksikalı kadınlara oy hakkının verilmesi konusundaki incelenmekte olan yasa teklifi girişiminizin gerçek olması halinde bizler aslında hakkımız olan bu konudaki tüm özgürlüklere sahip vatandaşlar olabileceğiz.

Örgütümüz, Meksika Devrimi Partisi'nin halk sektörünün ayrılmaz bir parçası haline geldiği için, PRM'nin bölgesel komitelerinin oluşturulması konusunda kadın unsurunun dikkate alınmasını istiyoruz. Böylece örgütümüzün üyeleri ve partinin kadın sektörü, parti içinde yer edinebilsin.

⁷³ Escandon, 1998, s.92-93.

⁷⁴ Morton, 1962, s.18.

⁷⁵ Morton, 1962, s.22.

⁷⁶ <https://www.lajornadadeorientee.com.mx/2003/10/17/puebla/perfil.html>

⁷⁷ Galeana, 2014, s.24.

Federal yönetimin, tüm işsiz kadınlarının istihdam edilebileceği bir iş kolunun kurulması için etkili bir şekilde bize yardım etmesini; başta tropik bölgelerde olmak üzere köylerdeki endemik hastalıkları ortadan kaldırmak için hijyen ve sağlık ihtiyaçlarına cevap veren ilk yardım çantaları verilmesini; kırsal kesimdeki kadınlara kendi ejidolarında tıbbi yardım ve ilaç almaları için kolaylıklar sağlanmasını talep ediyoruz.

San Bruno (Veracruz) Belediyesi'ne bağlı İplik ve Kumaş Fabrikası'nda çalışmış işsiz ailelerin ihtiyaçlarının giderilmesini rica ederiz. Bu işçiler görevden alındıkları 1932 yılından bu yana yoksulluğun çilesine katlanıyorlar ve yapılan şikayetlere rağmen meslektaşlarımız ilgili makamlar nezdinde cevap alamadılar veya en azından ailelerini geçindirmek için maaş alabilecekleri yeni bir üretim kaynağına yerleştirmeleri mümkün olmadı. Bu durumda örgütlenmeye şiddetle ihtiyaç duyduklarını gördüler. Geçen ayın 25'inde yardım alabilmek amacıyla ve adalet talebiyle yaya olarak başkente gittiler.

Sorunlarımızı tatmin edici bir şekilde çözeceğinize mutlak güven duyarak, taleplerimizi sunuyoruz.⁷⁸

FUPDM, kadınların siyasi haklarının tanınması için Cardenas'ın reform girişimiyle ilgili yoğun bir kampanya yürüttü. Yerel düzeydeki başka bir kadın örgütü de - Monterrey Proleter Kadın Eylemi Merkezi - aynı tarihlerde siyasi haklar ve bu konudaki önyargılar üzerine fikirlerini ve taleplerini aşağıdaki ifadelerle siyasi iradelere iletmiştir:

Monterrey Proleter Kadın Eylemi Merkezi, devletin ve ülkenin tüm kadın örgütlerine siyasi veya dini inanç ayrımı olmaksızın samimi bir çağrıda bulunur ve onları güçlerini birleştirmeye, tek seferde ve kesin olarak kısıtlama olmaksızın seçme ve seçilme hakkını elde etmek için koordine etmeye davet eder. General Büyük Başkanımız Lazaro Cardenas'a, Meksikalı kadınlara, erkeklerle aynı siyasi hakları verme sözünü saygıyla hatırlatırız. Cumhuriyet'in başkanının, ekonomik bağımsızlığımızı elde etmeye yönelik adımlar attığı bu tarihsel günlerde, ülkemizin yeniden inşası ve kurtuluşu gibi muazzam görevlerde kadınların da coşkulu ve kararlı iş birliğine acilen ihtiyaç duyulmaktadır. Kadınlar, hükümetimizin yürüttüğü bu büyük vatansız çalışmalarda bağlılıklarını sürdürmeli ve emekleriyle ekonomiye katkı sağlamalıdır. Adaletli cumhurbaşkanımızdan, senatörlerden, milletvekillerinden, vatandaş olarak bizi (Meksikalı kadınları) erkeklerle kimlik, sorumluluk ve haklar bakımından eşitleyecek, kadına yönelik siyasi kurtuluş projesini, mümkün olan en kısa sürede onaylamalarını rica ediyoruz. Oy hakkımız verilmeli çünkü gerçekte, kadının seçme seçilme hakkının sınırlandırılmasını savunanların öne sürdükleri en ciddi argümanın tutarlılığı yoktur. Kadınların, oy hakkını, fanatik unsurları iktidara getirmek için kullanacağı, bir Rahip'e veya toplumsal çıkarlara zarar verecek sorunlu unsurlara oy vereceklerini iddia etmek gibi. Bu sebeplerden yola çıkarak kendimize soralım: Meksika Kraliyeti'ni, Avusturya Arşidükü Ferdinand Maximilian'a sunmak için özel bir gezi yapan kadınlar mıydı? Gutiérrez Estrada, Santa Anna, Huerta gibi ülkemizi paramparça eden, satan ya da iktidarda kalmak için utanç verici anlaşmalar imzalayanlar kadın mıydı? Köleliğine katlanmaktan başka hiçbir şey yapmayan kadından neden bu kadar korkuyorsunuz? Yani tüm bu korkular çocukça; erkek, kadından hiçbir şekilde korkmamalıdır. Çünkü kadın onun için bugün neyse bundan sonra da her zaman o olacaktır: Anne, eş, kız kardeş ya da kız arkadaşı. Erkeğin çıkarları kadınıkiyle aynıdır ve biz 'bir aynı'dan başka bir şey değiliz. Korkulması gereken tek şey, kötü niyetli liderlerin koşulsuz hizmetindeki kadın ve erkeklerin cahilliğidir. Gerçek şu ki, günümüz kadını artık itaatkâr değil.⁷⁹

Monterrey Proleter Kadın Eylemi Merkezi, kadınlara siyasi haklar tanındığı takdirde 'yanlış' kişileri iktidara taşıyacaklarına dair önyargı konusunda Meksika tarihinden olumsuz kesitleri örnekleyerek bunların sorumlularının kadınlar olmadığını ifade etmiş ve aslında ülkedeki sorunların cinsiyete indirgenemeyeceğini; kadın ve erkeğin eşit bireyler olarak eşit hakları paylaşmaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu iki farklı kadın örgütünün taleplerinden anlaşılmaktadır ki Cardenas'ın siyasi haklar konusunda meclise sunduğu reform önerisi kadınları daha da heyecanlandırmış ve umutlandırmıştır. Nitekim arşivdeki diğer belgeler de Cardenas'ın kadınlara oy hakkı tanınmasına yönelik girişiminin Meksika dışında da ses getirdiğini; gerek ülke içindeki Meksikalı kadınlar ve kadın örgütlerinden gerekse yurt dışındaki kadın örgütlerinden destek ve tebrik mesajlarının başkana iletildiğini

⁷⁸ AGN, Fondo Lazaro Cardenas, "El Frente Único Pro Derechos de la Mujer", 05.07.1938, Exp.544/1, C830 L.CR.

⁷⁹ AGN, Fondo Lazaro Cardenas. "Manifiesto a la Nacion Por el Centro Femenil de Accion Proletaria", 05.05.1938, Exp.544/1, C830 L.CR

göstermektedir.⁸⁰ Ancak tüm bu örgütlenme, talep, çaba ve girişimlere rağmen devlet başkanının net iradesi dahi son aşamada meclis onayına takılmış ve kadınların oy hakkının yasa önerisi, kanun haline gelememiştir. Cardenas, “Meksika’da demokratik sistem gerçekten güçlendirilmek hedefleniyorsa, bunu başarmanın en uygun yollarından birinin açıkça kadınlara oy hakkı tanımak” olduğunu⁸¹ ve “kadınlara oy hakkının tanınmasını, Meksika’nın devrimci demokratik ilerlemesinin doğal ve beklenen bir sonucu olarak gördüğünü”⁸² açıkça her yerde ifade etse de kendisinin kararlı tutumuna rağmen kadınlar siyasi haklarına kavuşamamıştır. 1937’de meclise gönderdiği yasa tasarısı hem meclisten hem de senatodan geçmiş ve tüm 28 eyalet tarafından onaylanmış olsa da son kerte de meclis, onaylanma sürecini tamamlamamış ve ertelenen yasa tasarısı resmîyet kazanamadığından kanun haline gelememiştir. Cardenas, kadınların oy hakkı ile ilgili talep ettiği bu yasa tasarısının onaylanması için son bir hamle yaparak Resmî Gazete’de ilan edilmesi çağrısında bulunmuş ancak sonuç değişmemiş ve ‘bir deklarasyon olmaması nedeniyle’ anayasa reformunun gerçekleştirilemediğini açıklamak zorunda kalmıştır (1939).⁸³

Devrimci süreçte, Meksikalı kadınların yoğun seferberliklerine ve aktivizmlerine rağmen siyasi haklarını elde etmeleri söz konusu olamamıştır. PNR ve sonraki adıyla PRM yönetimleri, parti içinde kadınların seçimsel haklarını sağlasalar da ulusal düzeydeki genel seçimlerde aynı ilerici tavır gösterememişlerdir. Başkan Cardenas’ın çabaları ile her ne kadar ciddi bir yol alınsa da asıl hedeflenen somut aşama gerçekleştirilememiştir. Devrimci erkek elitlerin önyargularından ve siyasi duruşlarıyla çelişen ataerkil bakış açılarından kaynaklı çekimser ya da karşıt tutum, Meksikalı kadınların siyasi haklarını 1953 yılı gibi geç bir dönemde kazanabilmelerine sebep olmuştur.

Sonuç

Meksika, İspanya İmparatorluğu’nun sömürge yönetiminin siyasi kültür miraslarından biri olan ataerkil geleneği yoğun bir şekilde toplumsal kodlarına işlemiş bir ülkedir. Latin Amerika toplumlarında *marianismo* ve *machismo* olarak adlandırılan bu kültürel kod, Meksika’daki toplumsal yapının gelişim seyrini etkilemiştir. Modern zamanlara geldikçe, her toplumda değişen ölçülerde geleneksel yapılara meydan okuyuşlar görülmektedir. Her meydan okuyuş, geleneksel cinsiyet rol kalıplarının da sorgulanmasına neden olmuştur. Geleneksel ve ataerkil toplumlar modernleştikleri ölçüde kadının konumunda ve hakları hususunda gelişmeler ve ilerlemeler görülmektedir. Meksika özelinde ağır aksak işleyen bu süreçte en büyük kırılma, devrimle beraber yaşanmıştır. Kadınların, Meksika Devrimi’ne aktif katılımı, asırlardır süregelen edilgenliği ortadan kaldırmış; kadınlarda yeni bir bilincin ve uyanışın oluşmasını sağlamıştır.

Devrimden önce Meksikalı kadınların hakları, geleneksel rol kalıplarının izin verdiği alanlarla sınırlıydı. Siyasi alanın tamamında erkeklerin egemenliği söz konusuydu. Dolayısıyla erkek yöneticileri, erkekler seçmiş ve ülkenin tamamını ilgilendiren konularda yapılan yasalar, erkeklerin iradesinden çıkmıştır. Devrimde kadınların aktivizmi ile cinsiyet rolleri sorgulanmaya başlayınca kadın erkek eşitliği, genel oy ve eşit haklar mevzuları gündeme gelmiştir. Özellikle devrimin en ilerici başkanlarından Lazaro Cardenas’ın yönetiminde 1934’ten 1940’a kadar kadınların seçme ve seçilme hakları konusunda en hareketli dönem yaşanmış; başkanın desteğine ve girişimine rağmen Meksikalı kadınlar oy hakkını kazanamamıştır. Kadınların tüm mücadelelerine ve devrime büyük katkılarına rağmen Meksikalı devrimci seçkinler, kadınları siyasi eşitleri olarak tanımayı reddetmişlerdir. Bu sırada Latin Amerika’nın diğer ülkelerinde, Meksika’daki gibi bir devrim vuku bulmamasına rağmen kadınlar oy haklarını kazanmaya başlamışlardı. Yirmi Latin Amerika ülkesi arasında 1929 yılında kadınların seçme ve seçilme hakkı kazandığı ilk ülke Ekvador’dur. 1932 yıllarıyla Ekvador’u Brezilya ve Uruguay takip etmektedir. Paraguay 1961 yılında kadınlara genel oy hakkı tanıyan ülke olarak Latin Amerika’da sonuncu sıradadır. Meksika 1953 yılı ile yirmi ülke arasında on beşinci sıradadır.

Meksika hem kendi bölgesine hem de dünya geneline nazaran kadınların seçme ve seçilme hakkını geç bir tarihte tanıyan ülkelerdendir. Meksika Devrimi’nin iç savaş aşamasında, en az erkekler kadar aktif bir şekilde devrime katılan kadınlar gerek devrim ordularında savaşarak gerekse devrimci

⁸⁰ Konuyla ilgili belgeler için Bkz. Ek 5 ve Ek 6.

⁸¹ ANFER (Asociacion nacional femenina revolucionaria)’den aktaran Escandon, 1998, s.97.

⁸² Osten, 2014, s. 98.

⁸³ <https://www.lajornadadeorient.com.mx/2003/10/17/puebla/perfil.html>

fikirleri yazarak bu sürece ortak olmuşlardı. Devrimin iç savaş halinin sona ermesi ve radikal reformların yapıldığı dönemin başlamasıyla eşit vatandaşlık haklarını almak isteyen kadınlar, ilgili dönemde dünyanın en modern ve en ilerici anayasasını (1917 Meksika Anayasası) kabul eden ve modern kurumların inşa edildiği bir ülkede, devrime tüm katkılarına rağmen siyasal haklarını alamamanın hayal kırıklığını yaşamışlardır. Modern bir ulus inşası projesine dayanan ve yeni bir Meksikalı vatandaş yaratmanın idealize edildiği bu süreçte kadınlara oy hakkı tanınmaması devrimin büyük bir çelişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1940 yılından itibaren Meksika’da radikal reform dönemi sona ermiş ve devrimin fikirlerinin kurumsallaştığı varsayılmıştır. Nitekim ülkenin resmi partisi de PRM (Meksika Devrimi Partisi), buna paralel isim değişikliğine giderek 1946 yılında Kurumsal Devrimci Parti (Partido Revolucionario Institucional-PRI) adını almıştır. Bu süre zarfında Latin Amerika’da ve dünyanın pek çok yerinde kadınlar seçme ve seçilme haklarını kazanmışlar ve siyasal hayata eşit vatandaşlar olarak aktif katılmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Meksika’da siyasi iktidarın, devleti, modern ve ilerici gösterme kaygısı yüzünden kadınlara oy hakkının tanınması siyasiler nezdinde daha çok gündeme gelmiş ve parti içinde 1940’ların sonuna doğru bu konuda büyük oranda fikir birliğine ulaşılmıştır. Öte yandan örgütlü kadın hareketinin hız kesmemesi, devrim döneminde siyasal haklarını kazanamayan kadınların, devrimden sonra 1953 yılında seçme ve seçilme haklarını kazanmalarında en büyük rolü oynamıştır.

Kaynakça

- AGN (Archivo General de la Nacion / Meksika Ulusal Arşivi), Fondo Lazaro Cardenas, “El Frente Único Pro Derechos de la Mujer”, 05.07.1938, Exp.544/1, C830 L.CR.
- AGN (Archivo General de la Nacion / Meksika Ulusal Arşivi), Fondo Lazaro Cardenas. “Manifiesto a la Nacion Por el Centro Femenil de Accion Proletaria”, 05.05.1938, Exp.544/1, C830 L.CR.
- Bauermeister, Jennifer L. (1999). The Involvement of Women in Mexican Politics and Economics. Honors Senior Thesis.
- Bravo, Roxana Rodríguez. (2015). Los Derechos de las Mujeres en México, Breve Recorrido. Historia de las Mujeres en Mexico içinde (s.269-295). Mexico: Instituto Nacional de Estudios Históricos de las Revoluciones de México.
- Bryan, Anthony T. (1976). Political Power In Porfirio Diaz’s Mexico: A Review and Commentary. *The Historian*, 38(4), s.648-668.
- Buck, Sarah A. (2007). The Meaning of the Women’s Vote in Mexico, 1917-1953. Stephanie Mitchell ve Patience A. Schell (Ed.), *The Women’s Revolution in Mexico, 1910-1953* içinde (s.73-98). Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- Cano, Gabriela. (2007). Ciudadanía y Sufragio Femenino: El Discurso Igualitario de Lázaro Cardenas. Marta Lamas (Ed.), *Miradas Feministas Sobre Las Mexicanas del Siglo XX* içinde (s.151-190). Mexico D.F.: Fondo De Cultura Economica Consejo Nacional Para La Cultura y Las Artes.
- Cano, Gabriela. (2019). Mexico: The Long Road to Women’s Suffrage. Susan Franceschet, Mona Lena Krook, Netina Tan (Ed.), *The Palgrave Handbook of Women’s Political Rights* içinde (s.115-127). London: Palgrave Macmillan.
- Chasteen, John. (2012). *Latin Amerika Tarihi*. İstanbul: Say.
- Chavez, Alicia Hernandez. (2006). *Mexico A Brief History*, Berkeley: University of California Press.
- Devrimler ve Karşı-Devrimler Tarihi Ansiklopedisi. Cilt 3. İstanbul: Gelişim.
- Escandon, Carmen Ramos. (1998). Women and Power in Mexico: The Forgotten Heritage, 1880-1954. Victoria E. Rodriguez (Ed.), *Women’s Participation in Mexican Political Life* içinde (s.87-102), Colorado: Westview Press.
- Fernández, Delia. (2009). From Soldadera to Adelita: The Depiction of Women in the Mexican Revolution. *McNair Scholars Journal*, 13(1), s.53-62.
- Foppa, Alaide. (1979). The First Feminist Congress in Mexico, 1916. *Signs*, 5(1), s.192-199.
- Fuentes, Andrés Reséndez. (1995). Battleground Women: Soldaderas and Female Soldiers in the Mexican Revolution. *The Americas*, 51(4), s.525-553.
- Fuentes, Carlos. (1996). *A New Time For Mexico*, Berkeley: University of California Press.
- Galeana, Patricia. (2014). Un Recorrido Histórico Por La Revolución De Las Mujeres Mexicanas, La Revolución de las Mujeres en México içinde (s.15-32), Mexico: Instituto Nacional de Estudios Históricos de las Revoluciones de México.
- González, Humberto Monteón, Alcántar, Gabriela María Luisa Riquelme. (2007). El Presidente Cárdenas y El Sufragio Femenino. *Espiral Estudios Sobre Estado y Sociedad*, 13(38), s.81-109.
- Gupta, Shilpi, Sushant, Gaurav. (2014). Unrecognized Participation of Women in Mexican Revolution (1910-1920). *Human Rights International Research Journal*, 2(1), s.81-83.
- Gutiérrez, Inés Alonso. (2011). La participación de la mujer mexicana en la vida política de México. http://www.funciva.org/uploads/ficheros_documentos/1311931170_participacion_politica.pdf, Erişim: 23.12.2015.
- Herzog, Jesus Silva. (1990). *Breve Historia de la Revolución Mexicana*. Mexico D.F.: Fondo de Cultura Económica.

- Jaiven, Ana Lau, Bravo, Roxana Rodríguez. (2017). El Sufragio Femenino y La Constitución De 1917 Una Revisión. *Política y Cultura*, (48), s.57-81.
- L. Carle, Sarah, J. Aragón, Cecilia. (2012). Roles of Women in the Mexican Revolution: Soldaderas, Prostitutas Inteligentes e Heroínas. *Journal of Research on Women and Gender*, (4), s.1-28.
- Leland, Maria. (2010). *Separate Spheres: Soldaderas and Feminists in Revolutionary Mexico*. A Senior Honors Thesis. Columbus, OH: The Ohio State University.
- López, Oresta. (2020). Dolores Jiménez y Muro: Zapatista Journalist and Intellectual, <https://www.mexicanist.com/1/dolores-jimenez-y-muro/>, Erişim: 06/06/2021.
- López, Oresta. (2013). Women Teachers of Post-Revolutionary Mexico: Feminisation And Everyday Resistance. *Paedagogica Historica*, 49(1), s.56-69.
- Macias, Anna. (1980). Women and the Mexican Revolution, 1910-1920. *The Americas*, 37(1), s.53-82.
- Meyer, Lorenzo. (1989). *The Political Modernization of Mexico (1867-1940)*. Omar Martinez Legorreta (Ed.), *Modernization and Revolution in Mexico: A Comparative Approach* içinde (s.27-39). Tokyo: The United Nations University.
- Morton, Ward M. (1962). *Woman Suffrage in Mexico*. Gainesville: University of Florida Press.
- Muy Interessante. (2019). Juana Belén: ¿Quién Fue y Qué Hizo?. <https://www.muyinteresante.com.mx/historia/juana-belen-quien-fue-y-que-hizo/>, Erişim: 31.01.2022.
- Osorio, Catalina Pérez. *Cronología Integrada del Movimiento de Mujeres en México*. <https://www.lajornadadeoriente.com.mx/2003/10/17/puebla/perfil.html>, Erişim: 16.02.2022.
- Osten, Sarah. (2014). A Crooked Path to The Franchise: The Historical Legacies of Mexico's Failed 1937 Women's Suffrage Amendment. *The Latin Americanist*, 58(2), s.97-117.
- Reindl, Andrea. (2020). Writing the Patriarchy Away: How Hermila Galindo Became a Fearless Mexican Icon. <https://belatina.com/hermila-galindo-feminism-mexico-mujer-moderna/>, Erişim: 08/06/2021
- Richards, Micheal D. (2012). *Dünya Tarihinde Devrimler*. Gül Çağalı Güven (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ríos, Flor Vanessa Rubio. (2020). Vida y Obra de la Mexicana Juana Belén Gutiérrez de Mendoza. *Ciencia Nicolaita*, 79, s.9-38.
- Salas, Elizabeth. (1990). *Soldaderas in the Mexican Military*, Austin: University of Texas Press.
- Schell, Patience A. (2007). Of the Sublime Mission of Mothers of Families: The Union of Mexican Catholic Ladies in Revolutionary Mexico. Stephanie Mitchell, Patience A. Schell (Ed.), *The Women's Revolution in Mexico, 1910-1953* içinde (s.99-123). Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Soto, Shirlene Ann. (1990). *Emergence of the Modern Mexican Woman: Her Participation in Revolution and Struggle for Equality, 1910-1940*. Denver: Arden Press.
- Tan, Turgut, Yalçındağ, Selçuk. (1967). Meksika Toprak Reformu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(1), s.151-171.
- The Mexican Revolution and the United States in the Collections of the Library of Congress. Individual Women During the Revolution: Hermila Galindo. <https://www.loc.gov/exhibits/mexican-revolution-and-the-united-states/individual-women.html>, Erişim: 06/06/2021.
- Usta, Merve. (2013). *Meksika Devrim Süreci ve Plutarco Elias Calles*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vallejo, Delia Selene de Dios. (2014). *La Participación de las Mujeres en la Democracia. La Revolución de las Mujeres en México*. Mexico: Instituto Nacional de Estudios Históricos de las Revoluciones de México, s.117-152.

Voces Feministas. (2019) La Vida Revolucionaria de Dolores Jiménez y Muro. <https://vocesfeministas.mx/la-vida-revolucionaria-de-dolores-jimenez-y-muro/>, Erişim: 06/06/2021.

Wolf, Eric (2019). 20.Yüzyılda Köylü Savaşları, Cem Somel (Çev.), İstanbul: İletişim

Ekler

Ek 1: *Soldaderas*, Meksika Devrimi'nin Kadın Savaşçıları

Kaynak: <https://www.teenvogue.com/story/the-real-history-of-las-soldaderas>

Ek 2: Juana Belen Gutierrez de Mendoza

Kaynak: Centro de Estudios Filosóficos, Políticos y Sociales Vicente Lombardo Toledano,
<https://www.centrolombardo.edu.mx/juana-belen-gutierrez-de-mendoza/>

Ek 3: Dolores Jimenez y Muro

Kaynak: <https://mediateca.inah.gob.mx/>

Ek 4: Hermila Galindo de Topete

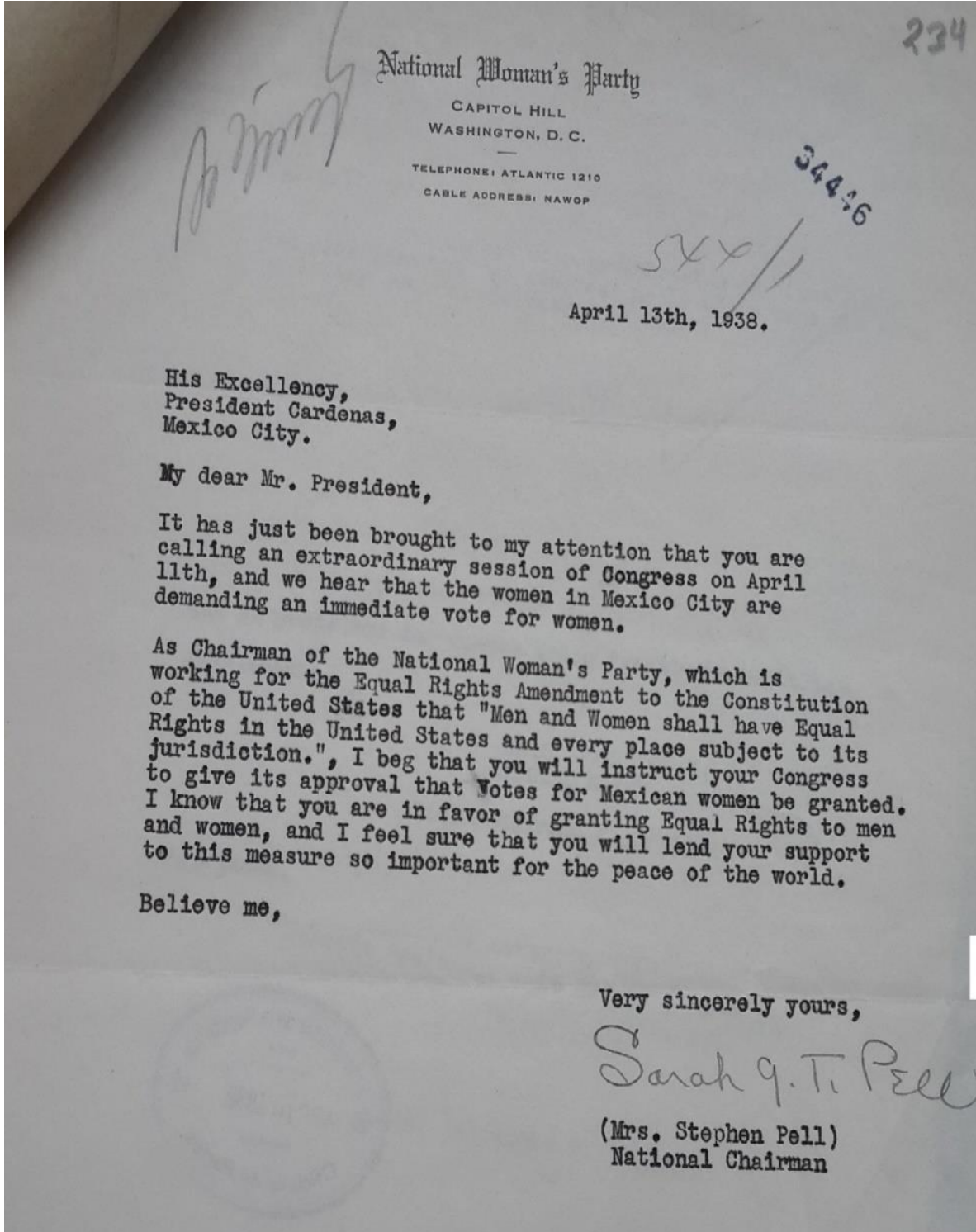
Kaynak: <https://docplayer.es/43485167-Hermila-galindo-sol-de-libertad.html>

HERMILA GALINDO, PIONERA EN SEÑALAR AL CLERO COMO AGENTE DE SUJECIÓN DE LA MUJER.
FUENTE: ARCHIVO DE LA SRA. ROSARIO TOPETE GALINDO.

Ek 5: Cardenas'ın kadınların siyasi hakları konusundaki çabalarını takdir etmek ve Meksika Kongresi'nin kadınların oy hakkını onaylaması için Cardenas'ın talimat vermesini talep etmek üzere ABD'den Mrs. Stephen Pell tarafından gönderilmiş bir mektup.

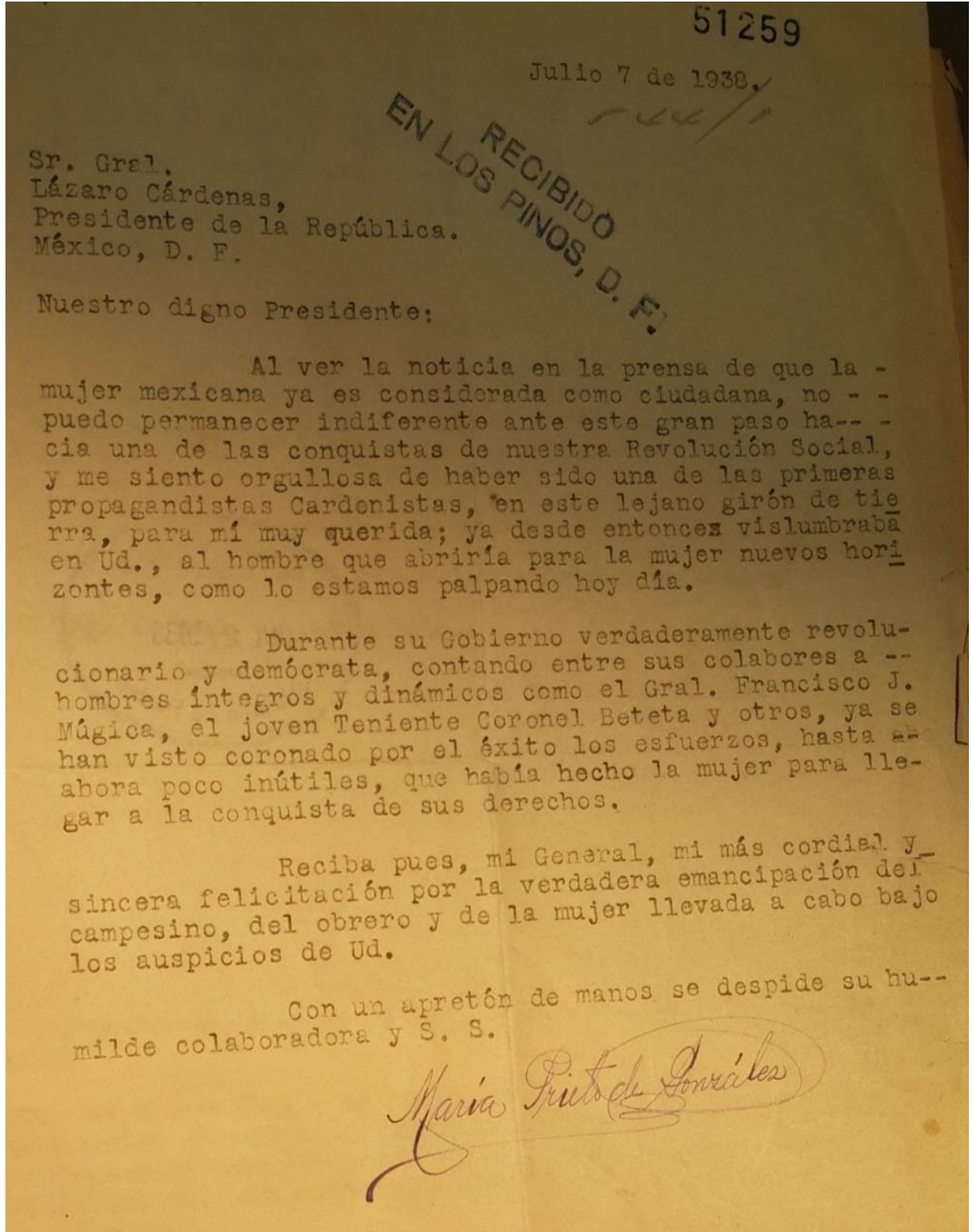
Kaynak: AGN (Meksika Ulusal Arşivi), Fondo Lazaro Cardenas, Exp.544/1, C830 L.CR.

Ek 6: Cardenas'ı siyaseten desteklemiş olan halktan bir kadının mektubu. Mektupta Cardenas, kadınların oy hakkı konusundaki attığı adımdan dolayı tebrik edilmekte; basında Meksikalı kadınların zaten vatandaş olarak kabul edilmesi devrimin başarısı olarak ifade edilmekte; Cardenas destekçisi olmaktan gurur duyulduğu belirtilmektedir.

Kaynak: AGN (Meksika Ulusal Arşivi), Fondo Lazaro Cardenas, Exp.544/1, C830 L.CR.

Almanya'daki Türk İşçiler Örneğinde Göç Anlatısının Bir Aracı Olarak Müzik

Migration and Music: Turkish Migrant Workers in Germany

Araştırma Makalesi – Research Article

Çiğdem MANAP

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
cigdemmanap@sdu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-0045-8284

Öz

Göçe ve göçmenlerin deneyimlerine yönelik akademik ilgi, edebiyat, sinema, yemek, mimari, müzik gibi kültürel unsurların da araştırılmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda müzik, ulaşılması en kolay kültürel üretim biçimlerinden biri olarak oldukça ilgi çekicidir. Bu çalışmada 1970'li yıllarda yazılmış göç temalı şarkılardaki anlatıyı içerik analizi yöntemi ile ele almaktadır. Çalışmanın amacı şarkı sözlerinin söylemini yapılandıran unsurları tespit ederek göç sürecine ve Almanya'daki Türk işçilerin ilk dönemine dair izleri takip etmektir. Şarkı sözleri göçün toplumsal ve siyasal boyutunun yanı sıra hatta belki daha çok bireysel boyutunu anlatmakta, tek tek bireylerin deneyimlerine odaklanmaktadır. Göç sürecini, göçün nedenlerini ve ev sahibi ülkede yaşanan zorlukları anlatan bu şarkılarda vatan hasreti, özlem, uzaklık, gurbet, yoksulluk, garibanlık gibi temaların tekrarlandığı görülmektedir.

Anahtar sözcükler: Göçmen işçiler, müzik, kimlik, yabancı

Abstract

Academic interest in migration and the experiences of immigrants has led to the research of cultural elements such as literature, cinema, food, architecture and music. In this context, music is very interesting as one of the easiest forms of cultural production to reach. This study analyzes the lyrics of immigration songs produced in the 1970s with the method of content analysis. The aim of the study is to identify the elements of the discourse of the lyrics and to describe the migration process and the first period of Turkish workers in Germany. The lyrics of these songs describe the individual dimension of migration as well as its social and political dimension and focus on the experiences of individuals. These songs describe the migration process, the reasons of migration and adaptation difficulties and cultural challenges. It is seen that the themes such as homesickness, missing, long distance, foreign land, and poverty are repeated.

Keywords: Migrant workers, music, identity, stranger

Giriş

Almanya, 2. Dünya Savaşı sonrası iş gücü açığını kapatmak amacıyla 1955'te İtalya, 1960'ta Yunanistan ve İspanya'dan sonra 1961'de Türkiye ile işgücü anlaşması¹ yapmıştır. Böylece 1961'de, resmi olarak Türkiye'den Almanya'ya işçi göçü başlamıştır. Uyum politikalarının henüz konuşulmadığı, 'misafir işçi' kavramının 'bir süre çalışıp gidecekler' önermesini içinde taşıdığı bu dönemde Almanya'ya gelen 'misafir işçilerin' topluma entegre olmasını sağlamak amacıyla herhangi bir ön hazırlık ya da altyapı çalışması yapılmamıştır. Birkaç yıl sonra Türkiye'ye dönme fikriyle Almanya'ya gelen 'misafir işçilerin' sadece bir kısmı dönüş planını uygulamaya koymuş, büyük bir kısmı ise dönüşlerini tekrar tekrar ertelemiş veya bu fikirden tamamen vazgeçmiştir. Özellikle 1973 yılında işçi alımının durdurulmasıyla birlikte Türkiye'ye dönenler olduğu gibi, ailelerini de yanlarına alarak Almanya'da kalmaya devam edenler için "anavatanına dönüş fikri somut bir yaşam planından çok bir mite dönüşmüştür".²

Simmel³, 'Yabancı' adlı klasik eserinde 'yabancı'yı "bugün gelip yarın kalan biri" olarak "bugün gelip yarın giden gezgin"den ayırır, "bir tür doğal durumdan ziyade" kategorik olarak "inşa edilmiş ötekiliği" vurgular. Ötekilik, "çağdaş kültürel ve bilişsel anlamda" inşa edilir. Simmel, "yabancıyı diğer klasik kategorilerden ayırarak daha ince farklılaşma ve ayırım dereceleri" arar. Yabancı, "ev sahibi toplum tarafından basitçe aşağı veya dışlanmış olarak deneyimlenmez; daha ziyade, geniş toplumun bir üyesi olarak kalsa bile, daha temel bir şekilde farklı olduğu algılanır". Yabancı "belirli bir mekânsal grup içinde veya sınırları mekânsal sınırlara benzeyen bir grup içinde sabitlenmiş bir birey"dir. Ama yabancıların bu gruptaki konumu, esas olarak, onun başlangıçtan itibaren oraya ait olmaması, grubun kendisinden kaynaklanmayan ve kaynaklanamayacak nitelikleri bu gruba ithal etmesi gerçeğiyle belirlenir. Siu, Simmel'in "yabancı" kavramının bir versiyonu olarak 'sojourner' (misafir) kavramını kullanır. Bu kavram Siu'nun, Çin'den Amerika'ya göç eden Çinli çamaşırcıları tanımlamak için kullandığı bir terimdir. 'Sojourner', sosyolojik bir kavram olan "yabancı"nın "alışılmıştan dışında/normalden sapan" bir türüdür, 'sojourner' kendi etnik grubunun kültürüne bağlı olarak izole bir hayat sürme eğiliminde olan, genellikle uzun yıllar içinde yaşadığı toplum tarafından asimile edilmeyi reddeden/engellenen kişidir. Bu örnekte misafirlik, misafir tarafından "mümkün olan en kısa sürede bitirilmesi gereken bir "iş" olarak tasarlanmıştır⁴. Almanya örneğinde her iki tarafın da beklentilerinin aksine bir süre sonra kalıcılığa eğilimine giren "misafir işçiler" göçün ilk dönemlerinde dil bariyeri ve kültürel farklılıklar nedeniyle -Siu'nun kavramsallaştırmasına benzer biçimde- kendi içine kapanmış, içinde yaşadıkları toplumdan bağımsız kendi paralel toplumlarını oluşturmuştur. Böylece Türk göçmen nüfusunun yoğun olduğu şehirlerde Türk mahalleri, Türk marketleri, Türk restoranları kurulmuştur. İlk kuşak göçmenlerin, geçici bir süre kalacaklarını düşünerek, Almanca öğrenme ihtiyacı duymaması, iş dışında Alman toplumuyla diyalog halinde olmaması ve iki tarafın da "geri dönüş" beklentisi, çok yönlü bir uyuma gerek duyulmasını gecikmiştir. Aile birleşmeleri ile kalıcı hale gelen göçmen işçiler için Alman toplumuyla bir arada yaşamak ve bir kimlik oluşturmak kaçınılmaz bir hal alırken uyum konusu ancak ikinci kuşakla birlikte gündeme gelmiştir. Almanya'daki Türk göçmenler üzerine yapılan ilk araştırmalar genellikle anavatanın idealize edilmesi ile birlikte göçmenlerin "sosyal ve kültürel yaşam açısından nispeten daha içe dönük hale" geldiği, bireylerin "anavatanlarından edindikleri kültürel kodları sürdürmeyi" seçtikleri savından hareket etmektedir. Bunda göçün ilk yıllarında göçmenlerin demografik olarak homojen bir yapıda ve kamusal alanda görünmez olmalarının ve ev sahibi ülkede geçici oldukları kabulünün etkisi büyüktür. 60'larda ekonomi, kültür ve geri dönüş konularına yoğunlaşan ilk dönem araştırmalar, 70'lerde odağa "kültürel çatışma", "kültür şoku", "kültürleşme", "arada olma" ve "kimlik krizi" gibi kavramları alsa da her iki dönemde de "araştırmacılar, diaspora ile anavatan arasındaki sosyal, kültürel farklılıkları ve etkileşimi büyük ölçüde göz ardı ederek, Türk göçmenlerin anavatanlarından getirdikleri kültüre" odaklanmıştır. "Diaspora araştırmalarında etnik kültür söyleminin zayıflamaya başlaması" ise 1980'lerin sonunu bulmuştur. 1990 sonrası pek çok çalışmada

¹ <https://www.csgb.gov.tr/media/1341/isgucuanlasmalari.pdf>

² Güney vd., 2013, s. 256

³ Simmel, 1950, s. 402

⁴ Siu, 1952, s.34

etnik kültür kavramsallaştırmasının yerini "diaspora kimliğinin Alman toplumu ile diyalog içinde olduğunu" gösteren "Alman-Türk ulusötesi alan" kavramı almıştır.⁵

Türk göçmen işçiler beraberlerinde pek çok başka unsurun yanı sıra dinledikleri müziği de Almanya'ya getirmiştir. Göçün ilk evrelerinde "misafir işçiler", boş zamanlarında "temin ettikleri kasetlerden ve plaklardan Türk halk musikisi ve aşık havaları dinleyerek" (Kafkasyalı, 2005, s.243) ve akşamları "yurtlarda veya kahvehanelerde" dönemin "en popüler müzik türü" olan "Anadolu/Türk halk müziği"ni üreterek/yeniden üreterek vakit geçirmiştir⁶. Bu dönemde, "göçün neden olduğu bireysel ve kolektif duygular (ayrılık acısı, vatan hasreti, kayıp duygusu, aidiyet hissi gibi) ve bilinmeyen bir çevreye yerleşmenin olumsuz sonuçları (uyum sorunları, sosyal bütünleşme, sosyal reddedilme, izolasyon, sosyal ve ekonomik durum vb.)" sıklıkla şarkı sözlerine yansıtılmıştır⁷. Bu dönem üretilen/dinlenen şarkıların çoğunluğunun ana teması genellikle vatan özlemi, ayrılık acısı gibi duygular olsa da Anadolu aşık geleneğinin Almanya'daki ilk temsilcilerinden olan Metin Türköz⁸ gibi Türkler ve Almanlar arasındaki kültürel farklılıkları -sözlerinin arasına Almanca sözcükler de katarak-ironik bir şekilde anlatan örnekler de bulunmaktadır. Almanya'da yaşayan Türk müzisyenler göç konusunu sıklıkla işlerken, eşzamanlı olarak Türkiye'de de göç üzerine şarkılar üretilmeye/söylenmeye başlanmıştır. Bu şarkılarda göç, yurt özlemi ve yurt dışında yaşamının zorluklarıyla birlikte göçe ev sahipliği yapan Almanya ve Almanlar da gurbetçilerin ya da geride kalanların gözünden anlatılmaktadır.

Bu çalışma Almanya'ya işçi göçünün ilk 10 yılı sonrasında, 1970'li yıllarda, göç temalı şarkılardaki göç anlatısını içerik analizi yöntemi ile ele almaktadır. Bu analiz özellikle altmış yıl önce "Türkiye'den Almanya'ya giden prototip göçmen işçinin" göçün ilk dönemindeki deneyimlerine odaklanacaktır⁹. Çalışmada dönemin popüler şarkılarından beşi şarkı sözlerinin söylemini yapılandıran unsurları tespit etmek amacıyla analiz edilmiştir. Döküman incelemesi tekniği kullanılarak yapılan şarkı seçiminde kullanılan en önemli ölçüt bu şarkıların 1970-1980 yılları arasındaki dönemde dolaşıma girmesidir. Analize konu edilen şarkılar Youtube Müzik ve Spotify uygulamalarında "Almanya" anahtar sözcüğüyle arama yapıldığında çıkan şarkılar arasından seçilmiştir. Çalışmada Ferdi Tayfur'un seslendirdiği 1976 tarihli "*Almanya Treni*", Yüksel Özkasap'ın seslendirdiği yine aynı tarihli "*Almanya'ya Mecbur Ettin*", Mihrican Bahar'ın seslendirdiği "*Zalim Almanya*" ve Ruhi Su'nun seslendirdiği 1977 tarihli "*Almanya Acı Vatan*" ve "*Almanya'da Çöpçülerimiz*" adlı parçaların sözleri analize tabi tutulmuştur. Şarkıları seslendirenlerden ikisi, Yüksel Özkasap ve Mihrican Bahar Almanya'ya işçi olarak gitmiş ve söz konusu göçü birebir deneyimlemiş kişilerdir. Bu şarkıların seçilme sebebi bu dönemde her iki müzisyenin de popüler olması ve göç deneyimine sahip olmalarıdır. Almanya'da yaşamamış olmalarına rağmen Ferdi Tayfur'un "*Almanya Treni*" adlı şarkısı dönemin ve müzisyenin popüler albümlerinden "*Huzurum Kalmadı*" albümünde yer aldığından ve Ruhi Su'nun seslendirdiği "*Almanya Acı Vatan*" adlı şarkı Almanya'ya yoğun göç veren bir Karadeniz kasabasında geride kadınların ağzından derlendiği için seçilmiştir. Son olarak sözleri Fazıl Hüsnü Dağlarca'ya ait olan Ruhi Su'nun seslendirdiği "*Almanya'da Çöpçülerimiz*" adlı parça Almanya'daki işçilerin ağzından yazılmış olduğundan seçilmiştir.

Şarkı sözleri sadece kelimelerin ahenk içinde bir araya gelmesi değil, aynı zamanda o şarkıyı üretenin/seslendirenin özlem, aşk, mücadele, dert, kıskançlık, öfke, başkaldırı gibi duygularını ifade etme niyetinin temsilidir. Bu sözlerde eser sahibi ve/veya şarkıcının dinleyiciye belirli bir durum/bağlamda gönderdiği bazı mesajlar vardır. Şarkı sözleri mevcut durumu ifade etmek, çözüm için öneride bulunmak veya çözüm bulamamanın verdiği çaresizliği ifade etmek için kullanılan bir iletişim aracıdır. "Müziğin, sadece göçmenler değil herkes için lirik içerikten bağımsız olarak ezgileriyle anıları uyandırma ve duyguları yakalama gücü" (Baily ve Collyer, 2006, s. 168) bir yana bırakılarak, bu çalışmada şarkı sözlerinin analizine yer verilecektir. Almanya'ya işçi göçü gönüllü bir gidiş olsa da göçmen işçi derinlerde bir "zorunluluk", "mecburiyet" hissine sahiptir. Sunata¹⁰, mesai

⁵ Güney vd., 2014, s.132-133

⁶ Güney vd., 2014, s. 134

⁷ Bayındır Goularas ve Goularas, 2014, s. 8

⁸ <https://www.aa.com.tr/tr/adoludan-avrupaya-insan-hikayeleri/kayserili-asik-vatan-hasretini-turkulere-doktu/1598603>

⁹ Sunata, 2013, s. 198

¹⁰ Sunata, 2013, s.207-208

dışı saatlerin göçmen işçi için keyif alma zamanı değil günün en zor saatleri olduğunu belirtir ve ekler "işten artakalan zamanda nostalji ve ütopuyla ilgilenirler". Gittiği ülkede neyle karşılaşacağını bilmeden yola çıkan "misafir işçi" için yabancı bir kültüre uyum sağlamakta epey zorluk çektiği bu ilk yıllarda, yaşadıklarını müzik aracılığıyla anlatabilmek, şarkı sözlerinde kendi hayatından parçalar bulmak önemli bir ifade biçimidir.

Göçü müzikle anlatmak/anlamak

Müzik, hem kişinin kim olduğunu formüle etme hem de hatırlama bağlamlarında kimlik inşası için güçlü araçlardan biridir. Göç ise bu kimlik/aidiyet duygusu için zorluklar yaratan süreçtir.

Müzik, nostaljik düşlemede; tetikleyici olarak, hafızayla ilgili duygusal durumu hatırlama ve bağdaşım kurma aracı olarak ve bir ruh hali düzenleyici aracı olarak üçlü bir rol oynamaktadır¹¹. Nostalji hem bireysel hem sosyal, olumlu bir duygudur. Yaşamdaki önemli olaylar, yakın insanlar, çocukluk ve ilk önemli deneyimler gibi kişinin geçmişi ve otobiyografik anılarıyla bağlantılıdır. Aynı zamanda nostalji kayıp duygusuna verilen psikolojik bir tepki olarak kabul edilir ve yas tutanı kayıp sembolleri ve nesnelere aracılığıyla geçmişe bağlayan bir fenomen olarak tanımlanır. Bununla birlikte, nostalji; mutluluk ve üzüntünün eşzamanlı ifadesi olduğundan kararsız bir yapıya sahip olsa da ağırlıklı olarak olumlu bir duygu olarak kabul edilir¹². Nostaljik duygular, yalnızlık ve üzüntüye tepki olarak ortaya çıkar. Bireyin sosyal destek eksikliği (yalnızlık) algılaması nostalji yaşamasına neden olabilir. Nostalji, algılanan sosyal destek eksikliğini "otobiyografik anıları hatırlayarak telafi eden dolaylı bir psikolojik tepkidir"¹³. Almanya'daki Türk işçilerin ana vatanlarına duydukları büyük özlemi, müziğin bu nostaljik düşlemede oynadığı rolü o dönem yazılan şarkılarda görmek mümkündür. Bu bağlamda "diasporik aidiyetin duygusal pratiği"¹⁴ olarak müzik, göçün toplumsal ve siyasal boyutunun yanı sıra hatta belki daha çok bireysel boyutunu anlatmakta, tek tek bireylerin bu göç deneyiminde neler yaşadığına odaklanmaktadır. Kültürel yabancılık, bireyin zihninde derin bir kayıp duygusuna neden olmuş ve sonuç olarak ideal ev kavramı hayal ve inşa edilmiştir¹⁵. Bu bağlamda "anavatanın idealleştirilmesi, diasporik toplulukların kolektif hayal gücünde önemli bir faktördür"¹⁶. Göçmen işçi için henüz yolculuğun başında istasyondaiken başlayan özlem tren hareket ettikçe artmaktadır. Tatlı ve güzel olan her şey geçmişte ve anavatanda kalmıştır. Üstelik gittiği yerde acı ve özlemden başka bir şey bulamayacağını düşünmektedir.

“Almanya treninde gözlerim doldu
Tatlı hatıralarım yurdumda kaldı”¹⁷

Bir yandan geçmişini hatırlamaya bir yandan geleceğini tahayyül etmeye çalışan göçmen işçi için henüz yolun çok başında iki ülke arasında salınma başlamıştır. ‘Misafir işçi’, çalışma hayatına başladıktan sonra uzunca bir süre bu “tatlı” anılar ile yaşamaya devam eder. Çoğunlukla fabrikalara yakın işçi yurtlarında kalan göçmen işçi, henüz ev sahibi ülkenin sosyal hayatına herhangi bir şekilde girememiştir, çevresinde sadece kendisi gibi misafir işçiler vardır. Göç deneyimi "nostalji yaşanmasına neden" olmuştur. "Kültürel aşinalığı geride bırakıp yabancı bir kültüre ve atmosfere giren göçmene bu süreçte farklı derecelerde de olsa kayıp duygusu ve bunun beraberinde getirdiği zorluklar" eşlik etmektedir¹⁸. Göç temalı şarkılarda sıkça kullanılan istasyon, tren, bavul ve yol gibi kavramlar gurbeti simgelemekte, yolculukla birlikte gurbet de başlamakta, giden ardında bıraktıklarının kendini unutmamasından korkmakta, göçü köklerinden, sevdiklerinden koparılmak olarak algılamaktadır. İlk kuşak göçmenlerin Almanya'ya trenle iki gece üç gün süren bir yolculukla gittikleri, ülkeleriyle haberleşmelerinin neredeyse tek yolunun mektup olduğu dönemde bu parçalarda Almanya'nın belki de en çok vurgulanan özelliklerinden biri uzaklığıdır:

¹¹ Khorsandi ve Saarikallio, 2013, s.1

¹² Sedikides vd., 2008

¹³ Khorsandi ve Saarikallio, 2013, s. 2

¹⁴ De Martini Ugolotti, 2022

¹⁵ Tummala-narra, 2009

¹⁶ Güney vd., 2014, s.132

¹⁷ Ferdi Tayfur, Almanya Treni, 1976

¹⁸ Khorsandi ve Saarikallio, 2013, s. 3

“Almanya çok uzak, terk etme beni
Almanya’da mektupsuz bırakma beni”¹⁹

1966 yılında Almanya’ya göç eden bir ‘misafir işçi’ olan ve “Köln Bülbülü” olarak anılan Yüksel Özkasap şarkılarında gurbeti gurbetten anlatmaktadır. “Gurbet Yolu Gariplerin Yoludur”, “Gurbet Diyarı”, “Gurbet mektubu”, “Gurbetçi” gibi şarkılarıyla o dönem gurbetçilerin seslerinden biri olan Özkasap önce Almanya’daki Türk işçiler tarafından dinlenmeye başlanmış, daha sonra üni diğer Avrupa ülkelerindeki Türklere yayılmış ve bu gurbetçilerin izne gelirken Türkiye’ye plaklarını getirmesiyle Türkiye’de de dinlenir olmuştur. Almanya’ya göçü, göçün nedenlerini/sonuçlarını, göçün zorluğunu anlatan bu şarkılarda vatan hasreti, özlem, uzaklık, gurbet, yoksulluk, garibanlık gibi temaların tekrarlandığı görülmektedir. “İkimizi Ayıran Zalim Almanya”, “Öldürecek Beni Bu Zalim Gurbet” “Almanya Gardaşımı Geri Ver” adlı şarkıların her birinde göçmen işçinin Almanya’yı nasıl gördüğüne dair ipuçları bulmak mümkündür. Ülkesine ve sevdiklerine büyük bir özlem duyan göçmen işçinin Almanya’da oluşunun ekonomik nedenlere dayandığının altı her fırsatta çizilir:

“Ağlıyorum hasretimden derdimden
Çekmem şu gurbeti gelse elimden”²⁰

“Eller kömür yakar bizde yok tezek
Anamdan babamdan ettin yoksulluk beni”²¹

Yoksulluk yüzünden giden göçmen, annesinden babasından, eşinden, çocuklarından ayrı kalmıştır. Ekonomik nedenlerle gönüllü bir göç sürecine giren göçmen işçinin algıladığı şey en temelde zorunluluktur. Yaşadıkları "mekansal ikilem ve geçicilik", "'eski güzel" evlerinde "rüya" evlerini kurma şeklinde geleceğe referans ile" belirlenir²².

“Almanya’ya mecbur ettin yoksulluk beni”²³

“Bir garibim kimse bilmez halimden
Ağlıyorum hasretimden derdimden
Çekmem şu gurbeti gelse elimden”²⁴

“Gelemedim vatanıma çok uzak
Anamdan babamdan ettin yoksulluk beni”²⁵

Müzik bireyin geçmişiyle bağlantı kurmasında önemli bir rol oynamaktadır. Böyle durumlarda müziğin birincil etkisi, dinleyiciye bir güvenlik hissi vermektir, çünkü dinlediği müzik "kişiliğini şekillendiren herhangi bir şeyi" (doğduğu yeri, ilk çocukluk deneyimlerini, bir topluluğun parçası olduğunu, ilk aşkı ve/veya işini) sembolize etmektedir²⁶. Göçmen işçi "zaman ve mekan ile ilişkisi içinde yakınlık ve uzaklık bağlamında karmaşa içindedir; yakın oldukları uzağında, uzak oldukları yakınındadır"; Almanya onun için uzak, zalim bir ‘acı vatan’ ve hep yabancı hissettirendir²⁷. Henüz çoklu kimlikler tartışması bir yana uyum tartışmalarının dahi başlamadığı bu dönemde göçmen işçi ve Almanlar arasında gündelik yaşam pratikleri ve sosyal ilişkiler açısından pek çok farklılık bulunmaktadır. Bu bağlamda "1960'lardan 1990'lara kadar süren misafir işçi (*Gastarbeiter*) göçünün ilk dalgalarının başlangıcından beri, Almanya’daki Türk göçmen müziği temel olarak vatan özlemi, vatan idealizmi ve gettolaşma gibi basmakalıp diasporik yansımaları" güçlendirmiştir²⁸. Hareket ve farklılığın değil yerleşikliğinin önemli olduğu bu dönemde göçmen işçi ‘farklı’ olmandır. Tanıyıp bildiği, içinde büyüdüğü bir kültürden, azınlıkta olduğu bir kültüre, hiç bilmediği bir ülkeye giden göçmen işçi “yerinden olma” hissini güçlü bir şekilde hissetmektedir.

¹⁹ Ferdi Tayfur, Almanya Treni, 1976

²⁰ Yüksel Özkasap, Almanya’ya Mecbur Ettin, 1976

²¹ a.ge.

²² Sunata, 2013, s. 209

²³ Yüksel Özkasap, Almanya’ya Mecbur Ettin, 1976

²⁴ a.g.e

²⁵ Yüksel Özkasap, Almanya’ya Mecbur Ettin, 1976

²⁶ Lomax, 1959, s. 929

²⁷ Sunata, 2013, s. 211

²⁸ Güney vd., 2014, s.134

“Ayrı düştüm vatanımdan yurdumdan”²⁹

İnsanların ve bağlantılı olarak kültürlerin şimdiki gibi rahatça ve hızlı hareket edemediği; iletişim araçlarının yaygın olmadığı ve ulaşım maliyetlerinin yüksek olduğu, ulaşım araçlarının ise şimdikiyle karşılaştırıldığında çok yavaş olduğu bir dönemde göçmen olmak beraberinde yakıcı bir vatan hasretini de getirmektedir. Tüm bu uzaklık algısı ve iletişimin sınırlı olması göçün beraberinde getirdiği köklerinden koparılmış ve yabancı olma hissinin daha şiddetli bir şekilde algılanmasına neden olmaktadır.

“Gelemedim vatanıma çok uzak

Her dem kurdu kader bana bir tuzak”³⁰

Başlangıçta birkaç yılda ihtiyacı olan parayı kazanıp ülkelerine geri dönme niyetinde göçmen işçi yanlarında ailesini götürmemiştir. Bu sebeple arkasında bıraktığı eşine, çocuklarına, düzenine büyük bir özlem duymaktadır. Fabrikalarda çalışan ve fabrikaların yakınlarında işçi yurtlarında kalan göçmen işçi son derece içe kapalı bir hayat yaşamakta, içinde bulunduğu toplumun sosyal hayatına neredeyse hiç temas edememekte, bu “görünmezlik” hali “yalnızlık” ve “kimsesizlik” hislerini şiddetlendirmektedir. Bu bağlamda Almanya, göçmen işçi için çok çalışmak ve vatan hasreti demektir. Ülkesine dönmek için gerekli parayı biriktirmek amacıyla kötü koşullarda, sürekli bir geçicilik hissiyle ve ülkesinde kuracağı güzel hayatın hayaliyle yaşamak bir yandan çalışma azmini artırsa da diğer yandan içinde yaşadığı topluma uyum sağlamayı zorlaştırmakta ve nostaljik duyguları artırmaktadır. Göçmen işçi, göçün ilk yıllarında, özlemini çektikleri Türkiye’de henüz birer yabancı değildir; vatansızlık, arada kalma, kimlik problemleri gibi sorunlar henüz ortaya çıkmamıştır.

Anavatanından uzakta yaşayan göçmen işçi zamanla kaynağını özlem duygusundan alan kültürel bir muhafazakârlık geliştirmektedir. Uzakta olan anavatana ait nesnelere, şarkılara, haberlere, yiyeceklere farklı bir anlam yüklenmekte; tüm bunlar kişinin özlemini hem arttıran hem gideren “şey”lere dönüşmektedir. Daha önce özel bir çaba harcamadan kolayca ulaşılabilen bu “şey”ler göçmen işçi için ulaşılması güç neredeyse lüks “şey”lere dönüşmüştür. Bu duygusal muhafazakârlığın etkisiyle memleket her şeyin mükemmel olduğu bir yer olarak gurbet ise acıyla sembolize edilir.

“Böyle bilsem Almanya’ya gelmezdim

Şimdi vatanıma hasret kalmazdım”³¹

Göçmen işçi tarafından, ev sahibi ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik koşulları sert ve acımasız algılanmaktadır. Göçmen, geçmişi, kişisel özellikleri ve diğer koşulları nedeniyle çeşitli ruh halleri yaşamaktadır.

“Almanya acı vatan adama hiç gülmeyi”³²

Göç sürecinde her biri bu süreçten farklı şekillerde etkilenen -basitçe- üç muhataptan söz etmek mümkündür: gidenler (göçmen işçi), kalanlar (eşler, çocuklar, aileler) ve göçmenleri karşılayanlar (Alman toplumu). Çalışmaya konu olan şarkılarda gidenlerin ve kalanların sesi duyulmakta, karşılayan olarak “Almanya” ya da “Almanlar” gidenlerin ve kalanların gözünden konumlandırılmaktadır. Bu dönem yazılan şarkılarda karşılayandan, bir topluluktan daha çok bir ülke olarak bahsedilir, göçün ilk dönemlerinde gündelik hayatta çok fazla temas etmedikleri ‘Almanlar’ değil ‘Almanya’dır muhatap:

“Kör olsun Alamanya

Ağlattı gelinleri”³³

Bir topluluktan çok bir ülke olarak Almanya’dan bahsedilirken, Almanya’ya kişisel özellikler yüklenmekte; şarkılarda “Almanya Acı Vatan”, “kör olsun Almanya”, “yıkılsın Almanya” gibi söylemlere sıkça rastlanmaktadır. Böylelikle bir muhatap bulunmuş ve tüm sıkıntıların sebebi olarak

²⁹ Yüksel Özkasap, Almanya’ya Mecbur Ettin, 1976

³⁰ a.g.e.

³¹ Mihrican Bahar, Zalim Almanya

³² Ruhi Su, Almanya Acı Vatan, 1977

³³ a.g.e.

algılanan bu muhatap sayesinde, derdini anlatabilmiş olmanın verdiği hafiflikle dinleyenin ruh hali biraz da olsa düzenlenmiştir.

“Zalim Almanya yıktın evimi ağlattın beni

Nice yuvaları yıktın Almanya”³⁴

Anlatılan sadece gidenlerin değil kalanların da hikayesidir; bu sebeple göçü anlatan parçaların bir kısmı geride kalanların ağzından hatta bizzat kalanlar tarafından yazılmıştır. Ruhi Su, Sümeyra ve Dostlar Korosu'nun 1977 tarihli “El Kapıları” albümünde yer alan “Almanya Acı Vatan” adlı şarkı Karadeniz’de kadınlar tarafından söylenen bir parçanın bir öğretmen tarafından derlenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Parçanın sözlerine bakıldığında giden kadar geride kalanlar da çaresiz, mutsuz hatta umutsuzdur. Üstelik henüz yolculuğun başında, Almanya treninde gözleri dolan, özlemeye başlayan, geride kalanların onu unutmamasından korkan göçmen işçilerden bazıları gittikleri yerde yeni bir hayat kurmuş, geride bıraktıklarını unutmuştur:

“Almanya'ya gitmişsin

Orada evlenmişsin

Tam yedi sene oldu

Evine gelmemişsin.”³⁵

Müzik, kimlik ve hafıza ile özel bir şekilde bağlantılıdır, çünkü müzik yalnızca farklı etnik veya sosyal grupların tanımlanması için hazır bir araç değildir, aynı zamanda güçlü duygusal çağrışımlara sahiptir ve özellikle güçlü bir şekilde kimliği savunmak ve müzakere etmek için kullanılabilir³⁶. *Almanya'da Çöpçülerimiz* adlı parçanın sözlerinde şimdiki durum geçmişle karşılaştırılırken yeni kimliğe ve yeni duruma bir isyanı okumak mümkündür.

“Süpürürüz yaban ellerin sokaklarını, pis el, pis yürek

Sığmazken atalarım güne, yarına

Düşmüşüm vay, düşmüşüm ben el kapılarına”³⁷

“Beyler altın uykularından uyanmak üzere

Haydi, yollarını temizleyelim

Al güneşten bile utanmadan pis el, pis yürek”³⁸

Göçmen işçi, “buradan değil, başka bir yerden gelen ve dolayısıyla aynı anda hem içerde hem de dışarda olan”, hali hazırda yaşadığı yere aidiyet duygusu olmayan, bu yeni ülkede kendini asla evinde hissetmeyen, ancak o ya da bu sebepten anavatanına geri dönemeyen başka yerlerden gelen bir yabancısıdır³⁹. Diğer işçilerle birlikte fabrika yakınlarında yer alan işçi yurtlarında kalan ve hayatları fabrika ile yurt arasında geçen göçmen işçiler, bir kaç yıl sonra ailelerini yanlarına alınca hayata karışmış, ev kiralamış, çocuklarını okula yazdırmıştır. Ana vatanının kültürel ortamından, geleneklerinden kopmuş, sürekli olarak meydan okunan bir kimliğe sahip olan göçmen işçi, göçün ilerleyen yıllarında başlangıçta olduğundan belli derecelerde daha “yabancı”dır. Hayata karışıkça daha da yabancı hisseder, daha çok sıla hasreti çeker. Fiziksel olarak Almanya’da, “kültürel” olarak hem Almanya’da hem anavatanındadır. Göçün ilk yıllarında hayatının iş dışında kalan tüm alanlarını buldukları ülkeye göre değil geldikleri ülkenin kültürel normlarına göre kurma çabası göze çarpmaktadır. Göçmen işçi kendisini ait hissetmediği/hissettirilmediği bir ülkede, kendisine ait olmayan bir evde yaşayan bir yabancısıdır. Bu “yabancı”lık duygusunun bir yansıması, bu duyguya karşı bir savunma mekanizması, bazen de bir tepki olarak, uzun yıllar Almanya’da yaşamasına rağmen, göçmen işçilerin ve eşlerinin bir kısmı dil bariyerini ve kültürel sınırları aşmayı reddedecektir.

³⁴ Mihrican Bahar, Zalim Almanya

³⁵ Ruhi Su, Almanya Acı Vatan, 1977

³⁶ Baily, 1994, s. 48

³⁷ Ruhi Su, Almanya'da Çöpçülerimiz, 1977

³⁸ a.g.e.

³⁹ Zhang, 2000, s. 126

“Yabancı” olarak algılandıkları bu toplumda bilinçli olarak “yabancı gibi yaşamak” iki kültür arasındaki uzaklığın altını çizme niyetidir. Göçmen işçi için içinde yaşadığı topluma karşı mesafeli olmak, “yabancı” muamelesi görmeyi uzakta tutmanın bir yoludur. Göçmen işçinin hayatı ve kimliği, evle dışarı, "ideal anavatan" ile "zalim gurbet" ve geçmiş ile şimdi arasında bir boşlukta salınmaktadır.

Göç edenler için kültürel pratiklerin yeniden canlandırılması ve tekrarı, yeni toplumda hissedilen yabancılaşma karşı bir rahatlama kaynağı olarak kısmi bir panzehir sağlamaya, nostalji duygularını pekiştirmeye ve yanıtlamaya yarar⁴⁰. Almanya'ya göçen ilk kuşak için müzik göç koşullarında nostaljik bir hatırlama ve derdini anlatma aracı iken; sonraki kuşaklar için hem anavatanla hem de doğup büyüdüğü ülkeyle etkileşimin görünür hale gelmesinin bir aracıdır. Müzik yapma ve kendini belirli kültürel biçimler ve stiller ile alenen ilişkilendirme seçimi, doğası gereği güç ilişkileri sistemiyle bağlantılıdır. Müzik, geçmişin kültürünü yeniden yaratmak, geldiği yeri kişiye hatırlatmak için kullanılabilir, diğer yandan yeni biçimlerin yaratılmasıyla kültürel yeniliğe ve zenginleşmeye yol açabilir. Bir yerleşim yerinde yeni bir hayatla başa çıkmada ve yeni bir topluma eklenmede kişiye yardımcı olur. Bu durum, özellikle göç edilen ülkede doğup büyüyen ikinci veya üçüncü göçmen kuşağı için tipiktir⁴¹. “Almanca” müziğinin tüm tarihi, ekonomik, politik ve sembolik alanlar arasındaki bütünsel etkileşimi gösterir: "Almanca"la Almanlar arasındaki -özellikle ikinci ve üçüncü kuşakla birlikte- güç dengesi değiştiğinde anlatılmak istenen de farklılaşmıştır. Göçün ilk yıllarında memleket özlemi, gurbette yaşamın zorluğu anlatılırken; 1990'lı yıllarda özellikle “rap” parçalarda bir başkaldırı, bir öfke göze çarpmaktadır. İlk Türkçe rap şarkısı Nürnberg merkezli "King Size Terror" grubunun 1991 tarihli "The Word is Subversion" adlı albümünde yer alan "Bir Yabancı Hayatı"dır. Beş dakikayı aşkın süreli parça İngilizce olarak başlamakta 1.54 dakika itibarıyla Türkçe olarak devam etmektedir. Parçanın Türkçe kısmı "Almanya, niçin getirildik buraya" sorusuyla başlar, bu soruya cevaben "var ya bu para kazan ve harca/sakla bir parça, dön geriye" sözleriyle devam eder.⁴² Dört yıl sonra, Nürnberg, Kiel ve Berlin'den üyeleri olan Kartel grubu, neredeyse tüm ana Alman medyasının dikkatini çekmiş ve bunu Türkiye'de beklenmedik bir başarı izlemiştir. Greve⁴³ 2000'li yılların başında Avrupa'da ulus ötesi bağlantılar sürekli olarak büyürken ve tüm geleneksel kimlikler ve müzikler aynı anda bir arada bulunurken, Türk diasporasında giderek artan bir çözülme gözlemlendiğinin; ebeveynleri veya büyükanne/büyükbabaları Türk olan birçok genç Avrupalının, Türk veya göçmen olarak anılmayı reddettiğinin ve kendilerini Avrupalı olarak gördüklerinin altını çizmektedir.

Sonuç

Göç, fiziksel bir yer değiştirmenin ötesinde, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel alanlarda hem göçmenlerin hem de ev sahibi topluluğun yaşamını önemli ölçüde etkileyen bir dönüşüme neden olur. Göç, çoğu zaman, göç eden kişide karşılığını bulan anavatan, aidiyet gibi kavramları dönüştürerek, hatıraları ve kültürel kimlikleri etkilemektedir. Göçmenler "oluşturdukları karşı kültürler, hayali cemaatler ve sembolik aidiyetler yardımıyla, bir anlamda, farklı bireyselleşme ve kimlik oluşum süreçlerini yaşayabilirler" (Kaya, 2000, s.5). Almanya'ya işçi göçü örneğinde "işçilerin kalıcı olmaya karar vermeleri ve göçün niteliğinin değişmesi sonucu hem Türkiye, hem de Almanya, “misafir işçiler”e kimlik etiketleri üretmeye çalışmıştır"⁴⁴. Göçmenlerin hatıralarıyla birlikte yanlarında götürdükleri kültürel kimlikler, ev sahibi ülkenin sosyal ve ekonomik koşullarına bağlı olarak, belli oranlarda varlığını devam ettirir ve sonraki nesillere aktarılır. Göçmenlerin beraberlerinde getirdiği unsurlar arasında dil, giyim kültürü, yemek kültürü ve müzik en çok dikkat çekenlerdir. Özellikle göçün ilk yıllarında ve ilk kuşakta bu unsurlar çoğunlukla ve baskın bir şekilde varlığını sürdürmeye devam eder. Müzik, sadece bu kültürel sürekliliğe katkı veren bir unsur değil aynı zamanda göçün doğrudan etkisini gösteren bir üretim sürecidir. Ana vatandan

⁴⁰ Baily ve Collyer, 2006, s. 171

⁴¹ Baily ve Collyer, 2006, s. 174

⁴² Aynı grubun 1994 çıkışlı "Ultimatum" adlı albümünde yer alan Türkçe parçalardan bazıları "Defol Dazlak", "Al Sana Karakan", "Cehenneme Hoşgeldin"dir.

⁴³ Greve, 2009, s. 128

⁴⁴ Gedik, 2010, s. 42

getirilen müzik bir süre sonra yeni yerleşim yerinde yeniden farklı şekillerde yorumlanmaya, göçmenlerin derdini ve yaşam koşullarını anlatan yeni bir tarzın üretilmesine doğru evrilir.

Müzik göç koşullarında göçmenlerin deneyimlerinin mekansal ve zamansal boyutunu; kendilerini Türkiye’de ve Almanya’da, geçmiş, şimdi ve gelecekte nasıl gördükleri ve anavatanı nasıl hatırlayıp, kafalarında yeniden nasıl inşa ettiklerini analiz etmek için önemli bir enstrümandır. Şimdiki Almanya olan göçmen işçinin geçmişi ve hayali geleceği Türkiye’dir. Dili, dini, tarihi, kültürü, yeme alışkanlıkları, çalışma disiplini tamamen yabancı bir toplumla karşı karşıya olan göçmen işçi başlangıçta herhangi bir benzerlik ya da yakınlık hissetmediği ev sahibi toplulukla bir arada yaşama deneyimini bir gönüllükten ziyade bir zorunluluk olarak algılamış, bu algıyı hayatının pek çok alanına olduğu gibi müziğe de yansıtmıştır.

Müzik yaratıcı diğer etkinliklere göre (örneğin edebiyat, resim vb.) daha popüler, daha demokratik ve hem üretim hem de tüketim aşamasında daha kapsayıcıdır. Daha da önemlisi, özellikle müzikal performansın daha spontane biçimlerinde üreticiler ve tüketiciler arasında ayırım yapmak genellikle çok daha zordur (Baily ve Collyer, 2006, s.168). Bunu çalışmaya konu olan şarkılarda görmek mümkündür. Çalışma kapsamında analiz edilen parçalardan "*Almanya Treni*" adlı şarkının söz ve müziği Almanya göçünü herhangi bir şekilde deneyimlememiş olan Ferdi Tayfur’a aittir; "*Almanya Acı Vatan*" adlı şarkı bir derlemedir ve Almanya’ya yoğun bir şekilde göç vermiş bir Karadeniz ilçesinde kadınlar tarafından söylenegelmiş bir şarkıdır; "*Almanya’ya Mecbur Ettin şarkısının*" söz ve müziği kendisi de "Almancı" olan Mustafa Çiftçi tarafından 1975 yılında yazılmış, seslendirilmiş, 1976’da “Köln Bülbülü” Yüksel Özkasap tarafından seslendirildikten sonra geniş kitlelere ulaşmıştır.

Diğer sanatsal aktiviteler gibi müzik de politik ve ekonomik alandan tamamen bağımsız değildir ve "toplumsal gerçeklikler" insanların dünyayı kavramak/tanımlamak için kullandıkları işaretler aracılığıyla kısmen de olsa yeniden inşa edilir. Vatan hasreti, özlem, uzaklık gibi kavramların öne çıktığı göçün ikinci on yılında üretilen/tüketilen bu parçalar, göçmen işçi ve geride kalanlar için hem göçü anlatmanın hem de göçün beraberinde getirdiği sorunlarla başa çıkmanın bir aracı olmuştur.

Kaynakça

- Bayındır Goularas, G., and Goularas D. (2014). The Impact of Migration on Music: The Case of Rebetiko. *European Journal of Research on Social Sciences*, 1 (2), pp. 8-11.
- Baily, J. (1994) Music and the Afghan National identity. M. Stokes (Eds.), In *Ethnicity, Identity and Music. The Musical Construction of Place* (pp. 45-60). Oxford: Berg Publishers.
- Baily, J., and Collyer, M. (2006). Introduction: Music and Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32 (2), pp. 167-182.
- Gedik E. (2010) Almanya'da "Öteki" Olmak, "Öteki" Kalmak. *Folklor/Edebiyat*, 16 (62), s. 41-68
- Greve M. (2009). Music in The European-Turkish Diaspora. B. Clausen, U. Hemetek, E. SÆther (Eds.), In *Music in Motion Diversity and Dialogue in Europe* (pp. 125-147). München: Allitera.
- De Martini Ugolotti, N. (2022). Music-making and forced migrants' affective practices of diasporic belonging. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48 (1), pp. 92-109.
- Güney S., Pakman C., Kabaş B. (2014). Diasporic Music in Transition: Turkish Immigrant Performers on the Stage of "Multikulti" Berlin. *Popular Music and Society*, 37 (2), pp. 132-151.
- Güney, S.; Pekman, C. ve Kabaş, B. (2013). Sokaklardan "club"lara: Alman-Türk Gençliğinin Müzik Serüveni, *Sosyoloji Dergisi*, 3(27) s. 251-271.
- Kafkasyalı, A. (2005). Batı Avrupa'ya Giden Türklerin Sosyal ve Kültürel Meselelerinin Anadolu Aşık Edebiyatına Yansımaları, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı, 28, s. 241-255.
- Kaya, A. (2000). 'Sicher in Kreuzberg' Berlin'deki Küçük İstanbul, İstanbul: Büke Yayınları.
- Khorsandi, A., and Saarikallio, S. (2013). Music-Related Nostalgic Experiences of Young Migrants. G. Luck, O. Brabant (Eds.), In *Proceedings of the 3rd International Conference on Music & Emotion (ICME3)*, Jyväskylä, Finland.
- Sedikides C., Wildschut T., Arndt J., and Routledge G. (2008). Nostalgia Past, Present, and Future. *Association for Psychological Science*, 17 (5), pp. 304-307.
- Lomax A. (1959). Folk Song Style. *American Anthropologist*, 61 (6), pp. 927-954.
- Simmel, G. [1908] (1950). The Stranger. H. K. Wolff (Eds.), In *The Sociology of George Simmel* (pp. 402-408). London: Free Press.
- Siu, P. (1952). The sojourner. *The American Journal of Sociology*, 58 (1), pp. 34-44.
- Sunata, U. (2013). Göçmen işçinin sıla hasreti: Bir yabancılaşma hikâyesi, *Sosyoloji Dergisi*, 3. (27), s. 197-218.

Tummala-narra, P. (2009). The immigrant's real and imagined return home. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 14 (3), pp. 237–252.

Zhang B. (2000). Identity in Diaspora and Diaspora in Writing: The poetics of cultural transrelation. *Journal of Intercultural Studies*, 21 (2), pp. 125-142.

Kültür Savaşı Ekseninde 12 Eylül Politikaları ve Türk Sağı

September 12 Policies and Turkish Right in the Axis of Culture War

Araştırma Makalesi – Research Article

İrfan ÖZET

Aksaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,

irfanozet@aksaray.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-4612-2305

Öz

Modernleşme serüveninin erken aşamalarından itibaren Türk *kulturkampfi*, kimlik merkezli cereyanların sert ve rekabetçi ilişkilerine sahne olmaktadır. Özellikle 12 Eylül 1980 darbesine giden süreç, bu kapsamda gelişen kültür savaşının radikal seviyelere eriştiği bir döneme tanıklık ediyordu. Bu dönemlerde çalkantılı kamusal alanın “rehabilitasyonu”, 12 Eylül ihtilalinin temel gerekçelerinin başında gelir. Yeni dönemde kültür savaşı ise, özellikle 12 Eylül kurmaylarının politikalarıyla yepyeni alanlar ve dinamiklere taşınarak varlığını sürdürür. Darbe sonrası restorasyon politikaları çerçevesinde ilk olarak, önceki dönemin örgütlü güçlerinin kamusal alandan “izolasyonu” yer alır. Toplumsal ve ideolojik bir meşruiyet alanı olarak ise, öncelikle “Atatürkçülük” doktrini ve ilkeleri yerini alır. Ancak Kemalizm’e dönük heyecanlar, bürokratik kadrolarla sınırlı ve sivil toplumsal dünyada zayıf bir görüntü çizer. Bu andan itibaren 12 Eylül’ün kültür merkezli politikaları, bünyesine yeni söylem ve cereyanların dâhil olduğu bir dönüşümüne sahne olur. Aydınlar Ocağı bünyesinde milliyetçi-muhafazakâr muhayyileden devşirilen Türk-İslam Sentezi, bu arayış ve dönüşümlerin cisimleştiği bir kamusal doktrin olarak öne çıkar. 12 Eylül kurmaylarının toplumsal meşruiyete kavuşma ve rıza üretiminde sıklıkla başvurduğu Türk-İslam Sentezi, aynı zamanda sola karşı verilen kültür savaşının istikrarını sürdürmesi arzularını da karşılar. Kültür savaşının “anti-komünizm” hattına çekilmesiyle, Türk sağının özellikle muhafazakâr bileşenlerinin politik, iktisadi ve ideolojik düzeydeki teşekkülleri tekrar ivme kazanır. Literatür taraması tekniğiyle gelişen çalışmamızın amacı ise, kültür savaşının 12 Eylül sonrası devlet politikaları ekseninde kazandığı yeni içerikler ve temsiller oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Kültür Savaşı, 12 Eylül Darbesi, Türk-İslam Sentezi, Aydınlar Ocağı, ANAP

Abstract

From the early stages of its modernization adventure, the Turkish Kulturkampf has witnessed the harsh and competitive relations of identity-centered currents. Especially the process leading to the September 12, 1980 coup witnessed a period in which the culture war that developed in this context reached radical levels. In these periods, the "rehabilitation" of the turbulent public space is one of the main reasons for the September 12 revolution. In the new period, the culture war continues to exist by moving to brand new fields and dynamics, especially with the policies of the September 12 staff. In the framework of post-coup restoration policies, firstly, there is the "isolation" of the organized forces of the previous period from the public sphere. As a social and ideological area of legitimacy, the doctrine and principles of "Ataturkism" take its place first. However, the enthusiasm towards Kemalism was limited to bureaucratic cadres and drew a weak image in the civil social world. From this moment on, the culture-centered policies of September 12 witnessed a transformation that included new discourses and currents. Turkish-Islamic Synthesis, which was gathered from the nationalist-conservative imagination within the framework of the Aydınlar Ocağı Association, comes to the fore as a public doctrine that embodies these quests and transformations. The Turkish-Islamic Synthesis, which the 12 September staff often resorts to in gaining social legitimacy and in the production of consent, also meets the desire to maintain the stability of the culture war against the left. As the culture war is drawn to the line of "anti-communism", the formations of the conservative components of the Turkish right, especially at the political, economic and ideological level, gain momentum again. The aim of our study, which developed with the technique of literature review, is the new contents and representations gained by the culture war in the axis of state policies after September 12.

Keywords: Culture War, September 12 Coup, The Turkish-Islamic Synthesis, The Aydınlar Ocağı Association, ANAP

Giriş

Takvimler 6 Eylül 1980'i gösterdiğinde yani 12 Eylül darbesinden sadece altı gün önce Milli Görüş hareketinin o dönemki siyasal temsilcisi MSP, Konya'da büyük bir miting düzenler. Mitingin adı ise, modern İslami hareketlerde her dönem etkili bir motivasyon kaynağı olarak "Kudüs'ü Kurtarma Günü"dür. Ancak atılan sloganlar ve açılan pankartlar, mitingi bir anda modernleşme serüveni boyunca Türkiye'deki rutin kulturkampf (kültür savaşı) zeminine taşır: Şeriat gelecek vahşet bitecek", "Anayasa değil, Kur'an"... Dönemin MSP yöneticileri, hayli provokatif bu tür girişimleri engellemeye çalışsa da, başarılı olamamıştır. Günün sonunda ise, mitingden sadece 6 gün sonra gelişen 12 Eylül Darbesi'nde kurmay kadro, darbenin kısa vadede somut gerekçelerinden biri olarak Konya'da yaşananları gösterir.¹ Bu anlamda kulturkampf kodlarıyla yüklü girişimlere sahne olan miting, darbe kadrolarının etkili bir motivasyon kaynağı olarak yerini alır. Öte yandan 12 Eylül sonrası dönem kulturkampf'ın devlet politikalarında varlığı ise, yepyeni gündem ve dinamiklerle biçimlenir.

1970'lerde Türk kulturkampf'ı ana hatlarıyla, "faşizan-gerici güçler" ve "anti-komünizm" gibi karşı-söylem hatları etrafında bütünleşen sağ ve sol kanat hareketlerle temsil edildi. Taraflar arası rekabet ve ayrışmanın çitması, kolektif şiddet gibi ekstrem düzeylere vardı. Nitekim 70'lere özgü bu çalkantılı siyasetin "rehabilitasyonu", 12 Eylül ihtilalinin temel gerekçelerinin başında gelir. Yeni dönemde kültür savaşı ise, özellikle 12 Eylül kurmaylarının politikalarıyla yepyeni alanlar ve dinamiklere taşınarak varlığını sürdürür. Bürokratik seçkinler, "restorasyon politikaları" bağlamında siyaset ve kamusal alanı öncelikle kaotik 70'lerden tevarüs eden neredeyse tüm örgütlü teşekküller ve aktörlerden arındırmaya girişir. Sözkonusu hareketler, 12 Eylül kurmaylarının terminolojisinde "radikal" akımlar olarak değerlendirilirler. Aynı zamanda toplumsal meşruiyet sınırlarının net bir şekilde dışında görülürler. Yeni dönemde devrim, milliyetçilik ve din üçgeninde ideal zemini, "Atatürkçülük" doktrini ve politikaları oluşturur. Bir diğer deyişle, din ile barışık Atatürk profili ve Atatürk'le barışık bir dini söylem hattı, kamusal politikaların merkezindedir.

Ancak ilerleyen yıllar, darbe sonrasına koşullarına özgü bu politikaların bünyesine yeni söylem ve cereyanların dâhil olduğu bir dönüşümüne sahne olur. Devlet elitleri, bir yandan siyasal alanı sağın karizmatik liderlerine kapatırken, öte yandan ise yeni dönemin sağ-muhafazakâr kitle dünyasında meşruiyete kavuşması adına peyderpey milliyetçi-muhafazakâr muhayyileden devşirilen kavram ve retorikleri dolaşıma sokar. Nitekim milliyetçiliğin öncü aktörlerinden biri, "Hapiste olsak da, fikirlerimiz iktidarda" ifadesiyle, sözkonusu paradoksal tutumu özetlemiştir. Bu siyasetin diğer yüzünde ise, sola karşı verilen kültür savaşının istikrarını koruma arayışları yer alır. Dolayısıyla Atatürkçülük'e ilaveten Türk-İslam Sentezi'nin de yeni dönemin "kurucu establishment"i olarak öne çıktığı görülür.

Türk-İslam Sentezi etrafında gelişen kültür savaşının yöneldiği adresler, "Türklük ve İslamlık dışı odaklar" halindedir. Türk sağının milliyetçi ve muhafazakâr damarları ise, Türk-İslam Sentezi etrafında açılan doktriner kanaldan hareketle, peyderpey siyasette, bürokratik ağlarda örgütlü oluşumlarıyla yer alır. Bu çerçevede çalışmamızın amacını, kültür savaşının 12 Eylül sonrası devlet politikaları ekseninde kazandığı yeni içerikler ve temsiller oluşturur. Kültür savaşının 12 Eylül sonrası çekildiği bu yeni alanlarda peyderpey yükselen milliyetçi ve muhafazakâr söylem ve pratik setleri de, çalışmamızın bir diğer odağını oluşturur. Çalışmamızın işleyiş planında ise, ilk olarak kültür savaşının Bismarck Almanya'sından günümüze teorik ve toplumsal serencamı yer alır. Takip eden başlıklarda, 12 Eylül'ün politik kültürü ve kültür savaşında etkili ayaklarından Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi incelenecektir. Ardından kültür savaşının açtığı kanallardan ilerleyerek örgütlü yüzleriyle tekrar kamusal alanda sahne alan milliyetçi ve muhafazakâr hareketlere yöneleceğiz. Türk sağının bu mobilizasyonuna karşılık, solun çekildiği izolasyon ve "marjinalleşme", 12 Eylül sonrası depolitizasyon başlığı altında incelenecektir. Son olarak ise, 12 Eylül'ün makbul siyasal aktörlerinden ANAP ve Özal'ın liberal muhafazakâr siyasetini, kültür politik yönleriyle ele almaya çalışacağız.

¹ Okuyan, 2010, 164.

Kavram Olarak Kültür Savaşı

Kültür sahası, başlangıç evresinde daha çok antropolojik disiplinin belirli topluluklara odaklı analiz sınırlarında yer almaktaydı. Ancak siyasal devrimler ve egemenlik mücadelelerinin referansı haline gelmesiyle, *savaş alanı* niteliğine kavuştu. Bu gerçeklik, literatürde Almanca “*Kulturkampf*” terimi ile ifade edilir. Kulturkampf ikliminde dolaşıma sokulan mitler ise, özellikle siyasal güç arayan karizmatik liderler tarafından yayılır.² Nitekim kavramın modern dünyada yapısal bir gerçeklik kazanmasında, Prusya lideri Bismarck’ın Katolik seçkinler ve kurumlarla sürdürdüğü mücadele pratiği etkili olmuştur.

Bismarck, öncelikli olarak, Alman ulusal kimliğini Protestan kültürel temeller üzerinde inşa etmeyi arzular. Devlet otoritesini, dini kurumlar üzerindeki kontrolü artırmaya sevkeder. Bu doğrultuda, Prusya'nın idari işlerinde ulus-ötesi bir dini otorite olan Vatikan'ın etkisini kırma kararlılığını gösterir. Aynı zamanda, Prusya Katolikleri ile Vatikan arasındaki bağları koparmaya çalışır.³ Bu açıdan kulturkampf, Bismarck’ın Katolik kilisesinin kültürel ve toplumsal otoritesini sarsmaya dönük politikalarını resmeder. Medeni Nikâh’ın uygulanması, okul müfredatı üzerindeki Katolik etkisinin ortadan kaldırılması, kilisenin mali gücünü kısıtlayan müdahaleler bu çerçevede gelişen bir dizi politikalar. Dolayısıyla geleneksel dünyanın kurumlarına karşı, hayli rasyonel ve modernist bir tasavvurla hareket edilmiştir. Ancak kulturkampf’ın “reel” yüzüne baktığımızda, bambaşka bir tablo karşımıza çıkar. Nitekim Kilise statükosunun yerine, bu kez devlet vesayetine yaslanan bir otoriterleşme te sis edilir.⁴

Alman kulturkampf’ının, arkasında otoriterleşme dozu hayli yüksek bir politik miras bırakan bu trajedisi, “gecikmiş kamusalılık”la açıklanabilir. Dellaloğlu’na göre tarihsel hafıza, kültür savaşlarının kamusalılığın geciktiği toplumlarda daha sert bir hat çizerek geliştiğini gösterir. Sözelimi, farklılıkların kamusal alanda bir arada yaşama tecrübesinin daha eskiye dayandığı İngiliz toplumunda kültür savaşları, müzakereye daha açık bir seyir izler.⁵ Öte yandan Alman elitleri içinde Protestanlar, siyasal otoritenin yoğun baskısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasına dek Katolikler’den daha ağırlıklıydı. Zira Bismarck, Katolik Kilisesi’nin siyasi gücüne karşı, Protestan-merkezli bir laikleştirme politikası izlemiştir.⁶ Geline nokta devlet kanadında öne çıkan bu anlayış, Alman toplumundaki hegemonik dengelerin hatırı sayılır bir süre Protestanlar’dan yana ağırlık kazanmasını sağlar.

Öte yandan Vatikan karşıtı laikleşme dalgası, çok geçmeden Avrupa’nın neredeyse “ortak siyasi-kültürel zemini” haline geldi. Sözelimi Belçika’da kulturkampf, 1879-1884’te “Okullar Savaşı” olarak adlandırıldı. Hollanda ve 1878 İspanya’sında ise, şiddetli gösterilerle daha radikal seviyelere çekildi.⁷ Benzer olarak Fransız kulturkampf’ında da yaşanan süreç, Alman modelinden çok daha sert ve agresif bir deneyime sahne oluyordu. Kutuplaşmanın “Cumhuriyetçi” kanadı, ağırlıklı olarak pozitivist entelektüeller ile şehirliler gibi endüstriyel kapitalizmin taşıdığı toplum katmanlarına dayanıyordu. Diğer kanatta ise köylü, esnaf ve zanaatkarların temerküz ettiği muhafazakârlık yer alıyordu. Söz konusu “sıcak savaş”, bir papazın çarpıcı anlatımıyla: “1905’te devrimci ve ateist Fransa’nın, monarşist ve Katolik Fransa’yı ezmesi” ile neticelenmişti. Kültür-merkezli yüksek tansiyon uzun bir süre devam etmiş ve ancak II. Dünya Savaşı sonrasında ivmesi azalmaya başlamıştı.⁸ Dahası, yumuşama trendi Fransa ile sınırlı kalmayıp, Avrupa geneline de yayılmıştır.

Kuşkusuz bu resesyonda, 1945 sonrası Avrupa’da çok güçlü bir orta sınıfın sahne almasının payı yadsınamaz. Özellikle “Refah Toplumu” sistemiyle beraber, yurttaşlık temelinde geniş bir orta sınıfın ortaya çıkması, kültür savaşlarındaki tansiyonun nispeten gerilemesini sağlamıştır.⁹ Buna ilaveten, savaş sonrası kuşakta aidiyetlerin giderek daha incelikli ve rafine alanlara kayması da etkili olmuştur.

² Yalman, 2017, 7.

³ Grigoriadis ve Grigoriadis, 2018, 343-344.

⁴ Bora, 2018, 258.

⁵ Dellaloğlu, 2020, 302.

⁶ Aktürk, 2012, 42.

⁷ Berend, 2013, 98.

⁸ Hanioglu, 2017.

⁹ Dellaloğlu, 2020, 306.

Zira Nazizm, Faşizm, Stalinizm gibi yıkıcı kitle siyasetleri, meta-ideolojilerin vadettiği dünyayı gözler önüne seren hayli trajik deneyimlerdi. Laclau'nun "evrenselci modernliğin krizi" olarak gördüğü bu süreçte, toplumsal ve siyasal mücadelelerin çıkış noktası, giderek kendi tikelliklerini öne çıkaran bir refleks etrafında gelişir.¹⁰ Bu gerçekliğin izlerini, özellikle 68 kuşağıyla beraber ivme kazanan toplumsal hareketlere yöneldiğimizde daha net görebiliriz. Bu kuşak, sanayi toplumu ve işçi sınıfının ekonomi merkezli dünyasına odaklı klasik soldan farklı olarak çevre, cinsiyet ve özgürlük gibi daha "soft" gündemlere odaklanmıştı.¹¹ Öyle ki, ilerleyen yıllarda postmodern sosyolojiye de ilham veren bu hareketler, kutuplaşma sarmalını giderek fark, kimlik, kültür ağlarına doğru genişletecektir.

Kültür savaşının çağdaş dünyadaki görünümüne geldiğimizde ise, ilk olarak Amerikan politik arenasındaki rutine bakmak hayli anlamlı gözüküyor. Cumhuriyetçi ve Demokrat aktörler arasındaki bu politik rekabet, giderek artan bir şekilde iki kültürel grup arasındaki "değer-eksensel çatışma" yürüngesine oturuyor. Zira günümüz Amerikan kültürkampf'ı, çoğunluğun laik-liberal bir düzeni desteklediği 'mavi eyaletler' ile geleneksel Hıristiyan-muhafazakâr tabanın hakim olduğu 'kırmızı eyaletler' arasındaki bölünme ile coğrafi bir kapsama erişiyor.¹²

1990'ların başında, kavramı Amerikan toplumuna uyarlayarak yeniden dolaşıma sokan Hunter'a göre ABD, kültürel bölgeler etrafında peyderpey bölünüyor. Buradaki kültürkampf, "ortodoks" versus "ilerici" olarak tanımladığı aktörler arasında cereyan etmekte. Amerikan dünyasında "İncil Kuşağı" olarak da adlandırılan ortodoks kanat, geleneksel mirasa ve otoriteye saygı duyar. Toplumu, gerilediğini düşündüğü Amerikan ailesi, İncil ve Anayasa'da yer alan bir dizi geleneksel değerlere uymaya çağırır. "İlerici" perspektif ise, geleneksel otorite ve kurumların "tartışılmaz" mirası karşısında daha eleştirel bir konumda yer alır. Dahası, ülkenin ana akım siyasi, ekonomik ve kültürel mirasının dışında kalan "öteki Amerika'yı dâhil etmek için reformlar yapılması gerektiğini savunur. Her iki grup da, kamuoyunu yönlendirmek adına kışkırtıcı bir dil ve kitle iletişim araçlarını giderek daha fazla kullanır.¹³ Nitekim kamusal tartışma kürtaaj, cinsellik, çocukların eğitimi gibi sembolik hatlara yöneldikçe,¹⁴ Amerikan toplumundaki kültür-merkezli tansiyon, çok daha yüksek seviyelere çekiliyor.

Öte yandan modernleşme serüveninin erken aşamalarından itibaren kimlik merkezli cereyanların sert ve rekabetçi ilişkilerine sahne olan Türkiye modeli de, bu keskinliğin izleriyle yüklüdür. Özellikle 12 Eylül 1980 Darbesi'ne giden süreç, bu kapsamda gelişen kültür savaşının radikal seviyelere eriştiği bir döneme tanıklık ediyordu.

12 Eylül'ün Politik Kültürü ve Yükselen ANAP Siyaseti

1970'lerin kentli-eğitilmiş ve genç tabakalarında siyasallaşma çitasının yükselişi, özellikle (askeri) bürokrasi kanadında güvenlikçi-asayişçi siyasetler üzerinden cevap arayışlarını hızlandırıyordu. Bu çerçevede 12 Eylül Askeri Darbesi'nin en önemli referanslarından biri olarak, Türk siyasetinin sağ ve sol kanadına hâkim ideolojik çatışmanın "rehabilitasyonu" idi. Ancak Muhsin Yazıcıoğlu gibi dönemin öncü aktörlerince, 70'lerin ikinci yarısındaki kültür savaşında radikalleşme trendi, "demokrasiye müdahalenin alt yapısı"nın oluşturulması ekseninde değerlendirilir. Ona göre, sözkonusu müdahalenin odağında ilk olarak, toplumsal muhalefetin taşıyıcı güçleri olan işçi ve gençlik grupları yer alır.¹⁵ Nitekim 12 Eylül'ün baş mimarı Kenan Evren, dönem Türkiye'sini tanımlarken, bu tabakalarda gelişen eğilimlerin Cumhuriyet establishmenti (kurulu düzen) ekseninde taşıdığı "risk" in altını çizer:

(...) Biliyorsunuz yalancı devrimciler, 'Tek yol devrim' diye ortaya atıldılar, duvarlara şuraya buraya yazdılar. Evet, devrim vardır, ama bu tek yol Atatürk devrimidir. Onun yoludur.

¹⁰ Laclau, 2012, 27.

¹¹ Gürpınar, 2016, 11.

¹² Weir, 2018, 489-502

¹³ Hunter'dan aktaran Rodriguez, 1999, 3

¹⁴ Sunar ve Kaya, 2014, 328-338.

¹⁵ Dursun, 2005, 307.

Atatürk'ün koyduğu ilkeler, komünizme de, faşizme de kapalıdır. O, Bursa'da söylediği bir söyleyde, 'Komünizm görüldüğü yerde ezilmelidir' demiştir.

Onun milliyetçilik anlayışı da, Atatürk milliyetçiliği'dir. Kafatasçı milliyetçilik değildir. Bölücü değil, toplayıcı, birleştirici milliyetçiliktir.¹⁶ (...) Faşizmde ise, aşırı milliyetçilik vardır. Her ikisi de bizim milletimiz için tehlikelidir.¹⁷

Gerek komünizm, gerek faşizm gerekse bu irtica dediğimiz, yani teokratik düzen içerisinde devleti idare etmek isteyenlerin üçü de, zümre hakimiyetine dayanır. Yani kim eline geçirmişse, O devletin idaresi, o zümrenin elindedir. Ama bizim uyguladığımız demokratik sistemde zümre hakimiyeti yoktur.¹⁸

Evren'in ortaya koyduğu hattan ilerlediğimizde, "din", "milliyetçilik" ve "devrim" tasavvurları etrafında gelişen "uç" akımlar, 12 Eylül kurmaylarının toplumsal meşruiyet sınırlarının net bir şekilde dışındadır. Buna mukabil devrim, milliyetçilik ve din üçgeninde ideal zemini, Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün ortaya koyduğu anlayış ve politikalar oluşturur. Ancak bürokratik elitlerin sözkonusu "aşırı" hareketlere yüklediği pejoratif anlamlar, "doktriner" boyutlarla sınırlı değildir. Buna ilaveten söz konusu cereyanlar bünyesinde gelişen kamusal örgütlenmeler ve ağlar da, "yıkıcı toplumsal teşekküller" dâhilindedir. Evren, dönem Türkiye'sinde kültürkampın "örgütlü" yüzleriyle ilgili yaklaşımlarını darbenin tam bir yıl sonrasındaki konuşmasında şu şekilde dile getirir:

Kurulmuş olan yıkıcı örgütlerin üyeleri, politik ve sosyal teşekküllere sızmayı ve bu teşekkülleri ele geçirmeyi amaçlayan hareket tarzlarını kapsar. Bu stratejide partilerin kontrolü, derneklerin kontrolü, kendi amaçlarına uyar biçimde koalisyonların kurulması, sendikaların belli amaçlı, düzeni zorlayıcı faaliyetlerde bulunması, devlet yönetiminin ele geçirilmesi önem kazanır. Buna; TÖB-DER ve ÜLKÜ-BİR vasıtası ile milli eğitime, POL-DER ve POL-BİR vasıtası ile polise, DİSK-MİSK vasıtası ile iş yerlerine, belediyelere sızmayı örnekler olarak gösterebiliriz. Türkiye'de aşırı sol da, aşırı sağ da ülke yönetimini ele geçirmek için değişik çaplarda olmak üzere bu stratejileri benimsemiş ve uygulamışlardır.¹⁹

Görüldüğü gibi 12 Eylül kurmayları, toplumsal dünyanın marjlarında gördüğü "aşırı" akımlarla ilgili ölçeklerini geniş tutan bir söylemle karşımıza çıkar. Nitekim bu dönemlerde parti kurma arayışındaki Özal'a, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, "Tabii senin parti kurmana hayır diyemeyiz. Ama işin içine MSP'lileri, MHP'lileri alma..."²⁰ ikazında bulunur. Ancak reel siyasete geldiğimizde bu rezervler, AP (Adalet Partisi) gibi esnek ve kapsayıcı modelleri de dâhil olmak üzere Türk sağının daha çok lider kadrosu ve örgütlü uzuvlarıyla sınırlıydı. Sağ-muhafazakâr söylem ve tasavvurlar, takvimler ilerledikçe devlet politikaları ve kültür savaşında etkili bir referans olarak varlığını yine yeniden sürdürür. Örneğin bu kanadın basında önemli bir bülteni olarak temayüz eden Tercüman Gazetesi'nin 1980'lerin başında "Yeni Anayasa"ya ilişkin önerilerinin çoğu, 1982 Anayasası'nda yer alır.²¹ Tuğal'a göre, milliyetçi-muhafazakârlığa verilen bu tavizler, İran Devrimi'nin ve toplumsal düzlemde radikal İslamcılığın potansiyel etkilerini bir "soğurma siyaseti" aracılığıyla kontrol altında tutma girişimi olarak düşünülebilir. 12 Eylül kurmayları, (küresel) kültür savaşının çekildiği bu yeni güzergâhla ilgili olarak, İran'daki yeni rejim etrafında "siyasal İslamcı fikriyatın ihracı tehlikesi"ne de dikkat çeker. Onlara göre İran'daki yeni rejim, kültür savaşı ekseninde Türkiye'nin en büyük düşmanlarından biridir.²² Dolayısıyla bu alarmist siyaset, 70'lerin devlet merkezli anti-komünist gündeminde öne çıkan milliyetçi muhafazakârlığın, bu kez 80'lere özgü konjonktürde yeni bir hareket alanı yakalamasını sağlar.

Çalış'a göre, milliyetçi-muhafazakârlığın darbe sonrası süreçteki imtiyazlı konumu, Özal'ın 24 Ocak kararlarının prototipini ilk olarak sunduğu Aydınlar Ocağı'nca tertiplenen Milliyetçiler Kurultayı'nda

¹⁶ Evren, 2000, 78.

¹⁷ Evren, 2000, 499.

¹⁸ Evren, 2000, 499-500.

¹⁹ Evren, 1981, 13.

²⁰ Barlas, 1996, 28.

²¹ Mater, 1989, 442.

²² Tuğal, 2016, 52-76.

da öne çıkar.²³ Dönemin küresel neoliberalizmiyle uyumlu bir hat izleyen 24 Ocak Kararları'na göre, var olan koşullarda en az maliyetle üretilecek mal ve hizmetlerin üretiminde uzmanlaşılmalıdır. Daha alt düzeyde ise günlük döviz kuru ayarlamaları, iç pazarın yabancı mallara açılması ve olabildiğince dış kaynaklara ulaşma hedefi öngörülür.²⁴ Bu dönemde serbest piyasa liberalizminin siyasal alanla ilgili öngördüğü demokratikleşme, hukuk ve insan hakları gibi bir dizi söylem doğrultusunda Özal'ın "Dört Eğilim" politikaları da sahneydi.

Özal bu çerçevede, 1970'lere özgü kulturkampfi, dört eğilim felsefesi etrafında nötralize etme arayışındadır. Nitekim partisine davet ettiği aktörler, büyük ölçüde 70'lerin AP, CHP, MHP ve MSP siyaseti bünyesinde yer alanlardır.²⁵ 1983 seçimlerine geldiğimizde Özal'ın ANAP'ı, askeri kurmay tarafından desteklenen ve emekli bir general tarafından yönetilen Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ile sosyal demokrat çizgide politika geliştiren Halkçı Parti (HP) karşısında iktidara kavuşmuştur.²⁶ Kültür sahında ise, çerçevesini Aydınlar Ocağı'nın çizdiği Türk-İslam Sentezi politikaları etrafında kamplaşmalar etkisini gösterir.

12 Eylül'ün Kültür Savaşı'nda Hegemonik Söylem Olarak Türk-İslam Sentezi

1970'lerde Türk sağının anti-komünizm etrafında temerküz ettiği kültür savaşı, 12 Eylül darbesi sonrası yeni teknikler ve söylemler etrafında güncellik kazanır. Yeni sistemin bürokratik elitlerinin sağ-kanat dünyada gelişen dinamiklere ilişkin tutumları ikircikliydi. Bir yandan, 70'lerdeki anti-komünizm cephesinin öncülerinden köktenci hareketlere "aşırı sağ" söylemiyle rezerv koyuluyordu. Bu açıdan bütünleştirici bir resmi söylem olarak öncelikle Atatürk ve Kemalizm'e başvurulur. Ancak süreç içerisinde Kemalizm, tekil bir siyasal meşruiyet zemini veya resmi devlet ideolojisi olarak belirmedi.²⁷ Nitekim yeni sistemin kitle dünyasında meşruiyete kavuşma ve rıza üretiminde, peyderpey sağ habitustan devşirilen kavram ve söylemler dolaşıma sokulur.

Seferber edilen bu mefkûrelerin başında ise, "Türk-İslam Sentezi" gelir. "Türk-İslam Sentezi", darbe sonrası süreçte "milli kültürün yeniden ihyası" ana hedefli köklü restorasyon projesi olarak temayüz eder.²⁸ Kavram, bir tarafta İran devriminin radikal İslam eksenli dalgasını massetme²⁹, öte yandan ise 12 Eylül'ün sağ-muhafazakâr kitle dünyasında meşruiyet kazanmasında etkili bir alan olarak öne çıkar.

Kavramın öncüsü İbrahim Kafesoğlu, eski Türk inancı ve İslam inancı arasındaki örtüşmelerden hareket eder. Ona göre, "Özdeşme vasfındaki bu belirtilerdir ki, İslamiyet'i iyice tanıyan Türklerin artık kütleler halinde Müslüman olmaları neticesinde sosyal ve manevi hayatın bütün cephelerinde Türk-İslam kültür terkihi (sentezi) gerçekleşmiştir."³⁰ Bu çerçevede Türk-İslam Sentezi, kitabı İslam'ın değerleriyle birlikte "Türk milli kültürüne dönüş" muhayyilesini de öne çıkarır. Sentezin öncülerine göre, İslam inancı Türk kültüründen üstündür ve bu inanç vesilesiyle Türk kültürü yaşayabilmişti. Benzer şekilde Türk kültürü de İslam'ı korumuş ve güçlenmesine vesile olmuştur.³¹ Dolayısıyla bu mütakabil ilişki, kolektif hafızada her iki dinamiğin de bütünleşmesinde etkili bir gerçekliktir.

Türk İslam Sentezi, dönem Türkiye'sinde özellikle belirli devlet kurumlarının kamusal politikalarında belirleyici bir statüye kavuşur.³² Sözgelimi ANAP'lı Vehbi Dinçerler ile Hasan Celal Güzel'in Milli Eğitim Bakanlıkları döneminde Türk İslam Sentezi, temel politikalarda referans halindedir. Bu çerçevede tek parti dönemindeki "Türk Tarih Tezi" eksenli tarih anlayışı, milliyetçi-muhafazakâr doktrin çerçevesinde gözden geçirilir. Ders kitapları, Türk İslam Sentezi'ne uygun bir çerçeve izlenerek yeniden yazdırılır. Türk eğitim sistemi, nispeten Osmanlı geçmişi ve mirası dikkate alınarak

²³ Çalış, 2001, 106.

²⁴ Kepenek, 1987, 120.

²⁵ Çalış, 2001, 106.

²⁶ Akın, 2021, 103.

²⁷ Kalaycıoğlu, 2022, 71.

²⁸ Taşkın, 2017, 381

²⁹ Tuğal, 2016, 76.

³⁰ Kafesoğlu, 1985, 161-162.

³¹ Copeaux, 1998, 56.

³² Copeaux, 1998, 56.

biçimlendirilir.³³ Ancak bu vurgu, ilginç bir şekilde Atatürkçü düşünce ve kurumsal mimariyle, diyalektik bir karşıtlığın ötesinde, telif edilerek gerçekleşir. Deyim yerindeyse, dinle ve muhafazakâr kültürle barışık bir Atatürk profili ve Atatürk'le barışık bir dindarlık anlayışı eşzamanlı olarak öne çıkar.

Sentezin sivil toplum dünyasındaki öncülüğü ve taşıyıcılığını ise, Aydınlar Ocağı üstlenir. Ocağın bu dönemler üstlendiği hegemonik statüde, 70'lerin dinamik sol hareket ve örgütlerin by-pass edilmesi temelinde 12 Eylül kurmaylarıyla paylaştıkları tasavvur belirleyici rol oynar. Buna ilaveten ocak, sağın parçalı ve dağınık unsurlarını 12 Eylül sonrası dönemde bir arada tutacak bir ideolojik harç olarak Türk-İslam Sentezi'ni dolaşıma sokar. Ortaya konan bu misyonla birlikte ocağın tezleri sadece Türk sağının değil, neredeyse devletin resmi tezleri haline gelir. Sözelimi Anayasa yapımı sürecinde ocak mensuplarının ortaya koyduğu taslak, Milli Güvenlik Konseyi'nde büyük ölçüde kabul görür. Bu dönem, Aydınlar Ocağı yöneticilerinden Süleyman Yalçın: "Bizim hukukçu, tarihçi, sosyolog arkadaşlarla oluşturduğumuz taslağın içindekilerle, Konsey'in kabul ettikleri yüzde 75-80 aynıdır"³⁴ ifadeleriyle devletin yeni kurumsal ve hukuki mimarisi içerisindeki belirleyici rollerine vurgu yapar.

Ocak çevresindekilere göre, 12 Eylül sonrası devlet politikalarında "İslami tonu ağır bir milliyetçiliğin hâkim olması" düşüncesi öne çıkar. Bir başka deyimle, sağ-muhafazakâr çatının din ve milliyetçiliği buluşturduğu bir sentez kimlik vurgusu önerilir.³⁵ Öte yandan 12 Eylül kurmaylarının Türk-İslam sentezinden en çok yararlandığı alan ise, din merkezli kamusal politikalar. Nitekim yeni dönemde zorunlu din derslerinin uygulamaya konmasında Aydınlar Ocağı tarafından geliştirilen yaklaşım ve öneriler etkisini gösterir. Bu kapsamda ocak çevreleri, "Milli Eğitim ve Din Eğitimi" temalı bir dizi seminer düzenler ve zorunlu din derslerinin laiklik ilkesine aykırılığının bulunmadığını ileri sürer. Devlet politikalarında dinin artan etkileri, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in halka dönük konuşmalarında sık sık Kur'an'dan ve hadisten yaptığı alıntılarla simgeleşir.³⁶ Kültür savaşı sınırlarında gelişen bu politikalar, PKK'nın şiddet eylemlerinde Milli Güvenlik Konseyi tarafından halka dağıtılan bildirilerde de temayüz eder. Bu çerçevede dönem askeri kurmaylarınca Bakara suresinin 190. ayetine göre "kâfirler"e karşı savaşmanın dini bir "vecibe" olduğu söyleminden hareketle, PKK'ya karşı geniş toplum kesimleri "cihad"a çağrılır.³⁷

12 Eylül kurmaylarının kültür savaşı odağında sol-sosyalist hareketler de yer alıyordu. Askeri elitler, önceki dönemlerde de istikrarlı bir devlet söylemi olarak, mevcut sol hareketleri, "Türkiye'yi Moskova'nın peyki haline getirmeye çalışan örgütler" çerçevesinde değerlendirir. Resmi çevrelerin sol hareketlerle ilgili izlediği politikalara somut ve çarpıcı bir örnek olarak Fatsa'da yaşananlar verilebilir. Devlet seçkinleri, bu dönem Fatsa'da gelişen sol muhalefetle ilgili olarak, "Fatsa'nın Sovyetler Birliği'nin çıkartma yapabileceği uygun bir coğrafyaya sahip olduğu için komünistlerce çalışma bölgesi olarak seçildiğini" ileri süren iddianameler hazırlar³⁸ ve "Terzi Fikri" lakaplı belediye başkanı tutuklanır. Fatsa'daki örgütlü sol gruplar ve teşekküller by-pass edilir. Öte yandan kültür savaşı menziline gelişen tüm bu söylem ve politikaların üretiminde, Aydınlar Ocağı esaslı bir referans kaynağı olarak yer alır.

Kültür Savaşı Ekseninde Aydınlar Ocağı

Aydınlar Ocağı'nın ideolojik ve örgütsel kökleri 1960'lardaki Aydınlar Kulübü'ne dayanır. Kulüp etrafında bir araya gelen eğitimli genç kuşaklar, özellikle bu dönem milliyetçi-muhafazakâr tasavvurun öncüleri Ali Fuat Başgil ve Necip Fazıl Kısakürek gibi mütefekkirlerin izleyicisidir. Takip eden yıllar bu ideolojik birlikteliği "Milliyetçiler İlmi Semineri ve Kongresi"nde sürdüren kulüp üyeleri, 14 Mayıs 1970'te İbrahim Kafesoğlu'nun başkanlığında Aydınlar Ocağı'nı kurar.³⁹ Ocağın kurucu üyeleri, büyük ölçüde akademisyen ve entelektüellerden müteşekkildi. Kurucu başkan Kafesoğlu'nun dışında dikkat

³³ Çalış, 2001, 110.

³⁴ Alper ve Göral, 2017, 586-587.

³⁵ Çalış, 2001, 109.

³⁶ Bora ve Can, 1991, 148.

³⁷ Mater, 1989, 459.

³⁸ Mater, 1989, 454.

³⁹ Taşkın, 2019, 245.

çeken aktörler, İslamiyet öncesi Türk tarihi uzmanı ve filolog Muharrem Ergin; takip eden yıllar Aydınlar Ocağı başkanlığına gelen ve “Milliyetçi Türkiye” gazetesinin öncülerinden Nevzat Yalçınbaş ve gazeteci-yazar Ahmet Kabaklı’dır. Ocak bünyesinde yer alan aydınlar, dönem Türkiye’inde beynelmilel akımların hızlı etkileri karşısında, milliyetçi-muhafazakâr hissiyatta buluşan geniş kesimleri “Türk insanının ve Türk ulusunun kişiliğinin ve hatta varlığının kaynağı” olarak telakki ettikleri Türk-İslam Sentezi etrafında bütünleşme çağrısında bulunur. Bu doğrultuda Türk-İslam Sentezi’nin özellikle sağ-muhafazakâr okumuş çevrelerde kök salması amacıyla bir dizi seminer, bilimsel toplantılar, kongreler, kolokyumlar vb. düzenlemişlerdir.⁴⁰ Ocak çevrelerince bu kamusal seferberlik, özellikle 27 Mayıs Anayasası’nın açtığı kültürel ve örgütsel kanallardan hızla ilerleyen sol fikriyatın etkilerini by-pas etme amacı taşıyordu.

61 Anayasası’nda üniversite çevreleri öncülüğünde “toprak reformu”, “sosyal devlet” gibi sol-merkezli terminolojinin yer alması, taşra kökenli sağ mütefekkirlerde, örgütsüzlükleri ve sınırlı etkilerini gösteren trajik bir deneyim olur. Aynı zamanda ilerleyen yıllarda CHP, popüler siyaset teknikleriyle farklı toplumsal dünyalarda ürettiği rızayla iktidar potansiyeli yakalıyordu. 70’lerde CHP’nin özellikle Ecevit’le yakaladığı rüzgâr karşısında ocak çevreleri, sağ siyaset bloğundaki bölünmenin ülkeyi son tahlilde “komünizme karşı savunmasız bırakacağı” distopyasından hareket ediyordu.⁴¹ Nitekim ocağın Marksist cereyanlara karşı sürdürdüğü kültür savaşında milliyetçilik, ilk dönemler baskın bir kamusal hüviyet olarak öne çıkar. Bu dönem ocak bünyesinde sunulan bir bülten, milliyetçi söylemin Aydınlar Ocağı’ndaki belirleyici etkilerini net bir şekilde ortaya koyar:

Marksizmin düşmanı milliyetçiliktir. Fakat milliyetçilikle başa çıkamamıştır. Komünist Partisi’nin bugünkü lideri, Sovyet Devleti’nin kuruluşunun ellinci yılında “Sovyetler, derin ve köklü milliyetçilik efsanesini elli yıl içinde bir türlü yok edememişlerdir” demek mecburiyetinde kalmıştır. Bu, milliyetçiliğin komünizmi kendi vatanında mağlup etmesidir. Onun için komünistler, milliyetçiliğin kudretini iyi bilirler. Onun için sıkışınca kendi yaptıklarının milliyetçilik olduğunu söylemeye getirirler ve kelimenin arkasına saklanmaya da çalışırlar. Fakat milliyetçiliğin unsurlarını, yani milli kültürü tahrip etmek için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Komünizme göre millet değil, halk ve halklar vardır. Halk ise, işçi sınıfından ibarettir ve her yerde aynıdır. Onun için Marksizm bir beynelmileciliktir.⁴²

Öte yandan Aydınlar Ocağı çevreleri, Marksizme dönük eleştirilerinde “beynelmileli” hüviyetini öne çıkarırken, bu hattın bir diğer temsili olan liberal sistem ve fikriyata bambaşka anlamlar yükler. Sözkonusu bültende ocağın liberalizme dönük müspet eğilimi, ilerleyen yıllarda neoliberal çerçeveden hareket eden 12 Eylül düzeniyle bütünleşmesinin arka planını açıklar. Nitekim bu bütünleşme sol-karşıtı kültür-politik önermelerle sınırlı olmayıp, ekonomi-politik düzlemde liberalizm özlemini de içerir:

Liberalizm, serbest iktisat düzeni demektir. Ferdियete, ferdi mülkiyete, şahsi teşebbüse dayanır. Liberalizme göre herkesin şahsi menfaati, umumi menfaati kendiliğinden doğurur. Serbest düzen, en iyi düzendir ve bu düzenli iktisadi hayat denge halindedir.⁴³

Aydınlar Ocağı’nın kültür savaşı hattında yer alan bir diğer cereyan ise, “hümanizma”dır. Ocak çevrelerine göre, felsefi bir gerçeklik olarak hümanizma, antik Yunan-Latin değerlerine dönüş arzusunu ortaya koyar. Ancak reel siyasette hümanizma, onlara göre emperyalist motivasyonlarla dolup taşan Batılı ülkelerin, öteki milletlerin “yerli ve milli” kültürlerini yıkmak için kullandığı bir enstrümandır. Bu çerçevede tek parti döneminin “Anadolucu” ve “laikçi” retoriklerinden hareket eden Türk hümanistlerinin “emperyalizmin geleneksel oyununa alet oldukları”⁴⁴ düşüncesinden hareket ederler. Nitekim 1980’lerin sonlarına doğru bir Aydınlar Ocağı bülteninde tarihçi Hakkı Dursun Yıldız, Atatürk’ün Türklük bilincini taşıyan reform ve uygulamalarının sonraki dönem bambaşka güzergâhlara

⁴⁰ Copeaux, 1998, 58.

⁴¹ Alper ve Göral, 2017, 583-584.

⁴² Aydınlar Ocağı’nın Görüşü, 1973, 127.

⁴³ Aydınlar Ocağı’nın Görüşü, 1973, 131.

⁴⁴ Güvenç vd., 1994, 37.

çekilerek yozlaştığını ileri sürer. Bu doğrultuda dikkatleri özellikle hümanizm cereyanına çeker. Ona göre hümanizm taraftarları, “Batı medeniyetinin temellerine inmek kisvesi altında, Antikçağ anlayışı ile hiçbir münasebeti olmayan Türk milletini milli kültürden uzaklaştırmak gibi tehlikeli bir çığır açıyordu”⁴⁵. Son tahlilde ocak çevrelerinin Kemalizm eleştirileri, özellikle Batılılaşma programı çerçevesinde varlık kazanan ve “yerli ve milli güzergâh”ın dışındaki akımlar üzerineydi. Sekülerizm ve hümanizm gibi cereyanlar bunların başında gelir. Ancak siyaset bilimci Hakan Yavuz’a göre bu perspektif, İslam ve devlet kurumları arasındaki karmaşık ve çok yönlü ilişkiyi gözden kaçırır. Bu anlamda Yavuz’a göre, Türkiye’de politik toplumun meşruiyet kaynaklarının başında her zaman din ve devletin dini gruplarla kurduğu yakın ilişkiler gelmiştir.⁴⁶ Nitekim 12 Eylül döneminde de, darbenin ve yeni sistemin meşruluğu kaygısıyla İslami havzaya yönelimler kendisini gösterir.

12 Eylül Dönemi Kulturkampf ve Yükselen İslami ve Milliyetçi Cereyanlar

Önceki başlıklarda belirttiğimiz gibi, darbe sürecinin özellikle erken evrelerinde 12 Eylül kurmaylarının Türk sağının farklı temsilleriyle kurduğu ilişkiler, eklektik bir görünüm çiziyordu. Bu çerçevede 70’lerin fiziksel şiddet seviyelerine erişen kutuplaşma ortamının müşterek sorumlusu olarak gördükleri sol ve sağ-kanat hareketlerin özellikle lider kadrosu ve örgütlü teşekküllerini devre dışı bırakma politikaları öne çıkar. Yeni dönemde hakim paradigma Türk-İslam Sentezi doğrultusunda İslami hareketin radikal ve tepkisel bileşenleri, “sol” ve “Kürt milliyetçisi” cereyanlarla müşterek telakki edilerek tasfiye edilmek istenir. Ancak süreç ilerledikçe İslami harekete dönük bu politik sınırlama, reel siyasetin ortaya koyduğu bilançodan hareketle önemli ölçüde revize edilir. İslami söylem ve tasavvurlar, 12 Eylül rejiminin kitle dünyasında meşruiyet kazanması doğrultusunda kamu politikalarında etkili bir referans olarak varlığını sürdürür. Benzer imkân alanları, Türk İslamı’nın özellikle “sosyal” zemindeki temsilleri halindeki cemaat teşekkülleri için de geçerlidir. Örneğin Nur hareketinin darbeye mesafeli “Yeni Asya” kolu haricindeki birçok uzvunun, yeni sistemin parametreleriyle bütünleştikleri ölçüde, faaliyet ve organizasyon ağlarında geniş bir hareket alanı yakaladıkları görülür.

Aynı dönemde 12 Eylül’ün kamusal alanda din politikaları da ivme kazanır. Örneğin Devlet Planlama Teşkilatı’nca 1983 yılında hazırlanan “Milli Kültür Özel İhtisas Komisyonu Raporu”nda Atatürk’ün “Türk milletinin dindar olması gerektiği” yönündeki söylemleri dolaşıma sokulur. Benzer olarak Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda okutulan Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük kitabında, Atatürk’ün “kesinlikle dinsiz olmadığı”, “hiçbir dönemde Anadolu’da Cumhuriyet dönemindeki kadar cami yapılmadığı” vurgusuyla dinle barışık bir devlet ve Atatürk profili öne çıkarılır.⁴⁷ MEB’in bu dönem kamusal politikalarına yön veren kültür savaşı, özellikle materyalist paradigmaya karşıtlık etrafında temayüz eder. Nitekim 1985’te evrim teorisi etrafında alevlenen tartışmadan hareketle Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) genel başkanı Erdal İnönü, Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler’e dönük tepkisini söyle dile getirir:

Kimsenin dini ibadetine karışalım diyen yoktur. Sorun, devlet düzenini dini esaslara göre kurup kurmamaktır. Milli Eğitim’in laik olması demek, çocuklara öğretilecek bilginin kaynağı olarak kutsal kitapları değil; aklın ışığında tabiatın incelenmesini almak demektir. Sayın Bakan, ortaya attığı Darwin Teorisi tartışmasında, olayları inceleyerek elde edilen bilgilerin dini kitaplardaki görüşlere aykırı olamayacağı iddiasına bağlı kalmıştır. İşte bu tutum, Osmanlı döneminde geçerli olan tutumdur ve laik eğitim ilkesine uymaz.⁴⁸

Sufi tarikatlar ve İslami cemaatler, 12 Eylül’ün liberal-kapitalist piyasa zemininde eriştikleri maddi kaynaklar vasıtasıyla örgütlenme kapasitelerini her geçen gün arttırmışlardır. Bu tabakalarda gelişen

⁴⁵ Yıldız, 1988, 130.

⁴⁶ Yavuz, 2011, 57.

⁴⁷ Bora ve Can, 1991, 149.

⁴⁸ Cemal, 1990, 164.

orta sınıf bilinci, dinsel tutum ve davranış setleri etrafında yepyeni dinamikleri tetiklemiştir. Sözelimi İslami doktrin-disiplin ve dayanışma etiği üçgeninde temayüz eden “Anadolu Kaplanları”, küçük ve orta ölçekli girişimci halkasıyla dinin rasyonalizasyonunda etkili bir kaynağa dönüşür.⁴⁹ Öte yandan Murat Belge’ye göre, İslami ağların ve bilincin yakaladığı bu dinamizm, 12 Eylül’ün özellikle sola karşı geliştirdiği kültür savaşının rutin bir sonucuydu. Ona göre sol hareketlere karşı politik tedbirler kapsamında bu akımlar “radikalite” potasına dâhil edilir ve dışlanır. Bu andan itibaren genç kuşakların 12 Eylül’ün “makbüllük tanımı”nın dışında kalan kimliklere yönelmeleri imkansızlaştırılmadıysa da, fazlasıyla güçleştirildi. Geline nokta zaten Müslüman doğan normal Türk yurttaşının bir hayat tarzı ve ideolojisi olarak Müslümanlığı benimsemesi, en azından rekabetsizliği bakımından kolaylaşır.⁵⁰ Bu çerçevede 12 Eylül’ün sola yönelik izlediği kültürkampı, geniş bir “imkân alanı” olarak değerlendirilenler arasında milliyetçi akımlar da yer alır.

Bu cephede gelişen hissiyat ve eğilimleri yakalamada öncelikle, milliyetçi hareketin önderi Alparslan Türkeş’e kulak vermek gerekir. Türkeş’e göre, 12 Eylül’ün milliyetçiler açısından en büyük talihsizliği, bu dönemde açılan, “MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası”dır. Türkeş, sol hareketlerin 70’lerin çatışmalı konjonktüründe “darbe yaparak Türkiye’yi parçalamak ve onun yerine Marksist-Leninist ve bölücü bir devlet düzeni kurma”⁵¹ amacıyla olduğunu altını çizer. Ancak süreç sonunda 12 Eylül’ün alarmist siyasetinin yöneldiği bir başka kolektivizm modeli olarak “Faşizm” ithamıyla suçlandıklarını belirtir. Bu anlamda milliyetçi cephe, 12 Eylül mimarlarının ihtilalin tarafsız bir görünüm sergilemesi düşüncesiyle, kriminalleştirme politikalarının bir parçası olarak seçilir. Ancak ilerleyen süreçlerde, merkezleşen İslami gruplarda olduğu gibi milliyetçilerin de sembolik iktidarın parçası olduğunu resmeden bir takım politikalar ve söylemler ivme kazanır. Nitekim MHP’li aktörler, 12 Eylül seçkinlerinin milliyetçilik etrafında ortaya koyduğu bu paradoksu, “fikri iktidarda, kendi zindanda” sözleriyle özetler. Takip eden yıllar, soğuk savaş hattı boyunca milliyetçi kadroların öne sürdüğü yaklaşımlarla, 12 Eylül’ün köklü restorasyon hedeflerinin müşterek bir zeminde bulunduğunu ortaya koyar.⁵² Milliyetçiliğin bu dönem eriştiği imtiyazlar, 12 Eylül seçkinleri ve hareketin özellikle sivil-entelektüel bir platformu halindeki Aydınlar Ocağı arasındaki mutabakatlar izlenerek görülebilir.

Dönem Türkiye’inde resmi devlet politikalarından, kamusal alandaki dağılım ve paylaşımlara uzanan geniş bir hat boyunca Aydınlar Ocağı belirleyici bir mevkide yer alıyordu. Örneğin 1983’te Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) kurulur ve ardından üniversitelerde “12 Eylül ruhuna uygun” kadrolaşma politikaları izlenir.⁵³ Takip eden dönemler üniversite yönetimleri, YÖK üyelikleri ve TRT kadroları Aydınlar Ocağı’nın işaret ettiği isimler tarafından doldurulur.⁵⁴ Milliyetçilik, bu dönem kamu bürokrasisinin kültür savaşı hattında geliştirdiği sembolik politikalarında da esaslı bir ideolojik referans halindedir. Sözelimi, 1987 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, yayımladığı bir genelgeyle Fransızca eğitim yapılan Türk okullarında üç Fransız yazar ve edebiyatçı Voltaire, Moliere ve Camus’un okutulmasını yasaklar. Bakanlık, gerekçesinde “Bu yazarların eserlerinde Türklere ilişkin olumsuz görüşlere yer verdikleri”ni öne sürer.⁵⁵

12 Eylül Dönemi Depolitizasyon Politikaları ve Marjinalleşen Sol

Önceki başlıklarda dile getirdiğimiz gibi 12 Eylül kurmaylarının siyasal şiddetin doruğa çıktığı ve çalkantılı 1970’lerle ilgili teşhislerinde “toplumun aşırı politize olması” teması öne çıkıyordu. Çözüm olarak ise, tüm toplum katmanlarının depolitizasyonu öngörülür. Nitekim bu program doğrultusunda bir yandan politik ve ideolojik hareketlerin önder kadrolarına tutuklamalar ve siyaset yasağı getirilir; öte yandan ise siyasi partiler, sendika ve dernekler gibi bir dizi oluşum kapatılır. Yaşanan süreci basın dünyasında devreye sokulan sansür politikaları ve hak ihlalleri izler. Son olarak ise, bu dönemler siyasal ve kültürel kutuplaşmanın aktörü düzeyindeki genç kuşaklar, 12 Eylül sonrası yeni dinamiklere

⁴⁹ Yavuz, 2005, 115-116.

⁵⁰ Belge, 1992, 316-317.

⁵¹ Uğurtekin, 1993, 7-8.

⁵² Taşkın, 2019, 248.

⁵³ Bora ve Can, 1991, 155.

⁵⁴ Alper ve Göral, 2017, 587.

⁵⁵ Cemal, 1990, 163.

adaptasyon çerçevesinde depolitize edilmeye çalışılır. Bu kapsamda darbe etkilerine maruz bırakılmış ve apolitikleşmiş olan bu kuşaklar, literatürde “Amerikanlaşma” olarak tanımlanan küresel tüketim ağlarına doğru çekilir. Kot pantolon markaları başta olmak üzere, 1980 öncesi kapalı ve ithal ikameci iktisadi düzeninde yer alamayan bir dizi sermayenin öncelikli odağında bu genç kuşaklar yer alıyordu.⁵⁶ Öyle ki, 1970’lerin kültür savaşı atmosferinde kolektivist ideolojilerin büyüsel etkileri halindeki genç kuşaklar, 12 Eylül depolitizasyonu ile birlikte, bu kez tüketim mottosuyla hareket halindeydi.

Gençlik, bu dönem küresel tüketim ağları yörüngesine çekilirken, sol hareketlerde marjinalleşme grafiği ise hızla artar. Yeni dönemde toplumsal dinamik olma özelliğini yitiren sol, pejoratif bir söylemle “örgüt/ev” sınırlarına doğru hapsolür.⁵⁷ Bu gerçeklik, “yerli ve milli” söylemin erken Cumhuriyet’ten itibaren devlet katındaki imtiyazlı varlığı düşünüldüğünde anlam kazanır. Öyle ki, enternasyonal niteliği ve “yerli ve milli ötesi” boyutlarıyla Marksist sola yüklenen pejoratif imgelere, 1970’lerde CHP-içi iktidar kavgalarında da rastlanır. 1972’deki kurultayı kaybeden İsmet İnönü, yaşadığı yenilgiyi tanımlarken, sola dönük “yerli ve milli” hat eksenli repertuara başvurur. Bu doğrultuda İnönü, “CHP, Marksistlerin tümüyle ele geçirmeyi umdukları bir parti haline gelmiştir. Seçmen, bu partiye oy verirken iki defa düşünmelidir” ifadelerini kullanır. Kurultay sonrası CHP’yi terk eden İnönü, Ecevit’in ülkeyi “macera”ya götürdüğünü öne sürer.⁵⁸ Solun toplumsal varlığından hareketle gelişen bu teyakkuz siyaseti, kuşkusuz 12 Eylül sonrası uygulamalarda da istikrarını korur.

Nitekim 1982 Anayasası etrafındaki bloklama, kültür savaşı eksenindeki reflekslere uygun bir hat çizer. Sol-sosyalist çevreler, 1961 Anayasası’nın temel ve hak ve hürriyetler ile ilgili çizdiği çerçevenin devamını savunur. Buna karşın 12 Eylül rejimiyle bütünleşen kesimler ise, 70’lerin şiddet güzergâhına çekilen kültür savaşının kaynağı olarak 61 Anayasası’nı gösterir.⁵⁹ Süreç sonunda yeni Anayasa taraftarlarının eriştiği %91’lik kabul oranı, solun darbe sonrası deneymediği marjinalleşmeyi resmeden bir başka gösterge halindeydi.

80 sonrası marjinalleşme trendinden solun çıkış girişimlerinin başında, hareketin Marksist-sosyalist niteliklerinin geri plana itilmesi yer alır. Bu doğrultudaki dönüşümler çerçevesinde ilk olarak “sosyal-demokrat” siyaset benimsenir. Kuşkusuz ilerleyen yıllar, sol siyaset zemininde sosyal demokrat ana gövdeyle birlikte, yeni kolektif hissiyatların da temayüzüne sahne olur. Özellikle sağın “uç” kanatlarının peyderpey güç kazanmasıyla, erken Cumhuriyet’in devrimci mirasına yaslanan laik-Kemalist paradigmalarda da varlık kazanır. 1985’e geldiğimizde SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi) ve Halkçı Parti’nin (HP) birleşiminden doğan yeni partinin adı da, bu çerçevedeki arayışları nispeten resmediyordu: Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)...

Öte yandan reel siyasetin yakıcı meseleleriyle karşılaşıldıkça, yeni partinin ideolojik yörüngesiyle ilgili tartışmalar da hız kazanır. Bu kapsamda solun kendi hinterlandında gelişen tartışmalara, Mümtaz Soysal’ın 23 Mayıs 1986’da Milliyet Gazetesi’nde yer alan köşe yazısı etkili bir örnektir:

Onları gördükçe, ‘bizi ancak Amerikalılar ve Amerikalıların modeli kurtarabilir’ diyen Halide Edip’lerin, Ahmet Emin’lerin mandacılığını hatırlamadan ve ikinci bir Kurtuluş Savaşı’nın gerekliliğini düşünmeden durmak zordur.

(...) İnsanın ‘sosyal demokratım’ diye ortalıkta gezinenleri yakalarından tutup, ‘sosyal demokrasiden vazgeçtik, 1920’lerin CHP’sini yeniden yaratın, yeter’ diye sarsası geliyor.⁶⁰

Özal’ın Kültür Politikası Olarak Liberal Muhafazakâr Siyaset

1980’lerin mega değişimlere sahne olan konjonktürünü kültür savaşı ekseninde ele alan çalışmamız, son olarak bu döneme damga vuran ANAP lideri ve Başbakan Özal’ın tarz-ı siyasetine yönelecektir.

⁵⁶ Lüküslü, 2009, 117-120.

⁵⁷ Sarıoğlu, 2008, 1007-1008.

⁵⁸ Turgut, 1986, 320.

⁵⁹ Mater, 1989, 442.

⁶⁰ Soyata, 1987, 140-141.

Cumhuriyet sonrası Türk siyasi tarihinde iktisadi ve politik temelleriyle bütünlüklü bir çerçevede liberalizmi uygulamaya çalışan ilk lider Özal olmuştur. Liberal kapitalizm ekseninde politikalar, 1980'lerde ilk olarak Özal'ın bürokrat olarak başında bulunduğu 24 Ocak Kararları'yla hayata geçer. ANAP'lı iktidar dönemlerinde bu yöndeki politikalara hız veren Özal, kavram olarak "liberalizm"i kullanmamaya özen gösterir. Bu çerçevede Özal'ın "serbest piyasa ekonomisi", "teşebbüs özgürlüğü" gibi daha soft terminolojilere yöneldiği görülür. Bunun temel nedeni olarak, kulturkampf hattında Türk sağının Batı menşeli ideolojilere yönelik istikrarlı ve rutin mesafesi öne çıkar. Bu anlamda Özal, sonu "izm" ile biten diğer ideolojilerde yer aldığı gibi, liberalizmin de Türk sağının muhayyilesinde "kökü dışarıda" bir ideoloji olarak tanımlanma potansiyelini dikkate alır.⁶¹ Nitekim ANAP'lı iktidar zamanlarında Özal, geleneksel-muhafazakâr tabakaların uzun dönemler massetmekte zorlandıkları meselelere yönelik bu eklektik tarz-ı siyaseti devreye sokar.

Örneğin Cumhuriyet'in Batılılaşma programının nihai hedefi halindeki "modernite"yi, daha somut ve gündelik yaşamla iç içe bir düzeyde "teknoloji" olarak tanımlar.⁶² Bu çerçevedeki soft siyaset teknikleri, özellikle Kemalist tapıncın ilahlaştırdığı Atatürk'e yönelik kültür politikalarında etkisini gösterir. Nitekim Atatürk'ün aşklarını merkeze alan ve bir insan olarak telakki eden film önerisi ve 10 Kasım'ı bir yas günü halinden çıkarma girişimleriyle de kendisini gösterir. Dahası Özal, eşi Semra Özal'la birlikte 10 Kasım günleri gece kulüplerine giderek, bu girişimini pratiğe döker. Benzer olarak bir yandan üniversitelerde başörtüsü serbestliği ve İmam Hatip Lisesi çıkışlılara üniversite hakkı yönünde muhafazakârlığı gözeten politikalara yön verirken; öte yandan uydu bağlantılar aracılığıyla ero-porno filmlerinin geleneksel hanelere ulaşma trendine özgürlük maslahatıyla yaklaşır.⁶³

Diğer taraftan Özal, muhafazakâr milliyetçi tabanın modernleşmenin erken evrelerinden itibaren karşılaştığı çıkmazlarda da bu eklektik siyaset tekniğine başvurur. İstikrarlı ve yüksek büyüme vadeden popülist ekonomik programlarıyla Özal, milliyetçiliği iktisadi liberalizmle bağlantılandırır. Bu çerçevede Batılılaşmış seçkin kesimlere karşı geleneksel muhafazakâr toplumun duyduğu ezikliğin telafisi olarak, popüler ekonomik programlarını işaret eder. Aynı zamanda Batı karşısında da asırları aşan bu eziklik duygusunun telafisinde aynı tekniklere başvurmaya çalışır. Bu çerçevedeki bir konuşmasında "Birinci Sanayi Devrimi'ni kaçırdık" sözleriyle Batı karşısındaki gerileşimizi özetleyen Özal, kurtuluş yolu olarak liberal iktisadi politikaları işaret eder.⁶⁴ Özal, bu konuyla ilgili bir diğer teşhisinde Weberyen Protestan etiği ve kapitalizm arasındaki ilişkilere başvurur. Ona göre, "Katı ve fanatik dinler gelişmeye kapalı oluyor. Bu nedenle ülkelerin gelişmesi daha yavaş gidiyor. Halbuki hoşgörülülük, yumuşak ve gelişmeye açık dinler ülkelerin kalkınma, gelişme düzeyini de olumlu etkiliyor. Biz de gelişmeye açık olmalıyız. Katı ve bağnaz olmamalıyız."⁶⁵ Bu açıdan Protestanlığın hâkim olduğu coğrafyalarda yer aldığı gibi, esnek muhafazakâr değerlerin liberal iktisadi düzenin işleyişinde kritik değerine vurgu yapar.

Son olarak Özal'ın iktisadi liberalizm ve muhafazakârlığın taşıdığı aidiyet bilincini telif eden programına Neo-Osmanlıcı yönelimlerinde de rastlanır. 80'ler Türkiye'sinin ana akım gündeminde yer alan iki meseleyi Özal, Osmanlı'nın emperyal siyaset mirası ve tekniğine başvurarak anlamlandırır. Bunlardan ilkinin, ulusal kimlik krizi olarak temayüz eden ve toplumsal aidiyet biçimlerini tartışmaya açan "Kürt sorunu" oluşturur. İkincisini ise, Bulgar devletinin baskı ve asimilasyon politikalarıyla ana vatan Türkiye'ye yönelen Bulgaristan Türkleri meselesidir.⁶⁶ Takip eden yıllarda Yugoslavya ve Sovyetler'in dağılma süreci, Özal'ın Osmanlıcı emperyal geçmişten taşınan özgüven ve yayılmacı siyasetine derinlik katar. Bu çerçevede gerek iç politikadaki sıkışmışlık, gerekse Balkanlar ve Kafkasya'da ortaya çıkan boşluğun değerlendirilmesinde Özal'ın neo-Osmanlıcı nostaljiye yöneldiği görülür. Nitekim Özal, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile birlik meselesindeki heyecanını, 1 Eylül 1991'de TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada şöyle dile getirir: "Bu fırsatı tepmeyin. Bu fırsat, dört yüz yıldan beri ilk kez geliyor"⁶⁷ Öyle

⁶¹ Duman, 2010, 252.

⁶² Sezal ve Dağı, 2003, 153.

⁶³ Gökmen, 1992, 14-15.

⁶⁴ Mert, 2007, 72-73.

⁶⁵ Tokatlı, 1999, 93.

⁶⁶ Çalış, 2001, 113.

⁶⁷ Gökmen, 1992, 13.

ki gelecek projeksiyonunda Özal, 21. Yüzyılın “Türk asrı”na kapı aralayacak yepyeni fırsatlar sunduğuna işaret eder.

Sonuç

Bu çalışma boyunca kültür savaşının 12 Eylül sonrası devlet politikalarıyla taşındığı yeni mecralar ve anlamlara odaklandık. Kültür savaşının “Soğuk Savaş” dönemi boyunca Türkiye sathındaki ana izdüşümleri, resmi makamlar ve Türk sağının ortaklaştığı “anti-komünizm” politikalarında yer bulur. Bu anlamda Türk sağının “anti-komünizm” söyleminin dönem boyunca eriştiği hegemonik statü, özellikle devlet kurumları ve kitle dünyasının bütünleşmesiyle açığa çıkar. Diğer taraftan soğuk savaş perdesi boyunca toplumsal dünyanın marjlarında yer alan sol hareketleri kültür savaşı ekseninde mobilize kılan söylem ise, “faşizan-gerici güçler”e karşı verilen mücadeledir. Ancak farklı ideolojik ve toplumsal cereyanlar arasındaki bu mücadele hattı, 1970’lerin özellikle ikinci yarısına geldiğimizde kolektif şiddet eylemleri seviyelerine sızır. Bu andan itibaren yaşanan çatışmalı kaotik ortam, 12 Eylül kurmaylarının darbeyle ilgili temel gerekçelerinin başında yer alır.

Darbe sonrası restorasyon politikaları çerçevesinde ilk olarak, önceki dönemin örgütlü güçlerinin kamusal alandan “izolasyonu” yer alır. Bu kapsamda sağ ve sol ideolojik kamplardan birçok dernek, örgüt kapatılmış, lider kadrolarına siyaset yasağı getirilmiştir. Yeni dönemde toplumsal ve ideolojik bir meşruiyet alanı olarak, öncelikle “Atatürkçülük” doktrini ve ilkeleri yerini alır. Ancak Kemalizme dönük heyecanlar, bürokratik kadrolarla sınırlı ve sivil toplumsal dünyada zayıf bir görüntü çizer. Bu andan itibaren 12 Eylül’ün kültür merkezli politikaları, bünyesine yeni söylem ve cereyanların dâhil olduğu bir dönüşümüne sahne olur. Aydınlar Ocağı bünyesinde milliyetçi-muhafazakâr muhayyileden devşirilen Türk-İslam Sentezi, bu arayış ve dönüşümlerin cisimleştiği bir kamusal doktrin olarak öne çıkar. 12 Eylül kurmaylarının toplumsal meşruiyete kavuşma ve rıza üretiminde sıklıkla başvurduğu Türk-İslam Sentezi, aynı zamanda sola karşı verilen kültür savaşının istikrarını sürdürmesi arzularını da karşılar.

Bu anlamda Türk-İslam Sentezi etrafında gelişen kültür savaşının yöneldiği adresler, “Türklük ve İslamlık dışı odaklar” halindedir. Öte yandan sağ siyaset ve ideolojik yelpazeden birçok hareket, peyderpey dernekleşme ve örgütlenme düzeyinde Türk-İslam Sentezi’yle açılan imkân alanlarından yararlanır. 1987 Referandumu sonrası ise, yasaklı karizmatik liderlerin dönüşüyle bu hareketliliğin partileşme ayağı da tamamlanır. Dolayısıyla “irtica”, “aşırı milliyetçilik” gibi temalar, 12 Eylül’ün erken dönem yöneldiği Kemalist doktrinde yer alsada, süreç ilerledikçe kültür savaşı, Soğuk Savaş dönemi rutinleri üzerinden ilerler. Bir diğer deyişle kültür savaşı, Türk sağını uzun dönemler sola karşı bütünleştiren “anti-komünizm” hattına çekilir.

Kaynakça

- Akın, M. H. (2021). Türk Sağı Siyaset ve Sosyoloji Yazıları. Ankara: Türkiye Notları.
- Aktürk, Ş. (2012). Etnik Kategori ve Milliyetçilik. *Doğu-Batı*, 38, 23-53.
- Alper, E., Göral Ö. S. (2017). Aydınlar Ocağı. Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde* (6. Baskı. Cilt. 5, s. 583-589). İstanbul: İletişim.
- Aydınlar Ocağı’nın Görüşü: Türkiye’nin Bugünkü Meseleleri. (1973). İstanbul: Garanti Matbaası.
- Barlas, M. (1996). Turgut Özal’ın Anıları. İstanbul: Sabah
- Belge, M. (1992). 12 Yıl Sonra 12 Eylül. İstanbul: Birikim.
- Berend, I. T. (2013). *Case Studies on Modern European Economy*. USA: Routledge, USA.
- Bora, T. (2018). *Zamanın Kelimeleri: Yeni Türkiye’nin Siyasi Dili*. İstanbul: Birikim.
- Bora, T., Can., K. (1991). *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket*. İstanbul: İletişim.
- Cemal, H. (1990). *Özal Hikâyesi*. Ankara: Bilgi.
- Copeaux, E. (1998). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. Ali Berktaş (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Çalış, Ş. H. (2001). *Hayalet Bilimi ve Hayali Kimlikler Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar*. Konya: Çizgi.
- Dellaloğlu, B. F. (2020). *Poetik ve Politik: Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*. İstanbul: Timaş.
- Duman, M. Z. (2010). *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*. Ankara: Kadim.
- Dursun, D. (2005). *12 Eylül Darbesi Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*. İstanbul: Şehir.
- Evren, K. (1981). *12 Eylül 1980-12 Eylül 1981 Arasında Türkiye*.
- Evren, K. (2000) *Seçme Konuşmalar (12 Eylül 1980- 6 Kasım 1989)*. İstanbul: Doğan
- Gökmen, Y. (1992). *Özal Sendromu*. Ankara: Verso.
- Grigoriadis J. N., Grigoriadis, T. N. (2018). The political economy of Kulturkampf: evidence from imperial Prussia and republican Turkey. *Constitutional Political Economy*, 29, 343-344.
- Gürpınar, D. (2016). *Kültür Savaşları*, İstanbul: Liber Plus.
- Güvenç B., Şaylan G., Tekeli İ., Turan Ş. (1994). *Türk-İslam Sentezi* (2. Baskı). İstanbul: Sarmal.
- Hanioğlu, Ş. (2017, 30 Temmuz). İki Türkiye Nasıl Ayrıştı ve Kutuplaştı. www.sabah.com.tr
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul: Aydınlar Ocağı.
- Kalaycıoğlu, E. (2022). *Kemalizm ve Post-Kemalizm Ayrışmasında Türkiye’de Siyaset Bilimi*. İlker Aytürk, Berk Esen (Ed.). *Post-Post Kemalizm içinde* (s. 51-96). İstanbul: İletişim.
- Kepek, Y. (1987). *12 Eylül’ün Ekonomi Politikası ve Sosyal Demokrasi*. Ankara: V.
- Laclau, E. (2012). *Evensellik, Kimlik ve Özgürleşme*. Ertuğrul Başer (Çev.). İstanbul: Birikim.
- Lüküslü, D. (2009). *Türkiye’de Gençlik Miti, 1980 Sonrası Türkiye Gençliği*. İstanbul: İletişim.
- Mater, O. T. (1989). *Devrimci Yol Savunması 12 Eylül Öncesi ve Sonrası*. Ankara: Simge.

- Mert, N. (2007). Merkez Sağın Kısa Tarihi. İstanbul: Selis.
- Okuyan, Y. (2010). O Yıllar: 12 Eylül'den Anılar, Mektuplar ve Belgeler. İstanbul: Doğan Kitap.
- Rodriguez, J. A. (1999). City Against Suburb: The Culture Wars in an American Metropolis, London: Praeger.
- Sarioğlu, S. (2008). 12 Eylül Sonrası Devrimci Sosyalist Hareket Üzerine. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol içinde (2. Baskı, s. 1004-1030). İstanbul: İletişim.
- Sezal İ., Dağı, İ. (2003). Kim Bu Özal? Siyaset, İktisat, Zihniyet. İstanbul: Boyut.
- Soyata, M. T. (1987) Yok Aslında Birbirinizden Farkınız, Türkiye'de 'AlaturkaAmerikan Partiler, Politikacılar ve İktidarlar. İstanbul: Uğur.
- Sunar, L., Kaya Y. (2014). Toplumsal Yaşamda Değerler: Modernleşme, Muhafazakârlaşma ve Kutuplaşma. Lütfi Sunar (Ed.). Türkiye'de Toplumsal Değişim içinde (2. Baskı, s. 327-360) Ankara: Nobel.
- Taşkın, Y. (2017). Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslam Sentezi, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde (6. Baskı. Cilt. 5, s. 381-383). İstanbul: İletişim.
- Taşkın, Y. (2019). Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya, İstanbul: İletişim
- Tokatlı, O. (1999). Kırmızı Plakalar: Türkiye'nin Özallı Yılları. İstanbul: Doğan.
- Tuğal, C. (2016). Türk Modelinin Çöküşü. Osman Akınhay (Çev.). İstanbul: Agora.
- Turgut, H. (1986). 12 Eylül Partileri. İstanbul: ABC Ajansı.
- Uğurtekin, L. (1993). 12 Eylül ve Ülkücü Hareket. İstanbul: Kamer.
- Weir, T. H. (2018). Introduction: Comparing nineteenth- and twentieth-century culture wars. Journal of Contemporary History, 53:3, 489–502.
- Yalman, N. (2017). On Cultural Revolutions: Observations On Myth and History in Turkey. Germany: Goody Lecture.
- Yavuz, M. H. (2011). Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam. Leman Adalı (Çev.). İstanbul: Kitap.
- Yıldız, H. D. (1988). Kültür Yozlaşmasına Karşı Alınacak Tedbirler. Yeni Bir Yüzyıla Girerken Türk-İslam Sentezi Görüşünde Meselelerimiz içinde. (s. 129-132). İstanbul: Aydınlar Ocağı.

Aynı Mekânda Farklılıklar: Muğla’da Yalnız Yaşlanma, Kadınlık ve Covid-19 Deneyimlerinin Yurttaşlık Bağlamında Değerlendirilmesi*

Differences in the Same Place: Evaluation of Aging Alone, Femininity and Covid-19 Experiences in Muğla Within the Context of Citizenship

Araştırma Makalesi – Research Article

Vefa Saygın ÖĞÜTLE

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
vsogutle@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-0596-2842

Duygu SARIMURATOĞLU

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD,
dyg.gdd@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-2065-6811

Öz

TÜBİTAK ARDEB 1001 Programı kapsamında desteklenen “Yaşlılıkta Baş Etme Stratejileri: Covid-19 Sürecinde Yalnız Kadınlık Deneyimleri” isimli projede yalnız yaşlanmanın kadınlaşmasından yola çıkmış, çok mevkili saha araştırması yöntemi kullanılarak elde edilen bulgular kesişimsel bir perspektifle analiz edilmiştir. Söz konusu çok mevkili saha araştırmasının Muğla ayağına odaklanan bu makalede, Muğla’da ikamet etmekte olan toplamda 15 yalnız yaşayan yaşlı kadın (9’u Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, 6’sı Britanya vatandaşı) ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler sonucunda Covid-19 pandemisi sürecinde ortaya çıkan aynı mekânda farklılaşan deneyimlerin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Muğla sahasının projenin diğer iki ayağını oluşturan kentlere (Gaziantep ve Zonguldak) oranla sınıfsal açıdan daha heterojen bir örüntü sergilediği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Muğla’da yaşayan yerli kadınların kendi içinde Muğla’da doğup büyüyen ve hareketli kesim olmak üzere ikiye ayrıldığı, bu iki grubun destek mekanizmaları açısından benzerlik gösterebilmekle birlikte bilhassa kültürel sermaye bakımından ayrıştığı, Britanyalı kadınların ise iki gruptan da farklı olarak bireyci değerler taşıdığı, kültürel sermaye açısından hareketli kesime benzemekle birlikte sosyal çevrelerinden görece kopuk bir şekilde yaşadıkları, bu makaleye konu temel bulgulardır.

Anahtar Kelimeler: Yaşlanma, Toplumsal Cinsiyet, Yalnızlık, Covid-19, Yurttaşlık

Abstract

In the project titled “Coping Strategies in Aging: Experiences of Lonely Femininity in the Covid-19 Process” supported within the scope of TÜBİTAK ARDEB 1001 Program, the findings obtained using the multi-site field research method were analyzed with an intersectional perspective, based on the feminization of aging alone. In this article, which focuses on the Muğla section of the multi-site field research, in-depth interviews were conducted with a total of 15 lonely elderly women (9 Turkish citizens, 6 British citizens) residing in Muğla. As a result, it is aimed to analyze the differing experiences in the same place that emerged during the Covid-19 pandemic process. It has been determined that the Muğla field exhibits a more heterogeneous pattern in terms of class compared to the cities (Gaziantep and Zonguldak) that constitute the other two sections of the project. In this context, the main findings that are the subject of this article are as follows: It has been observed that the local women living in Muğla are divided into two groups as those born and raised in Muğla and the mobile part. In addition, it has been revealed that British women, unlike the other two groups, have individualistic values and although they are similar to the active section in terms of cultural capital, they live relatively disconnected from their social environment.

Keywords: Aging, Gender, Loneliness, Covid-19, Citizenship

* Bu makale, TÜBİTAK ARDEB 1001 Programı kapsamında desteklenmiş olan 120K494 no.lu projeden türetilmiştir. Sunulan bulgu ve veriler, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu’ndan 17.06.2020 tarihinde 114 karar no ile araştırmanın uygulanabilirliği konusunda bilimsel araştırmalar etiği açısından bir sakınca olmadığına dair onay alınmıştır.

Giriş

Küresel çapta etkili olan Covid-19 virüsü her yaştan insanı endişeye sürüklemiştir. Virüsü etkisiz hale getirebilecek bir ilacın olmayışı, aşı çalışmalarının sonuç verip vermeyeceğinin bilinmemesi ve buna eşlik eden ölüm korkusu pandeminin gidişatına ilişkin bir belirsizlik ortamı yaratmış, bu durum geleceğe dönük kaygıları daha da artırmıştır. Öte yandan, salgından en çok etkilenenlerin yaşlılar (65+) ve kronik hastalıklara sahip kişiler olduğu, en yüksek ölüm oranlarının da yine bu gruplarda görüldüğü Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi kuruluşlar tarafından vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu grupların korunma önceliğine alınması gerektiği belirtilmiştir. Türkiye’de de buna uygun olarak ilk kısıtlamalar, yani evden çıkma yasakları “hayat eve sığar” sloganıyla birlikte özellikle de 65 yaş ve üstü bireylere uygulanmaya başlamıştır. Fakat söz konusu kısıtlamalar yaşlı bireylerin korunmasına yönelik olsa da beraberinde çeşitli olumsuzlukları da getirmiştir. Bu olumsuzlukların bireyleri ne şekilde etkilediği ise toplumsal uzam, yaş, toplumsal cinsiyet, mekân ve yurttaşlık bağlamında çoklu ve hatta kesişimsel bir sarmal etrafında değerlendirilebilir. Ercan ve Arıcı, yaşlıların yaşadıkları kentin, sosyo-ekonomik durumlarının, inanç düzeylerinin, eğitim seviyelerinin ve yalnızlık düzeylerinin pandemi deneyimlerini etkilediğini, en çok da sosyo-ekonomik ve eğitim düzeyleri düşük yaşlıların pandemiden olumsuz anlamda etkilendiğini ortaya koymuştur.¹ Yaşlı nüfusun virüs karşısında daha kırılğan olduğunu kabul etmekle birlikte Dhama vd., bulaşa karşı önlemlerin söz konusu nüfusun sağlık, beslenme, psikolojik ve zihinsel iyilik haline odaklanmasını, sosyal izolasyonun yerine fiziksel izolasyonun desteklenmesini önermişlerdir.² İlâveten yaşlı bireylerin yanı sıra kadınların ve göçmenlerin de pandemiden en çok etkilenen kesim olduğu vurgulanmıştır.³

TÜBİTAK’ın “Covid-19 ve Toplum: Salgının Sosyal, Beşeri ve Ekonomik Etkileri, Sorunlar ve Çözümler” çağrısına binaen yaptığımız başvurunun olumlu sonuçlanmasıyla birlikte hayata geçirdiğimiz Prof. Dr. Vefa Saygın Öğütü’nin yürütücüsü olduğu bu TÜBİTAK destekli 1001 projesinin saha araştırmasında Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi’nde araştırma görevlisi olan Funda Sönmez Öğütü, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi’nin doktora öğrencileri olan Duygu Sarımuratoğlu ve Hilal Sevlü yer almıştır. 120K494 no.lu TÜBİTAK projesi kapsamında Gaziantep, Muğla ve Zonguldak illerinde çok mevkili nitel saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu’ndan 17.06.2020 tarihinde 114 karar no.lu belge ile araştırmanın uygulanabilirliği konusunda bilimsel araştırmalar etiği açısından bir sakınca olmadığına dair onay alınmıştır. 2020 senesinde pandeminin görece erken bir aşamasında Ağustos ve Ekim aylarında bu üç ilde 65 yaş ve üstü toplam 45 yalnız yaşayan kadın ile derinlemesine görüşmeler ve gözlemler yapılmıştır. Derinlemesine görüşmeye başlamadan önce katılımcılara araştırma hakkında bilgi verilmiş ve kendilerinden onam alınmıştır. Araştırmada çeşitli coğrafi konumlar, sosyal ağlar ve çoklu konumlar bulunduğu için çok mevkili saha araştırması tercih edilmiştir. Böylelikle çoklu konumların kesişimselliğine dair verilere ulaşılmıştır. Kesişimsellik kavramı bireysel kimlik ve sosyal eşitsizlik süreçlerinin karmaşıklığının tek bir çerçeveden anlaşılamayacağına; sınıf, etnisite, milliyet ve yaş gibi tüm kategorilerin birlikte inşa olduğuna yani onların ilişki kurulumuna sosyal, tarihsel ve sembolik unsurları dikkate alarak gönderme yapar.⁴ Kesişimsellik yaklaşımı ve ilişki kurulumu yaşlanmayı çoklu konumlar perspektifiyle birlikte ele aldığı ve yaşlanmanın bir son nokta olmadığı yani yaşam boyu karakterine vurgu yaptığı için önem arz eder. Bu da yaşlanma sürecinin heterojen niteliğini öne çıkarır.

Araştırmamız kapsamında Gaziantep, Muğla ve Zonguldak kentlerinde yalnız yaşayan yaşlı kadınların pandemiye, yaşlılığa, yalnızlığa, kente, kamusal ve özel hizmetlere dair tutumlarına ilişkin bilgiler elde edilmiştir. Projemizin geneline baktığımızda bu çalışmada yalnızlık deneyimi, göçmenlik deneyimi ve Covid-19 deneyimi olmak üzere üç temel temanın olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra, pandemiyle birlikte yalnızlığın (sosyal etkileşimi sürdürmeyi sağlayan rutinlerin bozulması, yakınların evlerine gelmekten, onlarla yüz yüze iletişim kurmaktan kaçınılması sonucunda) yapayalnızlaşmaya dönüştüğü fakat yaşlı kadınlar homojen bir grup olmadığı için bunun farklı şekillerde deneyimlendiği, bir sembolik şiddet formu olarak korkunun içselleştirildiği (sağlık sorunu

¹ Ercan ve Arıcı, 2020.

² Dhama vd., 2020.

³ OECD, 2020; Jr. Settersten vd., 2020.

⁴ Prins, 2006, 279.

yaşasa da pandemi döneminde hastaneye gitmekten kaçınma, rutin sağlık kontrollerini aylarca erteleme, sokağa çıkma yasağı kalksa da evden çıkmamaya devam etme vs.), anlamlı bulgular olarak öne çıkmaktadır.

Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri yaşlı ve dul olmayı karşımıza yalnız yaşamak ile bağlantılı bir tablo olarak çıkarır. Yaşlılıkta yalnızlığın bir kadın deneyimine dönüşmesinin temel nedenleri, eşin vefatından ya da eşten boşandıktan sonra yeni bir evlilik yapmanın toplumsal cinsiyet rollerinden ötürü erkeklere oranla kadınlar için daha zor olması ve bunun yanı sıra kadınların yaşam sürelerinin erkeklerden daha uzun olmasıdır. Gelir durumu gibi faktörlerle birlikte bakıldığında yaşlılıkta medeni durumun salt demografik bir göstere olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla medeni durum, ileri yaşlarda özellikle de kadınlar açısından eşitsizlikleri derinleştiren, görünür kılan bir değişken olarak değerlendirilebilir.⁵ Bu noktada kadınların yalnızlıkla ve pandemiyle baş etme stratejileri de farklılaşmaktadır. Bu makalede, özellikle toplumsal uzamdaki konum, mekân, toplumsal cinsiyet, yaş, sınıf, toplumun yapısı, toplumsal ilişkiler ve yurttaşlık faktörlerinin pandemi deneyimi üzerine etkisi incelenecektir. Yaşlı göçmenleri konu edinen bir çalışmada Fokkema ve Ciobanu, yaşlı göçmenlerin göç ettikleri ülkedeki göçmen olmayan akrabalarıyla karşılaştırılması gerektiğini zira bunun hem yaşlı hem de göçmen olma kümesi ile yaşlı ve yerli olma kümesinin karşılaştırılmasında elverişli olabileceğini ifade etmişlerdir.⁶ Kısaca bu çalışmayla hem Türkiye vatandaşı hem de Britanyalı göçmenler ile derinlemesine görüşmeler neticesinde elde edilen verilerden yola çıkarak Covid-19 sürecinde aynı mekânda ortaya çıkan farklı deneyimleri serimlemek hedeflenmiştir.

Muğla’da Yerli Kadın-Britanyalı Kadın Olmak

Doğum ülkesi ve cinsiyete göre yurt dışı doğumlu yaşlı nüfusa ait verilere bakıldığında Bulgaristan, Kuzey Makedonya, Irak, Yunanistan ve Suriye’den sonra Türkiye’de yaşayan yaşlı nüfusun en fazla Birleşik Krallık’tan olduğu, Britanyalı 9890 bireyin Türkiye’de yaşadığı ve bunun 5313’ünün kadın olduğu anlaşılmaktadır.⁷ Türkiye’nin en önemli turizm kentlerinden birisi olarak bilinen Muğla’nın turistik karakterinin yol açtığı önemli bir özelliği de yüksek oranda göç almasıdır. Göç verileri incelendiğinde bunun önemli bir parçasını Avrupalı göçünün oluşturduğu görülmektedir. TÜİK’in 2018 ve 2019 yılları Nüfus ve Göç verilerine bakıldığında Muğla’nın İzmir’den sonra Ege Bölgesinin kıyı şeridindeki en çok uluslararası göç alan kenti olduğu görülmektedir.⁸ Özellikle de Güney Batı Ege, Britanyalılar için en cazip göç bölgelerinden birisini oluşturmaktadır.⁹ Bu göçün niteliği literatürde daha çok emekli göçü, konfor göçü, daha genel bir tabirle *yaşam tarzı göçü* olarak adlandırılmaktadır.¹⁰ 14 Mart 2005’te Anayasa Mahkemesi yabancılara mülk satışının önündeki engelleri kaldıran hükmünü iptal etmiştir, 29 Aralık 2005’te ise yabancılara mülk satışının sınırlarının belirlendiği kanun taslağı yasalaşmıştır. Türkiye’de özellikle de İstanbul, Antalya, İzmir ve Muğla gibi metropol, turistik, kıyı şehri olma özelliği gösteren yerler talep görmüştür ve buralarda da en çok Almanya, Britanya ve Hollanda gibi ülkelerden genellikle de önce tatil yapmak ya da gezmek için gelen vatandaşlar mülk edinmişlerdir.¹¹ Akdeniz’in ılıman iklim koşullarının yanında düşük yaşam maliyetiyle hayatı sürdürme, yüksek kaliteli sağlık hizmetleri alabilme gibi unsurlar refah göçü ya da yaşam tarzı göçüyle ilişkilendirilebilir.¹² Dolayısıyla Türkiye’de yerleşik olarak yaşayan yabancıların Muğla’yı seçme nedenleri yaşam tarzı göçüyle bağlantılandırılabilir.

Projemiz kapsamında aynı mekândaki farklılıkları öne çıkarmak adına Muğla’da yaşayan hem yerli hem de yabancı 65 yaş ve üstü yalnız yaşayan 9’u Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, 6’sı Britanya vatandaşı olmak üzere toplam 15 kadın katılımcıyla görüşülmüştür, mevzu bahis katılımcılardan yerli olanlar K16, K17, K18, K19, K20, K23, K24, K28 ve K29; Britanyalı olanlar ise K21, K22, K25, K26, K27 ve K30 şeklinde kodlanmıştır. Derinlemesine görüşmelerin gerçekleştirildiği sahalarda Muğla sahasının diğer sahalara oranla daha heterojen bir görüntü sergilediği gözlenmiştir. Araştırma

⁵ Arun ve Karademir-Arun, 2011, 1519-1520; Arun, 2013, 892; Beal, 2006, 797.

⁶ Fokkema ve Ciobanu, 2021, 292.

⁷ TÜİK, 2021.

⁸ TÜİK, 2022.

⁹ Ertuğrul, 2016, 481.

¹⁰ Tamer-Görer, 2014, 208-209.

¹¹ Mutluer ve Südaş, 2005, 47-48.

¹² Südaş ve Mutluer, 2010, 32.

sahasında Ula, Marmaris, Köyceğiz ilçeleri arasında kalan köy ve beldelere (Kızılağaç, Akyaka, Gökova, Ataköy, Çıtlık, Akçapınar, Esentepe, Dalyan, Köyceğiz vs.) yerleşmiş katılımcılar yer almıştır. Saha çalışmasının ardından, yerli kadınların kendi içerisinde “Muğla’da doğup büyüyenler” ve “Muğla’ya sonradan gelenler” olmak üzere ikiye ayrıldığı belirlenmiş ve bunun da ilave ayrımlar yarattığı görülmüştür. Yaşanılan mekân ortak olsa da kadınların yurttaşlık konumları, geçimleri, eğitim durumları, ikamet ettikleri konutları, Muğla’da ikamet süreleri, sağlık durumları, dil sorunu yaşayıp yaşamadıkları, aile ve sosyal çevre ile kurulan ilişkileri bağlamında hem gündelik hayat ve yalnızlık deneyimlerinin hem de Covid-19 ile baş etme stratejilerinin birbirinden farklılaştığı ortaya çıkmıştır. Bunu kısaca göçmenlik ve yurttaşlık konumu sebebiyle gündelik hayat deneyimlerinin farklılaşması şeklinde ifade etmek de mümkündür. En belirgin ayırım aile ve sosyal çevre ile kurulan etkileşimlerde kendisini göstermektedir. Aynı mekânda, yerli kadınlar aile ve çevreyle daha duyu yoğun etkileşim örüntülerine sahipken Britanyalı kadınlar çevreleriyle genellikle asgari düzeyde ve pragmatik ilişki kurma eğilimindedirler. Nitekim gündelik temel ihtiyaçlarını (market alışverişi, banka işlemleri vs.) karşılamak için Britanyalıların arkadaşlarından yardım alması ya da muhtardan izin alarak işlerini kendilerinin halletmeleri yahut para karşılığında hizmet satın almaları, buna karşın yerli kadınların çoğunlukla ailelerinden ve çevrelerinden destek almaları bunun göstergesidir. Öte yandan, katılımcıların çocuklarının olup olmaması, onlara yakın olup olmamaları da pandemi deneyimini birbirinden farklı kılan etkenler arasındadır. Covid-19 sürecinde Britanyalı kadınların çocuklarından uzakta olmaları hepsi için ortak bir deneyimdir, kurdukları komşuluk ve arkadaşlık ilişkilerinin ise tam anlamıyla bir sürekliliğinin olmadığı gözlemlenmiştir.

Yerli/Göçmen Olma Özelinde Geçim, Konut Koşulları ve Refah

Genel tabloya bakıldığında kadınların temel geçim kaynakları her ay hesaplarına düzenli yatan emekli maaşları olsa da bu kaynağın nereden ve ne kadar geldiğine bağlı olarak refah durumlarının farklılık gösterdiği görülmüştür. Nitekim Britanyalı ve yerli katılımcılar arasında özellikle de bazı örneklerde döviz kuru sebebiyle gelir seviyesi noktasında ciddi farklar söz konusudur. Muğla’nın yerlisi olup genellikle köyde doğup büyüyen katılımcılar ile hem Britanyalı kadınların bazıları hem de Muğla’ya sonradan gelen kadınlar arasında ekonomik ve kültürel sermaye açısından yine belirgin farklar olduğu ifade edilebilir. Muğla’nın yerlisi olup köyde yaşayan katılımcılar daha ziyade alt sınıfa mensup kimselerdir, Muğla’ya daha sonra yazlık amaçlı ya da mevsimlik gelen kadınlar (hareketli grup) ise orta ya da alt-orta sınıfa mensuptur. Daha önce de belirtildiği gibi yerli kadınlarda da geçim, emekli maaş yoluyla sağlanmaktadır fakat emekli maaşın oranı (1.500-5.000 TL) bu grup arasında farklılaşmaktadır. Kadınların sahip oldukları eğitim seviyesi, geliri belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Yerli kadınların eğitim durumları ve meslekleri/işgücüne katılımları şu şekildedir: Muğla’da doğup büyüyen katılımcıların 4’ü ilkökul mezunudur, 1’i okuma-yazma bilmektedir. İlkokul mezunu olan 1 katılımcının dışında (otelde kat görevliliği) diğerlerinin ücretli bir işte çalışma deneyimi olmamıştır. Ücretli bir işte çalışma deneyimi olmayan katılımcıların görünmeyen hane içi ve hane dışı emekleri (ev hanımlığı, tarlada çalışmak ve teknede balıkçılık yapmak) söz konusudur. Muğla’ya iç göçle gelen katılımcıların lise ya da önlisans mezunu olduğu görülmüştür. Lise mezunu olan katılımcılardan birisi hastanede halkla ilişkiler uzmanı olarak, diğeri ise radyoloji teknisyeni olarak görev yapmıştır. Önlisans mezunu olan katılımcılardan biri laboratuvar teknikerliği, diğeri sınıf öğretmenliği mesleklerini icra etmişlerdir. Önlisans ya da lise mezunu olan kadınların gelir seviyelerinin diğeri yerli kadınlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Projede yer alan Britanyalı katılımcılar İngiliz ve İskoçlardan oluşmuştur, söz konusu katılımcıların mezuniyet dereceleri de birbirinden farklıdır. Her biri ücretli bir işte çalışmış ve bu şekilde emekli olmuşlardır. Bunun dışında ek bir gelir kaynaklarının bulunmadığını ifade etmişlerdir. Britanyalı katılımcılardan 3’ü lisans, 1’i ise meslek yüksek okulu mezunudur. Kalan 2 katılımcıdan 1’i kilise okulunda eğitim görmüş ancak 14 yaşında eğitimini yarıda bırakmıştır, diğeri ise okuldan daha erken yaşta ayrıldığını belirtmiştir. Kadınların çalıştıkları ücretli işlerin neler olduğuna bakarsak lisans derecesi olan katılımcıların çiçekçilik, dekorasyon koordinatörlüğü ve hemşirelik gibi meslek alanlarında çalıştıkları; meslek yüksek okul derecesine sahip olan katılımcının muhasebecilik yaptığı; kilise okulundan 14 yaşında ayrılan katılımcının garsonluk ve işletmecilik tecrübesinin bulunduğu; diğeri katılımcının ise bir banka müdürünün yanında sekreter olarak çalıştığı görülmüştür. Britanyalı kadınların hepsi çalıştıkları ücretli işten sonra almaya hak kazandıkları emekli maaşlarıyla geçimlerini

sağlamaktadır ve refah düzeylerinin temel belirleyicisi de bu maaştır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan katılımcılarda ise Muğla yerlilerinin eşten kalan emekli maaşla geçinmesine karşılık, sonradan yerleşenlerin kendi emekli maaşlarına sahip oldukları görülmektedir. Kimi özel durumlarda, eşten kalan emekli maaşının katılımcının kendi emekli maaşına eklendiği örnekler de söz konusudur. Son olarak, boşanan katılımcılar da çalıştıkları ücretli işten elde ettikleri emekli maaşı ile geçimlerini sağlamaktadırlar. Dolayısıyla, geçim konusunun son derece heterojen bir özellik gösterdiği, Britanya ve Türkiye vatandaşları arasında da özellikle bu konuda bir ayrım olduğu net bir şekilde görülebilmektedir. İlk döviz etkisi (maaşını pound cinsinden alanlar için), Avrupa’da sınıfsal olarak Türkiye’dekine nazaran daha alt bir konumda olduklarının düşünülebileceği bir kesimin Türkiye’de sınıfsal olarak daha üst bir tabakaya yerleşmesine neden olmuştur. Bu durum yaşam tarzı göçüyle doğrudan ilişkilendirilebilir. Muğla’nın yerlisi olan ve genellikle köyde doğup büyüyen katılımcılar ile diğer katılımcılar arasında ekonomik ve kültürel sermaye bakımından bir fark olduğunu söylemek mümkündür. Bunun da gelir ve eğitim seviyesi ile doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Muğla’ya sonradan yerleşen kadınların sahip oldukları kültürel ve sosyal sermaye bileşimini kendi anlatılarında da görmek mümkündür, nitekim bahsi geçen grup pandemi öncesi sosyal hareketliliklerinin yoğun olduğundan birçok kez bahsetmiştir. Örneğin, K29’un biri İzmir’de diğeri Muğla’da iki konutu bulunmaktadır ve katılımcı kışın İzmir’de yazın Muğla’da yaşadığını ifade etmiştir. K24 ise istediğinde İzmir’de, Trakya’da, Muğla’da bulunabildiğini dile getirmiş, böylelikle sahip olduğu hareket özgürlüğüne dikkat çekmiştir. K20, Muğla’ya ilkin tatil amaçlı gelmiş, ardından Muğla’nın bir sahil beldesi olan Akyaka’yı kendi doğduğu yer olan Büyükada’ya benzeterek Akyaka’da bir ev satın almıştır. Orta ve alt-orta sınıfa mensup olan bu katılımcıların Muğla’ya geliş hikâyelerinde kültürel sermayenin rol oynadığı söylenebilir. Muğla’ya sonradan gelen ve hareketli bir grubu oluşturan bu kadınlar tıpkı Britanyalı kadınlar gibi buraya gelmeye kendi iradeleriyle karar vermişlerdir. Muğla’ya sonradan gelen katılımcıların ve Britanyalıların Muğla’yı tercih etme sebeplerinde kentin coğrafi yapısının son derece etkili olduğu göze çarpmaktadır. Muğla’da doğup büyüyen ve evlenip aile kuran katılımcıların çoğu Yörük’tür, bu kesimin çocuklarının ya da kardeşlerinin genellikle kendilerine yakın yerlerde ikamet ettikleri görülmüştür. Dolayısıyla bu grubun Muğla’ya sonradan gelen hareketli gruba kıyasla Muğla çevresinde sosyal sermayesi daha fazla, kültürel sermayesi ise daha azdır.

Her iki grupta da hem sahil beldesinde hem de sahile daha uzak olan köylerde ikamet eden katılımcılar bulunmaktadır. Yaşadıkları evler genellikle iki katlı ya da tek katlı bahçeli evlerden oluşmaktadır. Az rastlanan bir durum olmasına karşın, Britanyalı kadınlardan birisinin ve Muğla’da doğup büyüyen kadınlardan birisinin çöküntü konutlarda ikamet ettiği görülmüştür. Bu katılımcılardan birisi olan K30’un her ne kadar çöküntü konutta ikamet ediyor olsa da yaşadığı yer itibarıyla diğer insanlardan oldukça izole bir şekilde hayatına devam ettiği, bulaşa karşı hiçbir endişe duymadığı fakat ormanın içinde yaşadığı için pandemiden ziyade bazı güvenlik problemleriyle karşı karşıya olduğu gözlemlenmiştir. Bunun dışında alışveriş gibi gündelik ihtiyaçlarını karşılama hususunda da başkalarına bağımlıdır ve yaşadığı izole hayatın sosyal yaşama etkin bir şekilde katılma yahut yeni sosyal ağlar geliştirme konusunda kendisine dezavantaj oluşturma ihtimali söz konusudur. Kendisi yalnızlıktan hoşlandığını, bunu sevdiğini dile getirmiş olsa da ilerleyen yaşla birlikte sağlık sorunlarının artması olasılığı ve hâlihazırda engelli olması sebebiyle içinde yaşadığı çevrenin risk unsurları barındırdığı söylenebilir. Muğla’nın yerlisi olan K19 ise pandemi döneminde kısıtlamaların onu pek engellemediğinden yani bu süreçte ara ara dışarıya çıktığından bahsetmiştir. Çöküntü bir konutta yaşamasına karşın ekonomik durumu çok da kötü olmayan katılımcı için yasakların olduğu dönemde evde kalmaması konutun kendisine, konutun bulunduğu yerde apartman hayatının görece azlığına, katılımcının doğayla iç içe bir hayat tarzının olmasına ve geçmişte göçebe yaşamış olmasının verdiği bağımsızlık ihtiyacına bağlı olarak değerlendirilebilir. Diğer katılımcılar ise köyde yaşamının vermiş olduğu kendiliğinden güvenli ortamdan bahsetmişler, pandemi döneminde “dört duvar arasına sıkışıp kalmak” gibi bir problem yaşamadıklarına değinmişlerdir. Yanı sıra Muğla’daki konut koşulları bir nebze de olsa komşuluk ilişkilerinin devamlılığını sağlamıştır. Özellikle de evlerinde bahçesi olanlar yaz aylarında komşularıyla az çok iletişim kurmaya devam edebilmişlerdir. Elbette bu iletişimin ne derece kaliteli olduğunu tartışmak mümkündür fakat en azından Muğla sahası için birkaç örnek dışında yüz yüze iletişimin asgari ölçüde sürdüğünü söylemek yerinde olacaktır. İkamet edilen yerin katılımcıların çocuklarına yakın olup olmaması (katılımcıların çocuk sahibi olup olmaması), Muğla’da kalış süresi, komşuluk ilişkilerinin düzeyi gibi hususlar görüşülen kadınların acil bir

durumda arayacakları kişileri de farklılaştırmıştır. Muğla’da doğup büyüyen kadınlar ilk olarak “çocuklarımı ararım”, “ablama ararım” gibi ifadelerle ailelerini ve sonrasında çevrelerini (komşu vs.) arayacaklarını belirtirken, Muğla’da yaşayan hareketli kesim ikamet ettikleri yerin yakınlığına¹³ göre ilkin ailelerini sonrasında çevrelerini, Britanyalı kadınlar ise çevrelerinde yakın gördükleri kimseleri ve ambulans, jandarma gibi kurumları aradıklarını belirtmişlerdir. Bu da yerli kadınların aile ve çevre bağımlı yatkinlikler, Britanyalı kadınların ise çevre ve kurum bağımlı yatkinlikler geliştirdiklerini göstermiştir. Elbette bu durum pandemiden sonra daha da görünür olmuştur.

Yerli katılımcıların ve Britanyalı katılımcıların ilerde bakıma ihtiyaç duyduklarında ne yapacakları sorusuyla acil bir durumda kimi arayacakları sorusuna ilişkin verdikleri cevaplar arasında bazı bağlantılar göze çarpmaktadır. Özellikle de çocuğu olmayan katılımcıların ilerde bakıma ihtiyaç duymaları konusunda geleceğe dönük bir endişeye kapıldıkları görülmüştür. Muğla’da görüşülen yerli kadınlar yatkinlikler bakımından aile, çevre ve kurum arasında sabit ve net bir tutum sergilememiş olsalar da bakım hususunda aile desteğine ihtiyaç duyacaklarını ifade etmişlerdir. Çocuğu olanlar ilerde bakıma ihtiyaç duyacakları ya da hastalandıkları zaman çocuklarının yardımcı olabileceğini ifade ederken çocuğu olmayan katılımcıların bu konuda kendilerini bir nebze daha çaresiz hissettikleri söylenebilir. Örneğin çocuğu olmayan K20’nin ifadesi şu şekilde olmuştur:

[İlerde hastalanırsam] Ne bileyim yani o andaki şartlar ne gösterir tabii ki doktora giderim ne yapmak gerekirse söylediğini yaparım. Yani yapacak... Hiç bunları düşünmemiştim. Bana böyle kötü şeyler düşündürtüyorsun. Ya Allah korusun tabii ki olabilir de tabii ama yapacak... Ne düşünürüm? Hiç bilmiyorum. Ne yapmam lazım? Sen bana bir akıl ver.

Yaşlı istismarı dünyada yaşlı nüfusun da artmasıyla birlikte giderek görünür hale gelmiştir.¹⁴ Literatürde “hırpalanmış yaşlı kadın” (*granny battering*)¹⁵ olarak da geçen bu kavram yaşlı bir kişinin resmi ya da gayri resmî bakıcısı tarafından fiziksel, duygusal, psikolojik, cinsel, mali bakımdan kasıtlı-kasıtsız ihmali ve bunun sonucunda yaşlının geçici ya da kalıcı zarara uğraması anlamında kullanılmaktadır.¹⁶ Yaşlı istismarının sebep olduğu zararlarla birlikte görünür hale gelmesinin 65 yaş ve üzeri bireyleri bir ikileme sürüklediği ifade edilebilir. Nitekim doğrudan çocuklarından yardım bekleyen katılımcıların yanı sıra hem yanına bir bakıcı almak hem de çocuklarına yakın olmak isteyen katılımcıların varlığı söz konusudur. Bu durum hem yabancı birisine yönelik güvensizlik ve bununla ilintili gözetilme ihtiyacının bir işareti hem de çocukların desteğinin sürekliliğine karşı duyulan güvensizliğin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, pandemiyle birlikte kalabalık ortamlardan uzak durma isteğinin oluşması da huzurevi gibi risk grubundaki yaşlıların bir arada bulunduğu bir yerden kaçınmayı da beraberinde getirmiştir. Bu hususta K29’un ifadeleri dikkat çekicidir:

[İlerde bakıma ihtiyacım olduğu zamanlar için] Huzurevi düşünüyordum ben. Çok da istiyordum. Diyordum ki gideyim huzurevine. Valla yani bu son bir seneden beri huzurevini düşünmez oldum. Çocuklarıma yakın bir yerde bir ev tutup bir bakıcı, onların kontrolünde olmak isterim. Şu anki fikrim o. Ya şöyle işte hastalıklarla, özellikle de bu Kovid-19 çıktıktan sonra gerçekten yani bir sürü şey değişti. Düşünce tarzı olarak değişti, yaşam tarzımız değişti. Yani böyle bir durumda huzurevinde olduğunuzu düşünün, gerçekten zor durum.

Görüşme yapılan Britanyalı kadınların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı katılımcılara nazaran daha dar bir sosyal çevreye sahip olduğu ya da zamanla öncesinde var olan sosyal çevrelerinin daraldığı yahut söz konusu çevreyle iletişimlerinin azaldığı söylenebilir. Görüşülen katılımcıların içinde çocuğu Muğla’da yaşayan bazı kadınlar olmasına karşın söz konusu bireyler çocuklarıyla ya hiç görüşmemekte ya da çok seyrek görüşmektedirler. Nitekim Britanyalı katılımcıların anlatılarında

¹³ Muğla’ya sonradan gelen hareketli kesimde pragmatik bir düşünüş göze çarpmaktadır. K29’un şu ifadesi bu hususta dikkat çekicidir: “Tabii ki yani acil bir durumda ilk kızımı ararım. En yakın o var Marmaris’te. Burada onu ararım ama İzmir’de alt komşumu ararım.” K24 ise Muğla’da olduğu zamanlarda çocuklarından uzak kalmaktadır. Dolayısıyla acil durumlarda evin ve kendisinin güvenliğini sağlamak adına evine alarm sistemi kurduğunu ve böylelikle çocuklarını ya da komşularını arama ihtiyacı duymadığından bahsetmiştir. K24 bu gruptaki kurum yatkinliği geliştiren tek istisnadır fakat bu örnekte de çocukların yakınlığının-uzaklığının rol oynadığı düşünülebilir.

¹⁴ Artan, 2016, 49.

¹⁵ “Granny battering” kavramındaki yaşlı kimsenin “granny” kelimesiyle kadın olarak cinsiyetlendirilmiş olması da yaşlanmanın kadınlaşmasına bir gönderme olarak düşünülebilir.

¹⁶ Giurani ve Hasan, 2000, 216; Kıssal ve Beşer, 2009, 358.

çocuklarına ilişkin bir beklenti de söz konusu değildir. Çocuğu olmayan K26, ilerde bakıma ihtiyaç duyması halinde evini devlete verip bir bakım evine yerleşmeyi planlamaktadır. Hâlihazırda kalp rahatsızlığı bulunan K25 ise sağlığı kötüleşirse İngiltere’ye dönmeyi tasarlamaktadır zira Türkiye’de yaşadığı dil problemi ona doğduğu ülkeye geri dönmeyi düşündürmektedir. Britanyalı katılımcıların genel olarak gelecekte bakıma ihtiyaç duymaları ihtimaline ilişkin “Deve kuşu gibi başımı kumun altına gömüyorum, düşünmek istemiyorum” ifadeleriyle bu konuyu düşünmeme yoluna gittikleri yahut bu hususta kaygılandıkları göze çarpmaktadır.

Daha önce de bahsi geçtiği üzere sosyal çevreleriyle iletişimleri özellikle de pandemiyle birlikte gittikçe azalan Britanyalı katılımcıların acil bir durumda arayacakları kişiler komşuluk ilişkilerine ve çevreyle kurdukları ilişkilere göre değişkenlik göstermektedir. Dış çevreyle iletişimini sadece telefonu ve parayla hizmet satın aldığı bir kişi aracılığıyla sağlayan K30, Britanyalı kadınlar arasında en izole yaşama sahip olan kişidir. 2019’un Kasım ayından beri bulunduğu araziden ayrılmamıştır, bacağına kesilmesinin de oradan ayrılmasına engel olduğu ifade edilebilir. Yalnızlığı sevdiğini dile getirmiştir, nitekim ikamet ettiği yere yakın bir yerleşim yeri bulunmamaktadır. Çocuğu Muğla’da yaşıyor olsa da bir süredir hiç görüşmemişlerdir ve K30 acil bir durumda jandarmayı arayacağını dile getirmiştir.

Jandarmayı. [Herhangi bir şey olsa mesela düşsem ya da bir sağlık problemi yaşasam] Muhtemelen yine jandarmayı ararım. Ambulansın numarasını bile bilmiyorum. Kimse benim nerede oturduğumu da tam olarak anlayamıyor. Jandarma her şeyi biliyor, çoğunu da tanıyorum. (K30)

Bireyci aileler bağımsızlığı, kendine güveni, özerkliği, kendini gerçekleştirmeyi ve akrabalık bağlarının çok da sıkı olmamasını öne çıkarırlar. İlâveten bu ailelerde aile üyelerine yönelik görev ve sorumluluk bilincine daha az vurgu söz konusudur.¹⁷ Britanyalı katılımcılardan bazılarının çocuklarıyla uzun zamandır telefonla bile görüşmemeleri, içlerinde aynı şehirde yaşayanlar olmasına karşın birbirlerine gelip gitmemeleri de bireyci ailenin göstergesi olarak ele alınabilir. Bu durum kendisini acil durumda aradıkları kişilerin çeşitlenmesinde göstermiştir, örneğin Britanyalılar öncelikle jandarma/ambulans gibi kurumsal destekleri ya da yakınlık durumlarına göre komşu/arkadaş gibi aile dışı bireyleri aramaktadırlar. İkamet ettikleri köy aynı olsa da birbirleriyle fazla iletişimleri olmayan K21 ve K22 bir önceki katılımcının aksine insanlara yakın yerlerde yaşamaktadırlar. Komşularıyla ya da ev sahipleriyle¹⁸ aralarının iyi olduğunu ifade etmişler ve bu bağlamda yardıma ihtiyaç duyduklarında da komşularını, yaşadıkları civarda ikamet etmekte olan tanıdıklarını arayabildiklerini belirtmişlerdir. Görüşülen Britanyalı kadınlardan bazıları Türkçe bilmekteydi fakat bazıları neredeyse hiç Türkçe bilmiyordu (Türkçe konuşmaları az çok anlayabiliyorlardı). Dolayısıyla Britanyalıların yaşadıkları dil problemi de göz önünde bulundurulduğunda başlarına gelen sıkıntılı durumu gidermek için ilkin yerli komşularını aramaları, yerel halkın networklerinden faydalanmalarını da sağlamaktaydı. Elbette bunun karşılıklı bir çıkar ilişkisi olduğunu söylemek de mümkün olabilir. Nitekim yerel halk da örneğin, tesisatla ilgili bir problem yaşandığında Britanyalıları kendi tanıdıklarını önerebilmekte ya da arızayı vs. halletmek için bizatihi kendileri işe koyulmaktadır. Öte yandan, Ertuğrul’un ifade ettiği üzere, Britanyalı kadınların yerel halktan kimselerle arkadaşlık ya da komşuluk ilişkileri kurma çabalarının ve bazılarının Türkçe öğrenmeye çalışmasının ‘Türk yaşam tarzı’ şeklinde ifade edilen kurguya dâhil olabilmek adına yapılan pratiklerden olduğu da söylenebilir.¹⁹

65 yaş ve üzerine uygulanan yasakların olduğu dönemde market, fatura ödemeleri ya da banka işlemleri gibi temel ihtiyaçların karşılanması için Britanyalı kadınlar ya arkadaşlarından yardım almışlar ya muhtardan izin alarak kendileri ATM’ye gitmişler ya da para karşılığında hizmet satın almışlardır.²⁰ Yerli kadınların ise bu konuda çoğunlukla ailelerinden ya da çevrelerinden destek aldığı

¹⁷ Pyke ve Bengtson, 1996, 382.

¹⁸ K21’in komşusu aynı zamanda kendisinin ev sahibidir. Altı üstlü oturmaktadırlar.

¹⁹ Ertuğrul, 2016, 492.

²⁰ Kendisi markete gidemeyen K30, bunun gibi ihtiyaçlarını karşılamak adına para karşılığında Britanyalı bir kadınla anlaşmıştır. Fakat hizmet aldığı kadının kendisinden istediği ücretten şikayetçidir. İçinde bulunduğu durumu bilseler yerel halktan kimselerin ondan para almadan bu işi yapacağını düşünmektedir lakin dil problemi ve ikamet ettiği yerden ayrılamıyor oluşu onu hizmet aldığı kişiye bağlamaktadır.

görülmüştür. Bu hususta da yine çocuklara yakın yaşayıp yaşamama meselesi önem arz etmiştir zira çocuğu kendisine yakın yaşayan kadınlar çocuklarından destek almıştır, yakın yaşamayanlar ise komşularından destek görmüşlerdir. Yanı sıra dijital teknolojinin kullanıldığı örnekler de söz konusudur. Örneğin, K18'in kızı işi nedeniyle Ankara'da yaşıyor olsa da annesinin banka işlemlerini internet aracılığıyla halletmiştir. Diğer taraftan çocuğu olmayan K28, temel ihtiyaçlarını karşılamak için kendisine jandarmanın ve kardeşinin çocuklarının yardım ettiğini dile getirmiştir. Buradan yola çıkarak çocuğun olmaması durumunda katılımcıların destek kanallarının değiştiği, yakın akrabaların, komşuların ve arkadaşlarının katılımcılara yardımcı olmaya çalıştığı söylenebilir.

Muğla'da doğup büyüyen, Muğla'ya sonradan gelen (hareketli grup) ve Britanyalı kadınların pandemiye bazı açılardan farklı şekillerde tecrübe ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Konut koşulları ya da en azından doğayla iç içe olma, bahçe imkânı noktasında katılımcıların birbirleriyle benzer deneyimleri paylaştığı ifade edilebilir. Fakat katılımcıların çocuğunun olup olmaması, onlara yakın ya da uzakta oturmaları, çocuklarıyla iletişim düzeyleri gündelik ihtiyaçlarını karşılama noktasındaki deneyimlerini çeşitlendirmiştir. Bunun yanı sıra, kadınların sosyal çevreleriyle kurdukları ilişkiler de onlara destek olan kişileri farklılaştırmıştır.

Sağlık Sorunlarıyla Baş Etme: “Doktorumuz Mine Hanım Melektir”/“Yaşadığımı Göstermek için SGK'ya gitmem gerekiyor”

Yaşlılığı her birey için aynı dönemeçlerden geçilen bir süreç olarak ifade etmek doğru değildir çünkü yaşlılık sadece biyolojik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel etkenler tarafından belirlenen bir süreçtir. Fakat sadece yaşlılıkla doğrudan bağlantılı olmamakla birlikte ileri yaşla gelen kronik sağlık problemlerinin varlığı ya da artışı söz konusu olabilmektedir.²¹ Kalp rahatsızlıkları, hipertansiyon gibi kronik rahatsızlıklar düzenli doktor kontrolü gerektirmektedir. Pandemi sürecinde ise bilhassa yaşlı bireylere sokağa çıkma yasağının uygulandığı dönemlerde bahsi geçen kronik rahatsızlıklar için hastaneye gitme hususunda ciddi aksamalar yaşanmıştır. Bu süreçte Türkiye vatandaşlarından bazıları çok acil bir sağlık problemleri olmadığı müddetçe hastaneye gitmemişler, doktor randevularını da ertelemişlerdir. Britanya vatandaşları ise pandemide sağlık konusunda fazla bir problem yaşamadıklarını ve bir sağlık sorunu yaşamış olsalar bile sağlık ocağına giderek ortaya çıkan sıkıntıyı bertaraf etmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Yerliler ve Britanyalıların arasında sağlık hususunda fark yaratan önemli bir mesele sağlık güvencesinin varlığıdır. Sağlık sigortasının varlığı da yokluğu gibi bazı problemler doğurabilmektedir.

Yaşadığımı göstermek için SGK'ya gitmem gerekiyor her ay belirli dönemlerde. Bu bana zor geliyor. Bunlar olmasa iyi olurdu. Covid sürecinde SGK'ya gitmek zorunda kaldım. Ofiste kimse yoktu, genç bir kız vardı ve İngilizce bilmiyordu. [Bu problemi] Google translate ile [çözdük]. [Beni SGK'ya arkadaşım] Alex götürdü, her yere götürür o beni. (K22)

Dolberg, Sigurdardóttir ve Trummer, yaşlı göçmenlerin çeşitli devlet hizmetlerine erişimlerinin sınırlı olduğunu belirtir. Bu durum, buldukları ülkenin dilini bilmemeleri ya da anlasalar dahi konuşamıyor olmalarından, kurumsal işleyiş ve pratiklere ilişkin bilgi eksikliklerinden, zayıf sosyal ağlara sahip olmaları ve aslında tüm bunların sonucunda bürokrasi ile başa çıkma yeteneklerinin düşük olmasından kaynaklanmaktadır.²² Dolayısıyla her ne kadar *imtiyazlı göçmenlik* statüsüne sahip olunsu da yurttaşı olunmayan bir ülkede yaşamının getirdiği avantajlar gibi dezavantajlar da olabilmektedir. Açıkçası Britanyalı göçmenler ve yerli kadınlar arasında pandemi deneyimini belirleyen faktörlerden birisi de sağlık güvencesi olmuştur. Zira Britanya vatandaşlarından bazılarının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının aksine düzenli bir sağlık sigortasının bulunmadığı tespit edilmiştir. Nitekim hastaneye gitmek istemiş olsa da Covid-19 sebebiyle sigortasını yaptıramadığı için hastaneye gitmeyi erteleyen ve bununla birlikte hastaneye gitmek için para biriktiren bir katılımcının varlığı mevcuttur.

Şu anda hastaneye gitmeme sebebim finansal. Şu anda para biriktiriyorum. Belki kardiyo gerekebilir, endoskopi gerekebilir, tam anlamıyla bir kontrol yaptırmak istiyorum. Bir kardiyo ya da bir sinir problemim olabilir. Ona da baktırmam lazım. Para topluyorum şimdi, para topladıktan sonra gideceğim. Yoksa sigortayı beklersem bu sene gitmem mümkün değil.

²¹ Beğler ve Yavuzer, 2012, 2.

²² Dolberg, Sigurdardóttir ve Trummer, 2018, 182.

Sigortayı yapacağım bu hafta. O zaman bir sene daha beklemeye çalışacağım çünkü bu sene sadece kaza için kullanabilirim sigortamı, acil şeylere kullanabilirim. (K27)

Muğla’daki yerli kadınlar sağlık hususunda yaşadıkları problemlerle baş ederken genellikle sosyal sermayeye başvurumaktadırlar. Bu sosyal sermaye çocuklar, yakın akrabalar, komşular ve özellikle de yerli kadınlar için sağlık ocakları ve dolayısıyla aile hekimlerinden oluşmaktadır. Sağlık sorunlarıyla bağlantılı olarak düzenli olarak uygulanması gereken tedavilerde de (iğne tedavisi vs.) sosyal sermaye etkili bir şekilde çalışmıştır. Şayet katılımcıların ikamet ettikleri yer, sağlık ocağına yakınsa bu durum sağlık ocağının işlevselliğini daha da artıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira hastalandıklarında ya da ilaç yazdıracakları zaman sağlık ocağına başvuran katılımcılar köylerde fazla nüfus da olmadığından söz konusu sağlık kuruluşlarındaki sağlık çalışanlarıyla yakın ilişkiler kurmakta ve bu yolla işlerini daha kolay halledebilmektedirler.

Aynı yine bizim doktorumuz Mine Hanım iyi zaten. Çok iyidir o kadar iyidir, melek. Melek yapmaz onun yaptığını. Çok iyidir. Tabii sağlık ocağına baktırırız. (...) Hani Kovid zamanında öyle bir sıkıntı olmadı. Sıkıntımı zaten Mine giderdi, tansiyon mansiyon hapı yazdırıp geldiğim. (K19)

Bunun yanı sıra, Britanyalı katılımcılar için bu sosyal sermayenin aynı şekilde çalışmadığını söylemek mümkündür. Britanyalı kadınların bazılarının toplumdan oldukça, bazılarının ise görece izole yaşama tercihleri ve dil konusunda yaşadıkları problemler Türkiye’de bir sosyal sermaye geliştirmeleri konusunda kendilerine engel teşkil etmiştir. Hatta Britanyalı katılımcılardan K25, yaşadığı dil problemi sebebiyle ileride daha ciddi bir sağlık problemi yaşadığı takdirde İngiltere’ye geri dönmeyi düşünmektedir. Bu durum sağlık hizmetlerine erişimden ziyade eriştikten sonraki süreçle ilgili bir endişeyi yansıtmaktadır çünkü katılımcı sağlık problemiyle ilgili olarak Türkiye’de tedavi görürse hastalığının aşamasını ya da ne durumda olduğunu anlayamayacağından kaygılanmaktadır.

Projenin tüm sahasını kapsayan bir veri olarak her katılımcının pandemi sürecinde yasakların olduğu ve ilaveten esnetildiği dönemde mümkün mertebe hastaneden alınan randevularını ertelediği ifade edilebilir. Fakat özellikle Muğla sahasında pandemi sürecinde sağlık ocaklarının hastanelere göre daha az kalabalık olduğu düşünülmüştür. Bu sebeple, sağlık ocakları ya da sağlık evleri; polis, jandarma gibi kurumlardan daha çok başvuru alan devlet kurumu olarak karşımıza çıkmıştır. Bunun yanı sıra, sosyal sermayeye de tekabül eden bu ilişki ağının, sağlık çalışanlarıyla kurulan yakın ilişkilerin katılımcıları rahatlattığını söylemek de mümkündür. Örneğin, K24 eski bir sağlık çalışanıdır ve pandemi döneminde kalabalık olmadığı zamanlarda sağlık ocağına gittiğini, ilaç yazdığını ve eczacının da ilaçlarını köye getirdiğini ifade etmiştir. Bu hizmet sadece K24’e özel değildir, herkese aynı hizmetin verildiği öğrenilmiştir. Diğer taraftan sağlık ocağı haricinde pandemide acil durumlar (böbrek taşı, ayak kırılması) sebebiyle hastaneye gitmek zorunda kalan katılımcılar (K23 ve K29) olmuştur. Fakat bu katılımcılardan hiçbiri hastaneye gittiklerinde olumsuz bir durumla karşılaştığından söz etmemiştir. Söz konusu yerli kadınların bir acil durum yaşandığında ilkin sosyal sermayelerine (yakın çevrelerindeki hekim tanıdıkları, çocukları, komşuları) başvurdukları görülmüştür. Ancak Britanyalı kadınlar için böylesi bir sosyal sermayenin varlığı mevcut değildir. Britanyalı kadınların toplumdan uzak yaşama istekleri ve yalnızlığı yerli kadınlara oranla daha çok sevmeleri köken ülkeden gelen bireyci değerlerle bağlantılı olmakla birlikte Türkiye’ye göç etmiş olan diğer Britanya vatandaşlarıyla anlaşamama, dedikodu gibi sebeplerle onlarla yakın olmayı istememe gibi kişisel nedenler de sosyal sermaye oluşturma önünde Britanyalı katılımcıları olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum bir sağlık sorunu yaşadıklarında çoğunlukla tek başlarına kalmalarıyla ve başvurdukları destek kaynaklarının az olmasıyla sonuçlanmıştır.

Sermaye Düzleminde Farklılaşan Sosyal Etkinlikler

Bu başlık altında katılımcıların, pandemi öncesinde ve pandemi sürecinde sosyal etkinlik bakımından hangi aktivitelere katıldıkları, o aktivitelere devam edip etmedikleri, karantina sürecinde evde neler yaptıkları ve esasında pandeminin yarattığı olumsuzluklarla evde kalarak ne şekilde baş ettiklerine ilişkin pratikleri incelenmiştir. Yerli kadınların sosyal çevrelerini çocukları, akrabaları, arkadaşları ve komşuları oluşturmaktadır. Sosyal çevrenin kapsamı sınıfsal konumlara, kültürel sermayeye ve katılımcıların Muğla’da doğup büyümüş olma/olmama durumlarına göre farklılaşmaktadır. Orta ya da alt-orta sınıftan hareketli kesime mensup katılımcıların sosyal çevrelerini çocukları ve arkadaşları

oluştururken Muğla'nın yerlisi alt sınıfa mensup kadınların sosyal çevrelerini ise çocukları ve komşuları oluşturmaktadır. Muğla'daki hareketli kesimin de komşuları bulunmaktadır fakat Muğla'da doğup büyüyen kadınların komşularıyla daha yakın bir ilişki geliştirmiş olmaları olasıdır. “Burada mahalledeki insanlarla iyiyiz” tarzındaki ifadeler de bunun göstergesidir. Muğla'da doğup büyüyen K16 ve K17'nin anlatılarından da çocuklarının onlara yakın yaşadığı ya da kendilerine yakın sahil beldelerinde ikamet ettikleri anlaşılmıştır. Söz konusu kadınların çocuklarının pandemi sürecinde de annelerini yalnız bırakmadıkları ve onlarla ilgilendikleri görülmüştür. Öte yandan, hareketli gruptan olup Muğla'da doğan ama hayatının oldukça büyük bir kısmını Ankara'da geçiren K18'in oğulları da kendisine 20 dakika mesafedeki Marmaris'te yaşamaktadırlar ve sık sık annelerinin yanına gelip gitmektedirler. K18, kendisi emekli öğretmen olduğu için öğretmen arkadaşlarıyla daha çok görüştüğünü, giriş katında oturduğu apartmanda da sadece üst komşusuyla iletişimde olduğunu ifade etmiştir. Bu da yine hareketli grup ve Muğla'da doğup büyüyen kesim arasında sosyal çevrenin nasıl şekillendiğine ilişkin bir ayrıma işaret eder.

Britanya vatandaşı kadınların çevrelerini ise çoğunlukla arkadaşlarının oluşturduğu görülmüştür. Fakat bunun yanı sıra, sosyal çevrelerinden kopuk/izole bir yaşam sürdürmeleri ve buna ilişkin bir istekleri de söz konusudur. Nitekim bireyci kültürlerde seçilmiş ilişkilerin egemenliği ve gevşek sosyal ağların varlığı söz konusudur.²³ Komşularıyla pragmatik bir ilişki kuran ve çocuğu Muğla'da olan fakat onunla sadece arada bir telefonla görüşen K22'nin şu ifadesi bu noktada güzel bir örnek teşkil eder: “[Arkadaşım Alex ile] Her gün görüşüyoruz. Gel desem gelir, istediğim zaman gelir. Aslında eskiden her gün görüşürdük ama bu benim için çok fazlaydı sıkılmıştım, artık boş gün istiyorum dedim.” Proje kapsamında görüşülen Britanyalı kadınların arkadaşlarını özlememesi ve yalnızlığı sevmeleri yaygın bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla pandemi öncesinde de insanlarla fazla yoğun ilişki kurmayan Britanyalı kadınlar, Covid-19 sürecinde özellikle de 65 yaş ve üstü için uygulanan yasakların olduğu dönemde, sosyal bağlarının eksikliğini çekmemişlerdir. Britanyalı kadınların kendilerine ait özel bir alan yaratmaya yönelik eğilimlerinin olduğu ve tek başlarına vakit geçirmeyi sevdiği tespit edilmiştir. Bu durum kararlarını kendi başlarına almaktan hoşlanmaları ve köken ülkeden gelen bireyci değerlerden yola çıkılarak özgürlük ya da bağımsız olma istekleri çerçevesinde anlaşılabilir. Muğla'da yaşayan yerli kadınlarda ise bu denli bir bağımsız olma isteği karşımıza çıkmamıştır. İster Muğla'da doğup büyümüş ister hareketli gruba dahil olsun yerli kadınların genel olarak hepsinin bilhassa ev alıp satmak gibi büyük kararlarda çocuklarına ya da akrabalarına danıştıkları görülmüştür.

Muğla'da doğup büyümüş katılımcılar pandemi sürecinde yakın aile üyelerini (özellikle de çalışan çocukları varsa) göremediklerini ve buna yönelik hoşnutsuzluklarını ifade etmişlerdir. Nitekim kolektivist kültürlerde karşılıklı bağımlılık teşvik edilir, aile ve diğer iç grup üyelerinin baskın olduğu sıkı sosyal ağlar mevzu bahistir.²⁴ Hareketli kesimde de buna benzer bir hoşnutsuzluk vardır fakat farklı olarak, bilhassa pandemiden önce arkadaşlarla birlikte yapılan kültürel aktivitelerin yoksunluğuna ilişkin hoşnutsuzluğun daha fazla öne çıktığı görülmüştür. Görece aktif bir sosyal hayata sahip olan bu hareketli grubun özlediği kültürel aktiviteler ise yaşadıkları yere yakın yerlere ve sahil beldelerine gitmeyi, gezmeyi ve bir noktaya kadar da birleriyle görüşmeyi, arkadaşlarıyla birlikte bir mekânda kahvaltı yapmayı, sinemaya ya da tiyatroya gitmeyi içermektedir.

İş arkadaşlarım var. Okul arkadaşlarım var. Özellikle de devlet parasız yatılı okuduğumuz için yani çok birlik beraberlik hala devam eder. 50 küsur yıllık arkadaşlarım var çokça. (...) Ya şu anda Covid'ten dolayı görüşme olmuyor, sadece telefonla iletişim kuruyoruz. Yani bu şeyden dolayı Covid-19 maalesef hani insanların birbirine gidip gelmelerini kısıtladı ve kesinlikle ben Covid-19 çıktığından bu tarafa sosyal ilişkilerde sadece telefonla iletişim kuruyorum. Yani mümkün olduğu kadar yüz yüze görüşmemeye gayret ediyorum. (...) Hani belli dönemlerde dışarda toplanıyorduk işte sosyal aktiviteler, sinemaydı, tiyatroydu, bu tür şeylerin hiçbirini yapamaz olduk tabii ki. (...) Bunun dışında şu an yaptığım hani Covid'ten sonra yaptığım tek şey bahçeyle uğraşıyorum. Kitap okuyorum. Yürüyüş yapıyorum. Daha önce de yapıyordum tabi yürüyüş, yürüyüşümü hep yapıyordum. (K29)

²³ Barreto, Victor, Hammond, Eccles, Richins ve Qualter, 2021, 2.

²⁴ Hofstede, Hofstede ve Minkov, 2010, 117; Barreto vd., 2021, 2.

Britanyalı katılımcılar karantina öncesinde yapabildikleri kültürel aktiviteleri, özellikle de gezmeyi ve çok az da olsa arkadaşlarıyla görüşmeyi özlediklerini ifade etmişlerdir. Britanyalı kadınların sosyal çevrelerinin gittikçe daraldığından daha önce de söz edilmişti nitekim bunun zaman içinde gerçekleşen bir yapayalnızlaşma hali olduğu da açığa çıkmaktadır. Karantina öncesinde yapılan denize, nehir kenarına ya da gezmeye gitmek gibi aktiviteler karantina sürecinde yerini biraz da zorunlu olarak bahçeye uğraşmak gibi başka pratiklere bırakmıştır. Muğla sahasındaki katılımcıların hemen hepsi köyde ya da sahil beldesinde bahçeli bir evde yaşamının sağladığı bazı avantajları deneyimlemiştir. Nitekim Muğla’da yaşayan kadınlar dilerlerse dışarıda açık havada oturarak bir nebze de olsa komşuluk ilişkilerine devam edebilme şansına sahip olmuşlardır. Birileriyle konuşma ihtiyacının yanı sıra bahçeye çıkarak nefes almak, bitkilerle uğraşmak, hayvanlarla ilgilenmek gibi aktiviteler de katılımcıları rahatlatmıştır. Diğer yandan Muğla’da yaşayan yerli kadınların ve Britanyalı kadınların bahçe ile uğraşmaları kır yaşamından kaynaklı ortak bir nokta olarak ele alınabilse de Muğla’da doğup büyüyen katılımcıların neredeyse hepsinin hayatlarının belirli bir döneminde tarlada ya da bahçede çalıştığı, bu şekilde ücretsiz hane içi emek sundukları da hesaba katılmalıdır. Muğla’da doğup büyüyen kadınlar daha çok tarlalarında ya da bahçelerinde sebze türü ürünler yetiştirirken hareketli grubun ve Britanyalı kadınların hobi amaçlı olarak çiçek türü bitkiler, az da olsa kendilerine yetebilecek kadar maydanoz gibi sebzeler yetiştirdikleri görülmüştür. Britanyalı katılımcıların bazılarında çiçek yetiştirmek özellikle de pandemiden sonra ortaya çıkan bir hobidir. Muğla’ya sonradan gelen yerli kadınlar ise pandemiden bağımsız olarak çiçeklerle ilgilendiklerini ifade etmişlerdir.

Toplumsal uzamdaki konumumuz bizlere bir perspektif verir ve biz bu perspektif üzerinden dünyayı algılar, beğeniler geliştiririz. Nitekim edinilmiş yatkınlıklar yani *habitus* bunun temel ifadesidir. Habituslarımız bizi belirli *sermayeleri* biriktirmeye yatkın kılar. Bourdieu’nün ifadesiyle sermaye, “belli bir alanda var olmayı sağlayan şey”dir.²⁵ Konumuz açısından önem teşkil eden kültürel sermaye, farklı sosyal gruplar içindeki bilinç biçimlerindeki niteliksel farklılıklar olarak anlaşılabilir, burada kendi içinde sınıflardan ziyade sınıf fraksiyonlarına işaret edilir. Zihnin geliştirilmesi bu noktada öne çıkar zira kültürel sermaye formal eğitim sonucu kazanılan diplomalarla somut hale gelir.²⁶ Görüşülen kadınların mezuniyet derecelerinin farklılık gösterdiğinden daha öncesinde söz edilmişti. Öte yandan, benzer eğitim seviyelerine sahip yerli kadınların birbirine benzeyen kültürel aktivitelere katıldıkları ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte üniversite ya da yüksekokul mezunu olan Britanyalı kadınların ise denize gitmek ya da gezmek gibi aktivitelere katıldıkları ve bunları genel olarak tek başlarına yaptıkları/yapmayı sevdiğikleri görülmüştür. Sosyal sermaye ise toplumsal ilişki ağları anlamına gelir yani bireylerin kişileri ne oranda dolaşıma sokabildikleriyle ilintili bir kavramdır.²⁷ Bu noktada yerli kadınların Britanyalı kadınlara oranla daha fazla kişiyi dolaşıma sokabildikleri anlaşılmıştır. Özetle, Muğla’ya sonradan gelen hareketli kesim ile Britanyalı katılımcılar kültürel ihtiyaçlar konusunda ortak bir eğilim sergilemiştir. Sosyal ihtiyaçlar hususunda ise ayrılmışlardır. Muğla’nın yerlisi olan kadınlar ise kültürel aktivitelere yönelik bir özlem hissetmediklerini ama çocuklarıyla, akrabalarıyla rahatça görüşmeyi özlediklerini ifade etmişlerdir, bu bağlamda söz konusu yerli kadınlar, hareketli kesim ile benzerlik göstermişlerdir. Katılımcıların en çok nelere özlem duydukları, ait oldukları toplumun yapısı ve kültürel değerlerine ayrıca sınıf konumlarına göre değişmiştir. Yerli kadınlar aileyle ya da yakın çevreyle bir araya gelme yönünde daha duygusal bir yatkınlık sergilerken Britanyalı kadınlarda böylesi bir yatkınlık gözlenmemiştir.

Yaşam seyrine ilişkin kavramsallaştırmaların temelinde yaşam akışının nasıl yapılandırıldığına ilişkin bazı evrensel varsayımlar vardır. Bunlar biyolojik olarak belirlenen aile döngüleri (doğma, büyüme, evlenme, çocuk sahibi olma vb.) ve yaşla birlikte sağlık problemlerinin ortaya çıkışı olarak ifade edilebilir. Yaş kategorisinin bizatihi kendisi (65 yaş ve üstü gibi), torun sahibi olmak, dulluk, hastalıklarla uğraşmak gibi hayatın belirli aşamaları neredeyse tüm dünyada yaşlılıkla ilintili meseleler olarak düşünülmektedir. Fakat yaşam akışının toplumsal karakteri üzerine yapılan sosyolojik ve tarihsel çalışmalar bahsi geçen kategorilere yüklenen anlamların kültürden kültüre değişebileceğini

²⁵ Bourdieu ve Wacquant, 2012, 82.

²⁶ Moore, 2008, 102; Ögütte ve Çeğin, 2010, 120.

²⁷ Ögütte ve Çeğin, 2010, 120.

belirtmiştir.²⁸ Örneğin, Amerikalı yaşlılar genellikle aileleri tarafından desteklenmelerine karşın bağımlı olmaya şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Kongo’da ise yaşlılık kronolojik bir kavram değildir. Sosyal sorumluluk sahibi ve iyi ahlaklı olmak yaşlılığın temel erdemleri olarak görülmektedir.²⁹ İlâveten Amerikalı ve Kongolu yaşlılar, bireyci/kolektivist değerlerin farklı niteliklerine atıf yaparlar. Bu gruplarda bireycilik ve kolektivizmle ilgili terimlere yüklenen anlamlarda bazı farklılıklar olduğu ortaya çıkmıştır.³⁰ Dolayısıyla bireylerin aile, çocuk gibi kavramları zihin dünyalarında nasıl şekillendirdiği, onlara ne gibi anlamlar yüklediği de yerli kadınların kendi toplumsal yapıları ve Britanyalı kadınların kendi toplumsal yapıları bağlamında düşünülmesi ve değerlendirilmelidir.

Bireyci/Kolektivist Değerler Bağlamında Değişen İstek ve Talepler

Proje kapsamında katılımcıların pandemi sürecinde ne gibi aktiviteleri yapmayı özlediklerine, öncesi ile şimdi arasındaki farklara ve bu farklılıkların onlar üzerinde yarattığı etkilere dair cevaplar aranmıştır. İlâveten istek ve talepleri, geleceğe dönük beklentileri anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu noktada katılımcılar arasında fark yaratan en önemli hususun ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeleri olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamdan yola çıkılarak Muğla’da doğup büyüyen kadınların pandemi sürecinde fazla bir kültürel aktivite ihtiyacı duymadığı söylenebilir nitekim bu kadınların pandemi öncesinde de kültürel aktivitelere ilgi duymadığı fakat *dışarıya çıkma* özlemini paylaştıkları görülmüştür. Görüşme soru formunda her biri farklı tematik anlamlara sahip yedi farklı fotoğraf yer almıştır ve her katılımcıya “Karantina döneminde eğer mümkün olsaydı şu gösterilen fotoğraflardaki yerlerden en çok hangisinde olmak isterdiniz?” sorusu yöneltilmiştir. Muğlalı kadınlar deniz kenarı/sahil fotoğraflarını seçmeye yönelim göstermişlerdir. Bunun hem yaşadıkları kentin konumsal olarak denize kıyısının olmasıyla hem de aşağıda yer alan örnekte görüldüğü üzere eskiden eşiyile birlikte balıkçılık yapan katılımcının denizle ilgili anılarının olmasından ötürü olduğu ifade edilebilir.

Denizi severim. (...) Rahmetli öldükten sonra... Denizde çok çalıştık ya sana yalan gelir denizin kokusu burnumdan gitmedi. Burcu burcu değil mi? Denize sabahları bir şey gelir, denize bir koku gelir. O koku bende aylarca böyle burnumdan gitmedi o koku. Kokusu burnumdan gitmedi. (K17)

Hareketli kesimde sosyal izolasyonla birlikte pandemi öncesinde yapılan kültürel aktivitelere ve sosyal ilişkilere yönelik ihtiyaçların ön plana çıktığı gözlenmiştir. Kültürel ve sosyal aktivitelerle ilgili olarak katılımcıların gününbirlik geziler gibi seyahatleri özledikleri, sinemaya/tiyatroya gitmek istedikleri, arkadaşlarıyla tekrardan bir araya gelerek onlarla çeşitli aktiviteler yapmayı arzu ettikleri anlaşılmıştır. Görüşme soru formundaki fotoğraf tercihleri de bunu doğrulamaktadır. K24 ve K18 sinema ya da tiyatronun olduğu fotoğrafı seçerken K20, tiyatro ve deniz kenarı arasında kararsız kalmakla birlikte tiyatro fotoğrafının ağır bastığını belirtmiştir. Sinema/tiyatro fotoğrafını seçen hareketli kesim yani orta/alt-orta sınıftan bireyler, pandemi öncesinde de aktif olarak sinemaya ya da tiyatroya giden kişilerdir. Bu da istek ve taleplerin sermaye temelli bir özellik taşıdığına başka bir göstergesidir. Öte yandan, bu istekler mevzu bahis olsa da pandeminin geleceğine yönelik belirsizliğin onları endişelendirdiği de ortaya çıkmıştır. Örneğin, pandemide en çok kültürel ihtiyaçlarının arttığını dile getiren K18, bir arkadaşıyla buluşup çay/kahve içemediğinden, korkusundan gününbirlik gezilere bile katılamadığından, bundan sonra hayatının eskisi gibi olamayacağını düşündüğünden söz etmiştir. Geleceğe dönük kaygıları olan K20, böyle yaşamaya alışmak hususunda da endişelidir. O dönemde var olan korku ikliminde elbette böyle düşüncelerin ortaya çıkması doğal karşılanabilir fakat katılımcı grubun özellikle de hayatlarının oldukça büyük bir süresini geride bırakmış bireyler oldukları düşünüldüğünde bu durumun, yaşamlarının geri kalan kısmını özgürce yaşamalarını engelleyebilecek nitelikte olduğu düşünülebilir. K18’in şu ifadesi buna güzel bir örnek oluşturmaktadır: “Artık eskisi gibi birbirimize gidip gelemiyoruz. Belirli sınırlar içinde yani eski sosyal hayatımız yok artık. Bundan sonra da olacağını düşünmüyorum zaten. Yani ne kadar sürecek ne olacak? Belirsizlik var çünkü.”

Sosyal ihtiyaçları fazla öne çıkmayan Britanyalı kadınlar daha ziyade kültürel aktivitelerin yoksunluğunu hissettiklerini vurgulamışlardır. Muğla’da ikamet eden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları sahilde tek başına oturan kadın ile kalabalık sahil fotoğrafı arasında anlamlı bir ayırım

²⁸ Keith, Fry, Glascock, Ikels ve Putman-Dickerson, 1994, 145; Westerhof, Dittmann-Kohli ve Katzko, 2000, 654.

²⁹ Westerhof vd., 2000, 654-655.

³⁰ Westerhof vd., 2000, 665-668.

yapmazken Britanyalılarda temel eğilim “sahilde tek başına oturan kadın” fotoğrafı olmuştur. Bu tercihin Britanyalı kadınların bireyci köken ülke bağlarıyla ilgili olduğu ifade edilebilir. Hatta Britanyalı katılımcılardan birisi olan K27, “Bu benim zaten” diyerek sadece orada olma isteğini değil, fotoğraftaki yalnız kadın ile kendisini ne kadar özdeşleştirdiğini de anlatmıştır. Buradan yola çıkılarak Britanyalı kadınlar için kalabalık bir sahilde olmak ile sahilde tek başına oturmak arasında anlamlı bir ayırım olduğu söylenebilir. Daha önce yer verilen anlatılarından da anlaşılacağı üzere onlar için bireysel vakit geçirmek kendi başına önemli bir aktivitedir. Nitekim K25’in şu ifadesi de bunu kanıtlar niteliktedir: “Bisiklet sürmeyi, istediğim zaman dışarıya çıkıp Dalyan’da gezinmeyi, nehrin yanında oturmayı özledim.” Bu katılımcı grubunun istek ve talepleri doğrudan Covid-19 döneminde yaşadıkları sorunları yansıtmamakla birlikte pandemi sürecinde daha da görünür hale gelen problemlerle ilgilidir. Söz konusu sorunlar, kurumsal temellidir; elektrik direğinin bağlanması, altyapı sorunları vs. Örneğin, ormanlık bir alanın içerisindeki çöküntü bir konutta yaşayan K30, ciddi bir elektrik problemiyle karşı karşıyadır. Şehir merkezinden uzakta yaşayan ve engelli olan katılımcı, elektriği olmadığından buzdolabı da kullanamadığı için gıdalarını uygun koşullar altında muhafaza edememekte ve sağlıksız beslenmektedir. K22 ise pek fazla yürüyememektedir, bacaklarıyla ilgili sıkıntısı olduğundan söz etmiştir: “Aslında tek beklediğim şey şu yolun yapılması. Tekerlekli sandalyemi kullanamıyorum bu yolda. Yolu düzgün yaparlarsa tekerlekli sandalyemle rahatlıkla çıkabilirim,” diyerek talebini net bir biçimde ifade etmiştir. Üç aylık karantina sürecinde değişen alışkanlıklar ve rutinler, Covid-19 sürecinde ortaya çıkan istek ve talepler üzerinde etkili olmuştur. İlaveten söz konusu istek ve taleplerin değişen ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeyle doğrudan bağlantılı olduğu da söylenebilir.

İzolasyonun hissedilme derecesi muhakkak ki katılımcıların istek ve taleplerini belirlemiştir, ilaveten kadınların kır-kent yaşamına ilişkin ifadelerinde kendisine yer bulmuştur. Pandeminin bir dönemini büyükşehirlerde geçirmek zorunda kalan katılımcılarımız olmuştur. Hareketli kesimden K29, pandeminin belirli bir dönemini İzmir’de geçirmiş, sonra Muğla’daki yazlığına gelmiştir. İzmir’deki deneyimi için “İzmir’de gerçekten Covid-19 bayağı bir sıkıntıydı. Hem psikolojik olarak da etkiledi. Yani sosyal yaşam olarak da etkiledi,” diyen katılımcı evde kalmak zorunda olduğu süreçte pencerenin arkasından baktığını, alışverişe gidemediğini, alışverişini bile bir başkasının yaptığını anlatmıştır. Bu katılımcının şansı apartmandaki komşularından birisiyle arasının oldukça iyi olmasıdır. Bu sayede bir nebze de olsa sosyal ihtiyaçlarını giderebilmiştir. Karantina sürecinde kardeşlerinin yanına giden ve orada evin içinde kaldığı süreyi çeşitli aktiviteler (kitap okumaları, meditasyon) yaparak değerlendirmeye gayret eden K24 ise Trakya’daki dört duvar deneyimini ve Muğla’daki evine geldikten sonraki tecrübesini şu şekilde aktarmıştır: “O da bir ev yani oda, ne kadar nefes alabiliyorsunuz? İnsanlar hakikaten koronada içerde kaldıkları zaman sıkıntı buradan kaynaklanıyor. Kapalı mekânda (...) özgürlüğünüz kısıtlanıyor. (...) [Muğla’ya] gelince rahatladım.” Hareketli kesimden kadınlar, izolasyonun olumsuzluklarını bahçeli bir evde yaşıyor olmanın azalttığını düşünmektedirler. Bunun yanı sıra, pandemiye Muğla’da olan fakat büyükşehirde yaşamasa bile orada yaşayanlarla empati kuran kadınlar da söz konusudur. Söz konusu katılımcılar, büyükşehirlerde pandeminin getirdiği olumsuzlukların daha şiddetli hissedileceğini düşünmüşlerdir, örneğin K16’nın bu husustaki ifadesi şöyledir: “Hayvanlarla, öyle vakit geçiriyorum. Burada dışarda bak, her taraftan insan görürüm ben zaten. Otur bakın yani öyle bir kötü yaşamadık biz. Ama şehirlerimiz daha zorlu vakit geçirmiş olabilir, görmedim. Benim kız da vardı Ankara’da. Onlar hep zor geçirdiler.” Köy/kır yaşantısını şehir yaşantısıyla karşılaştıran bu anlatılar kadınların pandemi gibi zor bir dönemde kendilerini bir nebze de olsa şanslı hissettiklerini göstermektedir. Britanyalı bir katılımcı olan K21’in de “Covid-19 sürecinde hayatınızda neler değişti?” sorusuna verdiği cevap, köyde olduğundan ötürü hayatında bir şeyin değişmediği yönünde olmuştur. Köyde/kentte olmanın katılımcıların hayatlarında değişiklikler olması/olmaması açısından belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcılara gelecekle ilgili beklentileri, önerileri sorulmuş ve yaşlılığa ve yalnızlığa özel, yapılmasını istedikleri bir şey olup olmadığı öğrenilmeye çalışılmıştır. Muğla’da yaşayan yerli kadınların K20’de olduğu gibi “Ya gelecekle ilgili beklenti daha rahat yaşamak, güzel günler görmek ama inşallah olur,” tarzında daha genel mesajlar verdiği görülmekle birlikte “Önerim hayatta herkesin mutlu yaşaması (...)” şeklinde toplumun esenliğine, ayırım gözetmeksizin herkesin daha iyi bir yaşam sürdürmesine ilişkin ifadeleri de söz konusudur. Kadınlar gelecekle ilgili pozitif ya da kaderci bir

tutumu benimsemişlerdir. Bunun yanı sıra, yerli kadınların değişen geçim kaynakları pandemi sürecindeki beklentilerini farklılaştırmıştır. Hâlihazırda içinde buldukları koşullar da katılımcıları etkilemiştir. Örneğin, eşi yeni vefat eden ve henüz eşinden kendisine emekli aylığı bağlanamayan K16, pandemi sürecinde ekonomik bir sıkıntı yaşamıştır. Bu dönemde çocuklarından destek gördüğünü belirtmiştir. Buradan yola çıkarak eşinden kalan emekli maaşıyla geçimlerini sağlayan yerli kadınların genel olarak aile temelli beklentilere sahip olduğu ifade edilebilir. Söz konusu aile temelli beklentiler çocuklarından ayrı düşmeme ama aynı zamanda onlara ayak bağı olmama şeklindedir. Ücretli bir işte çalışma deneyimine sahip olan ve geçim kaynaklarını kendi maaşları oluşturan kadınların ise kültürel aktivitelere katılmayı ve sosyal ilişki ağlarına kavuşmayı bekledikleri görülmüştür. Dolayısıyla yerli kadınların temel beklenti ve taleplerinin sahip olunan ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye bağlamında değiştiği ifade edilebilir. Öte yandan, alt sınıfa mensup yerli katılımcıların bu süreçte kendini akışa bırakma eğiliminde olduğu ve hastalığın Allah'tan geldiğini belirttikleri, “Allah ne gösterirse onu yaşayacağız” şeklinde dile getirdikleri daha kaderciler sarf ettikleri; orta/alt-orta sınıfın ise pandemiye rasyonelleştirmeye çalıştığı, süreci aklisel bir şekilde atlatmaya çalıştığı gözlenmiştir. Yine bu gruptan kadınların sosyal devlet vurgusu yaptıklarını, K24’ün “Valla burada Türkiye’de bence kadınları koruma evi kursunlar, bir de çocukları. Bırak yalnızlığı da önce bence o lazım. Çocukları ve kadınları şiddete karşı korumak... (..) Bundan sonra daha da kötü olacak,” ifadesinden yola çıkılarak kurumsal işleyişe eleştirel bir biçimde baktıklarını ve kurumsal taleplerinin söz konusu olduğunu söylemek de mümkündür. Dolayısıyla sağlıklı yaşam beklentisi şeklinde bireysel talepler olduğu kadar devletin yaşlı bakımı hususunda ailelere yardımcı olmasını içeren talepler de vardır. Bu bağlamda soru formunda yer alan Yalnızlık Bakanlığı önerisini makul bulan katılımcılar olmuştur. Yalnızlık Bakanlığı 2018 yılında İngiltere’de kurulan bir bakanlıktır. Ülkede yaşayan 9 milyon kişinin yalnızlıkla karşı karşıya olmasından ötürü “büyüyen bir salgın” olarak nitelendirilen bu duruma karşı bahsi geçen bakanlığın yürüteceği etkinlikler vasıtasıyla bir çözüm arayışına gidilmiştir.³¹ Lakin bakanlığın stratejileri ya da çözüm önerileri pek yaygınlaşmamış olsa gerektir ki Britanyalı katılımcılar Yalnızlık Bakanlığı’ndan haberdar bile değillerdir hatta adı geçtiğinde imalı bir şekilde ‘yok artık’ dercesine gülen Britanyalılar bile olmuştur. Britanyalı kadınların kurumsal işleyiş noktasında Muğla’daki orta/alt-orta sınıf yerli kadınlar kadar eleştirel bir tavır takınmadıkları fakat dil konusunda yaşadıkları problemlerin kurumsal deneyimlerini şekillendirdiği, dolayısıyla dil konusunda yardıma ihtiyaç duydukları anlaşılmıştır. Karantina gibi dönemlerde devletin gündelik ihtiyaçları karşılama (onlar için alışverişe, bankaya gitmek vs.) konusunda onlara yardımcı olabileceğini ifade ettikleri, sağlıklı ve mutlu olmak gibi bireysel taleplerinin olduğu, diğer taraftan bireysel taleplerin adı üstünde biricik olduğu ve devletin ya da yerel yönetimin herkesin kapısını teker teker çalıp bunları öğrenmesi gerektiğini dile getirdikleri görülmüştür. Sadece taleplerini dile getirip eleştirel bir tavır takınmamalarının sebebi, imtiyazlı da olsa göçmen olma konumlarıyla ve yaşadıkları dil problemiyle ilgili olabilir.

Şu ana değin anlatılanlar en genel hatlarıyla özetlenecek olursa Muğla’ya iç göçle gelen katılımcılar pandemide sosyal hayatlarının olumsuz etkilenmesinden bahsetmiş ve kültürel aktivitelerinin sınırlandırılmasından ötürü sosyal çevreleriyle tekrardan bir araya gelmeyi ve kültürel aktivitelerine yeniden kavuşmayı istediklerini ifade etmişlerdir. Muğlalı kadınlar ise hareketli kesimin aksine kendine “E ne edelim? Allah verdi hastalığı” gibi ifadelerde yer bulan daha kaderciler bir perspektiften konuşmuşlar ve herhangi bir istek ya da talepte bulunmadıklarını belirtmişlerdir. Alt sınıfa mensup olan bu grubun, durumu olduğu gibi kabul etme eğiliminde olduğu görülürken hareketli kesimin ise süreci rasyonelleştirmeye çalıştıkları görülmüştür. İlaveten Muğla’ya sonradan gelen kadınların, bu süreci olabildiğince verimli geçirmeye ve süreçle farkındalık içerisinde baş etmeye çalışma gibi stratejiler izledikleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sosyal devlet vurgusu yapmışlar, kurumsal iyileştirmelerin yapılması gerektiğinden bahsetmişlerdir ancak bu hususta eleştirel bir tavır içerisinde oldukları da gözlenmiştir. Britanyalı kadınlar ise sosyal aktivitelerden ziyade kültürel aktiveleri ön plana çıkarmışlardır. Kurumsal yönde istek ve taleplerinin olduğu görülmüştür ancak bu hususta hareketli kesim kadar eleştirel konuşmadıkları göze çarpmıştır, göçmenlik konumları sebebiyle açık bir eleştiride bulunmadıkları tahmin edilmektedir.

Sonuç Yerine: Pandemiye Yaşlı Kadın Yalnızlığıyla Birlikte Yeniden Düşünmek

³¹ John, 2018.

Mekânsal bağlamda düşünüldüğünde Muğla’da kır ve kente dair pratiklerin iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Muğla’da doğup büyüyen kadınlar ile Muğla’ya sonradan gelen kadınlar tam da bu ayrıma işaret etmektedirler. İki katılımcı grubu da hâlihazırda aynı kentte hatta birbirine benzer özellikleri olan köylerde ikamet etmekte fakat farklı yaşam tarzlarına sahiptirler. Muğlalı kadınlar daha öncesinde eşleriyle/aileleriyle birlikte tarlada/bahçelerinde çalışmışlar yahut hane içi işleri üstlenmişlerdir. Gelgelelim, bu ekonomik katkıya rağmen, toplumsal açıdan kadının emeği görünmezdir.³² İlaveten pek çok çalışmada medeni durum, sadece sosyo-demografik bir değişken olarak ele alınır. Oysa medeni durum hem erkekleri hem de kadınları birbirinden ayıran ve yaşamları boyunca etkili olan cinsiyete dayalı güç ilişkilerini yansıtan bir kategori olarak işler. Yaşlı kadınların hâlihazırdaki gelirleri, işgücü piyasasındaki önceki rolleriyle ve emeklilik durumlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Çocuklara ya da eşe bakmanın toplumsal cinsiyete dayalı organizasyonu, kadınların işgücü piyasasına dahil olmalarını kısıtlar ya da kariyer yapmalarına engel olabilir.³³ Nitekim Muğla’da doğup büyüyen katılımcıların çoğu eşinden kalan emekli maaşla geçimlerini sürdürmektedir. Muğla’ya sonradan gelen kadınların ise büyük bir kısmı yaşamlarının çoğunu İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyükşehirlerde geçirmiş ve oralarda işgücü piyasasına eklenmişlerdir. Dolayısıyla hepsi bu görünür emekleri neticesinde geçimlerini sağlamaktadırlar. Hane içi emek ise yine bu noktada görünür değildir. Fakat burada asıl önemli olan yaşlanma ve pandeminin hane içi emekle bir arada düşünülmesi gerekliliğidir. Zira hâlihazırda mevcut eşitsizlikleri daha da görünür kılan pandemi, özellikle ekonomik sermayenin azlığı söz konusu olduğunda kendisini oldukça fazla hissettirmiştir. Sadece eşinden kalan parayla geçinmeye çalışan, bunu boşanan çocuğuyla paylaşan hatta eşi üç ay önce vefat ettiği için henüz kendisine aylık bağlanmadığından çocuğundan yardım alan katılımcılarla karşılaşmıştır. Tüm bunlar hane içi emeğin görünür kılınması için geliştirilecek sosyal politikaların önemini ortaya koymaktadır.

Arber, kadınlara atfedilen bakım veren rolünün, kadınların sosyal bağlantılarını artırma olasılığından ve bunun da ileri yaşlarda sosyal ağlarının genişlemesiyle sonuçlanacağından bahseder.³⁴ Örneğin, Britanyalı katılımcılardan olan K22, İngiltere’deyken annesine baktığından söz etmiştir ama bu bakım veren rolünden kaynaklı İngiltere’de kurmuş olabileceği sosyal bağlantılarını arkasında bırakıp Türkiye’ye göç etmiştir. Kendi ifadelerinden öğrenildiği üzere Muğla’da yerel halktan isimlerini sarf ettiği iki komşusu dışında bir tane Britanyalı yakın arkadaşının olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Arber’in bakım veren rolü ve sosyal ağların gelişmesiyle ilintili olarak ortaya koyduğu pozitif korelasyon, biraz önce bahsi geçen örnek üzerinden yola çıkılarak yani sosyal sermaye ve göçün kesişimi bağlamında düşünüldüğünde farklı bir hale bürünmektedir. Bu durum, göçle birlikte gelen yeni mekânda sosyal ağların nasıl inşa olduğunu ve hangi formlara dönüştüğünü hesaba katmayı da gerektirmektedir. İngiliz, Alman ya da Türk arkadaşları olan Britanyalı kadınlar, pandemiden önce bu kişilerle arada bir görüşmeler de karantina sürecinde bu arkadaşlarıyla görüşmemeleri onlar için başa çıkılmaz bir durum olarak seyretmemiştir. Yalnızlık onlar için katlanılamaz bir duygu değildir. Bunun da sahip oldukları bireyci değerlerle ilintili olduğu söylenebilir. Yalnızlığı baş edilebilir bulmaları elbette bunu harikulade bir deneyim addettikleri anlamına da gelmez. Hastalanmaları sonucu hastaneye gitmelerinin gerekmesi ya da acil bir durum yaşamaları halinde imtiyazlı olsa da göçmen olmaları ve çoğunun yaşadığı dil problemi onlar için sorun teşkil edebilecek ihtimaller dahilindedir. Bu nedenle kesişimsel kategorilerin yarattığı eşitsizlikler yaşam kalitesini tekrardan ele almayı gerektirir.

Yaşam kalitesindeki eşitsizliklerin ileri yaşlarda ortaya çıkan yapısının ne olduğu ele alınırken eşitsizlik fikrinin çok basitçe salt bazı eksikliklerden ibaret olmadığı, bundan daha fazlası anlamına geldiği hesaba katılmalıdır. Bireylerin içinde buldukları toplumsal formlar sabit değildir, sürekli değişir. Yaşam kalitesinin temel ölçütü kişinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumuyla birlikte cinsiyeti ve medeni durumudur. İleri yaşlarda yaşanması muhtemel boşanma, dul kalma yahut hastalık gibi etkenler sebebiyle bireyin gelir düzeyinde büyük değişiklikler meydana gelebilir, bu da yaşam kalitesini ciddi bir şekilde etkileyebilir.³⁵ Bu bağlamda göçmenlik statüsüyle bir arada

³² Kandiyoti, 2013, 30.

³³ Arber, 2004, 92-93.

³⁴ Arber, 2004, 93.

³⁵ Higgs, Hyde, Arber, Blane, Breeze, Nazroo, Wiggins, 2005, 28-29, 32.

düşünüldüğünde her ne kadar imtiyazlı göçmenler olsalar dahi proje sonucu açığa çıkan bulgular ışığında bazı Britanyalı kadınların yaşam kalitelerinde düşüş olduğu ifade edilebilir. Bunda söz konusu katılımcıların sosyal destek mekanizmalarından mahrum kalmış olmalarının da etkili olduğu söylenebilir. Yaşlı kadınların hâlihazırda geçimlerini sağladıkları ekonomik kaynakları, emeklilik öncesi işgücü piyasasına dahil olup olmadıklarıyla doğrudan bağlantılıdır.³⁶ Britanyalı katılımcılarda gözlemlendiği üzere emekli maaşı İngiltere’den gelen kadınların maaşlarında her ne kadar kesinti olsa da aldıkları para döviz kuru üzerinden hesaplandığı için söz konusu katılımcılar Türkiye’de rahat bir yaşam sürdürebilmektedirler. Lakin işgücü piyasasında yer almış olsa da emekli olması için gereken süreyi dolduramadığından ötürü daha az bir parayla geçimini sürdürmek zorunda olan bir katılımcıyla da karşılaşmıştır. Çifte vatandaş olan ve maaşını Türkiye’den alan bir başka katılımcı ise yine kendine yetmektedir fakat parasını çok dikkatli harcaması gerektiğinden söz etmiştir. Dolayısıyla, ekonomik kaynakların kazanımı salt emeklilikten önce işgücü piyasasında ne şekilde var oldukları üzerinden değil, bu oluşumun yaşam boyu karakteri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Nitekim özellikle de Britanyalı katılımcıların birbirinden farklı arka planlara sahip hayat hikâyelerinin olduğu görülmüştür.

Hem kolektivist hem de bireyci kültürler, sosyal sermaye edinimi ya da mevcut sosyal ağların sürdürülmesi bakımından bazı handikaplar sergileyebilir. Kolektivist toplumlarda yüksek sosyal ihtiyaçlar, bireyci toplumlarda ise düşük sosyal temasın sebep olduğu izole bir yaşam görülebilir.³⁷ Nitekim araştırma sonucu çıkan bulgular, pandemi sürecinde yerli kadınların sosyal çevrelerini ya da ailelerini daha çok özlediklerini gösterirken aile bağları görece zayıf olan Britanyalı kadınların anlatılarında buna yönelik özlemin fazla dile getirilmediği görülmüştür. Bu bağlamda Johnson ve Mullins, *yalnızlık eşiği* kavramını öne sürmüşlerdir. Bu kavram, bir kişinin öznel yalnızlık deneyiminden kaçınmak için gereksinim duyduğu asgari sosyal temas düzeyi olarak ifade edilebilir. Bu bir kişilik değişkeni olmasına rağmen, bireyin içselleştirdiği temel kültürel veya alt kültürel değer sisteminden derinden etkilenir.³⁸ Fakat yaşanılan mekân, daha önceki başlıklarda verilen örneklerden de görüleceği üzere yalnızlık deneyiminin tecrübe edilmesinde belirleyici olmuştur. Bireyci ya da kolektivist temelli kültürlerde doğup büyüyen bireylerin çevreye bağlı ya da çevreden kopuk yaşama eğilimlerinin farklı sonuçları olmuştur. Bu bağlamda sosyal ilişkiler neticesinde sağlanan doyumun da farklı nitelikleri olduğu ortaya çıkmıştır. Britanyalı katılımcılar sosyal izolasyon esnasında çevreleriyle kurdukları sınırlı sosyal iletişimin onlar açısından fazla bir sorun teşkil etmediğini belirtmiş ve sosyal ilişkilerinin özellikle de yerel halkla olan kısmının fayda boyutuna dikkat çekmişlerdir. Yerli kadınlarda ise sosyal ilişkilerin duygusal boyutu ön plana çıkmıştır. Bunun yanı sıra katılımcılarda aile, çevre yahut kurum bağımlı yatkınlıklar olduğu ifade edilebilir. Söz konusu yatkınlıklar destek mekanizmalarına duyulan ihtiyaçlarla ilgilidir. Bu açıdan Muğla sahasındaki yerli ve Britanyalı katılımcılar toplumsal cinsiyet, göçmenlik konumu, ekonomik-kültürel-sosyal sermaye gibi kategorilerin kendi deneyimlerinde kesişmesi sonucunda Covid-19 sürecinde sırasıyla aile/çevre bağımlı ve kurum/çevre bağımlı yatkınlıklar geliştirmişlerdir.

Tüm bunlar dikkate alınarak pandemi sebebiyle toplumda hâlihazırda mevcut eşitsizliklerin daha da görünür hale geldiği söylenebilir. Bu da yaşlı kadın yalnızlığının pandemiyle birlikte tekrardan ele alınmasının gerekliliğini gün yüzüne çıkarır. Yaşlılığı sadece artan hastalıklarla bağlantılı bir süreç olarak değerlendirmek son derece yanlış olur. Nitekim bu “ageism” yani “yaşçılık/yaş ayrımcılığı” denilen ayrımcılık biçimine denk düşmektedir.³⁹ Yaşlı bireyler aynı zamanda sosyalleşen, yaşadıkları çevreyle, kentle ilgili istek ve talepleri olan, kendilerini geliştirmeye devam eden kişilerdir.⁴⁰ Pandemi sürecinde uygulanan kısıtlamalar, yasaklar esnasında yaşlılar homojen bir kesim olarak kabul edilmiş ve kendinde kırılğan bir grup olarak ilan edilmiştir. Her yaşlıyı tek tip kabul eden bu tözcü yaklaşım, dışlanmayla birlikte sosyal izolasyon sürecini her bir yaşlı bireyin aynı biçimde deneyimlediği gibi bir algı doğurmuştur.⁴¹ Nasıl ki yaşlanma süreci aynı şekilde tecrübe edilmiyorsa pandemi de ekonomik-sosyal-kültürel sermayenin çeşitliliği ve yurttaşlık bağlamında aynı mekânlarda farklı biçimlerde

³⁶ Higgs vd., 2005, 33.

³⁷ Barreto vd., 2021, 2.

³⁸ Johnson ve Mullins, 1987, 260.

³⁹ Arun, 2015, 134.

⁴⁰ Arun ve Karademir-Arun, 2011, 1517.

⁴¹ Öğütle, Sönmez-Öğütle, Sevlü ve Sarımuratoğlu, 2021, 120.

deneyimlenmiştir. Bu nedenle geçmişte de adı değişse bile benzerleri vuku bulan pandemi, son derece olumsuz bir süreç olarak anılsa bile gelecek adına bir “şans” olarak değerlendirilmeli ve bu bağlamda kaliteli yaşlanmanın nasıl sağlanabileceği hususunda çalışmalar gerçekleştirilmelidir. En nihayetinde “Yaşlanmak için en iyi yer neresidir?”⁴² sorusunun yerine “Kesişimsel perspektif ışığında kadınların kaliteli bir şekilde yaşlanması nasıl mümkün olabilir?” sorusunun sorulmasını öneriyoruz.

---

⁴² Keith vd., 1994, 319.

Kaynakça

- Arber, S. (2004). Gender, Marital Status, and Ageing: Linking Material, Health, and Social Resources. *Journal of Aging Studies*, 18, 91-108.
- Arun, Ö. ve Karademir-Arun, B. (2011). Türkiye’de Yaşlı Kadının En Büyük Sorunu: Dulluk. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(4), 1515-1527.
- Arun, Ö. (2013). International Spotlight: Developing a Gerontological Social Policy Agenda for Turkey. *The Gerontologist*, 53(6), 891-897.
- Arun, Ö. (2015). Eşitsizliklerin Kavşağında: Çağdaş Türkiye’de Yaşlılık ve Sağlık. Duygu Alptekin (Ed.), *Hasta Toplum: Cinsiyetçilik, Tıbbileştirme ve Tüketime Dair Sağlık Çözümleri içinde* (s. 125-144). Ankara: Nobel.
- Artan, T. (2016). Huzurevinde Kalmakta Olan Yaşlılarda Yaşlı İstismarının Bir Türü Olarak Ekonomik İstismar. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 3(1), 48-56.
- Barreto, M., Victor, C., Hammond, C., Eccles, A., Richins, M. T. ve Qualter, P. (2021). Loneliness Around the World: Age, Gender, and Cultural Differences in Loneliness. *Personality and Individual Differences*, 169(1), 1-6. doi: 10.1016/j.paid.2020.110066
- Beal, C. (2006). Loneliness in Older Women: A Review of the Literature. *Issues in Mental Health Nursing*, 27, 795-813. doi: 10.1080/01612840600781196
- Beğen, T. ve Yavuzer, H. (2012). Yaşlılık ve Yaşlılık Epidemiyolojisi. *Klinik Gelişim*, 25, 1-3.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (2012). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. Nazlı Ökten (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Dhama, K., Patel, S.K., Kumar, R., Rana, J. Yattoo, M.I., Kumar, A., Tiwari, R., Dhama, J., Natesan, S., Singh, R. Ve Harapan, H. (2020). Geriatric Population During the Covid-19 Pandemic: Problems, Considerations, Exigencies, and Beyond. *Front. Public Health*, 8, 1-8. doi: 10.3389/fpubh.2020.574198
- Dolberg, P., Sigurðardóttir, S.H. ve Trummer, U. (2018). Ageism and Older Immigrants. Liat Ayalon ve Clemens Tesch-Römer (Ed.), *Contemporary Perspectives on Ageism, International Perspectives on Aging 19 içinde* (s. 177-191). doi: 10.1007/978-3-319-73820-8_12
- Ercan, M. ve Arıcı, A. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinin Yaşlılar Üzerindeki Biyo-Psiko-Sosyal Etkileri. *Afet ve Acil Tıp Derneği Dergisi*, 1(3), 5-22.
- Ertuğrul, G. (2016). British Migrants in the Turkish Countryside: Lifestyle Migration, Loss of Social Status and Finding ‘True Life’ in Difference. *METU Studies in Development*, 43, 475-496.
- Fokkema, T., ve Ciobanu, R. O. (2021). Older Migrants and Loneliness: Scanning the Field and Looking Forward. *European Journal of Aging*, 18, 291-297. doi: 10.1007/s10433-021-00646-2
- Giurani, F. ve Hasan, M. (2000). Abuse in Elderly People: the Granny Battering Revisited. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 3, 215-220.
- Higgs, P., Hyde, M., Arber, S., Blane, D., Breeze, E., Nazroo, J. ve Wiggins, D. (2005). Dimensions of the Inequalities in Quality of Life in Older Age. Alan Walker (Ed.), *Growing Older: Understanding quality of Life in Old Age içinde* (s. 27-48). Maidenhead: Open University Press.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J. ve Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. USA: McGraw-Hill.
- John, T. (2018, 25 Nisan). How the World's First Loneliness Minister Will Tackle ‘the Sad Reality of Modern Life’. *Time*. Elde edilme tarihi: 20 Eylül 2020, <https://time.com/5248016/tracey-crouch-uk-loneliness-minister/>
- Johnson, D. P. ve Mullins, L. C. (1987). Growing Old and Lonely in Different Societies: Toward a Comparative Perspective. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 2(3), 257-274. doi: 10.1007/BF00160684

- Kandiyoti, D. (2013). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Aksu Bora, Fevziye Sayılan, Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınç ve Ferhunde Özbay (Çev.). İstanbul: Metis.
- Keith, J., Fry, C.F., Glascock, A.P., Ikels, C. ve Putman-Dickerson, J. (1994). *The Aging Experience: Diversity and Commanality Across Cultures*, California: Sage.
- Kıssal, A. ve Beşer, A. (2009). Yaşlı İstismar ve İhmalinin Değerlendirilmesi. *TAF Prev Med Bull*, 8(4), 357-364.
- Moore, P. (2008). Capital. Michael Grenfell (Ed.), Pierre Bourdieu: Key Concepts içinde (s. 101-117). Stocksfield: Acumen.
- Mutluer, M. ve Südaş, İ. (2005). Yabancıların Türkiye’de Mülk Edinimi: Coğrafi Bir Yaklaşım. *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, 45-55.
- OECD. (2020). Women at the core of the fight against COVID-19 crisis, Special section: tackling coronavirus (Covid-19). Contributing a global effort. (15.6.2022) https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=127_127000-awfnqj80me&title=Women-at-the-core-of-the-fight-against-COVID-19-crisis
- Öğütte, V.S. ve Çeğin, G. (2010). Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği: Sosyo-Tarihsel Teorinin ‘Sınıf’la İmtihanı (2.Baskı). Ankara: Tan.
- Öğütte, V.S., Sönmez-Öğütte, F., Sevlü, H. ve Sarımuratoğlu, D. (2021). Covid-19 Sürecinde Yalnız Yaşayan Yaşlı Kadınların Baş Etme Stratejileri: İlişkisel Perspektiften Nitel Bir Araştırma. *Strata*, 6, 117-145.
- Prins, B. (2006). Narrative Accounts of Origins: A Blind Spot in the Intersectional Approach?. *European Journal of Women’s Studies*, 13(3), 277-290. doi: 10.1177/1350506806065757
- Pyke, K. D. ve Bengtson, V. L. (1996). Caring More or Less: Individualistic and Collectivist Systems of Family Eldercare. *Journal of Marriage and the Family*, 58(2), 379-392. doi:10.2307/353503
- Südaş, İ. ve Mutluer, M. (2010). Daha İyi Bir Hayata Doğru: “Yaşam Biçimi Göçü”. *Ege Coğrafya Dergisi*, 19(1), 31-47.
- Tamer-Görer, N. (2014). ‘Hayalet’ Göç: Yaşam Kalitesi Arayışında Türkiye Kıyı Yerleşmelerine Yönelen Avrupalı Emekliler. *İdealkent*, 14, 206-233.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). İstatistiklerle Yaşlılar. Erişim Tarihi 15 Haziran 2022, https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/istatistiklerle_yaslilar_2020.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, Uluslararası Göç, Yurtdışından Türkiye’ye Gelen Göç, İBBS3 (İl Düzeyi). Erişim Tarihi 17 Haziran 2022, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>.
- Westerhof, G. J., Dittmann-Kohli, F., ve Katzko, M. W. (2000). Individualism and Collectivism in the Personal Meaning System of Elderly Adults. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(6), 649-676. doi: 10.1177/0022022100031006001

Türkiye Akademisyenlerinde Göç Algısı ve Suriyeli Göçmenlere Yönelik Önyargı İlişkisi

The Relationship between Perception of Migration and Prejudice towards Syrian Migrants among Turkish Academics

Araştırma Makalesi - Research Article

Sait GÜLSOY

Atatürk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
sait.gulsoy@atauni.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-9613-0528

Figen KANBİR

Siirt Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
f.kanbir@siirt.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-2094-399X

Öz

2011'de Suriye Arap Cumhuriyeti'nde başlayan iç savaş, Suriye'den Türkiye Cumhuriyeti'ne gerçekleşen yoğun göç dalgasına neden olmuştur. Konuyla ilgili yapılan geniş ölçekli çalışmalara göre, süreç uzadıkça Suriyelilerin ülkemizde kalmaları bir gerçeklik haline almaktadır. Bu durumun en önemli sonuçlarından birini de Suriyelilerin Türkiye'ye uyumu oluşturmaktadır. Ancak her toplum kesiminin uyuma karşı tutumu farklıdır. Bu araştırma Suriyeli göçmenlere yönelik tutumları Türkiye akademisyenleri üzerinden değerlendirilmeye alınacaktır. Veriler Nisan-Temmuz 2021 tarihleri arasında çevrimiçi ortamda gerçekleştirilen, likert tipi ölçek içeren anketle toplanmıştır.

Çalışmanın sonuçlarına göre sosyal mesafenin Suriyelilere karşı artması onların özel yaşamda öteki olarak algılanmasına yol açmaktadır. Türk akademisi Suriyelilerin adaptasyon sorunlarını sosyal mesafe olarak yeniden üretmektedir. Göç ve göçmen politikalarının farkındalığı arttıkça hem özel yaşamda hem de sosyal yaşamda Suriyelilere olan sosyal mesafe de artmaktadır. Bu tutum iki husus üzerinden anlam kazanmaktadır. İlk husus genel göç kuramlarındaki göçmenin kalıcılığı ihtimalidir, ikinci husus ise Suriyelilerin çoğunluğunun Türkiye'den geri dönmek istemeyişidir. Ayrıca ulusal ve uluslararası haberlere, Türkiye siyasetine ve ilgili literatüre konu olan Suriyelilere yönelik haberlerin aynı zamanda kaynağı olan Türk akademisi tarafından büyük oranda onandığını da söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Göç, Suriyeli göçmenler, sosyal mesafe, önyargı, gündelik yaşam.

Abstract

The civil war in the Syrian Arab Republic in 2011 caused an intense wave of migration from Syria to the Republic of Turkey. According to large-scale studies, it has become a reality for Syrians to stay in our country as the process takes longer. The most important part of this situation is the adaptation of Syrians to Turkey. However, the attitude of each segment of society towards compliance is different. This research aims to evaluate the attitudes towards Syrian immigrants through Turkish academics. Data were collected through a survey and survey was conducted online between March and May 2021. Data were collected on a Likert-type scale. The questions of the study are about migration in the world and Syrian migration in particular. In addition, the questions are about migration in Turkey and attitudes towards Syrian immigrants. Thus, it was possible to compare the general attitude towards immigration with the attitude towards Syrian immigration.

According to the study's results, the increased social distance between Turkish citizens and Syrians causes them to be perceived as the other in private life. Turkish academy reproduces the adaptation problems of Syrians as social distance. As the awareness of immigration and immigration policies increases, the social distance in private and social life increases for Syrians. This attitude gains meaning in two aspects. The first issue is the

possibility of the permanence of the immigrant in general migration theories, and the second is that most Syrians do not want to return from Turkey. In addition, it is possible to say that the news about Syrians, the subject of national and international news, Turkish politics, and literature, is primarily approved by the Turkish academy, which is also its source.

Keywords: Migration, Syrian immigrants, social distance, prejudice, education, everyday life.

Giriş

2011’de Suriye Arap Cumhuriyeti’nde başlayan iç savaş, Suriye’den Türkiye Cumhuriyeti’ne gerçekleşen yoğun göç dalgasına neden olmuştur. Konuyla ilgili yapılan geniş ölçekli çalışmalara göre, süreç uzadıkça Suriyelilerin ülkemizde kalmaları bir gerçeklik halini almaktadır. Bu durumun en önemli kısmını Suriyelilerin Türkiye’ye uyumu oluşturmaktadır. Ancak her toplum kesiminin uyuma karşı tutumu farklıdır. Ayrıca, Suriyelilerin Türkiye’deki statülerini tanımlamak konusundaki tartışma, farklı çalışmalarda hukuksal dayanaklar dikkate alınarak tartışılmıştır. Bunlardan birine göre Avrupa Konseyi üyesi ülke vatandaşları mülteci (YUKK-Mad.61), Avrupa Konseyi dışındaki ülkelerden gelenler şartlı mülteci (YUKK-Mad.62), yasadışı şartları taşıyan ancak mülteci ya da şartlı mülteci kategorilerine girmeyen tüm yabancılar ikincil koruma (YUKK-Mad.63) ve geçici koruma (YUKK-Mad.91 ve Geçici Koruma Yön. 2014 G-Mad.1) sayılabilir. Bunlardan geçici koruma, kitlesel akınlarla toplu ya da bireysel olarak sınırlarımıza gelen, ancak uluslararası koruma talebi bireysel olarak değerlendirmeye alınmayanlardır ve Suriye Arap Cumhuriyeti vatandaşları bu kapsamda değerlendirilmektedir.¹ Erdoğan² ve Deniz, Ekinci ve Hülür³ hukuki anlamından bağımsız bir şekilde, sosyolojik bağlamı ve yaygın günlük kullanımı çerçevesinde çalışmalarında genellikle sığınmacı kavramını kabul etmektedirler. Suriyelileri tanımlarken kullanılan bir diğer kavram mülteci⁴dir. Çalışmada, örneklemin çeşitli alanlarda fakülte/yüksek okul içermesi sebebiyle siyasi ve hukuki bağlamda farklılaşan göçmen, mülteci, sığınmacı gibi tanımlar 'göçmen' sıfatına bilinçli olarak indirgenmiştir.

Sözlük anlamıyla “Bir kimse veya bir şeyle ilgili olarak belirli şart, olay ve görüntülere dayanarak önceden edinilmiş olumlu veya olumsuz ... peşin fikir”⁵ olarak tanımlanan önyargı, göç olgusu ekseninde göç alan ülkeye ve göçmenlere yönelik olmak üzere iki farklı boyutta değerlendirilebilir. Sözlük tanımında yer alan, bilgi eksikliğine dayalı peşin fikir hali, bu fikrin oluştuğu ve yöneldiği kaynağa göre her bir boyut için farklı şekilde olgunlaşabilir. Türkiye’de yer alan Suriyeli göçmenler, Suriye’deki iç savaşın başladığı günden günümüze Türkiye içerisinde artan bir nüfusa sahip oldukları için Türk toplumuyla kaçınılmaz olarak önyargı olgusu etrafında karşı karşıya gelmektedir. Resmi kayıtlar dikkate alındığında Türkiye’ye gelen Suriyeli göçmenlerin yaş ortalaması 22,2 olup, çoğunluğu genç ve çocuklardan oluşmaktadır.⁶ Dolayısıyla her geçen yıl Yükseköğretim İstatistikleri⁷ raporuna göre Suriyeli göçmenlere eğitim imkânı sağlayan üniversite sayısı ile birlikte üniversitelerde öğrenim gören Suriyeli gençlerin sayısında da bir artış bulunmaktadır.

Bu çalışma, bilgi seviyesi ve farkındalık ile önyargı ve sosyal mesafe arasındaki ilişkinin nasıl olduğunu anlamayı amaçlamaktadır. Çalışma, Türk eğitim sisteminin en üst basamağı olan üniversitelerde yer alan akademik personelin oluşturduğu bir evrende yürütülmüştür. Suriyelilerle ilgili yapılan çalışmalarda araştırma nesnesi olarak başvurulmamış bir grup olan akademisyenlere yönelmesi araştırmanın önemini teşkil etmektedir. Türk akademisinin Suriyelilere olan bakışının literatürde yapılan pek çok değerli çalışmadan edinilen bulgularla uyumunu araştırmak için önyargı kavramını öne çıkaran bu çalışma kitleye yön verme imkânı da olan bir toplumsal kesimin tutumunu anlama noktasında önemlidir. Araştırmanın ilk kısmı literatür özeti için ayrılmıştır; önyargı, önyargının gruplar arası ilişkilerdeki rolü ve sosyal mesafe kavramı ile Türkiye’de göçle ilgili

¹ Erdoğan, 2018, 10

² Erdoğan, 2018; 2018a

³ Deniz, Ekinci ve Hülür, 2016

⁴ Türkiye’deki Suriyeli Mültecilerin Ekonomiye Katılımı, 2019; Kaya, 2017

⁵ TDK, t.y.

⁶ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2021, Türkiye’deki Suriyeli Sayısı, Mayıs 2021

⁷ Yükseköğretim İstatistikleri, 2021

çalışmaların özeti şeklinde üç bölümden oluşmaktadır. İkinci kısım çalışmanın yöntemi hakkında bilgi verirken üçüncü kısım ise elde edilen bulguları ve bu bulguların yorumunu içermektedir. Çalışmanın son kısmında ise bulguların literatür nezdinde tartışılması yer almaktadır.

Önyargı Kavramı

Önyargı, üzerinde mutabık olunan tekil anlamlı bir kavram olmaktan ziyade farkı unsurları öne çıkaran çeşitli anlamlara sahip bir kavramdır. Bu tanımlardan bazılarında yer vermek önyargı kavramına bir çerçeve çizmek için önemlidir. Önyargı en yaygın ve basit tanım ile toplum içerisindeki bir gruba ya da grubun üyelerine yönelik negatif tutumdur. Söz konusu negatif tutumun oluşmasında ise tutum sahibinin kendi düşünceleri, gündelik deneyimleri ve karşı grupla etkileşimleri yer almaz, aksine toplumda tektipleşmiş kalıp yargılar devreye girer.⁸

Önyargı sıklıkla kalıp yargılar ile karıştırılmaktadır. Önyargı peşin hükme dayalı olumsuz bir tutumken, kalıp yargılar ise öteki gruba dair yanlış ya da gerçeğin aşırı genellemesine dayanan bazen de doğru olabilen inançlardır. Önyargının karıştırıldığı bir diğer kavram olan ayrımcılık ise adaletsiz ve olumsuz bir davranıştır.⁹ Önyargının basit tanımının dışına çıkıldığında Bernstein vd'ne göre önyargı, bilişsel bileşenler tarafından üretilen kalıp yargıların duygusal boyutuna işaret eden karmaşık bir süreçte oluşmaktadır. Sadeleştirerek ifade edersek kalıp yargılar bilişsel, önyargı duygusal ve ayrımcılık ise davranışsaldır denilebilir.¹⁰ Başka bir anlatımla ayrımcılık mevcut sosyal sistem içerisinde gerçekleşen ortak pratiklere yönelik bir tutumken önyargı kişinin demografik özelliklerine karşı geliştirilen duygusal bir tutumdur.¹¹ Dolayısıyla ayrımcılığın tespiti daha kolayken önyargının tespiti kendiliğinden gözlemlenebilir değildir.¹² Bu noktada sosyal mesafe ölçeği kullanılabilir bir araç olmaktadır.

Önyargı tanımlarında sıklıkla yer alan bir kavram olan tutum ise davranışla ilgilidir. Tutumlar doğrudan gözlenemeyip bireyin gözlemlenebilen davranışlarından dolayı olarak çıkarılmaktadır. Dolayısıyla tutum, bireyleri davranışa hazırlayan eğilimleridir. Ancak Kağıtçıbaşı'na¹³ göre tutum sadece bir davranış eğilimi olmayıp düşünce, duygu ve davranış eğilimlerinin bütünleşmesidir. Öte yandan bireylerin sahip oldukları tutumların tamamının toplumla eşgüdümü olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Şerif'e¹⁴ göre ancak toplumsal değerlerle ilişkili tutumlar (bayrak, şeref vs.) toplumsaldır ve bu tür tutumlar bireylere duygusal durağanlıklar tahsis etmektedir. Özetlersek tutum, davranışın nasıl gerçekleşeceğine ilişkin işarettir; toplumsal tutum ise toplumun değerlerini anlamaya yönelik bir kılavuzdur denilebilir.

Önyargının içerdiği tutumlar ise açık (bilinçli) ya da örtük (bilinçsiz) şekilde oluşabilmektedir.¹⁵ Kişi bilinçli bir şekilde bir gruba ya da üyelerine yönelik önyargı geliştirebileceği gibi farkında olmadan da içinde bulunduğu çevrenin önyargılarını da içselleştirebilir. Dolayısıyla kişi iç ve dış grubun etkilerinden bütünüyle soyutlanamamaktadır.¹⁶ Önyargının toplumsal dayanağı biz ve onlar ikiliği veya sosyolojide yaygın kullanıldığı şekliyle iç grup ve dış grup ayrımıyla oluşan grup kimliğidir.¹⁷ Grup kimliği ise önyargının en temel özelliği olan toplum içerisindeki grupların çeşitli kriterlere göre sınıflandırılmasını beraberinde getirir. Dolayısıyla önyargıyla oluşan düşünce ve davranışların daha çok göçlerin yoğun olduğu ülkelerde, etnik gruplara karşı algılanan tehdit nezdinde oluştuğu

⁸ Cüceloğlu, 2017, 543; Marshall, 1999, 559

Farklı önyargı tanımlamalarından yola çıkarak yaptığı değerlendirmede Mustafa Ulu, her ne kadar önyargı tanımlarının çoğunun düşmanca ve genellikle olumsuz olduğu söylenebilse de, bunlardan bazılarının olumlu olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte önyargıyla ilgili çalışmalar, olumsuz önyargının nasıl azaltılabileceğine odaklanmaktadır (2019, 31-33). Bu konuda bilgi vermeyi gerekli görmekle birlikte, çalışma açısından önyargının olumsuz etkisini anlamak ve sorgulamaya açmak önem taşımaktadır.

⁹ Myers, 2017, 318

¹⁰ Ulu, 2019, 13, 26-27

¹¹ Allport, 2016, 562, 564-565

¹² Ulu, 2019, 39

¹³ Kağıtçıbaşı, 1998, 84-85

¹⁴ Şerif, 1985, 98-105

¹⁵ Myers, 2017, 310

¹⁶ Kağıtçıbaşı'ndan akt. Cüceloğlu, 2017, 544-545

¹⁷ Bauman, 2010, 51

söylenbilir.¹⁸ Burada dikkat edilmesi gereken ise iç grup kimliğinin özelliklerinden yola çıkarak, dış gruba yönelik düşünceden eyleme kadar genişletilebilecek önyargının da ötesine geçen tutum ve davranış çeşitleri bulunmasıdır. Ayrıca önyargının eyleme geçirilme dereceleri de arkadan konuşma, uzak durma, ayrımcılık, fiziksel saldırı ve ortadan kaldırma olmak üzere birbirinden farklıdır.¹⁹

Önyargının standart bir yapıya sahip olmadığına değinilmişti. Buna ek olarak önyargıyı olumsuz bir düşünceden insanları zıtlık dahilinde algılayıp, ötekine kin ve öfke güdebildiği bir spektrum olarak algılamak gerekir. Maalesef ki spektrumun nefret ucu, yabancı düşmanlığına ve ırkçılığa temel teşkil etmektedir.²⁰ Önyargı kavramı ele alınırken akla ırkçılığın gelmesi de bu sebeptendir. Ancak özellikle günümüzde ırk olgusuna dair antropolojik çalışmalar, dünyanın ücra yerleri haricinde saf bir soy iddiasında bulunulamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca ırklara genellenen özelliklerin kültür farklılıklarından kaynaklandığını söyleyen çalışmalar da söz konusudur. Dolayısıyla önyargıdan söz edildiğinde vurgu ırka değil kültüre ya da etnisiteye dayandırılmalıdır zira bireyler sosyal yaşamlarında kaçınılmaz olarak aileden başlamak üzere içinde buldukları toplumsal yapının kültürünü öğrenip yeniden üretmektedirler.²¹

Tutumlar nezdinde tecelli eden önyargı, gündelik yaşamda sıkça karşılaşılan saygı olgusu ile de biçimlenmektedir. Sennett²² saygının toplumsal kesimler arasındaki eşitsizliğin görünür bir temsili ve hatta yapısal bir fonksiyonu olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla saygı, bir tutum olarak toplumsal kesimler arasında tabakalaşmayı da inşa edecek ve yeniden üretecek şekilde;²³ ötekini görmeyi, görmemeyi veya görmek istememeyi belirlemektedir. Dolayısıyla sosyal mesafe olarak bir sonraki başlıkta bahsedilecek tutumun, Türkiye’deki akademisyenlerin Suriyeli göçmenlere karşı saygı duyup duymaması olarak okunması da mümkündür. Saygının mevcudiyeti, sosyal mesafeyi azaltıcı bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Sosyal Mesafe, Önyargı ve Toplumsal Sebepler

Sosyal mesafe ile ilgili çalışma yapan Erdoğan²⁴ ve Erdoğan, Erdoğan ve Yavcan’ın²⁵ ortak tespiti, ortak yaşam süresinin uzaması ve bunun doğallaşmasına rağmen Suriyeli göçmenlere karşı Türk toplumunun sosyal mesafesinin arttığı yönündedir. Toplumsal mesafe, gündelik yaşamda (ve meslek gibi özerk alanlarında), özel yaşamın ve mahremiyetin sınırlarını belirlemede ve bu sınırların içine hangi koşullarda hangi toplumsal kesimden insanların girip giremeyeceğine ilişkin tutumu ifade eden kavramdır.²⁶ Başka bir ifadeyle toplumsal mesafe iki fiziksel varlığın birbirinden uzaklığının ölçülmesine benzer şekilde iki toplumsal kesimin birbirlerinden ayrışmalarını ifade eder. Değerler, ritüeller, kurallar gibi unsurlarla çevrelenen gündelik yaşamda sosyal mesafe, bireyler ve toplumsal kesimler arasındaki etkileşimi doğrudan belirleyen bir faktördür.²⁷ Toplumsal mesafe kavramı için Marshall²⁸ sosyal grupları merkeze alarak Bogardus temelli bir başlangıç noktası çizerken Turner²⁹ ise mekânın bireyle ve grupla olan ilişkisini merkeze alarak Simmel orijinli bir yaklaşım sergilemektedir. Ayrıca Turner, Bogardus’un sosyal mesafe ölçeğinin Simmel’in kurduğu ilişkinin basitleştirilmiş bir formu olduğunu da iddia etmektedir.

Biz ve onlar ya da iç grup ile dış grup konumlanmasının bir gereği olarak, bireysel ilişkilerden ziyade gruplar arası ilişkiler açısından önyargının ne olduğunu tartışmak yerinde olacaktır. Zira aidiyet temelli bakıldığında, bireyin kendi kendine oluşturduğu önyargıdan ziyade kendi kimliğini inşa ederken ait olduğu grubun önyargılarını yeniden ürettiğini görmekteyiz. Elbette ki nesnel bir olgunun içselleştirilmesi şeklinde sosyalleşme sürecinin bir edimi olan önyargı bireyin kendini ait hissettiği

¹⁸ Güney, 2012, 153-154, Weiten, Hammer ve Dunn, 2016, 220-224

¹⁹ Allport, 2016, 44-45

²⁰ Bauman, 2010, 59

²¹ Allport, 2016, 152

²² Sennett, 2017

²³ Gülsoy, 2015

²⁴ Erdoğan, 2018

²⁵ Yavcan, 2017

²⁶ Marshall, 2009, 750

²⁷ Turner, 2020, 914

²⁸ Marshall, 2009

²⁹ Turner, 2020

toplumsal grubu korumak amacıyla kullandığı bir mekanizmadır, böylece bireyin kendi kimliğini de korumaya çalıştığı söylenebilir.³⁰

Anlaşılabileceği üzere önyargı, bireysel olmaktan ziyade gruplar arası ilişkilerin bir sonucudur.³¹ Gruplar arası ilişkinin gerek koşulu ise temas ve temas çift yönlü çalışan bir mekanizmadır. Temas, bir yönüyle önyargıyı inşa ederken öte yandan da önyargıyı ortadan kaldırma yetisine sahiptir. Bu durumun belki de en popüler örneği³² Muzafer Sherif'in Robber's Cave deneyinde görülmektedir. Deneydeki öğrenci grupları rakip ve tehdit olarak gördükleri gruplarla kıt kaynaklar için mücadele ederler ancak doğrudan temas ve ortak bir çıkar oluştuğunda ise birlikte, aynı amaç doğrultusunda hareket etme eğilimindedirler.³³ Bu bağlamda temas gerek şart olsa da önyargıyı oluşturan ya da ortadan kaldıran konunun sosyal yaşamdaki sosyoekonomik bölüşümden alınacak pay ile ilgili olduğu söylenebilir.

Ancak savaş koşulları gibi insani durumlar söz konusu olduğunda kurulan temasta, özellikle ilk karşılaşmada ve başlarda önyargının etkisinin azaldığı söylenebilir. Bahsedildiği üzere önyargı süreç ile ilgili bir tutum olduğundan temasın devamındaki her türlü etkileşim tarafından biçimlenmeye açık bir olgudur. Saygı da gündelik hayattaki bu karşılaşmalarda devreye giren bir tutumdur. Türkiye'deki Suriyeliler için de bu durum söz konusu olmuştur. Türkiye, mağduriyet yaşamış ve yaşamakta olan toplumlara ve topluluklara el uzatan bir devlet kimliğinde olagelmiş ve Suriye'de yaşanan iç savaş sonrası Suriyeli savaş mağduru insanların yaşamlarını idame ettirmelerine yönelik bir politika sergilemiştir. Ancak önyargı, geçen zamanın uzunluğu göz önüne alındığında bazı toplumsal kesimler nezdinde kaçınılmaz olarak oluşmaya başlamıştır. Uzayan süreç başta misafir olarak algılanan Suriyelileri, misafirlik kavramının hak sağlamayan, ötekileştiren ve uyumu engelleyen dokusuyla şekillenmiş bir toplumsal gruba dönüştürmüştür. Ancak Erdoğan'ın³⁴ çalışmasında da belirttiği üzere konuya misafirlik, hak, merhamet ya da iyilik merkezli yaklaşıldığında sorunların ortaya çıkması ve birikerek artması söz konusudur. Sorunları ortadan kaldırmak ise ancak konuyla alakalı politikalar gerçekleştirilerek sağlanabilir. Başka bir ifadeyle Suriyelilerin sonu gelmeyecek misafirliği durumunda izlenecek sosyal politikalar şimdiden düşünülmeli ve belki de uygulanmalıdır. Öyle ki, evrensel olarak göçün fitratında kalıcılık olduğundan yola çıkan pek çok çalışma, Türkiye'de Suriyelilerin geçici değil kalıcı olduklarına yönelik öngörülerde bulunmuştur.³⁵

Türkiye'deki Suriyelilerin kalıcı olma eğiliminin ihmal edilmemesi gereken ve sosyal politikaya yansımaları öneren çalışmalara rastlanmaktadır. Örneğin İstanbul'da 35 Suriyeli, 34 yerli toplam 69 katılımcı ile gerçekleştirilen nitel bir çalışmada, Suriyelilerin Türkiye'ye entegrasyonu tartışmaya açılmıştır. Çalışmada Suriyeli göçmenlerin eşit olmayan şartlarda ve imkânlarda yaşamlarının, ayrımcılığa ve ötekileştirmeye maruz kalmalarının kendi içlerine kapalı yaşamlarına ve bunun sonucunda da gettolaşmalarına neden olabileceğine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla Suriyelilerin entegrasyonunun zorunlu olduğu dile getirilmiştir.³⁶ Çalışmada bu içe kapalı kültürün geleceğin Türkiye'sinde yaratabileceği sorunlar göz önünde bulundurulmuş ve toplumsal kabul düzeyinin çok boyutlu özelliğine dikkat çekilmiştir, ayrıca durumun siyasi boyutuna işaret eden çalışmalardan da söz edilebilir. Örneğin Suriyelilerin Türkiye ekonomisi için bir fırsat olup olmadığı veya ülke güvenliği için tehdit teşkil edip etmediğinin belirlenmesinde ülke politikasının yanı sıra hâkim kültürden olan kimsenin yaşam tarzı, gündelik yaşamda Suriyelilerle temasının olup olmaması, eğer temas söz

³⁰ Volkan, 2019, 118-137

³¹ Ulu, 2019, 120

³² Ayrıca ilginç şekilde deneyi aynı tarihli (1954) bir roman olan Sineklerin Tanrısı'nda da William Golding tarafından benzer bir konu işlenmiştir.

³³ Ulu, 2019, 51

³⁴ Erdoğan, 2018a

Benzer bir açıklama Kayseri ili üzerinden yapılmıştır. Kalış süresinin uzaması ve geri dönüş ümidinin zayıflaması; Suriyelilere sahip çıkma arzusunun ve sorumluluk duygusunu azaltmaktadır. Öte yandan başta yardım edilmesi gereken mazlumlar olarak kabul edilen Suriyelilerin zaman içinde ülkenin pastasından pay alan yerleşikler olarak görülmesinin ötekileştirmeyi pekiştirdiği söylenebilir. İnsanlar bir arada yaşadıkça farklılıklar bir sorun olarak algılanmaya başlanmaktadır. Ne ki etkileşimler arttıkça Suriyelilere yönelik olumsuzluklar öne çıkmakta, yaşanan problemler göç edenlere mal edilmeye başlanmaktadır (Karaarslan ve Gençoğlu, 2019, 156, 161).

³⁵ Erdoğan, 2018a, 117-118

³⁶ Şen, 2020, 179

konusu ise karşılaşılan Suriyelilerin giyimine ve sosyoekonomik durumuna yönelik algı gibi faktörler rol almaktadır.³⁷

Önyargıya sebep olma ihtimali taşıyan ilk alan ekonomi ve istihdamdır. Kendi kendine yetmek ve sürdürülebilir geçim kaynaklarına erişebilmek göç edenlerin yerli halka entegrasyonuna imkân sağlayan ekonomik göstergelerdir. Buna rağmen yasal, ekonomik ve sosyokültürel engeller göç edenlerin kendine yeterliliğini ve sürdürülebilir geçim kaynaklarına erişimini zorlaştırmaktadır.³⁸ İşgücü piyasasında ucuz işgücü olarak kayıt dışı ekonomik büyümeye sağladıkları katkı göz önüne alındığında artan Suriyeli işçi sayısı işgücü piyasasında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan işçiler için bir dezavantaj oluşturmaktadır. Hatta kayıt dışı ekonominin yapısı gereği yerel işçiler göçerler karşısında işlerini de kaybetmektedirler.³⁹

Önyargı oluşumundaki bir diğer unsur ise toplumun yapısından kaynaklı sosyokültürel eksendir. Gündelik yaşamdaki karşılaşmaları konumlandırılan saygı olgusu bu noktada devreye girmektedir. Suriyeli göçmelere karşı gündelik yaşamda tahsis edilemeyen saygı, yerli halk yani Türkiye vatandaşı olmaktan kaynaklanan yaşam avantajlarının elinden alındığı düşüncesinde yatmaktadır. Bu düşüncenin ise sosyal hayatta reel bir karşılığının olmayabileceği unutulmamalıdır. Gaziantep'te 2017 yılında yapılan bir çalışma bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Çalışmanın sonucunda kent ekonomisi açısından Suriyeli nüfusun daha az maliyetli (ve daha az nitelik gerektiren işlerde çalışan) bir işgücü seçeneği olmasından ötürü iş bulma konusunda kendilerine yönelik önyargının oluşmadığı (%56) görülmüştür.⁴⁰

Sosyokültürel etkinin ekonomi haricinde bir diğer bileşeni de benzerlik durumudur. Fizyolojik ya da kültürel olarak göçer kesimin yerli kesime benziyor oluşu önyargı oluşumunu azaltıcı bir etki sağlar ancak tam tersi durumda da önyargı oluşumunun hızlanması söz konusudur.⁴¹ Bununla ilişkilendirilebilecek bir çalışmada aşiret ve akrabalık ilişkilerinden hareket edilmiştir. İlişki ağlarının sıklığı ve samimiyeti, aşiret kimliği ve yükümlülüklerinin içselleştirilmesi, ekonomik kaynakların kapasitesi, dini ve insani değerler göçmen insanlara karşı dayanışma ve yardımlaşmayı olumlu yönde belirlemektedir.⁴²

Önyargıyı inşa eden bir diğer olgu ise nüfustur. Özellikle de geleceğe yönelik nüfus artış hızı üzerindeki kanaatler göçerlere ilişkin önyargı oluşturucudur. Bu duruma bir örnek olarak Kayseri'de 24 sivil politik aktörle Suriyeliler hakkında gerçekleştirilen nitel alan araştırmanın verileri sunulabilir. Öyle ki çalışma sonucunda Kayserililerin önyargılarının Suriyelilerin çocuk sayısı ve nüfus artış hızına yönelik kanaatler etrafında şekillendiği görülmektedir.⁴³ Çocuk sayısı ailenin bakamadığı durumda topluma ve devlete bakılması gereken bir yük olarak algılanmaktadır. Bu sebeple kontrolsüz bir nüfus artışı göçer ve yerel kesim arasındaki gerilimi arttıracaktır ve yerel halkın önyargı üreteceği aktif bir olgu olarak mevcudiyetini sürdürecektir.

Genel anlamda inşa edilen önyargının gerçeği yansıtmama ihtimalinin ağır bastığı görülmektedir. Ankara'da 400 kişiyle yapılmış bir alan çalışmasında Suriyelilere yönelik önyargıların nedenleri tartışılmıştır. Söz konusu çalışmada katılımcıların verdiği cevaplara göre ekonomi, asayiş ve sosyokültürel kaygılar gibi konuların önyargının oluştuğu başat alanlar olduğu görülmüştür. Ancak istatistiklere bakıldığında ise oluşan önyargıların gerçeklerle örtüşmediği görülmektedir. Çalışmada Suriyelilerin gelmesi ile işsizlik, sosyal yardımlar, yeni istihdam kollarının açılması, ticaret hacminin genişlemesi, vergi verenlerin sayısının artması, ihracata katkı gibi alanlarda Türkiye ve Türk vatandaşları lehine bir artış olduğu ortaya konulmuştur. Buna ilaveten asayiş konusunda problemlerin

³⁷ Şen, 2020, 212

³⁸ Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin Ekonomiye Katılımı, 2019, 12

³⁹ Erdoğan, 2018a, 80-83

⁴⁰ Gültekin vd., 2018, 30-31

⁴¹ Cüceloğlu, 2017, 545

Cüceloğlu önyargının kaynakları arasında ele aldığı algılanan benzerlik miktarını Türkiye'ye yerleşen göçmenlerle ilişkilendirerek ele almaktadır. Oysa biz bu bakışın daha genelleştirilebilir bir çözümlenme ile değerlendirmeye alınabileceği iddiasını taşıyoruz. Bu bakımdan benzerlik ve farklılık konusundaki çözümlenmeler toplum yapısının olduğu kadar toplum yapısı içerisinde yer alan farklı grupların özellikleriyle de açıklanabilir.

⁴² Kaya, 2017, 53, 129

⁴³ Karaarslan ve Gençoğlu, 2019, 70-71

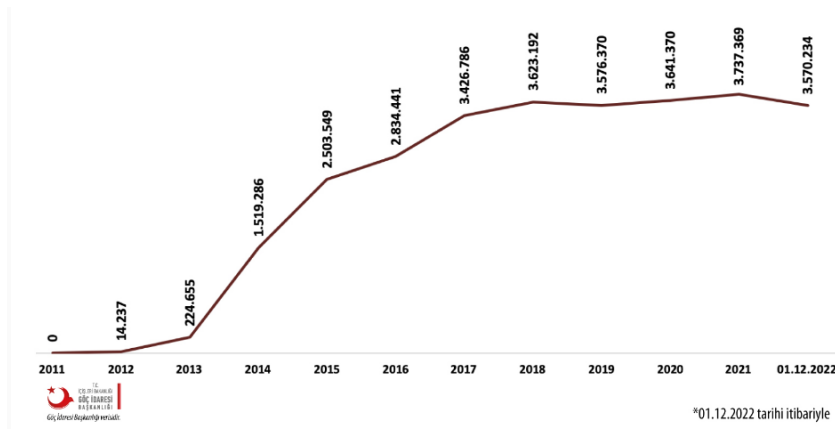

olmadığı; eğitim ve sağlık alanında kalitenin düşmediği, hatta sağlık alanında 2011-2016 yılları arasında ciddi bir iyileşme olduğunu iddia eden çalışmalar da söz konusudur.⁴⁴

Suriyelilerin Göçü ve Türkiye'nin Uyum Çalışmaları

Suriye'de 2011 yılında başlayan rejim karşıtı hareketlerin kısa sürede kontrolden çıkması ile başlayan kriz, iç savaşa dönüşmüştür. İç savaş, ilk 3,5 yılda 150-200 bin insanın ölmesine, milyonlarca insanın yaralanmasına ve evini kaybetmesine sebep olmuştur. Ayrıca tüm dünyayı etkileyecek bir göç dalgası da tetiklenmiştir.⁴⁵ Türkiye ise sınırında gerçekleşen durum karşısında insani yardımı önceleyen, insan ve çözüm odaklı bir dış politika izlemiştir.⁴⁶ Uzun süre açık kapı politikası uygulayan Türkiye göç kaynaklı bir krizi yönetmek durumunda kalmıştır. Bu durum 2011 yılından bu yana Türkiye'deki Suriyeli göçerlerin sayısını veren aşağıdaki grafikten görülebilir. Yıllara göre göçer sayısı ve artış oranı değişmekle birlikte genel trend Türkiye'deki Suriyeli göçer sayısının arttığını göstermektedir (Grafik 1):

Grafik 1: Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler (2011-2022)

Kaynak: <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> **Erişim Tarihi:** 08.12.2022

Türkiye'de bulunan Suriyelilerin çoğu kamplar dışında yaşamaktadır. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre Türkiye'de geçici koruma altındaki kayıtlı Suriyeli sayısı, 01.12.2022 tarihi itibarıyla, toplam 3 milyon 570 bin 234 kişidir. Bu sayı içerisinde geçici barınma merkezinde kalanlar 47.615 kişi ve geçici barınma merkezinde kalmayanlar ise 3.522.619 kişidir.⁴⁷ Resmi sayılar göz önünde tutulduğunda Türkiye'deki Suriyeli nüfusun kamp dışında yaşamı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu tercihin sonucu olarak da Suriyeli göçerlerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yerli halk ile gündelik yaşamın çeşitli yönlerinde bir şekilde temasta oldukları söylenebilir. Ayrıca kampta mümkün olmayan yerleşik kültürle temas yerli halkın göçerleri kabulüne etki edebilecek şekilde kültürleşmeyi de beraberinde getirebilir. Başka bir ifadeyle gündelik yaşamda meydana gelen karşılaşmalar Suriyeli göçerlerin yerleşik kültürle etkileşimleri ve sosyalizasyon süreçleri hâkim kültürel çoğunluk içerisinde var olabilmelerine imkân sağlaması hususunda önemlidir. Elbette gündelik yaşamdaki karşılaşmalar her zaman uyum ekseninde olmayabilir, dışlayıcı düşüncelerden ve pratiklerden kaynaklı risklerin ortaya çıkması da mümkündür.

Ancak bir önceki paragrafta bahsedilen uyum ihtimalini azaltan çok önemli bir durum söz konusudur. Zira Suriyelilerin tüm Türkiye'ye eşit olarak dağılmadığı görülmektedir. Sosyoekonomik imkanlarıyla farklılaşan illere yerleşen Suriyeliler istihdam, eğitim, sağlık gibi farklı olanakları gözeterek konuşlanmaktadır. Dolayısıyla bir ilin ekonomisine katkı sağlayan Suriyeliler başka bir ilde

⁴⁴ Taştan, Haklı ve Osmanoğlu, 2017

⁴⁵ Erdoğan, 2018a, 175

⁴⁶ İren, 2018, 117

⁴⁷ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2022

güvenlik sorununun öznesi veya nesnesi durumunda olabilmektedirler.⁴⁸ Suriyeli göçerlerin yerli halka uyumu noktasında geliştirilecek her türlü politikanın illere göre farklılık göstermesi gerekmektedir.

Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması'na⁴⁹ göre, Suriyelilerin %21'i sosyal hayata hala uyum sağlayamadıklarını, %33'ü ise kendilerini topluma ait hissetmediklerini ifade etmişlerdir. Çalışmada Suriyeliler; kültüre (%44), ahlaki (%29) ve dini yaşama (%18) ilişkin farklılıkların yanı sıra savaşın yarattığı psikoloji (%60) ile maddi yetersizliklerin (%72) de uyum sağlamalarına engel oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Sosyal yaşamı içerisine alan bu sorunlar göçün muhtelif sonuçları olmakla birlikte, sorunlara ilişkin geliştirilecek çözümler, yerli ve göçmen halkın atacağı adımlarla mümkün görünmektedir. Dolayısıyla soruna yönelik çözümler çift yönlü pratiklerle mümkündür ve çözüme giden ilk adımda sorunların tanımlanması oldukça önemlidir.

Çift yönlü etkileşimin bir aktörü Suriyeliler ise diğeri de Türkiye'nin yerli halkıdır ve yerli halkın Suriyeli göçerlere karşı tutumu Suriyelilerin gündelik yaşamda aldıkları yerin ve rolün normalleşip normalleşmediğini ya da ne kadarıyla kabul gördüğünü belirlemektedir. Toplumsal kabul ve uyum konusunu dikkate alan bir çalışma, Türkiye'deki kamplardan ayrılarak İstanbul'a yerleşen ve istihdama katılan 30 Suriyeli ile mülakat yapılarak gerçekleştirilmiştir. İkamet etmek, çalışmak, temel kamu hizmetlerinden (eğitim, sağlık, belediye hizmetleri vb.) yararlanmak ve kendilerini güvende hissetmek için vatandaşlık hakkı isteyen kişilerden oluşan katılımcılar Türkiye yerli halkının vereceği tepkiden çekinmektedir⁵⁰. Yıldırımalp, İslamoğlu ve İyem⁵¹ gündelik yaşamda karşılaşılan sorunların müsebbibi olarak en ufak bir sorunda Suriyelilerin suçlandığını iddia etmekte ve bu sebeple de Suriyeli bazı grupların gettolaşan kapalı bir kültürle yaşamlarını devam ettirdiklerinden bahsetmektedir. Değindikleri bir diğer konu da Türkiye halkının Suriyeli göçerlere sağlanan imkanları hak olarak görebilmesi sağlanabilirse kültürlerin birbirini tanımak adına daha az tepkisel olacaktır.

Türkiye'deki Suriyelilerin gündelik hayatından hareket edilerek 2014-2015 yıllarında Antep-Kilis çevresinde 48'i Türkiye Cumhuriyeti, 67'si Suriye vatandaşı olan toplam 115 kişiyle derinlemesine görüşmelerle veri toplayan bir çalışmada, gündelik hayatın sürdürülmesine engel olan sorunlar ele alınmıştır. Çalışma cinsiyet, eğitim durumu ve sosyoekonomik olarak (üst, orta, alt) farklı kesimlerden oluşan Suriyelilerin yaşamını dikkate almakla birlikte, Suriyelilere yönelik sosyal dışlanma ve damgalamanın nedenlerine de odaklanmaktadır. Çalışmaya göre söylentiler ve dezenformasyonlar Suriyelilere yönelik güvensizliği artırırken; (dil yüzünden) iletişim kuramama, ağır çalışma koşulları, yoksulluk, ucuz işçilik ise sömürüyü artırmaktadır. Suriyeliler, Türkiye'de yaşadıkları tüm bu sorunlardan, geliştirdikleri taktikler ve ortaya koydukları çabalarla kurtulmaya çalışmaktadırlar. Kılık-kıyafet, ev ve iş yerine asılan Türk bayrağı, dil öğrenme, kültürlerine dönük iş yerleri açma gibi taktikler gündelik hayatlarını sürdürmelerine yardımcı olmaktadır.⁵² Bu taktikler bir bakıma arafta kalabilme stratejileridir zira hem sosyal dışlanmayı önleyip kendi kültürleri ile var olmaya devam edebilmekte hem de içinde buldukları kültüre adapte olmayı amaç edinmektedirler.

Suriyeliler için Türk kültürüne uyumun önemli bir koşul olduğu söylenebilse de uyuma neyin engel oluşturduğunu tartışmaya açmak daha kritiktir. Yapılan bir çalışmada görüldüğü üzere bir bölgeye yerleşen Suriyelilere ilk olarak bölge halkı tarafından zor durumdaki misafir olmaları gerekçesiyle kucak açıldığı görülse de kalış süresi uzadıkça ve artan göçer nüfusuyla birlikte yerli halkın tutumu tersine dönmüştür. Suriyeli göçerler artan kiralardan, kayıt dışı ekonomi ve ucuz iş gücü sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları arasında artan işsizlik oranının, sağlık ve eğitim gibi sosyal hizmetlerde ortaya çıkan aksaklıkların, dilencilik gibi huzuru bozan durumların sorumlusu olarak görülmeye başlanmıştır. Ayrıca az da olsa karıştıkları suçlar ve oluşan tekinsizlik hissi yerli halkta yabancı düşmanlığı olarak algılanabilecek tutum ve öfkeyi meydana getirmiştir.⁵³ Bu duruma örnek birkaç haber verilebilir. Bu haberlerden ilki İstanbul Bağcılarda yolun ortasına oturup gelene geçene

⁴⁸ Bu durumu ayrıntılı bir incelemeyle ele alan bir çalışma için bkz: Öztürkler ve Göksel, 2015

⁴⁹ Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması, 2017, 115-118

⁵⁰ Yıldırımalp, İslamoğlu ve İyem, 2017

⁵¹ Yıldırımalp, İslamoğlu ve İyem, 2017

⁵² Deniz vd., 2016

⁵³ Erdoğan, 2018a, 117-118

laf ettiği ve huzursuzluk çıkardığı iddia edilen Suriyeli bir esnaftır.⁵⁴ Bir diğer haber ise Gaziantep'te sosyal medya hesabı üzerinden provokatif paylaşımlar yapan bir avukattır.⁵⁵

Yerli halkta Suriyeli göçerlere karşı gelişen olumsuz tutumun bir diğer bileşeni de Suriye'deki politik ajandanın belirsizliğidir. Türkiye'nin sınır komşusu olması sebebiyle Suriye'nin politik atmosferinde meydana gelecek bir iyiyeye gidiş pek çok göçerin de geri dönüşü anlamına gelmektedir. Bu geri dönüş beklentisi de uyma davranışına karşı bir direnç olarak göçerlerin yaşantısında kendisini gösterirken yerli halkın olumsuz tutumunu da kuvvetlendirmektedir. Bu yorum "Suriyeli Göçmenlerle Birlikte Yaşamak" adıyla Kayseri'de gerçekleştirilen çalışmanın bulgularınca da desteklenmektedir. Siyasi, sivil toplum ve alt yapı ayağında yer alan kurum ve kuruluşların lider, başkan ve yöneticilerinden toplanan veriler Suriyelilerin uyma davranışına ekseriyetle yönelmemesinin en önemli sebebi olarak Suriye'deki savaşın ve politik ortamın belirsizliğini göstermektedir.⁵⁶ Ancak öte yandan Suriyelilerin gündelik hayatına yönelik bir diğer çalışma ise Suriye politik ortamı kronikleştikçe ve Türkiye'de kalma süresi uzadıkça Suriyeli göçerlerin ülkelerine geri dönme isteğinin azaldığını söylemektedir.⁵⁷

Araştırmanın Hipotezleri

Suriye'deki iç savaş neticesinde önemli sayıda Suriyeliyi göçer olarak kabul eden Türkiye, süre uzadıkça sosyal huzursuzluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Savaşa bağlı zorunlu göçle gelen ancak hukuki ve sosyal statülerinin örtüşmemesi sebebiyle toplumsal adaptasyonları zorlaşan Suriyeliler, Türkiye'de farklı toplumsal kesimlerden insanlarla gündelik yaşamın dinamikleri içerisinde etkileşime girmektedir. Bu kesimlerden biri de elbette Türkiye'deki üniversitelerde görev yapan akademisyenlerdir. Bu çalışma Suriyeli göçmenlerin nüfusa oranla fazla olduğu illerdeki devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan akademik personelin Suriyeli göçmenlere karşı önyargıya bağlı sosyal mesafesini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma neticesinde aşağıdaki hipotezler değerlendirilmiştir:

H₁: Göçmen politikalarının farkında olma ile Suriyelileri özel yaşama kabul etme arasında ilişki vardır.

H₂: Göçmen politikalarının farkında olma ile Suriyelileri kamusal yaşama kabul etme arasında ilişki vardır.

H₃: Akademisyenlerin kamusal yaşamda Suriyelilerle temasta olma istekleri ile özel yaşamlarında temasta olma istekleri arasında ilişki vardır.

Yöntem

Bu araştırma Türkiye'deki devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan akademik personelin Suriye'den Türkiye'ye göçe ve göç politikalarına ilişkin bilgileri nezdinde Suriyeli göçmenlerle sosyal ilişki kurma istekliliğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Yürütülen çalışmanın etik kurul izni, Siirt Üniversitesi Rektörlüğünün 110 numaralı oturumunda 31.12.2020 tarihinde onaylanmıştır. Veri toplama süreci nicel araştırma tekniklerinden biri olan anketle çevrimiçi ortamda 2021 Nisan ile 2021 Temmuz ayları arasında gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aracı olarak anketin tercih edilmesi, sosyal yaşam hakkında tutumlarla ve fikirlerle ilgili tarafsız enformasyon elde etme isteğine dayanmaktadır.⁵⁸ Araştırmada nicel araştırma tekniklerinden olan ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli iki veya daha fazla değişken arasında birlikte değişimin varlığını ve derecesini belirlemek amacıyla kullanılmaktadır.⁵⁹

Evren ve Örneklem İlişkin Bilgiler

Türkiye'de 129 devlet, 75 vakıf ve 4 vakıf meslek yüksek okulu olmak üzere toplam 208 üniversite mevcuttur.⁶⁰ 2021 yılı istatistiklerine göre 81.467'i kadın, 98.218'i erkek olmak üzere toplam

⁵⁴ Habertürk, 2022a

⁵⁵ Habertürk, 2022b

⁵⁶ Karaarslan ve Gençoğlu, 2019, 97

⁵⁷ Deniz vd., 2016, 195, 209-210

⁵⁸ Ünsal, 2003, 6; Neuman, 2016, 224

⁵⁹ Karasar, 2009, 81

⁶⁰ Türlerine Göre Mevcut Üniversite Sayısı, 2022

akademisyen sayısı 179.685'tir. Araştırma Göç İdaresinin Suriyeli göçmenlerin yaşadığı en yoğun 15 şehrin üniversitelerindeki akademisyenleri evren kabul etmektedir.

Örnekleme ilişkin sosyodemografik özellikler yaş, cinsiyet ve medeni durum olmak üzere üç ana kategoride derlenmiştir. Geçerli sayılan yanıtlara göre 361 kişiden oluşan katılımcıların yaş dağılımlarında 18-29 yaş aralığında 40 kişi (yüzde 11,1), 30-39 yaş aralığında 160 kişi (yüzde 44,3), 40-49 yaş aralığında 100 kişi (yüzde 27,7) ve son alt kategori olan 50 yaş ve 50 yaş üzerinde olan 61 (yüzde 16,9) kişinin olduğu bilinmektedir. Katılımcıların yüzde 55,1'i (n=199) erkeklerden oluşurken yüzde 67,3'ünün (n=243) evli olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Araçları

Çalışmada E. S. Bogardus'un ölçeği iki ya da daha fazla toplumsal grup arasındaki toplumsal uzaklığı, bir grubun üyeleriyle çeşitli türlerde toplumsal etkileşime girme veya yakınlık kurma konusundaki sınırları göstermek için kullanılan sosyal mesafe ölçeğinin⁶¹ soruları yapılan ekleme ve uyarılma ile kullanılmıştır; ancak yanıtlar likert tipinde toplanmıştır. Aslına bakılırsa Bogardus'un ölçeği sosyal mesafe için halihazırda kullanılan ama zaman içerisinde pek çok güncellemeye tabi tutulan bir ölçektir.⁶² 1925 yılında toplum içindeki farklı toplumsal grupların (örn. inanışlar, etnik kimlikler vb.) ötekiyle etkileşime girmeye istekliliğini ölçmek için ilk kez kullandığı ölçeği Bogardus da zaman içerisinde teorik temellerinden pratikteki kullanımına güncellemiştir.⁶³ Bir toplumsal kesimle tamamen ilişki kurmakla, tamamen ilişkiden kaçınma üzerine kurulu tek boyutlu bir ölçek olan sosyal mesafe ölçeğinin soruları bu çalışmada düzenlenerek diğer bir tek boyutlu ölçek tipi olan likert kullanılarak uygulanmıştır. Ayrıca tarafımızca kurgulanan Göçmen Kabul Politikaları Algısı adlı ölçeğin sorularıyla da yanıtlar toplanmıştır. Çalışmada evrendeki her bir bireyin örnekleme seçilme konusunda eşit şansa sahip olduğunu ifade eden tesadüfi örnekleme⁶⁴ ile amaca yönelik örnekleme kullanılmıştır.

Kullanılan Ölçekler

Araştırmada iki farklı ölçek kullanılmıştır. Bunlardan ilki, yapılan keşfedici faktör analizi (KFA) sonucunda üç alt boyuttan oluştuğu anlaşılan Göçmen Kabul Politikaları Algısı (GKPA) olarak adlandırılan ölçektir. Tablo değerlerine bakıldığında (Bkz.: Tablo 1), ölçek maddelerinin faktör yüklerinin 0,608-0,890 değerleri arasında olduğu; ölçeğin örnekleme yeterliliğini temsil eden KMO değerinin 0,768, ölçeğin açıklanan toplam varyansının %66,392 ve ölçeğin güvenilirlik kat sayısını temsil eden değerin 0,762 olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgulara bağlı olarak bahse konu olan ölçeğin güvenilir⁶⁵ ve aynı zamanda geçerli bir yapıya sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 1.: Göçmen Kabul Politikaları Algısı (GKPA) Ölçeğinin Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

Ölçek İfadeleri	Boyutlar		
	GSP	Yİ	BP
GSP3. Göç konusunda gelişmiş ülkelerin ekonomik sorumluluk üstlenmesi gerekmektedir.	0,887		
GSP4. Gelişmiş ülkeler sorunun çözümlenmesinde, sadece ekonomik alanda değil, farklı alanlarda da katkı sağlamalıdır.	0,798		
GSP2. Sadece göç alan ve göç veren ülkeler değil, gelişmiş ülkeler de sorunun çözümlenmesine katkı sağlamalıdır.	0,791		
GSP1. Sadece göç alan ve göç veren ülkeler değil, gelişmiş ülkeler de göç sorununun kaynağıdır.	0,690		

⁶¹ Neuman, 2016, 309

⁶² Parrillo ve Donoghue, 2005

⁶³ Bogardus, 1925, 1933

⁶⁴ Neuman, 2016, 331; Kuş, 2003, 45

⁶⁵ Nunnally, 1978

YI2. Göç, yoksul kesimler ve ülkeler için ciddi bir sorundur.		0,838	
YI3. Göç kendi kendine yeterliliği olmayan, yoksul ülkeler için bir sorundur.		0,799	
YI1. Günümüzde göç daha çok zorunlu sebeplerle gerçekleştirilmektedir.		0,608	
BP1. Gelişmiş ülkeler göç alan ülkelere sadece maddi destek vermelidir.			0,890
BP2. Avrupa Birliği'nin göçmenlere ilişkin politikaları yeterlidir.			0,641
Açıklanan varyans	%30,660	%21,538	%14,915
Açıklanan toplam varyans	%66,392		
KMO	0,768		
Cronbach alfa kat sayısı	0,762		
Not: GSP: Göçün sorumluluğunu paylaşma; YI: Yoksunluk İlkesi BP: Baz Politika			

Araştırmada likert tipi cevaplar alınarak kullanılan sosyal mesafe ölçeğinin keşfedici faktör analizinde iki alt boyuttan oluştuğu görülmüştür. Analiz sonuçlarına Tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2.: Bogardus Sosyal Mesafe Ölçeğinin Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

Ölçek İfadeleri	Boyutlar	
	ÖYP	SYP
ÖYP5. Suriyeli göçmen biriyle oğlumu evlendirebilirim.	0,900	
ÖYP6. Suriyeli göçmen biriyle kızımı evlendirebilirim.	0,897	
ÖYP4. Suriyeli göçmen biriyle evlenebilirim.	0,853	
ÖYP3. Suriyeli göçmenleri evimde misafir edebilirim.	0,648	
ÖYP2. Suriyeli göçmenler üniversitede aldıkları eğitimden sonra ülkemizde devlet memuru olabilirler.	0,617	
ÖYP1. Suriyeli göçmenlere Türkiye tarafından vatandaşlık hakkı tanınabilir.	0,579	
SYP4. Suriyeli öğrenciler okulumuza misafir öğrenci olarak gelebilir.		0,835
SYP6. Suriyeli göçmenler öğrencim olabilir.		0,823
SYP5. Suriyeli göçmenler meslektaşım olabilir.		0,785
SYP2. Suriyeliler ülkemize sığınabilir.		0,675
SYP8. Suriyeli göçmenler ülkemiz vatandaşıyla resmî nikâhla evlenebilirler.		0,671
SYP3. Suriyeli göçmenler komşum olabilir.		0,654
Açıklanan varyans	%32,258	%30,330
Açıklanan toplam varyans	%62,588	
KMO	0,877	
Cronbach alfa kat sayısı	0,889	
Not: ÖYP: Özel yaşamı paylaşma; SYP: Sosyal yaşamı paylaşma		

Tablo 2'de sunulan bulgulara bağlı olarak ölçeğin iki faktörlü yapısının sağlandığı, ölçek ifadelerinin faktör yüklerinin 0,579-0,900 arasında yüklendiği anlaşılmaktadır. Ölçeğin örneklem yeterliliğini temsil eden KMO değerinin 0,877 ve ölçeğin güvenilirliğini ifade eden değer ise 0,889 olduğu

görülmektedir.⁶⁶

Verilerin Toplanması ve Analizi

Türkiye'deki devlet ve vakıf üniversitelerinde görev yapan akademisyenlerin Suriyeli göçmenlerle önyargı temelli sosyal mesafesini ölçmeyi amaçlayan bu çalışma için katılımcılara ilgili anket linki ve Siirt Üniversitesi Rektörlüğü'nden alınan etik kurul izni, yine Siirt Üniversitesi'nin elektronik belge yönetim sistemi (EBYS) üzerinden iletilmiştir. Toplanan veriler SPSS istatistik programına işlenmiştir. Elde edilen verilerin kontrolü başta normallik değerini gözeterek gerçekleştirilmiştir. Kullanılan her iki ölçeğin alt faktörlerinin kabul edilebilir aralıkta basıklık çarpıklık değerleri aldığı tespit edilmiştir. Normal olduğu bulguların dağılım ardından pearson çarpım moment korelasyon katsayısı dikkate alınarak değişkenler arası ilişkiler tespit edilmiştir.⁶⁷

Bulgular

Türkiye üniversitelerinde görev yapan akademisyenlerin Türkiye'deki en büyük göçmen grubu olan Suriyelilere karşı sosyal mesafelerini önyargı kavramı üzerinden anlamlandırmayı amaçlayan bu çalışmada göç sürecinin ve göç politikalarının algılanışı ve Suriyelilere karşı sosyal mesafe durumu incelenmiştir. Tablo 3'te sosyal mesafe olgusunun bileşeni olan özel alan ve sosyal alan değişkenleri ile Suriyelilerin muhatap olduğu göç politikasının algılanışı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan korelasyon tablosu yer almaktadır.

Tablo3.: Korelasyon Analizi Sonuçları

Ölçekler	Ort.	S. S.	GKPA	ÖYP	SYP
GKPA	3,79	0,464	1		
ÖYP	1,55	0,387	-0,146**	1	
SYP	1,15	0,266	-0,222**	0,530**	1

Not: GKPA: Göçmen Kabul Politikaları Algısı; ÖYP: Özel yaşamı paylaşma; SYP: Sosyal yaşamı paylaşma; Ort.: Ortalama; S. S.: Standart sapma; **: p<0,001

Tablo 3 incelendiğinde sosyal mesafe ölçeğinin alt boyutlarından biri olan sosyal yaşamı paylaşma (SYP) ile göçmen kabul politikaları algısı (GKPA) arasında negatif yönde ancak düşük düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu ($r=-0,222$; $p<0,01$) görülmektedir. Sosyal mesafe ölçeğinin alt boyutlarından özel yaşamı paylaşma (ÖYP) ile de göçmen kabul politikaları algısı (GKPA) arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki ($r=-0,146$; $p<0,01$) görülmektedir. Ayrıca sosyal mesafe ölçeğinin alt boyutları (SYP, ÖYP) arasında ise pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu ($r=0,530$; $p<0,01$) görülmektedir. Görüldüğü üzere çalışmanın öngördüğü hipotezlerin araştırma sonuçları neticesinde desteklendiği anlaşılmaktadır (Değerler için bkz. Tablo 3).

Göçmen kabul politikaları algısı ile Suriyelileri özel yaşama kabul etme isteği ilişkisi

Araştırmada göçün sorumluluğunu paylaşma (GSP), yoksunluk ilkesi (Yİ), baz politika (BP) alt boyutlarından oluşan Göçmen Kabul Politikaları Algısı (GKPA) ölçeği kullanılan ölçeklerden biridir. Kullanılan bir diğer ölçek olan Sosyal Mesafe ölçeğinin alt boyutlarından özel yaşamı paylaşma (ÖYP) isteği ile göçmen kabul politikaları algısı arasında negatif yönlü, anlamlı bir ilişki gözlenmiştir ($r=-0,146$; $p<0,01$). Başka bir ifadeyle Türk akademisi Suriyelilerin adaptasyon sorunlarını sosyal mesafe olarak yeniden üretmektedir. Türkiye'deki akademisyenler için Suriyeli göçerlerin muhatap olduğu sosyal politikaların, hukuki statülerin ve süreç temelli zorlukların farkında olmaları, sosyal mesafeyi azaltıcı bir refleksten ziyade önyargıyı arttırıcı hükümdedir denilebilir.

Göçmen kabul politikaları algısı ile Suriyelileri kamusal yaşama kabul etme isteği ilişkisi

Sosyal Mesafe ölçeğinin bir diğer alt boyutu olan sosyal yaşamı paylaşma (SYP) isteği ile de Göçmen Kabul Politikaları Algısı (GKPA) arasında negatif yönlü, anlamlı bir ilişki gözlenmiştir ($r=-0,222$; $p<0,01$). Başka bir ifadeyle Türk akademisi Suriyelilerin adaptasyon sorunlarını sadece özel

⁶⁶ Nunnally, 1978

⁶⁷ Tabachnick ve Fidell, 2007

hayatlarında değil toplumsal yaşam nezdinde de yeniden üretmektedir. Akademisyenler önyargıyı ve dolayısıyla sosyal mesafeyi sadece özel hayatlarında değil, kamusal yaşamda da öncelemektedir ve bu tutum, Suriyeli göçerlerin tabi oldukları sosyopolitik bağlamın farkında olunmasına karşın geliştirilmektedir.

Kamusal ve özel yaşamda Suriyelilerle temasta olma isteklerinin ilişkisi

Ayrıca Sosyal Mesafe ölçeğinin alt boyutları olarak yüklenen özel yaşamı paylaşma (ÖYP) ve sosyal yaşamı paylaşma (SYP) isteklilikleri arasında da pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=0,530$; $p<0,01$). Diğer bir ifadeyle Suriyelilere karşı sosyal mesafe tek boyutlu bir toplumsal düzlemde gerçekleşmemektedir. Karşılaşmanın çift yönlülüğü, önyargının da sadece kamusal alanda kalmamasına neden olmaktadır. Akademisyenler, gündelik hayatın gerek özel gerekse kamusal alanlarında Suriyelilerle etkileşime girmek istememektedirler. Doğal olarak da önyargının mevcudiyeti sosyal mesafe uyarınca onanmaktadır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, göçün ve Suriyeli göçmenlerin Türk toplum yapısına uyum sağlamakta yaşadıkları zorluklardan birine, önyargıya odaklanmıştır. Göçün etkilerinin çok boyutluluğu düşünüldüğünde, bütüncü, statik veya kesin bir açıklama yapmak mümkün görünmemektedir. İlgili literatür özetlenirken bahsedildiği üzere bugüne kadar toplumun farklı kesimleriyle göç konusunda çalışılmış olsa da ülkemizde bulunan üniversitelerdeki akademik personelin tamamını kapsayan bir çalışma literatürde bulunmamaktadır. Bu bakımdan çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Nitekim entelektüel bir seçkin tabaka olan akademisyenlerin kültürel, sosyal, ekonomik sorunlara duyarlılığı yüksek olan kesimler arasında yer aldığı söylenebilir. Bu durum, çalışmamızda belirtilen bulgular ile doğrulanmıştır. Akademisyenler, göçmenlere ilişkin politikalardan oldukça haberdardır ancak bununla birlikte akademisyenlerin Türkiye’de diğer bazı toplumsal kesimlere nazaran sahip oldukları daha iyi yaşam standartları, entelektüel çevre, dil kullanım kabiliyeti ve hatta kültürel ayrılıklar nedeniyle, günlük hayatta göçmenlerle etkileşime girme olasılıkları sınırlıdır.

Literatür özeti verilirken ifade edildiği gibi göçün olumsuz etkileri göçmen ve yerli halkın uyumu ile ortadan kalkabilecektir. Bahsedildiği üzere bu konuda yapılmış çalışmalar ikamet, çalışma, temel kamu hizmetlerinden faydalanma gibi olanaklardan yararlanmak için vatandaşlık isteyen Suriyeli göçmenler bulunduğunu göstermektedir⁶⁸ dolayısıyla uyumun önemli sacayaklarından biri olarak vatandaşlıktan başka bir ifadeyle gündelik yaşamda eşitlikten, eşitliği sağlayan mekanizma olarak da saygı mefhumundan bahsetmek mümkündür. Ancak akademisyenler nezdinde ortaya konan sosyal mesafe gerek özel alanda gerekse kamusal alanda, akademisyenlerin göç politikalarına ve göçmenlerin sosyopolitik, sosyoekonomik durumlarına ilişkin bilgileri olsa bile mevcudiyetini korumaktadır. Göçmenlerin süreç içerisinde gettolaşıyor olması da bu durumu beslemektedir.

Akademisyenlerin toplumun kimi kesimlerine nazaran sosyoekonomik statüleri sebebiyle sahip oldukları yaşantıda göçerlerle karşılaşma ihtimallerinin az olması; etkileşime girmemeyi, tanımamayı, dış gruba karşı önyargının şiddetini ve sosyal mesafeyi arttırmaktadır. Literatürde bahsedildiği üzere uzayan süreç halkın yoğunluğunda da bir önyargı ve sosyal mesafe oluştuğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Türkiye’deki akademisyenlerin pozisyonu da halktan farklı değildir. Önyargının da arkadan konuşmadan başlayıp, ortadan kaldırmaya giden bir spektrum olduğu düşünüldüğünde bu spektrumda bireysel suçlar dahilinde sınırların zorlandığı⁶⁹ görülmektedir.

Süre uzadıkça oluşan ve artan sosyal mesafe, göç olgusunun Erdoğan’ın⁷⁰ da dediği gibi fitratında yer alan kalıcılık durumu üzerinden okuduğunda, önyargı dolayısıyla gelecek zaman içerisinde kronikleşecek sorunları da beraberinde getirecektir. Öte yandan Taştan ve diğerlerinin⁷¹ gerçekleştirdiği çalışmada, Suriyeli göçmenlere ilişkin önyargının gerçeklerle uyuşmadığı dile getirilmiştir. Bu bakımdan göçmenlerin ülkemizdeki pozisyonunun anlatılması gerekmektedir. Göçmenlere sağlanan imkânlar Türkiye vatandaşlarıyla eşit olduğunda ya da ülke vatandaşı olmaktan

⁶⁸ Yıldırımalp vd., 2017

⁶⁹ Karaca, 2021

⁷⁰ Erdoğan, 2018a, 117-118

⁷¹ Taştan vd., 2017

kaynaklanan avantajları ortadan kaldırmadığı sürece yerli halk tarafından Suriyeli göçmenlerin varlığının tehdit olarak algılanmamasına yönelik politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kısıtlar

Çalışmaya katılımları için evrene dâhil tüm devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan akademisyenlere Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) üzerinden katılım davet yazısı gönderilmiş olup, üniversitelerin çoğundan gerekli izin sağlanmıştır. Akademik personele birkaç kez EBYS üzerinden katılım daveti yapılmıştır. Ancak EBYS sistemlerinin kullanılmasına izin vermeyen birkaç üniversite de olmuştur. Bu üniversitelerdeki akademisyenlere elektronik postaları üzerinden ulaşılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Allport, G. W. (2016). *Önyargının doğası*. (Çev: N. Nirven). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Altıntaş, M. E. (2018). DKAB öğretmenlerine göre Suriyeli çocukların devlet okullarında karşılaştıkları sorunlar (Nitel bir çalışma). *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 18(2). s.469-499.
- Aydin, H., Kaya, Y. (2017). The Educational Needs of and Barriers Faced By Syrian Refugee Students in Turkey: A Qualitative Case Study. *Intercultural Education*. 28:5, 456-473.
- Bauman, Z. (2010). *Sosyolojik düşünmek*. (7. Basım). (Çev: A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı.
- Baykan, E. (2020). *Suriyeli göçü ve sosyal uyuma ilişkin yerel toplumun görüşleri: Altındağ örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distances. *Journal of Applied Sociology* 9, 299-308.
- Bogardus, E. S. (1933). A social distance scale. *Sociology and Social Research*, 17, 265-271.
- Cüceloğlu, D. (2017). *İnsan ve davranışı: psikolojinin temel kavramları*. (35. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Deniz, A. Ç., Ekinci, Y., Hülür, A. B. (2016). “Bizim müstakbel hep harap oldu” Suriyeli sığınmacıların gündelik hayatı Antep-Kilis çevresi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Emin, M. N. (2016). *Türkiye’deki Suriyeli çocukların eğitimi: Temel eğitim politikaları*. Ankara: Setta.
- Emin, M. N. (2019). *Geleceğin inşası: Türkiye’deki Suriyeli çocukların eğitimi*. İstanbul: Setta.
- Coşkun, İ., Eren Ökten, C., Dama, N., Barkçin, M., Zahed, S., Fouda, M., Toklucu, D., Özserp, H. (2017) *Engelleri aşmak: Türkiye’de Suriyeli çocukları okullandırmak*. Ankara: Setta.
- Erdoğan, M. M. (2018). *Suriyeliler barometresi: Suriyelilerle uyum içerisinde yaşamının barometresi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Erdoğan, M. M. (2018a). *Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal kabul ve uyum*. (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Erdoğan, M. M. (2019). Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler. *KONRAD ADENAUER SHIFTUNG*. Eylül-2019. s.1-25.
- Erdoğan, M., Erdoğan, A., Yavcan, B. “Elite Dialogue” Türkiye’deki Suriyeli mülteci öğrencilerin durumu, sorunları ve beklentileri araştırması. Ankara-Ekim 2017.
- Gültekin, M. N., Giritlioğlu, İ., Karadaş, Y., Soyudoğan, M., Kuzu, Ş.L., Gülhan, S. T., Doğanoglu, M., Utanır, A., Aslan, Ç., İncetahtacı, N. *Gaziantep’teki Suriyeliler: Uyum, beklentiler ve zorluklar (Özet Rapor)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları. Eylül-2018.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü İstatistikleri <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> adresinden 08.12.2022 tarihinde erişildi.
- Gülsoy, S. (2015). *Toplumsal Tabakalaşmada Saygı Ve Damganın Rolü*. Toplumsal Tabakalaşma, s.168-194. (Ed: E. Sarıkoca). Erzurum: ATA-AÖF.
- Güney, S. (2012). *Sosyal psikoloji*. (2. Basım). Ankara: Nobel.
- Habertürk. (2022a). İstanbul Bağcılar’da tehlikeli gerginlik! Sandalyeye oturup yol kesti, gelen keçene laf attı, 12.04.2022. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/son-dakika-sandalyeye-oturup-yol-kesti-gelen-gecene-laf-atti-3406170> adresinden 10.09.2022 tarihinde erişildi.
- Habertürk. (2022b). Gaziantep’te provokatif paylaşım yapan avukat sınır dışı edildi, 15.08.2022. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/gaziantep-te-provokatif-paylasim-yapan-avukat-sinir-disi-edildi-3512477> adresinden 10.09.2022 tarihinde erişildi.
- İren, A. A. (2018). Türk Dış politikasında İnsani Diplomasi ve Suriye Krizi. (Ed: H. H. Aygül, E. Eke). *21. Yüzyılda uluslararası göç ve mülteciler: Bir Türkiye perspektifi*. Ankara: Nobel. s.97-121.

- Kağıtçıbaşı, Ç. (1998). *İnsan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*. (9. Basım). İstanbul: Evrim Basın Yayın Dağıtım.
- Karaarslan, F., Gençoğlu, A. Y., (2019). *Suriyeli göçmenlerle birlikte yaşamak: Kayseri’de sivil politik aktörlerle Suriyeli göçmenler üzerine nitel bir analiz*. Ankara: Tezkire.
- Karaca, N. B. (2021). Yakılarak öldürülen 3 Suriyeli. *Habertürk*. 27.11.2022 tarihinde <https://www.haberturk.com/yazarlar/nihal-bengisu-karaca/3294920-yakılarak-oldurulen-uc-suriyeli> adresinden erişildi.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar, ilkeler, teknikler*. (19. Baskı). Ankara: Nobel.
- Kaya, M. (2017). *Türkiye’deki Suriyeliler: İç içe geçişler ve karşılaşmalar*. İstanbul: Hiperyayın.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev: O. Akınhay, D. Kömürcü) Ankara: Bilim ve Sanat.
- Morgül, K., Savaşkan, O., Mutlu, B. (2021). *İstanbul’da Suriyelilere yönelik algı ve tutumlar: Partizanlık, yabancı karşıtlığı, tehdit algıları ve sosyal temas*. İstanbul: Türkiye Sosyal, Ekonomik, Siyasal Araştırmalar Vakfı (TÜSES).
- Myers, D. G. (2017). *Sosyal psikoloji*. (Çev. Ed: S. Akfırat). (Çev: G. Durak, S. Akfırat). Ankara: Nobel. s.306-351.
- Neuman, W. L. (2016). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nicel ve nitel yaklaşımlar (Cilt 1)*. (8. Basım). (Çev: S. Özge). Ankara: Yayınodası.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory*. New York: McGraw-Hill.
- Öztürkler, H., Göksel, T. Suriyeli mültecilerin Türkiye’ye ekonomik etkileri: Sentetik bir modelleme. *ORSAM Raporu*. Ankara-2015.
- Parrillo, V. N. ve Donoghue, C. (2005). Updating the Bogardus social distance studies: A new national survey. *The Social Science Journal*, 42(2), 257-271.
- Sennett, R. (2017). *Saygı – Eşit Olmayan Bir Dünyada*. (Çev. Ü. Bardak). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Şen, H. (2020). *Türkiye’deki Suriyeliler: Entegrasyon mümkün mü?*. İstanbul: Hiperyayın.
- Şerif, M. (1985). *Sosyal kuralların psikolojisi*. (Çev: İ. Sandıkçıoğlu). İstanbul: Alan.
- Taştan, C., Haklı, S. Z., Osmanoğlu, E. (2017). *Suriyeli sığınmacılar dair tehdit algısı: Önyargılar ve gerçekler*. Ankara: Polis Akademisi.
- Turner, B. S. (2020). *Sosyoloji Sözlüğü*. (ed.) Turner, B.S. (çev.) (ed.). Akbaş K. ve Beyaz A. İstanbul: Pinhan.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Önyargı*. Genel Türkçe Sözlük içinde. <https://sozluk.gov.tr> adresinden 10.09.2022 tarihinde erişildi.
- Türkiye’deki Suriyeli Sayısı Mayıs 2021*. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/> adresinden 14.06.2021 tarihinde erişildi.
- Türkiye’deki Suriyelilerin demografik görünümü, yaşam koşulları ve gelecek beklentilerine yönelik saha araştırması*. T. C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. Ankara-2017.
- Türkiye’deki Suriyeli mültecilerin ekonomiye katılımı*. Durable Solutions Platform ve İltica ve Göç Araştırma Merkezi (İGAM). Mart-2019.
- Ulu, M. (2019). *Sosyal psikoloji bağlamında önyargı ve din*. İstanbul: Çamlıca
- Ünsal, P. (2003). *Örgütsel araştırmalarda anket yöntemi*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Volkan, V. D. (2019). *Göçmenler ve mülteciler: Travma, sürekli yas, önyargı ve sınır psikolojisi*. (2. Baskı). Ankara: Pusula Yayınevi.

Weiten, W., Hammer, E. Y., Dunn, D. S (2016). *Psikoloji ve çağdaş yaşam: İnsan uyumu*. (10. Basım). (Çev. Ed: E. İkiz). (Çev: S. Akfırat). Ankara: Nobel. s.208-239.

Yıldırım, S., İslamoğlu, E., İyem, C. (2017). Suriyeli sığınmacıların toplumsal kabul ve uyum sürecine ilişkin bir araştırma. *Bilgi* (35). s.107-126.

Yükseköğretim Kurulu İstatistikleri <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden 19.09.20 tarihinde erişildi.

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Sorumlu Yönetim Eğitimine İlişkin Farkındalık ve Görüşleri

Awareness and Opinions of Students of Faculty of Economics and Administrative Sciences on Responsible Management Education

Araştırma Makalesi - Research Article

Devrim VURAL YILMAZ

Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü,
devrimvural@sdu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-1177-1666

Öz

Günümüzde göz ardı edilemeyecek boyutlara ulaşan ekolojik bozulma, savaş ve çatışmalar, göç, ekonomik kriz, eşitsizlik, teknolojik uçurum, yolsuzluk, sosyal dışlanma gibi saymakta zorlanacağımız pek çok sorun küresel yanıtlar beklemektedir. Nitekim Covid-19, yerel bir sorunun tüm dünyayı nasıl etkilediğini ve mevcut eşitsizlikleri nasıl hızlandırdığını kanıtlamış durumdadır. Bu gelişmeler aslında uzun yıllardır tartışılmakta olan sosyal sorumluluk olgusunun yeniden ve daha güçlü bir biçimde gündeme gelmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda üniversitelerin toplumsal hizmet misyonuyla özel bir konumda bulunduğu, özellikle sorumlu yönetim/işletme eğitiminin önemli bir işlevinin olduğu kabul edilmektedir. Bu çalışmanın amacı İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) öğrencilerinin sorumlu yönetim eğitimine ilişkin farkındalıklarının ve görüşlerinin tespit edilmesidir. Bu amaçla 414 öğrenci ile gerçekleştirilen anket uygulamasının bulguları öğrencilerin sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim alanında bilgi ve katılım düzeylerinin genelde düşük olduğu, ancak bu konulardaki duyarlılıklarını ve eğitim taleplerini daha yüksek düzeyde ifade ettiklerini göstermektedir. Bulgular, Birleşmiş Milletler inisiyatifinde hayata geçirilmesi amaçlanan sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ve sorumlu yönetim ilkelerinin üniversitelerin tüm işlevlerinde ve eğitim programlarında daha fazla yer alması gerekliliğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: iş ahlakı ve etiği, sosyal sorumluluk, sorumlu yönetim eğitimi, üniversite öğrencileri, yükseköğretim

Abstract

Many problems that we can hardly count, such as ecological degradation, natural disasters, wars and conflicts, migration, economic crisis, inequality, technological gap, corruption, social exclusion, which have reached undeniable dimensions today, are waiting for global answers. Indeed, Covid-19 has proven how a local problem affects the whole world and accelerates existing inequalities. These developments, in fact, cause the social responsibility phenomenon, which has been discussed for many years, to come to the fore again and more strongly. In this context, it is accepted that universities are in a special position with their social service mission, and especially responsible management/business education has an important function. The aim of this study is to determine the awareness and opinions of the students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (FEAS) regarding responsible management education. The findings of the survey conducted with 414 students for this purpose show that the level of knowledge and participation of the students in the field of social responsibility and responsible management is generally low, but they express their sensitivity and education demands at a higher level. The findings also point out that the sustainable development goals and responsible management principles, which are aimed to be implemented by the United Nations initiative, should be included more in all functions of universities and education programs.

Keywords: business ethics, higher education, social responsibility, responsible management education, university students

Giriş

Bugün hızla değişen küresel ekonomik manzara ve artan eşitsizlikler karşısında, sürdürülebilir büyüme stratejileri ve fırsatları tüm insanlar için erişilebilir kılan bir ekonomik düzen için çağrılar artmaktadır. Bütün bunlar uluslararası örgütlerin, hükümetlerin, iş dünyasının, sivil toplumun ve bireylerin ortak çabasını gerekli kılmaktadır. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, OECD gibi farklı uluslararası örgütler insan haklarına, çevreye, dezavantajlı gruplara duyarlı sürdürülebilir politikalara yönelik hedefler belirlemektedir.

Artık yakın zamana kadar sadece “kârı en üst düzeye çıkarma” güdüsüyle hareket eden iş dünyası da gerek kendi ülkelerinde gerekse diğer bölgelerde meydana gelen sosyal, politik ve ekonomik zorlukların şirketleri daha önce hiç olmadığı kadar etkilediği mevcut küresel bağlamda uluslararası aktörlerle işbirliği yapma ihtiyacının farkındadır. Küresel sorunlar karşısında yalnızca şirketleri için değil, insanlar, toplum ve gezegen için en iyi olanı yapmak gibi bir sosyal sorumlulukları olduğunu kabul etmektedirler. Bu farkındalık, kendini sosyal sorumluluk sahibi olarak tanımlayan şirketlerin artmasına ve hatta sosyal şirket kavramının kullanılır olmasına zemin hazırlamaktadır.¹ Sosyal sorumluluk uygulamaları, işletmeleri birer ekonomik varlık olmaktan çıkartıp sosyal varlık haline dönüştürmektedir. Sosyal sorumluluk hayırseverlik faaliyetlerinden öteye geçmekte, daha kurumsal ve geniş bir bakış açısıyla “kurumsal sosyal sorumluluk (KSS)” olarak yeniden tanımlanmaktadır.² Yine günümüzde sosyal sorumluluğun genişleyen bağlamını yansıtacak şekilde “sürdürülebilirlik, kurumsal sürdürülebilirlik, kurumsal hesap verebilirlik, kurumsal vatandaşlık, kurumsal topluluk katılımı, küresel vatandaşlık, küresel sosyal sorumluluk” gibi kavramlar kullanılmaktadır.

Sosyal sorumluluk söz konusu olduğunda genelde eğitim kurumlarının özelde ise yükseköğretimin rolü kritik hale gelmektedir. Yükseköğretim, toplumun kaliteli bir yaşam biçimini sürdürebilmesi ve gelecek nesillere aktarabilmesi açısından farklı bir konuma sahiptir. Bugünün öğrencilerinin mezun olduktan sonra hem ulusal hem de uluslararası ekonomik, sosyal ve çevresel talepleri karşılamaya hazırlanmaları gerekmektedir. Üniversiteler öğrencilerinin sosyal sorumluluk kavramları hakkındaki farkındalıklarını geliştirerek ve seçtikleri meslekte uygulama becerileri kazandırarak bu anlamda önemli roller üstlenebilirler. Bu bağlamda geleceğin iş liderlerini yetiştirmekte olan işletme ve yönetim bilimleri alanında öğrenim gören öğrencilerin farkındalıkları daha da önem kazanmaktadır. Bu çalışmada genelde yükseköğretimde sosyal sorumluluk eğitimi özelde ise yönetim-işletme eğitiminde sorumlu yönetim yaklaşımı araştırılmaktadır. Bu kapsamda öncelikler son yıllarda gündemde ön sıralara taşınan küresel ve kurumsal sosyal sorumluluk kavramlarına ele alınmakta, daha sonra yükseköğretimin ve işletme eğitiminin bu bağlamdaki rolü tartışılmaktadır. Türkiye’de üniversitelerde sosyal sorumluluk eğitimine ilişkin araştırmaların derlendiği literatür özetinin ardından Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde eğitim alan öğrencilerin sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim eğitimine ilişkin farkındalık ve görüşlerini araştıran alan çalışmasının bulguları paylaşılmaktadır.

Kurumsal ve Küresel Sosyal Sorumluluk

Kurumsal sosyal sorumluluğun evrensel bir tanımı bulunmamakla beraber bu alanda paylaşılan ortak nokta, işletmelerin sadece ortaklarına karşı değil, aynı zamanda çevreye, topluma ve diğer paydaşlarına karşı da sorumluluk duyarak üretim ve faaliyetlerini çevre, toplum ve etkileşim içinde bulunduğu tüm paydaşları dikkate alarak yerine getirmesidir.³ Bu tanım işletmelerin yasal sorumlulukları ve toplumun etik beklentileriyle örtüşecek hatta bunları geçecek şekilde faaliyet göstermesini içermektedir.⁴

Kurumsal sosyal sorumluluk geçmişten günümüze farklı biçimlerde var olmakla birlikte modern anlamda “KSS'nin Babası” olarak kabul edilen Howard Bowen tarafından kullanılmıştır. Bowen 1953 yılında yayımlanan “İş Adamının Sosyal Sorumlulukları” adlı kitabında bir iş adamının sorumluluğunu, toplumun tamamı için arzu edilen hedeflere ulaşmayı amaçlayan stratejilerini takip

¹ HBS Online, 2022

² Büyükdoğan, 2020, 204

³ Ersöz, 2007, 23; Yılmaz Sert, 2012, 34

⁴ Develioğlu ve Çimen, 2012, 141

etmek olarak tanımlanmaktadır. O tarihten bu yana kurumsal sosyal sorumluluk kavramı olarak farklı şekillerde tanımlanmakta ve tartışılmaktadır.

Kurumsal Sosyal Sorumluluk, şirketlerin ticari faaliyetlerine ve paydaşlarıyla olan etkileşimlerine sosyal ve çevresel kaygıları entegre ettiği bir yönetim konseptidir. KSS genel olarak, bir şirketin ekonomik, çevresel ve sosyal sorumluluklar dengesini elde ederken, aynı zamanda hissedarların ve paydaşların beklentilerini karşılama yolu olarak anlaşılır. Bu anlamda stratejik bir iş yönetimi kavramı olabilecek KSS ile hayırseverlik arasında bir ayrım yapmak önemlidir. Hayırseverlik, yoksulluğun azaltılmasına değerli bir katkı sağlasa da, KSS kavramı açıkça bunun ötesine geçer. Kurumsal sosyal sorumluluğu benimseyen firmalar, dünya üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmak için sosyal olarak sorumlu hareket etmelerini sağlayacak şekilde organize edilirler. KSS aslında bir kuruluşun hedeflerine bağlı olarak stratejilerinde ve girişimlerinde gerçekleştirdiği bir öz düzenleme biçimidir.⁵ Günümüzde iletişim araçlarının gelişmesi ve internet kullanımının yaygınlaşmasıyla insanlar sadece kendi yakın çevreleriyle değil tüm dünyayla ilgilenmekte, sosyal sorumluluğa ilişkin çağrılar küresel düzlemde dile getirilmektedir. Tüm dünya halkları için daha yaşanabilir bir dünya umudunu yansıtan küresel vatandaşlık kavramı bireylerin dünyaya ve hatta evrene ilişkin sorumluluklarını gündeme taşımaktadır. Bu durum sosyal sorumluluğu hükümetler ve işletmeler açısından da küresel düzlemde düşünülmesi ve planlanması gereken bir olgu haline getirmektedir.⁶

Bu anlamda küresel sosyal sorumluluk yaklaşımı uluslararası örgütlerin de öncelikli gündemi haline gelmektedir. Bu girişimlerin başında Birleşmiş Milletler' in 2000 yılında ilan etmiş olduğu Binyıl Kalkınma Hedeflerinin devamı niteliğinde 2015 yılında kabul ettiği "Gündem 2030: BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) gelmektedir.⁷ Söz konusu hedeflerin sürdürülebilirlik ve küresel sosyal sorumluluk açısından tüm dünyada yol gösterici ilkeler olduğu kabul edilmektedir. BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezegenimizi korumak, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele etmek hedefiyle tüm aktörlerin sorumluluk üstleneceği ortak bir yol haritası sunmaktadır. Bu hedeflerin başarıya ulaşmasında en etkili aktörlerden biri iş dünyasıdır ve sorumlu iş uygulamaları, yeni iş yapış şekilleri, yatırım, yenilikçilik, teknoloji ve işbirliği ile bu kilit rolü gerçekleştirmesi mümkündür. Nitekim ilk kez şirketler, özel sektörün temsilcisi olarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile ilgili gündemin geliştirilmesine dâhil olmuşlardır.⁸

2000 yılında Birleşmiş Milletler inisiyatifiyle kurulan United Nations (UN) Global Compact⁹ BM sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma yolunda özel bir çaba harcamaktadır. 2022 yılı itibariyle UN Global Compact 160'ın üzerinde ülkede 15.000'in üzerinde şirket ve 5.000'in üzerinde şirket dışı üyesi bulunan kuruluş dünyanın en büyük kurumsal sürdürülebilirlik inisiyatifi olarak iş dünyasının sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile etkileşim halinde olmasını ve küresel öncelikler ile ilişkilendirilmesini amaçlamaktadır. UN Global Compact, sürdürülebilir ve kapsayıcı bir küresel ekonomi yaratmak için kurumların iş birliği ile harekete geçmelerini desteklemekte, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi için iş dünyasına liderlik etmektedir. Bu kapsamda dünya çapındaki şirketlerin stratejilerini ve operasyonlarını insan hakları, çalışma standartları, çevre ve yolsuzlukla mücadele alanlarında belirlenen on temel ilkeye uyumlu hale getirmeleri beklenmektedir. Yine iş dünyasının iklim, su ve gıda krizleri, yoksulluk, çatışma ve eşitsizlik gibi küresel sorunlara ilişkin etkili çözümler sunabileceğinin altı çizilmektedir.¹⁰

Diğer yandan, küresel düzlemde tanımlanan bu kurumsal sosyal sorumluluk yaklaşımıyla birlikte artık sadece özel sektör kuruluşlarının ve işletmelerin değil, kamu kurumlarının, yerel yönetimlerin ve eğitim kurumlarının da yer aldığı geniş bir uygulama alanı ortaya çıkmaktadır.¹¹ Bu anlamda küresel vatandaşlık bilincinin güçlendirilmesi ve sosyal sorumluluk farkındalığının artırılması açısından

⁵ UNIDO, 2022

⁶ Büyükdoğan, 2020, 204

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>

⁸ Birleşmiş Milletler Türkiye, 2022

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.unglobalcompact.org/>

¹⁰ UN Global Compact Türkiye, 2022

¹¹ Toker ve Tat, 2013, 34

eğitim kurumlarına özel bir rol biçilmektedir. Yükseköğretim kurumlarının gerek toplumsal hizmet misyonları gerekse üst düzey eğitim ve araştırma olanakları ile bu alanda öncü olması beklenmektedir.

Üniversiteler ve Sosyal Sorumluluk

Yükseköğretim, eğitim ve araştırmanın yanı sıra toplumsal hizmet ve katkı işleviyle sosyal sorumluluk konusunda kaçınılmaz bir misyon üstlenmektedir ve bu yöndeki toplumsal beklenti her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda üniversitelerin sosyal sorumluluk kapsamında iki boyutlu bir işlevi olduğu söylenebilir. Üniversiteler bir yandan toplumsal sorunlara çözüm üreten araştırmalar ve faaliyetler yürütürken diğer yandan öğrencilerinin sosyal sorumluluk sahibi bireyler olarak yetişmesini sağlamalıdır.

Nitekim ekonomik çıktılarının yanı sıra toplumsal hayat için katma değer üretme sorumluluğu olan işletmeler de sosyal duyarlılığı yüksek bireyleri istihdam etme yoluna gitmektedir. Bu nedenle özellikle kurumsal işletmeler insan kaynakları seçiminde sosyal sorumluluğu da bir kriter olarak değerlendirmektedir.¹² Günümüzde, bireylerin yalnızca mesleki ve entelektüel gelişimleri yeterli görülmemekte, toplumsal sorumluluklara ilişkin farkındalık ve duyarlılıkları da önemsenmektedir. Bu anlamda yükseköğretim kurumlarının öğrencilere mesleki bilginin ötesinde sosyal beceriler kazandırma görevleri üzerinde durulmaktadır.¹³ Sosyal açıdan sorumlu bir eğitim yaklaşımı kendi başına değerli olmasının yanı sıra öğrencilerde analitik düşünce dâhil olmak üzere önemli aktarılabılır becerileri ve davranışları geliştirmektedir. Sosyal sorumluluk eğitiminin eleştirel düşünme, bilgiyi yönetme, etkili iletişim kurma, insanların ve kültürlerin çeşitliliğine, sosyal adalete, hakkaniyete ve insan haklarına saygıyı geliştirme, kişisel sorumluluk ve vatandaşlığı teşvik etme gibi birçok olumlu katkısı bulunmaktadır.¹⁴

Harvard Üniversitesi, Stanford Üniversitesi, MIT gibi dünyanın en başarılı ve prestijli kabul edilen üniversiteler eğitim programlarında sosyal sorumluluğa özel bir yer vermektedir. Bu üniversitelerde öğrencilerin topluma hizmet uygulamaları, toplum temelli araştırmalar ve gönüllülük çalışmalarına katılımı teşvik edilmektedir.¹⁵ İrlanda’da ise üniversite öğrencilerin sosyal sorumluluk faaliyetlerine aktif katılımı yasal bir zorunluluk olarak düzenlenmiştir.¹⁶

Diğer yandan, sosyal sorumluluk olgusunun gerek kamu yönetimi gerekse iş dünyası ile olan yakın ilişkisi nedeniyle yönetim/işletme alanındaki eğitim programlarında sosyal sorumluluk özel bir anlam taşımaktadır. Nitekim kurumsal sosyal sorumluluk örgütlerin sadece finansal işleviyle sınırlı olmayıp, ürün geliştirme, üretim yönetimi, mühendislik, insan kaynakları yönetimi ve iletişim gibi tüm işlevleri içermelidir. Bu nedenle üniversitelerde verilen işletme eğitimi, geleceğin tüm iş liderlerini, yöneticilerini ve çalışanlarını kurumsal sosyal sorumluluk konularında gerekli becerilerle donatarak yetiştirmede önemli bir role sahiptir.¹⁷ Bu bağlamda son yıllarda üzerinde durulan “responsible management education/sorumlu yönetim eğitimi” kavramı özellikle yönetim/işletme alanında eğitim veren okullar açısından yeni bir perspektif sunmaktadır.

Sorumlu Yönetim Eğitimi

Günümüzde etik ve sosyal açıdan sorumlu bir iş anlayışına ilişkin toplumsal duyarlılık artmakta, küresel mali krizlerde ve şirket skandallarında işletme okullarının rolü de sorgulanmaktadır. Bu farkındalık gerek toplumun gerekse işverenlerin işletme okullarından sosyal sorumluluk konusundaki taleplerini arttırmaktadır. Etik, sorumluluk ve sürdürülebilirliğe yönelik bu girişimler aynı zamanda program akreditasyon kurumları tarafından da talep edilmektedir. Nitekim Times Higher Education (THE), 2019’da Üniversiteler için sürdürülebilir kalkınma hedeflerini temel alan yeni bir sosyal etki

¹² Tuzcu ve Savaşkan, 2020, 158

¹³ Taş, 2017, 17

¹⁴ Barber ve Venkatachalam, 2013, 387

¹⁵ Tuzcu ve Savaşkan 2020, 157

¹⁶ Toker ve Tat, 2013

¹⁷ Barber ve Venkatachalam, 2013, 387

sıralama sistemi başlatmış ve Financial Times (FT) da işletme okulu sıralama sistemine bir kurumsal sosyal sorumluluk ölçüsü dâhil etmiştir.¹⁸

Bu taleplerin odak noktasının bir kavram olarak KSS'den sorumlu yönetim yoluyla uygulanmasına ve yürütülmesine doğru kaydığı görülmektedir. İşletmelerin yalnızca finansal sonuçlar değil, aynı zamanda olumlu sosyal etki de üretmesine yönelik çağrılar ışığında, iş liderlerinin eğitimleri aracılığıyla her iki gündemi dengelemek için yeterince hazırlıklı olmaları beklenmektedir.¹⁹ Bu beklentiler doğrultusunda üniversitelerin sorumlu yönetim eğitimini dikkate alma gereksinimleri artmakta ve sürdürülebilir iş eğitiminin sistematik olarak benimsenmesi kaçınılmaz bir öncelik haline gelmektedir.²⁰

Bu bağlamda işletme okullarının önünde duran soru, KSS'nin müfredatın bir parçası olup olmadığının ötesinde, geleceğin iş liderlerinin eğitimine nasıl tam anlamda entegre edileceğine dönüşmektedir. Bu ise üniversitelerin/ işletme okullarının vizyonunda, misyonunda, stratejik planlarında, hedeflerinde ve hatta günlük faaliyetlerinde etigin, sürdürülebilirliğin ve sosyal rollerin yerleşik hale gelmesini gerektirmektedir.²¹ Ancak işletme okullarının sorumlu yönetim eğitimine ilişkin bu geniş çaplı değişimi ne denli yerine getirdikleri/getirebilecekleri de tartışılmaktadır. Bir yandan işletme okullarının toplulukları için sürdürülebilir bir yaklaşım sunmayı başaramadıkları belirtilmekte, diğer yandan mevcut koşullarda bunu gerçekleştirmenin zorluklarına dikkat çekilmektedir. Örneğin Cornuel ve Hammel (2015), işletme okullarının birçoğunda sorumlu yönetim eğitiminin yerine getirilmemiş ya da ertelenmiş bir söz olduğu ifade etmektedir. Araştırmacılar kampüs içi öğretimden hibrit/sanal öğrenime geçişin iş uygulamalarının sosyal yönlerini derslere dâhil etme ve öğretme konusunda engeller oluşturduğunu belirtmektedir. Dyllick (2015) ise “işletme okulları kimin için değer yaratıyor?” sorusunu tartışmaktadır.

Ancak tüm bu tartışmalar bir yana üniversitelerin ve işletme okullarının bu yöndeki çabalarının artarak sürdüğü de kabul edilmelidir. Bu kurumlar kariyerleri boyunca çevresel, sosyal ve ekonomik sorunlarla mücadele edecek geleceğin liderlerini ve çalışanlarını eğitmek amacıyla sosyal açıdan sorumlu girişimler uygulamaktadır. Bu doğrultuda hayata geçen en önemli uluslararası girişim ise 2007 yılında Birleşmiş Milletler'in desteğiyle kurulan “Principles for Responsible Management/Sorumlu Yönetim Eğitimi İlkeleri (PRME)” platformudur. PRME sürdürülebilir kalkınma hedeflerine dikkat çekmek ve akademik kurumları UN Global Compact'in çalışmalarıyla uyumlu hale getirmek için işletme ve yönetim okullarını bir araya getirmektedir. PRME "sorumlu yönetim eğitimi" yoluyla sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin müfredat, araştırma ve ortaklıklarda yerleşik olmasını sağlamak için atılan adımları hızlandırmayı amaçlamaktadır. PRME amaç, değerler, yöntem, araştırma, ortaklık ve diyalog adı altında altı ilke doğrultusunda geleceğin liderlerine ekonomik ve sürdürülebilirlik hedeflerini dengelemek için gereken becerileri sağlamalarını sağlamayı öngörmektedir.²² Bugün dünya çapında 800'den fazla yükseköğretim kurumu bu girişim doğrultusunda akademik ve uygulamalı çalışmalar gerçekleştirmektedir.

Türkiye’de Sosyal Sorumluluk ve Sorumlu Yönetim Eğitimi

Türkiye’de üniversitelerde bazı birimlerin yanı sıra akademisyenler ve öğrenci kulüplerinin yürüttüğü başarılı sosyal sorumluluk projeleri mevcuttur. Öğrencilerin gönüllü katılımı ile hayata geçirilen bu faaliyetler toplumsal katkının dışında öğrencilerin sosyal sorumluluk bilinci ve aktif katılım becerisi kazanmaları açısından önemlidir.²³ Bunların dışında akademik programlardaki sosyal sorumluluk faaliyetleri ise genel olarak iki şekilde gerçekleşmektedir. Sosyal sorumluluk derslerinin müfredatta yer almasının yanı sıra ders içeriklerine bu konunun entegre edildiği de görülmektedir.²⁴

Bu kapsamda atılan önemli bir adım dünyadaki birçok üniversitede öğretmen yetiştiren programlarda yer alan “Topluma Hizmet Uygulaması” dersinin 2006-2007 yılından itibaren Eğitim fakültelerinin

¹⁸ Wersun vd., 2021

¹⁹ Koljatic, 2015

²⁰ Borges vd., 2017; Beddewela vd., 2017

²¹ Cornuel ve Hommel, 2012

²² PRME, 2022

²³ Taş, 2017, 25

²⁴ Taş, 2017, 28

müfredatına dahil edilmesi olmuştur. Söz konusu ders kapsamında öğrencilerin topluma hizmet uygulamalarının önemine ilişkin farkındalık kazanma, toplumun güncel sorunlarını belirleyerek projeler üretme ve çeşitli projelerde gönüllü olarak yer alma gibi kazanımlar edinmesi hedeflenmektedir. Bu ders öğretmen adaylarının farkındalık kazanmasının yanı sıra işbirliği, dayanışma, etkili iletişim ve öz değerlendirme becerilerini ve öz güveni geliştirmeyi desteklemektedir.²⁵ Eğitim fakültelerinde hayata geçirilen bu uygulamanın ardından birçok vakıf ve devlet üniversitesinde benzer dersler müfredata eklenmiştir.²⁶ Bugün çok sayıda üniversitede Sosyal Sorumluluk, Sosyal Sorumluluk Projesi ve Toplumsal Duyarlılık Projeleri gibi farklı isimlerle zorunlu veya seçmeli sosyal sorumluluk dersleri verilmektedir.

Diğer yandan Yükseköğretim Kurulu tarafından üniversitelerin faaliyetlerinin izlenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla yapılan çalışmalarda sosyal sorumluluk bir ölçüt olarak yer almaktadır. Bu doğrultuda her bir üniversiteye ait “Üniversite İzleme ve Değerlendirme Raporu” ve bu raporların analiz sonuçlarını içeren “Üniversite İzleme ve Değerlendirme Genel Raporu” ile üniversitelerin yürüttüğü çalışmaları kapsayan “Eğitim ve Öğretim”, “Araştırma-Geliştirme, Proje ve Yayın”, “Uluslararasılaşma” ile “Topluma Hizmet ve Sosyal Sorumluluk” temel alanlarında 45 gösterge kullanılmaktadır. “Topluma Hizmet ve Sosyal Sorumluluk” alanında 2021 yılında düzenli bir artış ile kamu kurumları ile ortak yürütülen proje sayısının 3.061’den 4.368’e, dezavantajlı gruplara yönelik düzenlenen faaliyet sayısının 4.749’dan 8.559’a ulaştığı görülmektedir. Yine bu kapsamda verilen Engelsiz Üniversite Ödülü sayısı 418’den 527’ye çıkmıştır. Sosyal sorumluluk projesi sayısı ise 2019 yılında 3.850, 2020 yılında 3.424 iken 2021’de 5.977’ye ulaşmıştır.²⁷ Bu gelişmeler Türkiye’de de yurtdışındaki akreditasyon ve derecelendirme kuruluşlarının değerlendirme kriterlerine paralel şekilde sosyal sorumluluğun artan rolüne işaret etmektedir.

Sorumlu yönetim eğitimi açısından bakıldığında 2022 yılı itibariyle Türkiye’den 13 üniversitenin PRME imzacı üniversiteleri arasında bulunduğu görülmektedir.²⁸ Bu üniversitelerin yönetim/işletme programlarında sosyal sorumluluk konusunda müfredat dâhilinde ve müfredat dışı birçok uygulama mevcuttur. Diğer üniversitelerde de bu programlarda sosyal sorumlulukla bağlantılı dersler ve projeler hızla artmaktadır. Bu gelişmelere paralel olarak söz konusu uygulamaların etkinliğinin belirlenmesi ve artırılması amacıyla yapılan akademik araştırmalar da çeşitlenmektedir. İzleyen bölümde Türkiye’de sosyal sorumluluk eğitimine ilişkin çalışmaların bir kısmının yer aldığı literatür derlemesi sunulmaktadır.

Literatür Derlemesi

Kurumsal sosyal sorumluluk araştırmacılar ve uygulayıcılar tarafından uzun süredir incelenen araştırma konularından biridir. Ancak üniversite öğrencilerinin kurumsal sosyal sorumluluk algılarının ve farkındalıklarının değerlendirilmesi nispeten yeni bir araştırma alanıdır. Yönetim/işletme programlarındaki sorumlu yönetim eğitimi alanındaki çalışmalar ise oldukça sınırlıdır.

Türkiye’de ise bu alanda yapılan yayınların çoğunlukla eğitim fakültelerinde uygulanmakta olan toplumsal hizmet uygulamaları dersine odaklanmakla birlikte İİBF öğrencilerinin sosyal sorumluluk algılamalarına ve farkındalıklarına yönelik sınırlı sayıda çalışma da mevcuttur.

Bu çalışmaların ilk örneklerinden olarak Özalp ve diğerleri tarafından yapılan çalışmada (2008), Anadolu Üniversitesi İİBF öğrencilerinin sosyal sorumluluk algılamaları araştırılmıştır. Araştırmada demografik özellikler ve eğitim alınan bölümün sosyal sorumluluk algısında farklılık yarattığı gözlemlenmiştir. Araştırma bulguları, işletme bölümü öğrencilerinin sosyal sorumluluk algılamalarının daha yüksek olduğu, kız öğrencilerin algılama düzeylerinin tüm bölümlerde erkek öğrencilerden daha yüksek çıktığını göstermektedir.

Toker ve Tat tarafından 2011 yılında İzmir’de bulunan iki kamu, iki devlet üniversitesinde sosyal sorumluluk dersi alan 238 öğrenci ile gerçekleştirilen çalışmada öğrencilerin sosyal sorumluluk ve kurumsal sosyal sorumluluk kavramlarına ilişkin bilgi düzeyleri ve algıları ile sosyal sorumluluk

²⁵ Ergül ve Kurtulmuş, 2014, 224

²⁶ Toker ve Tat, 2013, 44

²⁷ YÖK, 2022

²⁸ PRME, 2022

derslerinin kavramsal bilgi ve bilinç düzeylerine etkisi ele alınmıştır. Analiz sonuçları, Türkiye’de üniversitelerde verilen sosyal sorumluluk derslerinin öğrencilerin bilgi ve algı düzeyi ile olumlu tutumlarını yüksek oranda artırdığını göstermektedir.

Yine 2011 yılında Ege Üniversitesinde gerçekleştirilen bir çalışmada üniversite genelinde verilmekte olan “Topluma Hizmet Uygulamaları ” dersinin etkinliği araştırılmıştır.²⁹ Araştırmada topluma hizmet uygulamaları dersinin verildiği toplam 21 fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokullarında ders koordinatörleri ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Araştırma bulguları dersin koordinasyonuna ilişkin en önemli sorunların bürokrasi, iletişim, bütçe ve donanım, yaratıcılık, standartlaştırma, zamanlama, proje hazırlama ve etkin sonuçlar elde etme konularındaki eksikliklerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Ergül ve Kurtulmuş (2014) tarafından Dicle Üniversitesinde yürütülen araştırmada, topluma hizmet uygulaması dersine ilişkin öğretim elemanlarının görüşlerini belirlemek amaçlanmıştır. Katılımcılar, topluma hizmet uygulamaları dersinin öğrencilerin sosyal sorumluluk geliştirmede etkili olduğunu düşünmekte ancak dersin niteliği, işleniş biçimi ve dersin algılanışı açısından önemli eksikliklere de dikkat çekmektedir. Öğrencilere sosyal sorumluluk kazandırabilmenin dersin ötesinde etkinliklerle mümkün olabileceği, bunun için öğretim elemanlarının da inancına ve rehberliğine ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır.

Selvi ve Şentürk (2016) tarafından yapılan çalışmada Gaziantep Üniversitesinde lisans düzeyinde verilen Toplumsal Duyarlılık Projeleri adlı dersi alan öğrencilerin yarısına yakınının bir yardım kuruluşuna üye oldukları tespit edilmiştir. Yine katılımcılar çoğunlukla bu dersi aldıktan sonra empati yeteneklerinin geliştiğini ve toplumsal sorunlara karşı duyarlılıklarının arttığını belirtmiştir.

Anbar vd. tarafından 2017 yılında yayımlanan araştırmada öğrencilerin kurumsal sosyal sorumluluk algı düzeyleri ile yaş, cinsiyet, bölüm, sınıf ve iş deneyimi gibi demografik değişkenler arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaçla 287 üniversite öğrencisine uygulanan anketin bulguları, öğrencilerin KSS algı düzeylerinin yüksek olduğunu ve öğrencilerin yasal sorumlulukları en önemli KSS boyutu olarak algıladıklarını göstermektedir.

Temelli tarafından 2020 yılında yayımlanan çalışmada muhasebe eğitimi alan İİBF İşletme bölümü öğrencilerinin KSS algıları ile demografik özellikleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda; katılımcı öğrencilerin KSS genel algı düzeylerinin yüksek olduğu saptanmış ve öğrenciler tarafından yasal sorumlulukların en önemli KSS boyutu olarak algılandığı tespit edilmiştir.

Büyükdoğan (2020) tarafından yapılan çalışmada üniversite öğrencilerinin küresel sosyal sorumluluk algılarının sosyo-demografik özelliklere göre değişim gösterip göstermediği araştırılmıştır. Çalışma sonunda öğrencilerin küresel sosyal sorumluluk algıları yüksek seviyede bulunurken bu düzeyin kadın öğrenciler açısından anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Yine, küresel sosyal sorumluluk algısının bir sivil toplum kuruluşuna üye olanlarda üye olmayanlara göre ve sosyal sorumluluk kavramını bilenlerde bilmeyenlere göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu bulunmuştur.

Tuzcu ve Savaşkan (2020) Ankara Üniversitesi İşletme bölümü öğrencileri ile yürüttükleri çalışmada öğrencilerin katıldıkları sosyal sorumluluk projeleri ile toplumsal faydanın yanı sıra bireysel kazanımlar da elde ettikleri sonucuna ulaşmıştır.

Bu alanda tamamlanan yüksek lisans tezlerinin bir örneği Tunç (2014) tarafından yürütülen araştırmadır. Çalışmada üniversite öğrencileri açısından itibar algısı ile üniversitelere ait sosyal sorumluluk faaliyetleri arasındaki ilişki incelenmiş ve üniversitelere ilişkin itibar algısı ile sosyal sorumluluk anlayışı arasında yüksek bir ilişki çıkmıştır.

Taş (2017) tarafından yürütülen yüksek lisans tez çalışmasında ise sosyal sorumluluk projelerinin üniversite öğrencilerinin öğrencilerin duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Araştırmada sekiz yükseköğretim kurumundan 56 öğrenci ile görüşülmüştür. Bulgular öğrencilerin büyük bölümünün yükseköğretim öncesinde sosyal sorumluluk konusunda bilgi ve deneyim sahibi

---

²⁹ Saran vd. 2011

olmadığını göstermektedir. Katılımcıların %98'i üniversite yaşamları sırasında sosyal sorumluluk projelerinde yer almanın duygu, düşünce ve davranışlarını etkilediğini belirtmiştir.

Araştırma: Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Öğrencilerinin Sosyal Sorumluluk ve Sorumlu Yönetim Eğitimi Konusundaki Farkındalıkları ve Görüşleri

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde eğitim alan öğrencilerin sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim eğitimi konusundaki farkındalıklarını ve görüşlerini tespit etmektir.

Örneklem

Araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, çok sayıda elemandan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacı ile evrenin tümü ya da ondan alınacak bir grup üzerinde yapılan düzenlemelerdir.³⁰ Araştırmanın evreni Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde 2019/2020 akademik yılında eğitim alan öğrencilerdir. Araştırmanın örneklemini ise basit seçkisiz örnekleme yöntemi ile seçilen 432 öğrenciden oluşmuştur. Araştırmada uygulanan 432 anketten 414'ü uygun bulunarak kullanılmıştır.

Veri Toplama Yöntemi ve Analizi

Araştırmada UN Principles for Responsible Management Education platformu tarafından hazırlanan ve üye üniversitelerdeki öğrencilere uygulanan “MGSM-PRME Survey on Responsible Management Education” anketi uyarlanarak kullanılmıştır.³¹

Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların cinsiyet, bölüm ve sınıflarına ilişkin demografik bilgileri sorulmuştur. İkinci bölümde katılımcıların sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim eğitimi konusundaki bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik 11 soru bulunmaktadır. Üçüncü bölümde “kişisel sürdürülebilir alışkanlıkları” boyutunda 6 soru, “etik ve sosyal sorumlulukla ilgili görüşler” boyutunda 11 soru, “sorumlu yönetim eğitimi” boyutunda 13 soru, “sorumlu yönetim eğitimi hakkındaki görüşler” boyutunda 12 soru yer almaktadır. İkinci bölümdeki sorular beşli Likert tipi soru şeklinde sorulmuştur.

Veriler, 05-15 Ocak 2020 tarihleri arasında yüz yüze görüşme yöntemiyle toplanmıştır. Araştırma verileri SPSS 14.0 programı kullanılarak değerlendirilmiştir.

Araştırma Bulguları ve Yorum

Demografik Bilgiler

Katılımcıların eğitim aldıkları bölüm, sınıf ve cinsiyetine ilişkin bilgiler tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Örneklem Demografik Dağılımı

	Sayı	Yüzde
Bölüm		
İnsan Kaynakları Yönetimi	77	18,6
İşletme	51	12,3
Sağlık Yönetimi	36	8,7
Uluslararası ilişkiler	27	6,5
Bankacılık ve Finans	45	10,9
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	47	11,4
Maliye	27	6,5
Ekonometri	21	5,1
İktisat	22	5,3
Sosyal Hizmetler	32	7,0
Çalışma Ekonomisi	29	7,
Toplam	414	100,0
Sınıf		
1	89	21,5

³⁰ Karasar, 2009, 79

³¹ PRME, 2016

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Sorumlu Yönetim Eğitimine İlişkin Farkındalık ve Görüşleri

	2	132	31,9
	3	105	25,4
	4	88	21,2
	Toplam	414	100,0
Cinsiyet			
	Kadın	232	56,0
	Erkek	182	44,0
	Toplam	414	100,0

Sosyal Sorumluluk ve Sorumlu Yönetim Eğitimi Konusundaki Bilgi Düzeyi

Bu bölümde öğrencilerin sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim eğitimi hakkında ne derecede bilgi sahibi oldukları ve sosyal sorumluluk projelerine katılım durumları araştırılmıştır.

Tablo 2. Sosyal Sorumluluk ve Sorumlu Yönetim Eğitimine İlişkin Bilgi ve Katılım Düzeyi

	Frekans	Yüzde (%)
Bir ayda kaç saatinizi gönüllü çalışma için ayırırsınız? (aileniz dışındaki kişilere yardım amacıyla sivil toplum kuruluşlarıyla ya da kendinizin yaptığı çalışmalar)		
hiç	103	24,9
1-5 saat	229	55,3
6-10 saat	62	15,0
10-15 saat	14	3,4
15-20 saat	6	1,4
Toplam	415	100
Üniversite yaşamınız boyunca bir sosyal sorumluluk projesinde yer aldınız mı?		
evet	113	27,9
hayır	282	69,6
Toplam	405	100,0
İş hayatında ahlak/etik kuralları hakkında ne derecede bilgi sahibisiniz?		
hiç bilgim yok	15	3,6
sınırlı bilgim var	258	62,3
yeterli bilgi sahibiyim	141	34,1
Toplam	414	100,0
İş hayatında sorumlu yönetim anlayışı hakkında ne derecede bilgi sahibisiniz?		
hiç bilgim yok	66	15,9
sınırlı bilgim var	303	73,2
yeterli bilgi sahibiyim	45	10,9
Toplam	414	100,0
İktisat ve İşletme Fakültelerinde sorumlu yönetim eğitimi hakkında ne derecede bilgi sahibisiniz?		
hiç bilgim yok	150	36,2
sınırlı bilgim var	213	51,4
yeterli bilgi sahibiyim	51	12,3
Toplam	414	100,0
Kurumsal sosyal sorumluluk hakkında ne kadar bilginiz var?		
hiç bilgim yok	95	22,9
sınırlı bilgim var	167	40,3
yeterli bilgi sahibiyim	152	36,7
Toplam	414	100,0
Sosyal girişimcilik hakkında ne kadar bilginiz var?		
hiç bilgim yok	194	46,9
sınırlı bilgim var	168	40,6
yeterli bilgi sahibiyim	52	12,6
Toplam	414	100,0
Birleşmiş Milletler'in Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri hakkında ne derecede bilgi sahibisiniz?		
hiç bilgim yok	88	21,3
sınırlı bilgim var	266	64,3
yeterli bilgi sahibiyim	60	14,5
Toplam	414	100,0
Türkiye'deki firmaların sosyal sorumluluk projeleri hakkında bilginiz var mı?		

hiç bilgim yok	71	17,1
sınırlı bilgim var	297	71,7
yeterli bilgi sahibiyim	46	11,1
Toplam	414	100,0
Türkiye'deki üniversitelerin sosyal sorumluluk projeleri hakkında bilginiz var mı?		
hiç bilgim yok	130	31,4
sınırlı bilgim var	237	57,2
yeterli bilgi sahibiyim	47	11,4
Toplam	414	100,0
SDÜ'nün sosyal sorumluluk projeleri hakkında bilginiz var mı?		
hiç bilgim yok	87	21
sınırlı bilgim var	270	65,2
yeterli bilgi sahibiyim	57	13,8
Toplam	414	100

Öğrencilerin sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim eğitimine ilişkin bilgi ve katılım düzeyine ilişkin bulgular genel olarak bilgi düzeyinin sınırlı, katılım düzeyinin ise düşük olduğunu göstermektedir. Veriler demografik değişkenlere göre değerlendirildiğinde sosyal hizmet, işletme, siyaset bilimi ve kamu yönetimi ve insan kaynakları yönetimi bölümü öğrencilerinin farkındalık ve katılım düzeylerinin görece daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yine 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin daha yüksek seviyede bilgi sahibi oldukları görülmektedir. Cinsiyet açısından ise anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Katılımcıların %25'i günlük hayatında sosyal sorumlulukla ilgili gönüllü çalışmalara hiç yer vermezken, % 55'i ayda 1-5 saat arasında bireysel olarak ya da bir sivil toplum kuruluşunda bu tür çalışmalara zaman ayırdığını ifade etmektedir. Yine, öğrencilerin %70 gibi bir oranda daha önce bir sosyal sorumluluk projesinde yer almadığı görülmektedir. Öğrencilerin %62'si iş hayatında ahlak ve etik ile ilgili sınırlı bilgiye sahip olmakla birlikte, yeterli bilgiye sahip olanların oranı %34 dolayındadır. Bu konuda hiç bilgi sahibi olmadığını belirten katılımcı yüzdesi ise 3.6'dır. Dolayısıyla öğrencilerin büyük çoğunluğunun sınırlı da olsa bu konuda bilgi sahibi oldukları, bir kısmının iş hayatında etiğe ilişkin dersler ile bu alanda yeterli bilgiye ulaştığı düşünülebilir. Sorumlu yönetim anlayışı başlığında bu durum biraz farklılaşmakta, bilgi düzeyi düşüş göstermektedir. Bu alanda hiç bilgisi olmayanların yüzdesi 16'ya yükselirken, yeterli bilgi sahibi olduğunu ifade edenler %11'de kalmaktadır. İktisat ve İşletme Fakültelerinde sorumlu yönetim eğitimi hakkındaki bilgi düzeyinin ise daha da düşük olduğu, bu konuda hiç bilgisi olmayanların %36 gibi bir oranı oluşturduğu görülmektedir. Bu oranlar sorumlu yönetim eğitiminin henüz yeterli derecede bilinir olmadığını göstermektedir.

Benzer şekilde öğrencilerin büyük kısmının kurumsal sosyal sorumluluk konusunda kısıtlı da olsa bilgiye sahip olduğu, ancak sosyal girişimcilik söz konusu olduğunda bu oranın önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Öğrencilerin %47 gibi büyük bir oranının sosyal girişimcilik hakkında hiç bilgi sahibi olmadığını ifade etmesi dikkat çekicidir. Bu durumun kurumsal sosyal sorumluluğun görece olarak daha eski ve bilinir bir kavram olmasından ve müfredatta daha çok yer bulmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Üniversitelerde girişimcilik konusundaki derslerin yaygın olmasına karşın bu derslerin içeriğinde sosyal girişimciliğe de yer verilmesi gerekmektedir. Birleşmiş Milletler'in sürdürülebilir kalkınma hedefleri konusunda öğrenciler %72 gibi büyük bir çoğunlukla sınırlı bilgi sahibidir. Bu bulgu farklı derslerde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilişkin bilgilerin yer aldığı, ancak bütüncül ve detaylı bir bilgilendirmenin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Öğrencilerin %17'si Türkiye'deki firmaların sosyal sorumluluk projeleri hakkında hiç bilgisi olmadığını ifade ederken bu oran üniversitelerin projeleri söz konusu olduğunda %34'e yükselmektedir. Dolayısıyla özel sektörün sosyal sorumluluk projelerinin bilinirliğinin daha fazla olduğu görülmektedir. Katılımcılar kendi üniversitelerinin sosyal sorumluluk projeleri hakkında ise sınırlı bilgiye sahiptir.

Tablo 3. Kişisel Sürdürülebilirlik Alışkanlıkları

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Sorumlu Yönetim Eğitimine İlişkin Farkındalık ve Görüşleri

Lütfen aşağıdaki önermelere katılma derecenizi işaretleyiniz.

	Hiç bir zaman	Nadiren	Bazen	Sıklıkla	Her zaman
	(%)				
(1) Çevresel zarara yol açabilecek ürünleri almaktan kaçınıyorum	-	23,5	39,6	18,6	17,9
(2) Çevreye zarar vermemek için elektrik, doğal gaz gibi enerji kaynaklarını sınırlı kullanırım.	1,0	7,5	27,1	39,4	25,1
(3) Hava kirliliğini azaltmak için mümkün olduğunda yürüyerek, bisikletle ve toplu taşımayla ulaşım sağlarım.	-	11,4	28,7	33,3	26,6
(4) Çevreye ve hayvanlara zarar veren firmaların ürünlerini boykot etmeye çalışırım	7,5	28,3	23,4	15,9	24,9
(5) Sosyal sorumluluk projeleri yapan firmaların ürünlerini tercih ederim	6,4	29,0	38,4	12,5	13,8
(6) Sık alışveriş yaptığım firmaların etik ilkelere uyup uymadığını bilmek isterim (çocuk işçi çalıştırma, çevre, vb.)	9,9	20,8	30,0	13,3	26,1

Öğrencilerin sürdürülebilirlikle ilgili bireysel davranış ve alışkanlıkları incelendiğinde genel anlamda çevre duyarlılığının daha yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar bölüm, sınıf ve cinsiyete göre değerlendirildiğinde anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Diğer yandan öğrencilerin müşteri olarak firmalara ve ürünlere ilişkin seçiciliğinin henüz sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Bu nedenle öğrencilerin sosyal sorumluluk kapsamında geleceğin çalışanları ve yöneticileri olarak duyarlılık kazanmasının yanı sıra bilinçli tüketiciler olmaları da hedeflenmelidir.

Tablo 4. Etik ve Sosyal Sorumlulukla İlgili Görüşler

Lütfen aşağıdaki önermelere katılma derecenizi işaretleyiniz.

	Hiç katılmıyorum	Katılmıyorum	Tarafsızım	Katılıyorum	Tamamen katılıyorum
Bir şirketin yapabileceği en önemli şey etik ve sosyal sorumluluk sahibi olmaktır.	,5	3,1	17,9	46,9	31,6
Şirketlerin başarısını sosyal sorumlulukları değil, ürün kalitesi ve fiyatı belirler.	,5	27,8	20,0	33,6	18,1
Şirketlerin başarısı açısından iletişim ve reklam sosyal sorumluluktan daha önemlidir.	9,9	37,4	13,3	28,5	10,9
Şirketler hedeflerini /politikalarını belirlerken etik ve sosyal sorumluluğu da tartışmalıdır.	-	1,2	21,0	51,4	26,3
Bir şirketin en önemli amacı bazen kuralları ihlal de etse kar elde etmektir.	17,1	45,7	14,0	7,2	15,9
Bir şirketin uzun dönem karlılığı için etik/sosyal sorumluluk gereklidir.	,5	5,8	10,9	46,4	36,5
Şirketlerin etkinliği büyük oranda onların etik sorumluluklarından etkilenir.	4,3	8,2	25,1	42,5	19,8
Küresel rekabette ayakta kalabilmek için bazen etik ve sosyal sorumluluklar ikinci plana atılmalıdır.	23,8	29,2	17,6	16,7	12,7
Sosyal sorumluluğu ve karlılığı bağdaştırabilmek mümkündür.	6,0	8,7	22,5	46,4	15,7
Eğer bir şirketin yaşamı söz konusuysa etik sorumluluklar bir kenara bırakılabilir.	10,1	21,7	50,0	12,1	6,0

İyi bir etik sorumluluk genellikle iş başarısını da beraberinde getirir.	3,6	4,3	20,0	38,9	33,1
--	-----	-----	------	------	------

Öğrencilerin işletmelerin etik ve sosyal sorumluluklarına ilişkin görüşleri incelendiğinde genel olarak sosyal sorumluluğun önemsendiği görülmektedir. Öğrenciler işletmelerin kar odaklı olduklarını ve kısa vadede farklı öncelikleri olabileceğini düşünmekle birlikte özellikle uzun vadede sosyal sorumluluğun başarı ve karlılık için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Öğrenciler küresel rekabet koşullarında etik ve sosyal sorumluluğun ikinci plana atılma olasılığını ise büyük oranda onaylamamaktadır. Bölüm, sınıf ve cinsiyet değişkenleri açısından bu sonuçlar anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Tablo 5. Sorumlu Yönetim Eğitimi Hakkında Görüşler

Derslerde aşağıdaki konular hakkında ne kadar bilgi veriliyor?	Hiç	Minimum düzeyde	Orta düzeyde	İyi düzeyde	Çok iyi düzeyde
İş ahlakı/ iş etiği	2,9	11,6	32,4	42,8	10,4
Kurumsal sosyal sorumluluk	6,8	6,8	29,0	51,0	6,5
Çok paydaşlı yönetim	4,6	20,9	20,0	48,4	6,1
Çalışma yaşamında eşit fırsatlar ve ayrımcılığa karşı politikalar	4,7	22,0	32,3	33,3	7,7
Yönetimin hukuki boyutları	1,2	21,5	31,8	39,4	6,1
Sorumlu tüketim, sorumlu reklam ve pazarlama	5,1	27,3	34,8	25,8	7,0
Ekolojik ve çevresel sürdürülebilirlik	4,3	24,6	21,7	36,5	12,8
Sosyal girişimcilik	3,4	36,2	30,2	18,4	11,8
Adil ticaret	6,8	14,7	23,2	43,5	11,8
Yolsuzlukla mücadele	12,3	20,0	20,5	37,9	9,2
İnsan hakları	4,3	5,8	32,4	35,7	21,7
Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	11,8	33,8	31,6	10,9	11,8
Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası örgütlerin iş yaşamı düzenlemeleri	13,0	40,1	20,3	13,8	12,8

Öğrencilerin derslerde verilen sosyal sorumluluk eğitimine ilişkin görüşleri incelendiğinde genel anlamda bu konularda verilen bilgileri iyi düzeyde buldukları görülmektedir. İş ahlakı, kurumsal sosyal sorumluluk, çok paydaşlı yönetim, insan hakları, adil ticaret, ekolojik ve çevresel sürdürülebilirlik alanlarında katılımcıların ortalama %50'si iyi ve çok iyi düzeyde eğitim verildiğini düşünmektedir. Öğrencilerin derslerde en az anlatıldığını düşündüğü konular ise sosyal girişimcilik, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve uluslararası örgütlerin iş yaşamı düzenlemeleridir. Bu bulgular uluslararası örgütler ve özellikle Birleşmiş Milletler'in sosyal sorumluluğa ilişkin politikalarının müfredatta daha detaylı ele alınması ve görece yeni bir alan olan sosyal girişimciliğin de derslerde yer bulması gerekliliğine işaret etmektedir. Bölüm, sınıf ve cinsiyet değişkenleri açısından bu sonuçlar anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Tablo 6. Sorumlu Yönetim Eğitimine İlişkin Öneriler

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Sorumlu Yönetim Eğitimine İlişkin Farkındalık ve Görüşleri

Lütfen aşağıdaki önermelere katılma derecenizi işaretleyiniz.

	Hiç katılmıyorum	Katılmıyorum	Tarafsızım	Katılıyorum	Tamamen katılıyorum
İİBF öğrencileri iş ahlakı konusunda ders almalı	-	9,2	28,3	39,4	23,2
İİBF öğrencileri çevresel sürdürülebilirlik konusunda ders almalı	-	8,0	14,5	52,4	25,1
İİBF öğrencileri kurumsal sosyal sorumluluk konusunda ders almalı	-	,5	8,5	65,0	26,1
İİBF öğrencileri sosyal girişimcilik konusunda ders almalı	-	,5	3,9	50,7	44,9
İİBF öğrencileri eleştirel düşünme konusunda teşvik edilmeli	,5	1,4	16,7	31,9	49,5
Fakültem doğa dostu kampüs vb. konularda pratikte uygulamalar yapmalı	-	,5	5,8	56,3	37,4
Fakültem iş ahlakı ve kurumsal sosyal sorumluluk konusunda liderleri konuşmacı olarak davet etmeli	,5	1,4	5,1	43,5	48,1
Yönetimle ilgili derslerde etik, çevre, sorumluluk gibi konular anlatılmalı	,5	1,4	16,4	39,4	42,3
Fakültem ile iş dünyası arasında etik, sosyal sorumluluk gibi alanlarda ortak çalışmalar yapılmalı	4	3,1	5,6	53,6	37,2
Derslerde etik ve sosyal sorumlulukla ilgili uygulanabilir örnekler fazla daha incelenmeli	,5	3,1	7,7	34,5	54,1
Fakültemde öğrencilerin yer aldığı sosyal sorumluluk projeleri ve alan çalışmaları artırılmalı	-	,5	5,6	39,1	4,8
Fakültemde verilen eğitimde sorumlu yönetim anlayışı yeterince anlatılıyor	5,5	32,1	17,5	34,6	10,4

Öğrencilerin yarıya yakını (%45) fakültelerinde sorumlu yönetim eğitiminin yeterli olduğunu düşünmekte, diğer yandan tamamına yakını sorumlu yönetim eğitiminin gerekliliğine inanmaktadır. Öğrenciler bu alanda pratik uygulamaların, ortak projelerin ve liderliğin önemine vurgu yapmaktadır. Bulgularda bölüm, sınıf ve cinsiyete göre anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Araştırma bulguları genel olarak değerlendirildiğinde PRME tarafından 2016 yılında uygulanan ve 58 ülkeden 1699 öğrencinin katıldığı anket sonuçları ile benzer olduğu görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve sorumlu eğitim yönetimiyle ilgili bilgi düzeyi düşük olmakla birlikte bunun öğrencilerin sosyal duyarlılığını olumsuz etkilemediği de görülmektedir. Nitekim değerler ve yaşam seçimleri ile ilgili olarak, katılımcıların KSS'ye verdikleri değeri artırırken finansal kaygılara verdikleri değeri azalttığı görülmektedir. Bu bulgu genel olarak bu konularda toplumsal algıdaki değişikliklere ortaya çıkan bir eğilim olarak görünmektedir ve bu duyarlılık eğitim programlarıyla desteklenmesi halinde çok daha iyi sonuçlar üretebilir. Ayrıca üniversitelerin hayata geçirdikleri sosyal sorumluluk girişimlerini iyi örnekler olarak daha fazla tanıtmaları, öğrenciler tarafından bilinirliğini artırması gerekmektedir.

Umut verici bir diğer bulgu da öğrencilerin sosyal sorumluluğa ilişkin kişisel değerlerinin iş yaşamına da yansıtıldığıdır. Öğrenciler etik ve sosyal sorumluluğun iş yaşamındaki önemini altın çizen yanıtlar vermektedir. Örneğin, yanıt verenlerin %60'ı, "Bir şirketin en önemli amacı bazen kuralları ihlal de etse kar elde etmektir." ifadesine katılmamış veya kesinlikle katılmamıştır. Yine katılımcıların %82 gibi büyük bir çoğunluğu bir şirketlerin uzun vadede karlılığı için etik /sosyal sorumluluğun önemli olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla öğrencilerin sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim alanında bilgi ve katılım düzeylerinin genelde düşük olduğu, ancak bu konulardaki duyarlılıklarını ve eğitim taleplerini daha yüksek düzeyde ifade ettikleri görülmektedir. Bulgular, Birleşmiş Milletler inisiyatifinde hayata geçirilmesi amaçlanan sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ve sorumlu yönetim ilkelerinin eğitim programlarında daha fazla yer alması gerekliliğine de işaret etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Geçmiş uzun bir döneme dayanan ve farklı isimlerle farklı şekillerde yaşama geçirilen sosyal sorumluluk kavramı günümüz koşullarında kritik bir önem kazanmaktadır. Küresel duyarlılık ve işbirliği gerektiren bu koşullar sosyal sorumluluğun hayırsızlık anlayışının ötesine geçerek kurumsallaşmasını gerektirmektedir. Bu anlamda uluslararası kuruluşların, hükümetlerin, sivil toplumun, iş dünyasının ve bireylerin ortak çabasına ihtiyaç vardır. Yakın gelecekte

üst düzey yönetim pozisyonlarında ve karar alma süreçlerinde görev alacak işgücünün kurumsal sosyal sorumluluğa kendilerinden önceki nesillere göre daha fazla değer vermesi kaçınılmazdır. Bu nedenle yükseköğretimin gerek toplumsal katkı sağlamak gerekse bireylerin duyarlılığını arttırmak anlamında özel bir yeri vardır. Bu kilit rolün farkında olan birçok üniversite sosyal sorumluluk alanındaki projeleri ve akademik eğitimleri ile bu iki yönlü işlevi yerine getirmeye çalışmaktadır.

Özellikle geleceğin iş liderlerini yetiştiren yönetim/işletme bölümlerinde bu uygulamaların çok daha fazla yer alması gerekmektedir. Bu çalışmanın bulguları da öğrencilerin sorumlu yönetimi benimsemeye hazır olduklarını ve bu yöndeki taleplerinin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu talebi karşılayabilmek için üniversitelerin öncelikle eğitim felsefesinde bir değişim yaratarak işletme/yönetim eğitiminin odak noktasını sorumlu yönetim eğitimine doğru kaydırması gerekmektedir. Nitekim üniversiteler sadece eğitim kurumları olarak değil aynı zamanda değişim ajanları olarak da hayati bir rol oynamaktadır. Bu nedenle üniversitelerin öncelikle kendilerinin örnek olması ve liderlik etmesi beklenmektedir.

Bu bağlamda sosyal sorumluluk ve sorumlu yönetim eğitimine ilişkin akademik çalışmaların yaygınlaşması, müfredatın gözden geçirilerek güncellenmesi, öğrencilerin aktif olarak görev alacağı projelerin uygulanması, işbirlikleri ve ortaklıkların geliştirilmesine yönelik çabalar artarak sürdürülmelidir. Sorumlu yönetim eğitiminde çok daha fazla uygulamaya ve pratiğe ihtiyaç bulunmaktadır. Öğrencilerin daha fazla gerçek yaşam örneği görmesi, işletme yöneticilerinden bilgi alması, iyi uygulamalarla deneyim kazanması iş hayatı için önemli kazanımlar getirecektir. Bu tür ortaklıklar hem işletme okullarına hem de birlikte çalıştıkları şirketlere fayda sağlayabilir. İş dünyasının ihtiyaçlarını dile getirmesine olanak sağlayacak, talep ettikleri sorumlu ve etik yöneticiler yetiştirmeye yardımcı olacak bir işletme eğitimi herkes için önemli yarar üretecektir.

Esasen üniversiteler uzun süredir sosyal sorumluluk konusunda hayati bir görev üstlenmektedir. Üniversitelerin bu çabalarının çıktılarını kısa vadede gömenin zorluğu nedeniyle gerçek katkıları da henüz değerlendirilememektedir. Şimdi kurumsal sosyal sorumluluğa ilişkin bilgi birikiminde olduğu kadar sorumlu eğitim yönetiminde de hızlı bir büyümeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bunu yapmak için, üniversitelerin daha fazla ortak araştırmayı ve projeleri teşvik etmesi gerekir; böylece bilgi tüm akademisyenler ve öğrenciler için kullanılabilir olur. PRME gibi uluslararası kuruluşların, iş dünyasının ve üniversitelerin birlikte hareket ettiği girişimler de dünya için gerçek bir fark yaratmada bu potansiyelin daha doğru kullanılmasına yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Anbar, A., Anbar, D., & Çorak, S. (2017). Üniversite öğrencilerinin kurumsal sosyal sorumluluk algılarının ölçülmesi: Uludağ üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 119-139.
- Barber, N. A., & Venkatachalam, V. (2013). Integrating social responsibility into business school undergraduate education: A student perspective. *American Journal of Business Education (AJBE)*, 6(3), 385-396.
- Birleşmiş Milletler Türkiye (2022). <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>
- Büyükdoğan, B. (2020). Üniversite öğrencilerinin küresel sosyal sorumluluk algılarının değerlendirilmesi, *Yeni Medya Elektronik Dergi*, 4(3), 203-215.
- Carroll, A.B. (1999). Corporate social responsibility. *Business & Society* 38 (3): 268–95. <https://doi.org/10.1177/000765039903800303>
- Develioğlu, K. ve Martı, Ç. (2012) . Örgütsel güvenin kaynağı olarak işletmelerin çalışanlara karşı sosyal sorumlulukları, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(2), 141-149.
- Ergül, H.F. ve Kurtulmuş, M. (2014). Sosyal sorumluluk anlayışının geliştirilmesinde topluma hizmet uygulamaları dersine ilişkin öğretim elemanlarının görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (49), 221-232.
- Global Compact Türkiye (2022). <https://www.globalcompactturkiye.org/un-global-compact/>
- HBS Online (2022). Harvard Business School Online Business Insights. <https://online.hbs.edu/blog/post/types-of-corporate-social-responsibility>
- Karasar, N. (2009). Bilimsel araştırma yöntemi. Ankara: Nobel Yayınları
- Kocabaş, İ. (2014). Üniversite öğrencilerinin gözünde sosyal sorumluluk imajı: selçuk üniversitesi örneği. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özalp, İ., Tonus, H. Z., & Sarıkaya, M. (2008). İktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencilerinin kurumsal sosyal sorumluluk algılamaları üzerine bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 69–84.
- Özkan, Y., Gök, F.A., Kocaoğlu, F., Taşkıran, H., Özdemir, P., & Köse, S. M. (2015). Sosyal hizmet öğrencilerinin sosyal sorumluluk düzeylerinin belirlenmesi. *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 89-108
- PRME (2016). The State of CSR and RME in Business Schools and the Attitudes of their Students Third bi-annual study <https://d30mzt1bxg5llt.cloudfront.net/public/uploads/PDFs/25MGSMPRMEReport-2016.pdf>
- PRME (2022). Principles for Responsible Management Education. <https://www.unprme.org/>
- Saran, M., Coşkun, G., İnal-Zorel, F., Aksoy, Z. (2011). Üniversitelerde sosyal sorumluluk bilincinin geliştirilmesi: Ege üniversitesi topluma hizmet uygulamaları dersi üzerine bir araştırma, *Journal of Yasar University*, 22(6) 3732-3747.
- Selvi, Ö., & Şentürk, Z. A. (2016). Sosyal sorumluluk projelerinin uygulanmasında toplumsal duyarlılık projesi dersinin önemi: Gaziantep üniversitesi örneği. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 18(1), 139-160.
- Temelli, F. (2020). Muhasebe eğitimi alan iibf işletme bölümü öğrencilerinin kurumsal sosyal sorumluluk algıları: Ağrı İbrahim Çeçen üniversitesi örneği. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 84-108.
- Toker, H. ve Tat, M. (2013). Sosyal sorumluluk: kamu ve vakıf üniversiteleri öğrencilerinin sosyal sorumluluğa ilişkin bilgi düzeyleri ve algılarının ölçülmesi, *Selçuk İletişim Dergisi*, 8(1), 34-56.

Tunç, M. (2014). Üniversitelere ilişkin itibar algısı ile sosyal sorumluluk faaliyetleri arasındaki ilişki: üniversite öğrencilerine yönelik bir alan araştırması. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Tuzcu, M. A., & Savaşkan, E. (2020). İşletme okullarında yürütülen sosyal sorumluluk projeleri geleceğin yöneticilerine ne tür katkılar sağlayabilir?. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 154-168.

Wersun, A., Klatt, J., Azmat, F., Suri, H., Hauser, C., Bogie, J. & Ivanov, N. (2021). Blueprint for SDG Integration in Curriculum, Research and Partnerships: Executive Summary. In *2021 Global Forum for Responsible Management Education-9th PRME Assembly*. PRME.

YÖK (2022). Üniversite izleme ve değerlendirme genel raporu.
<https://www.yok.gov.tr/yayinlar/yayinlarimiz>

Sermaye Türleri ve Eğitim İlişkisi¹

Capital Types and Education

Araştırma Makalesi - Research Article

Burcu ERDEM

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji A.B.D.,
burcuerdem85@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-6962-539X

Ümit AKCA

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
umitakca@sdu.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-8986-5873

Öz

Günümüz dünyasında bilim ve teknoloji, siyaset, eğitim, askeri ve ekonomik alanda yaşanan hızlı gelişim ve değişimler klasik sermaye anlayışında da değişimlere sebep olmuştur. Bu anlamda daha önce sadece ekonomik anlamda ön plana çıkan sermaye kavramı da dönüşüme uğramış ve çok boyutlu olarak incelenmesi gereken bir hal almıştır. Günümüz toplumlarını, toplumsal yapıda meydana gelen değişimleri açıklamada özellikle sosyal, kültürel, entelektüel ve psikolojik sermaye kavramları ön plana çıkmıştır. Örgütsel anlamda beşeri bir kaynak olan insan kaynağına ve onunla ilgili sermaye türlerine yönelik araştırmalar hız kazanmıştır. Dünyada küresel ölçekte yaşanan değişim ve gelişmelerden temel bir toplumsal kurum olan eğitim kurumu da etkilenmektedir. Toplumda eğitim kurumunun etkinliği ve verimliliği sahip olduğu ekonomik, kültürel, sosyal, entelektüel ve psikolojik sermayelerine bağlıdır. Sermaye türleri açısından güçlü eğitim kurumlarına sahip olan toplumlar bilimsel teknolojik, askeri, sanatsal ve siyasi gelişmenin öncüsü konumundadır.

Anahtar Kelimeler: Sermaye, Sermaye Türleri, Eğitim.

Abstract

In today's world, rapid developments and changes in science and technology, politics, education, military and economic fields have also caused changes in the classical understanding of capital. In this sense, the concept of capital, which had previously only come the fore in economic terms, has also been transformed and has become a situation that needs to be examined in a multidimensional way. The concept of social, cultural, intellectual and psychological capital have come to the fore in explaining today's societies and the changes in the social structure. Research on human resource, which is a human resource in the organizational sense, and the types of capital related to it, has gained momentum. The educational institution, which is a basic social institution is also affected by the changes and developments experienced on a global scale in the world. The ability of societies to adapt to the changing world and fulfill the requirements of the age is closely related to the quality of educational institutions. The effectiveness and efficiency of the educational institution in the society depends on its economic, cultural, social, intellectual and psychological capitals. Societies with strong educational institutions in terms of capital types are at the forefront of scientific, technological, military, artistic and political development.

Keywords: Capital, Types of Capital, Education.

¹ Bu makale Burcu Erdem'in "Sermaye Türleri Açısından Kamu ve Özel Sektörde Çalışan Öğretmenlerin Özellikleri (Batı Akdeniz Bölgesi Örneği)" isimli tezinden üretilmiştir.

Giriş

Yirmi birinci yüzyıl tüm dünyada, başta bilim ve teknoloji olmak üzere birçok alanda hızlı ve köklü değişimlere sahne olmuştur. Küreselleşmenin etkileri, bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, sosyal, ekonomik ve siyasi değişimler, bireyselleşmenin ve uzmanlaşmanın artması gibi faktörler derin toplumsal etkiler yaratmaktadır. Klasik sermaye anlayışı da bu değişim ve gelişmelerden etkilenmiş, tanımı ve kapsamı genişlemiştir. Ekonomik sermaye, toplumsal ve ekonomik alanda yaşanan bu küresel ölçekli değişim ve gelişmeleri tek başına açıklamakta yetersiz kalmıştır; böylece sosyal, kültürel, entelektüel ve psikolojik sermaye kavramları ön plana çıkmıştır.

Geçmişte örgüt ve kurumların en önemli kaynağı klasik finansal sermaye iken, günümüzde ise insan ve insanla ilgili diğer sermaye türleridir. Küresel ölçekli bu değişim ve gelişmeler, toplumsal hayatta tüm birey ve kurumları olduğu gibi eğitim kurumlarını da etkilemektedir. Günümüz modern eğitim kurumlarının etkililiği, verimliliği ve başarısı bu değişim ve gelişmelere uyum sağlayabilmesine, değişen dünya koşullarına göre yapılanmasına, yenilikçi ve özgün uygulamalar ortaya koymasına ve insan sermayesine gerekli yatırımı yapmasına bağlıdır.

Sermaye türleri açısından incelendiğinde, okul kurumunun sosyal sermayesi sosyal ilişkilerin belirleyicisidir ve güven, norm, değerler ile sosyal ağları nitelendirir. Sosyal bilimlerde özellikle son zamanlarda ön plana çıkan bir kavram olarak sosyal sermaye, okul kurumunun yapısını analiz etmede oldukça önemli bir unsurdur. Okullardaki eğitim hizmetleri, bilgi ve bilgi teknolojileri temelinde sunulmaktadır. Bu sebeple entelektüel sermaye, önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Okul kurumunun entelektüel sermayesini çalışanların bilgi, beceri ve birikimlerinden oluşan beşeri sermayesi, okulun kendi içerisindeki ve çevresindeki diğer unsurlarla olan ilişkisel sermayesi ile teknik donanım, bilgi teknolojileri gibi unsurlarıyla yapısal sermayesi oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra okul kurumunun ve öğretmenlerinin kültürel sermayeleri karşılıklı etkileşim halinde birbirine şekil vermektedir. Öğretmenlerin kültürel potansiyel ve yeterlilikleri, okul kurumunun amaçlarını gerçekleştirerek hedeflerine ulaşmasında büyük öneme sahiptir. Son yıllarda kurumların başarıya ulaşmasında ön plana çıkan insan unsurunun psikolojik kapasitesinin ve uyumunun da dikkatle incelenmesi gündeme gelmiştir. Çünkü çalışanların psikolojik durumları tutum, davranış ve performansları üzerinde önemli ölçüde etkili olmaktadır. Okul kurumunun hedeflerine ulaşabilmesi için de, temel insan kaynağı olan öğretmenlerin psikolojik sermaye düzeylerinin dikkatle ele alınması gerekmektedir. Bu sermaye türleri ve bunlara yapılan yatırımların, eğitim kurumlarının amaçlarını gerçekleştirmesindeki rolü giderek önem kazanmaktadır.

Araştırmanın Metodolojisi

Bu araştırmanın amacı; kamu sektöründe ve özel sektörde çalışan öğretmenlerin, öğretmenlik mesleğine ilişkin memnuniyetlerini ortaya koymak olarak belirlenmiştir. Araştırmada Antalya, Burdur ve Isparta' da kamu sektörüne ve özel sektöre bağlı okullarda çalışan öğretmenlerin bu konudaki görüşleri alan verilerinden yararlanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın örneklemini 2017-2018 eğitim öğretim yılında Antalya'dan 291, Burdur'dan 95 ve Isparta'dan 124 olmak üzere toplam 510 öğretmen oluşturmaktadır.

Örneklemin cinsiyet yapısı 292'si kadın, 218'i erkek olmak üzere toplam 510 öğretmenden oluşmaktadır. Bu araştırma, geniş toplumsal grupları kapsayan evrenden seçilmiş olan örneklem grubu üzerinde yapılan bir survey araştırmadır. Survey araştırmalarında örneklemin, evreni sayı ve nitelik bakımından temsil edebilmesi önemli bir husustur. Bu tür araştırmalarda, genellikle görüşme formu (anket) tekniği uygulanmaktadır.²

Survey araştırmalarıyla; olay ve olguların mevcut durumları, şartları ve özellikleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu tür araştırmalarda betimleme yapmanın yanı sıra, olayların daha önceki olay ve şartlarla bağıntısı kurularak sebep-sonuç ilişkileri ortaya çıkarılır. Bunun yanında, verilerin analizi ve

² Bal, 2001: 70.

açıklanması yoluyla da yorumlama, değerlendirme ve genelleme yapma gibi işlemlere de yer verilir.³ Bu survey araştırması çerçevesinde, verilerin toplanması amacıyla anket tekniği kullanılmıştır. Örnekleme oluşturan öğretmenler, kamu ve özel sektöre göre ve görev yaptıkları eğitim kademelerine göre tabakalandırılmış ve daha sonra her tabakanın evrendeki oranına göre örneklem dağılımı belirlenmiştir.

Örnekleme büyüklüğü, iki oran farkının önemlilik düzeyi esasına göre gerçekleştirilmiştir. %90 güven aralığı ve 0,05 hata payı için hesaplanan örneklem değeri kamu sektöründe 290 ve özel sektörde 60 örneklem olmak üzere toplam 350 bulunmuştur. Ancak çalışma süresi içerisinde daha fazla katılımcıya ulaşma imkânı bulunmuş ve çalışma toplam 510 katılımcı ile tamamlanmıştır. Araştırma sürecinde elde edilen verilerin geçerliliği, öğretmenlerin anket sorularına vermiş oldukları cevapların doğru olduğu varsayımına dayanmaktadır. Araştırma 2018-2019 yılları arasında yapılmıştır. Görüşmeler ise, 2018 yılı Nisan ve Mayıs ayları arasında uygulanmıştır. Araştırma sürecinde elde edilen veriler, araştırmanın yapıldığı zaman dilimi ile sınırlıdır.

1.Sermaye ve Türleri

Bu çalışmanın birinci bölümünde, sermaye kavramının analizinden hareketle, sermaye türleri konusu incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde toplumsal bir kurum olarak eğitim ve işlevleri; üçüncü bölümünde ise ekonomik, entelektüel, kültürel, psikolojik ve sosyal sermaye ile eğitim kurumu arasındaki ilişki incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde sermaye kavramının açıklaması yapılmış ve ekonomik, entelektüel, kültürel, psikolojik ve sosyal sermaye kavramlarına yer verilmiştir.

Sermaye (kapital) kavramı ilk kez Roma hukukunda yer alan bir kavram olarak, bir miktar paranın getirisinden ayrı olarak değerlendirilen anaparayı ifade etmektedir.⁴ Marx ise eserlerinde özellikle modern zamanlardaki değişme ve kapitalizm üzerinde yoğunlaşmıştır. Kapitalizm geniş bir tüketici kitlesine satılan mal ve hizmetlerin üretimini içeren ve diğer ekonomik sistemlerden büyük ölçüde ayrılan bir düzendir. Kapitalist girişimlerin iki temel bileşeni bulunmaktadır. Bunlar sermaye ve ücretli emektir.

Sermaye para, makineler ya da fabrikalar gibi gelecekteki varlıkları ortaya çıkarmakta kullanılabilen her türden varlığı ifade etmektedir. Ücretli emek ise, yaşamlarını sürdürmek için gerekli araçlara sahip olamayan ve sermaye sahiplerinin sunduğu işleri yapanları belirtmektedir. Böylelikle toplum sermayeyi elinde bulunduran egemen sınıf olan kapitalistler ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfından meydana gelmektedir.

Sınıflar arasındaki ilişki, bir sömürü ilişkisidir. Bu anlamda kapitalizm sınıf ilişkilerinin bu iki sınıf arasındaki çatışmayla nitelendiği bir sınıf düzenini ifade etmektedir.⁵ Sermaye, Marksist kuramın en temel kavramlarından birisi olarak kapitalist üretim ilişkilerinden ayrı olarak değerlendirilemez. Maddi anlamda sermaye bir nesne değil, toplumsal bir ilişki olarak ele alınabilir.⁶ Latince kökenli para ve paranın yatırımını ifade eden sermaye (kapital) kavramı, Marx'a göre tarihsel olarak şekillenmiş, tanımlı bir toplumsal üretim ilişkisidir.⁷

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'ya göre sermaye; nesnelleşmiş ya da cisimleşmiş biçimleriyle birikmesi zaman alan, kar üretmek ve kendi varlığını sürdürmek eğilimi taşıyan bir kavramdır. Sermayenin tüm biçimlerini ele almadan, toplumsal dünyanın yapısını ve işleyişini açıklamak mümkün değildir. Bourdieu'ya göre üç tip sermaye bulunmaktadır. Bunlar ekonomik sermaye, kültürel sermaye ve sosyal sermayedir. Ekonomik sermaye anında ve doğrudan paraya çevrilebilen ve mülkiyet hakları biçiminde kurumsallaştırılabilir olan sermaye türünü ifade etmektedir. Ekonomik sermaye, diğer sermaye türlerinin kökenini oluşturmaktadır. Kültürel sermaye belirli şartlar içerisinde ekonomik sermayeye çevrilebilen ve eğitim vasıfları biçiminde kurumsallaştırılabilen sermaye türüdür. Sosyal sermaye ise toplumsal bağlantılardan oluşan, yine belirli şartlar içerisinde ekonomik sermayeye çevrilebilen bir sermaye türüdür.⁸

³ Arslantürk, 1995: 85.

⁴ Günkör ve Özdemir, 2017: 72.

⁵ Giddens, 2008: 50-51.

⁶ Mohun, 2002: 509.

⁷ Wolf, 2004: 75.

⁸ Bourdieu, 2010: 46-69.

Bourdieu ekonomik, kültürel ve sosyal sermayenin yanında simgesel ve siyasal sermaye kavramlarını da ele almıştır. Bourdieu'ya göre simgesel sermaye onu görmelerini, tanımalarını, kabul etmelerini sağlayan algı ve değerlendirme kategorilerine sahip bireyler tarafından algılanarak, simgesel anlamda etkili hale gelen fiziksel güç ya da zenginlik gibi bir özelliği ifade etmektedir⁹. Siyasal sermaye ise kendisine sahip olanlara kamu mal ve hizmetlerinin bir tür özel mülkiyetini (konut, araba vb..) sağlayan sermaye türünü belirtmektedir.¹⁰ Sermaye, literatürde bazı tiplendirmelerle analiz edilir:

1.1.Ekonomik Sermaye

Ekonomik sermaye; modern iktisat teorisine göre toprak, emek ve girişim ile birlikte üretimin dört temel unsurundan biridir ve doğada serbest biçimde bulunmayan ve insanlar tarafından üretilmiş üretim araçları şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹ Bu anlamda sermaye; araçlar, aletler, makineler ve insan elinden çıkmış, üretken işe katkıda bulunan ya da onu çoğaltan, doğrudan tüketim için kullanılmayan diğer malzemeler ya da donanımlardan oluşmaktadır.¹² Ekonomide sermaye; gelecekte karlı bir kazanç elde etmeye yönelik yatırım yapılabilecek birikmiş bir miktar parayı ifade etmektedir. Fiziksel sermaye ise ekonomik faaliyetlerin verimliliğini arttırmada makinelerin ve yapıların rollerini açıklamaktadır.¹³

Marx'a göre sermaye, üretim araçlarını kontrol eden burjuva tarafından, metaların ve paranın üretim ve tüketim süreçleri arasındaki dolaşımı sırasında el konulan artı değer bir parçası olduğu için, temelde bir artı değer oluşturmada ve beklenen getirileriyle bir yatırımı temsil etmektedir.¹⁴ Marx'ın kavramsallaştırmasına göre, sermayeye ilişkin dikkat çekici husus artı değer üretimidir. Bu anlamda Marksist açıdan sermaye ilk olarak, metanın üretimi ve değişimi ile yakından ilgilidir. Bunun yanında sermayenin değeri, basit anlamda metadan daha fazlasını içermektedir. Sermaye, toplumsal bir kavramdır ve ancak toplumsal etkileşim sürecinde ortaya çıkmaktadır.¹⁵

Marx, 'Ekonomi Politikin Eleştirisi'ne Katkı' adlı eserinde temel olarak toplumun ekonomik temelini, üretim güçleri ve üretim ilişkileri tarafından belirlendiği görüşünü savunmuştur. Bireyler, toplumsal üretim sürecinde, maddi üretim güçleriyle orantılı olarak belirli bir ilişkiler sistemine dâhil olmaktadır. Üretim ilişkileri, toplumun ekonomik yapısını oluşturmaktadır. Bu yapı da hukuki ve siyasi bir üst yapı ile çevrelenmiştir. Üretim ilişkileri ve biçimi ile ekonomik yapı, toplumsal ve siyasi yaşam sürecinde belirleyici olmaktadır. Bu anlamda Marx bir toplumun sosyo-ekonomik şartlarının kültürü, düşünceleri, yaşam biçimlerini, toplumsal sınıfları ve tabakaları belirlediğini savunmakta ve ekonomik süreci temel belirleyici olarak göstermektedir. Bireyler, toplumsal üretimdeki yerlerine bağlı olarak bir dünya görüşü oluşturmaktadırlar. Örneğin toplumsal yaşamda hak, eşitlik, başarı gibi kavramlara; yönetici sınıfın üyeleri, işçi sınıfının üyelerinden daha farklı bir anlam vermektedir.¹⁶

Bourdieu'ya göre ekonomik sermaye, salt ekonomik kaynakların elde bulundurulması, gelir ve mülkiyet sahipliğini ifade etmektedir. Bunun yanında, ekonomik sermaye diğer sermaye türlerinden bağımsız bir sermaye türü değildir. Ekonomik sermaye ile diğer sermaye türleri yakından ilişkili ve birbirini karşılıklı olarak etkileyen unsurlardır.¹⁷

1.2.Entelektüel Sermaye

Entelektüel sermaye kavramı ilk olarak 1969 yılında ekonomist J. K. Galbraith tarafından ele alınmıştır.¹⁸ Kavram bugünkü anlamıyla ise ilk defa Thomas Stewart tarafından 1991 yılında yazılan 'Beyin Gücü (Brainpower)' başlıklı makalede yer almıştır.¹⁹ Stewart, bu makalesinde entelektüel sermayeyi; bir

⁹ Bourdieu, 2006: 175.

¹⁰ Bourdieu, 2006: 31.

¹¹ Edgar ve Sedgwick, 2007: 58; Sürmeli, 2009: 240.

¹² Marshall, 1999: 650.

¹³ Field, 2008: 16-17.

¹⁴ Lin, 2010: 172-176.

¹⁵ Lin, 2001: 4-7.

¹⁶ Richter, 2012: 69.

¹⁷ Göker, 2007: 282.

¹⁸ Bontis, 1998: 63-67.

¹⁹ Toraman vd., 2009: 96.

işletmeye piyasada rekabet avantajı sağlayan, işletme çalışanlarının bildiği her şeyin toplamı olarak tanımlamıştır.²⁰

Stewart'ın 1997 yılında yazdığı 'Entelektüel Sermaye' adlı kitabı, konu ile ilgili en önemli eserlerden birisidir. Stewart'a göre entelektüel sermaye, bir işletmenin çalışanları tarafından bilinen ve işletmeye rekabet üstünlüğü kazandıran bir unsurdur. Bu bağlamda Stewart, entelektüel sermayeyi değer yaratmak için kullanılan bilgi, deneyim, eğitim ve entelektüel varlıklar gibi materyallerin tümü olarak tanımlamaktadır.²¹

Entelektüel sermayenin, özellikle son yıllarda ön plana çıkan bir kavram olduğu ve birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülmektedir. Bilgi ve bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve bunların ekonomi üzerindeki yansımaları, insanlar arası ilişkilerde meydana gelen değişimler, yaratıcılık ve yeniliğin toplumsal hayatta rekabetin temel unsuru olarak ortaya çıkması entelektüel sermayenin önem kazanmasına etki eden temel unsurlardır.²²

Entelektüel sermaye ile ilgili yaptığı çalışmalarla önemli bir yere sahip olan Stewart, entelektüel sermayeyi; insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi olmak üzere üç boyutta incelemektedir. İnsan sermayesi, bir örgütün ya da işletmenin çalışanları ile ilgili bir kavramdır. Yapısal sermaye; bilgi teknolojileri, patentler, telif hakları gibi konuları içerisinde barındırmaktadır. Stewart'a göre, bir işletmenin müşteri elde etmek için kullandığı pazar bilgisi ise müşteri sermayesi boyutunda değerlendirilmektedir.²³

Dünyada ilk olarak entelektüel sermaye raporu yayınlayan Skandia Şirketi, entelektüel sermayenin 'insan' ve 'yapısal' olmak üzere iki temel unsurdan oluştuğunu öne sürmektedir. Bir başka görüş ise, entelektüel sermaye unsurlarının insan sermayesi, yapısal sermaye, ilişkisel sermaye ve müşteri sermayesinin karşılıklı etkileşiminden meydana geldiğini belirtmektedir. Bir diğer yaklaşımda ise, entelektüel sermayenin unsurları çalışanlar, işletme ve müşteriler olarak tanımlanmaktadır. Bu unsurlara yenileme ve gelişme sermayesi gibi unsurları ekleyen görüşlere de rastlanmaktadır.²⁴

1.3.Kültürel Sermaye

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'ya göre kültürel sermaye; bireylerin sahip oldukları dilsel yeterlilik, sosyal tarz ve görgü gibi kültürel kaynakları ve nitelikleri ifade etmektedir. Bireylerin sahip oldukları kültürel sermaye ile eğitsel ve mesleki başarıları arasında doğrudan bir ilişki vardır.²⁵ Bourdieu, kültürel sermaye kavramını ilk olarak farklı sosyal sınıflardan ve bu sınıflar içindeki farklı gruplardan gelen çocukların akademik başarılarındaki farklılıkları açıklamak için kullanmıştır. Bourdieu'ya göre, ayrıcalıklı bazı sosyal gruplar, aile içindeki kültürel sermayenin iletimi yoluyla çocuklarının eğitimden en iyi şekilde yararlanmasını garanti altına almışlardır. Bu bağlamda Bourdieu, bu grupların kendi çıkarları için mevcut bağlantılarını kullandıklarına vurgu yapmış ve bu sosyal bağlantıların bir yatırım stratejisi işlevi gördüğünü belirtmiştir.²⁶

Bourdieu'ya göre kültürel sermaye; belirli şartlar içerisinde ekonomik sermayeye çevrilebilen ve eğitim vasıfları biçiminde kurumsallaştırılabilen sermaye türüdür. Ona göre kültürel sermaye, içinde bulunulan sosyal sınıfa ve toplumun genel yapısına bağlı olarak kasıtlı olmaksızın elde edilebilmektedir ve bu anlamda kalıtsal aktarıma tabi olmaktadır. Bourdieu, kültürel sermayeyi, farklı toplumsal sınıflara mensup çocukların farklılık gösteren eğitsel başarılarını açıklamak için ele almıştır.

Eğitim sistemi, kültürel sermayenin kalıtsal aktarımını onaylayarak sosyal yapıyı yeniden üretmektedir. Sahip olanlara maddi ve sembolik kar sağlayan bu sermayenin birikimi, güçlü bir kültürel sermayeye sahip olan ailelerin çocukları için en başından başlamakta ve bütün sosyalleşme sürecinde devam etmektedir.

²⁰ Stewart, 1991: 42-60.

²¹ Stewart, 1997: 20-28.

²² Guthrie, 2001: 28.

²³ Stewart, 1997: 120-125.

²⁴ Çıkrıkçı ve Daştan, 2002: 20-21.

²⁵ Bilton vd., 2008: 106.

²⁶ Field, 2008: 22-26.

Kültürel sermayenin aktarımı, sermayenin kalıtsal aktarımının en gizli biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷

Bourdieu, kültürel sermayeyi; okul sermayesi ve miras niteliğindeki kültürel sermaye olmak üzere iki grupta incelemiştir. Okul sermayesi, formel eğitimle ve diplomalarla bir görünüm kazanırken; miras niteliğindeki kültürel sermaye, aileden kazanılan nitelikleri ifade etmektedir.²⁸ Bourdieu'ya göre kültürel sermaye; bireyin resmi eğitim düzeyi, kültürel etkinliklere katılımına olanak sağlayan doğduğu ve yaşadığı yerleşim yerinin büyüklüğü ve kültürel faaliyetlere katılım sıklığı gibi değişkenlerden bir indeks yaratmak suretiyle ölçülebilmektedir.²⁹

Bourdieu'nun sosyal ve kültürel sermayeye ilişkin örüşlerinde habitus ve alan kavramsallaştırmaları önemli ve merkezi bir konumda yer almaktadır. Bourdieu'ya göre habitus, belli bir sosyal çevrenin günlük, alışılmış uygulamaları ve varsayımlarını ifade etmektedir. Habitus, bireylere etrafında yer alan her şeyi sınıflandırma ve farklı biçimlerde imkânı sunan üretici bir kapasitedir. Toplumsal yaşamda farklı grupların habitusları, kendilerine özgü yaşam tarzları ve davranış biçimleri ile ortaya konmaktadır.

Bireyler kendilerini, dünyayı sınıflandırdıkları gibi sınıflandırmaktadır ve böylece habitusun farklı biçimleri, kapitalist toplumun sosyal ilişkileri ile uyum göstermektedir. Bu noktada habitusun özellikle ekonomik, kültürel sermaye ve eğitimle ilişkisi kritik olmaktadır. Toplumda hâkim ve ekonomik anlamda avantajlı grupta yer alan bireylerin habitusu, akademik ve mesleki başarıya dönüşen bir kültürel sermaye ile desteklenmektedir. Bu gruplar için ekonomik avantajla desteklenen aile habitusu kuşaklar boyunca aktarılmaktadır. Bu anlamda Bourdieu'ya göre; kültürel alan, ekonomik alan ve ilişkilerinin değişim ve dönüşümünü ifade etmektedir. Kültürel alanın yapısı, sosyal alan ve onun ekonomik temeliyle paraleldir.³⁰

Bir diğer tanımlamayla kültürel sermaye; bir kişinin ya da bir toplumun sahip olduğu bilgi, beceri, deneyim, beğeni, sanat, bilim, inanç, ahlak, kural, gelenek ve alışkanlıklara ait tüm manevi değerlerini ifade etmektedir. Ekonomik sermaye, bireylerin sahip oldukları ekonomik kaynaklarla ilgili iken; kültürel sermaye ise bireylerin kültürel bilgisi, yetenekleri, deneyimleri, dil yeterliliği, kelime bilgisi, düşünme tarzı ile ilgilidir. Kültürel sermaye; bireyler tarafından aile, sosyal sınıf, alt kültür gibi yapılar içerisinde kazanılmaktadır.³¹

Alice Sullivan, kültürel sermayenin ölçülmesinde; okuma alışkanlığı, TV izleme alışkanlığı, müzik zevki ve tercihi, dil bilgisi, kültürel bilgi ve kültürel aktivitelere katılım boyutlarını ölçüt olarak ele almış ve kullanmıştır.³² De Graaf ve arkadaşları, kültürel sermayenin ölçülmesine yönelik çalışmalarında; okuma alışkanlığı ile kültürel ve sanatsal faaliyetlere katılım boyutlarını incelemiştir.³³ Cardona ve arkadaşları, kültürel sermayenin ölçülmesinde; TV ve bilgisayara sahip olma durumu ve bu araçları kullanma alışkanlıkları, müzik dinleme ve spor yapma faaliyeti, sahip olunan kitap sayısı gibi değişkenleri kullanmıştır.³⁴

Khodadady ve Natanzi, kültürel sermayenin ölçülmesinde; edebi kültür, kültürel aktivitelere katılım, edebi ve sanatsal beğeni ve okuma alışkanlığı boyutlarını incelemiştir.³⁵ Çalışmamızda kültürel sermaye özellikleri ve ilişkisi aşağıdaki şekilde ortaya çıkmaktadır. Öncelikle görüşülenlere herhangi bir sanat dalı ile ilgilenip ilgilenmedikleri sorulmuş ve Tablo 1'de ifade edilen cevaplar alınmıştır.

Tablo 1: Görüşülenler Bir Sanat Dalı İle İlgileniyor mu?			
	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	183	35,9	35,9

²⁷ Bourdieu, 2010: 46-55.

²⁸ Ekşi, 2010: 96.

²⁹ Bourdieu, 1974'ten akt. Arun, 2009: 80-81.

³⁰ Bilton vd., 2008: 280-282.

³¹ Allen ve Anderson, 1994: 70.

³² Sullivan, 2001: 893-912.

³³ De Graaf vd., 2000: 92-111.

³⁴ Cardona vd., 2015: 2-3.

³⁵ Khodadady ve Natanzi, 2012: 1627-1634.

	Hayır	327	64,1	100,0
	Toplam	510	100,0	

Araştırmaya katılan öğretmenlere “Herhangi bir sanat dalıyla ilgilenir misiniz?” şeklinde yöneltilen soruya görüşülenlerin %35,9’u evet, %64,1’i hayır cevabını vermiştir. Kültürel sermaye, bireyin ve toplumun sahip olduğu bilgi, deneyim, yetenek, sanat, bilim, inanç, gelenek gibi alanlara ait değer ve kaynaklarını ifade eden sermaye türüdür. Sanatsal faaliyetlere katılım da, kültürel sermayenin en temel göstergelerinden biridir. Buna göre, ankete katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun sanatsal faaliyetlerle ilgilenmedikleri görülmektedir. Tablo 2, görüşülenler eğer herhangi bir sanat dalı ile ilgileniyorlar ise, bu sanat dalının hangisi olduğu sorusunun cevaplarını içermektedir. Görüşülenlerin yarısından fazlasının herhangi bir sanat dalı ile fiilen iştiğal etmedikleri görülmektedir:

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Müzik	77	15,1	42,1	42,1
Resim	43	8,4	23,5	65,6
Edebiyat	33	6,5	18,0	83,6
Sahne Sanatları	24	4,7	13,1	96,7
Diğer	6	1,2	3,3	100,0
Toplam	183	35,9	100,0	
Cevapsız	327	64,1		
Toplam	510	100,0		

Görüşülenlerden herhangi bir sanat dalıyla ilgilendiğini belirten öğretmenlerin %42,1’i Müzik, %23,5’i Resim, %18’i Edebiyat, %13,1’i Sahne Sanatları, %3,3’ü ise diğer sanat dalları ile ilgilendiklerini ifade etmişlerdir. Bu soruyu, görüşülenlerin %64,1’i herhangi bir sanat dalıyla ilgilenmedikleri anlamında cevapsız bırakmıştır. Görüşülenlerin görsel sanatlara olan ilgisini izleyici düzeyinde ölçmek sorulan soruya için Tablo 3’deki karşılıklar alınmıştır.

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	403	79,0	79,0
Hayır	107	21,0	100,0
Toplam	510	100,0	

Görüşmeye katılan öğretmenlere “Sinema ve/veya tiyatroya gider misiniz?” şeklinde yöneltilen soruya görüşülenlerin %79’u evet, %21’i hayır cevabını vermiştir. Kültürel, sosyal ve sanatsal faaliyetlere katılım, kültürel sermayenin en temel unsurlarındandır. Buna göre öğretmenlerin büyük çoğunluğunun sinema ve/veya tiyatroya gittikleri (%79) ve bu anlamda kültürel sermayelerinin yüksek olduğu görülmektedir.

1.4.Pozitif Psikolojik Sermaye

Sermaye kavramı, ekonomideki geleneksel kullanımının yanında entelektüel, sosyal ve kültürel sermaye kavramlarında olduğu gibi insan kaynağının değerini ifade etmek için de kullanılmaktadır. Psikolojik sermaye ise; pozitif psikolojik yapılar olan psikolojik dayanıklılık, iyimserlik, umut gibi bireysel motivasyonel eğilimleri belirtmektedir.³⁶ Bireyin pozitif psikolojik gelişme durumunu belirten pozitif psikolojik sermaye, tecrübe veya eğitim ile gelişebilen ve olumlu yönde değişebilen özellikler bütünü olarak nitelendirilebilmektedir.³⁷ Bir başka ifadeyle pozitif psikolojik sermaye; bireylerin kendilerini nasıl hissettikleri ile ilgili bir kavramdır. Bireylerin kendilerini psikolojik olarak güvende hissedip hissetmedikleri, mutlu, mutsuz, iyimser ya da kötümser olup olmadıkları onların ruhsal durumlarını, hayata bakış açılarını, düşünme biçimlerini ve değerlendirme şekillerini etkilemektedir. Bu bağlamda

³⁶ Luthans vd., 2007: 542.

³⁷ Luthans ve Youssef, 2007a: 326.

bireylerin psikolojik sermayeleri, çevrelerindeki olayları algılamaları ve yorumlamaları açısından önemlidir.³⁸

Diğer bir kavramsallaştırmaya göre pozitif psikolojik sermaye; temelde bireylerin ne oldukları ve gelecekte ne olacakları ile ilgilidir. Pozitif psikolojik sermaye, insan kaynakları ve örgütsel davranış alanında yeni bir yaklaşım sunmakta ve kişisel gelişimi ön planda tutmaktadır. Bu anlamda pozitif psikolojik sermaye, bireyin sahip olduğu olumlu özellikler bütününe ifade etmektedir ve gelişime açık bir yapıya sahiptir.³⁹

Pozitif psikolojik sermayenin dört temel bileşeni bulunmaktadır. Bunlar “zorlu işleri başarmak için gerekli olan çabayı gösterebileceğine ve sürdürebileceğine güvenmeyi ifade eden öz yeterlilik”, “şimdi ve gelecekte başarılı olmaya dair olumlu düşünmeyi belirten iyimserlik”, “hedeflere ulaşmak için azim göstermek ve hedeflere giden yeni yollar geliştirmek olan umut”, “zorluklar ve sorunlar karşısında ayakta kalabilme ve her şeye rağmen başarıya ulaşmak için ilerlemeyi ifade eden psikolojik dayanıklılık olarak sıralanmaktadır.⁴⁰

Pozitif psikolojik sermayenin temel bileşenleri olan öz yeterlilik, iyimserlik, umut ve psikolojik dayanıklılık farklı özelliklere sahip olmakla birlikte, birbirleriyle bağlantılı olan kavramlardır. Hedefleri gerçekleştirme konusunda, bu bileşenler ortak bir şekilde hareket ederek bireysel motivasyonu artırarak bireyin davranışlarına yön verirler.⁴¹ Hedeflerini gerçekleştirme konusunda planları olan ve bu planları takip etmekte kararlılık gösteren umutlu bireyler, karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmekte daha fazla motive olacaklar ve daha fazla dayanıklılık göstereceklerdir. Bunun yanında öz güven sahibi bireyler umutlu ve iyimser yapılarını ve dayanıklılıklarını, hayatlarındaki özel durumlara gerektiğinde transfer edebilecek ve uygulayabileceklerdir. Psikolojik dayanıklılığı yüksek olan bireyler ise, gerçekçi ve esnek bir iyimserlik için gerekli olan uyum sağlayıcı mekanizmaları kullanmak konusunda yetenekli olacaklardır.⁴²

Pozitif psikolojik sermayenin dört temel bileşeni ile bir örgütte yer alan liderler ve çalışanların iş memnuniyeti ve performansları arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur. Örneğin umut düzeyi yüksek olan çalışanların iş hayatında en iyisini yapmak için planlama yaptıkları, motivasyon ve memnuniyet seviyelerinin de yüksek olduğu görülmüştür. Bunun yanında, pozitif psikolojik sermayenin bileşenlerinin motivasyonel etkileri daha geniş olmaktadır. Örneğin, iş memnuniyeti üzerinde iyimserlik ve öz yeterlilik, sadece iyimserlik veya öz yeterlilikten daha olumlu etkilere sahiptir.⁴³

1.5.Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye; sosyal bilimlerde özellikle son yıllarda öne çıkan, birçok araştırmacı ve düşünürün üzerinde çalıştığı önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal yaşamda bireyler arasındaki ilişkilerin gayri resmîleşmesi, insan davranışlarının temeli olan bazı temel alışkanlık ve geleneklerin yok olması, artan işbölümü, yeni iletişim araçlarının ön plana çıkması, bireyselleşmenin artması gibi faktörler ve bunların sonuçları sosyal sermaye kavramına olan ilgiyi artırmıştır.⁴⁴

Sosyal sermaye, farklı disiplinlerde çeşitli boyutlarıyla incelenip kavramsallaştırılmıştır. Ekonomi; toplumda bireylerin diğer bireylerle etkileşimde bulunma girişimlerine ve kullandıkları sosyal sermaye kaynaklarına odaklanmış ve bunun ekonomik kalkınmaya katkısı üzerinde durmuştur. Siyasal bilimler; kurumların, politik ve sosyal normların bireyin davranışı üzerindeki rolüne vurgu yapmıştır. Sosyoloji ise;

³⁸ Töremen ve Ersözlü, 2010: 24.

³⁹ Erkuş ve Fındıklı, 2013: 303-304.

⁴⁰ Luthans vd., 2007b: 3.

⁴¹ Luthans vd., 2007: 548-549.

⁴² Luthans vd., 2007b: 19.

⁴³ Luthans vd., 2007: 550-551.

⁴⁴ Field, 2008: 11.

bir örgütün güven, karşılıklılık, dayanışma ve sivil katılım ağları gibi özelliklerini temele alarak sosyal sermayeyi ele almıştır.⁴⁵

Geçmişten günümüze sosyal teorisyenler, sosyal sermayenin temelini oluşturan bireyler arası ilişkiler üzerine incelemelerde bulunmuşlardır. 1832’de Alexis de Tocqueville, Amerikan demokrasisi ve ekonomik gücünün temelini meydana getiren toplumsal yaşamı ayrıntılı olarak incelemiştir. Tocqueville; bireyler arasındaki etkileşimi, yani sosyal sermayeyi, bireyselleşen Amerikalıları birbirine bağlayan bir unsur olarak tanımlamıştır. Emile Durkheim da; toplumların feodal yapının mekanik dayanışmasından, 19. yy organik organik dayanışmasına geçiş sürecini ayrıntılı olarak ele almıştır.

Durkheim, kapitalist, kentsel ve endüstriyel toplumlarda bireylerin birbirleriyle etkileşim halinde birçok bağlantı kurduklarını belirtmiştir. Ona göre, bireylerin kurdukları bu toplumsal bağlar, toplumun genelini birbirine bağlamaktadır. Ferdinand Tönnies amaca dayalı toplulukları, araçsal topluluklardan ayırdığı ve farklılıklarını ortaya koyduğu çalışmalarında sosyal sermayeye vurgu yapmaktadır. Max Weber’in çalışmalarında statü gruplarının önemli bir ögesi olarak belirttiği ortak yaşam biçimi ve Karl Marx’ın kuramının sınıf dayanışması ile ilgili görüşlerinde sosyal sermaye kavramına ilişkin temel hususlar bulunmaktadır.⁴⁶

Sosyal sermaye kavramının ilk kuramsal sosyolojik analizini Fransız toplumbilimci Pierre Bourdieu yapmıştır. Sosyal sermaye kavramının kurucularından biri olarak kabul edilen Bourdieu, “Distinction” adlı eserinde; sosyal sermayeyi, kültürel farklılıkların nasıl oluştuğunu, yerleştiğini ve toplumsal tabakalaşmayla ilişkisini açıklamak amacıyla ele almıştır. Bourdieu; ekonomik sermayenin dışında, kültürel, sembolik ve sosyal sermaye kavramlarını da analiz etmiştir. Bourdieu, sosyal sermayeyi, toplumsal farklılaşmayı besleyen ağların büyüklüğü çerçevesinde ele almıştır. Ona göre, toplumda sosyal sermayenin ortaya çıkarılması ve etkililiği, sosyal gruplardaki üyeliğe bağlıdır.⁴⁷

Bourdieu sosyal sermayeyi; kurumsallaşmış karşılıklı ilişkilerden oluşan ve bir gruba üyelikle bağlantılı olan, üyelerine kolektivitinin sahip olduğu sermayenin desteğini sağlayan fiili ya da potansiyel kaynaklar kümesi olarak tanımlamıştır. Bireyin sahip olduğu sosyal sermayenin hacmi; dâhil olduğu bağlantı ağlarının boyutuna ve ilişki ağı içerisinde olduğu bireylerin her birinin sahip oldukları sermayenin toplam hacmine bağlı olmaktadır.⁴⁸ Sosyal sermaye açısından bireyler, hiyerarşik sosyal yapı içerisinde mevcut olan konumlarını korumak üzere sürekli olarak rekabet halindedirler. Bu anlamda sosyal sermaye, toplumda bireylerin ekonomik ve kültürel sermayelerini harekete geçiren temel bir unsurdur.⁴⁹

Bourdieu’ye göre sosyal sermaye; toplumsal yaşamda eşitsizliklerin yapılaşması ve sürekliliğinde işlevsel bir olgu olarak yer almaktadır. Bu anlamda sosyal sermaye, toplumsal farklılaşma ve tabakalaşmanın bir aracı olarak işlev görmektedir. Buna karşın sosyal sermaye; farklı sermaye biçimlerine dönüştürülebilir ve böylelikle toplumsal ağlar içerisindeki farklı sosyal gruplar için birleştirici ve bütünleştirici bir etki meydana getirmesi bağlamında toplumsal fayda sağlayan bir sermaye biçimidir.⁵⁰ Bu bağlamsa Bourdieu, sosyal sermayenin bireyler ve içerisinde yer aldıkları toplum için olumlu ve olumsuz yönlerinin bulunduğuna vurgu yapmıştır.

Sosyal sermaye kavramının sosyolojide ve diğer disiplinlerde öne çıkmasında ve yaygın olarak kullanılmasında James Coleman’ın çalışmalarının da önemli bir yeri vardır. Bourdieu’da olduğu gibi Coleman’ın sosyal sermayeye olan ilgisi de toplumsal eşitsizlikler ve okullardaki akademik başarı arasındaki ilişkiyi açıklama çabasından ortaya çıkmıştır. Coleman, Bourdieu’dan farklı olarak, sosyal sermayenin toplumda sadece avantajlı sosyal gruplara fayda sağlamakla sınırlı olmadığına; bunun yanında ekonomik, kültürel ve sosyal anlamda dezavantajlı gruplara da önemli yararlar sağladığına vurgu

⁴⁵ Şan ve Şimşek, 2011: 99.

⁴⁶ Field, 2008: 7-11.

⁴⁷ Fine, 2011: 97-101.

⁴⁸ Bourdieu, 2010: 60-62.

⁴⁹ Keleş, 2012: 17.

⁵⁰ Türk, 2015: 144-145.

yapmıştır.⁵¹ James Coleman, sosyal sermayeyi; geniş ve kapsayıcı bir kavram olarak ele almış ve onu sosyal ilişkilerin toplumsal yapı içerisinde kurumsallaşmasının doğal bir sonucu olarak tanımlamıştır.⁵²

Coleman, sosyal sermaye kavramına işlevselci bakış açısıyla yaklaşmakta ve onu toplumsal yapı içerisinde bütünleştirici bir öge olarak nitelendirmektedir. Bu bağlamda sosyal sermayenin, toplumda yer alan tüm sosyal sınıflara katkı sağlayan ve kamusal fayda üreten bir sermaye türü olduğunu savunmaktadır. Ancak Coleman'ın işlevselci bakış açısıyla sosyal sermayenin toplumdaki bütün gruplar için kamusal yarar oluşturacağı görüşü, toplumsal eşitsizlik, tabakalaşma ve çatışma öğelerini göz ardı ettiği gerekçesiyle yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.⁵³ Coleman; sosyal sermaye kavramsallaştırmasında, öncelikle sosyal sermayenin ortaya çıktığı toplumsal ve yapısal koşulları incelemiş ve rasyonel eylemi başlangıç noktası olarak belirlemiştir.

Bunun yanında aşırı bireyci görüşleri reddederek ve toplumsal örgütlenmeleri göz ardı etmeden sosyal sermayeyi ele almıştır. Coleman'a göre sosyal sermaye üç temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; yükümlülükler ve beklentiler, bilgi kanalları, toplumsal normlardır.⁵⁴ Rasyonel eylem kuramına göre; toplumda her aktör, belli kaynakları ve çıkarları üzerinde kontrol sahibidir. Bu bağlamda sosyal sermaye, aktörün sahip olduğu önemli bir kaynaktır. Sosyal sermaye işlevi açısından ele alındığında, tek bir unsur değil; farklı unsurların birleşiminden meydana gelmektedir. Bu unsurlar ise toplumsal yapı içerisinde aktörlerin eylemlerini kolaylaştırırlar ki bu anlamda sosyal sermaye, toplumsal yaşamda aktörler arasındaki ilişkilerin temelinde yer almaktadır.⁵⁵

Coleman'a göre toplumsal ilişkilerde mevcut olan bilgi potansiyeli sosyal sermayenin bir türü olarak değerlendirilebilir. Örneğin bir sosyal bilimci, iş arkadaşlarıyla kurduğu günlük etkileşimlerle kendi alanında yapılan araştırmalardan ve gelişmelerden haberdar olabilir. Bu bağlamda aktör, toplumsal ilişkileri yoluyla bilgiyi elde etmiş olur ve bu da aktörün eylemleri için temel oluşturmaktadır. Bunun yanında, toplumsal normlar ve yaptırımlar da birer sosyal sermaye türüdür. Örneğin, bir toplumda suçu yasaklayan normlar, suçluların faaliyetlerini kısıtlayarak diğer bireylerin toplumsal yaşamında kolaylaştırıcı etkilere sahiptir. Ancak bu toplumsal normlar, suçluların faaliyetlerini kısıtlamanın yanında, suçlu olmayan diğer bireylerin faaliyetlerini de kısıtlayabilir. Bu anlamda Coleman, sosyal sermayenin olumlu ve olumsuz yönlerine vurgu yapmıştır. Sosyal sermaye bir yandan eylemi kolaylaştırıcı bir niteliğe sahipken; bir taraftan da eylemi sınırlandırmaktadır.⁵⁶

Robert Putnam da sosyal sermayeyi; örgütlerin sahip olduğu ve koordinasyon ile işbirliğini kolaylaştıran toplumsal ağlar, normlar ve güven gibi özellikler olarak tanımlamıştır.⁵⁷ Putnam'a göre toplumda sosyal sermaye düzeyinin belirlenmesinde; bireyler arasındaki bağlantılar ve sosyal etkileşimler dikkate alınmalıdır. Putnam; sivil toplum kuruluşlarının nüfusa oranı, üye sayıları, seçimlere katılım oranları, bireylerin gönüllü aktivitelere katılım oranı, toplumda bireyler arasındaki güven düzeyi, sosyal ilişkilerdeki yakınlık gibi faktörlerin sosyal sermayenin önemli göstergeleri olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Putnam, 1995 yılında Amerika'da sosyal sermaye ile ilgili yapmış olduğu çalışmada; bireylerin Amerikan Bowling Ligi ve veli-öğretmen birlikleri gibi ilişki temelli birlik ve gruplara katılım örüntülerini incelemiş ve bu çalışmanın sonucunda, belirlemiş olduğu faktörler açısından Amerikan toplumunda sosyal sermayenin düşmekte olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁵⁹

Coleman ve Putnam'ın sosyal sermaye kavramsallaştırmalarında farklılıklar bulunmaktadır. Coleman, sosyal sermayeyi bireylerin sahip oldukları bir kaynak olarak tanımlarken; Putnam sosyal sermayeyi toplumsal grupların ve hatta ulusların mülkiyeti olarak ifade etmektedir. Putnam'a göre, sosyal sermayenin

⁵¹ Field, 2008: 28.

⁵² Harriss ve De Renzi, 2010: 13.

⁵³ Türk, 2015: 144-145.

⁵⁴ Coleman, 2010: 77-78.

⁵⁵ Coleman, 2010: 82-83.

⁵⁶ Coleman, 2010: 92-94.

⁵⁷ Putnam 2000'den akt. Özdemir, 2008: 82.

⁵⁸ Putnam 2000'den akt. Keleş, 2012: 71-72.

⁵⁹ Lin, 2010: 208.

en temel unsurları olan sivil katılım ağları ve normlar; hızlı ekonomik kalkınma, toplumda suç oranlarının azalması gibi sonuçlar doğurmakta ve bu da toplumsal kurumların verimliliğini ve dolayısıyla kamusal hayatın niteliğini olumlu yönde etkilemektedir. Putnam, sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda; toplumsal yaşamın daha kolay olduğunu, sivil katılım ağlarının güçlü olduğunu ve bunun toplumsal normları desteklediğini ve böylelikle toplumsal güveni ortaya çıkardığını belirtmiştir. Bu bağlamda Putnam, sosyal sermayenin toplumda iletişim ve işbirliğini kolaylaştıran yönüne vurgu yapmıştır.⁶⁰

Siyaset bilimci Francis Fukuyama'ya göre sosyal sermaye; toplumda güven duygusunun hâkim olmasından kaynaklanan bir unsurdur. Ona göre; toplumun ahlaki normları, güven, dürüstlük, bireyler arasındaki ilişkiler gibi unsurlar sosyal sermayeyi meydana getirirler.⁶¹ Fukuyama, sosyal sermaye kavramsallaştırmasında güveni merkeze almıştır. Ona göre güven; sosyal ağlar, kolektif değerler, gelenekler gibi sosyal sermaye bileşenleri için ön koşul niteliğindedir.⁶² Fukuyama sosyal sermayeyi, iki ya da daha fazla birey arasında işbirliğini destekleyen somutlaşmış gayri resmi normlar olarak tanımlamış ve modern toplumların önemli bir unsuru olarak nitelendirmiştir.

James Coleman'dan farklı olarak sosyal sermayenin kamusal yarar sağladığı fikrine karşı çıkmakta ve sosyal sermayeyi birey açısından ele alarak, toplumdaki işbirliğinin bireylerin kendi hedeflerine ulaşmada bir araç olarak işlev gördüğünü ifade etmiştir. Bunun yanında, sosyal sermayenin olumsuz sonuçlar üretme eğiliminde olduğunu vurgulamış ve bu duruma örnek olarak grup dayanışmasının, grup dışındaki bireylerle işbirliği yapma olanağını azaltarak karşıt gruplar oluşturmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁶³

2.Eğitim ve İşlevleri

Eğitim, sosyoloji literatüründe bir toplumsal kurum olarak ele alınır. Toplumsal kurum kavramını, toplumda bireyler tarafından oluşturulan ve aynı zamanda bireylerin davranışları üzerinde etki sahibi olan, fiziki ve toplumsal ihtiyaçları karşılama işlevini yerine getiren toplumsal birimler olarak tanımlamak mümkündür. Kurumlar birey ve toplum açısından büyük öneme sahiptir. Çünkü kurumlar kültürün tamamlayıcı bir unsuru olmakla birlikte, bireyler yaşamlarını kurumsal yapı içerisinde sürdürmektedir. Sosyoloji literatüründe çeşitli sosyologlar kurum kavramını farklı şekillerde tanımlamışlardır.

Emile Durkheim, kurumu, birliktelikle kurulmuş inançlar ve davranış biçimleri ve toplumsal gerçekliği oluşturan unsurlar olarak açıklamıştır. Talcott Parsons'a göre ise kurumlar, toplumsal sistemin işlevlerini yerine getiren normlar ve rollerdir ve toplumsal ihtiyaçları karşılarlar. Herbert Mead'e göre kurumlar, toplumsal grupların örgütlü biçimleri, yaşam alışkanlıkları ve kendi üyeleriyle ilişkilerde göstermiş oldukları ortak tepkilerdir. Amiran Kurtkan Bilgiseven de kurumu, toplumsal yaşamın bir gereği olarak oluşturulan her şey olarak nitelendirmiştir.⁶⁴

Günümüz dünyasının en temel ve öncelikli konularından biri eğitimidir. Büyük bir hızla değişen ve gelişen dünyamızda, özellikle bilgi ve teknoloji daha önce görülmemiş bir şekilde artmakta ve yayılmaktadır. Özellikle sanayi, bilim ve teknoloji alanındaki bu büyük ve hızlı değişimler, toplumda insan unsurunun daha yararlı ve güçlü hale getirilmesini zorunlu kılmıştır.⁶⁵ Eğitim, bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla istendik davranış kazandırma süreci olarak tanımlanmaktadır.

Eğitimin amacı, bireyin problem çözme becerilerinin geliştirilmesi, kendisine ve topluma yararlı bir birey haline gelmesi ve nihai olarak da kendini gerçekleştirmesidir.⁶⁶ Sosyolojik açıdan eğitimi; bireylerin içinde yaşadığı toplumun değerlerini, bilgi birikimini ve çeşitli becerileri öğrenmelerini ve öğrendiklerini kendilerinden sonra gelen kuşaklara aktarma süreci olarak tanımlamak mümkündür. Eğitim, bireyin ilgi

⁶⁰ Putnam, 2010: 122-125.

⁶¹ Töremen ve Ersözlü, 2010: 83.

⁶² Fukuyama, 1995'ten akt. Keleş, 2012: 34.

⁶³ Fukuyama, 2010: 143-145.

⁶⁴ Özkul, 2019: 40-42.

⁶⁵ Tortop, 1999: 235.

⁶⁶ Ercan, 2003: 103-118.

ve ihtiyaçlar doğrultusunda kişisel gelişimini en üst düzeye çıkarmak ve sosyalleşmesini sağlamak için düzenlenen faaliyetlerdir.⁶⁷ Eğitim kurumunun temel işlevlerini; bireyin toplumsallaştırılması, toplumsal hareketlilik koşullarına hazırlanma ve uyum, ekonomik büyüme ve toplumsal gelişmeye katkı, kültürün aktarılması ve taşınması olarak ifade etmek mümkündür.⁶⁸

Toplumsal bir kurum olarak eğitimin açık ve gizli işlevleri vardır. Toplumda bireyin sosyalleşmesini sağlama, kültürün yeni nesillere aktarımı, ekonomik ve siyasal işlevleri eğitimin açık işlevleridir. Eğitim kurumunun gizli işlevlerini toplumda bireye statü kazandırma, işsizliği önleme, eş seçme, tanıdık sağlama, çocuğun ekonomik sömürsünü engelleme, suçtan uzaklaştırma, huzurlu ve güvenli bir hayat sağlama şeklinde sıralamak mümkündür.⁶⁹

Eğitimin en temel işlevlerinden biri bireyi *sosyalleştirme* işlevidir. Sosyalleşme, toplumsal bir olgudur ve bireyin kendisinden beklenen rolleri yerine getirerek yaşadığı toplumun bir üyesi olması sürecini ifade etmektedir. Sosyalleşme, bireyin doğumundan başlayarak tüm yaşamını kapsayan bir süreçtir.⁷⁰ Sosyalleşme, bireyin doğumundan başlayarak tüm yaşamını kapsayan bir süreçtir. Bu süreçte birey, toplumun davranış kalıplarını, normlarını, değerlerini öğrenip içselleştirerek toplumsal sistemin bir üyesi haline gelir.⁷¹

Eğitim kurumunun bireyin sosyalleşmesi, toplumun varlığını sürdürmesi ve gelişmesi için yerine getirdiği işlevler, eğitimin sosyalleştirme işlevini ifade etmektedir. Eğitim, bireylere yaşadıkları topluma ait rolleri ve davranış kalıplarını öğretmek, topluma uyumlarını kolaylaştırır ve böylelikle sosyalleşmelerini sağlar. Sosyalleşmeyi, bireyin toplumun bir üyesi haline gelmesi süreci olarak tanımlamak mümkündür.⁷² Sosyalleşme sürecinde bireyler öncelikle toplumda kabul gören değerleri, rolleri ve davranış kalıplarını içselleştirir ve daha sonra toplumdaki diğer bireylerle etkileşim halinde sosyal ve kültürel kimliğini oluşturur.⁷³

Toplumsal yaşam içerisinde bireylerin kendilerini tanıması, ifade edebilmesi, toplumdaki diğer bireylerle iletişim ve işbirliği içerisinde varlığını sürdürebilmesi için belirli bir bilgi birikimine ve davranış kalıplarını öğrenmeye ihtiyacı vardır. Eğitim kurumu da toplumda bireylere ihtiyaç duyduğu bu bilgi, beceri ve davranışları kazandırabilmek için faaliyet gösteren temel bir toplumsal kurumdur.⁷⁴

Eğitimin temel işlevlerinden biri *kültürel işlevidir*. Eğitim, toplumun kültürel mirasını yeni nesillere aktararak, kültürel birikimi ve sürekliliği sağlamaktadır.⁷⁵ Toplumlar, kendilerine özgü değerlerini ve kültürünü koruyarak varlıklarını sürdürme eğilimindedirler. Bir toplumsal kurum olarak eğitim de bu değerlerin ve kültürün korunmasında ve aktarılmasında en önemli rolü üstlenmektedir. Eğitim, toplumun kültürünü koruma işlevinin yanında gelişimine katkıda bulunmaktadır.⁷⁶

Eğitimin en temel işlevlerinden biri toplumun *kültürel birikimin ve mirasının sürekliliğini sağlamaktır*. Toplumda bireyler önceki nesillerden aldıkları kültürel birikimi ve mirası devam ettirme ve gelecek nesillere aktarma yeteneğinin kazanmaktadır.⁷⁷ Eğitimin kültürel işlevinin en önemli boyutlarından biri, dilin öğretilmesi işlevidir. Bireyin, topluma uyum sağlayarak etkin bir üyesi haline gelmesinde en önemli faktör dilin öğrenilmesidir. Eğitimin temel amaçlarından biri de toplumda bireyleri dili doğru ve etkin bir biçimde kullanabilecekleri şekilde yetiştirmektir.⁷⁸

Eğitim kurumunun bir diğer temel işlevi, ekonominin ihtiyaç duyduğu *işgücünün yetiştirilmesidir*. Özellikle sanayileşmeyle birlikte bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, ekonomi alanında

⁶⁷ Ergun, 1994: 2.

⁶⁸ Özkul, 2019: 143.

⁶⁹ Tezcan, 2016: 48- 77.

⁷⁰ Erkal, 2006: 81.

⁷¹ Tezcan, 2010: 46.

⁷² Erden, 1998: 81.

⁷³ Ergun, 1994: 13.

⁷⁴ Hoşgörür ve Taştan, 2011: 292.

⁷⁵ Öztürk, 1993: 106.

⁷⁶ Akyüz, 1991: 157.

⁷⁷ Tezcan, 2016: 42.

⁷⁸ Beydoğan, 2009: 115.

bilginin üretim amacıyla kullanılmasını sağlamıştır. Teknolojik araçların üretimde yaygın olarak kullanılmasıyla birlikte, sanayide istihdam edilecek iş gücünün eğitilmesi gerekliliği ön plana çıkmıştır.⁷⁹ Toplumda bireylerin etkin ve verimli bir şekilde üretime ve bilinçli bir şekilde tüketime katılmaları da eğitimin ekonomik işlevinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.⁸⁰

Eğitim kurumları, toplumda ekonomik kalkınma için gerekli olan insan gücünü yetiştirmenin yanında, bireylere ekonomik politikaları doğrultusunda istenen üretici ve tüketici davranışlarını da kazandırarak ekonomik gelişmeye katkıda bulunmaktadır.⁸¹ Bu anlamda eğitim bir toplumun ekonomik kalkınması için önemli bir rol üstlenmektedir. Eğitim kurumları bilgi üretme ve yayma işlevleriyle üretim teknolojilerinin gelişmesine de katkıda bulunmaktadır. Ekonomik alanda gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılık üzerinde eğitim kurumlarının rolü büyüktür.

Bir toplumda eğitim seviyesinin yüksekliği, ekonomik alanda iş gücünün verimliliğini artırmakta, işsizliği azaltmakta, rekabeti desteklemekte ve dışa açılımlarını kolaylaştırmaktadır. Bu anlamda eğitim, ekonomik büyüme ve gelişmeyi sağlamada önemli bir kaynak olarak ön plana çıkmaktadır.⁸² Toplumların gelişmişlik düzeylerinde bilim ve teknoloji alanında ürettikleri ve ulaştıkları seviye önemli bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler ve toplumsal kalkınma da eğitim kurumuyla doğrudan ilişkilidir.

Eğitimin bir diğer önemli işlevi de *siyasal* işlevidir. Eğitimin siyasal işlevinin iki önemli boyutu bulunmaktadır. Bunlar, toplumda bireylerin siyasal sisteme sadakatinin sağlanması ve toplumda siyasi önderlerin seçilip eğitilmesidir.⁸³ Eğitim kurumları, toplumu oluşturan bireylere ülkenin milli değerlerini, hedeflerini, sembollerini, milli bilincini kazandırmak yoluyla mevcut siyasal düzeni korumak amacını taşımaktadırlar. Bunun yanında eğitimin bir diğer siyasal işlevi ülkeyi yönetebilecek liderlerin yetiştirilmesini sağlamaktır.⁸⁴

3.Sermaye Türleri ve Eğitim İlişkisi

İçinde bulunduğumuz çağda eğitim; özel olarak düzenlenmiş binalarda eğitim öğretim hizmeti alan öğrenciler, yüksek okur-yazarlık oranları ve yaygın basılı materyallerle ortaya çıkmıştır. Günümüzde bilgi, birçok farklı mekanda ve birçok farklı kişi tarafından elde edilebilmekte, tüketilebilmekte ve yeniden üretilebilmektedir. 20'inci yüzyıldan itibaren eğitim, tüm dünyada yaygınlaşmış; özellikle sanayileşmeyle birlikte, iş hayatında uzmanlaşma artmıştır. Eğitimin yaygınlaşmasının, nitelikli iş gücüne duyulan ihtiyaçla yakından ilişkisi bulunmaktadır. Bilgi ekonomisine olan yönelimle, eğitim kurumuna verilen önem artış göstermiştir. Günümüzde özellikle kalifiye olmayan, kol gücüyle çalışan iş gücüne yönelik iş olanakları azalırken; yeni teknolojilere ve değişimlere uyum sağlayabilen, yaratıcı ve üretken bireylere gereksinim artmaktadır.⁸⁵

Eğitim kurumunun amacı, bireyleri çağın gerektirdiği bilgi ve becerilerle donatarak, içinde yaşadıkları toplumun ve çağdaş dünyanın etkin bir üyesi haline getirmektir. Bunun için toplumu meydana getiren bireylerin, dünyadaki değişim ve gelişmelere uyum sağlayabilecek ve katkıda bulunabilecek şekilde yetiştirilmeleri önemli bir husustur. Bu da ancak, etkili, verimli ve nitelikli bir eğitim sistemi ve öğretmen kadrosu ile sağlanabilecektir.⁸⁶ Eğitim kurumları; işleyişlerini devam ettirebilmek ve amaçlarına ulaşabilmek için ekonomik, beşeri, olumlu psikolojik sermaye ve sosyal sermayeye ihtiyaç duyarlar. Eğitimde fiziksel sermaye eğitim-öğretim teknolojilerine, beşeri sermaye idareci ve öğretmenlerin bilgi, kapasite, davranış ve tutumlarına, sosyal sermaye ise eğitim kurumunun paydaşları arasındaki ilişkilere, kurdukları bağlara ve güven unsuruna dayanmaktadır.⁸⁷

⁷⁹ Özkul, 1997: 24.

⁸⁰ Yıldız, 2006: 301.

⁸¹ Fidan ve Erden, 1998: 61.

⁸² Çalışkan vd., 2013: 30.

⁸³ Tezcan, 2016: 43.

⁸⁴ Fidan ve Erden, 1998: 61-62.

⁸⁵ Giddens, 2008: 785.

⁸⁶ Dilaver, 1996: 119.

⁸⁷ Töremen ve Ersözlü, 2010: 19-42.

3.1.Ekonomik Sermaye ve Eğitim

Okul kurumunun ekonomik sermayesi ve sahip olduğu arsa ve bina gibi maddi varlıkları sınırlıdır. Bu anlamda okul, maddi olarak büyük bir ekonomik değere sahip değildir.⁸⁸ Eğitim kurumu açısından sermaye, okulun ekonomik olanaklarını ve kaynaklarını ifade etmektedir. Bu anlamda eğitim kurumunun ekonomik sermayesi, onun diğer sermaye kaynaklarını kullanabilmesi için önemli bir unsurdur. Eğitim kurumunun sahip olduğu ekonomik sermaye, teknolojik ekipman ve donanım gibi öğelerinin ve kurumun gelişimine katkı sağlayacak diğer sermaye türlerinin gelişimini ve dönüşümünü sağlayan önemli bir kaynak konumundadır.⁸⁹

Bourdieu ekonomik sermaye ve eğitim ilişkisini detaylı olarak ele almıştır. Bourdieu'ya göre ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere üç temel sermaye türü bulunmaktadır. Ekonomik sermaye, ekonomik kaynaklara hakim olmakla ilgilidir. Ekonomik yapı, eğitim üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir ve toplumda sınıfsal üstünlüğü yeniden üreten bir mekanizma konumundadır. Bourdieu, ekonomik yapının eğitim üzerindeki etkilerini ortaya koymak için, Fransız seçkinlerinin eğitim aldığı 'Grandes Ecoles' adlı okula öğrenci seçimini ayrıntılı olarak incelemiştir. Çalışmalarının sonucunda, bu okuldaki öğrencilerin büyük bir kısmının sosyo-ekonomik olarak üst sınıf ailelere mensup olduklarını tespit etmiştir. Bunun yanında sermaye kavramı ve eğitim ilişkisinde bireylerin sahip oldukları ekonomik sermaye düzeyi ile bağlantılı olan sosyal sermaye üzerinde de durmuştur.⁹⁰

En temel toplumsal kurumlardan biri olan eğitimde başarının sağlanması, belirlenen amaç ve hedeflere ulaşılabilmesi için; fiziksel donanım, öğretim programları, eğitim-öğretim teknolojileri ve materyalleri dikkatle ele alınması ve geliştirilmesi gereken unsurlardır. Bu unsurlar, eğitim sisteminin girdileri konumundadır. Bunun yanında, bu girdilerin eğitim sistemine katkı sağlayacağı katkılar öğretmen nitelikleri ve yeterlikleri ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü eğitim öğretim sürecinde bu girdileri aktif olarak kullanacak olan öğretmenlerdir. Eğitim sistemi için çok önemli birer kaynak olan bu girdileri kullanarak istenilen seviyeye ulaşmak, belirli nitelik ve mesleki yeterliklere sahip olan öğretmenlerle sağlanabilecektir.⁹¹ Araştırma kapsamında görüşülenlerin ekonomik sermaye yapılarını anlamak amacıyla sorulan soru Tablo 5'te değerlendirilmiştir.

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
2500 TL ve altı	33	6,5	6,5
2501-3000 TL	30	5,9	12,4
3001-3500 TL	28	5,5	17,9
3501-4000 TL	45	8,8	26,8
4001-4500 TL	71	13,9	40,7
4501-5000 TL	107	21,0	61,8
5001-5500 TL	73	14,3	76,2
5501 TL ve üzeri	121	23,7	100,0
Toplam	508	99,6	
Cevapsız	2	,4	
Toplam	510	100,0	

Görüşülen katılan öğretmenlerin %6,5'i aylık gelirinin 2500 TL ve altı, %5,9'u 2501-3000 TL, %5,5'i 3001-3500 TL, %8,9'u 3501-4000 TL, %14'ü 4001-4500 TL, %21,1'i 4501-5000 TL, %14,4'ü 5001-5500 TL, %23,8'i 5501 TL ve üzeri olduğunu ifade etmiştir. Görüldüğü üzere örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun aylık gelirleri 4501 TL ve üzerinde yoğunlaşmaktadır. Örneklemin ekonomik özelliklerini kısıtlı ölçüde tanımlayan verilerin araştırmanın saha aşamasını oluşturan tarihlerdeki (2018-2019) ücretlerle ilgili olduğu dikkate alınmalıdır.

⁸⁸ Şahin ve diğ., 2014: 303.

⁸⁹ Rice ve Croninger, 2005: 74.

⁹⁰ Wallace ve Wolf, 2013: 163-170.

⁹¹ Zayimoğlu Öztürk, 2011: 46.

3.2. Entelektüel Sermaye ve Eğitim

Bir okulun sahip olduğu entelektüel ve sosyal sermayesi, onun toplumdaki konumunu ve değerini belirlemektedir. Okul kurumunun entelektüel sermayesini; sahip olduğu örgüt kültürü, başarıları, idareci ve öğretmenleri, mezun öğrencilerinin kariyer durumları gibi unsurlar oluşturmaktadır. Sosyal sermayesini ise; sahip oldukları ilişki ağları, kurumun norm ve değerleri, güven, aidiyet gibi unsurlar oluşturmaktadır.⁹² Eğitim ile ilişkili bir diğer önemli sermaye türü, beşeri sermayedir. Gary Becker, beşeri sermaye ve eğitim ilişkisini detaylı olarak incelemiştir. Beşeri sermaye, bir toplumda nitelikli insan gücünü inşa etmenin temelini oluşturmaktadır ve bu da ancak eğitimle gerçekleşmektedir. Becker' a göre, formel ve informel eğitim süreci, ekonomik alanda verimliliği artırmanın yanında toplumsal fayda üretmektedir.

Bu anlamda eğitim, beşeri sermayenin en önemli unsurlarından biridir.⁹³ Bir diğer görüş de; eğitimde beşeri sermayeyi, okul örgütü üzerindeki analizleriyle temellendirmiştir. Bir okulun beşeri sermayesi, okulda çalışan öğretmen ve yöneticilerin özelliklerinin işlevini ifade etmektedir. Bu anlamda okulun beşeri sermayesini; öğretmenlerin ve yöneticilerin gösterdikleri performans ve bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan öğrenci yeterlikleridir. Bir öğretmenin bilgi ve becerileri ile uygulamaları; uzmanlık, deneyim, alınan hizmet öncesi ve hizmet içi kurslar gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Bunun yanında okulda görev yapan öğretmenlerin nitelikleri, okul yöneticilerinin uygulamaları üzerinde etkili olan bir faktördür.⁹⁴

Bir toplumda beşeri sermayenin geliştirilmesini amaçlayan politikalar büyük ölçüde eğitime dayalıdır ve bu sermayeye yapılan yatırımların, eğitim üzerinde önemli katkıları olmaktadır. Toplumda beşeri sermayenin geliştirilmesinin temel amacı ekonomik gelişmedir. Bunun yanında sosyal ve politik katılımın ve ekonomik refahın artması gibi birçok gelişmeyi de beraberinde getirmektedir. Beşeri sermayenin geliştirilmesini amaçlayan politikaların, sosyal sermaye açısından da olumlu etkileri bulunmaktadır. Eğitim, sosyal sermayenin en önemli belirleyicilerinden biridir.⁹⁵

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	410	80,4	83,0
Hayır	84	16,5	100,0
Toplam	494	96,9	
Cevapsız	16	3,1	
Toplam	510	100,0	

Araştırmada, görev yaptıkları okulun üst eğitim kurumları ile ortak çalışmalar yapıp yapmadığı ile ilgili soruya (Tablo 6) görüşülenlerin %83'ü evet, %17'si hayır cevabını vermiştir. Bu soruya ankete katılan öğretmenlerin yaklaşık %3'ü cevap vermemiştir. İlişkisel sermaye, entelektüel sermayenin temel bir ögesi olarak, bir örgütün çevresinde yer alan kurum ve kuruluşlar gibi unsurlarla olan ilişkilerine dayanan bir sermaye türüdür. Okul örgütünün ilişkisel sermayesini, çevresinde yer alan üst eğitim kurumları gibi unsurlarla olan ilişkileri ve paylaşımları oluşturmaktadır. Buna göre ankete katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun (%83), görev yaptıkları okulların üst eğitim kurumları ile işbirliği içerisinde ortak çalışmalar yürüttüğünü ve bu alandaki ilişkisel sermayelerinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

İlişkisel sermaye, entelektüel sermayenin önemli bir unsuru olarak bir örgütün, kurumun ya da işletmenin kendi dışındaki unsurlarla (kurum, işletme, örgüt gibi) ilişkilerine dayanmaktadır. Üst eğitim kurumları ve sivil toplum kuruluşları gibi unsurlarla olan ilişkileri, okul kurumunun ilişkisel sermayesini meydana getirmektedir. Buna göre, özel sektördeki eğitim kurumlarının çevrelerinde yer alan üst eğitim kurumları ile işbirliği içerisinde ortak çalışmalar yapma oranının kamudaki eğitim kurumlarına oranla daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

⁹² Şahin ve diğ., 2014: 303.

⁹³ Becker, 1993: 15.

⁹⁴ Rice ve Croninger, 2005: 74.

⁹⁵ Günkör ve Özdemir, 2017: 84-86.

3.3.Kültürel Sermaye ve Eğitim

Pierre Bourdieu, eğitim alanında kültürel sermayenin bireyler açısından nasıl yararlıya dönüştüğünü ele almıştır. Çalışmalarında eleştirel bir bakış açısıyla Paris'in iş ve siyaset dünyasının seçkinlerini ayrıntılı olarak çözümlenmiştir. Özellikle modern toplumlarda eğitimin ve kültürel etmenlerin rolünü detaylı olarak incelemiştir. Kültürel sermaye, ebeveynler tarafından çocuklarına aktarılmaktadır. Eğitimsel başarı için de bireyler bu sermaye birikimine ihtiyaç duymaktadır. Eğitim sistemi içinde ayrıcalıklı ailelerden gelenler, onları başarıya götürecek bilgi ve tutumları sahip oldukları kültürel sermaye ile elde ederler. Böylece bu gruplar, eğitim sistemi içinde ayrıcalıklı konumlarını sürdürür ve kuşaktan kuşağa aktararak yeniden üretirler. Bu anlamda kültürel sermaye, meşrulaştırılmakta ve bir güç kaynağı olarak işlev görmektedir.⁹⁶

Bourdieu'ya göre okul kurumu, kültürel sermayenin toplumda dağılımını ve yeniden üretimini sağlamaktadır. Aileler, mevcut toplumsal varlıklarını sürdürme eğilimindedirler ve bu da evlilik, veraset ve eğitim gibi yeniden üretim stratejilerinin temelini oluşturmaktadır. Ailelerin kültürel sermayeleri, ekonomik sermayelerine kıyasla ne kadar büyükse, eğitime o ölçüde yatırım yapmaktadırlar. Bu durum, özellikle modern toplumlarda, ayrıcalıklı ailelerin eğitim alanına gösterdikleri ilginin temelinde yer almaktadır. ABD, Japonya, Fransa gibi ülkelerde, üst düzey toplumsal konumlara ulaşmayı sağlayan eğitim kurumlarının büyük çoğunluğunda ekonomik, sosyal ve kültürel sermaye açısından ayrıcalıklı ailelerin çocukları yer almaktadır. Bu anlamda okul, toplumda farklı kültürel sermayeye sahip öğrencileri birbirinden ayırarak, bir anlamda sınıfsal farklılıkları korumaktadır. Ebeveynleri aracılığıyla güçlü kültürel sermayeye sahip olanları, bundan yoksun olanlardan ayırarak toplumsal farklılıkları pekiştirmektedir.⁹⁷

Bourdieu, kültürel ve sosyal sermaye açısından eğitimi, toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizliği ortaya çıkaran ve sürdüren bir unsur olarak ele almıştır. Toplumda ayrıcalıklı sınıflara mensup ebeveynler, çocuklarına eğitim yaşamında özellikle akademik başarı elde etmek için kullanabilecekleri ekonomik ve kültürel kaynakları sağlamaktadır. Bu bağlamda Bourdieu'nun kavramsallaştırması olan 'alan' açısından değerlendirildiğinde; eğitim toplumda bireylerin belirli ekonomik ve sosyal çıkarları elde etmek için kültürel sermayelerini kullandıkları bir alan olarak ifade edilebilir.⁹⁸

3.4.Pozitif Psikolojik Sermaye ve Eğitim

Pozitif psikolojik sermaye; temellerini pozitif psikoloji ve pozitif örgütsel davranış yaklaşımlarından alan bir sermaye türüdür. Pozitif psikolojik sermaye, eğitim kurumuyla ilişkisi bağlamında; özellikle çalışan verimliliğinin artışına olumlu yönde etki edecek önemli bir kaynaktır. Bu sermaye türünün temel bileşenleri; güven, iyimserlik, umut ve psikolojik dayanıklılıktır. Eğitim kurumunun en temel öğelerinden birisi öğretmenlerdir. Bu anlamda, öğretmenlerin davranış, performans ve verimliliğinde pozitif psikolojik sermayelerinin etkisi büyüktür. Bunun için öğretmenlerin psikolojik sermaye algı ve düzeylerinin ortaya konması gerekmektedir. Özellikle günümüz toplumunda öğretmenlerin karşılaştıkları problemlerin çözümü için pozitif psikolojik sermayeleri, odaklanılması gereken etkili bir kaynaktır.

Öğretmenlerin psikolojik sermayeleri üzerinde; mesleki kıdem, yaş, maaş memnuniyeti, çalışılan kurumun niteliği gibi pek çok faktör etkili olmaktadır. Öğretmenlerin güçlü pozitif psikolojik sermayeye sahip olmaları, onların mesleki anlamda verimliliğini artırmakta ve zorluklarla mücadele kapasitelerini olumlu yönde etkilemektedir.⁹⁹ Eğitim örgütlerinin başarısında, öğretmen niteliklerinin önemli bir yeri vardır. Bunun yanında öğretmenlerin nitelik ve yeterlilikleri kadar psikolojik sermaye düzeyleri de mesleki başarılarında ve genel olarak eğitim örgütünün başarıya ulaşmasında etkili bir faktördür.¹⁰⁰

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	89	17,5	17,5
Katılmıyorum	205	40,2	57,6
Kısmen katılmıyorum	138	27,1	84,7

⁹⁶ Wallace ve Wolf, 2013: 163-170.

⁹⁷ Bourdieu, 2006: 35-37.

⁹⁸ Günkör ve Özdemir, 2017: 79-80.

⁹⁹ tösten ve Özgan, 2017: 867-889.

¹⁰⁰ Keleşçi ve Yılmaz, 2015: 1000.

Kısmen katılıyorum	67	13,1	97,8
Katılıyorum	9	1,8	99,6
Kesinlikle katılıyorum	2	,4	100,0
Toplam	510	100,0	

“İşimle ilgili bir engelle karşılaştığımda, bundan kurtulmak konusunda sorunlar yaşarım” şeklindeki görüş konusunda ankete katılan öğretmenlerin yaklaşık %17’si kesinlikle katılmıyorum, %40’ı katılmıyorum, %27’si kısmen katılmıyorum, %13’ü kısmen katılıyorum, %2’si katılıyorum cevabını vermiştir. Buna göre öğretmenlerin yarısından fazlası (%57) işiyle ilgili engel durumlarıyla karşılaştıklarında sorun yaşadıklarını ifade etmiştir.

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	1	,2	,2
Katılmıyorum	3	,6	,8
Kısmen katılmıyorum	18	3,5	4,3
Kısmen katılıyorum	71	13,9	18,2
Katılıyorum	285	55,9	74,1
Kesinlikle katılıyorum	132	25,9	100,0
Toplam	510	100,0	

“İşimle ilgili ortaya çıkan güçlüklerle genellikle öyle ya da böyle başa çıkabilirim” şeklindeki görüş konusunda, ankete katılan öğretmenlerin yaklaşık %3’ü kısmen katılmıyorum, %14’ü kısmen katılıyorum, %56’sı katılıyorum, %26’sı kesinlikle katılıyorum cevabını vermiştir. Buna göre öğretmenlerin büyük çoğunluğu (%82) işiyle ilgili yaşadıkları güçlüklerle bir şekilde başa çıkabildikleri görüşündedir.

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	2	,4	,4
Katılmıyorum	3	,6	1,0
Kısmen katılmıyorum	23	4,5	5,5
Kısmen katılıyorum	70	13,7	19,2
Katılıyorum	233	45,7	64,9
Kesinlikle katılıyorum	179	35,1	100,0
Toplam	510	100,0	

“Mecbur kalırsam işimde kendi başıma da çalışabilirim” şeklindeki görüş konusunda ankete katılan öğretmenlerin yaklaşık %5’i kısmen katılmıyorum, %14’ü kısmen katılıyorum, %46’sı katılıyorum, %35’i kesinlikle katılıyorum cevabını vermiştir. Buna göre öğretmenlerin büyük çoğunluğu (%81) işinde gerekli durumlarda kendi başına da çalışabileceğini belirtmiştir.

3.5.Sosyal Sermaye ve Eğitim İlişkisi

Eğitim kurumlarında, bireyler arasındaki ilişkiler oldukça yoğun bir nitelik taşımaktadır. Bu kurumların sosyal sermayesini; bireyler arasındaki güven, normlar ve bireyler arasında var olan ilişkiler meydana getirmektedir.¹⁰¹ Sosyal sermaye ve eğitim ilişkisi ele alındığında; sosyal sermaye, toplumda bireylerin birbirlerine yaklaşım tarzını belirleyen, çok yönlü ve etkili bir unsurdur. Bu anlamda sosyal sermaye, toplumsal bir değer niteliği taşımaktadır. Eğitim de bu önemli toplumsal değerlerin toplumda gelişiminde önemli bir konuma sahiptir.

Eğitim, bireyi ve dolayısıyla da toplumu şekillendiren en temel kurumdur. Çünkü eğitim, bireylerin düşünme, algılama ve davranış şekillerini biçimlendirmektedir.¹⁰² Eğitim kurumları, sosyal sermayenin üretildiği ve sürdürüldüğü kurumlardır. Bu kurumların temel amacı; bireylerin benzerliklerinden hareket

¹⁰¹ Günkör ve Özdemir, 2017: 71.

¹⁰² Karagül, 2012: 143.

ederek ortak paydalar üretmenin yanında, bireyler arasındaki farklılıkları geliştirerek zenginleştirmektedir. Bu bağlamda eğitim kurumları, güçlü bir sosyal sermayeye ihtiyaç duymaktadır.¹⁰³

Bourdieu, özellikle sosyal, kültürel ve ekonomik sermaye ve eğitim ilişkisini ele aldığı çalışmalarında, eğitim sisteminin toplumda farklı sınıflar arasındaki çıkar çatışmalarının ortaya çıktığı bir alan olarak değerlendirmiştir. Ona göre eğitim sistemi ve kurumları, toplumsal yapıdaki eşitsizliklerin devamına ve yeniden üretimine katkıda bulunmaktadır.¹⁰⁴

Fukuyama ve Hanifan da çalışmalarında sosyal sermaye ve eğitim ilişkisini ele almışlardır. Fukuyama'ya göre sosyal sermaye; eğitim, din, gelenek gibi unsurların toplumsal normları biçimlendirmesiyle meydana gelmektedir. Bu unsurlardan özellikle eğitim, sosyal sermayenin oluşumunda güçlü bir etkiye sahiptir; toplumsal normlar ve kurallar şeklinde sosyal sermayenin gelecek kuşaklara aktarımını sağlamaktadır.¹⁰⁵ Hanifan'a göre de eğitim, temel unsurlarından olan insan sermayenin artırılmasını sağlamakta ve sosyal sermayenin üretilmesinde etkin bir rol oynamaktadır.¹⁰⁶

Okul, bireyin sosyalleşmesinde aileden sonra gelen en temel kurumdur. Okul kurumu, bireyleri belirli eğitsel hedef ve amaçlar etrafında bir araya getirerek toplumda sosyal sermayenin üretimini ve devamlılığını sağlamaktadır. Bu süreç iki şekilde gerçekleşmektedir. İlk olarak eğitim kurumunda bireylerin sahip oldukları ekonomik, kültürel ve beşeri sermayeleri; sosyal sermayeyi meydana getirmektedir. Bu anlamda eğitim ortamında farklı sermaye tür ve düzeylerine sahip bireyler etkileşime girmektedir. Bunun yanında eğitim kurumundaki öğretim programları, yapılan eğitsel faaliyetler de bireyler için önemli birer sosyal sermaye kaynağı olmaktadır.¹⁰⁷ Okulun güçlü bir sosyal sermayeye sahip olması, sunduğu eğitim hizmetinin de kalitesini artıran bir faktördür. Okulda bireyler arasında güvenin sağlanması, iletişim ve bağlantıların artırılması, işbirliğinin geliştirilmesi gibi unsurlar, sosyal sermayeleri üzerinde olumlu etkilere sahiptir.¹⁰⁸

Eğitim, bireylerin sosyalleşme süreçlerinde çok önemli bir yere sahiptir. Eğitim yoluyla bireyler grup çalışmalarına katılmayı, yardımlaşma, empati gibi sosyal becerileri kazanırlar. Bu beceriler bireylerin sosyal sermaye birikimlerine de katkı sağlamaktadır. Sosyal sermayenin temel unsurları olan güven duygusu, sosyal faaliyetlere katılım, aile ve arkadaşlık bağları gibi unsurlar eğitim yoluyla geliştirilmektedir.¹⁰⁹ Sosyal sermaye; eğitim kurumları gibi örgütlü yapılarda bireyler arasında bağlar oluşturmaktadır. Bu anlamda sosyal sermaye, eğitimde bireylerin birlikte hareket ederek amaçları için bir arada çalışabilmelerini sağlayan bir sermaye türüdür. Bunun yanında, eğitim kurumları; aidiyet, güven, karşılıklılık, sorumluluk gibi unsurları barındırması gerektiği için güçlü bir sosyal sermayeye gereksinim duyan örgütlerdir.¹¹⁰

Sosyal sermaye, bu alanda çalışmalar yapan düşünürler tarafından farklı şekillerde tanımlanıp değerlendirilse de, bireyler ve toplum için önemli bir kaynak olarak ön plana çıkmaktadır. Toplumsal kurumlar açısından değerlendirildiğinde özellikle güven, sosyal ilişkiler ve ağlar bakımından sosyal sermaye kapasitesinin etkin kullanımı ve artırılması, kurumların ihtiyaçlarının karşılanarak işlevlerini yerine getirebilmesinde büyük bir etkiye sahiptir. Temel toplumsal kurumlardan bir olan eğitim sisteminde bireyler arası olumlu ilişkiler, bilgi ve deneyimlerin paylaşılması, problemlerin işbirliği ile çözülmesi sosyal sermayeyi artıran unsurlardır.

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	81	15,9	15,9
Havır	427	83,7	100,0
Toplam	508	99,6	
Cevapsız	2	,4	

¹⁰³ Töremen ve Ersözlü, 2010: 45-46.

¹⁰⁴ Günkör ve Özdemir, 2017: 80.

¹⁰⁵ Fukuyama, 2010: 165-167.

¹⁰⁶ Ögüt ve Erbil, 2009: 37.

¹⁰⁷ Uğuz, 2010: 161-162.

¹⁰⁸ Töremen ve Ersözlü, 2010: 178-179.

¹⁰⁹ Günkör ve Özdemir, 2017: 85-86.

¹¹⁰ Töremen ve Ersözlü, 2010: 19-42.

Toplam	510	100.0
--------	-----	-------

Araştırmaya katılan öğretmenlerin %84,1'i herhangi bir sivil toplum kuruluşuna veya derneğe üye olmadığını ifade ederken, %15,9'u üye olduğunu belirtmiştir. Bir toplumda bireylerin sivil toplum kuruluşlarına ve derneklere üye olma oranı, toplumsal ağlara katılımları, aralarındaki güven ve işbirliği düzeyi sosyal sermayenin önemli göstergelerindedir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin, bu alandaki sosyal sermayelerinin düşük olduğunu söylemek mümkündür.

	Sayı	Yüzde	Gecerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	239	46.9	47.7	47.7
Hayır	262	51.4	52.3	100.0
Toplam	501	98.2	100.0	
Cevapsız	9	1.8		
Toplam	510	100.0		

Araştırmaya katılan öğretmenlerin yaklaşık %48'i toplumsal fayda sağlayan projelerde gönüllü olarak görev aldığını, %52'si görev almadığını belirtmiştir. Bir toplumda bireylerin toplumsal fayda sağlayan aktivitelere gönüllü olarak katılım oranı, bu aktivitelere işbirliği içerisinde çalışma düzeyi de sosyal sermayenin önemli göstergelerinden biridir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin yaklaşık yarısının toplumsal fayda sağlayan projelere gönüllü olarak katılmayı tercih ettikleri görülmektedir. Görüşülenlerin sosyal sermayelerinin bir kısmı da aile kurumundan kaynaklanmaktadır. Araştırma kapsamında aile ilişkileri Tablo 12'de görülmektedir.

	Sayı	Yüzde	Gecerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Çok iyi	337	66.1	66.3	66.3
İyi	141	27.6	27.8	94.1
Orta	27	5.3	5.3	99.4
Kötü	3	.6	.6	100.0
Toplam	508	99.6	100.0	
Cevapsız	2	.4		
Toplam	510	100.0		

Araştırmaya katılan öğretmenlerin yaklaşık %66'sı ailesi ile ilişkilerinin çok iyi, %28'i iyi, %5'i orta olduğunu ifade etmiştir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun ailesi ile ilişkilerinin çok iyi olduğu ve bu alandaki sosyal sermayelerinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Görüşülenlerin aile ilişkileri maddi ve maddi olmayan sermaye unsurları açısından destek ile ilişkilendirilmektedir. Bu kapsamda Tablo 13 görüşülenlerin ailesinden maddi ve manevi destek görme durumunu açıklamaktadır.

	Sayı	Yüzde	Gecerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Her zaman	358	70.2	70.5	70.5
Bazen	141	27.6	27.8	98.2
Hiçbir zaman	9	1.8	1.8	100.0
Toplam	508	99.6	100.0	
Cevapsız	2	.4		
Toplam	510	100.0		

Araştırmada, öğretmenlere 'İhtiyaç duyduğunuz konularda ailenizden maddi ve manevi destek görür müsünüz?' şeklinde yöneltilen soruya görüşülenlerin %70,5'i her zaman, %27,8'i bazen, %1,8'i hiçbir zaman cevabını vermiştir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun, ihtiyaç duyduğu konularda ailesinden maddi ve manevi destek gördüğünü söylemek mümkündür. Görüşülenlerin iş arkadaşları ile ilişkileri sosyal sermayenin bir boyutu olarak Tablo 14'te sorgulanmıştır.

	Sayı	Yüzde	Gecerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Çok iyi	175	34.3	34.7	34.7
İyi	262	51.4	51.9	86.5
Orta	66	12.9	13.1	99.6

	Kötü	2	.4	.4	100.0
	Toplam	505	99.0	100.0	
	Cevapsız	5	1.0		
Toplam		510	100.0		

Araştırmaya katılan öğretmenlerin yaklaşık %35'i iş arkadaşları ile ilişkilerinin çok iyi, %52'si iyi, %13'ü orta olduğunu belirtmiştir. Öğretmenlerin %1'i bu soruya cevap vermemiştir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun (%86,6) iş arkadaşları ile olumlu ilişkilere sahip oldukları görülmektedir. Arkadaş olgusu, iş arkadaşlığı dışında da yakın arkadaş kapsamında araştırılmıştır (Tablo 15):

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	466	91,4	91,4
Havır	44	8,6	100,0
Toplam	510	100,0	

Görüşülenlerin %91,4'ü iş arkadaşları dışında yakın arkadaşlara sahip olduklarını, %8,6'sı iş arkadaşları dışında yakın arkadaşlara sahip olmadıklarını belirtmiştir. Toplumda bireylerin dahil oldukları ilişki ağları ve toplumdaki diğer bireylerle kurdukları iletişim, onların sosyal sermayelerinin hacmi hakkında bilgi vermektedir. Buna göre öğretmenlerin büyük çoğunluğunun iş arkadaşları dışında, yakın arkadaşlara sahip oldukları ve bu alandaki sosyal sermayelerinin yüksek olduğu görülmektedir.

	Sayı	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Her zaman	283	55,5	55,7
Bazen	216	42,4	98,2
Hiçbir zaman	9	1,8	100,0
Toplam	508	99,6	
Cevapsız	2	.4	
Toplam	510	100,0	

Tablo 16, araştırmada öğretmenlere sorulan "İhtiyaç duyduğunuz konularda arkadaşlarınızdan maddi ve manevi destek görür müsünüz?" sorusuna verilen cevapları göstermektedir. Görüşülenlerin %55,7'si her zaman, %42,5'i bazen, %1,8'i hiçbir zaman cevabını vermiştir. Toplumda bireylerin dâhil oldukları gruplarda sahip oldukları güven, dayanışma ve işbirliği gibi unsurlar, sosyal sermayenin temel göstergelerindedir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin yarısından fazlasının arkadaşlarından her zaman maddi ve manevi destek gördüklerini ifade ettikleri ve bu alandaki sosyal sermayelerinin de yüksek olduğu görülmektedir.

Sonuç

Günümüzde bilgi, nicelik ve nitelik olarak hızlı bir şekilde artış göstermekte ve bu da toplumsal yapıları hızla değiştirmektedir. Toplumsal yapıyı yeniden şekillendiren bu değişimlerden en çok etkilenen temel toplumsal kurumlardan biri de eğitimidir. Eğitim, bireyin yeteneğini, tutumlarını, değerlerini, kendine ve topluma olumlu yönde etki edecek tüm davranış biçimlerini geliştirdiği süreçler toplamıdır.¹¹¹

Bir başka tanımlamayla eğitim; yetişkin nesillerin, genç kuşakları toplumsal hayata hazırlamak için uyguladıkları faaliyetlerdir. Eğitimin amacı; özelde bir meslek alanının ve genelde bir bütün olarak toplumun beklentileri doğrultusunda bireyleri fiziki, entelektüel ve ahlaki yönden geliştirmektir.¹¹² Temel toplumsal kurumlardan biri olan eğitim, geçmişten günümüze toplumsal yaşamın ve kültürün önemli bir ögesi olmuştur. Bu anlamda eğitim, sosyoloji biliminin de üzerinde durduğu temel toplumsal kurumlardan birisidir. Klasik ve çağdaş sosyologlar, düşünürler ve araştırmacılar, eğitim alanında birçok önemli eser ortaya koymuşlardır.

Bir toplumda var olan kurumlar, amaç ve hedefleri doğrultusunda toplumun sürekliliği ve korunması amacıyla, işlevlerini yerine getirmektedirler. Eğitimin temel ögesi olan okul kurumu da sahip olduğu

¹¹¹ Tezcan, 1985:4.

¹¹² Bilgiseven, 1992: 16.

fiziksel, beşeri ve sosyal sermaye ile toplumun ihtiyacı olan nitelikli insan gücünü yetiştirmek, toplumsal kalkınmaya katkıda bulunmak ve kültürün devamını sağlamak gibi temel işlevlere sahiptir.¹¹³ Günümüz modern eğitim kurumlarının amaç ve hedeflerine ulaşmasında, çağın gerektirdiği koşullara göre yapılanmasında ve değişimlere uyum sağlayabilmesinde sahip olduğu ekonomik, entelektüel, kültürel, psikolojik ve sosyal sermaye düzeylerinin ve bunlara yapılan yatırımların önemli bir rolü bulunmaktadır.

Çalışmamız özelinde kamuda ve özel sektörde öğretmenlerin meslekteki çalışma süreleri, aylık gelirleri üzerinde temel belirleyici faktördür. Öğretmenlerin meslekteki çalışma süreleri arttıkça, aylık gelirleri de artmaktadır. Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile herhangi bir sanat dalı ile ilgilenip ilgilenmedikleri arasında önemli bir farklılaşma yoktur. Kamuda ve özel sektörde çalışan öğretmenlerin yarısından fazlası (%64) herhangi bir sanat dalı ile ilgilenmemektedir.

Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile sinemaya ve/veya tiyatroya gidip gitmediği arasında anlamlı bir fark yoktur. Kamu sektöründe çalışan öğretmenlerin yaklaşık %78'i, özel sektörde görev yapan öğretmenlerin yaklaşık %83'ünün sinema ve/veya tiyatroya gittiği ortaya çıkmıştır. Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile çevresindeki sanatsal ve sosyal etkinliklere katılıp katılmadığı arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Her iki sektörde çalışan öğretmenlerin yaklaşık %85'i çevrelerindeki sanatsal ve sosyal etkinliklere katılmaktadır.

Bir sanat dalı ile ilgilenmek, sosyal ve kültürel faaliyetlere katılım, kitap okuma alışkanlığı kültürel sermayenin temel göstergelerindedir. Kültürel sermaye açısından her iki sektörde çalışan öğretmenlerin benzer özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bir sanat dalı ile ilgilenmek dışında, kültürel sermayenin diğer göstergeleri açısından kamuda ve özel sektörde çalışan öğretmenlerin kültürel sermaye düzeylerinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile herhangi bir sivil toplum kuruluşuna veya derneğe üye olup olmadıkları arasında anlamlı bir fark yoktur. Her iki sektörde de görev yapan öğretmenlerin büyük çoğunluğu (yaklaşık %85'i) bir sivil toplum kuruluşuna veya derneğe üye değildir. Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile toplumsal fayda sağlayan projelerde görev alıp almadıkları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır. Toplumsal fayda sağlayan projelere katılımın özel sektördeki öğretmenlerde kamu sektöründekilere kıyasla daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile ailesi ile ilişkileri arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Her iki sektördeki öğretmenlerin yarısından fazlası ailesi ile olan ilişkilerini çok iyi olarak nitelendirmektedir. Öğretmenlerin çalıştığı sektör ile iş arkadaşları ile ilişkileri arasında anlamlı bir fark vardır. Kamuda çalışan öğretmenlerin yarısından fazlası iş arkadaşları ile ilişkilerini iyi olarak nitelendirirken, özel sektörde iş arkadaşları ile ilişkilerini orta olarak değerlendirenlerin oranı daha fazladır.

¹¹³ Günkör ve Özdemir, 2017: 71.

Kaynakça

- Akyüz, H. (1991). Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul: MEB.
- Allen, D. E., P. F. Anderson (1994) Consumption and Social Stratification: Bourdieu's Distinction, *Advances in Consumer Research*, 21(1), 70-74.
- Arun, Ö. (2009). Yaşlı Bireyin Türkiye Serüveni: Türkiye'de Yaşlı Bireyler Arasında Kültürel Sermaye Dağılımı, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 77-100.
- Bal, H., (2001). Bilimsel Araştırma Yöntem ve Teknikleri, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Becker, G. S. (1993). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis With Special Reference to Education, Chicago: The University of Chicago.
- Beydoğan, H. Ö. (2009). Eğitim Bilimine Giriş, K. Keskinılıç (Ed.), Ankara: Sempati.
- Bilgiseven, A. K. (1992). Eğitim Sosyolojisi, İstanbul: Filiz.
- Bilton, T., K. Bonnet, P. Jones, T. Lawson, D. Skinner, M. Stanworth, A. Webster (2008). Sosyoloji, Ankara: Siyasal.
- Bontis, N. (1998). Intellectual Capital: An Exploratory Study That Develops Measures and Models, *Management Decision*, 36(2), 63-76.
- Bourdieu, P. (1974). The School as a Conservative Force: Scholastic Achievement and Cultural Inequalities, *Contemporary Research in the Sociology of Education*, J. Eggleston (Ed.), London: Routledge.
- Bourdieu, P. (2010). Sermaye Biçimleri, Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştirisi, M. Murat Şahin (Çev.), M. M. Şahin, A. Z. Ünal (Der.), İstanbul: Değişim.
- Bourdieu, P. (2006). Pratik Nedenler, H. U. Tanrıöver (Çev.), İstanbul: Hil.
- Cardona, A., Diwald, M., Kaiser, T., Osmanowski, M. (2015). Measuring Cultural Capital: Sense of Entitlement, Concerted Cultivation, Leisure Activities, Gatekeeper Bias and Skills, (SFB 882 Technical Report Series, 15). Bielefeld: DFG Research Center (SFB) 882 From Heterogeneities to Inequalities.
- Coleman, J., S. (2010). Beşeri Sermayenin Yaratımında Sosyal Sermaye, Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştirisi, F. Uzar (Çev.), M. M. Şahin, A. Z. Ünal (Der.), İstanbul: Değişim.
- Çalışkan, Ş., M. Karabacak, O. Meçik (2013). Türkiye'de Eğitim Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım), *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- De Graaf, N. D., P. M. De Graaf, G. Kraaykamp (2000). Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective, *Sociology of Education*, 73(2), 92-111.
- Dilaver, H. (1996). Türkiye'de Öğretmen İstihdamının Dünü, Bugünü ve Yarını Eğitimimize Bakışlar, İstanbul: Kültür Koleji Vakfı.
- Edgar, A., P. Sedgwick. (2007). Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar, M. Karahasan (Çev.), İstanbul: Açılım.
- Ekşi, U. H. (2010). Kişisel ve Kurumsal Gelişmeye Farklı Bir Yaklaşım, Ankara: Orion.
- Ercan, L. (2003). Motivasyon Sınıf Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar 3. Baskı, L. Küçükahmet (Ed.), Ankara: Nobel.
- Erden, M. (1998). Öğretmenlik Mesleğine Giriş, İstanbul: Alkım.
- Ergun, M. (1994). Eğitim Sosyolojisine Giriş, Ankara: Ocak.

- Erkal, M. (2006). Sosyoloji, İstanbul: Der.
- Erkuş, A., M. A. Fındıklı (2013). Psikolojik Sermayenin İş Tatmini, İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, 42(2), 302-318.
- Fidan, N., M. Erden. (1998). Eğitime Giriş, İstanbul: Alkım.
- Field, J. (2008). Sosyal Sermaye 2. Baskı, B. Bilgen, B. Şen (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Fine, B. (2011). Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı Bin Yılın Eşiğinde Ekonomi Politik ve Sosyal Bilimler, A. Kars (Çev.), İstanbul: Yordam.
- Fukuyama, F. (2010) Sosyal Sermaye ve Sivil Toplum Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştiri, S. Tekel (Çev.), M. Murat Şahin, A. Zeki Ünal, İstanbul: Değişim.
- Giddens, A. (2008). Sosyoloji, İstanbul: Kırmızı.
- Göker, E. (2007). Ekonomik İndirgemeci mi Dediniz? Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi, G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (Der.), İstanbul: İletişim.
- Guthrie, J. (2001). The Management, Measurement and Reporting of Intellectual Capital, Journal of Intellectual Capital, 2(1), 27-41.
- Günkör, C., M. Ç. Özdemir (2017). Sosyal Sermaye ve Eğitim İlişkisi, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 15(1), 70-90.
- Harriss J., P. De Renzi (2010) Sosyal Sermaye Kavramı: Kayıp Halka mı Yoksa Analitik Olarak mı Kayıp?, Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştiri, M. Çelik, M. M. Şahin (Çev.), M. M. Şahin, A. Z. Ünal (Der.), İstanbul: Değişim.
- Hoşgörür, V., N. Taştan (2011), Eğitim Bilimine Giriş, Ö. Demirel, Z. Kaya (Ed.), Ankara: Pegem Akademi.
- Karagül, M. (2012). Sosyal Sermaye: Kapitalizmin Kör Noktası, Ankara: Nobel.
- Kelekçi, H., K. Yılmaz (2015) Öğretmenlerin Pozitif Psikolojik Sermayeleri İle Yeterlik İnançları Arasındaki İlişki, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 11(3), 992-1007.
- Keleş, H. N. (2012). Sosyal Sermaye, Konya: Eğitim.
- Khodadady, E., M. Natanzi (2012). Designing and Validating a Scale Measuring Cultural Capitals of Iranian University Students Majoring in English, Theory and Practise in Language Studies, 2(8), 1627-1634.
- Lin, N. (2001). Social Capital: A Theory of Social Structure and Action, Cambridge: Cambridge University.
- Lin, N. (2010). Sosyal Sermaye, Network Kuramının İnşası Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştiri, A. Öğüt, C. Erbil (Çev.), M. M. Şahin, A. Z. Ünal (Der.), İstanbul: Değişim.
- Luthans, F., B. J. Avolio, J. B. Avey, S. M. Norman. (2007). Positive Psychological Capital: Measurement and Relationship with Performance and Satisfaction, Personnel Psychology, 60(3), 541-572.
- Luthans, F., C. M. Youssef. (2007a). Emerging Positive Organizational Behavior, Journal of Management, 33(3), 321-349.
- Luthans, F., C. M. Youssef, B. J. Avolio. (2007b). Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge, New York: Oxford University.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü, O. Akınhay, D. Kömürcü (Çev.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Mohun, S. (2002). Sermaye, Marksist Düşünce Sözlüğü 3. Baskı, A. Doğan (Çev.), T. Bottomore (ed.), İstanbul: İletişim.
- Öğüt, A., C. Erbil. (2009). Sosyal Sermaye Yönetimi, Konya: Çizg.

- Özdemir, A. A. (2008). Sosyal Ağ Özellikleri Bakış Açısıyla Sosyal Sermaye ve Bilgi Yaratma İlişkisi: Akademisyenler Üzerinde Yapılan Bir Alan Araştırması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 81-102.
- Özkul, M. (1997). *Çalışma Sosyolojisi İşgücünün Sosyolojik Özellikleri*, Isparta: Fakülte.
- Özkul, M. (2019). *Kurumlar Sosyolojisi*, Isparta: Fakülte.
- Öztürk, H. (1993). *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara: Hatiboğlu.
- Putnam, R. D. (2010). Tek Başına Bowling: Amerika'nın Azalan Sosyal Sermayesi Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştirisi, T Ulutaş, M. M. Şahin (Çev.), M. M. Şahin, A. Z. Ünal (Der.), İstanbul: Değişim.
- Rice, J. K., R. G. Croninger. (2005). Resource Generation, Reallocation or Depletion: An Analysis of Impact of Reconstitution on School Capacity, Leadership and Policy in Schools, 4(2), 73-103.
- Richter, R. (2012). *Sosyolojik Paradigmalar*, N. Doğan (Çev.), İstanbul: Küre.
- Stewart, T. A. (1991). Brainpower, *Fortune*, 123(11), 32-48.
- Stewart, T. A. (1997). Entelektüel Sermaye: Örgütlerin Yeni Zenginliği, N. Elhüseyni (Çev.), İstanbul: MESS.
- Sullivan, A. (2001). Cultural Capital and Educational Attainment, *Sociology*, 35 (4). <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0038038501035004006>
- Şahin, C., D. Akan, M. Başar. (2014) Okullardaki Sosyal ve Entelektüel Sermaye İlişkilerinin Düzeyinin Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 300-320.
- Şan, M. K., R. Şimşek. (2011). Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arka Planı, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 89-110.
- Tezcan, M. (2010). *Sosyolojiye Giriş (5. Baskı)*, Ankara: Anı.
- Tezcan, M. (2016). *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara: Anı.
- Toraman, C., H. Abdioğlu, B. İşgüden. (2009) İşletmelerin İnovasyon Sürecinde Entelektüel Sermaye ve Yönetim Muhasebesi Kapsamında Değerlendirilmesi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11(1), 91-120.
- Tortop, N. (1999). *Personel Yönetimi*, Ankara: Yargı.
- Töremen, F., A. Ersözlü (2010). *Eğitim Örgütlerinde Sosyal Sermaye ve Yönetimi*, İstanbul: İdeal.
- Tösten, R., H. Özgan (2017). Öğretmenlerin Pozitif Psikolojik Sermayelerine İlişkin Algıların İncelenmesi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(62), 867-889.
- Türk, E. (2015). Sosyolojik Düşüncede Sosyal Sermaye Tartışmaları: Pierre Bourdieu ve James Samuel Coleman Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 127-149.
- Uğuz, H. E. (2010). *Sosyal Sermaye: Kişisel ve Kurumsal Gelişmeye Farklı Bir Yaklaşım*, Ankara: Orion.
- Wallace, R. A., A. Wolf. (2013). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları (5. Baskı)*, Leyla Elburuz, M. Rami Ayas (Çev.), Ankara: Doğu Batı.
- Wolf, H. (2004). Capital, *Encyclopedia of Social Theory*, G. Ritzer (Ed.), London: Sage.
- Yıldız, R. (2006). *Eğitim Bilimine Giriş*, Ş. Erçetin, N. Tozlu (Ed.), Ankara: Pegem.
- Zayımoğlu, Ö. F. (2011). Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin ve Öğretmen Adaylarının İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Yer Alan Öğrenme Alanlarına İlişkin Öz Yeterlik Düzeylerinin İncelenmesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Machiavelli, The Prince and Political Communication

Machiavelli, Prens ve Siyasal İletişim

Araştırma Makalesi – Research Article

Uğur ORAL

Yaşar Üniversitesi, Bilim Kültürü Bölümü,
ugur.oral@yasar.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-7460-0381

Abstract

Niccolò Machiavelli has been a much-discussed thinker both in his time and today. Both positive and negative comments are frequently made about Machiavelli's views. In some interpretations, Machiavelli is presented as a tyrant who advises the rulers to establish authority over the people by oppression, but according to some interpretations, he is the pioneer of the modern political approach, which purifies political thought from religious influences and defines it with a human-oriented approach. Like Machiavelli, his well-known book *The Prince* too, has always been at the center of controversy. In his book, Machiavelli wrote his suggestions to the rulers in the light of the experiences he gained during his diplomatic missions in European countries. Machiavelli advocated a secular management approach in his book, and that is why *The Prince* drew the reaction of the Catholic Church from the moment it was published.

In his book *The Prince*, Machiavelli offers a different perspective to the rulers in the field of public relations and political communication. While explaining how politics should be done in his work, Machiavelli also explains his views on how to communicate with the public and how a political message should be given. Therefore, *The Prince* reflects Machiavelli's views not only in the field of management science but also in the context of communication management. This study aims to reveal Machiavelli's approach to the concepts of political public relations and political communication in light of his suggestions to the monarch in his book *The Prince*.

Keywords: Public relations, communication, Machiavelli, Prince, political communication

Öz

Niccolò Machiavelli gerek yaşadığı dönemde gerekse günümüzde, çok tartışılan bir düşünür olmuştur. Machiavelli'nin görüşleri hakkında olumlu olduğu kadar olumsuz yorumlar da sıkça yapılmaktadır. Kimi yorumlarda, Machiavelli, yöneticilere halkın üzerinde baskıyla otorite kurmalarını öğütleyen bir zalim olarak lanse edilir ama kimi yorumlara göre ise siyasal düşünceyi dini etkilerden arındırıp insan odaklı bir yaklaşımla tanımlayan modern politika anlayışının öncüsüdür. Machiavelli gibi, tanınmış kitabı *Prens* de hep tartışmaların odağında olmuştur. Machiavelli, kitabında, Avrupa ülkelerindeki diplomatik görevleri sırasında kazandığı deneyimler ışığında hükümdarlara önerilerini kaleme almıştır. Machiavelli kitabında seküler bir yönetim anlayışını savunmuştur ve bu yüzden *Prens* yayınlandığı andan itibaren Katolik Kilisesi'nin tepkisini çekmiştir.

Machiavelli *Prens* isimli kitabında hükümdarlara halkla ilişkiler ve siyasal iletişim alanında da farklı bir perspektif sunmaktadır. Machiavelli eserinde siyasetin nasıl yapılması gerektiğini anlatırken, halkla nasıl iletişim kurulması, siyasal mesajın nasıl verilmesi gerektiğine dair de görüşlerini açıklamaktadır. Dolayısıyla *Prens*, sadece yönetim bilimi alanında değil, iletişim yönetimi bağlamında da Machiavelli'nin görüşlerini yansıtmaktadır. Bu çalışma, Machiavelli'nin *Prens* isimli kitabında, hükümdara önerileri ışığında, siyasi halkla ilişkiler ve siyasal iletişim kavramlarına yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halkla ilişkiler, iletişim, Machiavelli, Prens, siyasal iletişim

"Every way is possible to achieve the goal." Interestingly, many people know only this famous approach of Niccolò Machiavelli. For most people, this is the first and perhaps the only thing that comes to mind when Machiavelli is mentioned. The sentence referred to as "The end justifies the means", in English sources, that is, "Exitus acta probat" according to the Latin original, was used for the first time in the Roman poet Publius Ovidius Naso's *Heroides*, written before Christ.¹ However, this motto has always been attributed to Machiavelli.² Machiavelli did not say such a word.³ Machiavelli's well-known approach of "it is much safer to be feared than to be loved"⁴ has inspired the leaders of societies for years. Although Machiavelli's suggestions are a matter of debate today, they continue to affect managers even in the 21st century.⁵

However, Machiavelli who radically secularized political thought, focused on people and society, and became the pioneer of modern social and political theory⁶ left deep traces behind him that cannot be limited to a single view. As Nazım Güvenç, who translated Machiavelli's masterpiece *The Prince* (*Il Principe*, 1513) into Turkish, stated in his preface, there is hardly anyone who does not know or heard about Machiavelli and *The Prince*. But those who read the book and question and understand what the thinker is trying to explain are very few. This situation is thought-provoking.⁷

The Controversial Thinker Machiavelli

Machiavelli's views and suggestions about the understanding of politics and administration, expressed in *The Prince*, are not just theoretical ideas and predictions. After the end of Medici's rule in Florence, Machiavelli's position in politics began to rise, and he also took on important diplomatic missions. Between 1500 and 1510, he studied the political institutions and ways of doing politics in many European countries, especially France and Germany, where he served, and wrote down the ideas that formed the framework of the *Prince* as a result of his observations.⁸ After the Medici Family took over the administration of Florence again, Machiavelli was dismissed, exiled, and imprisoned on the charge of helping those who tried to revolt, after that, as a political scientist, he began to question the political events of his age and give advice to the rulers.⁹ *The Prince* is one of the most important works he wrote for this purpose. In his famous work, *The Prince*, Machiavelli attacks the old traditions of political thought with a bold and liberating approach. He differs from the thinkers before him with his determined attitude to reveal the harshest realities of political life.¹⁰

Machiavelli who is considered the ancestor of modern political thought,¹¹ was able to observe and accept human reality well in a way that very few people could achieve. But perhaps a little unfairly, both while he was alive and after his death, his ideas gathered reactions and became the subject of discussion.¹² Some claim that Machiavelli is a teacher of evil because he advises leaders to maintain their power through brute force and deception. But besides this, some think that he is a thinker who for the first time rationally analyzed the political structure of modern states. Machiavelli was not, as some commentators claim, completely opposed to the rules of social morality. He even advised being moral as long as the rules did not prevent a person from achieving his goal. What made Machiavelli radical was the idea that morality should not be an obstacle to success.¹³

Machiavelli's life is full of ups and downs. He was tortured, deceived, betrayed, sometimes honored, sometimes demoted, and lost all his power. When we compare his experiences with his ideas, there is

¹ Hamerling, 1993, 2

² Mahrik, 2017, 124

³ Machiavelli, 2012, XVII

⁴ Machiavelli, 1994, 106

⁵ Callayan, 2004, 77-83

⁶ Ramsay, 2002, 21-40

⁷ Machiavelli, 1994, 9

⁸ Merrill, 1994, 123-136

⁹ Şatır, 2001, 225

¹⁰ Major, 2007, 171-179

¹¹ Hariman, 1989, 3-29

¹² McGuire 2006, 142-149

¹³ Meril, 1994, 123-136

no doubt that the world of today's strategists is not as bad or wild as Machiavelli's, full of difficulties, so their ideas are far from the realism that he put forward.¹⁴

Prince's analysis

Although Machiavelli dedicated the Prince to the ruler (Lorenzo de Medici), who sent him into exile, he did not attract much attention. Although he did not garner many reactions at first, when the Prince began to become a reference book for opponents of the church, the Roman Church excommunicated Machiavelli in 1559, even though he had already died, and even accused those who praised him of irreligion.¹⁵

After the presentation, in *The Prince*, which consists of 26 chapters, Machiavelli's focus is not on "what should happen", but on what happens. The distance between the way one lived and the way one should live is so great that whoever closes their eyes to what is happening and sees only what should happen, actually learns not how to live, but how to lose their own life.¹⁶ In other words, he expressed practical facts, not hopes or fears. Although Machiavelli's *The Prince* is predominantly influential in political science, the statesmanship pattern he describes has also deeply influenced some sociologists.¹⁷

It will be insufficient to consider *The Prince* only from the perspective of the relationship between the prince and the people. In his book, Machiavelli also explains his views on issues such as human nature, the concept of the state, and forms of government.¹⁸ From time to time his ideas seemed so radical to some circles. According to Gramsci, to translate the title of "Prince", which Machiavelli chose and used as a title for his book, into the language of contemporary politics, its counterpart would not be a head of state or government, but a political leader who wants to seize a state or establish a new type of state.¹⁹

In *The Prince*, Machiavelli, going beyond the classical moral understanding and the teachings of the Bible, introduced a different perception of virtue, advocating that the individual can do everything to obtain what he needs and protect what he has achieved.²⁰ Machiavelli argues that the state administration and the people should be independent of the church in all respects. In his opinion, Christianity breaks the political activity of the people and pacifies the people. He accuses the Roman Catholic Church of failing to govern Italy, causing the state to weaken and disintegrate, and praises and recommends the ancient Roman religion based on patriotism.²¹

According to Machiavelli, there are three types of government: monarchical, aristocratic, and popular. Bad and unsuccessful administrations also derive from them. According to him, monarchy is ready to turn into tyranny, aristocracy into oligarchy, and democracy into straying. Therefore, a ruler must determine the form of government very carefully, because it is very difficult to prevent a good state from turning into a bad one.²² According to Machiavelli, for this reason, choosing only one of these three forms of government created hesitation, and other forms of government were preferred, which had something in common with each of these governments.

Jean Jacques Rousseau, who thought that Machiavelli was addressing the people, even though he advised the monarchs, evaluated the Prince as a kind of manual for republicans in this context.²³ According to Bertrand Russell, to understand the Prince and Machiavelli's ideas correctly, it is necessary to know the political atmosphere of Italy at the time the book was written. For example, in Italy at that time, which inspired the Prince, where only a few legitimate rulers ruled and even the popes won the

---

¹⁴ Echevarria, 2014, 9-11

¹⁵ Machiavelli, 1994, 31-32

¹⁶ Machiavelli, 1994, 100

¹⁷ Scot, 2014, 430

¹⁸ Keskin, 2022, 106-113

¹⁹ Gramsci, 1984,

²⁰ Harris & Rees, 2000

²¹ Thilly, 2002, 20-21

²² Bouthol, 1997, 62

²³ McKenzie, 1982, 209-228

election fraudulently, the paths to success were very different.²⁴ Machiavelli made his contradictory suggestions and criticisms according to these political conditions. According to Karl Marx, Machiavelli is a thinker who tried to look at the state from the human eye in history and tried to examine events with reason instead of theology. According to Hançerlioğlu, Machiavelli is a theorist of the bourgeoisie, which has begun to make its presence felt, and he pioneered a progressive approach such as arguing that social history emerged for reasons based on material interests rather than the will of God.²⁵ According to Bacon, the purpose of Machiavelli when writing *The Prince* is to describe the practices that the rulers make habit of rather than to advise the rulers of the state, that is, it is a kind of political precaution and warning. Emperor Frederic II, in his work "Anti Machiavel", describes the Prince as Pope VI, who was inspired to write the book, Machiavelli. He described it as a portrait of Alexander's son Caesar Borgia.²⁶ He also claimed that Machiavelli wrote the book to show the real faces of kings who arbitrarily wanted to rule their countries.²⁷

According to many political scientists, Machiavelli is one of the founders of modern political science.²⁸ He was the first to use the term "state" in its current meaning in Europe.²⁹ He did not advocate any form of government but drew attention to the importance of the existence of a stable unity and order in society. For this purpose, he recommended some unethical behaviors such as despotism and renegeing on the promises to the rulers, and this led to the emergence of the Machiavellian ideology, which evokes concepts such as deceit and immorality in the history of politics. However, Machiavelli also mentions the existence of legitimacy for state power.³⁰

Prince and Political Communication

When we say communication, we think of a process in which there is reciprocity between a group, the individuals forming this group, and these individuals in its simplest form.³¹ Political communication, which can also be called a communication process, includes all elements such as creating mutual understanding, attracting attention, and persuading.³² Political communication occurs when citizens, the media, and leaders engage in dialogue on issues of broad interest to the elite or the public.³³ Although the understanding of the importance of political communication and the beginning of studies in this field took place after World War II,³⁴ the studies of thinkers in the field of rhetoric in more ancient times are also considered as the first examples of political communication due to the relationship of communication with persuasion. can be done. Therefore, political communication studies date back to Aristotle. Political communication is a field of communication in which not only the behaviors and discourses of the elected but also those who elect them and the society announce their views. Therefore, it should be considered much more comprehensively.

Machiavelli's *Prince* is often presented as one of the first examples in the public relations literature by some experts and questions the relationship between communication and power,³⁵ Machiavelli offers clues about not only how politics should be done, but also how the political message should be delivered.

In his book, Machiavelli states that societies are always in search of a better government than their current government, and therefore they tend to change their princes constantly. He draws attention to the fact that the princes occupying another region, no matter how strong their armies are, should ensure the closeness of the people of the country they will occupy, and earn their love and respect.³⁶ This

²⁴ Russel, 1983, 485

²⁵ Hançerlioğlu, 1976, 37

²⁶ Ebenstein, 2009, 171

²⁷ Sena, 1974, 331-334

²⁸ McCormick, 2014, XXIII-XXXI

²⁹ Machiavelli, 1994, 16

³⁰ Ekinci, 1996, 213-252

³¹ Türkoğlu, 2004, 41

³² Ada, 2021, 46

³³ Perloff, 2013,

³⁴ Topuz, 1991, Kılıçaslan, 2008

³⁵ García, 2017

³⁶ Machiavelli, 1994, 42

recommendation shows that princes should pay special attention to public relations. In his book, Machiavelli writes, "The subjects are pleased to have a prince to whom they can raise their grievances directly,"³⁷ then emphasizes the importance of being open to dialogue in political communication. If Machiavelli's approaches to the public-manager relationship in *The Prince* are adapted to the present, they emphasize the importance of public relations and offer an alternative perspective on the role of the public relations practitioner.³⁸ In his book, Machiavelli emphasizes that the prince needs the love of the people and claims that the only expectation of the people is not to be crushed by their rulers. In his book, he says, "The prince will look first to win the hearts of the people; this will be easy as long as he watches over the people" and points out that the prince should give importance to public relations. Machiavelli also argues that a prince whose people do not hate him is much less likely to be attacked.³⁹

Machiavelli is often presented as the founding father of the political and administrative sciences. Although his ideas shocked some commentators and some thinkers to criticize him very harshly, it is also seen that Machiavelli defines the general happiness of the people as the ultimate goal in *The Prince*.⁴⁰

Niccolò Machiavelli talks about three different types of minds in *The Prince*. One of these is the mind, which is capable of thinking for itself. The second is the mind that can understand what others think, and the third is the mind that can neither think for itself nor understand the thoughts of others.⁴¹ With the type of mind he includes in the second group, Machiavelli emphasizes the ability to empathize, that is, the ability to put oneself in the shoes of others and to understand them. The success of political communication is directly related to leaders being empathetic and moderate, not lacking in emotion and judgment.⁴² In other words, it can be said that Machiavelli draws attention to the fact that managers should be sensitive to empathetic communication to have the ability to win the love of the people, which he attaches great importance.

In *Prince*, there are also suggestions for personal image, which is considered an important element in the way of success in public relations and political communication by experts. For example, Machiavelli draws attention to the nuance of having power and having glory. In his book, he says, "It is not possible to call killing his people, betraying his friends, having neither respect for his promises, nor pity nor religion as a virtue in a prince. All these can give people power, but not glory"⁴³, that is, he also emphasizes the importance of the positive image that the leader should give to the public in political communication. Issues such as trust in the source from which the message is given, the source being sufficiently convincing, the characteristics of the community that will receive the message, knowledge about the scope of the message, and the correct and accurate transmission of the message are factors that directly affect the success of political communication.⁴⁴ Machiavelli also underlines the importance of people trusting the leader's words. Machiavelli states that it is important for the public to accept him as a merciful person rather than a cruel person.⁴⁵ Again, in the context of personal image, Machiavelli advises that the prince's appearance of floppy, slippery, feminine, grouchy, and indecisive will cause him to be despised, and he should flee from it like the plague. Machiavelli, who draws attention to the importance of greatness, seriousness, solemnity, and character strength in the prince's actions, says that the monarch should display a confident attitude in a way that will lead to the conviction that no one can deceive him.⁴⁶

Machiavelli thinks that as the princes overcome the difficulties they face, they become stronger and increase their fame. According to him, from time to time, fortune throws enemies and mischief in the way of the princes, just so that the prince can overcome, that is, achieve success by climbing the stairs.

---

³⁷ Machiavelli, 1994, 44

³⁸ Harris & Rees, 2000

³⁹ Machiavelli, 1994, 78

⁴⁰ Tholen, 2016, 101-114

⁴¹ Wu, Liu, et al, 2020, 242-252

⁴² Isotalus & Almonkari, 2011, 19-21

⁴³ Machiavelli, 1994, 72

⁴⁴ Aziz, 2007, 69-72

⁴⁵ Machiavelli, 1994, 105

⁴⁶ Machiavelli, 1994, 112

Moreover, Machiavelli says that sometimes to increase his reputation, the prince cunningly tries to reinforce his image by creating some problems for himself and overcoming them.⁴⁷

In *The Prince*, Machiavelli underlines that it is possible to lead a principality either with the support of powerful sections or the people. However, he argues that a prince can stay on the throne with the will and support of the people, not the powerful. He writes in his work, "The enmity of the people disturbs the security of the prince because the people are crowded; he can protect himself from the powerful because they are few. The prince must always live with the same people; but there is nothing that compels him to always be with the same powerful group", and he advises today's politicians to keep their dialogue very well with the public rather than trying to look cute to power groups,⁴⁸

One of the factors that bring success in political communication is the knowledge of the leader. The value of information reflects the quality of its judgment. Knowledge of history is a guide in the leader's development of the initiative in everyday matters.⁴⁹ Machiavelli also argues that the prince should have a very good knowledge of history, and draws attention to the importance of knowing the actions of great names in history.⁵⁰ The prince should study well how the rulers in history behaved during the war and the reasons for their victories and defeats.

Machiavelli also emphasizes that a prince should be honest. According to him, it is enough for a prince not to touch the property and women of his citizens. He explains the qualities that a prince should have with the example of a fox and a lion. Machiavelli advises the prince to act as cunning as a fox when necessary in order not to be caught in the traps, and to act like a lion to scare the wolves and criticizes the princes who only and always act like lions.

Public relations has an important role in motivating the employees within the organization and thus increasing performance. It is important to be able to provide this motivation in political communication. In his work, Machiavelli advises the prince to be careful when addressing a minister or official with whom he is always together and to work, as a part of political communication, and to avoid heavy insults. According to Machiavelli, who drew attention to the importance of appreciation, the prince should honor those who are successful in any field and show that he knows how to evaluate talents. The prince should encourage his people to work comfortably, whether in commerce, agriculture, or whatever, and he should give rewards to those who make an effort to enrich his city or state in some way. According to him, the prince should take the pulse of the people and show an example of humanity and generosity by attending the meetings of professional organizations from time to time.

In a successful political communication, it is important that the administrators act precisely and consistently in their discourses and actions, and that they do not fall into contradictions. Machiavelli draws attention to this issue in his book. Machiavelli criticizes the prince's neutrality. According to him, a prince should transparently show his friendship and enmity and should not remain neutral. This attitude will give him greater prestige. According to Machiavelli, hesitant princes do not take sides to get rid of danger momentarily, but this attitude leads them to disaster. If a prince openly sided with one of the parties, and if his side prevails, even stronger than himself, the person he supports will be friendly and grateful to the prince; or vice versa, if the side of the prince is defeated, he will come to the aid of the prince as much as possible and thus a unity of destiny will emerge.⁵¹

In his book, Machiavelli argues that the first judgment about a prince is made by looking at the people around him, his ministers. He says that appointing qualified and loyal people in important positions will also reflect the wisdom of the prince. According to Machiavelli, bringing the wrong people to important posts damages the dignity of the prince. This doctrine is also a very important criterion in today's political formations. Politics is teamwork, and leaders who choose their team from experts and appropriate people make far fewer mistakes. Parallel to the same thought, Machiavelli divided the XXIII part of the *Prince* into sycophants. According to him, for the prince to avoid sycophants, he needs to tell

⁴⁷ Machiavelli, 1994, 123-124

⁴⁸ Machiavelli, 1994, 77

⁴⁹ Dewan & Myatt, 2007,

⁵⁰ Machiavelli, 1994, 99

⁵¹ Machiavelli, 1994, 128

those around him that he will not be hurt by telling the truth. A wise prince should choose wise men to trust and permit them to speak freely on the issues they want and to speak the truth when they speak. The prince should consult the opinions of his advisers, but he should make the final decision himself.⁵²

Another important advice of Machiavelli to the rulers in terms of political communication is that they should be open to change. According to him, if things suddenly change, the prince who cannot keep up with it does not change the path he has chosen before, even though it brought success to him before, or does not seek a new path will be harmful. As a result, Machiavelli argues that managers who do not persist in their old behavior styles and adapt to the conditions will be more successful. In this context, Machiavelli recommends that princes display an enterprising and courageous attitude, which points to the mission and vision of leaders today to carry innovation to their institutions.

Conclusion

The views put forward by Machiavelli in *The Prince* contain important clues about the relationship between the ruler and the governed in political communication. Although Machiavelli wrote his proposals to the rulers according to the way and conditions of doing politics at that time, some of the issues that he highlighted throughout the book are important in political communication even today. Although Machiavelli's suggestions to political power holders are seen as "cruel" and criticized by some commentators in his lifetime and today, his emphasis on the importance of establishing good communication with the public in his advice in the field of political communication partially refutes these views.

In today's modern political communication, the leader's interaction with the public is of great importance. Machiavelli also seems to have advised monarchs to pay attention to this issue in his book. Again, in political communication, the ability of the leader to communicate empathetically with the public is considered a very important element on the way to success. It is noteworthy that Machiavelli also gave the same advice in the years when the book was written. According to him, it is important for the monarch to choose suitable and talented people for his team, and to have advisors whose opinions he values. Managers should be open to innovations and review their decisions and attitudes frequently. All these visionary suggestions show that Machiavelli's views are up to date, even though he lived in the renaissance age.

Political communication is a field of study located at the intersection of public relations and politics. Of course, there are gaps between the political communication that Machiavelli described in his lifetime and the current political communication. However, in essence, political communication aims to establish a mutually healthy relationship between the elector-elected, and the ruler-administered segments. In this context, factors such as the interaction of the administrators with the people, and listening to and understanding the people are very important. This is a fact that has not changed since the historical process. The fact that Machiavelli draws attention to these issues in *The Prince* shows that even in that century, the relationship between the ruler and the ruled was discussed and Machiavelli offers a horizon in this respect. Although the form of government he proposed and the behavioral models he recommended to managers have always remained a topic of discussion, most of Machiavelli's recommendations to the monarchs in the field of public relations and political communication in the *Prince* remain valid today.

---

⁵² Machiavelli, 1994, 132

References

- Ada, N. (2021). *Örgütsel İletişim*, Gazi Kitabevi Ankara, 46.
- Aziz, A. (2007). *Siyasal İletişim*, 2. Basım, Nobel Yayınları, Ankara, 69-72.
- Bouthol, G. (1997). *Politika Sanatı*, Cem Yayınları Kültür Dizisi, İstanbul, 62.
- Callanan, G.A. (2004), "What would Machiavelli think? An overview of the leadership challenges in team-based structures", *Team Performance Management*, Vol. 10 No. 3/4, 77-83.
- Dewan, T. & Myatt, David. (2007) The qualities of leadership: direction, communication, and obfuscation. PSPE working papers, 01-2008. Department of Government, London School of Economics and Political Science, London, UK.
- Ebenstein,W. (2009). *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Şule Yayınları, Çev: İsmet Özel, İstanbul, 171.
- Echevarria, Antulio J. II, "A Theory for Practice: But Where is Machiavelli?", *Infinity Journal, The Strategy Bridge Special Edition*, March 2014, 9-11.
- Ekinci, E.B. (1996). Machiavelli Ve Hukuk Tarihindeki Yeri, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* Cilt: 10, Sayı: 1-3, Yıl: 1996, 213-252.
- García, C. (2017). Ethics and strategy: A communication response to Machiavelli's The prince in Baltasar Gracián's A pocket oracle, *Public Relations Review*.
- Gramsci, A. (1984). *Modern Prens*, Birey ve Toplum Yayınları, (Çev. Pars Esin), Ankara
- Hamerling, G. (1993). *Exitus acta probat: George Washington and the American civil religion*. University of California, Berkeley, 2.
- Hançerlioğlu O. (1992). *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar)*, Cilt 4, Remzi Kitabevi, İstanbul, 37.
- Hariman, R. (1989). Composing Modernity in Machiavelli's Prince. *Journal of the History of Ideas*, 50(1), 3-29.
- Harris, P., & Rees, P. (2000). Pictures at an exhibition: Milton, Machiavelli, Monet, Mussorgsky and marketing. *Marketing Intelligence & Planning*.
- Harris, P., Moss, D., & Vetter, N. (1999). Machiavelli's legacy to public affairs: A modern tale of servants and princes in UK organisations. *Journal of Communication Management*.
- Isotalus, P., & Almonkari, M. (2011). Trends of political communication and political leadership. Perspectives of Finnish media and party leaders. In 61st Political Studies Association Annual Conference, *Transforming Politics: New Synergies*, 19-21.
- Keskin, G. S. (2020). Michel Foucault'nun Niccolo Machiavelli Yorumuna Bir Eleştiri, *İKSAD Journal*, 6(22), 106-113.
- Kılıçaslan E. Ç. (2008). *Siyasal İletişimde İdeoloji ve Medya İlişkisi*, Kriter Yayınevi, İstanbul.
- Machiavelli, N. (1994). *Prens*, (Çev. Nazım Güvenç) Anahtar Kitaplar, İstanbul.

- Machiavelli, N (2012). *Hükümdar* (Çev: Necdet Adabağ) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Mahrik, T. (2017). The End Justifies the Means–Ethical Analysis. *Edukacja Etyczna*, 124.
- Major, R. (2007). A New Argument for Morality: Machiavelli and the Ancients. *Political Research Quarterly*, 60(2), 171-179.
- McCormick, J. P. (2014). Machiavelli's The Prince at 500: The Fate of Politics in the Modern World. *social research*, 81(1), XXIII-XXXI.
- McGuire, A. (2006). Not economical with the truth: Machiavelli as simple, direct, and straightforward. *Psychotherapy and Politics International*, 4(2), 142-149.
- McKenzie, L. A. (1982). Rousseau's debate with Machiavelli in the social contract. *Journal of the History of Ideas*, 43(2), 209-228.
- Merill, J. (1994). Machiavelli'ci Gazetecilik: Yaşlı Kurtla Etik Üzerine Kısa Bir Görüşme. FM Binark, çev.). *Marmara İletişim Dergisi*, 5, 123-136.
- Öztürk, A (2013). Machiavelli Düşüncesinde Cumhuriyetçi Özgürlük ve Kurucu Lider İmgesi, *Ankara Üniv. SBF Dergisi*, Cilt 68, No:2, Ankara, 185.
- Pazarlı, O (1964). *Metinlerle Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 91.
- Perloff, R. M. (2013). *Political communication: Politics, press, and public in America*, Routledge.
- Ramsay, M. (2002). Machiavelli (1469–1527). In *Interpreting Modern Political Philosophy*, Palgrave, London, 21-40.
- Russel, B (1983). *Batı Felsefesi Tarihi*, Say Kitap Pazarlama, İstanbul, 485.
- Scot, J. (2014). *A Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, 430.
- Sena, C (1976). *Filozoflar Ansiklopedisi*, 3. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 331-334.
- Şatır, S (2001) *Başlangıçta Bilgisizlik ve Korku Vardı, (Düşünmenin Öyküsü)*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 225.
- Thilly, F (2002). *Çağdaş Felsefe (Felsefenin Öyküsü)* İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 20-21.
- Tholen, B. (2016). Machiavelli's lessons for public administration. *Administrative Theory & Praxis*, 38(2), 101-114.
- Topuz H. (1991). *Siyasal Reklamcılık*, Cem Yayınevi, İstanbul
- Türkoğlu, N. (2004). *İletişim Bilimlerinden Kültürel Çalışmalara Toplumsal İletişim, Tanımlar, Kavramlar, Tartışmalar*, Babil Yayınları, İstanbul, 41.
- Wu, H., Liu, X., Hagan, C. C., & Mobbs, D. (2020). Mentalizing during social InterAction: A four component model. *Cortex*, 126, 242-252.

Türk Sineması Üzerinden Avrupa'ya İşçi Göçünün Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme*

An Evaluation of the Effects of Labor Migration to Europe through Turkish Cinema

Araştırma Makalesi – Research Article

Mim Sertaç TÜMTAŞ

Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
mimsertac@mehmetakif.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-6365-8876

Sonay KARA

Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Bucak Emin Gülmez Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu,
sonaykara@mehmetakif.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-2903-3984

Öz

Göç, toplumsal değişim ve dönüşümü tetikleyen önemli parametrelerden biridir. Türkiye tarihine bakıldığında 1950'li yıllardan itibaren yoğun bir göç hareketliliğinin yaşandığı ve ülkenin sosyo-ekonomik yapısından mekânsal, sanatsal, vd. hemen her yapının bu göçlerden etkilendiği görülmektedir. Sözü edilen göçler içerisinde 1960'lı yıllarda Avrupa ülkeleri ile yapılan ikili anlaşmaların sonucu yaşanan Türkiye menşeli dış göçler özel bir öneme sahiptir. Zira Cumhuriyet tarihi boyunca devletler arasındaki anlaşmalarla yapılan tek gönüllü göç budur.

Göçe bağlı olarak yaşanan toplumsal olay ve olguların sanatsal yansımalarının izlenebildiği alanlardan biri de sinema filmleridir. Bu filmlerde göç, yoksulluk, kentleşme ve toplumsal değişim temel konular olarak öne çıkmaktayken, yukarıda sözü edilen ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde doğan işgücü talebi sonucu yapılan ikili anlaşmalarla yaşanan dış göç de göçün uzun dönemdeki toplumsal etkilerinin göç alan Avrupa ülkelerinde belirmesinin akabinde, beyaz perdeye aktarılmıştır. Bu çalışmada Türkiye'den Almanya'ya doğru yaşanan göç olaylarını konu edinen "Almanya Acı Vatan", "Gurbetçi Şaban" "Berlin in Berlin" ve "Duvara Karşı" filmleri analiz edilerek göçün sosyolojik, ekonomik, psikolojik vd. etkileri filmler üzerinden tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Göç, İşgücü göçü, Sinema, Almanya, Türkiye

Abstract

Migration is one of the important parameters that cause social change and transformation. When we look at the history of Turkey, it is seen that there has been an intense migration mobility since the 1950s and almost every structure, such as spatial, artistic, etc., from the socio-economic structure of the country has been affected by these migrations. Among the aforementioned migrations, the external migrations originating from Turkey, which occurred as a result of bilateral agreements with European countries in the 1960s, have a special importance. Because this is the only voluntary migration made by agreements between states in the history of the Republic of Turkey.

Cinema films are one of the areas where the artistic reflections of social events and phenomena experienced due to migration can be watched. While migration, poverty, urbanization and social change stand out as the main themes in these films, the above-mentioned external migration experienced as a result of the labor demand arising from European countries, especially Germany, after the Second World War, also indicates that the long-term social effects of migration are reflected in the European countries that migrate. After its appearance in their country, it was reflected in cinema films. In this study, the films "Almanya Acı Vatan", "Gurbetçi Şaban" "Berlin in Berlin" and "Duvara Karşı", which are about the migration events from Turkey to Germany, were analyzed and sociological, economic, psychological etc. effects are discussed through movies.

Keywords: Migration, Labor migration, Cinema, Germany, Turkey

* V. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu'nda sunulmuş olan "Türk Sineması Üzerinden Avrupa'ya İşçi Göçüne Bir Değerlendirme" başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Giriş

Tarihsel olarak göç olgusu incelendiğinde nüfusların yer değişiminin ötesinde sosyo-ekonomik, kültürel, mekânsal vb. birçok yapıda değişim ve dönüşümü tetikleyen başat faktörlerden biri olduğu görülecektir. Bu bağlamda Türkiye’de gerçekleşen göç hareketlerinde de sözü edilen yapıdaki değişim ve dönüşüm gayet net olarak belirlemektedir. Zira Türkiye’de göç hareketlerinin miladı olarak kabul edilen 1950’li yıllardan itibaren özellikle iç göçe bağlı olarak yoğun göç alan kentlerde bu etkileri izlemek mümkünken, 1960’lı yıllarla birlikte akım yönü açısından farklılaşan göç, çok daha farklı bir sosyo-kültürel dönüşümü tetiklemiştir. Bu yıllarda başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkeleri ile imzalanan ikili anlaşmalar ile Türkiye’den Avrupa’ya doğru yüzbinlerce Türkiyeli, Avrupa’nın işgücü talebi doğrultusunda göç etmiştir.

O dönemde yaşanan en büyük kitlesel göçlerden birini oluşturan azgelişmiş ülkelerden Avrupa’ya doğru gerçekleşen bu dış göç, İkinci Dünya Savaşının ardından ekonomisini toparlamak için sanayide çalışacak iş gücüne ihtiyacı olan Avrupa ülkelerinin talebi doğrultusunda gerçekleşen ve devletler arasındaki anlaşmalarla yapılan tek gönüllü göçtür. Türkiye, sözü edilen ikili anlaşmalarla Avrupa’ya en fazla sayıda işçi gönderen ülkelerin de başında gelmektedir.

Türkiye’nin taraf olduğu bu ikili anlaşmalar ilk etapta belirli bir süreyi kapsamaktaydı ve talep edilen işgücünün belirlenen dönem sonunda ülkelere geri dönmeleri üzerine planlama yapılmıştı. Fakat belirlenen süre bitiminde göçmenlerin büyük bir çoğunluğu geri dönmemiş ve göçler Avrupa ülkeleri için kalıcı hale gelmiştir. 1973 yılında ise her ne kadar ikili işgücü anlaşmaları durdurulmuş olsa dahi aile birleşmeleri ve kayıt dışı göç hareketleri ile Avrupa’ya doğru göçler devam etmiştir.

Şüphesiz ki göçün uzun dönemli etkisi göçmenlerin kalıcı hale geldiği noktada belirginlik kazanır. Dolayısıyla da Türkiye’den Avrupa’ya doğru gerçekleşen göçlerin sosyo-kültürel yapıdaki etkisi de göçmenlerin kalıcı olduğu anlaşılınca belirmiştir. Bu noktada çalışmanın konusu açısından da değerlendirildiğinde, göçün kültürel yapıdaki etkilerini sanat üzerinden okumak mümkün hale gelmiştir. Zira toplumsal olaylar ve sorunlar kaçınılmaz olarak sanat dallarına yansımaktadır. Sinema da toplumsal sorunları geniş kitlelere duyurabilen bir sanat dalı olarak göç olgusuna kayıtsız kalmamıştır. 1960’ların sonundan itibaren göçlerle ilgili filmler yapılmış hatta “göçmen sineması” olarak tanımlanan bir kategori oluşmuştur.¹ Bu çerçevede hem göçe kaynak ülke olan Türkiye’de hem de başta Almanya olmak üzere göç alan ülkelerde göçü konu edinen sinema filmleri üretilmiştir.

Bu çalışmada ilk dönemde yapılan göç konulu filmlerden olan “Almanya Acı Vatan”, göç sürecini, başta emek sömürsü olmak üzere göçmenlerin sorunlarını daha mizahi ve hicivsel bir dille ele alan “Gurbetçi Şaban” ve yeni dönem göçmen temsili üzerinde duran “Berlin in Berlin“ ve “Duvara Karşı” filmleri ele alınmış, göç süreci, göçmen kimliği, göçmenlerin sosyo-kültürel, ekonomik ve psikolojik sorunları filmler üzerinden tartışılmıştır.

Göçe Dair Kısa Bir Tartışma

Sosyal, ekonomik, mekânsal, siyasal ve yönetsel yapılarda önemli değişikliklere neden olan göç, belirli bir zaman diliminde veya süreklilik kazanmış bir biçimde, bir yerleşim biriminden diğerine doğru, bireysel ya da kitlesel olarak hareketi içeren ve genellikle bireysel açıdan daha iyi bir yaşam standardına ulaşma amacıyla gerçekleşen nüfus hareketidir. Göç, ekonomik, toplumsal, yönetsel, siyasal vb. nedenlerle yaşanır ve göçü veren ve göçü alan toplumların sosyo-ekonomik, politik ve kültürel yapılarında önemli değişikliklere neden olur.² Şüphesiz ki göçlerin bu sözü edilen etkilerini belirleyen önemli bir faktör göç gerekçeleridir. Zira gönüllü göçlerin göç veren ve göç alan coğrafyalardaki etkileri ile zorunlu göçlerin etkileri aynı olmayabilir. Zorunlu göçlerde bireyler can güvenliği gerekçesi ile bulunduğu yerleşim birimini hazırlıksız ve birikimsiz terk etmek zorunda kaldığı için yeni gelen coğrafyada tutunabilmesi veya da geldiği yeni toplumsal yapıda kabul görmesi biraz daha güç olabilmekteyken, gönüllü göçlerde tutunabilme ve kabul görme görece daha rahat gerçekleşebilmektedir.

¹ Yaren, 2015,212.

² Tümtaş 2020, 22

Göçün sosyolojik etki ve sonuçları ise doğrudan toplumsal ve mekânsal yapı üzerinde tezahür etmektedir. Zira göçmenler mekânsal olarak kentsel yapılaşmaya etkilerinin yanı sıra geldikleri yeni yerleşim birimine kültürlerini de taşımakta ve geldikleri yeni yerleşim biriminin kültürü ile etkileşime girmekte ve yeni bir toplumsal yapının oluşumuna katkı sağlamaktadır. Kuşkusuz ki bu sav, göçmenler ile geldikleri yeni yerleşim biriminde yaşayanların entegrasyonu noktasında geçerli olmaktadır. Çünkü temasın hiç olmadığı ya da çok az olduğu sosyo-mekânsal olarak ayrılmış dokularda bu sav geçerli olmamaktadır.³ Öte yandan göçün etkilerinin olduğu bir diğer nokta da göçmenler üzerinde oluşan psiko-sosyal etkilerdir. İlk kuşak göçmenler tarafından yabancılık, yalnızlık, köklerinden kopma hissinin yarattığı travmatik etki kapsamında tartışılan psiko-sosyal etkiler, ikinci kuşak göçmenlerde kimlik sorunu, kültür farklılaşması/ayrışması, topluma entegre sorunları üzerinden nevrotik boyutlar oluşturabilmektedir. Zira ikinci kuşak göçmenler hane içi ve çevresinde yaşadıkları kültür/yaşam tarzı ile eğitim, iş, gündelik hayatta karşılaştıkları kültür ve yaşam tarzı farklılığı kaynaklı çelişiklerden ciddi oranda etkilenebilmektedirler.

Göç literatürüne bakıldığında göç teorilerinin sosyo-ekonomik farklılıklar üzerinden tartışıldığı görülmekteyken, bu teoriler içerisinde özellikle iki teorinin çalışmanın konusu olan “Avrupa'ya işçi göçü” açısından vurgulanması gerekmektedir. Bunlardan ilki “*Göç Sistemleri Teorisi*”dir. Göç sistemleri teorisi hem uluslararası ilişkilerle, politik ekonomiyle ve kolektif eylemlerle hem de yapısal faktörlerle ilgilenmiştir. Göç sistemi iki veya daha fazla ülkenin göçmenlerini birbirleriyle değişimini ifade etmektedir. Göç sistemleri yaklaşımı, birbirlerine bağlı yerler arasındaki göç akımlarını incelemektedir. Bu bağlantılar aslında bir devletin diğer devletle olan ilişkilerini kategorileştirmekte, karşılaştırmakta, aile ve sosyal ağlarla kültür bağlarını kurmaktadır. Göç sistemine en iyi örneklerden biri Türkiye'den 1960'larda ve 1970'lerde Almanya'ya yapılan doğrudan işçi göçüdür.⁴

İkincisi ise “*İkili İşgücü Piyasası Teorisi*” olarak bilinen teoridir. Piore tarafından geliştirilen teori, göçün, gelişmiş sanayi toplumlarının işgücü talebinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Piore'nin teorisine göre göç hareketleri, göç veren ülkelerdeki itici faktörlerden (işsizlik, görece düşük ücret veya kötü çalışma şartları vd.) değil, göç alan ülkelerin çekici faktörlerinden (daha yüksek gelir, daha iyi yaşam standardı vd.) kaynaklanmaktadır. Piore yerel işgücünün kabul etmeyeceği ikincil işgücü piyasasındaki düşük ücretli işleri doldurmak için, yurtdışından veya geri kalmış yerel bölgelerden işçi talebinin ortaya çıkacağını belirtmektedir.⁵ Dolayısıyla göçü doğuran, gelişmiş ekonomilerin göçmen işgücü talebidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı sanayileşme akımına kapılan Avrupa'nın, gelişmemiş/azgelişmiş ülkelerden talep ettiği işgücü, bu teori için örnek teşkil etmektedir.⁶

Bu çerçevede Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımdan hızla kurtulmak isteyen başta Almanya olmak üzere Avusturya, Belçika, Hollanda, Fransa, İsveç gibi Batı Avrupa ülkeleri ve Avustralya ile “işgücü anlaşmaları” imzalamış ve sayılan ülkelere işgücü göndermiştir. Anlaşmalarla ilk yıl 1.476, ikinci yıl 11.185 kişi yurtdışına gönderilirken 1973 yılında bu rakam 132.674 kişiye çıkmıştır. 1973 yılındaki petrol krizi sonucunda Batı Avrupa ülkelerinin işgücü taleplerinin azalmaya başlaması üzerine yurtdışına gönderilen işçi sayısı 1974 yılından sonra düşmeye başlamıştır. 1961-1975 yılları arasında yurtdışına gönderilen işçilerin toplamı 797.434'ü bulmuşken bunun 649.897'si yani yaklaşık %81'i Almanya'ya giden işçilerden oluşmuştur.⁷ Süreç içerisinde bu sayılar milyonlarla ifade edilir hale gelmiştir.

Almanya'ya İşçi Göçü

1950'li yıllar Türkiye'de birçok değişim ve dönüşümü tetikleyen mekanizmaların tohumlarının atıldığı yıllardır. Özellikle Marshall yardımıyla kırsal alanda ortaya çıkan makineleşmenin yarattığı çözülme ile istihdam piyasasında beklenmedik büyüklükte bir atıl nüfus ortaya çıkmıştır. Bu sorun karşısında Türkiye, ilki 1961 yılı Ekim ayında Almanya olmak üzere, yukarıda sayılan ülkelere işgücü anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmalarla Türkiye'den giden göçmen işçiler sayesinde hem nüfus artışını engelleneceği ve işsizliğin düşeceği hem gidilen ülkede Türkiye'nin sanayileşmesi için gerekli olan

³ Tümtaş ve Ergun, 2016, 1352

⁴ Castells ve Miller, 1998,24

⁵ Piore,1979

⁶ Tümtaş, 2020, 37-38

⁷ Yiğit, 2011, 46

vasıflı işgücünün yetişeceği hem de giden göçmenlerin ülkeye yapacağı yatırımlarla ülke ekonomisi gelişeceği düşünülmüştür.⁸ Ancak fiiliyatta durum planlananlar doğrultusunda gerçekleşmemiştir. Zira Almanya dahil Avrupa'ya giden göçmen işçilerin çok büyük bir kısmı gittikleri ülkelerde kalmaya devam etmişlerdir.

Almanya ile yaklaşık on iki yıl süren işgücü anlaşması ile 1973 yılında yabancı işçi alımının durdurulduğu tarihe kadar sistemli şekilde işgücü göçü devam etmiş ve Türkiye, Almanya için işgücü pazarı vazifesi görmüştür. Ancak 1973 sonrasında da göç durmamış Almanya'ya göç özellikle aile birleşmeleri ile devam etmiştir. Zira Almanya'da yapılan yasal düzenlemeler Türk işçilerine ailelerini de yanlarına alma fırsatı verdiğinden bu durum işçilerin Almanya'da yerleşik duruma geçmelerini sağlamıştır.⁹ Bunların yanında 1980 askeri darbesi ile birlikte işçi göçüne ek olarak siyasi sığınma başvuruları da 1980 sonrasında artmıştır. Çocukların Alman okullarına gitmeye başlaması 1961'den itibaren yaşanan göçün kalıcı olduğunun da sinyallerini vermiş, kriz sebebiyle işten çıkan işçilerin bile geri dönmemesi ile de kalıcılık kesin olarak anlaşılmıştır.¹⁰ Kuşkusuz ki, kesintisiz bir şekilde onlarca yıl süren bir göçün kitleleşmesi ve kalıcılığı gayet olağan bir durumdur. Bu bağlamda da göçün uzun dönemli etkilerinin belirmesi ve yukarıda sözü edilen sosyo-ekonomik, kültürel, mekânsal, siyasal, psikolojik vb. etkilerinin oluşması kaçınılmazdır¹¹. Bu etkinin izlenebildiği alanlardan biri de sinema filmleridir.

Göç Sinemasına Genel Bakış

Yukarıda vurgulandığı gibi bu denli uzun süreli ve yoğun yaşanan göçün sinema dünyasına da yansımalarının olması gayet olağan bir durumdur. Türk sinemasına bakıldığında 1960'lı yıllarla birlikte bir yandan içgöç temalı filmler yapılmaya başlanmışken 1960'lı yılların sonundan itibaren dış göçü konu edinen ve göçmenlerin yaşadığı toplumsal, kültürel ve psikolojik sorunların anlatıldığı filmler de üretilmiştir. Bu bağlamda Halit Refiğ'in yönetmenliğinde, başrollerini Eva Bender, Ahmet Mekin ve Bilal İnci'nin paylaştığı 1969 yapımı olan "*Bir Türk'e Gönül Verdim*", Türkan Şoray'ın yönetmen ve Kadir İnanır ile birlikte oyuncu olarak yer aldığı 1972 yılı yapımı "*Dönüş*", Hülya Koçyiğit ve Tanju Korel'in oynadığı Orhan Elmas'ın yönettiği 1974 yıl yapımı olan "*El Kapısı*" ve Kadir İnanır ve Filiz Akın'ın baş rollerini paylaştığı yine Orhan Elmas'ın yönettiği "*Almanyalı Yârim*", Oksal Pekmezoğlu'nun yönetmenliğini yaptığı, Neşe Karaböcek ve Engin Çağlar'ın baş rollerde yer aldığı 1974 yılı yapımı "*Almanya'da Bir Türk Kızı*" göç temalı sinema filmlerinin ilk örnekleri olarak beyaz perdede yerini almıştır.

Bu yıllardan sonra da göçün devam etmesi sonrasında 1979 yılı yapımı üç film karşımıza çıkmaktadır. Korhan Yurtsever'in yönettiği "*Kara Kafa*", Tuncel Kurtiz'n senaryosunu yazıp yönettiği, "*Gül Hasan*" ve Şerif Gören'in yönetmenliğini yaptığı "*Almanya Acı Vatan*" filmleriyle göçmenlerin sorunları seyirciyle buluşturulmuştur. 1984 yılında da Almanya'ya göç kapsamında senaryolaştırılan iki film bulunmaktadır. Yusuf Kurçenli tarafından çekilen "*Ölmez Ağacı*", Yücel Uçanoğlu'nun yazıp yönettiği "*Gurbet*" Almanya'ya göçü anlatan diğer filmler arasındadır. Bütün bu filmlerden farklı olarak Almanya'daki göçmen işçilerin yaşadığı sosyal dışlanma ve düşük ücretli olarak kötü çalışma şartlarında istihdam edilmeyi hicivsel bir tarzda yansıtan "*Gurbetçi Şaban*" filmi ise 1985 yılında Kartal Tibet tarafından çekilmiştir. 1986 yılı yapımı Tevfik Başer'in yönettiği "*Kırk Metrekare Almanya*", Orhan Elmas'ın yönettiği 1987 yılı yapımı "*Alamancının Karısı*" Şerif Gören'in yönettiği 1988 yılı yapımı "*Polizei*", Yavuz Figenli'nin yönettiği 1988 yılı yapımı "*Almanya Acı Gurbet*", Tevfik Başer'in yönetmenliğini üstlendiği 1989 yılı yapımı "*Yanlı Cennete Elveda*" filmleri 1980'li yıllarda göç temalı filmler arasında yer almıştır.

1990'lı yıllara gelindiğinde ise yine büyük bir kısmı Almanya odaklı dış göçle ilgili filmler üretilmeye devam etmiştir. 1991 yılında senaristliğini ve yönetmenliğini İsmet Elçi'nin yaptığı "*Düğün*", 1992 yılında çekimi tamamlanan yönetmenliği ve senaristliğini Tunç Okan'ın yaptığı "*Sarı Mercedes*", 1993 yılında Tevfik Başer'in yönetmenliğinde çekilen "*Elveda Yabancı*" ve aynı yıl Sinan Çetin'in yönetmenliğini yaptığı "*Berlin in Berlin*" dış göç temalı filmler arasındadır. Yine bunların yanında Türk

⁸ Abadan-Unat, 2006,59

⁹ Yıldırımoğlu, 2005,14

¹⁰ Martin, 1998,21

¹¹ Daha detaylı olarak göçün etkileri için bkz. Tümtaş ve Ergun, 2016

kökenli Almanya vatandaşı Fatih Akın tarafından yönetilen “*Duvara Karşı*” filmi de göçün etkilerini farklı bir boyuttan ele alan sinema filmi olarak göç temalı filmler literatürüne girmiştir.

Bu çalışmada ise yukarıda sayılan filmler arasında yer alan “Almanya Acı Vatan”, “Gurbetçi Şaban” “Berlin in Berlin” ve “Duvara Karşı” filmleri aracılığıyla Türkiye’den Almanya’ya olan işçi göçünün sosyal, ekonomik, mekânsal, kültürel ve psikolojik etkileri tartışılacaktır.

Filmler

*Filmler asla "sadece film" ya da bizleri eğlendirmeyi ve dolayısıyla dikkatimizi dağıtarak bizi toplumsal gerçekliğimizle ilgili asıl sorunlardan ve mücadelelerden uzaklaştırmayı amaçlayan hafif kurgular değildir. Filmler yalan söylerken bile toplumsal yapımızın can evindeki yalanı söylerler.*¹²

Almanya Acı Vatan:

1979 yılında Şerif Gören tarafından Almanya’da çekilen, senaryosunu Zerrin Tan’ın kaleme aldığı, başrollerini Hülya Koçyiğit ve Rahmi Saltuk’un paylaştığı Türkiye’den Almanya’ya doğru yaşanan göçü konu edinen bir sinema filmidir. Film Almanya ile yapılan işçi anlaşmalarının sona erdiği dönemde Almanya’ya gitmek isteyen Mahmut ve Almanya’da işçi olarak çalışan ve izin döneminde köyüne gelen Güldane üzerine kurgulanmıştır. Almanya’dan memleketine izne gelmiş işçilerin adeta sembolü haline gelen Mercedes marka otomobilin ambleminin görüntüsü ile başlayan film, Musa’nın kahvehanedekilere gösterdiği her kadın için “yengeniz olur” cümlesinden sonra Mahmut’un Musa’ya Almanya’ya nasıl gidebileceğini sorması ile devam eder. Bu sahneyi, işsizliğin yanında göçmenlerde göç motivasyonu yaratan bir faktörün de Almanya’daki modern kadın figürü olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.

Kavramsal tartışmalarda işçi alımı durdurulduktan sonra özellikle aile birleşmeleri yoluyla göçün devam ettiği belirtilmişti. Nitekim Almanya’da çalışan biriyle evlenme dışında Almanya’ya gitmenin yolunun kalmadığını öğrenen Mahmut, ekonomik olarak hızla rahatlama düşüncesinde olan ve işçiliğin yanında küçük çaplı ticarete yapan Güldane ile para karşılığında “formalite” bir evlilik yapar. Güldane’nin bu denli para kazanma hırsı dikkat çekicidir. Ancak yine kavramsal tartışmalarda belirtildiği üzere işçi anlaşmalarının ilk başlarda belirli süreleri kapsadığı ve göçmenlerin süre sonunda geri gönderilme ihtimallerinin olması kapsamında düşünüldüğünde Güldane’nin apartman daireleri, arsa vb. yatırımları yaparak yaşamını garantiye alma düşüncesinin nedeni daha net anlaşılacaktır

Filmde işlenen konulardan biri kadının toplumsal yapıdaki konumu yani toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. Bu bir yandan Mahmut ile formalite bir evlilik yapan Güldane’nin, bindikleri otobüsün şoförün Almanya’ya giden otoyola girdik anonsundan sonra başörtüsünü çıkarmasına Mahmut’un gösterdiği tepki ile başlar ve Almanya’da fabrikada çalışan, ailesinden ayrı tek başına, bekar bir göçmen kadın olan Güldane’nin her sabah 6’da kalkıp hızla bir koşturmaca içerisinde çalıştığı fabrikaya gidip ve dönüşünde maruz kaldığı taciz ile devam eder. Şüphesiz ki Güldane karakterinin dışında, filmde göçmen Türk bir işçinin, kendi kız çocuğunu eve kilitleyip, Alman kültüründen uzak tutmaya çalışması da toplumsal cinsiyet tartışmalarında değerlendirilmesi gereken hususlardan biridir.

Yine toplumsal cinsiyet tartışmalarının merkezinde yer alan erkeklik ve erkeğe biçilen cinsiyet rolleri ile çatışmayı sembolize eden Mahmut’un bulaşık yıkama sahnesidir. Güldane’nin işe giderken Mahmut’a bulaşıkları yıkamasını söylemesi gelinen yerin kültürünün ve göçmen işçi yaşamının

¹² Zizek, 2008,14

gerektirdiklerinin geleneksel kadın erkek ilişkilerindeki rol paylaşımına olan dönüştürücü etkisini göstermektedir. Ancak elbette Mahmut bu erkeklik krizini Güldane'nin parasıyla kumar oynayarak, içki içerek ve onu aldatarak atlatma yolunu seçer.¹³ Güldane'nin film boyunca sergilediği duruş, örneğin Mahmut'un çocuğu aldırmasını söylemesine rağmen aldırması, kendisini aldatan eşine boşanalım demesi, Mahmut'u Almanya'da bırakıp Türkiye'ye tek başına dönmesi, işçileşmenin kadın karakterini özgürleştirdiği ve güçlü kadın profili açısından önemli olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir.

Bilindiği gibi göçün mekânsal yapı üzerindeki önemli etkilerinden biri de göçmenlerin geldikleri yeni yerleşim birimlerinde, ister sosyal dışlanma isterse de içe kapanma gibi gerekçelerle olsun, oluşan mekânsal ayrışmalardır. Filmde Almanya'ya vardıklarında Güldane Mahmut'u tren istasyonunda bırakıp taksiye binince önce Mahmut'un baskısından dolayı çıkaramadığı başörtüsünü çıkarıp, taksi şoförüne “memleket mahallesine” yani Kreuzberg'e gidelim demesi ile filmde belirmektedir. Yine bunun yanında yaşadıkları apartmanın her bir dairesinde Türklerin yer alması da mekânsal ayrışma vurgusunu ortaya koymaktadır.

Filmin ana temalarından biri de kapitalist sistemin sömürü ilişkilerinin eleştirisidir. Sabah saat 6'da çalan saatle ev içinde başlayan koşuşturma akabinde hızla toplu taşıma araçları ile fabrikaya yolculuk ve fabrikada psikolojik baskı altında çalışma ile devam eder. Fabrikada ise dönemin fordist üretim sisteminin bir özeti karşımıza çıkar. Charlie Chaplin'in 1936 yılı yapımı “Modern Zamanlar” filmindeki kapitalist sistem eleştirisini andırır bir şekilde işçinin kendine yabancılaştığı bir sistem vurgulanmaktadır. Fordist sistemin yönetim yapılanması olan Taylorist anlayışla yöneticilerin sürekli olarak üretimi arttırmak için çalışanlara daha hızlı ve daha dikkatli çalışmaları için fabrika içi psikolojik baskıların yapıldığı ve her şeyin dakikalarla ölçüldüğü, çalışanları makineleştirildiği bir sistem filmde dikkat çekmektedir. Nihayetinde yine modern zamanlar filminde olduğu gibi sistemin travmatize ettiği ve kendine yabancılaşan bir işçi profili filmde karşımıza çıkmaktadır. Filmin son sahnesinde Güldane'nin zihninde dönen “ev, metro fabrika, vida” söylemi net olarak yabancılaşma ve travmanın bir özetidir.

Bilindiği gibi göçmen emeği dünya üzerinde en fazla sömürülen emektir. Filmde yine vurgulanan konulardan biri de budur. Türk, Sırp, Yunan fark etmeksizin emek sömürüsünün kimlikten bağımsız olarak yapıldığı vurgusu filmde yer almaktadır. Bir başka sahnede Almanya'da çalışan Türk temizlik işçisinin, uzun yıllar, izne ayrılmadan, çok sıkı bir şekilde çalışmasının “ödüllendirildiği” bir törende, kentlin yerel yöneticisinin işçiye sorduğu emekli olunca ne yapacaksın sorusuna Türk işçinin verdiği yanıt göçmenlerin yaşadığı kapitalist sömürü ilişkilerinin bir özeti gibidir aslında: “Memleketime dönüp öleceğim. Bu kadar çalışmaya can mı dayanır?”

Gurbetçi Şaban

Memduh Ün'ün yapımcılığında 1985 yılında Almanya'da çekilen filmin yönetmenliğini Kartal Tibet yapmıştır. Osman Seden ve Halit Akçatepe'nin kaleme aldığı filmde başrolde bulunan Kemal Sunal dışında Müge Akyamaç, Yavuzer Çetinkaya, Ayten Erman, Baykal Kent gibi isimler bulunmaktadır.

Film yine artık göçmen işçi alımının olmadığı bir dönemde geçmektedir ve ana karakter olan Şaban turist vizesi ile Almanya'ya gidip, oturma ve çalışma izni olmadan, kaçak yollarla çalışıp zengin olmayı hayal etmektedir. Otogarda Almanya otobüsü sahnesi ile başlayan ve amcaoğlunun çalıştığı kent olan Köln'e gideceğini belirten Şaban'ın Almanya'ya geldiğinde göçmenlerin kaldığı bir konutta, aynı evde farklı milletlerden birden çok ailenin yer aldığı bir dairedeki hikayesi ile göç serüveni başlamıştır. Buradaki sahnelerde dikkat çeken konulardan biri zincirleme göç boyutuyken, diğeri de yine bir önceki filmde olduğu gibi mekânsal ayrışma boyutudur. Yine burada Almanya Acı Vatan'da olduğu gibi Türkler arası yardımlaşma filmde burada dikkat çekmektedir.

Filmde çarpıcı sahnelerden biri de göçmenlerin yaşadığı ayrımcılığı sembolize eden, sandviç alma sahnesidir. Göçmenlerin sadece ucuz işgücü olarak sömürülmediği aynı zamanda Almanlardan farklı fiyat tariflerine maruz kalarak da sömürülmeye çalışıldığını vurgulayan sahne, göçmenlerin yaşadıkları sorunlardan birini yansıtmaya açısından, önemlidir. Ancak genel olarak göçmenlerin yaşadığı en önemli sorun olan emek sömürüsü filmin ana teması olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle çalışma izni bulunmayan işçilerin düşük ücret ve kötü çalışma şartlarında çalışması filmde ziyadesiyle

¹³ Cengiz, 2019, 14

vurgulanmıştır. İşçiler bu sömürü düzenine karşı koymak istediklerinde ise resmi makamlara başvurup sınır dışı edilme tehdidi ile karşılaşmaktadırlar. Günümüzde Türkiye’de başta düzensiz Afgan göçmenler olmak üzere kayıt dışı göçmenlerin de bu sorunu hala yaşadıkları araştırmalarca¹⁴ vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu filmde vurgulanan olgu, salt Almanların değil dünya üzerinde kayıt dışı göç alan hemen her ülkede karşılaşılan bir toplumsal gerçekliğin sinemada vücut bulmuş halidir.

Filmin, daha doğrusu Şaban karakterinin kırılma noktası kendisi ile adı soyadı aynı olan birinin yerine imza atarak çocuk parası alması olur. Filmde sosyal devletin uyguladığı sübvansiyon gibi görülse de Almanlar üzerinde somutlanan emek sömürüsünün bir nevi intikamı olarak kendine ait olmayan çocuklar üzerinden yardım alan Şaban’ın başlangıç sermayesi ile yatırım yaparak zengin olma serüveni anlatılmıştır. Burada genel olarak kapitalist sistem eleştirisi, emek sömürüsü, ayrımcılık, sosyo-mekansal ayrışma filmin temaları olarak belirmiştir. Bu sorunlar günümüzde de göç alan hemen her ülkede karşılaşılan sorunlar olarak güncelliğini korumaktadır.

Berlin in Berlin

Sinan Çetin’in Ümit Ünal ile birlikte senaryosunu yazdığı, Cemil Çetin ile yapımcılığını üstlendiği ve yönetmen koltuğuna da yine Sinan Çetin’in oturduğu film 1993 yılında vizyona girmiştir. Filmin başrollerinde Hülya Avşar, Cem Özer, Armin Block, Aliye Rona ve Eşref Kolçak yer almıştır.

Filmde geleneksel yapıya sahip, töre ve kültürüne bağlı ilk kuşak göçmen bir ailenin, Almanya’da doğan/yetişen ve ikinci kuşak göçmenler olarak adlandırılan çocuklarının yaşadığı geleneksel-modern çatışmasını, kimliksel karmaşayı, ataerkil düzeni, ahlaksal karmaşayı, sosyal dışlanma dahil olmak üzere uluslararası göçün her türlü sosyo-kültürel etikleri irdelenmektedir. Daha genel bir ifadeyle geleneksel Türk bir ailenin modern Alman kültürü içerisinde yaşadığı çelişkiler, bu çelişkiler sonucu ortaya çıkan travmalar filmin çerçevesini çizmektedir.

Filme bakıldığında, fotoğrafçılık merakı olan Alman mühendis Thomas, çalıştığı inşaattaki Türk usta Mehmet’e yemek getiren karısı, Dilber’in fotoğraflarını çekmektedir. Mehmet’in bunu öğrenmesiyle başlayan itişme sonucu Thomas kazayla Mehmet’i öldürür. Ancak yine de Dilber’in peşinden ayrılmaz. Mehmet’in kardeşlerinin bunu fark etmesi üzerine kaçarken Dilber’in yaşadığı eve sığınır. Thomas’ın evde olduğu fark edildiğinde ve başına silah dayandığında ise gelenek, töre ve dinsel inanış devreye girer. Evin babaannesi “*Bu evde ona dokunmak bize yakışmaz, bu Allahın bir sınavıdır bize. Evimize aman dilemeye gelmiştir, şu kapıdan çıkmadan ölürse yıllarca alnımızda kara leke olur.*” diyerek Thomas’a dokunulmaması gerektiğini ifade eder. Ataerkil aile yapısında yaşlı bireylerin statü olarak pozisyonunun ailede en üst seviyede olduğunu bize gösteren filmde, Thomas’a karşı Mürtüz ve Mustafa’nın saldırganlığını gören Babaannenin oğlu Ekber’e söylediği bu evde senin sözün dinlenmiyor mu artık tepkisine karşı Ekber’in söylediği “*Almanya’da olmamız hiçbir şey fark ettirmez, anamın sözünü çiğnettirmem*” cümlesi de ilk kuşak göçmenlerin, kendi kültürlerini yanlarında taşıdığının ve Almanya’da da ataerkillik, töre ve kültüre bağlılıklarının devamının bir göstergesidir. Bu olgunun aslında Avrupa’ya göç eden ilk kuşak göçmenlerin nerdeyse tamamında görüldüğünü belirtmek olasıdır.

Yine göçün etkileri noktasında filme bakıldığında ikinci kuşak göçmenlerin yaşadığı çelişkiler gün yüzüne çıkmaktadır. Zira bir yandan “namus” diye yengesinin fotoğraflarını çeken Thomas’ı öldürmeye çalışan Mürtüz, ailesi ile yaşadığı evde evli Alman kadınlar ile ilişki yaşamakta ve aile de bunu da gayet normal karşılamaktadır. Dolayısıyla bu sahne bir yandan geleneksel ataerkil aile yapısındaki klasik “namus” algısına bir eleştiri bulunmaktayken öte yandan ikinci kuşak göçmenlerin Türk-Alman kimlikleri arasında sıkışmış çelişkili kültürel yapılarının da bir göstergesidir.

Filmde göçmenlerin yaşadığı önemli sorunlardan biri olarak sosyal dışlanma tartışmaları da resmedilmiştir. Mürtüz ve kardeşi Mustafa Alman milliyetçi gruplar tarafından şiddete maruz kalmış, bunun üzerine Mürtüz kamusal alandaki sosyal dışlanma, şiddet ve yabancılık algısını özel alanda Thomas’a yaşatmaya çalışmıştır. Bu durum yani göçmenlerin, sosyo-kültürel ve/veya kimliksel farklılıkların sosyal dışlanmaya zaman zaman da şiddete uğramaları genel olarak yine göçün önemli sosyolojik sonuçları arasında yer almaktadır.

¹⁴ Bknz. Tümtaş, 2022

Filmdeki ikinci kuşak göçmen karakterlerin yaşadığı bütün bu çelişkilerin sonraki film olan ve 2000’li yılları anlatan Duvara Karşı filmindeki psiko-sosyal etkilere doğru evrilmiş olduğu şeklinde yorumlamak da olasıdır.

Duvara Karşı

Fatih Akın’ın senaryosunu yazıp yönettiği 2004 yapımı filmin başrollerini Birol Ünel ve Sibel Kekilli paylaşmışlardır. Film 54. Berlin Film Festivalinde en iyi film dalında Altın Ayı ödülünü kazanmanın dışında yine 2004 yılında Deutscher Filmpreis En iyi Kadın Oyuncu, Oslo Film Festivali’nde en iyi film dalında Gümüş Ayna Ödülü, Avrupa Film Akademisi En İyi Film Ödülü ve daha birçok ödül kazanmıştır.

Film bu çalışmada yer alan diğer üç filmden özellikle göçün etkileri noktasında farklılaşmaktadır. Diğer filmlerde göçün, sosyal, ekonomik, mekânsal etkileri ön plandayken, duvara karşı filmi ikinci kuşak göçmenlerin psiko-sosyal etkilerine yoğunlaşmaktadır.

1961 yılında imzalanan işgücü anlaşmaları ile Almanya’ya gelen ilk kuşak göçmenler deyim yerindeyse bir kültür şoku ile karşılaşmışlardır. Çoğunluğu kırsal toplumun kültürel yaşamına sahip göçmenlerin Almanya’da karşılaştıkları “modern yaşam” deyim yerindeyse bir kültürel şok yaratmış ve özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği dengesini daha iyi sağlamış toplumlardaki kendi kararını kendi alan, bağımlı olmayan, özgür yaşayan kadın profili ile kendi çocuklarının karşılaşmaması için baskı ile evde tutmaya ve kendi gördükleri ve bildikleri kültür dışına çocuklarını çıkarmamaya çalışmışlardır. Bu durum özellikle ikinci kuşak göçmenler için ciddi bir travmatik etki yaratmıştır. Bir yanda kamusal alanlarda, gündelik yaşam içinde karşılaştıkları yaşam tarzı öte yanda ise ev eksenli, kısmen de mekânsal ayrışmanın verdiği mahalle eksenli, geleneksel kültürel yapı. Ve bu iki uçta var olmaya çalışan bir gençlik.

Filme bakıldığında, yukarıda vurgulanan ikinci kuşak göçmenlerin yaşadığı sorunları yaşayan genç bir kadın olan Sibel karakteri karşımıza çıkmaktadır. Sibel karakteri baskı altında yaşayan ve bu baskıya dayanamayıp intihara kadar sürüklenen bir karakter olarak belirlemektedir. Özgürce yaşama isteği aile baskısıyla dizginlenen Sibel kurtuluşu kendi gibi psikolojik sorunlar yaşayan bir Türk Cahit ile evlenmede aramaktadır. Ataerkil aile yapısında baba ve abi baskısından kaçış için üretilen anlaşmalı bir evlilik Sibel’i özgür yaşama götüren bir köprü vazifesi görmüştür. Bu çerçevede Sibel’in tahayyül ettiği özgürlük ise daha düğün günü başlamıştır. Cahit’in travmatik noktası olan eşi ile ilgili konuşmak istememesi, Sibel’in evden kovulması ve akabindeki barmenle geçirdiği gecenin sabahı Sibel’in yüzünde tebessüm yaratmış ve özgürlüğü bulduğu hissini uyandırmıştır. Ancak filmin ilerleyen sahnelerinde ise Sibel özgürlüğün anlamını sorgulamaya başladığı da görülmektedir.

Filmde dikkat çeken sahnelerden biri de evlilik süreci ve düğün ritüellerinin eksiksiz yerine getirilmeye çalışılmasıdır. Bu sahneler ilk kuşak göçmenlerin sıkı sıkıya bağlı kaldığı kendi kültürlerini devam ettirme gayreti olarak da okunabilir. Yine Sibel ve Cahit’in yaptığı akraba ziyaretinde ikinci kuşak göçmen kadın ve erkeklerin ayrı odalarda oturması geleneksel kültürel formasyonlarla açıklanabileceken, sohbet konusunun cinsel içeriklerle olması da ikinci kuşak göçmenlerin “modern kültür” etkileşimini de çağrıştırmaktadır. Benzer sahnelerden biri de Sibel’in Cahit’e hazırladığı sofradır. Türkiye mutfağının önemli göstergelerinden olan dolma pişirip rakı, peynir, kavun eşliğinde birlikte yemeleri, yemekte ettikleri sohbet “annemden öğrendim” söylemi ve akabinde uyuşturucu alıp gece kulübüne gitmesi, ikinci kuşak göçmenlerin yaşadığı çelişkiler açısından tartışılabilirliğimiz sahneler arasındadır.

Filmde dikkat çeken sahnelerden biri de Sibel’in özgürlük anlayışının sekteye uğradığı bölümlerdir. Cahit ve Sibel’in duygusal bağlarının oluşması, Cahit’in Sibel hakkında olumsuz konuşan barmeni istem dışı öldürmesi sonrasında cezaevine girmesi, aile baskısının tekrar oluşma düşüncesi Sibel’in tekrar intiharın eşiğine gelmesine neden olur. İntihardan vazgeçen Sibel’in ailesinden kaçarak Türkiye’ye, Selma’ya sığınmasına yol açan süreç sonunda otelde çalışmaya başlaması filmde bir sahneyle de olsa vurgulanan kapitalist sistem eleştirisini karşımıza çıkarır. Selma’nın yönetici olduğu otelde kat görevlisi olarak çalışmaya başlayan Sibel’in Selma’ya söylediği “işe git eve gel işe git eve gel, çalışmaktan başka bir şey bilmiyorsun” cümlesi kapitalist sistemin yarattığı emeğin kendine yabancılaştığı süreci tartışmaya açmaktadır.

Sonuç Yerine

Göç toplumsal yapıda devingenlik yaratan önemli parametrelerden biridir. Türkiye gibi hem iç göç ve dış göçü yoğun yaşayan hem de göç alan ve göç veren konumda olan ülkeler bu devingenliği çok daha net olarak hissetmektedirler. Özellikle göçün doğrudan etki ettiği sosyal, ekonomik, mekânsal ve kültürel yapılar sözü edilen devingenliğin izlenebildiği alanlar arasındadır. Çalışmanın konusu açısından bakıldığında kültürel alanda önemli bir tezahür sinema üzerinde belirmiştir. Zira sinema toplumsal gerçekliğin bir yansımasıdır. Bu bağlamda da Türkiye'de göçün yarattığı değişim ve dönüşümün tezahürlerinin belirdiği alanlardan biri de sinema olmuştur. 1960'lı yıllarda Avrupa ülkeleri ile imzalanan ikili anlaşmalarla Türkiye'den Avrupa'ya doğru yaşanan dış göçün de genel olarak sosyal, ekonomik, mekânsal ve psikolojik etkileri beyaz perdeye de yansımıştır.

Türkiye kaynaklı ikili işgücü anlaşmaları kapsamında yaşanan göçlerin %81'inin Almanya'ya yönelik olması, sinema filmlerinin de ağırlıklı olarak Almanya eksenli olmasına neden olmuştur. Bu çerçevede ilk çekilen filmlere bakıldığında Türkiyelilerin Almanya ile Alman kültürü ile karşılaşmasını, çalıştıkları işlerin çok ağır şartlar içerdiğini, göçmen emeği sömürsünü, her ne kadar talep üzerine gitmiş olsalar da, gündelik yaşamda sosyo-kültürel farklılıklar nedeniyle sosyal dışlanma tutumlarının aktifliği, hem içinde buldukları topluma hem de kendilerine yabancılaşma süreçleri filmlerde anlatılırken sonraki dönemlerde ikinci kuşak göçmenlerin kimlik arayışları, aidiyet problemleri yani göçün psiko-sosyal etkileri beyazperdeye yansıtılmıştır.

Çalışmada incelenen dört filme odaklanıldığında da görüleceği üzere ilk giden göçmenler geçici olarak orada olduklarını düşünmekte, yoğun emek vererek çalışıp para biriktirerek memleketlerine dönmeyi planlamaktadırlar. Dolayısıyla Türkiye'ye döndüklerinde geleceklerini garantiye alacak bir birikime ulaşma gayreti göçmenlerin gayesi olarak belirmektedir. Ancak süreç içerisinde göçmenlerin kalıcılığı Defacto olarak belirince yani göçmenlerin geri dönmeyeceği netleşince, geldikleri ülkelerde kendi kültürlerinin hâkim olduğu yaşam alanları oluşturulmuş ve özellikle çocuklarını geldikleri ülke kültüründen izole etmeye çalışmışlardır. Bu olgu ikinci kuşak göçmenlerde ilk kuşaktan çok daha farklı kimlik, aidiyet, yaşam tarzı etrafında belirginleşen psiko-sosyal sorunların oluşmasına da neden olmuştur. Belirtilen bu süreci “duvara karşı” filmi çok belirgin olarak işlemişken, “Almanya acı vatan” filminde de bir babanın işe giderken kız çocuğunu eve kilitleme sahneleriyle değinilmiştir.

Dolayısıyla 1960 yıllarda genel olarak Avrupa'ya doğru yaşanmış göçlerin sosyal, ekonomik, mekânsal, kültürel ve psikolojik etkileri oluşmuştur. Bir toplumsal gerçeklik çerçevesinden hareketle sinemamız da göçün sosyolojik, ekonomik, psikolojik vd. etkilerini filmlerde konu edinerek beyaz perdeye aktarmıştır.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2006). Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa. 2.b. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bozkurt N. (2000). Denizi Kurutmak, Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası. İstanbul: Belge Yayınları.
- Castells S. ve Miller, M.(1998) The Age of Migration International Population Movements in The Modern World, Macmillan Pres., Second Edition, London.
- Cengiz, S. F. (2019). Göçmenliğe Dair Dönüşen Temsiller ve Temsilin Politikası: ‘‘Almanya Acı Vatan’’ ve ‘‘Duvara Karşı’’ Filmlerinin Karşılaştırmalı Analizi. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi. 13 (19). 1202-1224
- Martin, P.L. (1998). ‘‘Germany: Reluctant Land of Immigration, American Institute for Contemporary German Studies.
- Piore, M.J. (1979) Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies. Cambridge:Cambridge University Press.
- Tümtaş, M. S. (2020) Nöbetleşe Dışlanma Göç ve Sosyal Dışlanma Döngüsü. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Tümtaş M.S. & E C. (2016) Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(4), 1347–1359.
- Tümtaş M.S. (2022), Türkiye’ye Düzensiz Afgan Göçü: Zorunlu Göç Mü ‘‘İstila’’ Mı? Gaziantep University Journal Of Social Sciences 2022 21(1) 338-353
- Yaren, Ö. (2015) Göçmen Sinemasını Yeniden Düşünmek. Moment Dergi, Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi, 2 (1). 207-223.
- Yıldırımoğlu, H. (2005). ‘‘Almanya’ya Türk Emek Göçü’’ Kamu-İş; C:8, S: 1.
- Yiğit, K. (2011). İİBK’den İşkur’a Yurtdışına İşçi Göçü. İstihdamda 3İ Dergisi (3): 46.
- Zizek, S. (2008) ‘‘Sunuş: Toplumsalın Kalbindeki Film’’, Bülent Diken, Carsten B. Laustsen (Ed), Filmlerle Sosyoloji, İstanbul: Metis Yayınları.

Türkiye’de Yerli ve Suriyeli Kadınlar Arasında Hemcins Rekabeti

Intrasexual Competition Between Syrian and Local Women in Turkey

Araştırma Makalesi – Research Article

Muhsin SOYUDOĞAN

Gaziantep Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü,
soyudogan@gmail.com, ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0001-8492-2632

Öz

Türkiye’deki Suriyeliler üzerine yapılmış birçok çalışma, Suriyeli kadınların çok fazla süslendiklerine, bu alışkanlığın altında da onların yerli erkekleri elde etme isteği olduğuna dair yaygın bir tepkinin olduğunu ortaya koysa da konuyu özel olarak ele alan bir çalışma henüz verilmiş değildir. Makale, konuyu tartışmaya açmakla bu boşluğu bir nebze doldurma gayretindedir. Çalışmada konu, biyolojik ve psikolojik boyutuyla çokça tartışılmasına rağmen, sosyoloji, antropoloji ve feminist çalışmalarda pek fazla ilgi gösterilmeyen “cinsel rekabet” boyutuyla ele alınmaktadır. Çalışmanın üç amacı bulunmaktadır: Birincisi, olguya sosyolojik bir çerçeve çizmektir. Darwin’in “cinsel seçim” kuramının bir parçası olan “cinsel rekabet”, daha ziyade birçok canlı türünde ortak olan bazı davranışları tanımlamak için kullanıldığından insana özgü (sosyolojik) boyutu geri planda kalmıştır. Her ne kadar birçok canlı türünde cinsel rekabette fizyolojik olarak güçlü olmak ya da karşı cinsin dikkatini çebedecek bazı biyolojik vasıflara sahip olmak önemli bir avantaj sağlasa da insanlar bunların yerine ikame eden para, prestij, mevki gibi daha birçok araca sahiptir. Bu anlamda konu, Pierre Bourdieu’nun “sermaye” ve onun tamamlayıcısı olarak Catherine Hakim’in “erotik sermaye” kavramlaştırması üzerinden ele alınmaktadır. Biyoloji-merkezli bakışın diğer önemli bir sorunu da cinsel rekabeti daha çok erkekle özdeşleştirmesidir. Bu özdeşliğin bir nedeni de kadınlar arası rekabetin çoğunlukla, pasif ve iffetli kadını makbul sayan ataerkil kodlarla ciddi bir çelişkiye girmeyecek şekilde verilmesidir. Bu noktayı açıklamak için konu James Scott’un “pasif direniş” fikri bağlamında tartışılmaktadır. Çalışmanın ikinci bir amacı ise, olguya dair feminist suskunluğu tartışmaya açmaktır. Bu noktada, tarihsel olarak inşa edilen ataerkilliğin cinsel anlamda kadın özneliğini yadsıması eğiliminin söz konusu suskunluk üzerindeki rolü sorgulanmaktadır. Üçüncü olarak da cinsel rekabetin yaşanma biçimine dönük kültürel farklılıkları ortaya koymaktır. Böylelikle, genelde Suriyeli kadının suçlanması üzerinden algılanan yerli kadın mağduriyetinin altındaki sosyo-tarihsel arka planın anlaşılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: cinsel rekabet, Suriyeli kadınlar, erotik sermaye, sermayenin kurtarıcı işlevi, sermayenin tatmin işlevi

Abstract

Although many studies on Syrians in Turkey reveal a widespread reaction to Syrian women overly adorning themselves, and it is believed that this habit is due to their desire to acquire local men, none has specifically addressed the issue. The article tries to fill this gap to some extent by putting the subject under discussion. In the study, the subject is handled with the dimension of "sexual competition," which is discussed widely with its biological and psychological dimensions but not so much drawn attention in sociology, anthropology, and feminist studies. As a part of Darwin's theory of "sexual selection," "sexual competition" has been used to describe certain behaviors common to many living species, so its human (sociological) dimension has remained in the background. Although in many living species, to be physiologically strong or to own some biological traits attracting the opposite sex yield an essential advantage in sexual competition, humans have many other tools such as money, prestige, and status that compensate them. To this end, the subject is discussed through Pierre Bourdieu's conceptualization of "capital" and its complement, "erotic capital," proposed by Catherine Hakim. Another significant problem of the biocentric view is that it identifies sexual competition almost exclusively with men. One reason for this identification is that the competition between women is often presented in a way that does not conflict with the patriarchal codes that regard passive and chaste women as *persona grata*. To explain this point, the subject is discussed in the context of James Scott's idea of "passive resistance." A second aim of the study is to open the feminist silence about the phenomenon up for discussion. At this point, is questioned the role of the historically constructed patriarchal tendency ignoring female subjectivity in terms of sexuality in this silence. Thirdly, it is to reveal the cultural differences in how sexual competition is experienced. Thus, it aims to understand the socio-historical background underlying the victimization of local women, which is generally perceived through the accusation of Syrian women.

Keywords: sexual competition, Syrian women, erotic capital, the saving function of capital, the satisfying function of capital

Giriş*

Herhangi bir okyanus yoktur ki cinsel işlevden daha büyük olsun. Varlığını görmezden gelmemizin daha iyi olacağına, maddi kökenlerini anlamaya çaba harcamamız gerektiğine ve de yeterince görmezden gelip cinsel etkinlik seline, yeni yasalar, daha ağır cezalar, daha fazla bildiri ve daha büyük hoşgörüsüzlüklerle, paspas çekersek sonunda gerçeği ortadan kaldırdığımızı inananlar var.¹

Bundan beş yıl önce, yirmi hanelik küçük bir köyde evli bir kadın güpegündüz aniden ortadan kaybolmuş; aramaya katılan ahali, gecenin bir vaktine kadar köyün etrafındaki oyuklardan uçurumlara kadar bakılmadık izbe bir yer bırakmamışlardı. Derken, kadının evli bir erkekle kaçtığı ortaya çıkmış; bunun üzerine, birkaç akrabasını da yanlarına alarak söz konusu iki firarinin ardına düşen kadının kocası, maceralı geçen bir takipten sonra nihayet köye dönmüştü.² O sırada köyde olduğum için çocukluk arkadaşım olan bu adama bir moral ziyaretine gitmiştim. Bir yas yerini andıran odada nerdeyse köyün belli bir yaşın üzerindeki tüm erkekleri toplanmış; ara sıra söze katılan bir iki kişi dışında, bir tek o konuşuyordu. O konuşmada dikkatimi çeken en önemli detay arkadaşın, kaçırılma olayında kullanılan arabanın belli bir yerinde gizlenmiş halde bulduklarını iddia ettiği muska oldu. Şöyle diyordu: “Arabada bir muska bulduk. [Yüzünü buruşturarak] Tüh! Allah belanı versin! Nasıl pis kokuyor. Sidik gibi... Artık ne yapmışsa, tutsun diye...”

Kadının, kendisiyle kaçtığı kişi köyün imamıydı. Kadının kocası belli ki cemaati, imamın muskayla karısının aklını başından aldığına ikna etmeye çalışıyordu. Bu muska hikâyesi, cinsel rekabette hüsrana uğramış, özsaygısını korumak adına, kaybedişini kendi dışında bir faktöre bağlamak zorunda olan bir erkeğin, belki de sığınabileceği yegâne güvenli limandı. Çünkü muska, aslında rekabetin hileli olduğu gibi bir anlamla donatılmıştı. Zaten kendisi sıradan bir köylü olarak, “kara büyü gibi olağanüstü bir güce sahip olan birisiyle nasıl baş edebilirdi ki?” Tiksinerek bahsettiği, muskaya sinmiş o pis koku, muhtemelen yapılan işin nasıl şeytani olduğuna dair bilinç altındaki bir düşüncenin yansımasıydı.

“Mağdur” olan bu kişinin karısını suçlama gibi bir seçeneği de vardı aslında. Ama o, muska hikâyesine sarılmakla, karısının masumiyetini savunmayı tercih etmişti. Aklından tam olarak neler geçtiğini bilemeyiz. Belki, eşinin masumiyetine inanmadığı halde çocukları için bir şeyleri bastırıyordu; belki, bir gün karısı üzerinden kendisine yöneltilebilecek bir hakaretin önünü almak istiyordu; belki de gerçekten karısına olan inancı tamdı ve onu her şeye rağmen seviyordu. Rakibine küfürler ediyor, eline geçerse onu mahvetme arzusunu dillendiriyor; ama ilginç bir şekilde, konuşmanın hiçbir yerinde karısının adını anmadığı gibi, masum olduğunu düşünmesine rağmen, karısı için, “eşim, kadıncağız, bizimkisi” gibi en ufak bir çağrışım da dahi bulunmuyordu. Kadın, bu fiilde aktif bir özne değil, sadece “yanlış bir eylemin kurbanıydı.” En azından kadını savunanların diğer insanlardan inanmalarını bekledikleri argüman buydu. Bu yüzden de köyün muhtarı, kadının savcılıktaki ifadesini, eline ulaşıp ulaşmaz, tereddüt etmeden yırtıp atmış; kadının öznelliğinin gerçekliği (itirafları) öylece fısıltılar arasına gömülmüştü. Diğer bir deyişle bu olayda kadını savunmak, kadının cinselliğini, arzusunu daha da önemlisi kendisini zorunlu olarak yok saymayı gerektirmişti.

Bu olay, feminist duyarlılığın belli durumlarda karşı karşıya kalabileceği kadını ya da kadınlığı savunmak gibi bir ikileme de işaret etmektedir. Danışmanı olduğum öğrencilerimden birisi örneğin, yüksek lisans tezi için yaptığı araştırmada, Suriyeli göçmen kadınlarla yerli kadınlar arasındaki rekabetçi olarak adlandırılabilir bir çatışmaya dair bazı bulgularının, kadın dayanışmasına aykırı olduğu gerekçesiyle, tezinde yer almasına ilk etapta karşı çıkmıştı. Daha sonra olgunun rekabet

* Değerli zamanlarını ayırıp bu yazıyı okuyan Müjgan Güneş ve Ümran Açıkgöz’e, makaleye hakemlik eden değerli meslektaşlarıma ve makalenin editörlüğünü üstlenen Sayın Prof. Dr. Cevdet Yılmaz’a ve Arş. Gör. Yunus Pekyollu’ya katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

¹ Kinsey, Pomeroy, & Martin 1953, 10.

² Bu olayla ilgili haber için bkz. *Yeniantepe Gazetesi* (01.06.2017). Gaziantep’te imam eşinin arkadaşıyla kaçtı. <https://www.yeniantepe.com/haber/1144/gaziantep-te-imam-esinin-arkadasiyla-kacti.html>

olarak kavramsallaştırılması hususunda fikrine başvurduğum, kendini feminist olarak konumlandıran bir meslektaşım da bir çırpıda şu minvalde bir çekince dile getirmişti: “Rekabet... Sanki kadınlar erkekler için birbiriyle çatışıyor gibi bir anlama gelmiyor mu?” Erkek üzerine rekabetin kadınların fitratına aykırı olduğu gibi bir ima yoksa şayet, bu uyarı iki türlü okumaya açıktır: Birincisi, böyle bir tespit, kadınların zaten yeterince ikincilleştiği bir toplumda onların konumunu daha da kırılğan bir hale getirmekten başka bir işe yaramazdı. İkincisi, ekonomik, psikolojik, kültürel birçok zorunlu faktör dururken, iki kadın grubu arasındaki çatışmalı durumu cinsel rekabet üzerinden okumak, doğru olmazdı. Hangi saikle hareket ederse etsin, her hâlükârda, söz konusu cinsellik olunca kadının öznelliğinin göz ardı edilmesi makul bir yol olarak önerilmişti. Bu uyarıdan hareketle bu çalışma, bir taraftan, Suriyeli göçmen kadınlarla yerli kadınlar arasındaki çelişkileri irdeleyerek bu çatışmalı durumun cinsel rekabet üzerinden anlaşılıp anlaşılmayacağını sorunsallaştırırken; diğer taraftan, kadının korunması amacıyla cinsellik anlamında kadın öznelliğini yadsımanın kadınlığa dair ataerkil kalıpların altını mı oyduğunu, yoksa onları yeniden mi ürettiğini tartışmaya açmak niyetindedir.

Çalışmanın hareket noktası, 2020 yılında Gaziantep’te Suriyeli mültecilerle yerli hane halkını temsilen 2.280 Suriyeli ve 2.258 Gaziantep’li olmak üzere iki ayrı örneklem grubuna dönük gerçekleştirdiğimiz bir tarama araştırmasında ortaya çıkan kadınlar arası gerilime dönük bulgulara dayanmaktadır.³ Söz konusu bulgular, Türkiye’nin farklı bölgelerinde gerçekleştirilmiş çeşitli nitel çalışmaların paralel bulguları ışığında yorumlanmaktadır. Tersinden söylersek, daha önce çeşitli nitel araştırmalarda ortaya çıkan yerli ve Suriyeli kadınlar arasındaki gerilimlere dönük bulgular, daha geniş bir örneklem grubuna dönük gerçekleştirdiğimiz nicel bir araştırma tarafından desteklenmektedir. İşte bu makale, söz konusu araştırmaların bulgularına yansıyan bu gerilimleri *hecinsler arası rekabet* (ya da sadece *cinsel rekabet*) kavramlaştırması altında tartışmaya çalışacaktır.

“Total Bir Kurum” Olarak Ataerkillik: Kadın Cinselliğini Kurgulamak

Bilinen en eski epik hikâye olan *Gilgamiş Destanı*⁴ okunduğunda, kadına dair şöyle bir izlenim ortaya çıkar: Kadın tarihin mahremidir; kutsal ya da şeytani değilse, anonimdir. O yüzden tüm makbul kadınlar erkeklerle olan bağları üzerinden, onların eşleri, anneleri, cariyeleri, ya da kızları olarak, zikredilirken; ismini bildiğimiz, ama kimin nesi olduğunu bilmediğimiz, tek kadın (kutsal anne/tanrıça olmayan) *Şamhat* adlı bir fahişedir. Misyonu, hiç kimsenin yanına yaklaşmaya dahi cesaret edemediği, nerdeyse tanrısal bir güce sahip vahşi bir erkeği (*Enkidu*) kralları *Gilgamiş* için ehlileştirmek olan bu kadın, verilen görevi hiç zorlanmadan, sadece bedenini/cinselliğini kullanarak yerine getirir. Bu hikâye, kadın cinselliğine dair bilindik bir bakışın temelini oluşturur: Kadın, erkek için ama aynı zamanda ona karşı yaratılmıştır. Çünkü erkeğin arzuladığı kadın bedeni/cinselliği aynı zamanda “onu yoldan çıkarmak için en güçlü silahtır.” Tarih, erkek için bu minvaldeki uyarılarla doludur. Öyle ki, kadın cinselliği, erkeği (*Adem*) tüm hazların en yüksek mertebesine karşılık gelen cennete yeğlettirebilecek kadar güçlüdür. Bu yüzden de kadın, tüm kötülükleri içinde taşıyan bir kutu (*Pandora*) gibidir. Bu konuda ihtiyatsız davranan erkek, kendisi için yaratılan kadın cinselliğinin onun aleyhine olmasından kurtulamayacaktır. Antik Yunan filozofları örneğin, akıldan uzaklaşmaya yol açmakla cinselliğin, erkeğin en önemli erdemlerinden biri olan bilgi arayışını sekteye

³ CARE International, IOM ve Gaziantep Üniversitesi Rektörlüğü tarafından desteklenen bu araştırma, Prof. Dr. Mehmet Nuri Gültekin’in yürütücülüğünde Mesut Yücebaş, Muhsin Soyudoğan, Reyhan Atasü Topçuoğlu, Mustafa Doğanoglu, Şenay Leyla Kuzu, Sinan Tankut Gülhan, Atik Aslan, Nur İncetahtacı, Aysen Utanır, Çağrı Aslan, Harun Cengiz Karayakupoğlu, Murat Kaya, Ümrân Açıkgöz ve İbrahim Özhazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın veri toplama süreci 22 Haziran – 13 Temmuz 2020 tarihleri arasında Gaziantep merkez Şahinbey ve Şehitkamil ilçelerine bağlı 300 mahallenin 174’ünde gerçekleştirildi. İki grup arasındaki ilişkilere öncelik verildiği için mahalle seçiminde Suriyeli nüfus yoğunluğu temel alınmış; her mahallede yaklaşık olarak aynı sayıda yerli ve Suriyeli haneye ulaşılmıştır. Resmi verilere göre, araştırma döneminde Şahinbey ilçesinde 31.626; ve Şehitkamil ilçesinde 12.401 Suriyeli hane bulunmaktadır. Buna göre, mülteci Suriyeli hanelerin %5 gibi bir oranıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma çerçevesinde komşuluk ilişkilerinden, hane halkının ekonomik durumuna; eğitimden, KOVİD 19 etkilerine kadar geniş bir yelpazede bulgular elde edilmiştir. Bulgular *Gaziantep Monitörü 2020* adıyla 3. Cilt olarak yayımlanmıştır. Bkz. Gültekin vd. 2021. Desteklerinden dolayı yukarıda zikredilen kurumlara ve araştırmanın yürütülmesine ve bulguların analizine katkı sunan meslektaşlarıma müteşekkirim.

⁴ Anonim 2000.

vrabileceğini savunuyorlardı.⁵ Tüm bu uyarılar cinselliği, en azından kadınınkini, dışlayan Platonik bağların ya da aşkın daha esaslı olduğu gibi bir fikri besler.

Bu söylem aynı zamanda, açık ya da örtük olarak kadının, pasif (utangaç) olmasına, cinselliğini bastırmasına (iffetli olma) dönük bir uyarı da içerir. *Pyramus ile Thisbe*'den, *Ferhat ile Şirin'e*, *Romeo ile Juliet*'ten, *Liang Shanbo ile Zhu Yingtai*'ye, hemen hemen tüm toplumlarda var olan romantik hikâyelerin nerdeyse tümü, cinselliği, aşkın saflığını bozan kirletici bir unsur olarak görmekle bu söyleme aracılık ederler. Bu hikâyelerde cinsellekle aşk arasındaki ilişki tümünden reddedilmese de cinsellik aşka dair ne bir amaç ne de bir araç olarak vardır. Cinsellik olsa olsa aşkın doğal bir sonucu olarak muhtemeldir. Zaten aşıklar kavuşamadığı için de cinselliğin aşkı kirletmesi de pek olası olamaz. Dolayısıyla, toplum nazarında meşru bir statü olan evlilikle neticelenmediği sürece, ilişkinin cinsellik içermesi fikri reddedilir. Bu hikâyelerde kadın arzulan-pasif, erkek ise arzulan-aktif olarak kurgulandığından, bu hikâyelerin içine gömülü ataerkil ideoloji, meşru bir zemin olmadığı müddetçe söz konusu kirletmeye karşı koyma, cinsel arzusunu bastırma sorumluluğunu esas olarak kadına yükler. Ataerkilliğin kadından bu yönlü beklentileri Perikles'in uzun süren Peloponez Savaşı'nda eşini kaybeden kadınlara verdiği şu öğütte ete kemiğe bürünür: "Büyük erdeminiz, fitratınızda olan zayıflıktan daha fazla zayıflık göstermemek; ister övgü ister yergi amacıyla olsun, erkeklerin [insanların] hakkınızda konuşmasına mahal vermemektir" (Thucydides, 2009, s. 96). Mesaj oldukça nettir: Makbul kadın, bir erkeğe ihtiyacı olduğunu belli etmeyen iffetli kadındır.⁶ Bu nutuk, demagog bir siyasetçinin bir meydanda aklına öylesine gelen bir fikir olmasının ötesinde; kralları Gılgamış'ı tanrılarına şikâyet eden o dul kadınlara birkaç bin yıl sonra yapılan bir uyarı gibidir adeta. Ataerkilliğin belki de daha en baştan itibaren üstüne inşa olduğu bu söylemin, "Antik dünyanın hâkim kadın görüşünü" yansıttığı fikrine katılmamak mümkün değildir.⁷

Antik dünyada cinsel anlamda aktif kadın nerdeyse görünmezdir. Bu durumun birkaç istisnasından biri kutsal aşktır. Çünkü, cinsel arzuları olan kadın çoğunlukla ancak aşk tanrıçaları üzerinden kamusal alanda görünür olabilirdi. İnanna'ya (İştâr) eşi Dumuzi'ye rağmen Gılgamış'a aşk teklif ettiren; eşi olduğu halde Afrodit'in başkalarıyla da aşk yaşamasını olanaklı kılan bu tanrısal yönleridir. İbrahimi tek tanrılı dinler üzerinden bir Mısırlı asilzade kadının (Züleyha), kocasına rağmen bir erkeğe âşık olmasını biliyor oluşumuzun, onu anlayışla karşılıyor oluşumuzun tek nedeni o erkeğin bir peygamber (Yusuf) oluşudur. Ya da Eski Ahit'te *Neşideler Neşidesi* gibi kadın erotizmini oldukça büyük bir açıklıkla konu edinen bir bölümün olması, onun Kral/Peygamber Süleyman'a ithaf edilmiş olmasıyla alakalıdır. Yoksa İbrahimi tek tanrılı dinler, kadının cinsel anlamda özne oluşu karşısında oldukça katı bir tutuma sahiptir.⁸

Diğer bir istisna, erkek hazzını temel alan pornografik betimlerdir. Çok yüksek ihtimalle sözlü kültürde cinsel içerikli fıkralar, kadın cinselliğinin abartıldığı hikâyeler hep var olmuştur. Günümüze kadar ulaşmış bu tür anlatılardaki kadının aktif olduğu, cinsel arzularının erkekten daha güçlü olduğu gibi temalar, bir taraftan kadının şeytaniliğini yeniden üretirken, bir taraftan da erkek hazzını kamçılayan mizahi-pornografik birer unsur olarak işlev görürler.⁹ Bu, ataerkilliğin içine düştüğü bir ikileme işaret eder. Çünkü erkeğe ait bir çeşit özel mülkiyet olarak kadının, sahibine (babası, erkek kardeşi ya da kocası) koşulsuz bağlı (pasif, utangaç) olması beklenirken, pohpohlanan erkekliğin,

⁵ Wiesner-Hanks 2011, 199.

⁶ Antik Yunanistan'da fahişe ya da köle değilse, kadının, temel görevi çocuk doğurmak ve yetiştirmek, ev işlerini çekip çevirmek olan evinin hanımı olması beklenirdi. Bu şekilde algılanan iffetli kadının kamusal alanda veyahut eşlerinin yakınlarında görülmeleri hoş karşılanmazdı. O yüzden de Yunanlılar, Etrüsk (Romalı) kadınların eşleriyle aynı koltukta oturup birlikte yemek yemelerini kaba ve iffetsizlik olarak kabul ediyorlardı (Kishlansky, Geary, & O'Brien 2008, 106). Roma büyük bir güce dönüştükçe var olan entelektüel boşluğu Yunan düşüncesini doldürmüştü. Kadın artık daha görünmez olmuştu. Moses I. Finley (2002, 147-148), Roma tarihinde son döneme kadar bilinen kadınların neredeyse tamamının Romalı olmadığını, kadının kendine ait bir özel isminin dahi olmadığını, kadının "cinsel değerlerin çifte-standardının kurbanı" oluşu bakımından Victoria dönemi kadınıyla eşdeğer olduğunun altını çizer.

⁷ Pantel 2005, 24.

⁸ Berktaş 2012.

⁹ Sadece bu hikâyelerde değil, Sanat Tarihi üzerine çalışan araştırmacılar, yağlı boya tablolarında kadının pasif, erkeğin aktif olarak yansıtıldığını; nü resimlerindeki kadın temsillerini erkeğin cinsel hazzının belirlediğinin altını çizmektedirler (Brown 2004, 16-17).

kadını cinsel hazzı kamçılayan bir unsur (şuh) olarak görme isteği hep var olmuştur.¹⁰ Ataerkilliğin bu ikileme bulduğu çözüm, temel görevi doğurmak olan iffetli kadına karşılık, görevi cinsel haz vermek olan, *hetaira* gibi bir fahişeyi veyahut cariyeye gibi bir köleyi erkeğe hak saymasıdır. Bu ikilemin her iki tarafının da kadının aleyhine bir durum içerdiğine kuşku yoktur.

Son olarak, erkek-kadın cinsel farklılığının anlaşılması gayreti de diğer bir istisna teşkil etmektedir. Henüz bilimsel yöntem ve tekniklerin tam olarak gelişmediği dönemlerde bir şeyi “akla yatkınlık”la açıklama ya da “akla yatkın” hale getirme, kadın cinselliğini erkek egemen bakış doğrultusunda tanımlar. Örneğin, eski Hindistan’da *Kama* düşüncesi doğrultusunda hazırlanan cinsel rehberlerin kadını doğuştan doyumsuz ve aşırı seks düşkünü (nemfomanyak) olarak tanımlaması, esas olarak erkeğin kadın cinselliği üzerinde kontrol geliştirmesini meşrulaştırırken,¹¹ kadının cinsel ilişkiye istemsiz olmasının altını da oyar ve “bugün tecavüz mantalitesi dediğimiz şeyi empoze eder.”¹² Benzer bir şekilde, Parmenides, Platon, Aristoteles gibi Yunan filozofları kadın-erkek farklılığını sıcak-soğuk, katı-yumuşak, ya da ıslak-kuru gibi karşıt ikilikler üzerinden açıklamakla, esasında kadının farklılığını onun ikincil konumunun bir izahatı olarak ele alırlar. Çünkü bu karşıt sıfat çiftleri toplum nazarında her zaman hiyerarşik birer konuma karşılık gelirken, daha aşağı konuma sahip sıfatlar daima kadına atfedilir.¹³ Bu bakış, daha sonra Müslüman Arap bilginler tarafından kabul görmüş ve geliştirilmiştir. Açıklamaların çoğu oldukça gerçek dışıdır ve kadının erkeğin eksik hali olduğu fikrini yeniden üretir. Ama yine de buna dönük merak, nihayetinde tıp ve biyoloji alanındaki araştırmalara kapı aralamıştır. Foucault’nun *Scientia Sexualis* dediği cinselliğin bilgisinin gelişimi,¹⁴ Katoliklikteki günah çıkarma ritüelinden evvel bu meraktan doğmuştur.

Kadın cinselliğinin doğasının anlaşılmasına dönük belki de en önemli bilimsel katkı, Darwin’in *doğal seçim* teorisinin tamamlayıcısı olarak ortaya attığı *cinsel seçim* fikri oldu. Bu fikrin çıkış noktası, adaptasyon için kullanışlı olmayan organların körelmesi ya da ona sahip türün yok olması gerektiğini öngören doğal seçim süreciyle bağdaşmayan bazı örneklerle içinde insanın da olduğu bazı canlı türlerinde görülen eşey ayrılığının (*sexual dimorphism*) nasıl açıklanacağıyla ilgiliydi. Örneğin, tavus kuşunun hareketini kısıtlayıp onu daha kolay bir av haline getirebilecek devasa uzunluktaki kuyruğunun ne gibi bir gereği olabilirdi? Darwin, bazı hayvan türlerinin erkeklerinde olmasına rağmen dişilerinde olmayan süslü tüylerin dişiyi çiftleşmek için ikna etmeye yaradığını, bazı diğer uzuvların ise erkeklerin dişiyi için rekabet ederken silah vazifesi gördüğünü keşfetti. Böylece cinsel davranış anlamında erkeği *mücadele eden*, dişiyi ise *seçen* şeklinde tanımladı.¹⁵ Bu yaklaşım, tarihsel olarak kadına biçilen pasif olma rolünü tam olarak sarsmamıştı belki; ama yine de kadının eş seçimi fikri yoğun bir tepki çekmişti.¹⁶

Cinselliğe dair ikinci bir kulvarı da Sigmund Freud psikanalizde açmıştı. Freud’un 1890’lı yıllardan itibaren otuz yıl boyunca cinsellik üzerine yazdığı yazılar hem kadın cinselliğinin tartışılması yönünden hem de kadın cinselliğine dönük kimi algıların sarsılması bakımından devrimseldir. Örneğin, histerik kadını ahlaki değerlerine uymadığı için reddettiği cinsel arzularının kurbanı saymakla, kadına kültürel olarak biçilen pasifliğin doğal sayılması şöyle dursun, kadın psikolojisi üzerindeki tahribatını ifşa ediyordu. Diğer taraftan, cinselliğin temelinde üreme dürtüsünün değil, hazzın olduğunu ve de hem kadında hem de erkekte çocukluk evresinden itibaren var olduğunu ortaya koymakla, cinsel anlamda kadın özneliğini kötü olmakla özdeşleştiren kalıbı sarsıyordu.¹⁷ Kısaca Freud’un bulguları, normal olanın iffetli olmak (cinselliğini bastıran) değil, cinsel arzularını yaşayabilmek ve yaşadıklarından dolayı suçluluk duymamak olduğunu; cinsel arzusunun varlığının

¹⁰ Bu çelişkili durumu Bourdieu (2015, 89) şu şekilde anlatır: “...[Kadınlar] aynı anda hem hoşla gitmek ve cezbetmek için ellerinden geleni yapmaya, hem de eril bakışın yargısına bu şekilde peşinen boyun eğmenin uyandırma ihtimali taşıdığı baştan çıkarma manevralarına karşı koymaya davet edilirler.”

¹¹ Shah, 2009, 58. Benzer bir meşrulaştırma, kadının erkekten dokuz ya da doksan dokuz kat daha şehvet düşkünü olduğunu belirten İslam düşünürleri için de iddia edilebilir (Myrne 2020, 58-68).

¹² Anonim, 2002, xxx.

¹³ Heritier, Perrot, Agacinski, & Bacharan 2014; Schmidt, 1989.

¹⁴ Foucault 1978.

¹⁵ Darwin, 1871/1981.

¹⁶ Andersson 1994, 17-18.

¹⁷ Appignanesi & Forrester 1992, 397-406; Arat 1993, 12-13.

kadının kötü (histerik, hafifmeşrep, yosma), bundan yoksunluğun ise iyi (iffetli) olmasının ölçütü olamayacağını göstermişti.

Gerek Darwin'in gerekse de Freud'un ortaya koyduğu fikirler ilk etapta kimi entelektüel cenahta belli bir tartışma yaratmışsa da gündelik hayatın ataerkil kalıpların direncini kırmaktan uzaktı. Diğer bir deyişle cinsellik, bilhassa da kadın cinselliği önemli oranda tabu olmaya devam etti. Bununla ilgili ilginç bir örnek, kendisi bir Antropolog olan Raymond Firth'in *We, the Tikopia* adlı kitabının bir incelemesini yapan Daryll Forde'un kitaptaki akrabalık, ekonomi ve ayinlerle ilgili detayları verirken, kitapta önemli bir yer kaplamasına rağmen cinsellekle ilgili bölümü görmezden gelmesidir. Bu, sadece Forde'un tavrı değildi, kitabın yayımlandığı 1930'larla 1960'lar arasında Antropoloji çalışmalarında cinsellik konusu sadece birkaç yazarın başka konular altında bir iki paragrafla geçiştirdiği tali bir konu olmuştu. Lyons ve Lyons bu durumu o dönem gelişmekte olan Durkheimci Antropolojinin biyolojik ve psikolojik veriyi, toplumsal alandan ziyade bireysel alana ait görmesine bağlarlar.¹⁸

Benzer bir saptama sosyolojinin 1960'lara kadarki dönemi için de yapılmaktadır. Bu süre zarfında sosyolojide cinsellik ve onunla bağlantılı olarak "boşanma, çocuk aldırma, pornografi, küfür, fahişelik gibi" olguların göz ardı edilmesi birkaç faktörle ilişkilendirilmektedir: Birincisi, geleneksel sosyolojinin birbirini dışlayan *toplumsal hayatı* kendi konusu sayarken, cinsel ve ev içi ilişkileri kapsayan *özel hayatı* psikolojiye havale etmesinden ileri gelmektedir. İkinci bir neden, Hristiyanlığın savunduğu, cinsel eylemleri esasen içgüdüsel, kendiliğinden ve öğrenilmemiş olarak gören gelenekle alakalıdır. Üçüncü bir neden ise, özel evlilik pratiklerinin bilimsel olarak incelenmesi için elzem olan sosyal politikaların olmayışıdır.¹⁹ Aslına bakılırsa, *sosyal eylemi* yani öznel deneyimi sosyolojik araştırmanın temeli sayan *yorumlayıcı* bir paradigmaya rağmen klasik sosyologların cinselliğin kamusal alanın bir parçası olduğunu bilmemelerine imkân yoktur. Diğer taraftan, Hristiyan epistemolojinin önemli oranda bir reddiyesi olarak sayılabilecek Aydınlanma düşüncesinde temellenen sosyolojik düşüncenin - hele ki *materyalist paradigma* söz konusuysa - cinsellik konusunda kendisini Mesihî bir bakışla sınırlandırması çok da yerinde bir tespit gibi durmuyor. Son olarak, daha erken değilse bile, en azından 19. yüzyıldan ibaren sosyal politikalarda nüfusbiliminin (demografi) öneminin kavranması üçüncü nedeni de sorunlu hale getirir. Dolayısıyla, bu nedenlerin her birisinin sosyolojinin cinselliği ihmal etmesi üzerinde cüzi etkileri olabilir; ancak, tüm bu nedenler bir araya getirilip daha holistik bir yaklaşım geliştirildiğinde, temelde yatan asıl nedenin makbul olan bireyi, özellikle de iffetli kadını, cinselliği dışlaması üzerinden tanımlayan ataerkil ideoloji olduğu anlaşılabilir. Dile kolay! Binlerce yıldır insan algısının her zerresine işlenmiş bir büyüünün bozumunun öyle kolay olmadığını, bunun için devrimsel bir dönüşümün gerekli olduğunu kabul etmek gerek. Nitekim, 1960'lardan itibaren gerek antropolojinin gerekse de sosyolojinin, hatta feminizmin, bu mahmurluktan yavaş yavaş sıyrılması bu dönemle özdeşleştirilen "Cinsel Devrim"den bağımsız düşünülemez.

"Cinsel Devrim"ın, 20. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan bir dizi politik, sosyolojik ve medikal etmenin²⁰ yanı sıra, Darwin ve Freud gibi düşünürlerin önyak olduğu entelektüel sorgulamanın bir neticesi olduğu aşikârdır.²¹ Bu noktada üçüncü bir entelektüel katkı olarak Alfred C. Kinsey ve arkadaşlarının, insanların cinsel davranışları ve yönelimlerini anlamak için 1930'ların sonlarında giriştikleri ve dokuz yıl süren araştırmayı zikretmemek haksızlık olur.²² Araştırma ekibi zoologlardan oluşmasına rağmen elde ettikleri bulgular oldukça sosyolojiktir.²³ Araştırmanın, burada ele alınan konu bağlamında iki önemli yönü bulunmaktadır: Birincisi, toplumda sapkın olarak görülebilecek evlilik öncesi ve evlilik dışı cinsellik, eşcinsellik, türler arası cinsellik; katılımcıların yaşı, cinsiyeti, medeni durumu, eğitim durumu, mesleği, dini gibi verilerle eşleştirilmiştir. Bu

¹⁸ Lyons & Lyons 2004, 216-217.

¹⁹ Richters 2001, 10-12.

²⁰ Allyn 2016, 4.

²¹ Kate Millett (1987), Cinsel Devrim'i nihayete ermemiş kabul etmemekle beraber, temellerini biraz daha geriye götürür. Elbette feminizm tarihi açısından birçok adım devrimsel olarak kabul edilebilir. Ama Kate Millet'in Cinsel Devrim tanımlaması kısmen ütöpiktir.

²² Araştırmanın erkek cinselliğini konu alan bölümü 1948'de, kadın cinselliğine dair kısmı ise 1953'te yayımlandı.

²³ Böylesi bir araştırmanın sosyologlar tarafından değil de zoologlarca yürütülmüş olması buradaki tartışma açısından ayrıca anlamlıdır.

yaklaşım, bir bakıma Freud’un bulgularından daha sarsıcıdır. Çünkü, Freud anormal sayılabilecek bazı davranış ve olguları anlamaya çalışırken; Kinsey ve ekibinin bulguları gündelik hayatın sıradan insanlarını kapsıyordu. Freud’un kimi zaman sağlam kanıtlara dayanmayan spekülasyonlarına karşın,²⁴ söz konusu araştırmanın oldukça güçlü metodolojik araçlarla donatılmış olması da bu bulguları daha da önemli kılıyordu.²⁵ Araştırma normal olarak kabul edilen bireylerin bile genel olarak kınanan cinsel fiilleri deneyimlediklerini ortaya koymuştu. Araştırmanın en yaratıcı yönlerinden biri cinsel yönelimi heteroseksüellik ve eşcinsellik olarak iki kategoriye ayırmak yerine yedi ayrı kategori şeklinde sunmasıdır.²⁶ Bu da birçok kişinin “normal olanla” “anormal olan” arasında konumlanması demektir. Diğer bir deyişle, geleneksel olarak kabul edilen cinselliğini bastıran, utangaç “iffetli” kadın imajına ciddi bir darbe indirmişti. İkinci bir nokta ise, araştırmanın erkeklerle kadınları benzer fiiller üzerinden karşılaştırma imkânı sunması, geleneksel olarak kadın ve erkek cinselliğine atfedilen farklılıkların bilimsel sınanması demek oluyordu. Bulgular, “aktif erkek - pasif kadın” fikrini önemli oranda sarsmış; bir tabunun sorgulanmasına giden yolun önemli bir entelektüel taşı böylece döşenmişti.

Kadınlar-arası Cinsel Rekabet: Sosyolojik Bir Çerçeve

Cinsel seçim kuramında esas olarak erkeklerin dışı için kendi aralarında cinsel rekabete giren, dişilerin ise partnerini seçenler²⁷ olarak görülme eğilimi, Darwin ve onun ardıllarının dişilerin kendi aralarında cinsel rekabete girdiği, erkeklerin ise cinsel partner seçtiği örnekleri önemli oranda yadsımlarına yol açtı. Bu nedenle Ingo Schlupp *dişil rekabet* ile *erkek seçimini* cinsel “seçim teorisinin yetimleri” olarak adlandırır.²⁸ Toplumsal çalışmalarda ise yetim kavramı bile oldukça iyimser durmaktadır. Zira, kadınların cinsel rekabeti üzerine bir şeyler söylenmişse de bunların büyük çoğunluğu evrimci biyologların diğer türlerin davranışları içinde geçitirdikleri birkaç kelamdan ibarettir.²⁹ Toplum bilimlerinde konu 1980’lerde gündeme gelse de genelde hemcinsler arasındaki cinsel mücadelede kadınların neden erkeklerden daha az bir oranda şiddete başvurdukları psiko-biyolojik faktörler bağlamında ele alınmıştır.³⁰ Bu konuda, tarihi, sosyolojik ya da antropolojik araştırmalar ise yok gibidir. Bunun nedenlerini tartışırken, aynı zamanda konuya sosyo-antropolojik bir çerçeve oluşturmanın bir denemesine de girişeceğiz.

Beşeri bilimlerde konunun gündeme gelmemesinin en önemli nedeni, kuşkusuz gerek araştırmacının gerekse de araştırmaya konu olan bireyin yukarıda tartışılan ataerkilliğin cinsiyet atıflarının birer muhatapları olmalarıdır. Kinsey ve arkadaşları, neden laboratuvar hayvanlarının cinsel davranışı hakkında insanlarındakinden daha fazla malumata sahip olduklarını, diğer tüm fizyolojik aktivitelerle karşılaştırıldığında cinselliğe dönük yanıtların dini değerlendirmeye, sosyal tabulara ve yasal mevzuatlara daha çok tabi olmasıyla açıklar.³¹ Kısacası Kinsey vd. cinsellikle ilgili çalışmalarda hem araştırmacının hem de araştırma sürecinin kimi kısıtlamalara maruz kalabileceğini, bu olmasa bile araştırmaya katılanların kendilerini sınırlandırabileceğini vurgulamaktadır. En basitinden, onların yaptığı tarzda, kişinin hiç eşcinsel ilişkisinin olup olmadığı, hiç hayvanlarla cinsel bir kontaklarının olup olmadığı tarzında soruların olduğu bir araştırmayı bugün Türkiye’de yapmanın mümkünatı, yapılsa dahi ne kadar sağlıklı bir sonuç alınacağı, üzerinde düşünmek, burada altı çizilmeye çalışılan noktayı anlamak açısından yeterli olur sanırım.

İkinci bir zorluk, rekabet kavramının muğlaklığıyla alakalıdır. Evrimsel biyolojik perspektifte bununla daha ziyade, iki erkek yaban keçisinin dışı için insanın içini kaldıran şiddette kafa tokuşturması gibi gözlemlenebilen açık çatışmalar kastedilmektedir. Konunun yeterince

²⁴ Kate Millett (1987, 290-1) Freud’un kimi varsayımlarını ciddi bir şekilde eleştirirken, bu varsayımların karşı devrimi beslediğini savunur.

²⁵ Araştırmada oldukça önemli bir örneklem grubu seçilmiş ve bulgular istatistiki analize tabi tutulmuştu. En önemlisi ise, araştırmaya katılan üç araştırmacının bulguları ayrı ayrı değerlendirilerek karşılaştırılmıştı. Yani fiiliyatta tek bir konuda üç ayrı araştırma yürütülmüştü. Bu araştırma bulgularının güvenilirliğini test etmek için muazzam bir yöntemdi.

²⁶ Kinsey, Pomeroy, & Martin 1948, 638; Kinsey vd., 1953, 470.

²⁷ Bugün daha çok ilki *hemcins rekabeti*, ikincisi *cinsiyetler-arası rekabet* olarak tanımlanmaktadır (Arnqvist & Rowe 2005, 17).

²⁸ Schlupp 2021, 2.

²⁹ Stockley & Campbell 2013.

³⁰ Campbell 2004.

³¹ Kinsey, Pomeroy, & Martin 1948, 3-4.

anlaşılmasının en önemli nedeni bu evrimci indirgemeciliktir. Oysa işin içine zekâ gibi bir faktör girince, rekabet çok daha incelikli bir hal alabilmektedir. Takdir edilmelidir ki bugün artık “iyi olan kazansın” gibi bir şiarla kadın için girilen düellolardan kaçınıp birbirlerini öldürmemeleri, erkeklerin artık kadından veyahut onun uğruna verilebilecek bir rekabetten vazgeçtikleri anlamına gelmiyor. Zira, değişen toplumsal koşullara uyarlanan yöntemler daha çok deniyor. Örneğin, günümüzde cinsel mücadele, paraya, politik güce ya da prestije sahip olmak için verilen mücadeleye daha çok tahvil edilebilmektedir. Zaten Darwin’in kendisi de söz konusu insanların cinsel rekabeti olduğunda para ve prestij gibi faktörlerin göz önünde bulundurulmasının elzem olduğunu vurgular. O halde işe rekabet olgusunu sosyolojik bir boyutta ele almakla başlanabilir.

Rekabet, diğer bir deyişle mücadele, sosyolojide *çatışma kuramının* temel kavramlarından birisidir. Marksistler konuyu daha çok sınıflar arası mücadeleyle özdeşleştirirken, daha tarihselci bir yaklaşıma sahip olanlar kültürler-arası, gruplar-arası mücadelelere, feministler ise kadın-erkek mücadelesine odaklanmaktadırlar. Tümünde de açık olsun ya da olmasın; rekabet, var olan hiyerarşik ilişkilere karşılık kullanılmaktadır. Ama hemcinsler arasındaki mücadelede bu tarz hiyerarşik bir konumlandırma her zaman mümkün olmayabilir. Örneğin, erkeğin başka bir erkekle mücadelesinde bir tarafın daha üst, diğer tarafın daha alt konumda olması belki her birisinin farklı sınıf, etnik ya da dini gruplara mensup olduğu zaman mümkün olabilir. Ama söz konusu cinsellik gibi, bireysel faktörlerin çok belirleyici olduğu bir olgu olduğunda, bu farkların belli kalıplar oluşturacağına bile garantisi yoktur. Bourdieu’nun, kişinin toplumsal hiyerarşideki konumuyla bireysel mezzetlerini sentezlediği *sermaye* kavramı bu anlamda, olgunun anlaşılmasında daha çok işe yarayabilir. Sermaye, bireye mensubu olduğu toplum içinde, kimi durumlarda onun sınırlarını da aşan, ait olduğu sınıf ya da grup içinde hatta bazen de herhangi biriyle arasındaki ilişkide güç ve prestij kazandıran kimi faktörlere karşılık gelir. Bu, para gibi *ekonomik* bir sermaye, bilgi gibi *kültürel* bir sermaye, ya da toplumsal ağlar gibi *sosyal* bir sermaye olabilir.³² Cinsel rekabet bağlamında düşünüldüğünde sermaye, ona sahip olan kişiyi sahip olmayan karşısında daha avantajlı kıldığı gibi bir çıkarım içerir. Catherine Hakim, bireyin “*erotik sermaye*”sini kapsamamasından dolayı bu kavramsallaştırmanın açıklayıcılığının sınırlı kaldığını söyler.³³ Her ne kadar Bourdieu’nun *bedenleşmiş (kültürel) sermaye* ya da *fiziki sermaye* kavramı kısmen *erotik sermaye*ye tekabül etse de Hakim’in anladığı türden bir kavramsallaştırmayı tam olarak karşılamaz. Hâkim; güzellik,³⁴ cinsel çekicilik,³⁵ sosyal yetenek,³⁶ canlılık,³⁷ sosyal sunum³⁸ ve seks yatkınlığı³⁹ olmak üzere söz konusu sermayenin altı göstergesi olduğunu, kimi kültürlerde bunlara doğurganlığın⁴⁰ da eklenebileceğini belirtir.⁴¹ Buradan daha spesifik olarak, erotik sermayeye sahip olan kişinin ondan yoksun olana göre cinsel rekabette daha avantajlı olduğu anlaşılır. O halde, kişinin partner seçiminde hangi sermayenin tam olarak öncelikli olduğu sorulabilir. Örneğin, diğer birçok faktör aynı olmak koşuluyla, zengin (ekonomik sermayesi yüksek) ama çirkin (erotik sermayesi düşük) birisi mi, yoksa fakir (ekonomik sermayesi düşük) ama güzel (erotik sermayesi yüksek) birisi mi?... Aslında bu sorunun genellenebilir bir cevabı yoktur. Ama bu tarz bir kombinasyonda insanları belli tercihlere iten kimi toplumsal kalıpların olduğuna da şüphe yoktur.

Her şeyden önce şunu söylemek lazım: Cinsel rekabet, çoğu hayvan türünde belli dönemlerde çiftleşme için yapılan mücadeleyi kapsarken; insan için daha ziyade, uzun süreli bir beraberlik, çoğunlukla da evlenilecek ya da kendisiyle evli olunan birey için yapılan mücadeleyi ifade eder. Bu bağlamda cinsel seçimde hangi sermayenin daha önemli olduğu konusunda iki farklı toplumsal kutuptan bahsedilebilir. “Davul dengi dengine çalar” atasözü benzer sermayeye sahip insanların daha

³² Bourdieu 1986.

³³ Hakim 2010.

³⁴ Daha çok yüz güzelliği kastedilir. Ten rengi, saç, zayıflık, şişmanlık gibi faktörler.

³⁵ Cinsel çekicilik, eril ya da dişillığe atfedilen kalça, göğüs, kaslılık, yürüyüş, davranış, ses tonu gibi faktörler.

³⁶ Toplumsal etkileşimde ön plana çıkan zarafet, cazibe, karizma, flört etme becerisi gibi faktörler.

³⁷ Fit ve enerjik olmak, dans gibi vücut becerisi gerektiren hareketlere yatkın olmak, esprili olmak, hoş sohbet olmak gibi faktörler.

³⁸ Giyim, kuşam, makyaj gibi faktörler

³⁹ Cinsel yetkinlik, cinsel enerji gibi cinsel anlamda tatmin edici vasıflar.

⁴⁰ Hindistan’da olduğu gibi kimi kültürlerde çocuk sahibi olmak, sağlıklı çocuk verebilmek evlilik için çok önemlidir. Üremenin belirtisi olan faktörler kimi kültürlerde cinsel ilişki için daha çok tercih sebebi olabilmektedir.

⁴¹ Hakim 2010; Hakim 2011.

uyumlu olacağını varsayar. *Kast* benzeri uygulamaların olduğu kimi toplumlarda pratik, bu varsayımına çok sıkı bağlıdır. Örneğin Aristokrat birisi kalkıp köylü birisiyle evlenmez ama onunla cinsel ilişkide bulunabilir. Bunun için de bir rekabete ihtiyaç duymaz. Onun rekabeti daha ziyade, evlilik yoluyla kendi gücünü pekiştirecek bir partner içindir. Bu noktada alternatifler varsa, bu sefer mümkünse “en güzeli” için mücadele eder. Dolayısıyla, sermayenin bireyi cinsel mücadelede avantajlı kılmasının temelinde yatan neden, talip olan (seçen) kişi açısından taşıdığı *kurtarıcı* ve *tatmin* işlevidir. Kimi bireyler için kurtarıcı işlev daha ön plandayken kimi bireyler için ise tatmin işlevi daha öncelikli olabilmektedir. Kişi, yoksulluktan kurtulmak için zengin birisini; mülteci konumundan kurtulmak için, gittiği ülkenin vatandaşını; statüsünü korumak için, aynı toplumsal katmandan gelen birisini; babası annesine şiddet uyguladığı için, kendisini el üstünde tutacağına kanaat getirdiği birisini bireysel vasıflarına çok da takılmadan, partner olarak tercih edebilir. Sermayenin kurtarıcı işlevinin belirleyici olduğu bu türden motivasyonlar hem sermayelerin uyumunu bozan hem de her iki cins için de oldukça rekabetçi bir ortam yaratır. İlişkiye kurtarıcı bir misyon biçmek çok pragmatist ve rasyonel bir saikle olabileceği gibi zorunluluktan da kaynaklanabilir. Bazen sermayenin bu kurtarıcı işlevi kişinin, karşıdakine onun aslında sahip olmadığı farazi bir sermaye atfetmesine de yol açabilir. Böyle olunca, bu tarz bir birlikteliğe dışarıdakilerin anlam verememesi çok doğaldır. Gündelik hayatta duyabileceğimiz, “Boy desen yok, pos desen yok, para desen o da yok. Peki bu güzelim kişi bununla niye evlendi?” türünden bir sorunun cevabı, aslında seçen kişinin gözünden bakıldığında karşıdaki kişinin somut ya da farazi bir kurtarıcı sermayeye sahip olmasıyla alakalıdır.

Sermayelerin uyumuna karşıt olarak başka bir atasözü de “iki gönül bir olunca samanlık seyran olur” der. Burada cinsel seçimde sermayenin tatmin işlevinin kurtarıcı işlevden daha önemli olduğu; sermayeler uyumlu olmasa dahi bireylerin uyumlu olabileceği vurgulanır. Diğer bir deyişle cinsel seçimde erotik sermayenin diğer sermayelerden, özellikle de ekonomik sermayeden, daha önemli olduğu ifade edilir. Ancak bu noktada Hakim’in önerdiği şekliyle tümel bir erotik sermaye varsayımı sorunlu hale gelebilir. Çünkü, özellikle kültürel olarak iffetli kadının makbul sayılmasının baskın olduğu toplumlarda kadın cinselliğinin ve dışılığının çok ön planda olması, diğer bir deyişle cinsel çekicilik, ters tepebilir. Sırf erkek onun seksiliğinden etkilense bile, onunla evlenmek istemeyebilir. Dolayısıyla da bunun için cinsel mücadeleye gerek duymaz. Yine de kişinin sahip olduğu bazı vasıfların ya da maddi unsurların kişiyi daha tercih edilebilir kıldığı gerçeği değişmez.

Sermayenin çekiciliği, az sayıdaki kişinin çok sayıdaki kişi tarafından tercih edildiği anlamına gelir. Örneğin “güzel” bir kadını “çirkin” bir kadın karşısında avantajlı kılan onun daha fazla erkek tarafından tercih edilmesiyken; zengin bir erkeği yoksul bir erkeğe göre daha avantajlı kılan da esasında onun daha fazla kadın tarafından tercih edilmesidir. Ekonomi prensibidir: Kıt kaynaklar rekabeti ve mücadeleyi beraberinde getirir. Bu anlamda, örnekteki erkeğin kadının güzelliği için rakipleriyle mücadele ederken; kadının, zengin erkeğin kendisini seçmesi için öylece beklediğini varsaymak saflık olur. Dolayısıyla, cinsel rekabet bağlamında sermaye kavramlaştırması, seçen tarafın aynı zamanda mücadele eden taraf olduğunu bize göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, kadını tercih eden, erkeği ise mücadele eden olarak ele almak yanıltıcı olacaktır. O halde gerek biyologların gerekse psikologların bulgularında ortaya çıkan kadın rekabetçiliğinin daha az olmasını nasıl açıklayabiliriz?

Elbette, birçok canlı türünde erkeklerin esas rekabetçi cins olmasından hareketle kadınların daha az rekabetçi olmasını salt biyolojik ya da fizyolojik faktörlerle açıklamak yanıltıcı olur. Benzer bir eğilimi insan için yaratan esas faktör biyolojik olmaktan ziyade, erkek cinselliğini daha aktif, kadın cinselliğini daha pasif olarak kurgulayan toplumlar-üstü ataerkil kültürüdür. Bununla ilgili dramatik bir örnek vermek gerekirse, Kürtçe bir şarkıda⁴² bir kadın uğruna üç yüz adamın kanının akması kadının güzelliğine bir methiye olarak sunulur. Bu şarkı aslında, kadının alıngan/nazlı olmasını, erkeğin de böyle bir kadın uğruna kanlı da olsa bir rekabetin içine girmesini normalleştiren, hatta öven bir söylemin yansımasıdır. Böylesi bir kültürde muteber kadın susan kadındır. Bu, öyle sembolik bir şey de değildir. Örneğin geleneksel gelinlik tavrı (*bûki*), kadının kayınbaba, kayınbirader ya da başka herhangi bir erkeğin (kendi kardeşleri hariç) olduğu bir ortamda asla konuşamamasını gerektirir. Gelin, kendisine bir soru sorulduğunda cevabı bir sözcükle değil, göz

⁴² İbrahim Tatlıses – *Xeydoke*. Şarkının ismi “alıngan kız” anlamına gelmektedir.

teması olmadan beden diliyle verir. En iyi ihtimalle de aracı bir kişiye fısıltıyla söyler. Ve bu kadın, ailenin ileri gelen erkeklerinin desturunu almadığı sürece, bunu bir ömür boyu bile sürdürebilir. Böyle bir cinsiyet rolüyle donanmış kadın, sevdiği kişiye ulaşmak veyahut cinsel arzuları için nasıl bir mücadele verebilir? Erving Goffman, kişinin tüm kimliklerinden soyutlandığı hapisane, akıl hastaneleri ya da askeriye gibi *Total Kurumlar*'da bile bireyin kendi farklılığını ortaya koyabildiğini söyler.⁴³ Kadın da en susturulmuş halinde bile kendi savaşını verebilir. Bu noktayı aydınlatmak için James Scott'un "güçsüzlerin silahları" olarak adlandırdığı pasif stratejilere bakmak gerek. Scott, açık bir çatışma içermese de kimi pasif direnişlerin çok etkili olabileceğini söyler.⁴⁴ Örneğin ağanın talep ettiği pirinç miktarına itiraz etmenin işe yaramayacağını ya da başını belaya sokacağını düşünen köylü, başkaldırmak yerine buğdaya taş karıştırabilir. Böylece ağayla doğrudan karşı karşıya gelmeden onun talep ettiğinden daha az bir miktar verir. Ataerkil formülasyonundaki ikincil konumunun bilincinde olan kadın da benzer bir şekilde, ataerkil yapıyı doğrudan karşısına almak yerine çoğu zaman mücadelesinde daha örtük yöntemlere başvurur. Dolayısıyla toplumsal olarak bir şeyin daha görünmez (latent) olması onun az olduğu anlamına gelmez.

Kadının, cinsel mücadelesinde ne tür yöntemlere başvurduğunu tartışmadan önce, cinsel mücadelenin değişik boyutlarını düşünmek gerek. Birincisi, çoğu canlılarda ortak olan, biyolojik bir ihtiyaç olarak cinsel ilişki uğruna verilen mücadeledir. Ataerkil denetimin daha gevşek olduğu, cinsel liberalizmin başat olduğu kültürlerde özellikle okul yaşındaki genç kadınlar arası cinsel rekabetin daha görünür olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Yapılan çalışmalar, özellikle toplumsal uyumun düşük olduğu yoksul semtlerde, özellikle de aile babası figürünün olmadığı ailelerde yetişen kadınların cinsel rekabetten daha az sakındıkları; bir ilişkiye girme olasılığı daha yüksek olan "güzel, alımlı" kadınların ve de bir erkek arkadaşı edinen genç kadınların diğer rakip kadınların doğrudan ya da dolaylı saldırganlıklarına daha sık maruz kaldıklarını ortaya koymaktadır.⁴⁶

Bunun benzeri nedenler çoğu kültürde geçerli olsa da ataerkilliğin baskın olduğu toplumlarda rekabetin daha örtük olması anlaşılır bir durumdur. Geniş aile ve akrabalık formlarının görece daha güçlü olduğu Türkiye gibi bir ülkede ailedeki babanın denetleyici rolünü, erkek çocuk, amca, dayı, anne, hatta mahalle sakinleri bile yerine getirebilmektedir.⁴⁷ Bir nevi cinsellik yönetimi olan ataerkillik, denetimin daha katı olduğu böylesi bir ortamda kadının cinsel özgürlüğü için dezavantajlı bir durum yaratırken, ironik bir şekilde bir avantaj da barındırır. Kadın belli riskleri göze aldığı sürece arzuladığı cinsel ilişkiyi son derece kolay yaşayabilir. Böylesi bir ortamda güzellikten ziyade daha cesur olan kadın rekabette daha üstündür. Ama ilişki cinsel bir birleşme içerdiği andan itibaren kadın aleyhine çok hızlı bir şekilde dezavantaja dönüşebilir. Haberlere bazen konu olan toplu cinsel istismar vakalarının önemli bir kısmı bu durumla alakalıdır. Kadın âşık olduğu bir erkekle cinsel ilişkiye girer, ama ataerkilliğin kodlarıyla donanmış erkek için bunu yapan kadın zaten muteber değildir. Kadın kısa sürede bunun ifşa edilmesi tehlikesi nedeniyle daha fazla erkeğin istismarına maruz kalabilmektedir. Bu yüzden de cinsel mücadele sürecinde kendi aleyhine olan bu durumun farkında olan kadın, enerjisini daha ziyade uygun bir evlilik için sarf eder.

Evlilik mücadelesi, evlenilecek kişinin seçimi ve evlenilen kişinin çoğu zaman bencil bir temelde⁴⁸ elde tutulmasına dönük çabayı kapsar. Evliliğe dönük toplumsal normların gevşek olduğu daha liberal toplumlarda kadının cinsel rekabet baskısı daha fazla hissettiği bir gerçektir. Evliliğe dönük sosyal normların baskın olduğu toplumlarda ise kadının hissettiği rekabet baskısının en önemli belirleyicilerinden birisi kültürün çokeşliliğe (*polygamy*) açık olup olmamasıdır. Ataerkilliğin baskın olduğu ama çok eşliliğin tasvip edilmediği toplumlarda kadın, cinsel rekabeti daha az hisseder. Geleneksel anlamda ataerkillik cinsel ilişkiyi aile üzerinden meşru gördüğü için ailenin korunması önceliklidir. Orta çağdan itibaren Hristiyanlıkta gelişen, gelinle damadın dini görevlinin huzurunda

⁴³ Goffman, 1961.

⁴⁴ Scott 1985.

⁴⁵ Ness, 2004.

⁴⁶ Campbell, 2013.

⁴⁷ *Namus bekçiliği* kavramı bir bakıma bu geniş yelpazeyi teyit eder.

⁴⁸ Bencil çabayla kastedilen, eşin başka birisiyle paylaşılmamasına dönük çabadır. Bu, evliliği veyahut partneri korumak şeklinde iki türlü olabilir. Zira çok eşliliğin kültürün bir parçası olduğu toplumlarda ikinci bir partner evliliği bitirmese de kadını yine de rahatsız edebilmektedir. Elbette evlilik salt bir cinsellik kurumuna indirgenemez. Zira evliliğin korunmasına dönük çabanın birçok sosyo-psikolojik ve ekonomik nedeni olabilir.

evliliğin “ömür boyu” korunacağına dair söz vermesi geleneği bunun tipik tezahürüdür. Anadolu’nun birçok yerinde de boşanmak kimi istisnalar dışında ayıp olarak karşılanır.⁴⁹ Tek eşlilik, ailenin korunmasına dönük katı kurullarla bir araya geldiğinde kadının üzerindeki rekabet baskısı hafifler. Bu yüzden de evli kadın belli bir süre sonra erotik sermayesini bir tarafa bırakmaya başlar. Hatta kadının içinde yaşadığı topluluk onun gelinlikten anneliğe geçmesiyle birlikte belli bir limitin dışında makyaj yapmasını dahi kınayabilir. Çok uzak da değil, Gaziantep’in bildiğim kimi köylerinde 1980’lerde kaşlarını alan, makyaj yapan (geleneksel sürme hariç), saçlarını boyatan (kına hariç), saçını ya da bacağına açan kadın “karsun” olarak damgalanırdı. Bu kelime muhtemelen köylülerin şehir hayatıyla özdeşleştirdiği “garson” kelimesinden türemiş, anlam olarak da daha çok aşuften gibi bir çağrışımı vardı.

Böyle bir kültürde erkek, nadir de olsa kuralları çiğneyip ikinci hatta daha fazla eşle evlenebilir. Bu durum, kadını oldukça çaresiz ve rekabet gücünden yoksun bir şekilde yakalar. Bazen bildiği ama bir şey yapamadığı, bazen de tamamıyla bilmediği bir rakip tarafından alt edilen kadın, kimi zaman yeni eş lehine arka plana çekilir, kimi zaman da onunla mücadele etmeyi seçer. Yine de büyük eş(ler) “eksik” (menopoz, kısır, hasta ya da erkek çocuğu doğuramayan) kategorisine girmiyorsa çok eşliliğin kadınlar arasındaki rekabeti kamçılamaı çoğunlukla kaçınılmazdır.⁵⁰ Çokeşliliğin serbest olduğu toplumlarda kadın bu durumu içselleştirse dahi baskıyı daha fazla hisseder. Sadece kendisi de değil, aileler de bu rekabetin doğal birer tarafları haline gelirler.

Ataerkilliğin toplumsal gerçekliğine sıkı sıkıya bağlı olan kadınlar arası cinsel rekabet değişik formlarda tezahür edebilir. Bunların en başında kültürel ya da erotik sermayeye yatırım yapmaktır. Daha liberal toplumlarda cinselliğin ilişkilerin daha merkezi bir konumunu işgal etmesi ve çiftlerin ayrılması ya da boşanmasının daha olası olması, kadının erotik sermayeye olan bağımlılığını artırır. Kadının kendi bedenine ya da dişiliğine yatırım yapması cinsel rekabet açısından önemli bir avantaj sağlarken öte yandan kadın üzerinde önemli bir baskı da yaratır. Kadın, toplumun güzellik ya da seksilik kriterlerine uyabilmek için *Blumia*, *Anoreksia* gibi hastalıklara varabilecek sıkıntılara katlanmak zorunda kalabildiği gibi, biyolojik yaşlanmaya bağlı olarak ortaya çıkan “sapmaların” önüne geçmek için birçok kozmetik ve tıbbi bakım ve müdahaleye ihtiyaç duyabilmektedir.⁵¹ Bu baskıdan bunaldığında ya da mücadeleyi kaybettiğini anladığında ise hızlıca sağlığını kaybedebildiği gibi ataerkill kodlarla donanmış bir erkeğe daha makul yaklaşarak kendi öznelliğini kendi eliyle tahrir edebilmektedir.

Öte yandan, erotik sermayenin özellikle cinsellik içeren formlarının hoş karşılanmadığı, sadece erkeğin kararının değil, başta aile büyüklerinin olmak üzere toplumsal onayın da önemli olduğu bir kültürde, kadının ataerkilliğin atfettiği cinsiyet rollerine uygun tutum ve davranışlara sahip olması daha önemli olabilmektedir. Bu kültürde “daha güzel” rakibi karşısında gücü sınırlı olan kadın, “haddinde olma” vasfını taşıyıp, koruyarak avantajı kendi lehine çevirebilmektedir. Güzellik önemsiz olmasa da onun belli bir değer kazanması, toplumsal olarak kadından beklenen bazı vasıflarla birlikte olmasına bağlıdır. Örneğin genç bir kadın “güzel, zarif” şeklinde övüldüğü kadar, belki de daha fazla bir şekilde, “ağız var dili yok”, “efendi, hanım hanımcık”, “temiz, titiz”, “terbiyeli, ahlaklı” gibi sıfatlarla övülür.

Anadolu’da geleneksel ataerkill kodların güçlü olduğu özellikle küçük yerleşim yerlerinde, erotik sermayesini gösterebildiği belki de yegâne kamusal alan etkinliği olan düğünlerde, kadının oyunu kurallara göre oynamasını çok iyi görebiliyoruz. Kadın, düğünde güzel elbiseler giyip, süslenerek (sosyal sunum) güzelliğini ve canlılığını (dans) sergiler. Genç kadının halaya katılması, hatta halay başı olması, kimi zaman özel olarak talep edilir. Kadın, orada beden sunumunun cinselliğe

⁴⁹ Geleneksel olarak boşanmanın muhtemelen en önemli nedeni kadının evlenirken bakire olmadığı sonucuna varılması veyahut kadının geleneksel gelinlik tavrına ters düşen, “hayasız” olarak damgalanan bir karaktere sahip olmasıdır. Kadının kısır ya da hasta olması gibi kimi faktörler boşanmayla neticelense de bu durumda esas olarak boşanma yerine ikinci bir eşin alınması daha uygun görülmektedir. Kadının daha ciddi suçlamalarla karşı karşıya kaldığı durumlarda bile boşanma yerine kadının halledilmesi (öldürülmesi ya da intihara sürüklenmesi) daha çok tercih edilebilmektedir. Gelenek dışında, dindeki *talâk-ı selâse* ve akabinde izlenmesi gereken prosedür de boşanmayı zorlaştıran bir rol üstelenmektedir.

⁵⁰ So Tong’un *Wives and Concubines* adlı hikâye kitabından uyarlanan “Kırmızı Fenerler” adlı film bu türden çok eşlilik kaynaklı cinsel rekabetin birçok vechesini oldukça incelikli bir şekilde gözler önüne serer.

⁵¹ Liberalizm ve tüketim etrafında şekillenen kültür de bu baskıyı katmerleştirmektedir.

kaçmadığına emin olmak için belli bir çaba sarf etmek zorundadır. Bu yüzden de kadının sağa, sola ya da ileriye bakmadan, yere, hatta kendi adımlarına, büyük bir ciddiyetle pür dikkat kesilmesi çok önemlidir. Bu anlamda kadın için en ideal oyun havası ağır halaydır. Erkeğin tersi olarak, kadın daha hızlı ritimleri bile daha coşkuz oynamak zorundadır. Bu şekildeki sunum, ideal kadınlığın terazisi gibidir. Kadın orada erkek rekabetinin bir parçası olarak bazı sözel olmayan övgülere mazhar olur. Kadın oynarken davulcunun ya da kadının üzerinden para atmak, zılgıt çekmek, havaya ateş etmek bunun en büyük göstergeleridir. Doğrudan iletişimin hoş karşılanmadığı bu ortamda erkek, bir kadını aracı tayin ederek beğendiği kadını halaya davet eder ya da onun için zılgıt çektirir. Kimi zaman da erkek adına erkeğin ailesi bu tür şeylere başvurur.

Cinsel rekabetin diğer bir formu dedikodudur. Kadının övülmesi, rakibin kötü özelliklerinin ifşa edilmesi, belki de iftira edilmesi, kimi zaman rakibin manipüle edilmesi bu tür yöntemlerdendir.⁵² Daha geleneksel toplumlarda kadın bu konuda yalnız değildir. Kadının kadın akrabaları, özellikle de annesi, bu konuda çok önemli bir vazife görür. O yüzden de bu tür yerlerde öksüz olan genç kadınların rekabet gücü önemli oranda düşük olabilmektedir. Birçok geleneksel toplumun folklorunda yer alan *Kül Kedisi* masalı ve onun varyantlarında konu edinilen üvey kızın hor görülmesi hikâyesi bu çerçevede ele alınabilir.

Kıskançlık, cinsel rekabetin diğer bir tezahürüdür. Kıskançlığın bir boyutu (*envy*), ilişki yaşayan insanların taciz edilmesine dayanır. Burada ilişki yaşayamayan kişi isteyerek ya da istemsiz bir şekilde kıskançlık tutumu sergileyerek diğerleri üzerinde bir psikolojik baskı kurar. Bu, fark edilmenin kendi cinsel isteğinin bir dışı vurumdur. Liberal toplumlarda arkadaşlık ortamlarında daha çok görülse de ilişkilerin katı evlilik kurallarına bağlı olduğu toplumlarda bu tür kıskançlıklar kız kardeşler arasında daha görünür olabilmektedir. Örneğin, evliliğin yaş sırasını takip etmesinin önemli olduğu kimi yörelerde, yaşça büyük olan kız kardeş henüz sözlenmemişken daha genç olan kız kardeşin nişanlanması bu türden bir kıskançlığı doğurabilmektedir. Çünkü sıranın bu şekilde kaçması, kadının “evde kalmış” şeklinde damgalanmasına yol açmakla büyük kız kardeş için önemli bir dezavantaja dönüşebilmektedir. Kadın belki nihayetinde evlenir ama zaman geçtikçe eş adayının baştaki beklentinin altında olma olasılığı yükselir. Bu yüzden de daha geleneksel toplumlarda kadınların erken yaş evlilikleri⁵³ bu rekabetin bir parçası olarak karşımıza çıkar.

Kıskançlığın daha önemli bir boyutu (*jealousy*), ilişki yaşayan ya da evli olan kişilerin birbiri üzerine baskı kurmasına dayanır. Kimi zaman bu, paranoyak bir davranış olsa da normal koşullarda kıskançlık aşkın bir parçası olarak sunulur. Esas maksat ise partneri rakiplerinden izole etmektir. Bu kıskançlık türü kimi zaman kültürel bir değer olarak varsayılabilmektedir. Örneğin, İslam’da domuzun haram olmasının nedenlerinden birisinin domuzun eşini kıskanmayan bir hayvan olmasıyla ilişkilendirilmesi esasında bu eğilimle alakalıdır. Zira bu söylem esas olarak Batılıların (Hristiyan) domuz eti yediği için daha az kıskanç (daha ahlaksız) olduğu savını temellendirir.⁵⁴ Oysa bu türden bir kadın kıskançlığı, geleneksel ataerkil toplumlarda kadının konumunun aile kurumu dışında oldukça kırılabilir olmasıyla daha çok ilişkilidir. Çünkü, bu tür toplumlarda kadının “dul” olarak yaftalanması kadının ikincilleşmesini daha da derinleştirir. Liberal toplumlarda ise eşler arasında sermaye uyumsuzluğu özellikle de erkeğin dikkate değer bir erotik ya da sosyal sermayeye sahip olması, kadının ilişkiyi korumaya dönük kıskançça tutumlar sergilemesini daha çok tetikleyebilmektedir. Kıskançlığın bitmesi ya da işe yaraması, erkeğin istenmeyen sosyal ortamdan kopması, kadının elde edeceği belli bazı garantilere ya da erkeğin sahip olduğu sermayelerin etkisinin azalmasına bağlıdır. Kadın için çocuk sahibi olmak bu anlamda önemli bir kazanç olabilmektedir. Çünkü birçok toplumda görülebileceği gibi çocuk sahipliği tarafların evliliği bitirmeleri önündeki en önemli bariyerlerden birisi olma işlevine sahiptir. Ancak baba-soyluluğun (*patrilineage*) katı bir

⁵² Fisher & Cox, 2010.

⁵³ Türkiye’de modern nüfus hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla küçük yaşta evliliklerin yasaklanmasıyla beraber, kızlarının “istikbalini” düşünen ebeveynler, yasal engelleri aşmak için, belli bir dönem kız çocuklarını nüfus kütüklerine olduğundan birkaç yaş daha büyük kaydettiriyorlardı.

⁵⁴ “Domuz, dişisini kıskanmayan bir hayvandır. Domuz eti ile beslenen insanlarda, kıskançlık hissini zayıfladığı veya dumura uğradığı gözlenmiştir. Fransız filozoflarından Savorin de beslenmenin mizaç üzerindeki bu tesirine çok önem vererek, "Bana ne yediğini söyle, senin ne olduğunı haber vereyim" demiştir.” *Yani Akit* (2016-09-05) “İşte domuz etinin yenmesini haram kılan nedenler” <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iste-domuz-etinin-yenmesini-haram-kilan-nedenler-209229.html>

şekilde uygulandığı toplumlarda çocuk üzerindeki hakkın baba tarafına ait sayılması, kadın için, evliliği koruma çabası, dolayısıyla da kıskançlık, daha travmatik bir hal alabilmektedir.⁵⁵

Diğer bir biçim ise, ahlaki vaazlar diyebileceğimiz telkinlerdir. Bu ahlaki ilkelerin kaynağı kimi zaman din, kimi zaman ataerkil kodlar olabilir. Örneğin eşler arasında aşkın (sadaikat ve bağlılık anlamında) her şeyden önemli olduğuna ya da cinselliğin önemli olmadığına dönük mesajlar ya da diyalogların böyle bir boyutu vardır.⁵⁶ Fiziksel yaptırım gücünün daha sınırlı olduğu düşünüldüğünde kadının bu tarz telkinlere başvurması kaçınılmaz olmaktadır. Bu da kadının kendi konumunu korumak adına ataerkil kodlara sarılmak, “ataerkil pazarlığın” içine girmek zorunda kalması anlamına gelir.⁵⁷

Son olarak, sözlü ya da fiziksel taciz ya da şiddet cinsel rekabetin en açık biçimidir. Bu anlamda daha liberal kültürlerde ergen yaştaki kadınlar arasındaki cinsel rekabet temelli şiddet bilindik bir olgudur. Daha geleneksel toplumlarda kadınlar arası şiddet olaylarına evlilik öncesi dönemde az rastlanırken, evlilik sonrası dönemde bu olgunun deneyimlenmesi daha olasıdır. Kadın, sadece somut bir rakiple değil aynı zamanda evliliğine tehdit olduğunu düşündüğü herhangi bir kadınla sözlü ya da fiziki çatışmayı göze alabilmektedir.

Kadınlar arası cinsel rekabetin çerçevesini belirlemeye çalıştığımız bu tartışmada son olarak birkaç noktanın altını çizmek gerekir: Birincisi, cinsellik bağlamında liberal ya da geleneksel toplum ayrımı tek tek toplumları değil, belli bakış açılarını ya da kültürel havzaları kastetmektedir. Zira hiçbir toplum bu anlamda tek biçimli olmayıp yöreye veyahut sınıfa göre daha liberal ya da daha geleneksel kalıplar görülebilir. İkinci olarak, bu tarz kültürler izole değildir. Değişik bakış açılarına ya da kültürlere sahip insanların karşılaşmaları, duruma göre rekabetin biçimini yeniden şekillendirir. Üçüncü olarak, mücadele biçimi olarak başvurulan yöntemlerin bazılarına kadınlar daha fazla başvurursa bile hiç birisi kadınlara özgü değildir. Erkek boyutu başka bir sorunsal teşkil ettiği için bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Dördüncüsü, cinsel rekabette rakip somut bir kişi olmak zorunda değildir. Belki de çoğu zaman bu rekabet yersiz bir histen bile ibaret olabilir. Son olarak, cinsel rekabet ile ekonomi ya da kültüre bağlı zorunlu karşı karşıya gelişler birbirini dışlamak zorunda değildir. Dolayısıyla burada cinsel indirgemeci bir perspektif olduğu düşünülmemelidir.

Cinsel Rekabet Bağlamında Yerli Kadın-Suriyeli Mülteci Kadın Gerilimi

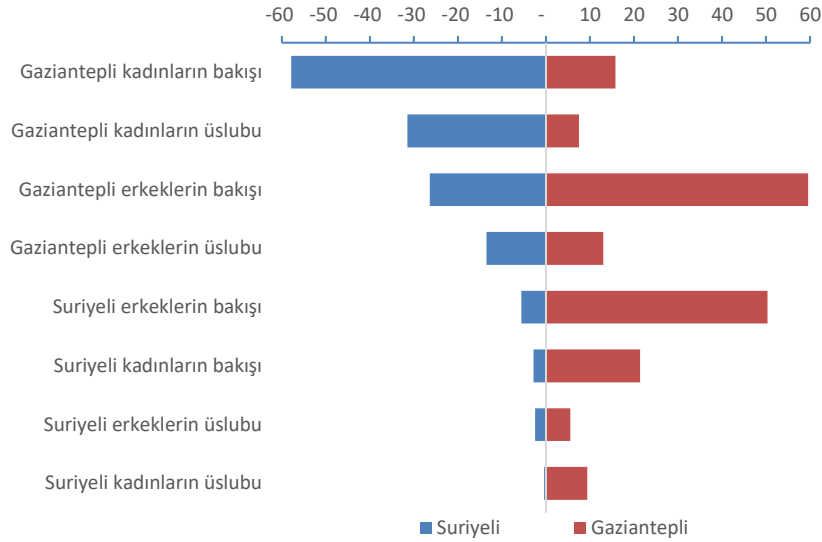
Yerli kadınlarla Suriyeli kadınlar arasındaki cinsel rekabet üzerine yapılmış doğrudan bir araştırma olmasa da birçok çalışmada olguya yönelik emareler karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaya da ilham veren aşağıdaki grafik, 2020 yılında Gaziantep’te yaptığımız bir çalışmada kadınların diğer insanların hangi tutum ve davranışlarından rahatsız olduklarına dönük soruya dayanmaktadır.⁵⁸ Yerli kadınlar sırasıyla en çok yerli ve Suriyeli erkeklerin bakışlarından rahatsız olurken; Suriyeli kadınlar, yerli kadınların bakışı ve kendileriyle konuşma üslubundan daha fazla rahatsız olmaktadır. Bir kadının, erkeğin bakışından rahatsız olması gayet anlaşılır bir durumdur. Çünkü kadın için yabancı bir erkeğin bakışı bir cinsel taciz eylemine karşılık gelebilir. Ancak, kadının başka bir kadının bakışı ya da konuşma biçiminden daha çok rahatsızlık duyması üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur.

⁵⁵ Kottak, 2017, 229.

⁵⁶ Eşini aldatan başka bir kadını ya da erkeği kınayıcı aşırı tepkiler yine, kısmen bununla alakalıdır. Bu davranış, sınavda kopya çek(e)meyen kişinin kopyaya aşırı tepki vermesindeki sosyo-psikolojik sürece benzer (Aronson, Wilson, Akert, & Sommers, 2016, 166-167).

⁵⁷ Kandiyoti, 1988.

⁵⁸ Gültekin vd. 2021, 83.

Şekil 1: Yerli ve Suriyeli Kadınların Rahatsızlık Duyduğu Durumlar

Anlam yüklü olup olmadığına bakmaksızın, kişinin üzerinde hissettiği bakış, özellikle de uzun süreli bir bakışsa, rahatsız edici gelebilir. Veyahut bakışın nefret, küçümseme, tikslenme ve kıskanma gibi olumsuz bir ifade içermesi onu yeterince rahatsız edici kılacaktır. Maalesef, Suriyeli kadınlar rahatsızlığın nedenine dönük soruya cevap vermediklerinden nasıl bir bakışla karşılaştıklarını ya da tam olarak neyin onlara rahatsızlık verdiğini bilemesek de Suriyeli-yerli ilişkilerini konu edinen bazı nitel çalışmaların bulguları bu sorunun kökeni hakkında yeterince fikir vermektedir.

Yerli kadınların yaklaşık %87'si kendilerini Suriyeli kadınlardan daha özgür hissederken, aynı zamanda Türkiye'deki erkek-kadın eşitliğinin daha fazla olduğuna inanmaktadır.⁵⁹ Bu hissın altında, Suriye'de yaygın olan çokeşlilikten dolayı kadının hiçbir hakkı olmayan bir "zavallı" olduğu şeklindeki algının rolü yadsınamaz. Gaziantep'te yapılan bir araştırmaya katılan kadın öğretmenlerden birisi Suriyeli kadınlar için üzüldüğünü onların çok "ezik" olduğunu söylerken; bir diğeri, Suriye toplumunda kadının bir eşyadan ("mal") farkının olmadığını ifade etmektedir.⁶⁰ Bu haliyle, yerli kadının son derece özgüvenli olduğu; Suriyeli kadına empati besleyip onun için üzüldüğü gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Fakat yorumların devamı, bu tavrın aslında bir aşağılama ve nefretin dışı vurumu olduğunu ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi, Suriyeli kadına karşı bu olumsuz tutumun, bir iki kişinin bir araştırmaya hasbelkader yansıyan görüşlerinin çok ötesinde yaygın bir kanının tezahürü olmasıdır.

Birçok araştırmaya yansıdığı kadarıyla Suriyeli kadına dönük olumsuz söylemin merkezinde onların "abartılı" süslenmeleri yer almaktadır. Burada sorgulanması gereken husus, süslenmenin neden bu kadar çok tepki çektiğidir. Bu tutuma sahip kişiler, tepkiselliklerini üç türlü gerekçelendirmektedir. Her şeyden önce, yardımla geçinen bir grup olarak Suriyelilerin süslenme gibi "ikincil" bir ihtiyaca harcama yapması, bir tür vurdumduymazlık ve israf olarak görülmektedir.⁶¹ İkinci bir tepki noktası ise Suriyeli erkek imajıyla alakalıdır. Buna göre, cinselliğe düşkün Suriyeli erkek, çok eşli olmakla zaten kadını aşağılayan bir konumdadır. Suriyeli kadının süslenmesi de onun cinsel hazzının tatminine dönük bir pratik olmaktan başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle, kendi aşağılanmış konumunu sorgulayamayan bu kadının erkek cinsel hazzının bir nesnesi olmak dışında bir vasfı yoktur.

"Çok süslüler" diyorlar. "O çarşafın altında neler var" diyorlar. Yani "bir çıkarın da bakın" diyorlar. Açıkçası evde - Görmediğim için bilmiyorum - eşlerine yapıyorlar sadece. (Kadın, 22). "(...) Onlarda bence kadın bir mal, mal da gösteriş ister. Malına bakman lazım". (Kadın,

⁵⁹ Gültekin vd. 2021, 84-85.

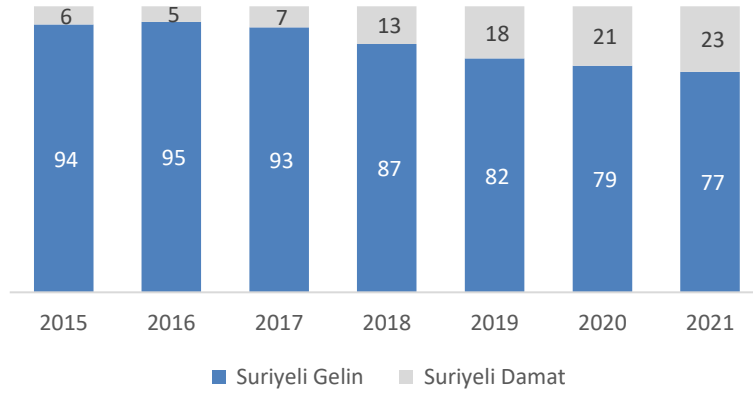
⁶⁰ Açıkgöz 2020, 66, 79.

⁶¹ Güneş 2019, 40; Koyuncu 2014, 135.

35) “Ya evet, eş dört, “işe yaramıyor demek ki” diyorum “o kadar süs, üç dört tane eş olunca.”
(Kadın, 50).⁶²

Buradaki esas tepki aslında Suriyeli kadının sözde vurduğum duymazlığına dönük değil; bu tutum dolayısıyla onun yerli kadın/aile için tehlike haline gelmesinedir.⁶³ Zira, daha yaygın bir şekilde dillendirilen tepki, Suriyeli kadınların süslenmelerinin yerli erkekleri elde etme niyetleriyle alakalı olduğudur. Bu konuda birçok araştırmada mebzul miktarda örnek bulunmaktadır.⁶⁴

Suriyeli kadınların niyetlerinden bağımsız olarak yerli kadınların sergilediği bu son tepki, tipik bir cinsel rekabet refleksi olup; yerli kadınların bu rekabet baskısını hissetmesinin altında birçok neden bulunmaktadır. Her şeyden önce, 2015-2021 yılları arasında yerli erkek-Suriyeli kadın evlilikleriyle yerli kadın-Suriyeli erkek evlilikleri arasında ortalama yaklaşık yedi katı gibi oldukça büyük bir uçurumun olması bu kaygıyı anlaşılır kılmaktadır. Bu tabloya gayri resmi evlilikler de eklenince bu farkın çok daha büyük olduğunu tahmin etmek zor değil.

Şekil 2: Yerlilerle Suriyeliler Arasında Yapılan Evliliklerin Cinsiyet Oranları (%)⁶⁵

Farkın büyümesi, cinsel rekabetin yerli kadın aleyhine gelişmesini kaçınılmaz kılar. Özellikle, çok eşliliğe karşılık gelen resmi olmayan evlilikler, yerli kadının evlilik sonrası beklenmedik bir cinsel rekabetin içine girmesi anlamına gelirken; bu rekabetin çoğunlukla kaybedeni yine onlar olmaktadır. Büyük oranda, evli erkekler Suriyeli kadınlarla ilişkisini gizli tutuyor ve çok fazla kişinin haberi olmadan onlarla evleniyorlar. Bazı örneklerde kadın bir şekilde durumdan haberdar olurken, diğer bazılarında ise durumun hiçbir zaman farkında olmuyor. Bu tür bir gizli rekabet durumunda kadın rekabet baskısı doğrudan hissetmese dahi, kadının ihmali, ailenin ihmali, ailenin ekonomik kaynaklarının paylaşılmasıyla beraber kadın bu baskıyı dolaylı yollardan zaten deneyimleyebilmektedir. Kadın bu durumu öğrendiğinde ise önünde üç seçenek oluyor: Ya kocasının Suriyeli kadınla ilişkisini sonlandırmak için canhıraş bir çabaya girip amacına ulaşıyor ya belli bir noktada pes edip boşanıyor ya da çok eşli bir evliliğe boyun eğiyor. Her üç durumda da yerli kadın bu rekabetin şu ya da bu şekilde kaybedeni oluyor. Çünkü, sırf karşı tarafın ilişkisini bitirtse bile, bu rekabette oldukça yıpranıyor ve rekabet baskısını hissetmeye devam ediyor.

İkinci olarak, medyada yer alan haberlerde sıklıkla “Suriyeli kadınların genç, kurnaz, baştan çıkarıcı gibi stereotipik temsilleri”nin kullanılması,⁶⁶ yine yerli kadın üzerindeki cinsel rekabet baskısını derinleştirmektedir. Suriyeli kadının medyaya yansıyan kriminalize edilmiş hallerinin gündelik sohbetler içinde kullanılması dedikodu ve medya haberlerinin karşılıklı birbirini beslediğini ortaya koymaktadır. Bu döngünün kendisinin bizatihi cinsel mücadelenin aslında bir parçası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁶² Açıkgöz, 2020, 66, 79.

⁶³ Erdoğan 2020, 114.

⁶⁴ Açıkgöz, 2020; Doğan, 2021; Güneş, 2019; Kaya, 2017; Ünal & Doğan, 2020.

⁶⁵ TÜİK 2015-2021.

⁶⁶ Keskin-Köşkeroglu, 2018, 61.

Üçüncü olarak, kocalarının gerçek ya da şaka yollu, Suriyeli bir kadının kendileri için her an hazır ve nazır olduğu yönlü tehditleri yerli kadını ister istemez bir baskı altına sokmaktadır.⁶⁷ Yerli kadın sırf eşinin bu tehdidini kale almasa bile Suriyeli kadına karşı bir tepki geliştirmenin de önüne geçemiyor. En nihayetinde, tüm bu baskının bir çıktısı olarak Suriyeli kadın, eşlerini her an ellerinden almaya hazır (“azgın”) ve cinsel rekabette oldukça aktif (“pervasız”) gibi bir alameti farikayla damgalanmış bir şekilde karşımıza çıkıyor. Bu imajı pekiştirmek için Suriyeli kadınlara atfedilen birçok söz ya da slogan, esasında yerli kadının hissettiği rekabet baskısının bir dışavurumuyken; öte yandan da bu baskıyı yeniden üretmekten başka bir işe yaramıyor.

“‘Türklerin kadınları pis de erkekleri mis mis!’ diyorlarmış. Siz kendinize bakmıyorsunuz falan diyorlarmış.” (Kadın, 22); “‘Türk erkekleri çok iyi de kadınları yok falan’ diye muhabbetleri çok duydum. ‘Kadınları kendilerine hiç bakmıyorlar böyle erkekler varken...’” (Kadın, 34); “‘Türk erkekleri lokum, lokum! Türk kadınları b***’ diyorlarmış” (Kadın, 35).⁶⁸

“Suruçlu erkekler lokum kadınları bokum.”⁶⁹

“Mesela Kobanili kadınlar yerli erkek ve kadınlar için şunu söylüyor; ‘kadınlarınız patates, erkekleriniz muz’ gibi yani kadınlarınız şişman, bakımsız, kocalarınız iyi.”⁷⁰

Dikkatli bakıldığında bu mücadelede üretilen “iffetli yerli kadın” ile “şeytani mülteci kadın” imajlarında ataerkilliğin geleneksel kadın formülasyonunun temel alındığı görülebilir. Dolayısıyla kadın pasifliğini yüceltmekle, kadının mağduriyetini derinleştiren ataerkil ideolojinin bu durumda çözüm gibi sunulması ironiktir. Bu yöntem, aslında bırakın yerli kadının “mağduriyetini” gidermesini; onu öznellikten arındırılmış ideal kadın olarak sunmakla zaten bu rekabette bocalayan kadının gücünü daha da törpülemekte; bu gerilimli süreçte önemli bir rolü olan erkeği görünmez ya da masum kılmakla, mağduriyete her iki tarafın kadınlarını daha fazla ortak etmektedir.

Tüm bu tartışmada, Suriyeli kadının süslenmesini algılama şekline dayanarak yerli kadının cinsel rekabet baskısını hissettiğini ortaya koymakla birlikte, rekabetin fiili bir durum teşkil edip etmediği ya da karşılıklı olup olmadığı netlik kazanmış değildir. Bunu yanıtlamak için, Suriyeli kadınların kendilerine atfedilen süslü olmayı nasıl gördüklerine bakmak gerekir. Suriyeli kadınlar, süslenmelerinin, içine girdikleri göçmenlik durumunun bir ürünü olmadığını, Suriye’de böyle bir kültürün zaten var olduğunu ifade etmektedirler. O halde, yüzyıl öncesine kadar aynı mekânlarda ikamet eden, hatta aynı etnik gurubun bir parçası olan insanların süslenmeyle olan ilişkilerinin bu denli farklılaşması açıklanmaya muhtaçtır.

Her şeyden önce, farklılaşmanın esas noktasının iki ülkenin modernleşme süreçlerinde ortaya çıkan, dini kimlikle batılı tarzda süslenmenin birlikte olup olamayacağına dönük tutumsal ayrışmayla ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye’de Kemalizm’in Batıcı yönelimi geleneksel yaşam biçimine karşıt olarak gelişirken; Suriye’deki modernleşme daha kapsayıcı olmuştur. Bu da, Suriye’de geleneksel yaşam tarzına bağlı kadınların geleneksellikle modernlik dikotomisini daha az hissetmesine, dolayısıyla da her iki yaşam tarzını harmanlayabilmesini kolaylaştırmıştır. Türkiye’de ise uzun süre bu karşıtlığın daha derin olması, özellikle kırdaki yaşayan kitlelerle kentli muhafazakârların öteki olarak algıladıkları konuma karşı tepki geliştirerek geleneksellik konusunda daha tutucu bir tavır takınmalarına neden olmuştur. Suriye’de uzun bir süredir oluşan iki yaşam biçiminin bir aradalığına dönük algının Türkiye’de esas olarak son 20 yıl içinde dindar muhafazakâr bir iktidar elitinin pekişmesiyle hız kazandığı, günümüzde de peyderpey tabana daha fazla yayıldığı fark edilmektedir.

Öte yandan bu durumun cinsel rekabet boyutu olduğu da bir gerçek. Suriye’de çok eşliliğin serbest olmasının kimi zaman kadını da aşan, cinsel rekabeti arttıran bir yönü olduğuna şüphe yok. Kumalık deneyimi olan bir kadının söylediği, “İkinci eş olmak avantaj katıyor kadınlara. Bu sebeple kızlar da

⁶⁷ Kimi örnekler için bkz. Açıkgöz 2020, 71; Erdoğan 2020, 114; Güneş 2019, 45; Koyuncu 2014, 136-137.

⁶⁸ Açıkgöz 2020, 70.

⁶⁹ Güneş 2019, 53.

⁷⁰ Kaya 2017, 99.

kuma olarak evleniyorlar. Daha kıymetli oluyorlar...”⁷¹ ifadesi aslında bu rekabetin özünü çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır. Bazen aileler kız çocuklarını ikinci eş olmaya özendirirken bazen de genç kadının kendisi bu konumu daha avantajlı saydığı için cinsel bir mücadelenin içine girmektedir. Türkiye’de ise muhafazakâr kesimlere de yasal olarak tek eşliliğin zorunlu kılınması cinsel rekabeti düşürmüş, dolayısıyla da erotik sermayenin önemi azalmıştır. Çünkü erkekler tek eşli olma bakımından yasal bir baskı hissederken, evliliğin bozulmaması konusunda da geleneksel baskı altında kalmaktadırlar. Bu durum cinsel rekabeti önemli oranda düşürmekte, bu yüzden de erotik sermayeye yatırım yapmayı önemli oranda gereksiz kılmaktadır. Çok eşliliğin fiili olarak yaygın olduğu 1970’lere kadarki dönemde kadınların dövme yaptırma, sürme çekme, başlık takma, saça ya da başlığa altın, gümüş, tüy takma gibi geleneksel süslenme biçimlerinin çok eşliliğin düşüşüne paralel olarak yok olmaya başlaması tesadüf olmasa gerek. Öte yandan, boşanmaya dönük geleneksel katı tutumun gitgide yumuşamasının da tersi bir trendi tetiklediğini söylemek de pekâlâ mümkündür.

Buradan yerli kadının cinsel rekabet defterini tümünden kapattığı gibi bir sonuç çıkmaz elbette. O, bu mücadelesini ataerkil kodlar doğrultusunda daha çok kültürel sermayesiyle verir. Örneğin özellikle geleneksel tarımsal ekonominin yaygın olduğu kırsal bölgelerde kadının çalışkan ve hamarat olması çok rahatlıkla erotik sermaye yerine ikame edebilmektedir. Her iki tarafın birbirlerine karşı görüşlerine yer veren çalışmalarda görüldüğü kadarıyla yerliler, temel olarak Suriyeli kadınların kendilerine bakmaktan başka işe yaramadığı gibi bir argümana sarılırken; Suriyeli kadınlar, yerli kadınların ev işleri dışında bir şey bilmedikleri, kendilerini çok ihmal ettikleri gibi bir argümana başvurmaktadırlar.⁷² Bunun gibi, kişinin kendi sermayesini överken karşı tarafını değersizleştirmeye çalışması cinsel rekabetin en önemli göstergelerinden birisidir. Dolayısıyla rekabete her iki tarafın da dahlinin olduğuna şüphe yoktur.

Elbette şunu eklemekte fayda var: Burada cinsel rekabet olarak ele alınan olgu herkesi eşit derecede etkileyen bir çatışma durumu değildir. Bu olgunun bir tarafı en çok evli yerli genç kadınlar, diğer tarafı bekâr, kimsesiz, eşini kaybetmiş Suriyeli kadınlardır. Bu durumdaki Suriyeli kadınların bu iş için can attıkları gibi bir şey söylemek de tam olarak doğru olmaz. Zira bazen kadının ailesi, bazen erkeğin kendisi, bazen de bu işi ranta çeviren kişilerin baskıları⁷³ da kadınları zoraki bir rekabetin içine sokmaktadır. Kimileri kurtuluşu için ya da sadece âşık oldukları için cinsel rekabete dahil olurken; kimisi de bunu kendisi için bir tehlike olarak gördüğü için erotik sermayesini gizlemeye çalışmaktadır.

“Sorunumuz 4 kız bir erkek olacak şekilde yaşamamız. Hem Kilis halkı tarafından, hem de zengin sözü geçen Suriyeliler tarafından dikkat çeken bir hal almıştı. Bunun üzerine ilk oturduğumuz mahalleden taşındık. Ablam ağabeyimin kıyafetlerini giyerek erkek gibi görünmeye başladım. Bizi ve kendimizi bu şekilde koruyacağımı düşünüyorum. Artık eskisi gibi davranmıyorum. Marketlerde günlük işlerde çalışıyorum ve kimseyle konuşmuyorum.”⁷⁴

Sonuç

Gündelik hayatın sıradan bir pratiği olmasına rağmen cinsel rekabet, doğa bilimlerinde önemli bir yer teşkil ederken toplumsal araştırmalarda büyük oranda göz ardı edilen bir konu olagelmıştır. Bunun nedenlerinin en başında kuşkusuz olgunun doğası gelmektedir. Birçok hayvan türünde kolayca gözlemlenebilen cinsel rekabet, daha çok erkeğin dişiyle çiftleşme amacıyla rakip diğer erkeklerle giriştiği ölüme kavgalar şeklinde doğrudan ya da dişiye cezbetmek için yapılan bir tür serenat ya da dans üzerinden kendini gösterir. Ve genelde dişi, rekabet eden değil, seçen konumundadır. İnsanlar arasında da benzer bir şekilde erkeğin rekabeti kolayca gözlemlenebilir. Örneğin, birçok masalda padişahın ya da kralın, kızına talip olan erkeklerin akıl ya da cesaret temelinde karşı karşıya gelmelerini talep etmesi, erkeğin cinsel mücadelesinin nasıl normalize edildiğini gösterir. Öbür yandan bu kurgularda hile, büyü gibi yöntemlere başvuran aktörlerin olması, insan topluluklarında cinsel rekabetin aslında ne kadar karmaşık olabileceğine dair de ipucu vermektedir. Gerçekten de cinsel rekabet düellolar, kavgalar, atışmalar ve yarışmalar şeklinde

⁷¹ Çelik & Vural 2018, 368.

⁷² Güneş 2019.

⁷³ Kaya 2017.

⁷⁴ Aktaş 2016, 56.

doğrudan gözlemlenebileceği gibi; kültür, sınıf, statü, prestij ile bireysel tercih, farklılıklar, meziyetler ve karizmanın oluşturduğu çeşitli kombinasyonlarda daha örtük ve dolaylı bir şekilde gerçekleşebilir. Hele ki söz konusu kadınlar arası rekabet olunca devreye ataerkil kalıplar giriyor ve bu örtü daha da belirginleşebiliyor.

Tarihsel süreçte ataerkil kültür, daha en başından itibaren iffetli kadını makbul saymakla kadının arzusunu pasifize etmeye çalışmış, hatta kimi durumda yok etmeye dönük sembolik şiddet, gerekirse de fiziki şiddet, tatbik edegelmiştir. Elbette bunun, kadının kendi arzularının peşinden gitmesini tam olarak engellediği söylenemez. Kadın, bazı durumlarda ataerkil normları doğrudan karşısına alırken, çoğunlukla da onlarla uzlaşma içinde bir mücadele veregelmiştir. Bu iki yol, kadının makbul ve makbul olmayan kategorilerini yeniden üretirken, genel anlamda kadının mücadelesini daha görünmez kılmaktadır. Bu görünmezlik salt kadının daha pasif yöntemlere başvurusuyla alakalı değildir. Aynı zamanda makbul kadının cinsel arzusunun yadsınmasına dönük zımni bir sessizlik mutabakatını da içerir. O yüzden “iffetsiz” olarak damgalanan kadının arzuları abartılarak dillendirilirken, “iffetli” kadının arzularının ifşaatı toplumsal insanın birçok yapı taşını yerinden oynatma tehlikesi taşıdığı için “iftira” gibi bir mekanizmayla daha zor hale getirilir. Dolayısıyla iftira mekanizması hem kadının ataerkil normlara uymasını temin etme, hem de iffetli kadının cinsel anlamda öznelliğinin görünmezliğini sağlama gibi bir işlev üstleniyor.

Kadınlar arası cinsel rekabete dönük sosyal bilimlerdeki sessizliğin, bilhassa makalenin başında ele alınan feminist tepkinin, sözü edilen sessizlik mutabakatıyla ilişkisi olduğu açık. Söz konusu, kadının cinsel öznelliği olunca, feminizm tarihinde dahi buna dönük bir bocalama gözden kaçmamaktadır. 1960'lara kadar süren *birinci dalga* feminizmin bütün çabası tarih boyunca sadece cinsel anlamda öznelliği değil, neredeyse hepten yok sayılan kadının birey olarak tanınmasına yöneliktir. 1960'larda cinsellik daha fazla gündeme gelse de konu daha ziyade temel haklar bağlamında görülmüş, cinsel anlamda kadının aktif olarak resmedilme fikri henüz sağlam bir zemin bulamamıştır. 1970'lerin sonundan itibaren kadının cinsel hazzının ifşasına dönük bir inisiyatif ortaya çıksa da feminist çevrelerde baş gösteren, *feminist seks savaşları* olarak adlandırılan fikir ayrılıklarını, pohpohlanan erkek cinselliği-bastırılmış kadın cinselliği karşıtlığında, muktedir erkek karşısında kadının içine girdiği açmazın bir yansıması olarak görmek gerek. Kadının cinsel bağlamdaki öznelliğini görünür kılmamanın mı yoksa onu bastırmanın mı kadın lehine olduğu sorusu bir çıkmaz sokağa işaret eder. Çünkü kadın, ataerkilliğin biçtiği gömleği giymekle; bu gömleği parçalayarak, dizginlenmemiş erkeklığe katkıda bulunmak gibi bir ikileme karşı karşıyadır. Bu durumda Feminizm genel itibarıyla karşı karşıya gelen kadını değil, omuz omuza veren kadını daha çok görünür kılmak istemiştir.⁷⁵ Bu bağlamda düşünüldüğünde kadınlar arası cinsel rekabete dönük bir hassasiyetin çok da eleştirilecek bir tarafı yok. Ancak konuyu görmezden gelmenin bu hassasiyeti aşan bir tarafının olabileceği de bir gerçek. Diğer bir ifadeyle, feminist refleksin kadınlar arası cinsel rekabeti görmezden gelmesinin bir hassasiyet meselesi mi, yoksa ataerkilliğin cinsel anlamda pasif kadını muteber sayan yaklaşımının içselleştirilmesinin mi bir tezahürü olduğu tartışmaya açıktır. “Rekabet... Sanki kadınlar erkekler için birbirleriyle çatışıyor gibi bir anlama gelmiyor mu?” gibi bir tepkinin tam da ataerkilliğin kadının cinsel öznelliğini olumsuzlayan söylemiyle paralellik teşkil etmesi bu anlamda bir tesadüf olmasa gerek.

Yerli ve Suriyeli kadın arasındaki gerilimler incelendiğinde, temelde ataerkil söylemin nasıl yeniden üretildiğini daha iyi görmekteyiz. Yerli kadınlar arasındaki cinsel rekabet konusu sessiz sedasız işlerken; söz konusu yabancı kadınlarla olan rekabet olunca konu birden görünür olmaya başlıyor. Yerli kadın “iffetli” ve “makbul” kategorisine denk gelirken, Suriyeli mülteci kadın “iffetsiz” ve “makbul olmayan” kadını tanımlamaktadır. O yüzden de konuşulan, hatta abartılan, Suriyeli kadının cinsel arzusu ve öznelliği (iffetsizliği)'dir. Bu, aslında tam da bu çalışmada kavramlaştırılmaya çalışılan cinsel rekabete tekabül eder. Bu rekabet, belli bir erkek üzerine aleni bir mücadeleyi kapsayabileceği gibi; daha ziyade, var olan cinsel yapıya dönük, belki de yersiz, bir tehdit algısına da karşılık gelebilir. Nitekim bu hissin kendisi, cinsel mücadelenin bir parçası olan, “karşı taraf hakkında olumsuz önyargılar geliştirme”, “onlar hakkında dedikodu yapma”, “onlara iftira etme”, “kendini överken karşıdakini aşağılama” gibi yöntemlerle beraber gelişir. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak da gündelik hayatta her an karşımıza çıkabilecek cinsel rekabet, tarafların “ev sahibi”

⁷⁵ Taylı, 2020.

ve “mülteci” konumunda olmasından kaynaklı olarak yabancıya karşı ötekileştirici ve zenofobik bir mahiyete bürünür. Bu bağlamda üretilen söylemler, zaten hassas konumda olan mülteci kadını daha da kırılgan hale getirirken; her ne kadar yerli kadının savunusu gibi görünse de onun bundan kazançlı çıkmadığı da aşikâr. Bunun karşısında feminist duyarlılık konuya dönük mümkün merteye hassas olmayı salık veriyor. Etik açıdan bu gayet anlaşılır bir tavidir. Ancak genel olarak konuyu görmezden gelmek şeklinde zuhur eden bu hassasiyetin, bir çözüm mü ürettiği yoksa var olan ataerkil kalıpları yeniden mi ürettiğinin üzerinde düşünülmesi gerekir.

Kaynakça

- Açıkgöz, Ü. (2020). *Gaziantep'te öğretmenlerin gözünden yerli ve Suriyeli ilişkilerinde önyargular ve toplumsal mesafe*. (Tez No. 630088) [Yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Aktaş, A. (2016). *Türkiye'de yaşayan Suriyeli kadın mülteciler: Kilis örneği*. (Tez No. 431479) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Allyn, D. (2016). *Make love, not war: The sexual revolution, an unfettered history*. Routledge.
- Andersson, M. (1994). *Sexual selection*. Princeton University Press.
- Anonim. (2000). *The epic of Gilgamesh* (A. George, Trans.). Penguin Books.
- Anonim. (2002). *Vatsyayana kamasutra*. (W. Doniger & S. Kakar Eds.). Oxford University Press.
- Appignanesi, L., & Forrester, J. (1992). *Freud's women*. Basic Books.
- Arat, N. (1993). *Kadın ve cinsellik*. Say Yayınları.
- Arnqvist, G., & Rowe, L. (2005). *Sexual conflict*. Princeton University Press.
- Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M., & Sommers, S. R. (2016). *Social psychology* (9th ed.). Pearson.
- Berktaş, F. (2012). *Tek tanrılı dinler karşısında kadın: Hıristiyanlıkta ve İslamiyette kadının statüsü üzerine karşılaştırmalı bir yaklaşım*. Metis.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood.
- Bourdieu, P. (2015). *Eril Tahakküm*. Bağlam Yayınları.
- Brown, S. (2004). "Ways of seeing" women in antiquity: An introduction to feminism in classical archaeology and ancient art history. In A. O. Koloski-Ostrow & C. L. Lyons (Eds.), *Naked truths* (pp. 12-42). Routledge.
- Campbell, A. (2004). Female competition: Causes, constraints, content, and contexts. *The Journal of Sex Research*, 41(1), 16-26. <https://doi.org/10.1080/00224490409552210>
- Campbell, A. (2013). The evolutionary psychology of women's aggression. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 368(1631). <https://doi.org/10.1098/rstb.2013.0078>
- Çelik, İ. A., & Vural, F. (2018). Suriyeli mülteci kadınların kuma dramı: Kilis ili örneği. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 341-382. <https://doi.org/10.26466/opus.406308>
- Darwin, C. (with Bonner, J. T. & May, R. M.). (1981). *The descent of man, and selection in relation to sex* (J. T. Bonner & R. M. May Eds. Vol. 1-2). Princeton University Press. (Original work published 1871)
- Doğan, S. (2021). *Suriyeli kadınların habitusları üzerinden sosyal etkileşim ve uyum: Gaziantep örneği üzerinden*. (Tez No. 662600) [Yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Erdoğan, M. (2020). *Suriyeliler barometresi-2019: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. Orion.
- Finley, M. I. (2002). The silent women of Rome. In L. K. McClure (Ed.), *Sexuality and gender in the classical world: Readings and sources* (pp. 147-160). Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470756188.ch5>
- Fisher, M., & Cox, A. (2010). Four strategies used during intrasexual competition for mates. *Personal relationships*, 18(1), 20-38. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2010.01307.x>
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality* (Vol. 1). Pantheon Books.

- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. The Anchor Books.
- Gültekin, M. N., Yücebaş, M., Soyudoğan, M., Topçuoğlu, R. A., Doğanoglu, M., Kuzu, Ş. L., Gülhan, S.T., Aslan, A., İncetahtacı, N., Utanır, A., Aslan, Ç., Karayakupoglu, H.C., Kaya, M., Açıkgöz, Ü. & Özhazar, İ. (2021). *Gaziantep monitörü: Uyum*. SABEV.
- Güneş, M. (2019). *Suruçlu ve Kobanili kadınların göç bağlamındaki dayanışma ve çatışma deneyimleri*. (Tez No. 575698) [Yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Hakim, C. (2010). Erotic capital. *European Sociological Review*, 26(5), 499-518. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq014>
- Hakim, C. (2011). *Erotic capital: The power of attraction in the boardroom and the bedroom*. Basic Books.
- Heritier, F., Perrot, M., Agacinski, S., & Bacharan, N. (2014). *Kadınların en güzel tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender and Society*, 2(3), 274-290. <https://doi.org/10.1177/089124388002003004>
- Kaya, M. (2017). *Türkiye'deki Suriyeliler: İç içe geçişler ve karşılaşmalar*. Hiperayın.
- Keskin-Köşkeroglu, İ. R. (2018). *Ötekilik bağlamında suriyeli kadınlar: Yerel ve ulusal basında Suriyeli kadın temsillerinin incelenmesi*. (Tez No. 505783) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., & Martin, C. E. (1948). *Sexual behavior in the human male*. W.B. Saunders Company.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., & Martin, C. E. (1953). *Sexual behavior in the human female*. W.B. Saunders Company.
- Kishlansky, M., Geary, P., & O'Brien, P. (2008). *Civilization in the west* (7 ed.). Pearson Longman.
- Kottak, C. P. (2017). *Cultural anthropology: Appreciating cultural diversity* (17th ed.). McGraw-Hill Education.
- Koyuncu, A. (2014). *Kentin yeni misafirleri: Suriyeler*. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Lyons, A. P., & Lyons, H. D. (2004). *Irregular connections: A history of anthropology and sexuality*. University of Nebraska Press.
- Millett, K. (1987). *Cinsel Politika*. (Çev. Seçkin Selvi). Payel Yayınları.
- Myrne, P. (2020). *Female sexuality in the early medieval Islamic world: Gender and sex in Arabic literature*. I.B. Tauris.
- Ness, C. D. (2004). Why girls fight: Female youth violence in the inner city. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 595(1), 32-48. <https://doi.org/10.1177/0002716204267176>
- Pantel, P. S. (Ed.) (2005). *Kadınların tarihi: Antik tanrıçalardan Hıristiyan azizelere* (1. cilt). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Richters, J. (2001). *The social construction of sexual practice: Setting, sexual culture and the body in casual sex between men*. (Doctoral dissertation, University of Sydney). <https://ses.library.usyd.edu.au/handle/2123/352>
- Schlupp, I. (2021). *Male choice, female competition, and female ornaments in sexual selection*. Oxford University Press.
- Schmidt, A. J. (1989). *Veiled and silenced: How culture shaped sexist theology*. Mercer University Press.

- Scott, J. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.
- Shah, S. (2009). *Love, eroticism and female sexuality in classical Sanskrit literature: Seventh–thirteenth centuries*. Manohar.
- Stockley, P., & Campbell, A. (2013). Female competition and aggression: interdisciplinary perspectives. *Philosophical Transition of Royal Society*, 368(1631), 1-11. <https://doi.org/10.1098/rstb.2013.0073>
- Taylı, Ü. (2020). Kızkardeşliğin feminist dalgalarda çalkantılı yolculuğu. F. Saygılıgil & N. Berber (Eds.), *Feminizm* (ss. 512-519). İletişim Yayınları.
- Thucydides. (2009). *The Peloponnesian war* (M. Hammond, Trans.). Oxford University Press.
- TÜİK. (2015-2021). *Evllenme ve boşanma istatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/>
- Ünal, S., & Doğan, F. (2020). Yerli halkın bakışından Suriyeli kadın sığınmacılar: Mardin’de yabancıların ötekileştirilmesi ve ahlaki dışlama. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(25), 3284-3327. <https://doi.org/10.26466/opus.619452>
- Wiesner-Hanks, M. E. (2011). *Gender in history*. Wiley-Blackwell.
- Yeni Akit* (05.09.2016). İşte domuz etinin yenmesini haram kılan nedenler. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iste-domuz-etinin-yenmesini-haram-kilan-nedenler-209229.html> (erişim: 25.10.2022).
- Yeniantep Gazetesi* (01.06.2017). Gaziantep’te imam eşinin arkadaşıyla kaçtı. <https://www.yeniantep.com/haber/1144/gaziantep-te-imam-esinin-arkadasiyla-kacti.html> (erişim: 09.05.2022).

Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi (Bodrum Kalesi)'ndeki Mezar Taşları*Tombstones in Bodrum Museum of Underwater Archaeology (Bodrum Castle)**Araştırma Makalesi – Research Article***Ayşe AYDIN**

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

ayseydin70@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-5944-6347**Öz**

Başkent İstanbul'da geliştirilen Batılılaşma dönemi sanatının üslup özellikleri 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Anadolu Bölgesi'nde yapılan mezar taşlarının form ve süsleme programlarında da görülür.

Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ndeki 19. yüzyıl ilk yarısına tarihli mermerden on bir adet mezar taşı da yapıldıkları dönemin sanat zevkini yansıtmaktadır.

1-8 numaralı mezar taşı üçgen formu tepelikli, 9-11 numaralı mezar taşı ise bitkisel tepeliklidir. Mezar taşları süsleme programın

daki konularına göre mimari tasvirli (1-4), cami ve vazo/kâsede çiçek tasvirli (5-7), cami ve akantus tasvirli (8), çiçek tasvirli (9-10) ve vazoda üsluplaştırılmış Hayat Ağacı tasvirli (11) şeklinde gruplandırılırlar.

Hepsi kadınlara ait mezar taşlarında süslemeler tepelik bölümünde, tepelik ve kitabeyi ayıran kemerin oluşumunda ve kemerin köşelerinde yer almıştır. Bitkisel süsleme programındaki motiflerin sembolik anlamları vardır.

Üsluplaştırılmış akantus, gül-goncagül, lale-dağ lalesi ve selvi cennet bahçesinin simgeleridir. Cami tasviri mezar sahibinin Müslüman oluşuna vurgudur. Cami ve diğer mimari yapılar mezar sahibinin yaşadığı, gördüğü ya da görmeyi çok istediği bir yeri ifade etmektedir.

Müzedeki mezar taşlarının süsleme programının yerleştirilme düzeni, kaynağını İstanbul'dan alan ve Batı Anadolu'da geliştirilen, adeta standartlaşan bir düzenlemeye sahiptir. Baş taşlarının kaliteli, özenli işçiliğe sahip oluşları maddi imkanları iyi olan kişilerce yaptırıldıklarına işaret etmektedir.

Mezar taşlarının İzmir atölyelerinde sipariş yoluyla yapılmalarının yanı sıra olasılıklardan biri de söz konusu atölyelerde çalışan gezgin ustalar ya da İzmirli ustaların yetiştirdiği yerel ustalar tarafından yapılmış olabileceklidir.

Anahtar Kelimeler: Mezar taşı, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Batılılaşma, Batı Anadolu, 19. yüzyıl**Abstract**

The stylistic features of the Westernization period art which is developed in the capital city of Istanbul are also seen in the form and decoration programs of the tombstones made in the Western Asia Minor Region in the 18th and 19th centuries.

Eleven marble tombstones dated to the first half of the 19th century in Bodrum Museum of Underwater Archaeology also reflect the artistic taste of the period in which they are made.

Tombstones 1-8 have capstones in triangular form and tombstone number 9-11 has a floral cap. The tombstones are classified according to the subject of their decoration program as architectural depictions (1-4), mosques and vases-bowls with floral depictions (5-7), mosques and acanthus depictions (8), floral depictions (9-10), and depictions of stylized tree of life in a vase (11).

The decorations on the tombstones, all of which belong to women, appear in the capstones, in the composition of the arches that separates the capstones and inscriptions, and in the corners of the arches. The motifs in the floral decoration program have symbolic meanings. Stylized acanthus, rose-rosebud, tulip-windflower, cypress are symbols of the Garden of Eden. The mosque depiction is an emphasis that the deceased person in the tomb is Muslim. Mosques and other architectural structures represent a place where the deceased person in that tomb used to live, see or wanted to see.

The collocation of the decoration program of the tombstones in the museum has an almost standardized plan that is generated from Istanbul and was developed in Western Asia Minor. The high quality and elaborate craftsmanship of the capstones indicate that they were ordered by people with good financial status.

In addition to the idea that the tombstones are manufactured by order in Izmir workshops, it is also possible that they could be made by nomad craftsmen who were working in these workshops or by local craftsmen who were trained by the craftsmen of Izmir.

Keywords: Tombstone, Bodrum Museum of Underwater Archaeology, Westernization, Western Asia Minor, 19th century

Giriş

18. yüzyılda Osmanlı Devleti batılı ülkelerle güçlü bir siyasal ve ekonomik ilişki kurmayı istemiş, bu amaçla Batı'ya elçiler de gönderilmiştir. Bu elçilerin Avrupa'dan beraberlerinde getirdikleri tanıtıcı dokümanlar aracılığıyla Batılı motifler, Osmanlı motif repertuarına girmiştir. Böylece Türk Sanatı'nda Avrupa'dan gelen Batı Sanatı etkileri 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar devam eden "Batılılaşma" olarak adlandırılan dönemde kendini göstermiştir. Batılılaşma Dönemi'nde özellikle Türk Sanatı'nda kullanılan mevcut motiflerle Batılı motifler bir araya getirilerek yeni ve kendine has özellikler gösteren bir süsleme programı elde edilmiştir.

1718-1730 yılları arasında yaşanan Lale Devri'ni de kapsayan 1703-1740 yılları arasındaki Geçiş Dönemi'nden sonra, 1740-1820 yılları arası Avrupa'daki Barok üslûbun Türk geleneği içindeki yorumu Türk Baroğu-Osmanlı Barok Üslûbu olarak adlandırılır. Barok üslûbu, Osmanlı mimarlarının yaratıcı gücüyle yeni bir yorum ve yerli bir kimliğe bürünmüş, farklı yapı türlerinde kendine has üsluba sahip olmuştur. Türk Sanatı'na gecikmeli giren Rokoko üslûbu ise iç süslemede, küçük sanatlarda benimsenmiştir. Türk Baroku'nu tanımlayan bazı çalışmalarda tanıma Rokoko kavramı da eklenerek; geleneksel yapı uygulamaları içerisinde eritilen Barok ve Rokoko elemanlarının belli oranlarda kullanımı sonucunda ortaya çıkan akım şeklinde tanımlanmıştır. III. Selim (1789-1807) Dönemi'nde başlayan ve II. Mahmud (1808-1839) Dönemi'nde yaygınlaşan Yeni Klasik, Osmanlı Devleti içinde 19.yüzyıl boyunca yaygın bir üslûp olarak resmi devlet yapılarında kendini göstermiştir. Antik Yunan-Roma, Rönesans ve Fransız Ampir üslubunun değişik dönemlerinden derlemeler yapan bu üslûp, 19.yüzyıl Osmanlı sanat ortamında oldukça geniş çaplı kullanım alanı bulmuştur.

Bu bağlamda 18.-19. yüzyıllarda mimaride özellikle cephelerde ve süslemede Antik Dönem bezeme programında yer alan korint veya Ion başlıklı sütunlar, istiridye, asimetrik kartuşlar, girland, C ve S kıvrımları, akantus ve kenger yaprakları, buketli vazolar veya meyveli kâse motifleri, defne yaprağı, çiçekli bereket boynuzları, çiçek demetleri, püsküllü perde motifi, taş işçiliği taklidi boya ile yapılan bezemeler tekrar kullanılmıştır¹.

Başkent İstanbul'da geliştirilen yeni sanat anlayışı kısa sürede Anadolu'da da hem mimaride ve mimariye bağlı süsleme programında hem de çeşme, mezar taşı gibi sanat eserlerinde uygulama alanı bulmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Anadolu Bölgesi'nde yapılan mezar taşları form ve süsleme programlarıyla başkent modasını yansıtırken kendine has özellikler de oluşturmuştur.

Bölgedeki önemli merkezlerden Bodrum'da mezarlıklar içindeki tarihi mezar taşlarının yanı sıra Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi (Bodrum Kalesi)'nde de form ve süsleme programlarıyla 19. yüzyıl Batı Anadolu Bölgesi'nde yapılan mezar taşlarının devamı niteliğinde on bir adet mezar taşı bulunmaktadır². Bunlardan sekizi (1-8 numaralı mezar taşları) aşağıdan yukarıya doğru genişleyen üçgen formlu tepelikle sonuçlanır, üç mezar taşı ise (9-11 numaralı mezar taşı) bitkisel tepeliklidir. Mermerden mezar taşlarının hepsi kadınlara ait olup 10 numaralı mezar taşı ayakucu taşı, diğerleri baş taşıdır. 1 ve 8 numaralı mezar taşı tüme yakın, 9-10 numaralı mezar taşı tamdır. 2.3 ve 7 numaralı mezar taşının gövdeleri yarıya kadar kırık, 4.5.6 ve 11 numaralı mezar taşının ise sadece tepelikleri günümüze ulaşmıştır. Kitabe ve alınlık süslemeleri oyma, kabartma ve kazıma tekniğiyle yapılmıştır. 1-4 numaralı mezar taşları mimari tasvirli, 5-7 numaralı mezar taşları cami ve vazolar/kâsede çiçek tasvirli, 8 numaralı mezar taşı cami ve akantus tasvirli, 9-10 numaralı mezar taşları çiçek tasvirli, 11 numaralı mezar taşı ise vazoda üsluplaştırılmış Hayat Ağacı tasvirlidir.

1 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Hüve'l-bâki sene 1249

2) İlahi, ravza-i cinan eyle makam(im)

3) Emin İzmirli Ayşe

* Mezar taşlarını çalışmam için gerekli izni veren Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne, müze uzmanları Banu Mete Özler ve Güner Özler'e, Seda Eryılmaz'a (MA, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Arkeoloji Bölümü), kitabeleri çeviren Araş. Gör. Dr. Ender Özbay'a (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü) çok teşekkür ederim.

¹ Arık 1988, 135-139; Renda 1977, 5-7; Kuban 1954, 105 vd.

² Mezarlıklardaki mezar taşları için bkz. Biçici 2008b, 445-461; Biçici 2013, 1373-1436; Biçici 2015, 496-543; Biçici 2018, 40-49. Müzedeki çoğu tepeliksiz, kırık mezar taşlarının kitabeleri için bkz. Erdoğan 2007b, 217-238

4) Havace Kadın ruhuna

5) fatiha

Tarihi: 1833/34 M.

Ölçüleri: Boy: 90 cm. En: 32.5 cm. (Üst) 20.5 cm. (Alt) Kalınlık: 5 cm.

Tepeğinde ve kenarlarında kırıkları olan baş taşının gövdesinde oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış beş satır kitabe yer alır (Resim 1). Sağdan sola doğru diyagonal yerleştirilen kitabenin üst bölümü yuvarlak kemerle taçlandırılmıştır. Kemerin köşelerinde kabartma tekniğinde yapılmış üç dilimli bitkisel motif yer alır. Kalın bir silme ile kemerden ayrılan alınlıkta sol ve sağda dilimli kubbeli ve alemli birer yapı, ikisinin arasında ise eğimli çatısı üzerinde sivri külahlı bir başka yapı vardır. Yapılardan sağdaki öne, diğerleri onun arkasına yerleştirilerek perspektif elde edilmeye çalışılmıştır. Kazıma tekniğiyle duvarların düzgün kesme taştan inşa edildiği vurgulanmıştır. Üç yapının da basık kemerli kaval silmeli birer kapı açıklıkları, ortadaki sivri külahlı yapının ayrıca duvarında yine basık kemerli bir pencere açıklığı vardır. Yapılar türbe, ev ve minaresiz cami ya da türbe olarak tanımlanabilmektedir.

2 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Hûve'l-Hallâk'ül-bâki

2) Okuya bir fatiha ruhuma li'l-alemîn

3) ...ğî cennet ola fi makam-ı emin

4) ???

5) ???

Tarihi: -

Ölçüleri: Boy: 67.5 cm. En: 40 cm. (Üst) 34.7 cm. (Alt) Kalınlık: 6 cm.

Tepeğinde ve kenarlarında kırıkları olan baş taşının gövdesi yarıya kadar günümüze ulaşmıştır (Resim 2). Oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış kitabenin üç satırı günümüze ulaşmıştır. Sağdan sola doğru diyagonal yerleştirilen kitabenin satırları kalın silmelerle çerçeve içine alınmıştır. 1 numaralı baş taşındakine benzer şekilde gövdenin üst bölümü yuvarlak kemerle taçlandırılmış, kemerin köşelerine kabartma tekniğinde üç dilimli bitkisel motif yerleştirilmiştir. Kalın bir silme ile kemerden ayrılan alınlıkta iki yapı yer alır. Bunlardan minaresiz cami olarak tanımlanabilecek sağdaki yapı iki katlıdır, kapı açıklığı ve pencereleri basık kemerli olup, kapı ve pencere kanatlarının çift kanatlı oluşu ortadaki çizgiyle belirtilmiştir. Dilimli ve alemli kubbelerinden soldaki oldukça büyük, arkadaki ise perspektif anlayışta daha küçük ve kısmen verilmiştir. Kazıma tekniğiyle duvarların düzgün kesme taştan inşa edildiği vurgulanan iki yapıdan türbe olabilecek soldaki dilimli ve alemli kubbelidir, pencere ya da kapı açıklığı yoktur. İki yapının arasında arka arkaya yerleştirilmiş üç selvi bulunmaktadır.

3 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Âh min'el-mevt sene 1252

2) tazeliğime(?) doymadım firkata

3) ???

4) ???

Tarihi: 1836/37 M.

Ölçüleri: Boy: 51 cm. En: 31.5 cm. (Üst) 28 cm. (Alt) Kalınlık: 7.5 cm.

Tepeğinde ve kenarlarında kırıkları olan baş taşının gövdesi yarıya kadar günümüze ulaşmıştır (Resim 3). Oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış kitabenin ise iki satırı mevcuttur. Sağdan sola doğru diyagonal yerleştirilen kitabenin satırları kalın silmelerle çerçeve içine alınmıştır. 1 ve 2 numaralı baş taşındakine benzer şekilde gövdenin üst bölümü yuvarlak kemerle taçlandırılmış, kemerin köşelerine diğer iki baş taşından farklı olarak kazıma tekniğinde üç dilimli bitkisel motif yerleştirilmiştir. Kalın bir silme ile kemerden ayrılan alınlıkta dört yapı yer almaktadır. Ön tarafa soldaki cami yerleştirilmiştir. Caminin dilimli ve alemli iki kubbesinden sağdaki büyük, soldaki ise küçük verilmiştir. Kubbelelerin arasında ve minare ile büyük kubbenin arasında birer selvi yer alır. Minare alınlığının ortasındaki konumuyla sahneyi iki bölüme ayırmıştır. Minarenin sağında arka arkaya aynı boyut ve özellikte dilimli kubbeli ve alemli iki küçük yapı, bunların da arkasında büyük iki katlı bir yapının bir bölümü yer almıştır. Aynı özellikteki

iki yapının arasında da bir selvi bulunmaktadır. Kazıma tekniğiyle duvarların düzgün kesme taştan inşa edildiği vurgulanmış, hepsi basık kemerli kaval silmeli birer kapı açıklığıyla yapılmıştır. Sahnede cami açıkça belirlenirken diğerleri medrese hücreleri ya da türbeler ve medresenin ana dersane bölümü ya da türbe olarak tanımlanabilmektedir.

4 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Hûve'l-Hallâk'ül-bâki

Tarihi: -

Ölçüleri: Boy: 57 cm. En: 48.5 cm. (Üst) 46.1 cm. (Alt) Kalınlık: 6 cm.

Baş taşının günümüze ulaşan bölümü, kenarlarında kırıkları olan tepeliğidir (Resim 4). Oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış kitabenin tek satırı günümüze ulaşmıştır. Sağdan sola doğru diyagonal yerleştirilen kitabenin satırı kalın silme ile çerçeve içine alınmıştır. Kitabe ve gövdenin üst bölümü akantus yapraklarından oluşan yuvarlak kemerle taçlandırılmış, kemerin köşelerine de akantuslar yerleştirilmiştir. Çift silme ile kemerden ayrılan C ve S formu akantuslarla çerçevelenmiş alınlık yüzeyinde solda üç katlı dilimli ve alemli kubbesiyle cami bulunmaktadır. Caminin alt kattaki kapı kanadının biri açık olan giriş açıklığının iki yanındaki kare formu pencereler ve üst katlardaki yuvarlak kemerli pencerelerin içi baklava dilimli şebekelidir. Alınlığın eksenindeki minarenin kaidesinde yuvarlak kemerli kapı açıklığı, düzgün kesme taştan pabuç bölümü ve tek şerefesi vardır. Şerefenin sağında hilal, solunda ise beş sivri yapraklı bir çiçek motifi yer alır. Cami kubbesinin arkasına farklı boyutlarda iki selvi yerleştirilmiştir. Alınlığın sağ bölümünde perspektife dikkat edilerek dört yapı konumlandırılmıştır. Ev olarak tanımlanabilecek sivri külahlı yapıların duvar örgüsü baklava dilimlidir. Birinin alt katında yuvarlak kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. En arkadaki iki evin arasında yapraklarıyla enginar motifine yer verilmiştir. Evlerin çatıları arkasında ise birer selvi vardır.

5 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: -

Tarihi: -

Ölçüleri: Boy: 55 cm. En: 58 cm. (Üst) Kalınlık: 7 cm.

Baş taşının gövdesi tamama yakın kırıktır. Tepeliğinde ve kenarlarında kırıkları vardır (Resim 5). Gövde üst bölümündeki kemerin küçük bir bölümü ve köşe görülebilmektedir. Kemer köşesinde yanlarda güller ve üstte üsluplaştırılmış lale yer almaktadır. Kalın silme ile gövdeden ayrılan alınlık C ve S formu akantuslarla çerçevelenmiş, üst bölümde kemer oluşturulmuştur. Alınlık yüzeyinde ise solda iki katlı dilimli ve alemli kubbesiyle cami bulunmaktadır. Caminin alt kattaki kapı açıklığının iki yanındaki kare formu pencereler ve üst katındaki yuvarlak kemerli pencerelerin içi baklava dilimli şebekelidir. Caminin kapı kanatları ortadaki çizgiyle vurgulanmıştır. Alınlığın eksenindeki minarenin yuvarlak kemerli kapı açıklığına sahip kazıma tekniğiyle belirtilmiş düzgün kesme taştan kaidesi ve pabuç kısmı birlikte verilmiştir, tek şerefesinde bayrak, sağında hilal solunda ise altı sivri yapraklı çiçek motifi yer almıştır. Minarenin sağındaki kaideli ve kulplu vazo içinde dalları ve yapraklarıyla üsluplaştırılmış güller bulunmaktadır.

6 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: -

Tarihi: -

Ölçüleri: Boy: 51 cm. En: 41.5 cm. (Üst) 39.2 cm. (Alt) Kalınlık: 6 cm.

Baş taşının günümüze ulaşan bölümü, kenarlarında kırıkları olan tepeliğidir (Resim 6). Gövde üst bölümündeki kemerin küçük bir bölümü ve köşeleri görülebilmektedir. Kemer köşelerinde bazı dilimleri üç yapraklı formda çiçek motifi yer alır. İki silme arasında üsluplaştırılmış akantus dizisinden oluşan bir bordürle gövdeden ayrılan alınlık C ve S formu akantuslarla çerçevelenmiştir. Alınlık yüzeyinde ise solda üç katlı dilimli ve alemli kubbesiyle cami bulunmaktadır. Alt katın ortasında ikinci kata çıkan bir merdiven vardır. Merdivenin iki yanındaki yuvarlak kemerli kapıların kanatlarından biri açıktır. Alt kattaki merdiven ikinci katta yuvarlak kemerli, bir kanadı açık kapı ile son bulur. Kapının iki yanındaki kare formu pencerelerin ve üst kattaki yuvarlak kemerli üç pencerenin içi baklava dilimli şebekelidir.

Kubbenin arkasında farklı boyutlarda iki selvi vardır. Alınlığın eksenindeki minarenin kaidesinde yuvarlak kemerli kapı açıklığı, düzgün kesme taştan pabuç bölümü ve tek şerefesi bulunmaktadır. Şerefenin sağında hilal formu verilmiş bir yaprak, solunda ise beş sivri yapraklı bir çiçek motifi yer alır. Minarenin sağında kaideli kâse içinde iki incir ve iri yapraklarıyla üsluplaştırılmış güller bulunmaktadır.

7 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Hûve'l-Hayy'ül-bâki sene 1235

2) İlahi ey kerem kâni ki bahş et nur-u imanı

3) Girüb cennet sarayına yoldaş et hur-u ğulamını

4) bu dünya kimseye kalmaz garip ... sakın yanıma

5) ... cenne hüküm eden kanî³ Sultan Süleyman'ı

6) ???

7) ???

Tarihi: 1819/20 M.

Ölçüleri: Boy: 77 cm. En: 41.5 cm. (Üst) 36 cm. (Alt) Kalınlık: 5 cm.

Baş taşının gövdesi tamamen yakın kırıktır. Tepeliğinde ve kenarlarında kırıkları vardır (Resim 7). Oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış kitabenin beş satırı günümüze ulaşmıştır. Sağdan sola doğru diyagonal yerleştirilen kitabenin satırları kalın silmelerle çerçeve içine alınmıştır. Gövdenin üst bölümü yuvarlak kemerle taçlandırılmış, kemerin köşelerinde kabartma tekniğinde akantuslar yer almıştır. Akantuslarla çerçevelenmiş alınlığın solunda iki katlı dilimli kubbeli ve alemli cami yer alır. Alt kattaki yuvarlak kemerli, bir kanadı açık olan kapının iki yanında yer alan yuvarlak kemerli pencerelerin ve üst kattaki yuvarlak kemerli üç pencerenin içi baklava dilimli şebekelidir. Alınlığın eksenindeki minarenin kaidesinde yuvarlak kemerli ve bir kanadı açık olan kapı açıklığı, pabuç bölümü ve tek şerefesi vardır. Şerife ile cami kubbesi arasında bir selvi yer alır. Alınlığın sağında gövdesi yivli ve kare kesitli Ion başlıklı forma sahip volütlü vazodan çıkan üsluplaştırılmış yapraklarıyla dağ laleleri ve ters laleler vardır. Vazonun sağ volütü iri bir akantusla nihayetlenmektedir.

8 Numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Ah min'el-mevt 7 Cemaziyelahir sene 260⁴

2) Görmedim zevk-i cihanı gençliğimde gittim ah?

3) Vâlidim şeb-a-rûz itse sezâdır ah vah

4) Çünkü ecelden gidüb buldum şehide rütbesiz [ya da] rütbe-i şehidesiz

5) merci'im olmağa hakdır dergâh-ı gufrân-penâh

6) Alaiyyeli el-hac Osman Efendi

7) Kerimesi merhume ve mağfure Hanife

8) Monla ruhuna Fatıha

Tarihi: 1844 M.

Ölçüleri: Boy: 1.22 cm. En: 34.5 cm. (Üst) 40 cm. (Alt) Kalınlık: 6 cm.

Tepeliğinde ve kenarlarında kırıkları olan baş taşının gövdesinde oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış sekiz satırlı kitabe yer alır (Resim 8). Silmelerle çerçeveye alınan kitabenin üst bölümü yuvarlak kemerle taçlandırılmıştır. Kemerin köşelerinde kabartma tekniğinde yapılmış dilimli bitkisel motif yer alır. Kalın bir silme ile kemerden ayrılan alınlıkta solda tek katlı dilimli ve alemli kubbeye sahip cami yer alır. Caminin kapı açıklığında kapı kanadının biri açılmış görünmektedir. Kapının yanındaki onunla aynı boyut ve forma sahip içi baklava dilimli şebekeye sahip unsur, pencere olmalıdır. Minare gövdesi cami duvarından yükselir. Minare ile kubbe arasında farklı boyutlarda iki selvi, caminin solunda ise tek selvi vardır. Minarenin sağında oldukça iri ve üsluplaştırılmış akantus yer alır.

³ *Kani* yazılmış ancak görüntüye göre *Kanuni* demek istemiş olabilir.

⁴ 1260

9 numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: 1) Ah mine'l-mevt
 2) dohter-i Derviş Efendi vekil-i ağazade ah
 3) zevce-i Timur Zihni eyledi Adn 'e hıram
 4) nagehan terk-i libas-ı ariyyet etdi veli
 5) fırkat-ı can ü dil hişanımı yakdı tamam
 6) on yedi yaşında nev-reste-i gül-ziba iken
 7) oldu ziba-yı yeşfza-yı gülşen-i darü 's-selam
 8) gül gibi açıldı soldu gülmeden ol verd-i naz
 9) gonca-veş baş üzre aldı cev-r-bal-ı ecram
 10) naz-perverde-i afife-i sadr-piray-ı vekar
 11) ijfet ü ismetde yekta-yı havatin-i kiram
 12) rabt-ı kalb etmeye sakın bir harc-ı diniye-i ziyar kim
 13) olmadı mı olmaz kirnesneye bu fanide be-kam
 14) çar-yar oldu kim zir-sena Nazmi deyüb
 15) Cenneti versin Huda yarın Halime'ye makam
 16) ruhuna Fatiha fi 12 Rebiülevvel sene 1309⁵
 Tarihi: 16 Ekim 1891

Ölçüleri: Boy: 1.98 cm. En: 37.5 cm. (Üst) 35 cm. (Alt) Kalınlık: 11 cm.

Sağlam mezar taşının alt bölümünde kaidesi vardır (Resim 9). Kitabe sağ, sol ve altta U formu oluşturacak şekilde S şeklinde kıvrım dallardan oluşan bordürle çerçevelenmiştir. Oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış tamamı günümüze ulaşan kitabenin satırları kalın silmelerle çerçeve içine alınmıştır. Tepelik ve kitabe arasında merkezde akantus ve iki yanında S formulu küçük akantuslar yer alır. Merkezdeki akantusun altında damla formulu bir yaprak vardır. Tepelikte trapez formulu bir kaide üzerinde iri bir akantus ve iki yanında gövdeye doğru sarkan iki adet yaprak yer alır. İri akantusun hemen altında küçük yapraklardan bir dizi oluşturulmuştur. Üçgen formulu tepeliğin bu formuna uygun olarak ortaya üç büyük gül ve dış çerçeveye ise her biri yaprak üzerine yerleştirilmiş beş küçük gül yerleştirilmiştir.

10 numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: -
 Tarihi: -
 Ölçüleri: Boy: 1.81 cm. En: 30.4 cm. (Üst) 28.5 cm. (Alt) Kalınlık: 8 cm.

Sağlam mezar taşının alt bölümünde kaidesi vardır (Resim 10). Gövdede oyma-kabartma tekniğiyle yapılmış yüksek kaideli iki kulplu bir vazodan çıkan dallar, dallar üzerinde yapraklara ve güllere yer verilmiştir.

Tepelik ve gövde üst bölümü arasında merkezde akantus ve iki yanında S formulu küçük akantuslar yer alır. Merkezdeki akantusun altında damla formulu bir yaprak vardır. Tepelikte trapez formulu bir kaide üzerinde iri bir akantus ve iki yanında gövdeye sarkan birer adet yaprak yer alır. İri akantusun hemen altında küçük yapraklardan bir dizi oluşturulmuştur. 9 numaralı mezar taşı ile tepelik bölümü aynı biçim özelliklere sahiptir.

11 numaralı Mezar Taşı

Kitabesi: -
 Tarihi: -
 Ölçüleri: Boy: 36.5 cm. En: 47.5 cm. (Üst) Kalınlık: 5 cm.

⁵ Erdoğru 2007b, 222

Sadece tepeliği günümüze ulaşmıştır, ortadaki yaprak desenli vazonun içinden çıkan üsluplaştırılmış Hayat Ağacı'nın yaprak ve dallarıdır (Resim 11). Vazonun iki yanında yine ondan çıkan ve aşağı sarkan yapraklı dallarda ise birer goncagül vardır. Tepelik iki yanda akantuslarla sınırlandırılmıştır. Bunlar günümüzde kırıktır.

Değerlendirme ve Sonuç

Mermerden 10 numaralı mezar taşı hariç diğerleri baş taşı olan eserlerden 1 ve 8 numaralı mezar taşı tepelik ve alt bölümlerinde kırıkları olmasına rağmen tüme yakındır. 9 ve 10 numaralı mezar taşı tamdır. 2.3 ve 7 numaralı mezar taşının gövdeleri yarıya kadar kırıktır. 4.5.6 ve 11 numaralı mezar taşının ise sadece tepelik bölümü korunabilmiştir.

1-8 numaralı mezar taşı aşağıdan yukarıya doğru genişleyen üçgen formlu tepeliğe sahiptir, 9-11 numaralı mezar taşı ise aşağıdan yukarıya doğru genişleyen bitkisel tepeliklidir⁶.

Alınlık süslemeleri ve kitabeler oyma, kabartma ve kazıma tekniğiyle yapılmıştır. 1-4 numaralı mezar taşları mimari tasvirli, 5-7 numaralı mezar taşları cami ve vazo/kâsede çiçek tasvirli, 8 numaralı mezar taşı cami ve akantus tasvirli, 9-10 numaralı mezar taşları çiçek tasvirli, 11 numaralı mezar taşı ise vazodan çıkan üsluplaştırılmış Hayat Ağacı tasvirlidir.

9-10 numaralı mezar taşları dışındaki eserlerde kitabenin yer aldığı gövde yuvarlak kemerle nihayetlenir. Gövde ile tepelik bölümünü bir silme ayırır. Silme ile kemer arasındaki köşelerde üsluplaştırılmış yaprak ve çiçek motifleri yer alır.

Baş taşlarından 2.3.4 ve 7 numaralı mezar taşının kitabeleri diyagonal yerleştirilmiş, 8-9 numaralı mezar taşlarında ise kitabe düz, enine dörtgen silmeler içine alınmıştır. Bodrum'daki mezarlıklarda benzer özellikte düz ya da diyagonal silme çerçeveli kitabeleri olan mezar taşları bulunmaktadır⁷.

Batılılaşma döneminde İstanbul ve Anadolu'da dini ve sivil yapıların duvar resimlerinde, ahşap, seramik, halı, minber, kürsü, şadırvan, çeşme ve mezar taşlarında cami tasviri tek başına bir konu olarak ele alınmış, manzara kompozisyonlarında da yer almıştır⁸.

18. yüzyıldan itibaren Bodrum'un da yer aldığı Batı Anadolu'daki mezarlık ve hazirelerde ortak özellikler gösteren ve çoğunlukla kadınlar için yapılmış cami ve mimari tasvirli mezar taşları bulunmaktadır⁹. Bu mezar taşlarının alınlık yüzeyinde boş yer bırakmama kaygısıyla oluşan bir süsleme programı söz konusudur. Bazı örneklerde tepelik bölümündeki tasvirler Barok karakterli kıvrım dallardan oluşan çerçeve içinde alınmıştır. Tepelik ekseninin sağında ya da solunda mimari tasvir yer aldığı, eksenin diğer tarafında saksıda, vazoda ya da kâsede çiçekler bazen de başka bir yapı grubu yer almıştır. Mimari yapıların tek ya da çift katlı oluşları, katların dar bir silmeyle ayrılması ve kubbe sayıları, yatay ve düşey çizgilerle bölünerek duvar örgüsü vurgulanmış cephe düzenleri, cephenin alt katının ortasına yerleştirilen, giriş kapılarının kapı kanatlarından birinin genellikle açık olarak tasvir edilişi, örtü sistemleri, minare sayıları ile minyatür geleneğine bağlı resimsel karakterler detaylardaki ortak özelliklerdir¹⁰. Benzer mimari tasvirler bölgede cami duvarlarında, çeşme, minber ve şadırvanlarda da görülmektedir¹¹. Mezar taşlarındaki cami tasvirlerinde üçgen tepeliğin en yüksek yeri olan orta bölümüne gelecek şekilde tepelik ekseninde minare konumlanmış, cami tasviri zorunlu olarak minarenin sağına ya da soluna yerleştirilmiştir. Caminin etrafındaki sivri külahlı yapılar mescit ya da cami haziresindeki kümbetler şeklinde veya pavyon ya da köşk olarak yorumlanmaktadır. Tepelikteki tek başına minaresiz kubbeli yapı tasvirleri ise Osmanlı türbeleri olarak kabul edilir¹². Aynı mimari düzlem içerisindeki birden fazla kubbeli yapı ise türbe ile medrese tasviri olarak yorumlanmıştır¹³. Hilal, selvi ve diğer bitkisel süsleme unsurları hem dolgu motifleri olarak hem de sembolik anlamlarıyla yer

⁶ Bitkisel tepelikli benzer örnekler için bkz. Biçici 2006, 175-176, 181, 184-185; Biçici 2009, 143, foto. 9; Biçici 2013: 1401-1402; Daş-Çakmak 2013: 14, 22, 24, 68, 76, 78, 82, 95, 100, 113, 122, 147, 164, 220, 222; Yarış 2018, 219, 223, F. 57-58; Acar 2018, 984 vd.

⁷ Biçici 2009, Çiz. 1-2.4.6.9; Biçici 2015, Çiz. 1-7

⁸ Aydın 2021, 22 vd.

⁹ Tunçel 1989, 8-223; Daş 2012, 165-167; Biçici 2005, Fot. 3.5.7-8.11.13.15-16.18-19; Biçici 2006, Fot. 3-5.13.15.25-26; Kılavuz 2013, 77 vd.;

¹⁰ Daş 1996, 26-29; Daş 2010, 12 vd.; Daş 2012, 165-167; Biçici 2020, 374 vd.

¹¹ Arık 1983, 27-29,30-31,42-46,51-52,55-58,58-64, 68-85; Renda 1977, 134, 81-107, 112-113,124-130,146- 147,153; Barışta 1989,18-20, 55; Barışta 1992, 11, res. 4, çiz. 2; Bayrakal 2004, 35-36

¹² Daş 1996, 26-29

¹³ Biçici 2020, 374 vd.

almışlardır¹⁴.

Genel anlamda mimari tasvirli mezar taşlarının yöresel bir etkinin sonucu olarak Batı Anadolu'da ve çoğunlukla kadın mezarlarında yer alması mezar sahibinin dini bütün bir Müslüman olduğuna vurgu yapılması şeklinde yorumlanır. Bunun yanı sıra mezar sahibinin yaşadığı, gördüğü ya da görmeyi çok istediği bir yeri ifade edebileceği de olası görülür¹⁵.

Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi (Bodrum Kalesi)'ndeki 1-4 numaralı mezar taşları mimari tasvirlidir. Tasvirlerdeki yapılar boyutları ve formları açısından değerlendirildiğinde 1 numaralı mezar taşındakiler türbe, ev ve minaresiz cami ya da türbe olarak, 2 numaralı mezar taşındakiler türbe ve minaresiz cami, 3 numaralı mezar taşındakiler cami, medrese hücreleri ya da türbeler ve medresenin ana dersane bölümü ya da türbe, 4 numaralı mezar taşındakiler ev olarak değerlendirilebilir. Batı Anadolu bölgesinde aynı kompozisyona sahip çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır¹⁶. Bodrum Akçalı Köyü Yukarı Mahalle mezarlığında cami ve evden oluşan mimari tasvirli iki mezar taşı vardır. Buna karşın Kadikalesi ve Ortakent mezarlıklarında mimari tasvirli mezar taşlarının olmaması ise yöre sakinleri tarafından tercih edilmedikleri şeklinde yorumlanır¹⁷.

Mimari tasvirli örneklerden 2 numaralı mezar taşında cami ya da türbe alınlığın sağında, 3 ve 4 numaralı mezar taşında cami alınlığın solundadır. Alınlığın ekseninde minarenin konumlandığı 5.6.7 ve 8 numaralı mezar taşında cami minarenin solunda, vazo ya da kâse içindeki bitkisel motifler ise sağında yer almıştır.

Yapılarda kat ve üst örtü ayrımı yatay kalın silmelerle yapılmıştır. Cami 1.3 ve 8 numaralı mezar taşında tek katlı, 2.5 ve 7 numaralı mezar taşında iki katlı, 4 ve 6 numaralı mezar taşında üç katlı olarak düzenlenmiştir.

1.2 ve 3 numaralı mezar taşında yapıların duvar örgüsünün düzgün kesme taştan olduğu vurgulanmıştır. 1 ve 3 numaralı mezar taşında yapıların basık kemerli kaval silmeyle çevrelenmiş kapı ve pencere açıklıkları vardır. 2 numaralı mezar taşında caminin kapı açıklığı ve pencereler basık kemerli olup, kapı ve pencere kanatlarının çift kanatlı oluşu ortadaki çizgiyle belirtilmiştir. 8 numaralı mezar taşında caminin kapı açıklığında kapı kanadının biri açılmış görünmektedir. Kapının yanındaki onunla aynı boyut ve forma sahip içi baklava dilimi şebekeli unsur pencere olmalıdır.

4 ve 5 numaralı mezar taşında caminin alt kattaki kapı açıklığının iki yanındaki kare formlu pencereler ve üst katlardaki yuvarlak kemerli pencerelerin içi baklava dilimi şebekelidir. 4 numaralı mezar taşında caminin alt kattaki kapı açıklığında kapı kanadının biri açılmıştır, 5 numaralı mezar taşında caminin kapı kanatları ortadaki çizgiyle vurgulanmıştır. 6 numaralı mezar taşında alt katın ortasında ikinci kata çıkan bir merdiven vardır. Merdivenin iki yanındaki yuvarlak kemerli kapıların kanatlarından biri açıktır. Alt kattaki merdiven ikinci katta yuvarlak kemerli, bir kanadı açık olan kapı ile son bulur. Kapının iki yanındaki kare formlu pencerelerin ve üst kattaki yuvarlak kemerli üç pencerenin içi baklava dilimi şebekelidir. Kubbelere dilimlidir, tepe noktaları damla formludur. 4 numaralı mezar taşında ev olarak tanımlanan sivri külahlı yapıların duvar örgüsü baklava dilimlidir. Birinin alt katında yuvarlak kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. 7 numaralı mezar taşında alt kattaki yuvarlak kemerli pencerelerin, bir kanadı açık olan kapının iki yanında da yuvarlak kemerli pencerelerin ve üst kattaki yuvarlak kemerli üç pencerenin içi baklava dilimi şebekelidir.

Minareler tek şerefelidir. 3 ve 8 numaralı mezar taşında minare gövdesi cami duvarından yükselir. Diğerlerinde ise her minarenin kendine ait bir kaidesi ve kemerli kapısı ile pabuç kısmı vardır. Mimari tasvirin aralarına ve/veya arkasına selviler yerleştirilmiştir.

¹⁴ Daş 1996, 26-29

¹⁵ Biçici 2004,793-803; Biçici 2009, 96

¹⁶ 2 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 4.11.35; Yılmaz 2013, Foto 81; 3 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 47.64; 4 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 7-8.21-23.25.31.46.50.55-57.65.77.100; Biçici 2005, Fot. 1.3.7-8.11.15-16.18; Erdoğan 2007a, 222.226 Res. 8; Daş 2009, Fot. 8; Biçici 2009, Fot.5, M-5; Yılmaz 2013, Foto 45-46.119; Biçici 2018, Görsel 7.13; 5 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 13.29.62.99; 6 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 39.44.62.71.109-110.115; 7 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 19.24.42.78.97.117; 8 numaralı mezar taşındaki ile aynı kompozisyona sahip mezar taşları için bkz. Tunçel 1989, K. No. 17-18.79.81-82.91

¹⁷ Biçici 2009, No. 1.3 Foto 3.6

Mezar taşlarının genelinde görülen perspektif, Bodrum örneklerinde de yapıların dizilişi ve boyutlarıyla, selvilerin yapıların yanı ve aralarına yerleştirilmeleriyle kısmen de olsa verilmeye çalışılmıştır¹⁸.

5 numaralı mezar taşında minarenin şerefesindeki bayrak, Bodrum mezar taşlarında tek örnek olarak dikkat çekmektedir. Türk defin geleneğinde sık kullanılan bayrak motifi, gelenek olarak Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde görülür. Anadolu'da 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl arasına tarihli mezar taşlarında milli kimlik amaçlı olarak kullanıldığı kabul edilir¹⁹. Muğla'daki Kurşunlu Cami ve Keyifoturağı Cami duvar resimlerindeki cami tasvirlerinde de minare şerefesinde bayrak yer alır²⁰. Selçuklulardan itibaren mezar taşlarının süsleme programında kullanılan bitkisel bezemeler, 15. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Lale Devri'nden (1718-1730) itibaren hem sosyal yaşamda hem de sanatta görülmeye başlayan Batı etkisi mezar taşlarında açıkça okunabilmektedir. 18. yüzyıldan itibaren doğadaki şekillerine yakın üslupta verilmeye başlanan bitkiler, 19. yüzyılda dönemin Batılı süsleme üsluplarına uygun olarak doğadaki gerçek görünümünden uzaklaşıp üsluplaştırılarak tasvir edilmiştir. Söz konusu özelliklere sahip mezar taşları başta İstanbul olmak üzere Anadolu'da ve çalışma konusu özelinde Batı Anadolu'da moda olmuştur²¹.

Mezar taşlarının süsleme programında yoğun olarak görülen bitkisel motifler genel anlamda cennet bahçesinin simgeleri olarak kabul edilmiştir²².

Bodrum Kalesi'ndeki 5-7 numaralı mezar taşları cami ve vazo ya da kâsede çiçek tasvirli, 8 numaralı mezar taşı cami ve akantus tasvirli, 9-10 numaralı mezar taşları çiçek tasvirli, 11 numaralı mezar taşı ise vazodan çıkan üsluplaştırılmış Hayat Ağacı tasvirlidir. Mezar taşlarının süsleme programında yer alan bitkisel bezemeler yapıldıkları dönem özelliklerini yansıtabilecek şekilde üsluplaştırılmış akantus (kenger yaprağı), gül-goncagül, lale-dağ lalesi ve selvidir. Süslemeler kadın baş taşlarının ve ayakucu taşının tepelik bölümünde, tepelik ve kitabeyi ayıran kemerin oluşumunda ve kemerin köşelerinde yer almıştır.

Bodrum Kalesi'ndeki 1-8 numaralı mezar taşlarının alınlıklarında mimari tasvirle birlikte derinlik yaratmak amacıyla yapıların arkasında ve/veya aralarında selviler vardır.

Yeşilliğini kaybetmeyen, sonsuz göklere uzanan boyuyla selvi, İslam öncesi dönemden itibaren Türklerin kutsal ağaçlarından biri olmuştur. İslam inancı ile birlikte Hayat ağacıyla özdeşleştirilmiş, dünya ve ahiretin sembolü sayılmıştır. Arapça elif harfine benzerliği nedeniyle tasavvufta vahdaniyeti (birlik/teklik) çağrıştırdığı kabul edilmiş, uzun boyuyla güzellik, gençlik ve baharın, ölümden sonraki sonsuz hayatın, ölümsüzlüğün sembolü olmuştur. Osmanlı minyatürlerinde ise şans getiren, koruyan özelliğiyle sık kullanılmıştır. Yaygın kullanım alanını özellikle 18. yüzyıla tarihli çeşme ve sebillerde bulan motif, mimaride ve el sanatı örneklerinde de kullanılmıştır²³. Mevsimlerden bağımsız olarak yeşilliğini koruyabilen, zengin reçinesiyle güzel bir kokuya sahip, dış etkilere karşı dayanıklı, uzun ömürlü ağaç Selviyi mezarlıklara dikme geleneği ise Bizanslılardan alınmıştır²⁴. Selvi ağacı mezar taşlarında da cennet, abıhayat ve sonsuzluğun simgesi olarak tasvir edilmiştir²⁵.

Bodrum örneklerinden 5 numaralı mezar taşında vazo içinde dalları ve yapraklarıyla güller, 6 numaralı mezar taşında kâse içinde incirlerle ve iri yapraklarıyla güller, 9-10 numaralı mezar taşlarının üçgen formlu tepeliklerinde farklı boyutta güller, 10 numaralı mezar taşının gövdesinde vazodan çıkan dallar ve yapraklar arasında güller yer almıştır. Ayrıca 5 numaralı mezar taşının gövde bölümünde kemer köşelerinde de üsluplaştırılmış güller ve lale bulunmaktadır. 11 numaralı mezar taşının tepeliğindeki vazodan çıkan güller ve lale bulunmakta ve aşağı sarkanlar ise birer gonca güldür.

Mirac'a çıkarken döktüğü ter damlasından oluştuğu kabul edildiğinden Hz. Muhammed'in ve ilahi güzelliğin sembolü, cennet çiçeği gül, Türk Sanatı'nda 13. yüzyıldan itibaren kullanılmış, 19. yüzyılda ise özellikle kadın mezar taşlarının başlık bölümünde daha çok gül demeti şeklinde ölenin cennete gitmesi isteğinin sembolü olarak tasvir edilmiştir. Genel anlamda hayatın geçiciliğinin simgesi gül,

¹⁸ Biçici 2020, 375

¹⁹ Berklı 2007, 77 vd.

²⁰ Aydın 2021, 23

²¹ Laqueur 1984, 263; Daş 2012, 155 vd.; Çal 2015, 321

²² Doğanay 1998, 264

²³ Çulpan 1961, 101-138 Barışta 1989, 18-20, 55; Barışta 1992, 11, res. 4, çiz. 2.; Öney 2007, 371, fot. 6, 8; Bilgi 2009, 478; Kuşoğlu 2010, 107, 204; Azizsoy 2015, 174-175; Kuban 2016, 445-446.

²⁴ Ersoy 2002, 90-95; Ergun 2004, 234 vd.

²⁵ Tunçel 1989, 36-37, 40-41, 92-93, 250; Ersoy 2002, 90-95; Daş 2010, 112-117, şek. 7, 9, 12-13; Güzel 2018, 251-281; Çetin ve Yayık 2021, 488-489

açmış ya da gonca olarak iki şekilde yapılabilmış, gonca gül tasviri mezar sahibinin genç yaşta öldüğünü sembolize etmiştir²⁶. Gülün gonca olarak tasviri halvet hali, açılmış gonca gül tasviri ise kendi sırrını aleme karşı açığa çıkarma şeklinde yorumlanmaktadır²⁷. Gül hem el sanatlarında hem de başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun diğer bölgeleri ve Batı Anadolu'da çeşme kuruluşlarında, özellikle de mezar taşlarında Bodrum özelinde Ortakent, Turgutreis ve Kadıkalesi mezarlığındaki mezar taşlarında kullanılmıştır²⁸.

Yarı üsluplaştırılmış çiçek motifleri arasında yer alan gonca gül motifinin adındaki 'gül' genel olarak çiçek anlamında kullanılmış, herhangi bir çiçeğin tam açılmamış, gonca biçimindeki evresinin taç yaprakları ve çanak kısmı ile birlikte dikine/boyuna kesitinin üsluplaştırılmış şekli gonca gül olarak adlandırılmıştır. Çini sanatında gonca gül motifi, çiçeğin yandan görünüşünün üsluplaştırılmış halidir. Bazı çini örneklerinde kendi dal eğrisi üzerinde tek başına, bazılarında ise tam olarak açmış gül motifleriyle aynı dal eğrisi üzerinde yer alan gonca gül motifi kompozisyon içinde, genellikle diğer bitkisel motiflerle birlikte küme yaprak motifinin arasından çıkararak yükselir. 15. yüzyılda İznik'te yapılmış çinilerde, 16. yüzyıl boyunca çini sanatında sık kullanılan motif, 17. yüzyılda Topkapı Sarayı Valide Sultan Dairesi çinilerinde yer alır²⁹. Çini sanatında sevilen bir motif olan gonca gül yukarıdaki tanımlamaya uygun formda mezar taşlarında az örnekle temsil edilmiştir. Bodrum örneklerinden 11 numaralı mezar taşının tepeliğinin merkezindeki vazounun iki yan kenarından çıkarak aşağıya doğru sarkan yapraklı dallar gonca gülle nihayetlenmekte, aynı vazodan çıkan dallar ve yapraklar ise yukarıya, yanlara ve aşağıya doğru yayılmaktadır. Bodrum, Ortakent (Müskebi) mezar taşlarından ikisinde de tepelik aynı özelliklere sahiptir³⁰. Benzer diğer mezar taşlarından biri Çeşme Kalesi'nde diğeri Birgi, Karaoğlu Camii Haziresi'nde bulunmaktadır. Haziredeki bir başka mezar taşı ile İstanbul III. Selim Haziresi'ndeki bir mezar taşında ise aynı kompozisyonun gül ile sonlandığı görülmektedir³¹.

Bodrum Kalesi'nde 5 numaralı mezar taşının gövde bölümünde kemer köşelerinde üsluplaştırılmış güllerle birlikte lale, 7 numaralı mezar taşında ise volütlü vazounun alt sırasında üsluplaştırılmış dağ laleleri, üstte ise yine üsluplaştırılmış ters laleler yer almıştır.

12. yüzyıldan itibaren hem mimaride hem de el sanatlarında sıkça kullanılan lale, Allah'ı (vahdet-i vücudu) sembolize etmiş, Tanrı'nın yaratıcılığını en güzel yansıtan varlık olarak kabul edilmiştir. Lale devrinde hem Osmanlılarda hem de Batı ülkelerinde ilgi görerek sosyal yaşamı etkileyen lale, sanatta da en sık tasviri yapılan çiçek olmuştur. Tek bir çiçek olarak soğanından çıkan lale bu oluşumuyla Allah'ın birliğinin sembolü olarak kabul edilmiş ve bu sembolizmle mezar taşlarında Allah'a yakın olabilmek amacıyla kullanılmıştır³².

Anadolu'da baharda açan, çiçekleri aşağıya bakan ters lale "ağlayan gelin çiçeği" adıyla anılır³³. Ters lale Anadolu Hıristiyanlığı'nda İsa'nın çarmıhtaki ölümünde Meryem'in gözyaşlarını simgelediği için kutsal sayılmıştır. Boynu bükük şekliyle ters lale hüznün, acının ve gözyaşının sembolü olmuş, ölenin mezarına dikilen ters lale yakınlarının hüznlerini ifade etmiştir³⁴. Mezar taşlarındaki ters lale tasviri gelinlik çağında ölen genç kızların sembolü olmuştur³⁵. Anadolu'nun farklı bölgelerinde özellikle de Batı Anadolu'da Gördes, Ödemiş gibi merkezlerdeki mezar taşlarında lale yer almıştır³⁶.

Batılılaşma dönemi mezar taşlarındaki repertuara ait moda olan üsluplaştırılmış çiçeklerin yanı sıra buldukları coğrafyanın yerel çiçeklerinin de üsluplaştırılarak tasvir edilmesi söz konusu olmalıdır. Bodrum örneğindeki üsluplaştırılmış ters lale "Ağlayan Gelin" adıyla da bilinen Mart-Mayıs ayları arasında İzmir, Muğla ve Antalya'da çiçeklenen Karya Ters lalesi ya da ters lale cinsinden Duguk olarak da yorumlanabilir. Duguk, Muğla yöresindeki baykuşların yerel adıdır. Yöre halkı tarafından baykuşların bitkinin çiçeklenme dönemindeki hüznü ötüşleri ile çiçeğin boynunun büküklüğü

²⁶ Çal 2015, 321; Gülcü 2018, 199, 203; Açıkel 2018, 85-90

²⁷ Biçici 2008b, 454

²⁸ Barışta 1991, s.19-23-47; Güzel 2017, 468 vd.; Biçici 2008b, 454; Biçici 2015, 512

²⁹ Birol ve Derman 2013, s. 101; Üçer ve Üçer, 2018, s. 36; Arda Onar 2017, 382 Res. 3. 387 Res. 10; Karaca 2022, 213 Fot. 10-13

³⁰ Erdoğan 2014, s. 395.406

³¹ Önkal 1993, 137 Res. 4; Yılmaz 2013, Foto 79-79/A.110; Üçer 2019, 359; Yılmaz 2019b, 58-59; Biçici 2020, 144-145

³² Tırman 1987, 223; Ersoy 2002, 95; Ünver 2006, 265-268; Daş 2012, 45 v.d.

³³ www.ciceksepeti.com/nadir-fritillaria-alba-beyaz-ters-lale-sogani

³⁴ Satıcıoğlu 2020, 423 vd.

³⁵ Ünver 1971, 265-268; Ayvazoğlu 1999, s. 85; Yiğit ve Ünlüsoy, 2014: s. 15; Çal 2015, 322

³⁶ Daş 2012, 45 vd.; Yılmaz 2019a, 41-42

örtüşürülerek hüznü sembolize ettiği kabul edilmiştir³⁷. Bu sembol anlamıyla ters lalenin bölge mezar taşlarında da yer alması olasıdır.

Antik dönemde özellikle Roma ve Bizans sanatında mimaride, sütun ve paye başlıklarında kullanılan akantus, doğadaki varlığı nedeniyle kenger yaprağı ya da yabanî enginar yaprağı olarak da adlandırılmıştır. Batılılaşma döneminde 18. yüzyıl ikinci yarısından başlayarak Osmanlı Sanatı'na giren akantus mimaride, mimariye bağlı süsleme programında farklı malzeme ve tekniklerle Barok ve Rokoko üslubunda çeşitli formlarda tasvir edilmiştir³⁸. 19. yüzyıl-20. yüzyıl ilk çeyreği arasında yapılan mezar taşlarının süsleme programındaki bitkisel motifler içinde de en sık tasvir edilenlerden biri akantustur. Başta İstanbul olmak üzere³⁹, Anadolu'da farklı bölgelerde⁴⁰ özellikle Batı Anadolu'daki ve Bodrum özelindeki mezar taşlarının alınlık bölümünde, gövdedeki kitabeyi tepelikten ayıran kemerin oluşumunda, kemer köşelerinde C ve S kıvrımları oluşturacak şekilde üsluplaştırılmış akantus yaprakları tasvir edilmiştir⁴¹. Mezar taşlarındaki akantus yaprakları hayat ağacı motifi olarak da yorumlanmıştır⁴². Bodrum Kalesi'ndeki 1.2 ve 3 numaralı mezar taşlarında akantus, süsleme programında yoktur. 4.5.6 ve 7 numaralı mezar taşının tepeliğindeki mimari ve çiçekli vazo/kâsedan oluşan süsleme programını çevreleyen C ve S formu akantuslar dilimli kemer oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. 4 numaralı mezar taşının gövde bölümünün üst çerçevesi olan kemer, akantus orta dilimlerinin kemer formunda dizilişinden oluşmuştur. 4 ve 7 numaralı mezar taşının gövde bölümündeki kemer köşelerinde de akantuslar yer almıştır. 8 numaralı mezar taşındaki üsluplaştırılmış iri akantusun benzeri akantuslu mezar taşları Çeşme ve Ödemiş'te de bulunmaktadır⁴³. 9 ve 10 numaralı mezar taşlarında akantus merkez motif ve yanlarda C ve S formu akantus olarak yer almıştır.

Bodrum Kalesi'ndeki 1.2 ve 3 numaralı mezar taşlarının gövde bölümündeki kemer köşelerinde üç dilimli üsluplaştırılmış palmeti anımsatan bitkisel motif yer alır. 1 ve 2 numaralı mezar taşında motif kabartma tekniğinde plastik etkili iken, 3 numaralı mezar taşında kazıma tekniğiyle sadece hatları belirlenmiş oldukça yüzeysel bir üslupta yapılmıştır. 5 numaralı mezar taşında köşelerde üsluplaştırılmış güller, lale ile birlikte verilmiştir, 6 numaralı mezar taşında ise bazı dilimleri üç yapraklı formda çiçek motifi yer almıştır.

11 numaralı mezar taşının alınlığındaki vazodan çıkan bitki üsluplaştırılmış Hayat Ağacı olarak adlandırılabilir. Bitkisel tepelikli Batı Anadolu mezar taşlarında oldukça sık görülen vazodan çıkan kalın yapraklardan oluşan bitkisel motif, araştırmacılar tarafından akantus ya da palmiye olarak adlandırılmıştır⁴⁴. Adı ne olursa olsun sembol anlamı düşünüldüğünde motifin üsluplaştırılmış Hayat Ağacı olarak yorumlanması olasıdır. İnanç sistemlerinde bir milyon yaprağı olan hayat ağacının her bir yaprağının üzerine bir insanın kaderinin yazıldığına; her insan öldüğünde ağaçtan bir yaprak düştüğüne inanan Osmanlı Türkleri'nin sanatlarında mezar taşlarında, seccade, çini, rahle ve halılarda hayat ağacı motifi yer almıştır⁴⁵.

Bodrum mezar taşlarının alınlık bölümünde hilal ile birlikte verilen ve bu çalışmada sivri yapraklı çiçek olarak adlandırılan motif, bazı yayınlarda mine çiçeği, yıldız çiçeği ya da penç olarak adlandırılmaktadır⁴⁶. İzleyiciye göre solda sivri yapraklı çiçek ve sağda hilal motifinin birlikte yer aldığı kompozisyon mezarlıklarda ve hazirelerde bulunan mezar taşlarında görülmektedir⁴⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nun da sembolü olan, Türk el sanatlarında yaygın olarak tercih edilen hilal motifi, birçok

³⁷ Konuyla ilgili bkz. Alp 2008, 16-18; Doğaner 2020, 73- 104

³⁸ Kuban 1954, 134; Ülgen 1990, 69. 89

³⁹ Laquer 1984, 127-133; Gülcü 2018, 26 vdd.

⁴⁰ İç Anadolu örnekleri için bkz. Tali 2012, 97-124; Kuzey Anadolu örnekleri için bkz. Çal 2007, 295-384; Hanoğlu 2018, 291-344; Güney Anadolu örnekleri için bkz. Eren 1982, 115-134

⁴¹ Daş 2012, 67-99; Yılmaz 2019a, 46.61-64.119.125-129; Biçici 2008b, 454; Biçici 2015, 509-510

⁴² Daş 2009, 14-15

⁴³ Daş 1996, 25 Şek. 5; Biçici 2009, Foto 20 M 20; Yılmaz 2019a, 187-188

⁴⁴ Önkal 1993, 137 Res. 4; Biçici 2004, 66-67; Biçici 2004, 777; Biçici 2006, Fot. 17; Biçici 2006, Fot. 3-5.13.15.25-26; Biçici 2008a, Çiz. 2; Biçici 2009, 95 No. 4.9 Foto 8.20; Daş 2009, Şek. 2; Daş ve Çakmak 2013, 82, 92, 147, 150, 199; Biçici 2013, 1401-1402; Yılmaz 2013, Foto 131.160; Gülcü 2018, 202.218; Yılmaz 2019a, 59 Foto 4; Acar 2019, 991; Biçici 2020, 144-145,152-155; 160-161; 168-173; 190-193; 196-199; 249-264; 271-272

⁴⁵ Öney 1968, 27 dn. 4; Eliade 1999, 306

⁴⁶ Biçici 2004, 776.781.788; Biçici 2008b, 456; Yılmaz 2013, 475

⁴⁷ Tunçel 1989, 17,21,23, 27,37,41, 57,63,66,68,70,78,80,84,88,90,94,100,111,120,125,137, 141,146,155, 156,173,179,192,200,208,211,212; Biçici 2004, 788; Biçici 2008b, 456; Erdoğan 2007a, 226 Res. 8; Biçici 2009, 132-133; Çağlıtütüncügil 2013, 10-11.13-14.16; Daş ve Çakmak 2013, 85, 92, 165, 181, 191, 207, 213, 217, 234, 236; Yarış 2018, 235; Yılmaz 2019a, 46.121.168.187.232

Müslüman devletinde bir ya da birkaç yıldızla birleştirilerek cennetin, yeniden doğuşun sembolü olarak kullanılmıştır. Önce kendiliğinden kapanan, boğulur gibi görünürken sınırsız, sonsuz bir boşluğa yönelen bir yol, geçit olan hilal bu nedenle ölüm, insanın üzerine kapanır gibi görünürse de bu o insanın daha sonra ebedi bir boyutta tekrar doğacağı şeklinde yorumlanarak tasvir edilmiştir⁴⁸. 4 numaralı mezar taşında beş sivri yapraklı çiçek ve ona yönelmiş hilal, 5 numaralı mezar taşında ise altı sivri yapraklı çiçek ve diğer tarafa yönelmiş hilal, cami minaresinin sağ ve solunda yer almışlardır. 6 numaralı mezar taşında beş sivri yapraklı çiçek minarenin bir tarafındadır, diğer tarafta hilal yoktur, ancak bir yaprak kavisli işleniş ile hilal formuna yakın bir şekilde düzenlenmiştir.

Eski Yunan ve Bizans Sanatı'nda enginar, kutsal sayılan bir motif olarak mimaride ve mimari plastikte kullanılmıştır. Türk Sanatı'nda Konya, İnce Minareli Medrese (1260-1265) taç kapısı iki yanındaki hayat ağaçları içerisinde yer alan enginar motifleri, Selçuklu yapısında kullanılmış Anadolu'daki tek örnektir. Hayat Ağacı ve enginarın üsluplaştırılarak verilmesi, cennet tasavvuru ve cennet özleminin mimari ve süslemeye yansması şeklinde yorumlanmıştır⁴⁹. 16. yüzyıl saray kumaşlarındaki bitkisel motiflerden biri olan enginar, Osmanlıların yeni desen arşivini yansıtan unsurlardan biridir. Kompozisyonlarda ana motif enginardır ve iki yanındaki yapraklar sümbüllerle bezenmiştir. Osmanlı kumaşlarında kullanılan desenlerin saltanatın güç ve ihtişamını yansıttığı kabul edilir. Bu bağlamda enginarda aynı sembolizm içinde değerlendirilen bir motiftir⁵⁰. Batı Anadolu özelinde enginar, üzüm, incir, haşhaş, mısır koçanı ve buğday başağı gibi taneli bitki ve meyvelerin genellikle, doğurganlığın, bereketin ve Hayat ağacının sembolü olarak, eski çağlardan beri kullanıldığına dikkat çekilir⁵¹. Enginar motifi Bodrum'daki örneklerden mimari tasvirli 4 numaralı mezar taşında sivri külahlı yapıların arasında iri yapraklarıyla yer almıştır. İstanbul'da Sultan III. Selim Camii haziresindeki iki mezarda ve Batı Anadolu bölgesindeki bazı mezar taşlarında da iri yapraklarıyla enginar motifi görülmektedir⁵².

Genel anlamda içinde meyveler olan kâse ya da vazo, mezar sahibinin öteki dünyadaki mekânının cennet olması şeklindeki dileğinin yansımasıdır⁵³. Bodrum'daki örneklerden 6 numaralı mezar taşında kaideli kâse içinde iki incirle çiçekler bir arada verilmiştir. Cennet meyvelerinden incir ilk çağlardan itibaren bilgelik, doğurganlık, güç, verimlilik, bereket ve bolluk sembolü olarak kullanılmıştır. Batılılaşma döneminde Rokoko tarzında yapılan tavan ve duvar süslemelerinde, özellikle çeşme kuruluşlarında ve mezar taşlarında incire de yer verilmiştir. Gördes ve Tire mezar taşlarından bazılarında da incir, meyve kasesi ya da bereket boynuzu şeklindeki vazo içerisinde yer almıştır⁵⁴.

Türk Sanatı'nda vazo ve vazodan çıkan bitkisel motifler duvar çinilerinde, seramiklerde, minyatürlerde, tezhiplerde, Batılılaşma Dönemi'nde özellikle çeşmelerde ve mezar taşlarında sevilerek kullanılmıştır. Mezar taşlarındaki vazo içinde bitkisel motiflerin yer alışı, yaşam kaynağı su ile beslenerek ebedi hayata ulaşmak, mezar sahibinin günahlarından arınması şeklinde yorumlanmaktadır⁵⁵.

İçinde meyve ya da çiçekler veya meyve ve çiçek bulunan vazo/kâse motifi dini ve sivil mimaride duvar resimlerinde, çini, maden ve tezhip sanatı süsleme programında bereket sembolü olarak yaygın kullanılmıştır. Batılılaşma Dönemi'nde mezar taşlarındaki içinde meyve ya da çiçekler veya meyve ve çiçek olan kâse mezar sahibinin cennette yer alması ve cennet meyvelerinden yararlanması amaçlı dileğin, Allah'a dönüşün, ölümsüzlüğün sembolü olarak yer almıştır⁵⁶.

Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ndeki alınlıklarında minare ile iki bölüme ayrılan alanın bir yarısında cami tasviri yer alan mezar taşlarının diğer yarısında 5 numaralı mezar taşında kaideli ve kulplu vazo içinde dalları ve yapraklarıyla güller, 6 numaralı mezar taşında kaideli kâse içinde iki incir ve iri yapraklarıyla güller, 7 numaralı mezar taşında volütlü vazo içinde üsluplaştırılmış dağ laleleri ve ters lalelerin yer aldığı bir düzenleme söz konusudur. 5 numaralı mezar taşının tepeliğindeki vazo içindeki üsluplaştırılmış güller, kemer köşelerinden birindeki yanlarda güller ve üstte üsluplaştırılmış lale motifleri Birgi Karaoğlu Camii haziresindeki mezar taşlarından ikisinin tepeliğinde kâse içinde

⁴⁸ Ersoy 2007, 64-65

⁴⁹ Öney 1968, Resim 3; Yavaş ve Çobanoğlu 2000, 269-270

⁵⁰ Alpat 2011, 32 vd. Res. 12.17

⁵¹ Daş 2009, 14-15

⁵² Tunçel 1989, K. No. 7-8.21-23.25.31.46.50.55-57.65.77.100; Sarı, Mesera ve Kurt 2009, 123; Üçer 2019, 364-365; Biçici 2009, M5.16 Fot. 5.16

⁵³ Çoruhlu 1998, 119-120; Çoruhlu 1998, 102-117; Gültekin 2008, 9-31

⁵⁴ Biçici 2004, 773.B-64.B-221.H-8.H-17; Biçici 2009, M6 Foto 6; Yılmaz 2013, Foto 79/A

⁵⁵ Çulpan 1961, 152; Akar 1969, 267-271; Sağiroğlu Arslan 2005, 416

⁵⁶ Çoruhlu 1998, 119-120; Çoruhlu 1998, 102-117; Gültekin 2008, 9-31

tekrarlanmıştır⁵⁷. 6 numaralı mezar taşındaki kâse içerisinde incirler ve güller içeren benzer örnekler Gördes ve Ödemiş mezar taşlarında da bulunmaktadır⁵⁸. 7 numaralı mezar taşında dikkat çeken, üsluplaştırılmış dağ laleleri ve ters lalelerin içinde yer aldığı kap formudur. Çiçekler gövdesi yivli ve kare kesitli Ion başlıklı volütlü vazodan çıkmaktadır. Benzer çiçekli vazolar İzmir Agora Açık hava Müzesi'ndeki iki mezar taşında da görülmektedir⁵⁹.

M. Akif Erdoğan Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ndeki çalışmasında tepelik bölümü kırık, gövdesinde kitabeleri olan mezar taşlarının bir bölümünü incelemiştir. Sonuçta 18. ve 19. yüzyılda Bodrum ve civarında erken ölümlerin olduğunu, bunun nedenlerinden birinin iki mezar taşında da açıkça yazılan vebadan kaynaklandığını belirlemiş, kitabelerde adı geçenlerin sıradan kişiler oldukları için kimliklerini tespit etmenin de mümkün olmadığını ifade etmiştir⁶⁰. Bu çalışmada ise incelenen on bir mezar taşından bir bölümü sadece tepelik bölümüyle günümüze ulaşmıştır. Gövdeleri kırık olan baş taşlarının mevcut kitabeleri kadınlara ait olduklarını gösteren açıklamaya sahip olmakla birlikte ölüm nedenleri hakkında bilgi vermemektedir.

Batılılaşma Dönemi'nde yapılan ve ustalarıyla ilgili bilgi sahibi olunamayan mezar taşlarının İstanbul ve Anadolu'da form ve süsleme programı özellikleriyle benzer oluşları üslup birliğini göstermektedir. Kabul edilen Batı Anadolu'daki mezar taşlarının ortak özelliklerinin bölgede merkezi bir atölyenin varlığına işaret ettiği. Bu anlamda İzmir'de çok sayıda mezar taşı üreten atölyenin olduğu, bu atölyelerde üretilen mezar taşlarının siparişe yakın merkezlere gönderilebildiği uzak merkezlere gönderimin ise dönem şartlarında zor olduğu düşünülür⁶¹. Bodrum Kadıkalesi özelinde kaliteli işçiliğe sahip bazı mezar taşlarının İzmir'e sipariş edildiği ve deniz yoluyla getirildiği, sade örneklerin ise yerel ustalar tarafından yapıldığı kabul edilir⁶². Kadıkalesi'nin yanı sıra Ortakent ve Akçalı Köyü Yukarı Mahalle mezarlığındaki mezar taşları da süsleme programında sade ve gösterişten uzak bir üslupta benzer motiflerle ortak özellikler gösterirler. Yerel ustalarca mezar taşlarının sade ve yüzeysel işlenen motiflerle yapıları, mezar sahiplerinin ekonomik gücünün süsleme programı oluşturmada önemli bir etken olduğunun göstergesi olarak değerlendirilir⁶³.

Bu bağlamda mevcut kitabeleri ve süsleme programındaki motif ve bu motiflerin üsluplarıyla 19. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilen Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ndeki mermerden on bir adet mezar taşı da yapıldıkları dönemin sanat zevkini yansıtmaktadır. Mezar taşlarının dokuzunun etütlük oluşu, envanter defterinde 1 ve 8 numaralı eserin koleksiyonerden alındığının belirtilmesi eserlerin nereden geldikleriyle ilgili bilgi sunmamaktadır.

Mezar taşlarının süsleme programındaki unsurların yerleştirilme düzeni, kaynağını İstanbul ekolünden/üslubundan alan ve Batı Anadolu'da geliştirilerek adeta standartlaşan bir düzenlemeye sahiptir. Baş taşlarının kaliteli mermer ve özenli işçiliğe sahip oluşları maddi imkanları iyi olan kişilerce yaptırıldıklarına işaret etmektedir.

Mezar taşlarının İzmir atölyelerinde sipariş yoluyla yapılmalarının yanı sıra olasılıklardan biri de söz konusu atölyelerde çalışan gezgin ustalar ya da İzmirli ustaların yetiştirdiği yerel ustalar tarafından yapılmış olabilecektir. Zira kaliteli mermerin elde edilebileceği mermer ocakları Muğla'da da söz konusudur.

Genel anlamda Bodrum ve Muğla'daki mezar taşlarıyla ilgili yayınların az oluşu bu çalışmada kesin yargılara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu eksikliğin araştırmacılar tarafından tamamlanarak Gördes, Çeşme ve Ödemiş mezar taşlarında olduğu gibi kataloglar oluşturulması gerekmektedir.

⁵⁷ Önkal 1993, 130.132-133

⁵⁸ Biçici 2004, 790; Biçici 2005, Fot. 13.19; Biçici 2013, Fot. 30.35; Yılmaz 2013, Foto 79-79/A,121

⁵⁹ Sarı vd. 2009, 44.121

⁶⁰ Erdoğan 2007b, 217-238

⁶¹ Daş 1996, 26-29

⁶² Biçici 2008b, 457

⁶³ Biçici 2008b, 457

Kaynakça

- Açikel, Y. (2018). Hz. Peygamber-Gül İlişkisi ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 30, 71-103
- Akar, A. (1969). Tezyini Sanatlarımızda Vazo Motifleri, Vakıflar Dergisi 8, 267-271, Ankara
- Alp, Ş. (2008). *Muğla'nın Baykuşla anılan Terslâlesi Duguk*, Bağbahçe Dergisi 19, 16-18
- Alpat, F. (2011). Osmanlı İmparatorluğunun 15. Yüzyıl ve 18. Yüzyıllar Arası Saray Kumaşlarında Kullanılan Bitkisel Üslup, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5/1, 26-49
- Arda Onar, N. (2017). 17. Yüzyıl Topkapı Sarayı Çini Panolarında Yer Alan Çiçek Motifleri. Kesit Akademi Dergisi 9, 378-388
- Arık, R. (1988). Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara
- Ateş, M. (2002). Mitolojiler ve Semboller, İstanbul: Aksiseda Matbaası
- Azizsoy, A. (2015). Batılılaşma Devri Tasvir Sanatının Azerbaycan Cami Mimarisinde Görülen Duvar Resimlerinden Örnekler, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 29, 157-183
- Aydın, A. (2021). Batılılaşma Dönemi Tasvir Sanatına Yeni Bir Örnek: Muğla Keyfoturağı Camisi. Art-Sanat 15, 1-34
- Ayvazoğlu, B. (1999). Güller Kitabı, İstanbul
- Barışta, H. Ö. (1989). İstanbul Çeşmeleri-Bereketzade Çeşmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul
- Barışta, H. Ö. (1991). İstanbul Çeşmeleri, İstanbul
- Barışta, H. Ö. (1992). İstanbul Çeşmeleri-Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Bayrakal, S. (2004). İzmir Minberleri. Sanat Tarihi Dergisi 13/2, 19-49
- Berkli, Y. (2007). Mezar taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları, Ekev Akademi Dergisi 31, 67-81
- Bilgi H. (2009). Ateşin Oyunu, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi ve Ömer M. Koç Koleksiyonlarından İznik Çini ve Seramikleri
- Biröl, İ. ve Derman, Ç. (2013), Türk Tezyini Sanatlarında Motifler. İstanbul: Kubbealtı Yayınları
- Biçici, H. K. (2004). Manisa Gördes'te Bulunan Osmanlı Dönemi Süslemeli Mezar Taşları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- Biçici, H. K. (2005). Gördes'te Bulunan Mimari Bezemeli Mezar Taşı İşçiliğinden Bazı Örnekler, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları 66/13, Bişkek, 1-15.
- Biçici, H. K. (2006). Cumhuriyet Dönemi (1929-1961) Gördes'in Geleneksel Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 47/1, 169-196

- Biçici. H. K. (2008a). Manisa Müzesinde Teşirde Bulunan Osmanlı Mezar Taşlarından Örnekler, Uluçam Armağanı, O. Aytakin-M. Top (Ed.), Van Çevre ve Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 55-70
- Biçici. H. K. (2008b). Turgutreis Kadikalesi Mezarlığında Bulunan Süslemeli Mezar Taşları, EKEV Akademi Dergisi 12/34, 445-461.
- Biçici. H. K. (2009). Tire Müzesi'nde Bulunan Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler (XVIII-XX. yy.), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 50/1, Ankara, 109-150
- Biçici. H. K. (2020). Çeşme Kalesinde Bulunan Süslemeli Mezar Taşları, Gaziantep, Iksad Publications
- Biçici. H. K. (2013). Muğla Ortakent'te Bulunan Osmanlı Dönemi Süslemeli Mezar Taşları-II, International Journal of Social Science 6/2, 1373-1436, February
- Biçici. H. K. (2015). Turgutreis ve Ortakent'te Bulunan Takı Tasvirli Mezar Taşları, 2.Turgutreis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu, C. Yemişçi-T.E. Çakır-M.G. Beydiz-C. Çoban (Ed.), 3, 496-543
- Biçici. H. K. (2018). Mimari Tasvirli Turgutlu Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. TAÇ, 40-49
- Çağlıtütüncigil, E. (2013). Urla (İzmir) Merkezdeki Cami Hazirelerinde Yer Alan Cami ve Manzara Tasvirli Mezar Taşları, TÜBA-KED 11, Ankara, 91-103.
- Çal, H. (2015). Türklerde Mezar-Mezar Taşları, Aile Yazıları 8, TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını, Ankara, 295-332.
- Çal, H. (2007). Göynük (Bolu) Şehri Türk Mezar Taşları, Vakıflar Dergisi XXX, Ankara, 295-384
- Çetin, Y.-Yayık, B. (2021). Tasavvuf Düşüncesinde Servi Ağacı ve Türk-İslam Sanatındaki Yansımaları. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 100, 485-514
- Çulpan, C. (1961). Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat, Edebiyat, Tıp ve Sanat Tarihlerinde Seviler II, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası
- Çoruhlu, T. (1998). Eyüp Sultan ve Çevresindeki Hazirelerde Bulunan Mezar Taşlarında Kâse İçinde Meyve Tasvirleri, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler, II, 8-10 Mayıs 1998, İstanbul,102-117
- Çoruhlu, Y. (1998). Eyüp ve Çevresindeki Mezar taşlarında Görülen Kâse İçinde Meyve Tasvirlerinin Sembolizmi, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler, II, 8-10 Mayıs 1998, İstanbul,118-127.
- Daş, E. (1996). Çeşme Mezarlığı'ndaki Mimari Tasvirli Mezar Taşları, Sanat Tarihi Dergisi 8/8, 21-32
- Daş, E. (2009). İzmir Mezar Taşlarında Hastalık ve Sağlık, Sanat Tarihi Dergisi 17/1, 5-22
- Daş, E. (2010). Bozdoğan Mezar Taşları, Sanat Tarihi Dergisi XIX/2, 109-127
- Daş, E. (2012). İzmir'de Taş Çiçekler, İzmir, 43 vd
- Daş, E.-Çakmak, Ş. (2013). Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri, İzmir: KBKY.
- Doğaner, S. (2020). Flora Turizmi: Orman, Çiçek ve İnsan, Beşeri ve İktisadi Coğrafya Araştırmaları, 73- 104
- Doğanay, A. (1999). Eyüp Sultan Camii Civarındaki Bazı Mezarların Natüralist Üslupta Klasik Devir Süslemeleri, Eyüp Sultan Sempozyumu II, İstanbul, 260-267
- Eliade, M. (1999). Şamanizm. İkel Esime Teknikleri, İ. Birkan (Çev.) Ankara, İmge Kitabevi
- Erdoğan, M. A. (2007a). Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Eserler Koleksiyonunda Saklanan Türkçe Taş Yazıtlar. Tarih İncelemeleri Dergisi 22/2, 219-226.

- Erdoğan, M. A. (2007b). Bodrum Müzesinde Korunan İslamî Kitabe ve Mezar Taşları, Tarih İncelemeleri Dergisi XXII/1, 217-238
- Erdoğan, M. A. (2014). Bodrum Ortakent (Müskebi) Mezartaşları, 3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu, 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bodrum, 365-410
- Eren, N. (1982). Antalya Müzesinde Bulunan Eski Türk Mezar Taşları, TED, XVII, Ankara, 115-134
- Ergun, P. (2004). Türk Kültüründe Ağaç, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları
- Ersoy, A. (2002). Eyüp'teki Mezar Taşlarında Servi Ağacı Kültü, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla V. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler, 11-13 Mayıs 2001, İstanbul, 90-95
- Ersoy, N. (2007). Semboller ve Yorumları, Dönence Yayınları, İstanbul.
- Gülcü, A. İ. (2018). Eyüpsultan Türbeler ve Anıt Mezarlar, Eyüpsultan Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Gültekin, E. (2008). Türklere Berekat Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi, Turkies Studies 3/5, 9-31.
- Güzel, E. (2017). Osmanlı Dönemi Kadın Mezar Taşlarında Kullanılan Bitkisel Motifler, I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi, H. Kara – T. Çetin- Y. İnel (Ed.), Bakû, Azerbaycan, 19-21 Ekim 2017, Ankara, 460- 481
- Güzel, E. (2018). Osmanlı Mezar Taşlarında Servi Motifi I. Uluslararası Türk-İslam Mezartaşları Kongresi, M. Duranlı- R. K. Haykıran- G. Kuzay Demir (Ed.), 19 -21 Ekim 2018, 251-281, Aydın, Türkiye
- Hanoğlu, C. (2018). Rize'de Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarına Genel Bir Bakış, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 45, 291-344
- Karaca, N. (2022), Türk Çini Sanatında Uygulanan Renk, Motif, Desen ve Kompozisyon Özelliklerinin Sultan I. Ahmed Türbesi Duvar Çinileri Örneğinde İncelenmesi, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 6/1, Mart, 209-239
- Kılavuz, B. Bozdoğan, N. (2013). Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları. TAD. 32/53, 77-110
- Kuban, D. (1954). Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul: İstanbul Üniversitesi
- Kuban, D. (2016). Klasik Dönemde Mimari Bezeme, Osmanlı Mimarisi, İstanbul: Yem Yayınlar, 441-450, İstanbul
- Kuşoğlu. M. Z. (2010). Osmanlı Medeniyetinde 33 Kadim Sanat, İstanbul: Kaynak Yayınları
- Laqueur, H. P. (1984). Osmanlı Mezar Taşlarının Süslemesinde Bitkisel Motifler, Suud Kemal Yetkin'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Armağan Dizisi 1, Ankara, 263-273.
- Laqueur, H. P. (2010). Hüvel Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Öney, G. (1968). Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi, Belleten XXXII/125, 25-36
- Öney, G. (2007). Çanakkale Seramikleri Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 365-375
- Önkal, H. (1993). Birgi Karaoğlu Camii Haziresindeki Mezar Taşları, Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Konya, 129-137
- Renda, G. (1977). Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı, Minyatür ve Duvar Resimleri, Ankara
- Sağiroğlu, Aslan. A. (2005). Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli

Mezar Taşları, Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:44.

Sarı, N.-Mesera, G.-Kurt, Ü.E. (2009). Ege Yöresinin Mimari Tasvirli Osmanlı Taşları, İzmir: Feza Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.

Satıcıoğlu, H. (2020). Batken'de (Kırgızistan) ve Batman'da (Türkiye) Ters Lale Efsaneleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 9/1, 417-434

Tali, Ş. (2012). Kayseri Tavlusun Köyünde Bezemeli Mezar Taşları-II, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi / Journal Of FineArtsFaculty 21, 97-124

Tırman, F. (1987). Tabii Çiçekler Morfolojisi ve yapma Çiçekçilikte Kullanılan Kalıplar, Konya

Tunçel, G. (1989). Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları, Ankara

Üçer, M. ve Üçer, K. (2018), İstanbul'un 100 Motifi. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları

Üçer, M. (2019). Sultan III. Selim Camii Haziresinde Yer Alan Mezar Taşlarındaki Bezemelere Dâir, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018, Bildiriler, İstanbul Üsküdar Belediyesi, 353-371

Ülgen, A. (1990). Tanzimat Günlerinde Türk Mimari Üslubu-Tanzimat Döneminde Batılılaşma Akımıyla Türk Mimarisine Giren Üsluplar ve Üslup Özellikleri, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 3, 67-71

Ünver, A. S. (1971). Türkiye'de Lale Tarihi, Vakıflar Dergisi 9/43, Ankara, 265-268

Yarış, S. (2018). Üsküdar Ayazma Camii Haziresindeki Mezar Taşları, Sanat Tarihi Dergisi 27/1, 197-249

Yavaş, D.-Çobanoğlu, A. V. (2000). İnce Minareli Medrese, DİA, 22, İstanbul, 269- 270

Yiğit, İ.-Ünlüsoy, Ü. (2004) Hıdırlık-Ulu Mezarlık Osmanlı Dönemi Mezar Taşları, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum

Yılmaz, E. (2013). İzmir Ödemiş'teki Türk-İslâm Devri Mezar Taşları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van

Yılmaz, E. (2019a). Ödemiş Mezar Taşları, Iksad Publications

Yılmaz, E. (2019b). Birgi Tarihi Mezar Taşları. Bitlis İslamiyat Dergisi 1 / 2, Aralık, 55-69

Res. 1 Mimari tasvirli Mezar Taşı (1)

Res. 2 Mimari tasvirli Mezar Taşı (2)

Res. 3 Mimari tasvirli Mezar Taşı (3)

Res. 4 Mimari tasvirli Mezar Taşı (4)

Res. 5 Cami ve vazo çiçek tasvirli Mezar Taşı (5)

Res. 6 Cami ve kâse çiçek tasvirli Mezar Taşı (6)

Res. 7 Cami ve vazo çiçek tasvirli Mezar Taşı (7)

Res. 8 Cami ve akantus tasvirli Mezar Taşı (8)

Res. 9 Çiçek tasvirli Mezar Taşı (9)

Res. 10 Çiçek tasvirli Mezar Taşı (10)

Res. 11 Vazoda üsluplaştırılmış Hayat Ağacı tasvirli Mezar Taşı (11)

Kuzey Orta Anadolu İskân Tarihinden Bir Kesit: Nahiyeden Köye Aştakul¹

A Section From North Central Anatolia Settlement History: From Nahiye to Village of Aştakul

Araştırma Makalesi – Research Article

Murat ALANDAĞLI

Hakkari Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

muratalandagli@hakkari.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-5136-4910

Öz

Aştakul, günümüz idarî taksimatına göre Çorum İline bağlı Ortaköy ilçesinin bir beldesi konumundadır. Çekerek ırmağının adeta ikiye böldüğü Geldiklan (Geldi-gelen) Ovasını takip eden Çorum ile Amasya arasındaki yol güzergâhında yer almaktadır. Hemen kuzeyinde 4, 5 km uzaklıkta bulunan Ortaköy'deki Hitit dönemi ören yeri bölgenin oldukça köklü bir geçmişe dayandığının işaretidir. Ticaretin yoğun olduğu yol güzergâhı veya liman kenti değil de bir Orta Anadolu iskân merkezi olması bakımından benzeri pek çok bölge gibi tarihi tetik edilmemiştir. Tarihsel olarak XIII. yüzyıla kadar geriye giden köklü mazisi, Osmanlı İmparatorluğunun askerî, idarî, malî ve sosyo-kültürel gereksinimlere dayalı kayıt sistemi sayesinde nispeten aydınlatılabilir. Bu bakımdan ilk olarak XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıla ait tahrir defterleri sayesinde çevresindeki köylerin merkezi konumundaki bir nahiye olarak karşımıza çıkmaktadır. Akabinde Celalî isyanlarının darmadağın ettiği bölgelerden biri haline geldiği, köy olarak XVII. yüzyıl kayıtlarında yer almasından anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda siyasî, sosyal ve ticarî amaçlarla yapılmış kimi iskân faaliyetlerinin bir bakıma Aştakul'un yeniden toparlanmasına ve tekrar etkin bir hüviyet kazanmasına yol açtığı görülmektedir. Nitekim Karadağ ve Alandağ eteklerini yurt edinen aşiretlerin pazargâhı, hafta pazarı, olma vasfını bu sayede kazanmıştır. Fakat güneyinde Amasya, Çorum ve Tokat istikametindeki işlek yollara yakın Çay köy ile kuzeyinde çok daha köklü ve zengin bir iskân merkezi olma vasfına haiz Ortaköy Aştakul'a XVI. yüzyıl dünyasındaki görkemli günlere dönme fırsatı vermez. Dolayısıyla giderek büyüyen bu iki merkezin arasında zengin tarihsel izlerin ışığında sıradan bir köy olarak uzun tarihsel süreçte yol almaya başlar. Çalışma, Aştakul'un eldeki tarihsel kaynak dahilinde XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar geçirmiş olduğu kendine has dün kurgusunu ortaya çıkarmayı ve bu bakımdan hem mikro boyutta uzun erimli çalışmalara örnek olmayı hem de Orta Anadolu tarihine dönük çalışmalara eklemlenmeyi amaç edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çorum, Aştakul, Alandağ, Ortaköy, Karadağ

Abstract

Aştakul, is a town of Ortaköy, which is a district of Çorum, according to today's administrative division. It is located on the road, which is a route between Çorum and Amasya, follows the Geldiklan Plain, is almost divided by the Çekerek River. The Hittite period ruins in Ortaköy, which is approximately 4.5 km to the North of Aştakul, is a sign that the region has a deep-rooted past. It is not a road route where trade is intense or a port city. Aştakul is like many similar regions, its history has not been triggered in terms of being a center of settlement in Central Anatolia. Historically its deep-rooted past, which goes back to the 13th century, can be relatively illuminated thanks to the Ottoman Empire's registration system, which was based on military, administrative, financial and socio-cultural needs. We appears as a township, which is the center of the surrounding villages thanks to the cadastral registers, name ise Tapu Tahrir, from XV. to XVI century. Afterwards, it became one of the regions where the Celali revolts were shattered, as a village, it is understood from the fact that it is included in the records of the XVII century. It is seen that some of the resettlement activities carried out for political, social and commercial purposes in the 19th century, in a way, led to the recovery of Astakul and to gain an influential identity again. As a matter of fact, it gained the qualification of being the market place, bazaar, of the tribes that made the hillside of Karadağ and Alandağ their home. However, Çayköy, which is much closer to the

¹ Bu çalışma, hayatımdaki ilkleri şekillendiren ilkökul öğretmenim Talip ARÇOK'a atfen kaleme alınmıştır.

much used road of Amasya, Çorum and Tokat in the south, and Ortaköy, which is a much more deep-rooted and rich settlement center in the north, does not allow to keep alive the glorious days in the world of 16th century. Therefore, in the light of rich historical traces between two growing centers, which are Çay and Ortaköy, it begins to make its way through the long historical process as an ordinary village. This study is based on the historical data of Aştakul in the from 15th. to the 20th century. It aims to reveal the unique fiction of case history that it has lived through until the 19th century, and in terms of being an example for long-term studies at the micro level and to be articulated with studies on the history of Central Anatolia.

Keywords: Çorum, Aştakul, Alandağ, Ortaköy, Karadağ

Giriş

Ülkemizdeki şehir tarihi çalışmaları genellikle Jim Dyos'un kategorize ettiği şekliyle İngiltere'deki çalışmalara benzer. Onun, kent tarihçiliğine dönük cevaplanması zor kimi sorular ile birlikte işe, yol ağı, nüfus hareketliliğine sahip belirli veya orta büyüklükteki kentlerin çalışıldığı şeklindeki saptamaları hakikaten Türkiye akademiyasının bu alandaki literatürünü karşılar.² Elinizdeki çalışma, Dyos'un sıraladığı sorulara cevap mahiyetinde olmamakla birlikte, Türkiye'deki sancak bazlı çalışmaların³ dışında şehir çalışmalarına çok daha uzun erimli ve pek çok kaynağın kullanımını esas edinen farklı bir metod denemesinin ürünüdür. Örnek olarak ise Suraiya Faroqhi'nin "*terra incognita*" şeklinde tarif ettiği Anadolu'daki "*meçhul topraklar*"dan⁴ biri olarak görülen "*Aştakul*" alınmıştır. Faroqhi'nin belirttiği üzere çalışmalarda yer alan dün kurgusu, kentten bakışla şekillenen dönem kaynaklarının ürünüdür. Bu bakımdan hakikatte nelerin olup bittiğini tam olarak görebilmek güçtür.⁵ Dolayısıyla arşiv malzemesinin el verdiği ölçüde Aştakul'un dün algısına dair bir metodik yaklaşım çalışmanın temel gayesini oluşturmaktadır.

Kelkit ve Yeşilirmak vadilerini takiben döneminin hafif kıvrımlı doğu-batı ticaret yolu güzergâhında Karadağ ve Alandağ yükseltilerinin kesişimindeki Şapınova'da⁶ yaşamış Hitit Kralı II/III. Tuthaliya ile Kraliçe Taduhepa⁷ Aştakul topraklarından geçti mi bilinmez? Fakat döneminin meraklıları⁸ olduklarını bildiğimiz seyyahların, Aştakul'dan geçmedikleri kesindir. Şüphesiz Aştakul, ne deniz kenarında önemli bir liman kenti ne de işlek askerî veya ticarî yolların kesişiminde yer alıyordu. Ortaçağ'ın en önemli seyyahı Marko Polo'yu, geniş gezi ağı ve gittiği yerlere dair derin bilgileri bakımından geride bırakan İbn-i Battutâ⁹ ve devamında Yeniçağın eğlenceli seyyahı Evliya Çelebi'nin¹⁰ uğrak mekânlarından biri olmaması belki bu şekilde izah edilebilir. Fakat bugün, Çorum ya da Alaca'dan Ortaköy ve oradan Amasya ile Tokat'a seyreden yolları kullananların muhakkak gördüğü tipik bir Orta Anadolu yerleşkesidir. Aştakul'un bu istikameti kullananlar ile kasabayı ortadan ikiye bölen yoldan geçerken görülen meraklı gözlerle sahip yerlilerinin pek çoğunun bilmediği oldukça zengin bir tarihi vardır. Tarihsel geçmiş ve belge zenginliğine rağmen Aştakul'a, Oktay Özel'in Amasya ve çevresinden hareketle Anadolu kırsalındaki çöküntüyü ortaya koyduğu oldukça önemli eseri¹¹ ile Adnan Gürbüz'ün Amasya temalı tez ve çalışmaları¹² istisna tutulur ise akademik olarak değinilmiş değildir. Bir bölgedeki Osmanlı siyasî, ticarî ve sosyo-kültürel tarihinin bütüncül bir

² H. Jim Dyos, "Agenda for Urban Historians", *The Study of Urban History*, (Ed. H.J. Dyos), 1971, s.1-3, 42-44.

³ Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S.I, 2003, s.267-286.

⁴ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim: 1590-1699", (Ed. H. İncalcık-D.Quataert), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Çev. Berktaş-Andıç-Alper)*, C.II, İstanbul, 2004, s.698, 699.

⁵ "Suraiya Faroqhi İle Türk Şehir Tarihi Üzerine", (Hz. Ç.Çakır-E. Ceylan, vd.), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* C.III, S.VI, 2005, 452.

⁶ Günümüzde Çorum'a 53 km. uzaklıktaki Ortaköy'de bulunmaktadır

⁷ Aygül Süel-Mustafa Süel, "Bir Hitit Şehrinin Keşfi: Ortaköy-Şapınova İdentifikasyonu (Özdeşleşmesi) İle Hitit Coğrafyasındaki Değişiklikler ve Yenilikler", *AÜDTCF. Arkeoloji Dergisi*, Anadolu, Ek Dizi III, Ankara, 2019, s.300

⁸ Aysel Kaya, *Almanca Seyahatnamelerde Osmanlı Şehirleri 1850-1912*, İstanbul, 2021, s.25

⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. S Aykut), 2020, s.XXIII

¹⁰ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Şam, Urfa, Maraş, Sivas vd.*, C.III, I. Kitap, (Haz. S.A. Kahraman-Y. Dağlı), 2012, s.269.

¹¹ Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia, Amasya 1576-1643*, Brill, Leiden, Boston, 2016, s.36,38, 50-54,67,75.

¹² Adnan Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, AÜSBE., Doktora Tezi, Ankara, 1993; aynı yazar "1576 Tarihli Defter-i Evkâf-ı Rûm'a Göre Amasya Sancağı'nda Haremeyn'e Yapılan Vakıflar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5, 1990, s.253-262.

resmini ortaya koyabilmek, işlek veya canlı sahalar kadar Aştakul gibi nispeten sönük sahaların da tetkiki ile mümkün olabilir. Dolayısıyla XV. yüzyıldan XX. yüzyıla Amasya'nın henüz tamamlanmamış çok yönlü fotoğrafına eklenmek ve sıradan bir Orta Anadolu kasabasının zengin tarihsel arka planına ışık tutmak bu çalışmanın iki önemli esasını oluşturmaktadır.

Aştakul'un bir yer adı olarak isimlendirilmesi hakkında "aş" ve "takul" kelimeleri üzerinden sürdürülen bir izah var ise de bu konuda maalesef henüz sarıh bir bilgiye sahip değiliz.¹³ Kelimenin Çorum ağzı sözlüklerinde "Bir çeşit elma" olarak da anlamlandırıldığı görülmektedir.¹⁴ Ayrıca "avul" kelimesi yaylak ve kışlak arasında gidip gelen aile ve sülalelerin sonradan kümelenedikleri "köy" anlamında kullanılmıştır.¹⁵ Hüseyin Hüsameddin, Elvân Çelebi Nahiyesi'nin Tanun-özü ve Mecidözü isimli iki kazasının olduğunu belirtir. Ona göre Mecitözü'nün güneyinde bulunan ve eski kayıtlarda "üstâcoğlu" olarak yer alan Aştakul kaza merkezidir.¹⁶ Fakat ilk dönem Amasya sicillerinden hareketle onun bu ifadesi teyit edilememiştir.¹⁷ Fakat tarihsel geçmiş ve kökene dair bazı ipuçlarına erişmek maksadıyla Elvan Çelebi'nin işaret ettiği Ustacoğlu/Ustacalu oymağına kısaca bakmak gerekmektedir. Ulu Yörük teşekkülüne mensup Ustacoğlu/Ustacalu Türkmenleri Sivas, Amasya ve Tokat havalisini yurt edinmişlerdi. Oymağın "Ustaca" veya "Usta Hacı" olması muhtemel boy beyinden bu ismi almış olması olasıdır. 1500 yılında 200 atlı ile Şah İsmail'e katılan ve Çaldıran'da Safevi ordusunun sol kanadını yöneten Mirza Bey oğlu Muhammed Bey Ustacalu'dur. Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin kurulması ve gelişmesinde etkin rol oynayan Türkmen oymakları içerisinde Ustacaluları da sayar.¹⁸ Oruç Bey ise tarihinde Ustacalu ve Bayat Türkmenlerinin Şah İsmail nezdinde farklı bir yerde olduklarını kaydetmektedir.¹⁹ Ustacalu Türkmenlerinin bir kısmı Şahkulu (ö.1511) isyanına katılmış ve Şah İsmail tarafından sancakla onurlandırılmıştır.²⁰ İran'ın Çukur Sa'id eyaletinin Halhal, Tarum, Nahçıvan ve Horasan gibi farklı havalilerini yurt edinmiş Ustacalulara zamanla bölgedeki diğer oymakların bakışı değişmiştir. Nihayet Tekelü, Dulkadrlü, Şamlu ve Rumlu oymakları ile arasında gerçekleşen muharebeyi Ustacalular kaybetmişlerdir.²¹ Ezcümle döneme ait anlatıdan hareketle Aştakul'un, Şah'a meyleden Ustacalu Türkmenlerinin Orta Anadolu'da kalmış veya yurt edinmiş bir kolunun yerleştiği iskân mahallerinden biri olduğu düşünülebilir.

Arkeoloji, bir iskân mahallinin yazılı kayıtlarının olmadığı dönemlere ait tarihsel serüveni ortaya koymamızda önemli bir role sahiptir. Varsa farklı medeniyetlere ait kent katmanlarına ancak bu vesileyle erişebilir. İskân mahallinin tarihsel süreklilik ve derinliği kadar, üzerinde oluşmuş kültürel zenginlikleri arkeoloji açığa çıkarır. Haliyle arkeolojik kazıların iklim, demografi, iskân ve iktisadî olarak yazı öncesi dönem ile sonraki dönem arasında bir bağ kurmamıza fırsat verdiğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan Aştakul'un iskân geçmişi hakkında ilk olarak "kent arkeolojisi"ne bakmak gerekmektedir.²² Hitit coğrafyasında olmasına rağmen bu döneme ait bir ören yeri Aştakul'da tespit edilmiş değildir. Ancak yakın zamanda Aştakul'un Bahçelievler Mahallesi, Öz Mevkii'ndeki bir taşınmaz "Roma Yerleşmesi" vasfıyla III. derecede arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir.²³

¹³ http://corumortakoy.blogspot.com/p/blog-page_66.html, (Erişim Tarihi:02.03.2022)

¹⁴ İbrahim Gösterir, *Örneklî-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü*, Çorum, 2015, s.21

¹⁵ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara, 2001, s.71

¹⁶ "kayıtlardaki "el-kâdı bi-medînetü'l-Aştakul", Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi C.I.* (Sad. A. Yılmaz-M.Akkuş), Ankara, 1986, s.320.

¹⁷ 1 numaralı Amasya Şer'iyye Sicili Hicri 1034-1036, Miladî 1624-27 tarihlidir. *Şer'iye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul, 1988, s.170

¹⁸ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Güven Matbaası, Ankara, 1976, s. 18,19,44,45.

¹⁹ Oruç Bey Bayat, *İlişkiler*, Çeviri ve Notlar. Tufan Gündüz, İstanbul 2014, s. 32-33

²⁰ Richard F. Kreutel, *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481-1512)*, çev. N. Öztürk, İstanbul 1997, s.53. Sümer, 1976:160.

²¹ Sümer, 1976:140, 144.

²² Numan Tuna, "Kent Tarihleri ve Arkeolojik Kaynaklar", *Kent Tarihçiliği, Kent Tarihleri Atölyesi, 5-6 Mart 1994*, İstanbul, 1994, s.141-143.

²³ "Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 10.06.2021 tarih ve 1310'nolu kararı", <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/87799,1310-corum-ili-ortakoy-ilcesi-asdagul-beldesi-bahceli-.pdf?0> (13.03.2022)

Orta Karadeniz’de Yeşilirmak havzasında bulunan Amasya’ya Müslümanlar ilk olarak Emeviler döneminde yönelmişlerdir.²⁴ Fakat bölge esas olarak Selçukluların Artuk Bey ve Ahmed Gazi²⁵ öncülüğünde yürüttükleri fetih hareketleriyle ele geçirilmiştir. Bu dönemde Bizans-Selçuklu öncü sınırında yer alan sahalar, Batı’ya yönelen konargöçerlere yurt olmuş ve böylece Anadolu’daki ilk yerleşim örüntüleri şekillenmiştir.²⁶ Selçuklu Emiri Pervane’nin ölümünden sonra pek çok Saru Saltuk dervişi de Kırım, Sinop üzerinden Tokat ve Amasya’ya gelmiştir.²⁷ Konargöçer unsurun bölgeye dönük tazyiki sonucu Sivas, Develi, Niksar, Zamantı, Kayseri ve Amasya’da Danişmendli Beyliği kurulmuştur.²⁸ Amasya’nın idarî olarak merkezî olduğu bu saha, Mustafa Akdağ’ın tespitine göre Sinop ve Malatya’yı da kapsamaktadır.²⁹ Zamanla havzadaki yoğun konargöçer Türkmenler ile Selçuklu idaresi arasında giderek tırmanan anlaşmazlıklar peyda olmuştur. Artan gerginlik, Moğol istilasında Anadolu’ya gelmiş ve Amasya’nın Çat köyüne yerleşmiş Baba İlyas zamanında patlak vermiştir. Konargöçerler, kendilerine uygun tasavvufî bir yaklaşım geliştiren bu dervişi, adeta Selçuklu baskısından kurtuluşun işareti olarak görmüşlerdir. Çok geçmeden tahsildarların adaletsiz davrandıklarını iddia ederek isyan başlatmışlardır.³⁰ Türkmenlere farklı bir dünyayı resmeden Baba İlyas’ın liderliğindeki bu hareket, Gürcü ve Frank askerlerinin bulunduğu sayıca üstün Selçuklular ile Malya Ovasında yapılan savaşla son bulmuştur.³¹ Ancak Anadolu’daki ilk gayr-i sünni hareketin temelini oluşturması bakımından bu hareketin, tesir ve tazyikinin sonlandırılmadığı da bilinmektedir.³²

Tam olarak kuruluş tarihi bilinmese de XI. yüzyılda Danişmend Gazi’nin Amasya ve Tokat bölgelerindeki fetihleri sırasında Aştakul ve havalisinin ilk kez sistemli bir akına maruz kaldığı düşünülebilir. Bu bakımdan “*Aştakul diye ma’rûf büyük nehre kadar uzanır*” şeklindeki ibareyi barındıran Danişmend Gazi’nin oğlu Halifet Gazi’nin Amasya’daki Medrese Vakfiyesi oldukça önemlidir.³³ Bu vakfiyeden hareketle Aştakul’un iskân geçmişinin XIII. yüzyıla dayandığı³⁴, bugünkü yerleşim yeri veya yakınında konumlanmış ve Çekerek Nehri’ne kadar uzanan bir çiftliğinin olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Diğer taraftan Aştakul’un günümüzde sahip olduğu konumu esas alındığında Anadolu’daki iskân mahallerinin oluşma şekil ve aşamalarının dışında bir örnek olduğu söylenebilir. Nitekim ne bir sefer, hac ve bölgesel ticaret yolu güzergâhına ne de derbent, han, zaviye, kervansaray ve kale şeklindeki iskâna esas etkenlere rastlanmaktadır.³⁶ Özellikle fetih için tesis edilen ve askeri garnizon olarak kullanılan, sonraları iskân mahallerine dönüşen kale yapısının³⁷ olmayışı ve nispeten ovalık olarak görülebilecek bir mıntıkada yer alması oldukça düşündürücüdür. Aştakul’un tahminen

²⁴ Besim Darkot, “Amasya”, *İA*, C.I, s.392-396, İstanbul, 1940; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s.332-380.

²⁵ Osman Turan *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 2014, s.14,41.

²⁶ Koray Özcan, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmesi: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)”, *Bilig*, Kış 2006, S.36, s.207,213.

²⁷ Mikâil Bayram, “Danişmend Oğulları’nın Dini ve Millî Siyaseti”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.131, 2005, s.143,144

²⁸ Sefer Solmaz, “Danişmend Gazi’nin Anadolu’ya Gelişi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, S. 14, s.231.

²⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, C.I, 1243-1453, 1974, s.82,83-89,90; Akdağ’ın düşüncelerinin Danişmend Gazi Vakfı Vakfiyesine dayandığı düşünülebilir. Nitekim Vakfiyede Tokat, Malatya, Niksar’ı kapsayan bir çevreleme yapılır. VGMd.581-1, s.349, No:351, T.560 (1164-165)

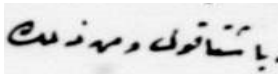
³⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “Baba İshak” *DİA*, C.IV, İstanbul, 1991, s.369.

³¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı, Aleviliğin tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksinin Teşekkülü*, İstanbul, 2011, s.135-145.

³² Ahmet Yaşar Ocak, “Baba İlyas” *DİA*, C.IV, İstanbul, 1991, s.368.

³³ M.C.Şehabeddin Tekindağ, “İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerinde Çalışmalar I.”, *Türkiyat Mecmuası*, 1971, C.16, s.134-140.

³⁴ “Vakfiyede Amasya çiftliklerinden biri olarak tarif edilen ve hududu Mandıras otağı, Bandıkudus/Bandıkırus? köyü, Badanos Çiftliği ve Aştakul nehri şeklinde çizilen Gücüd çiftliğinin atfları içerisinde geçer, VGMd.581/II, Sıra:351, s.349, T.560

³⁵ VGMd.640, s.37, No:46, T.622 (1225-26), Amasya’da kâin Halifet Gazi Vakfının iş bu sûret-i evkâfın 12 Haziran sene 332 tarihli kararına tevfiğân 30 Şevval sene 334 târihinde sudûr iden irâde-i ‘aliyye mûcibince kayd olunmuştur.

³⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (Çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul, 2011, s.59-89.

³⁷ Baykara, 2001:73.

iki, üç kilometre güneydoğusunda Çekerek Irmağı'na yakın ve hafif engebeli bir mıntıkada, Hâce Sultan tekke, türbesi bulunmaktadır. Önceleri bölgenin ziyaretgâhlarından biri olan bu tekke, türbeye ait birtakım mezar taşı ve yapı kalıntılarının yakın zamana kadar ayakta olduğu yerel hafızaca bilinmektedir. Amasya'nın Darü's-selam Mahallesi'nde Taksimönü mevkiinde de Hâce Sultan tekkesi ve ona ait olabileceği düşünülen türbesi bulunmaktadır. Hüseyin Hüsameddin'in aktarımından Sultan II. Bayezid'in Amasya valiliği sırasında "*Hâce-i Sultanî*" olan tüccar taifesinden Şemseddin Ahmed Çelebi'nin zaviye, misafirhane ve mutfak inşa ettiği anlaşılmaktadır. Haliyle her iki tekke, türbe arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Aştakul'a ait incelediğimiz Tahrir defterlerinde bu tekke, türbeye ait herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Dolayısıyla bu tekke, türbenin tarihsel geçmiş ve kuruluşu hakkında malumata sahip değildir.³⁸ Ancak Aştakul'daki Hâce Sultan tekke, türbesi akıllara Anadolu ve Rumeli'de tekke, zaviye tarzı iskân mahallerini getirmektedir. Öyle ki Barkan'ın oldukça açık bir şekilde işaret ettiği üzere derviş, şeyh ve erenlerin tekke, türbe ve zaviyeler açarak iskâna esas olacak ana mekânın belirlenmesinde etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Bu yaklaşım dahilinde Aştakul'un Güneydoğu'dan Geldiklan Ovası ve Çekerek Irmağını takiben Batıya seyreden yol güzergahında bulunan bu tekke, türbenin ilk iskân mahalli olabileceği düşünülebilir. Haliyle Celali isyanlarından sonraki dönemde Karadağ eteklerinde tekkenin kuzey batısındaki bu günkü mıntıkasının ise ikinci iskân mahalli olduğu söylenebilir. Aştakul şayet bu tarz bir iskâna konu değil ise, o zaman XIII. yüzyıla dayalı yerleşiklik durumu nasıl izah edilebilir? Bu hususta Cengiz Orhonlu'nun "*pazar ve değişim mıntıkası*"³⁹ ile Tuncer Baykara'nın "*geçim imkânlarının elverişli olması*"⁴⁰ şeklindeki izahları ipucu olarak irdelenebilir. Nitekim ileride değinileceği üzere Aştakul, Karadağ ve Alandağ eteklerindeki kimi iskân mahallerinin adeta merkezinde yer almakta ve bu bakımdan pazar yeri olma potansiyelini bünyesinde barındırmaktaydı. Ayrıca iklim, bitki örtüsü ve arazi yapısı ile üretim-tüketim alışkanlıkları bağlamında kendine yeter bir özelliği de bulunmaktaydı.

1. Tahrir Döneminde Aştakul (XV. - XVI. Yüzyıl)⁴¹

Tahrir kayıtlarından Aştakul'un XV. yüzyılda Zile'ye bağlı olduğu ve XVI. yüzyılda ise bağımsız bir nahije hüviyetini kazandığı anlaşılmaktadır. Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle XV. ve XVI. yüzyıl idarî, siyasi, askerî, demografik ve iktisadî yapısına dair bilgiler içermektedir.⁴² İdarî olarak Amasya'nın da içerisinde yer aldığı Rum vilayetinde 1455, 1485, 1520, 1554 ve 1574 yıllarında tahrir yapıldığını bilmekteyiz. Fakat bunlardan Amasya'nın 1455 yılı defterine henüz ulaşılmış değildir. Bu nedenle ilk olarak Eyalet-i Rum'a ait 1455⁴³ ve 1485⁴⁴ yılı tahrirlerinde Aştakul'a coğrafi olarak nispeten yakın Mecitözü, Turhal ve Zile kazaları tahrirleri tetkik edilmiştir. Hüsameddin Hüseyin, Amasya'nın "*Defter-i Nüfus ve mahallât*"ı adıyla H.816-917 (M.1413-1511); H.1000-1057 (M.1592-1647) ile H.1112-1163 (M.1700-1763) şeklinde tarihlendirdiği üç tahririni işaret eder.⁴⁵ Aştakul'a ait bilgilere ilk olarak Fatih döneminde hazırlanmaya başlanmış 1482 yılı tahririnde tesadüf edilmiştir. Zeamet ve tımar hisseleri bağımsız ya da bir kazaya bağlı olacak şekilde tutulmuş bu defter, Aştakul'un idarî birimleri ile niyâbet, zeamet ve tımar hisselerine dair bilgileri içermektedir. Örneğin Hızır Ağa'nın zeamet gelirleri arasında Aştakul'a bağlı Ortaköy, Baydığın ve Pınarbaşı köyleri hisseleri yer almaktadır.⁴⁶ Toplam 115.258 akçelik Turhal kazası niyabeti dahilinde

³⁸ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* C.I, s.160

³⁹ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları" *Osmanlı Araştırmaları*, S.II, İstanbul, 1981, s.3.

⁴⁰ Baykara, 2001:62; İlhan Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemleri ve Yerleşme Tarihi Yazıları (İlhan Tekeli Toplu Eserleri-18)*, İstanbul, 2011, s.22.

⁴¹ Aştakul XV. ve XVI. yüzyıllarda müstakil bir nahije olup sonrasında köy, kasaba vasfında olduğundan karşılaştırmalı bir içerik ve metot yerine arşiv malzemesine has dönemsel kategorik bir izah çok daha uygun görülmüştür.

⁴² Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II, İstanbul, 1940-41, s.20-59; Leila Erder, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century" *Middle Eastern Studies*, XI, 1975, s.283-300; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. XXII, Ankara, 1991, s.430-438; Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.II, 1990, s.10-42.

⁴³ TTD.2, s.194-206, 354.

⁴⁴ "Nahiye-i Zile, 104-125" ve "Nahiye-i Turhal, 174-203" TTD.19, s.104-125, 174-203.

⁴⁵ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* C.I, s.271.

⁴⁶ TTD.15, s.30.

Aştakul 4.800 akçelik bir paya sahiptir.⁴⁷ Ayrıca Aştakul'da “*Ali veled-i Durmuş Ağa, Seydi Ahmed veled-i Piri, Ahmed Çelebi, Ali Çelebi, Pir Mehmed veled-i Buğdaylı ve Murad ve Pir Mehmed*” isimli sipahilerin hisseleri bulunmaktadır. Tamamı divânî olan, yani gelirleri imparatorluk idaresi veya görevlisine ait bu tımarların hasılı 32.577 akçedir.⁴⁸ Diğer taraftan Aştakul'da köklü bir aileye veya nüfuzlu kişilere ait malikâne hissesi olan tımarların da bulunduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. İmparatorluğun Anadolu'da karşılaştığı idarî yapı, siyasi tecrübe ve hanedan odaklı yapının da bir sonucu olarak oluşan mâlikâne-divânî sistemi⁴⁹, temelde belli bölgedeki bir veya bir kaç köye ait muayyen bir hissenin belirli kurallar çerçevesinde mülk sahipleri ile devlet ya da temsilcileri arasında bölüşülmesi esasına dayanmaktadır.⁵⁰ Faroqhi'nin Şeyh aileleri üzerinden⁵¹ ve Açıkel'in ise Abdülvehhab oğulları⁵² bağlamında vurguladığı gibi Anadolu kırsalında nüfuz sahibi kişi ve ailelerinin malikâne hisselerini zamanla evlatlık vakıflara dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. 1482 yılı tahriri, idarî olarak Zile'ye bağlı Aştakul'un bazı köy, mezra ve çiftlik kayıtlarına dair bilgileri barındırmaktadır.⁵³ Defter genelinde Aştakul'a bağlı yerleşim birimleri “*Akpınar, Baydığin, Boğabağı, Hacıköy, İlısu, İncesu, Karacaşehir, Kervansaray, Mihrelü, Ortaköy, Pambuklu, Çay, Pınarbaşı ve Yalıncağ*” şeklinde sıralanabilir. Özellikle Mühreler köyü kaydı üzerindeki nottan hareketle Aştakul'un bu tarihte idarî olarak Geldiklan (Geldigelen), Kızılkünbed ve Mecitözü nahiyeleri yönünde genişlediği düşünülebilir.⁵⁴ Ayrıca Zile'ye doğru Karadağ'ı aşmış Baydığin'i de içine alacak şekilde tersi istikamette de genişlemiştir. İlısu ve Çayköy'de çiftlik ve değirmen kayıtlarına tesadüf edilmiştir.⁵⁵ Harap olan Çay köyünün aksine İlısu'daki değirmen, bu tarihte Aştakul havalisindeki tek işlek değirmendir.⁵⁶

XVI. yüzyılda ise Aştakul'a ait çok daha derli toplu verileri elde edebileceğimiz ilk kaynak 1520 tarihli icmâl defteridir. Bu defter, Rum Eyaleti dahilindeki malikâne-divânî sistemine bağlı idarî birimlerin isimleri, hane, mücerred ve nefer sayıları ile hasıllarını barındırmaktadır. Defterde Aştakul kayıtları Bergoma ve Yavaş nahiyeleriyle birlikte geçmektedir.⁵⁷ Özellikle sipahi tımarları bakımından Aştakul'un diğer iki nahiyeye gibi Ladik'e bağlı olduğu görülmektedir. Üç nahiyeye ait defterin yekûn kısmında 54 karye ve 3 mezrada 1.249 hane ile 584 mücerred kaydı yer almaktadır. Ayrıca 146.381 akçe divânî ve 82.818 akçe de malikâne hissesi olmak üzere toplam 229.199 akçelik bir verginin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Bu noktada özellikle tahrir defterlerinde yer alan bu tür bilgilerin tahmini olduğunu ve gerçek değerleri yansıtmadığını belirtmemiz gerekmektedir.⁵⁸ Bu tarihte Aştakul'un 9 köy ve 1 mezrasında 473 hane, 795 nefer ve 336 mücerred kaydı bulunmaktadır. İdarî yapısına ve demografisine ait bu bilgilerin yanında iktisadî olarak 46.849 akçe divânî ve 22.242 akçe malikâne olmak üzere toplam 69.091 akçelik tahmini bir vergisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Nefer ve hane sayılarının köy bazındaki dağılımlarına bakıldığında Ortaköy, Aştakul ve Karacaşehir'de fazla; Panbuklu, Kervansaray ve İncesu'da ise nispeten daha az olduğu görülmektedir. Aştakul'a bağlı köylerin malikâne hisseleri genellikle Hacı Nevruz evlatlarına ayrılmıştır. Ayrıca Panbuklu köyündeki Penbe Dede Zaviyesi'nin ilk izlerine de bu tarihte rastlanılmaktadır. Yine Aştakul köyü dahilinde 400

⁴⁷ TTD.15, s.8

⁴⁸ TTD.15, s.38,45,46,48 ve 64

⁴⁹ Oktay Özel, “The Transformation of Provincial Administration in Anatolia: Observation on Amasya from 15 th to 17 th Centuries”, *The Ottoman Empire Myths, Realities and “Black Holes”*, (Edt. E. Kermeli and O. Özel), The İsis Press, İstanbul, 2006, s.52, 53, 65.

⁵⁰ Mehmet Öz, “Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Malikâne Divânî Sistemi”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, (Ed.. A.Y. Ocak), Ankara, 2006, s.347.

⁵¹ “XVII. yüzyılda tımar teşkilatı oldukça zayıflamış iken Orta Anadolu'da XVI. yüzyılda otuz bini akçelik gelirleri olduğunu bildiğimiz ve pek çoğu da Şeyh ailesi olanları hala kudretliydi”, Suraiya Faroqhi, “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'nun Şeyh Aileleri”, *Türk İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar*, (Ed. O. Okyar), Ankara, 1975, s. 223.

⁵² Ali Açıkel, “Rum Eyaleti Evlatlık Vakıflarından Bir Örnek: Abdülvehhab Oğulları Evlatlık Vakfı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.XI, S.II, 2016, s.1-25.

⁵³ “Nefs-i Aştakul tâbi-i Zile”, TTD.15, s.38

⁵⁴ “Mecid-özü defterinde görüle”, TTD.15, s.165

⁵⁵ TTD.15, s.88; İlısu köyü defterde kimi kayıtlarda “Şark-ı salar” veya “Şeref salar” şeklinde okunabilecek bir ekleme ile geçmektedir. TTD.15, s.233 ve 256

⁵⁶ TTD.15, s.256

⁵⁷ “Nahiye-i Bergoma ve Yavaş ma'a nahiy-i Aştakul tâbi-i kazâ-i Amasya”, TTD.387, s.374.

⁵⁸ Mehmet Öz, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, ss.77-90

⁵⁹ TTD.387, s.374-377.

akçelik hasıla sahip bir çiftlik kaydının olduğunu da belirtmek gerekmektedir.⁶⁰ Son olarak Aştakul ve bağlı kimi köylerinin tımar hisselerinin 1/3 oranında Zile kalesindeki mustahfızlara tımar olarak ayrıldığını da ifade edebiliriz.⁶¹

Aştakul'un idarî yapısı bağlamında 1482 ile 1520 yılı kayıtları karşılaştırıldığında, kırk yıllık bir sürenin akabinde sınırlarının Karadağ'ın güneydoğusu ile Alandağ eteklerine doğru nispeten Zile'den uzaklaşarak yeni bir şekle girdiği söylenebilir. Öncelikle Geldiklân, Kızılkünbed sınırlarına dahil olmuş Baydığin ve Mühreler köyleri Aştakul'dan ayrılmıştır.⁶² Diğer tarafta da Penbe Dede Zaviyesi sayesinde gün yüzüne çıktığını düşündüğümüz Panbuklu ile Pınarbaşı isimli iki iskân birim ortaya çıkmıştır. Ayrıca defterdeki kayıt sistemi esas alındığında Panbuklu köyüne yakın olması muhtemel Akpınar mezarası da oldukça önemlidir. Panbuklu'nun konuşlandığı Karadağ silsilesinin tarıma çok da elverişli olmayışı nedeniyle reayasının nispeten ziraata uygun Akpınar bölgesine yöneldiği ve mezra kaydının bu suretle oluştuğu düşünülebilir.

XVI. yüzyılda Aştakul havalisi hakkında çok daha teferruatlı verilere 1576 yılı tahririnde rastlanılmaktadır. Bu tarihte nahiyenin “*Aştakul, Yağma, Çayköy, Pınarbaşı, Panbuklu, Ortaköy, İncesu ve Karacaşehir*” isimli köyleri bulunmaktadır. Aştakul'un “*Ebu Yusuf veled-i Muhiddin*” isimli çiftliği ve İncesu'nun ise Ortaköy halkınca ziraat edilen “*Sorhun/Horhun*” isimli bir mezarası bulunmaktadır. Braudel ve Russel'in⁶³ çalışmaları XVI. yüzyılda Akdeniz ve haliyle de Anadolu havalisinde ciddi bir nüfus artışına işaret etmektedir. Kuru ise, Anadolu'da 1518 ile 1587 yılları arasında “*muhteşem iklimin*” yaşandığını vurgulayarak bu durumun nüfus ve iskâna olan etkisini ortaya koymuştur.⁶⁴ Öyle ki artan nüfusu mevcut topraklar besleyemez duruma gelmiştir. Bu durumda vergi vermeye kadir nüfusun bir tımar hanesi üzerine yazıldığı, müşterek olduğu, şeklinde anlaşılabilir kayıtlar ortaya çıkmıştır. Hakikaten bu tarihte defterde sık rastladığımız “*zemin*”, “*becâ-yı*” ve “*ma'a*” ibareli kayıtlar dönem Anadolu'sunda görülen nüfus artışının Aştakul özelindeki işareti olarak görülebilir. Nitekim Aştakul'a ait kayıtlardan “*becâ-yı*”, “*ma'a*” ibareli 177 ve zemin olarak da 68 kayıt tespiti yapılmıştır. Genellikle soydan⁶⁵ devam ettiğini gördüğümüz zeminlerin miktarı da aslında önemlidir. Panbuklu köyü dahilinde yer alan 55 kilelik zemin kaydı bu bakımdan dikkati çeker.⁶⁶ Defterde vergiye esas reaya kayıtlarının yanında zemin ve kile miktarlarını da belirten bazı bilgiler yer almaktadır. Bu vesileyle Aştakul'da 30, Yağma'da 20, Çayköy'de 71, Panbuklu'da 55 ve Karacaşehir'de ise 18 kilelik zeminler tespit edilmiştir.⁶⁷

Tablo 1: Aştakul ve köylerinin 1520-1576 yılı tahrirlerinde nefer, hane, mücerred sayıları ile hâsılları

Sr	Karye	1520	1576	1520	1576	1520	1576	1520	1576
		Nefer		Hane		Mücerred		Hasıl	

⁶⁰ TTd.387, s.377.

⁶¹ “Tımar-ı Şah Bula”, toplam hâsılı 3905 akçe olan tımara 695 akçe Karacaşehir, 40 akçe Panbuklu ve 183 akçe İncesu köyünün hisselerinin bulunduğu görülmektedir. TTd.85, H.926, s.36.

⁶² TKG.KK.TTd.388 (583), vr.140/a, 86/b

⁶³ Fernand Braudel, *II. Filipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, C.I*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Ankara 1993, s.485,486; Joiah C. Russel, “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”, *JESHO, III*, 1960, ss.265-274

⁶⁴ Mehmet Kuru, “A Magnificent Climate: Demography, Land and Labour in the Sixteenth-Century Anatolia”, *Seeds of Power, Explorations in Ottoman Environmental History*, (Edt. O. İnal and Y. Köse), The White Horse Press, UK., 2019, s.36-38, 44-46.

⁶⁵ “Zemîn-i Kayser veled-i Ali der dest-i Nasuh Abdal veled-i Hamza hâliyâ der tasarruf-ı evlâd-ı Nasuh Abdal”, TKG.KK.TTd.15, s.164/a, 166/a, 168/a.

⁶⁶ “Zemîn, bir öküzlük yer olub tasarruf edüb behresin verürler deyu kaydolunmuş ber müceb-i defter-i atık, ol bir öküzlük yerden gayri hâricden kaydolunan yer dahi 55 kilelik ber müceb-i defter-i atık hâliyâ der tasarruf-ı İsmail ve Menteşa ve Himmet ve Çırac ve Mehmed”, TKG.KK.TTd.15, s.166/b

⁶⁷ TKG.KK.TTd.15, s.16/a-169/a-b; Rum eyaletindeki müd ve kilenin “istanbul müd ve kilesi” olduğu kabul edilir ise 1 müd'ün 20 kile ve 1 kile'nin ise 25,626 kg olduğu söylenebilir. Bu hesaplama dahilinde Aştakul havalisindeki zeminlerin arazi miktarından ziyade elde edilen ürün miktarına dair verilere erişilebilir. Öyle ki Aştakul için (30x25,656) hesabından 769,68 kg'lık bir ürünün elde edildiği söylenebilir. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.82.

1	Ortaköy	307	415	146	198	167	217	18583	14000
2	Pınarbaşı	48	105	30	43	18	62	4039	6500
3	İncesu	31	55	17	28	14	27	3675	4500
4	Karaca Şehr	105	230	67	115	38	115	7017	9000
5	Aştakul	152	404	99	178	54	226	17849	15200
6	Çayköy	101	254	74	96	28	158	8795	8800
7	Yağma	38	83	27	48	11	35	5718	6200
8	Banbuklu	21	21	6	5		16	832	1200
9	Kârbansaray	13		7		6		2443	
10	Akpınar, Mz.							140	
11	Ebu Yusuf veled-i Muhiddin, Çf								1000
Toplam		816	1567	473	711	336	856	69091	75400

XVI. yüzyılda Anadolu’da “*muhteşem iklim*”in⁶⁸ yol açtığı nüfus artışının Aştakul için de geçerli olduğunu Tablo 1’deki nefer, hane, mücerred ve hâsıl rakamları bağlamında ortaya koymak mümkündür. 1520 ile 1576 yılı tahrirlerini içeren Tablo 1’deki rakamlar dikkatle tetkik edildiğinde Aştakul, Karaçayşehr, Çayköy ve Ortaköy’ün nefer, hane ve mücerred kategorisinde hemen hemen %50 oranında bir artışın yaşandığı görülmektedir. Defterde ayrıca on bir sipahi evlâdının yanı sıra “*ashâb-ı mülk*” kayıtlarına da rastlanılmaktadır.⁶⁹ Akrabalık ilişkisi esas alındığında bu sülalenin Aştakul’da oldukça nüfuzlu bir hane olduğu düşünülebilir. 1576 yılı tahririnde Aştakul’da 11 çift, 161 nim çift, 53 bennak ve 504 caba tespit edilmişti. Köylerde farklılık göstermesine rağmen dönem itibarıyla bir çift’in ortalama 47, nim çift’in 23,3, bennak’ın 27 ve caba’nın ise 9,9 akçe vergi ödediği söylenebilir. Aştakul, Ortaköy ve Karaşehr de yoğun olmak üzere nahiye genelinde 4.170 kile hinta (buğday), 2.847 kile şa’ir (arpa) ve 20 kile bakla üretimi üzerinden tahmini bir vergilendirme yapılmıştır. Bu durumda tahrir değerinin yine köyden köye farklılık gösterdiği gerçeği de dikkate alınarak toplam 24.820 akçe olan buğdayın tahrir değerinin ortalama 6, arpanın ise 4,4 akçe olduğu söylenebilir. Nahiye ayrıca 616 akçe piyaz, 1.032 akçe bostan, 1.032 akçe meyve, 2.842 akçe penbe (pamuk), 2.814 akçe bağ, 834 akçe kendir ve 883 akçelik ceviz üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Aştakul’da klasik çağ dünyasına uygun olarak et ve yün ihtiyacını karşılamak amacıyla iklim ve coğrafi örüntüsüne uyumlu koyun yetiştiriciliğinin ve sofrta ihtiyacını karşılamaya muktedir bal üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim nahiye tahmini olarak 1.192 arı kovanı ve 1.810 adet koyunun bulunduğu söylenebilir.⁷⁰ Nahiye genelinde Pınarbaşı, Panbuklu, Ortaköy, İncesu ve Karaşehr köylerinde 12 değirmen tespiti yapılmıştır. Pınarbaşı köyündeki değirmen nahiye yıllık işleyen tek değirmendir. Havzasındaki su kaynaklarının bolluğu nispeten köy adının tespitinde etkili olmuş olmalıdır. Karaşehr köyündeki değirmen 3 ay, Panbuklu, Ortaköy ve İncesu köylerindeki değirmenler ise 6 ay işlemektedir. Değirmenlerin işleyiş süreleri kaynağının potansiyeli ile havzasındaki talebe göre de farklılık göstermektedir. Öyle ki, Çekerek ırmağı yakınındaki İncesu’daki değirmenin yılın yarısı işleminin

⁶⁸ Kuru, çalışmasında Anadolu coğrafyasında yağışın en fazla olduğu 1098-1168, 1518-1587 ve 1743-1812 şeklinde üç ayrı dönemi sıralamıştır. Orta ve Kuzey Anadolu hattının 1518-1587 yılları arasındaki dönemde en yüksek yağış alan bölge olduğunu ortaya koymuştur. Genellikle Mayıs ve Haziran aylarındaki bu yağış miktarı tarımsal ürün verimliliğini ve çeşitliliğini arttırmıştır. Mehmet Kuru, “*A Magnificent Climate: Demography, Land and Labour in the Sixteenth-Century Anatolia*”, *Seeds of Power, Explorations in Ottoman Environmental History*, (Edt. Onur İnal and Yavuz Köse), The White Horse Press, UK., 2019, s.43-47.

⁶⁹ *Ashâb-ı mülk*, “*İshak veled-i Emir Yusuf ve Yusuf, Mustafa, Abdülkadir, İbadullah, Hızır/Hızır ve Ali*” şeklinde sıralanmaktadır. TKG.KK.TTd.15, s.164/a.

⁷⁰ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCF. Dergisi*, C.V, S.V, Ankara, 1947, s.483-511.

nedeni de arz-talep döngüsü olmalıdır. Son olarak nahiyenin 2.513 akçe tapu-yı zemîn⁷¹ ve deştânî⁷², 1.948 akçe bâd-ı hevâ⁷³ ve arûsiyye⁷⁴ ile 3.602 akçe niyabet⁷⁵ vergisinin bulunduğu görülmektedir.⁷⁶

1576 yılı Mufassal Tahrir Defterinden sonra, XVI. yüzyıla ait Aştakul nahiyesinin tımar ve hisselerinin yer aldığı bir dizi defter silsilesi karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak icmal defterinin fihristinde yer alan Amasya livasının toplam 409 sipâhisinde 14'ünün Aştakul nahiyesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷ Ayrıca nahije hisseleri içerisinde “*Cemâ'at-ı Zâviye-i Şeyh Hacı tâbi'-i Gedegra*” ve “*Mezra-i Karaca Viran tâbi'-i Geldiklan*” şeklinde iki kaydın yer alması da oldukça önemlidir.⁷⁸ Sivas ve Amasya havalisi başta olmak üzere pek çok bölgeye ait zeamet ve tımar kayıtlarını içeren başka bir deftere göre “*Timâr-ı livâ-i Amasya*” başlığı dahilinde Seraskerlik görevini ifa eden Tokad miralay “*Sultan Şah birader-i Korkud*”un Aştakul'a bağlı Ortaköy'de 6.225 akçelik tımarı bulunmaktadır. Ayrıca Yağma, Çay ve İncesu köylerinin tımar sahipleri ile hisselerine ait malumata da tesadüf edilmektedir.⁷⁹ Rum vilâyetinin kimi kazalarına ait kayıtları ihtiva eden tarihsiz başka bir defterde, Zile ve Turhal kazaları dahilinde yapılan araştırmada İlisu hariç Aştakul hakkında herhangi bir kayda tesadüf edilememiştir. Bu defterde 3.615 akçe hâsılı bulunan İlisu'nun artık Kızılkünbed kazasına bağlı olduğu görülmektedir.⁸⁰

Döneme ait vakıflar ve gelirlerine dair oldukça önemli bir kaynak mahiyetinde olan Evkâf-ı Rûm'da, Aştakul nahiyesinde “*Hacı Nevruz, Taceddin Bey, Seydi Selamet, Penbe Dede Zaviyesi ve Kadı Şah*” vakıflarının gelirleri olduğu söylenebilir. Çay köyünün beş buçuk sehimden beş sehmi ve Aştakul köyünün ise beş buçuk sehimden bir sehmi Umur Bey tahriri gereğince Hacı Nevruz Vakfı adına pay edilmiştir.⁸¹ Nahiyenin sonradan giderek gelişip büyüyecek köyü Ortaköy'de ise Taceddin Bey ve Kadı Şah mülk hisselerinin bulunduğu görülmektedir.⁸² Kadı Şah evladının İncesu'da da hisseleri vardır. Öyle ki köyün 32 sehimden 25 sehmi Kadı Şah oğlu Hoca Bey'e ve geriye kalan 7 sehmi ise diğer oğlu Zeynelabidin'in Ali ve Mehmet isimli çocuklarına ayrılmıştır.⁸³ Pınarbaşı köyü malikânesinin tamamı Seydi Selamet Vakfına, Panbuklu köyünün malikâne gelirleri ise Panbuklu Zaviyesine pay edilmiştir. Son olarak Karacaşehir köyü gelirlerinin Hammar/Hamar Paşa⁸⁴ ile Fatma, Hoca ve Zeyneddin'e ayrıldığını belirtebiliriz.⁸⁵ Evkâf-ı Rum'da işaret edilen bu köy ve hisselerinin pay edildiği vakıflara dair bilgileri Amasya Hurufat kayıtlarında da görmek mümkündür. Hurufat kayıtlarında zaman zaman Aştakul köyünün idarî olarak Geldiklan nahiyesine bağlı olduğu görülmektedir. Bu kayıtlarda Aştakul ve bağlı köylerinin vakıf hisseleri ile yapılan taarruzlar, mahsulünün toplanması ve görevli ataması gibi oldukça önemli bilgilere erişilmektedir.⁸⁶ Orta ve İncesu köyleri örneğindeki “*150 yıl*” ve Çayköy örneğinde ise “*100 seneyi geçkin*” şeklindeki tarihlendirmeler hurufat kaydının yazıldığı tarihten geriye doğru bölgenin tarihsel iskânı ve ekonomik, idarî yapısı bakımından geriye gidişini, tarihsel derinliğini resmeder. Ayrıca Çayköy örneğinde karşılaşılan “*ebâ-an-cedd*” yani babadan oğula geçen ve bu vesileyle kazanılmış bir hakkın güncel temsilcilerini tanımamıza da fırsat vermektedir.⁸⁷ Ayrıca Aştakul'da vakıf hisselerini tasarruf eden

⁷¹ Zeminlerin tapu vergisi.

⁷² Köy, mera korucuları vergisi.

⁷³ Önceden tahmin edilemeyen kimi vergiler, “zuhurat bağlı cürüm, cinayet ve evlenme vb. alınan resimler.

⁷⁴ Re'aya veya sipahi kızlarının evliliklerinde alınan vergi.

⁷⁵ Sancakbeyleri ve Subaşlarına ve bazen de şehzadelere ait vergi, 70-74. Dipnotlar için bz. Öz, 1999:86, Halil Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, *DİA*. C.4, İstanbul, 1991, ss.416-418

⁷⁶ TKG.KK.TTd.15, s.163/a-169/b.

⁷⁷ TKG.KK.TTd. 220, (325/245) vr.1/a

⁷⁸ TKG.KK.TTd. 220, (245) vr.29/b, 30/a

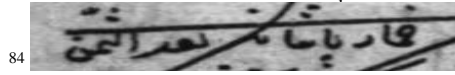
⁷⁹ TTd.95, H.-, s.71-79

⁸⁰ TTd.98, s.115-159, 125.

⁸¹ “Mâlikâne-i tamam mülk-i evlâd-ı Hacı Nevruz ber müceb-i defter-i Umur Bey.”, TKG.KK.TTd.388 (583), vr.89/a.

⁸² “Rub' mâlikâne mülk-i Taceddin Bûd?...Kadı Şâh ...”, TKG.KK.TTd.583, vr.89/a.

⁸³ “Mâlikâne mülk-i evlâd-ı Kadı Şâh Bûd?.. Hoca Bey b. Kadı Şâh...”, TKG.KK.TTd.583, vr.89/a

⁸⁴ TKG.KK.TTd.388 (583), vr.89/a

⁸⁵ “Mâlikânenin tamamından sümünü Hammar? Paşanın ...” TKG.KK.TTd.583, vr.89/a

⁸⁶ VGMA.Hrf.d.1061-35, T.1163, s.95; VGMA.Hrf.d.1061-34, T.1162, s.92,93; VGMA.Hrf.d.1061-35, T.1162, s.94; Bu hususta Sivas mahkemesinde görülen bir başka dava için VGMA.Hrf.d.1061-35, T.1061-36, T.1164, s.97; VGMA.Hrf.d.1061-32, T.1159, s.88; VGMA.Hrf.d.533-8, T.1223, s.19

⁸⁷ VGMA.Hrf.d.1061-35, T.1162, s.95.

İbadil/Abdül'in ölmesiyle bu hisselerin boşa kaldığı ve yine Çayköy'deki hisselerin de kimse üzerinde olmadığı anlaşılmıştır.⁸⁸ Aynı durum Karacaşehir, İncesu ve Orta köylerinde hissesi bulunan Hoca Bey vakfı için de geçerlidir.⁸⁹

Gürbüz, Evkâf-ı Rûm'a dayalı çalışmasında⁹⁰ Gelbulas (Gülbulas) Mezrası⁹¹, Çamağacı Köyü, Hacı Halil Mezrası ve Turgud Mezrası'nın Aştakul'a bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ancak onun bu husustaki bilgileri, XV. ve XVI. yüzyıla ait tespitlerimizle uyuşmamaktadır. Özellikle TTd.26 numaralı defterde “*mezra'a-i Hacı Halil*” ve “*mezra'a-i Turgud*”un “*tâbi'-i m*” şeklinde önceki kaza, nahiyeyi veya köyü işaret eder tarzda kaydedildiği görülmüştür. Bu bakış açısıyla her iki mezranın aslında “*Divan-ı Şemâil (Semail/İsmail)*”e bağlı olduğu söylenebilir. Nitekim “*Hacı Halil mezrası*” örneğinde 387 numaralı defterde rastladığımız bilgi de bu düşünceyi doğrulamaktadır.⁹² Kanımızca Gürbüz, evkaf defterinin Aştakul kayıtlarının altında yer alan “*Divân-ı Geligiras ma'a tevâbihâ*” şeklinde Gelingiras ve Şemâil havalisine ait kayıtları Aştakul kayıtları içerisinde saymıştır.⁹³

2. Tahrir Sonrası Dönemde Aştakul (XVII-XVIII. Yüzyıllar)

XVI. yüzyıla ait defter silsilesinin akabinde genellikle “*fev'*”, “*rağbet etmeyen*” veya “*sefere riayet etmeyen*”lerin sık sık konu edildiği XVII. ve XVIII. yüzyıl Tımar Tevcih, Ruznamçe ve Yoklama defterleri ile kimi belgeler Aştakul hakkında temel başvuru kaynağımızı oluşturmaktadır. Tımar tevcihleri ile nakil, becayiş veya ödüllendirme gibi tüm işlemler⁹⁴ Ruznamçe defterlerine belli bir düzen dahilinde kaydedilmiştir. XVI. yüzyıl tahrirleri kadar zengin olmayan bu defterleri konu edinen kimi çalışmalar⁹⁵ Barkey'in⁹⁶ bu defterlerin nüfus, iskân noktasında ele alınması gerektiği yönündeki serzenişlerinde ne derece haklı olduğunu ortaya koymaktadır. Ruznamçelerden Aştakul'a bağlı köy veya mezra ya da çiftlikler ile bunların hisseleri üzerinden kimi çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu konuda ilk tesadüf ettiğimiz belge de Aştakul nahiyesinin İncesu köyünde tımarı bulunan Abdülbaki'nin ölümüyle ilgilidir. Onun zeamet hisseleri “*Yalnız Ağaç*”, “*Mismil Ağaç*”, Varay, Kırşehir ile Aştakul'u kapsamaktadır.⁹⁷ Ayrıca Çayköy'de 1.700 akçe tımarı bulunan Recep örneğinde olduğu gibi sefer emrine uymayan ve bundan dolayı hissesi işlem görenlere de sıklıkla tesadüf edilmektedir. Kamanıçe seferinden firar eden Recep'in tımarı mahlûl olmuştur.⁹⁸ 2.100 akçelik tımarı olan Abdullah veled-i Hüseyin ise Gürcistan seferine gitmediğinden tımarı başkasına verilmiştir.⁹⁹ Aştakul nahiyesindeki bazı tımarların ise bilmediğimiz bir nedenden terkedildiği, rağbet edilmediği görülmektedir.¹⁰⁰ Pınarbaşı köyündeki 1.200 akçelik kılıç tımarı¹⁰¹ ile yine aynı köydeki 2.800 akçelik tımar ve Karacaşehir köyündeki 1.000 akçelik tımar¹⁰² örnekleri rağbet edilmemiş tımarlar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰³ Bu dönem kayıtlarında yer yer Aştakul ve Geldiklan nahiyelerinde aynı adla bulunan “Çayköy” ve “Orta” köylerinin ayırımında zorluk yaşanmıştır.¹⁰⁴ Ancak Geldiklan'a bağlı Çayköy'ünde Hacı Nevruz “*Tekke ve camiisi*”nin yer aldığı; Aştakul'a bağlı Çayköy'ün ise bu vakfın

⁸⁸ VGMA.Hrf.d.1069-9, T.1134, s.8.9.

⁸⁹ VGMA.Hrf.d.1140-14, T.1109, s.36; VGMA.Hrf.d.1071-41, T.1190, s.103.

⁹⁰ Gürbüz, 1990: 253-262.

⁹¹ Gelbulas k., Argoma n., Amasya kz., Amasya l., Rum vt.: TD 387/382

⁹² Hacı Halil mz., Şemâil divanı, Argoma n., Amasya kz. TD 387/379

⁹³ TKG.KK.TTd.388 (583), vr.89/b-90/a

⁹⁴ Douglas Howerd, “The BBA Ruznâmçe Tasnifi: A New Resource for the Ottoman Tımar System”, *Turkish Studies Association Bulletin*, C.X, S.I, Indiana 1986, s.11-18; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara, 1978, s.100-108; Emine Erdoğan, “Tımar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi”, *OTAM*, S.19, 2006, ss.175-188.

⁹⁵ Emine Erdoğan Özünlü, “Tımar Tevcihâtı ile Kaynaklarda Yer Alan Kayıtların Karşılaştırılmasına Dair Bir Deneme”, *OTAM*, S.21, 2009, s.85,86.

⁹⁶ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi (Çev. Zeynep Altok)*, İstanbul, 1999, s.258-260.

⁹⁷ IE.AS.16.01545.7.1, H.1078 (M.1667)

⁹⁸ AE.SMMD.IV.44.4973.001.001, H.1090 (M.1679)

⁹⁹ AE.SMST.III-284-22805-1.02.2022 21-45-14, H.1179 (M1765); TTd.394, H.1179 (M.1765-66), s.92.

¹⁰⁰ “arz olundukda kimesne ra'iyet itmeyüb bilâ-sâhib olunduğundan yine nâhiyesinde Ahiöyük nâm karyede âher tımârıyla birleşdirilüb...” TKG.KK.TTd.798 (776-046), vr.43/b.

¹⁰¹ AE.SMST.II.23.2256.1.1, H.1113 (M.1702)

¹⁰² AE.SMST.II.88.9537.1.02.2022 21.46.34, H.1113 (M.1702)

¹⁰³ AE.SMST.II.95-10327-1.02.2022 21-46-15, H.1113 (M.1702)

¹⁰⁴ TTd.387, s.357, 377

akarları arasında olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁵ Bu tür kayıtlardaki bazı verilerin XVI. yüzyıldakilerle aynı olduğu görülmüştür. Bu durumda maliye görevlilerinin çoğunlukla merkez kayıtlarını kullanarak güncellemeler yapmadıkları söylenebilir. Örneğin 254 neferi, 34 nim kaydı ve 555 kile hınta (buğday) vergisi olan Çayköy'e ait bilgiler 1576 yılı tahririyle aynıdır.¹⁰⁶ Benzer durum Kızılkünbed'in Alan ile Aştakul'un İncesu köyleri hisselerinden kaynaklı anlaşmazlığa ait belgede de vardır. İncesu sipahilerinin Alan köyündeki Çeri Şeyh Bahşayış Zaviyesi hisselerine gazezini konu edinen belgedeki İncesu'ya ait nefer 55, zemin 4, mezra 1 ve çift 3/126, hınta kile 257/1542 ve şa'ir 257/1275, şeklindeki rakamsal ifadeler 1576 yılı tahririndekiler ile aynıdır.¹⁰⁷

Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan XVII. yüzyıla ait Amasya Derdest defterleri de bölgenin tımarları ve yerleşim birimleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Arşivde yer alan ve tımara sahip olanların genellikle "Orta boylu ela gözlü açık kaşlı" şeklinde resmedildiği biri tarihsiz iki defterdeki bilgiler incelendiğinde İncesu, Aştakul, Çayköy, Karacaşehir ve Pınarbaşı köyleri Aştakul nahiyesinin köyleri olarak görülmektedir. Nahiyeye ait hisseli tımarların toplam hâsılı 30.900 akçe olarak hesaplanmıştır.¹⁰⁸ Bu defterlerden çok sonra tertip edilmiş bir başka deftere göre Çay, İncesu, Aştakul köylerinin yer aldığı nahiyenin toplam 28.917 akçelik hissesi bulunmaktadır.¹⁰⁹ Geldiklan nahiyesi Kervansaray köyü hisselerinin yer aldığı bir başka defterde nahiyesinin "Aştakul, Çay, İncesu ve Karacaşehir" köyleri hisseleri yer almaktadır.¹¹⁰ Ruznamçe kayıtlarında öncelikle Kervansaray, İlisu köylerinin idarî olarak zaman zaman Aştakul ile Geldiklan nahiyelerine bağlı oldukları görülmektedir.¹¹¹

Tablo 2: Ruznamçe Defterlerine göre Aştakul ve köyleri (16. Yüzyıl ila 19. Yüzyıl)

Tarih	Aştakul	Akpınar	Banbuklu	Bogabağı	Baydığın	Çayköy	İlisu	İncesu	Karacaşehir	Kervansaray	Ortaköy	Pınarbaşı	Yağma
962/1554						+							
969/1561						+							
970/1562	+												
974/1566									+				
992/1584	+												
993/1583						+							
994/1585	+												
995/1586	+					+						+	
998/1589	+									+		+	
999/1590	+												

¹⁰⁵ "Karye-i Çayköy, tâbi'-i Aştakul malikâne tamam mülk-i evlâd-ı Hacı Nevruz...", AE.SMST.III.58.04275.001.001, H.1171 (M.1758)

¹⁰⁶ "İncesu tâbi'-i Aştakul malikâne mülk-i evlâd-ı Hacı Şah Bûd...", AE.SSLM.III-00176-10519-001-001, H.1213 (M.1798)

¹⁰⁷ Sadece şa'ir kıymeti 1285 olarak 1576'da geçmekte iken bu belgede 1275 akçedir.

¹⁰⁸ TKG.KK.TTd.436 (327/464), H.-, vr.24/b-25/a-b; diğer defterde bu rakam 30.800 olarak hesaplanmıştır, TKG.KK.TTd.437 (326/497), H.1107 (M.1692-93), vr.24/b-25/a-b, 26/a, Ayrıca TTd.780 numaralı tarihsiz defterde ise köyler hissesi 30.900 olarak hesaplanmıştır.

¹⁰⁹ TTd.852, H.1186(M.1772-73), s.103,137,141,145,147,164.

¹¹⁰ TTd.843, H.1105 (M.1693-94), s.34-36,39.

¹¹¹ TKG.KK.TTd.1123 (1097), vr. 98/a,103/a,108/b,127/a,132/b,158/b; TKG.KK.TTd.1216 (1191), vr.61/b; TKG.KK.TTd.1226 (1201), vr.40/b-41/a. Ancak bazen de Geldiklan ile geçmektedir, TKG.KK.TTd.1258 (1231), vr. 9/b,22/b,35/a,40/a,57/b,63/b

1005/1596	+						+						
1006/1597								+					
1044/1634	+					+							
1069/1658	+					+		+	+			+	
1100/1688						+		+				+	
Tarihsiz	+						+		+				
1106/1694	+					+		+	+				
1136/1723													
1137/1724								+					
1142/1729	+											+	
1150/1737											+		
1156/1743											+		
1161/1748											+		
1165/1751	+												
1171/1757	+					+	+					+	
1173/1759						+				+			
1177/1765	+												
1178/1764	+												
1179/1765	+						+					+	
1180/1766	+						+						
1183/1769						+				+		+	
1184/1770	+					+	+	+					
1185/1771						+							
1186/1772						+							
1188/1774						+	+						
1189/1775	+												
1190/1776										+		+	
1192/1778						+							
1193/1779	+												
1194/1780	+												
1196/1781	+					+							
1197/1782	+					+		+					
1198/1783								+		+			
1207/1792	+							+		+			
1258/1842	+												
1284/1867	+									+			

Tablo 2, Devlet Arşivleri ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan toplam 46 adet Ruznamçe defterinin özellikle “*Nahîye-i Aştakul*” başlıklı tımar tevcih ve yoklama kayıtlarına dayanmaktadır. Bu kayıtlara göre Aştakul’un tımar hisselerinin genellikle Gümüş, Ladik, Geldiklan, Argoma, Simre, Gedegra ve Akdağ ile geçtiği söylenebilir. Değişik dönemlerde kesintiye uğramasına ve köylerin sosyo-kültürel ve iktisadî yapısına dair teferruatlı bilgiler içermemelerine rağmen tablodaki bilgiler yaklaşık üç asırlık bir dönemde Aştakul ve havalisindeki köylerin tımar, yoklama ve tevcih kayıtlarına işlenme sıklığını ve bu vesileyle de aslında bir bakıma iskân kararlılığını göstermektedir. Bu nedenle, her ne kadar tımarların ekonomik olarak taşıdığı değeri bilmesek de köylerin idarî bir ünite olarak var oldukları söylenebilir. Böylece bazen bağımsız bir nahîye ya da kaza olarak, bazen de Geldiklan’a bağlı bir köy olarak Aştakul’un hemen hemen her defterde kaydına rastlanılmıştı. Aştakul’u bu hususta Çayköy, Karacaşehir, İncesu ve Pınarbaşı ile Ortaköy köyleri takip etmektedir. Tablo 2’de ruznamçe kayıtlarında tesadüf edilmeyen köyler de dikkatimizi çekmektedir. Hakikatte bu köylere ne olduğu sorusunun cevaplandırılması güçtür. Ancak muhtemelen zamanla ortaya çıkan idarî sınır değişikliklerinin bir sonucu olarak söz konusu köylerin Aştakul’a ait ruznamçe kayıtlarında yer almadıkları söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğunda ilk olarak olağanüstü hallerde alınan avâriz¹¹², XVI. yüzyılda uzayan savaş ve sefer giderlerini karşılamak amacıyla her yıl düzenli olarak toplanan bir tür vergi olmuştur.¹¹³ Yerelden ziyade bütüncül bir malî kayıt sisteminin ürünü olan¹¹⁴ avâriz aslında merkezî hazinenin gelir kaynaklarının tespitini hedefleyen, maksadı aynı, dönemi farklı bir kayıt silsilesiydi.¹¹⁵ Haliyle maliye kuyudunda mufassal¹¹⁶, icmal¹¹⁷ ve mufassal-icmal¹¹⁸ türünde ele alınabilecek olan defter serisi ortaya çıkmıştır. Hane kavramı¹¹⁹ gibi bazı çıkmazları olsa da bu defterler, imparatorluğun XVII. ve XVIII. yüzyıl nüfusu konusunda başvurulabilecek yegâne kaynaklar hüviyetindedir.¹²⁰ Bu kaynak serisi esas alındığında XVII ve XVIII. yüzyılda Aştakul’un idarî olarak yer yer Geldiklan’a bağlı olduğu görülmektedir.¹²¹ Nitekim Geldiklan kazasının 1723 yılı avâriz kayıtlarında Aştakul’un 31 avâriz hanesi tespit edilmektedir.¹²² Bir yıl sonra ise bu rakam 30 hane olarak hesaplanmıştır.¹²³ Avâriz hane vergisi olarak ise hane başına 400 akçelik bir bedelin takdir edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁴

Tablo 3: Aştakul ve köyleri nüfusu (nefer) (askerî, reâyâ ve mücerred)

¹¹² Bruce McGowan, “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara, 1981, s.1327-1332.

¹¹³ Feridun Emecen, “Kayacık Kazâsının Avâriz Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, s.158,159.

¹¹⁴ Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (Çev. Adnan Tonguç), İstanbul, s.122.

¹¹⁵ Oktay Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik* (Edt. İnalçık-Pamuk), Ankara, 2001, 35-50.

¹¹⁶ Mehmet Öz, “Bozok Sancağında İskân ve Nüfus (1539-1642)”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. III, Ankara 1999, s. 787-794; Süleyman Demirci, “Demography and History: The Value of the Avarızhane Registers for Demographic Research, A Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğde, 1620-1700”, *Turcica*, 38, 2006, s.181-211.

¹¹⁷ Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.III, Ankara, 1999, s.735-743.

¹¹⁸ Turan Gökçe, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından ‘Mufassal-İcmâl’ Avâriz Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülçine Kazâsı Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XX, S. I, 2005, s.80-23.

¹¹⁹ Rifat Özdemir, “Avâriz ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler”, *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C.IV, Ankara, 1993, s.1584.

¹²⁰ Osman Gümüşçü, “Osmanlı Avarız Tahrirlerinin Güvenirliği Üzerine”, *INOCTE, 2016, Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Kongresi*, Saraybosna, 2016, s.443-468.

¹²¹ Hüseyin Güneş, *Lale Devrinde Amasya*, Amasya, 2017, s.470.

¹²² Geldiklan avarızhanesi 31 hane 1 rub’ şeklinde kayıtlıdır. Defterin ilgili bölümünde Aştakul ile ilgili herhangi bir bilgiye temas edilmemiştir, MAD.d.3970, s.78,79, T.1135(M.1722)

¹²³ Bu defterde genellikle “Kazâ-i Varay nâm-ı diğer ba’zı Geldiklân” şeklinde yer alan Varay, Geldiklân avarızhanesi hane: 29,5 ve 1 rub’ şeklinde yer almaktadır. MADd.3822, s.91,T.1136 (M.1723), MADd.2991, s.125, T.1190 (1776); MADd.2993, s.115, T.1154(1741); MADd.3825, s.113, T.1153 (1740); MADd.3148, s.129, T.1167 (1753).

¹²⁴ MŞH.ŞSCd.433 (Amasya 53), s.44, H.1185 (M.1771-72)

Sıra	Defter	Sayfa	Karye	Askerî nefer	Hane-i reâya nefer	Mücerred	Yekûn	1576 yılı Tahriri	Açıklama
1	TTd.00776	89	Karacaşehir	3	15		18	115	divânî tımar
2			Kışla		14		14		divânî tımar
3			Penpelü		5		5	5	divânî tımar
4		90	Kerbansaray-ı kebîr		16	1	17		
5			Ortaköy	6	15		21	198	divânî tımar
			İncesu	4	8	2	14	28	divânî tımar
6		91	Aştakul	6	23		29	178	divânî tımar
7			Kerbansaray-ı sağır		6	1	7		
8			Yağma	1	5		6	48	divânî tımar
9	Çay		4	29	2	35	96	divânî tımar	
Toplam				24	136	6	166	668	

Tablo 3 Aştakul’unda içerisinde yer aldığı “kazâ-i ba’zı Geldiklan” başlıklı 1642 yılı Amasya avâriz defterinden edinilen verileri kapsamaktadır. Ayrıca XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla köylerde hane bazında yaşanan değişimlerin de anlaşılması için 1576 yılı tahririndeki hane sayılarına da yer verilmiştir. Burada her iki dönemin hane ve nefer sayılarının bağlamları ve kavramsal olarak kapsamalarının birbirinden farklı olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Tablo 3 esasında ilk olarak Aştakul’daki idarî değişikliği ortaya koymaktadır. Nitekim XVI. yüzyıl kayıtlarında yer almayan Kışla Köyü 1642 yılı avâriz kaydında ortaya çıkmıştı. Buradaki Kışla’nın günümüzde Büyükkışla olarak adlandırılan ve çevresindeki Asar, Senemoğlu ve Sirkeoğlu kayıtlarını dönemsel olarak barındıran köy olması kuvvetle muhtemeldir. Deftere göre Aştakul havalisindeki askerî hanelerin 24, reâya hanesi toplamının 136 ve mücerred nüfusun ise 6 olduğu anlaşılmaktadır. Sadece avâriz hane verileri esas alındığında Çayköy ve Aştakul köylerinin havalideki diğer köylerden çok daha fazla hane sayısına sahip oldukları görülmektedir. Bu hususta ayrıca Anadolu ve Rumeli’deki idarî birimlere ait nüzul ve avâriz gelirlerini içeren mevkûfat fonunda tesadüf ettiğimiz belgelerden de bahsetmek gerekmektedir. Nitekim bu belgeler Aştakul’un döneme ait malî durumu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu vesileyle sadece iki avâriz hanesi olan Aştakul’un oldukça zor bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Belgelere göre ahali oldukça fakara olan Aştakul’un iki avâriz hanesinden biri, “hariç-ez-defter” olan Saz Köyü üzerine yazılmıştır. Fakat olayın anlaşılması üzerine Saz Köyü halkı “bizim üzerimizde değildir, hanesi de yoktur” diyerek itiraz edince işlem den vazgeçilmiştir. Dolayısıyla Aştakul halkının kadir olmadığı avâriz vergisini ödeme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu belge, XVII. yüzyılda, Celali İsyanları sonrası dönemde, Aştakul’un adeta harabeye döndüğünü mevcut iki avâriz hane vergisini dahi ödeyecek mahiyette olduğunu gözler önüne sermektedir.¹²⁵ Bu durumda Aştakul’un Celali hışmıyla tabiri yerinde ise önce düştüğü ve sonrasında ise yeniden toparlandığı ifade edilebilir.

XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunun idarî, malî ve askerî yapısında yozlaşmanın ortaya çıktığı ve bu durumun bazı sosyo-kültürel olayları tetiklediği bir dönem olarak görülebilir. Bu döneme has bazı olayların Aştakul ve civarında da cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Mühimme kayıtlarında karşılaşılan bir belgeye göre 1702 yılı Mart ayı ortalarında Anadolu’da oldukça hengâmeli bir dönem yaşanmaktadır. Tam da bu dönemde Amasya havalisindeki Mamalu Türkmenlerinin vergilerinin toplanması görevi

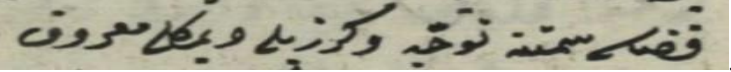
¹²⁵ “fukarâsının ta’kâtleri olmamağla Asitâne-i Sa’adet’e arz-ı i’lâm”, D.MKF.76/118, T.15.B.1070 (27 Mart 1660); D.MKF.85/32, T.17 R.1071 (20 Kasım 1660).

Sivas Beylerbeyi Süleyman Paşa'ya verilmiştir.¹²⁶ Süleyman Paşa bölgeye yönelik nedenini tam olarak bilemediğimiz ikinci harekâtını muhtemelen Sivas, Yozgat, Zile ve Aydıncık üzerinden Ortaköy'ü tepeden gören sırtı aşarak Çekerek nehrini takiben güneye doğru yol alarak tertip etmiştir. Zira bu sefer esnasında yaşananların divân kalemine yansımaya yol açacak gelişmeler bu güzergâhta yaşanmıştır. Belgenin aktarımına göre Süleyman Paşa, Geldiklan Kazasının “*Tuhhiye ve Gerzili/Kerzili*”¹²⁷ olarak adlandırılan vadisine geldiğinde beklemediği bir olayla karşılaşmıştır. Kaza'ya bağlı ve Çekerek ırmağının Karadağ ile Alandağ eteklerindeki Panbuklu, Ilisu, Çoran, Karaşar, İncesu, Aştakul, Ortaköy ve Çayköy köyleri halkları ile söz konusu bölgede etkin nüfuzu olduğu anlaşılan Sefer Ağa ve Süleyman Paşa beylerbeyinin önünü kesmişlerdir. Sefer Ağa yanındaki yüzü geçkin silahlı yaya ve atlı askeriyile “*yüzbaşı*” olduğunu iddia ederek beylerbeyinin karşısın bayrak dikmiştir. Süleyman Paşa'ya küçük düşürücü sözler söylenmiş ve on adamı katl edilmiştir. Sefer Ağa yöre halkının da desteğiyle Paşa'nın Mamalı Türkmenlerinden toplanacak vergiye karşılık almış olduğu, tutuklu sekiz kişinin serbest kalmasını sağlamıştır. Yaşananların imparatorluk merkezine intikal etmesi üzerine dergâh-ı mualla kapıcıbaşlarından Bayram, olayın tüm açıklığıyla araştırılması, sorumluları hakkında bilgilerin tespiti için mübaşir tayin edilmiştir. Olaya dair ilk haberlerde belirtilen köyler halkının bir akçe ve “*devr-i selâmiyye*” adında 400 guruş vergi ödedikleri anlaşılmaktadır. Zaten bu vergiyi ödemekte zorluk yaşayan reayanın sırtına ayrıca Süleyman Paşa'nın 1.200 civarındaki levent taifesinin giderleri de yüklenmiştir. Bölge halkı bu levent güruhunun ihtiyaçları ile hayvanlarının zahire tüketimini tedarik etmek zorunda kalmıştır. Artan naçerelik sonucu zaman zaman yerel reaya, levent taifesine direnmişse de sekiz fukaranın öldürülmesi ve ellisinin ise yaralanmasına giden yıkıcı sonuçlarla karşılaşmıştır. Levent başıbozuk taifesinin ayrıca bölgede pek çok kadın ve kıza tecavüz ettiği, Geldiklan kadısını hapsederek mührünü usulsüz işler için kullanmak üzere aldıkları görülmektedir.¹²⁸ Amasya, Çorum, Tokat havalisinde benzer mahiyette taşkınlıkların yaşandığına dair çokça örnek¹²⁹ ve Süleyman Paşa ile ilgili civar kazalardan imparatorluk merkezine gelen şikâyet arzları veya iyi hal arzları, tüm yaşananlarda Paşa'nın bir etkisinin olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.¹³⁰ Öte yandan bu dönemde daha ziyade Varay kazası köyleri arasında yer alan Aştakul¹³¹ havalisinde “*kapusuz levend, türkman ve ekrad*” taifesinin köyler basıp halktan haksız yere yem ve yiyecek alarak mallarını garaz, karşı çıkanların ise canlarına kastettiklerine dair bazı örneklere rastlanılmıştır.¹³²

3. Yeniden Sayım ve Kayıt Dönemi'nde Aştakul (XIX. ve XX. Yüzyıl)

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Aştakul'un idarî yapısında önemli değişiklikler olduğu görülmektedir. Aştakul havalisi bu dönemde Varay kazasına bağlanmıştır. Bu dönemde Aştakul, Karaşar, İncesu, Orta ve Çayköy gibi köylerin vakıf hisselerini tespit etmek mümkün olmaktadır. Nitekim toplam evkaf hissesi 38.273 kuruş olan Varay kazasında Aştakul köylerinin 7.116 kuruşluk bir payı vardır.¹³³ Son olarak bu dönemde Aştakul'un idarî olarak yaşamış olduğu değişimin vakıf gelirleri ve giderlerine de etki ettiği söylenebilir. Öyle ki Tacettin Paşa Vakfı'nın gelirleri arasına yer alan Orta ve İncesu köylerine daha sonraları Aştakul'un da ilave edildiği görülmektedir.¹³⁴

¹²⁶ “Hâlâ Sivas Beylerbeyisi olan Süleyman Paşa bundan akdem Amasya Sancağı üzerinden Sivas'a varduktan sonra tekrâr binden mütecâviz levendât ile kalkub livâ-i mezbûr kazâlarından Geldiklan Kazâsına...”, A.DVNS.MHM.d.112, s.168, hüküm no: 590; (29.10.1113).

¹²⁷ A.DVNS.MHM.d.112/s.185, hüküm no: 664; A.DVNS.MHM.d.112, s.174, hüküm no:630.

¹²⁸ “...Kazâsı semtine Tuhhiye ve Gerzili/Kerzili dimekle ma'rûf vâdiye dâhil oldukda kazâ-i mezbûr muzâfâtından Panbuklu ve Ilisu ve Çoran ve Karaşar ve İncesu ve Aştavul ve Ortaköy ve Çayköy nâm karyeler ahâlisi ve yine kazâ-i mezbûr sakînlerinden Sefer Ağa dimekle ma'rûf kimesne ben Yüzbaşıym deyü bayrak kaldırub dört yüzden mütecâviz piyâde ve süvâri tûfenk-endâz ile mevzi'-i merkûmda mîr-mîrân-ı mûmâ-ileyhin önüne gelüb ...” A.DVNS.MHM.d.112, s.185, hüküm no: 664.

¹²⁹ A.DVNS.MHM.d.112, s.168, hüküm no:590, (T. 6 L.1113, M. 6 Mart 1702), Hüsameddin Hüseyin, *Amasya Tarihi*, C.IV, Zeyl, s.102, 104.

¹³⁰ A.DVNS.MHM.d.112, s.11, hüküm no:40,(T. 30.11.1113).

¹³¹ MŞH.ŞSCd.395 (Amasya 15), 1075 (M.1664), s.65.

¹³² MŞH.ŞSd.404 (Amasya 26), s.73, no:3, T.29.12.1123

¹³³ EVd.1465.02.T.18.S.1268)(M.13 Aralık 1851)

¹³⁴ VGMd.2552-02001, T.3 Mayıs 323 (M.16 Mayıs 1907)

Reformist bir padişah olarak ön plana çıkan II. Mahmut'un ilk olarak imparatorluğun demografik yapısını ortaya çıkarmak maksadında olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵ Bu nedenle Ceride Nezareti kurulmuş ve Anadolu ile Rumeli'ndeki idarî birimlere ait nüfus defterleri tertip edilmiştir.¹³⁶ İlki 1831 yılında yapılan nüfus sayımında Anadolu'da toplam 2.169.755 erkek nüfus tespit edilmiştir.¹³⁷ Bu sayımlar Aştakul'un da içerisinde yer aldığı Sivas Eyaleti, Amasya, Bozok, Çorum, Canik, Divriği ve Arapgir'i kapsamaktaydı.¹³⁸ Aştakul havalisinde ilk nüfus sayımlarının kadı marifetiyle, eşliği ve denetiminde, divan-ı hümayûn kâtiplerince yapıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁹ Bu dönemde kimi farklı yazımlarıyla¹⁴⁰ idarî olarak Varay'a bağlı Aştakul'un malikane gelirlerinin Çay karyesindeki Hacı Nevruz Tekkesi'ne ait olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴¹

Aştakul ile ilgili tesadüf ettiğimiz defterlerde hane sayılarında olduğu gibi köylerin tahmini¹⁴² nüfuslarında da ciddi artış ya da azalmanın olmadığı görülmektedir. Aştakul'da nüfusun yaş ortalaması ilk defterde 18,6¹⁴³ takip eden diğer sayımlarda 23,5, 21,5, 20,0, 25,0, 25,0 ve 23,3 şeklinde devam etmiştir.¹⁴⁴ Bu durum, bölgede nüfus sayımlarının yapıldığı dönemde ciddi oranda bir göç veya terk hareketinin yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca ciddi nüfus düşüşlerine yol açabilecek bir salgın, sel felaketi, depremin de olmadığı söylenebilir. Diğer taraftan Tablo 4'te görülen küçük sayılabilecek hane sayısı ve yaş ortalaması arasındaki farklılığın sebebi aşağıda değineceğimiz üzere küçük çaplı göç hareketlerinin bir sonucudur. Ayrıca askerlik mesleğini icra edenleri de bu bakımdan düşünmek gerekmektedir. İdarî olarak bir kaza veya nahiyeye olmasa da XV.-XVIII. yüzyılda Aştakul'a bağlı köylerle karşılaştırıldığında Aştakul ile birlikte Varay'a bağlı Ortaköy'de ciddi bir artışın yaşandığı söylenebilir. En ciddi düşüş ise İncesu'da yaşanmıştır.

Tablo 4: Nüfus Defterlerinde Aştakul'un hane ve Tahmini Nüfusu

Sıra	Tarih	Karaşar		Orta		Penpenli		Karbansaray		İncesu		Çay		Aştakul		Tahmini Toplam Nüfus (Hane hariç)
		Hane	Tahm Nf.	Hane	Tahm Nf.	Hane	Tahm Nf.	Hane	Tahm Nf.	Hane	Tahm Nf.	Hane	Tahm Nf.	Hane	Tahm Nf.	
1	1246/1831 ¹⁴⁵		32		247		7		18		20		112		118	554
2			30		233		6		18				112		117	516
3			31		303				22		24		133		141	654
4	1247/1832 ¹⁴⁶		31		237		7		18		25		120		120	558

¹³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1994, s.8,11.

¹³⁶ Nejdet Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu* C.19-20, S.148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s.118-122.

¹³⁷ Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, (Edt. İnalçık- Pamuk) Ankara, 2011, s. 61-73.

¹³⁸ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, C.15, S.60, Ankara, 1961, s.622,623; Özellikle bu tür kayıtların farklı ve oldukça spesifik konularda kullanımına dair bir örnek için bk. Aziz Altı, "Nüfus Defterlerine Göre Pirevi (Hacı Bektaş Veli Tekkesi) 1830-1846", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2019, S.90, s.77-98.

¹³⁹ , "be-mübâşeret-i kadi efendi", NFS.d.02137 1246.

¹⁴⁰ "Aştakul" NFS.d.02137 15 S. 1246 (5 Ağustos 1830), s.252

¹⁴¹ "karye-i Aştakul tâbi'-i kazâ-i Varay Malikânesi Nahiyeye-i mezkûrede vâki' Çay Karyesinde Hacı Nevruz Tekkesine meşrûet idüğü", NFS.d.02137 15 S. 1246 (5 Ağustos 1830), s.252

¹⁴² Defterlerdeki Aştakul köyü altına kayıtlı "sinn" kaydı bulunan her bir ferдин sayımı ile elde edilen sayı.

¹⁴³ NFS.d.02137 15 S. 1246 (5 Ağustos 1830), s.252-255

¹⁴⁴ NFSd.02248; NFSd.02249; NFSd.02250; NFSd.2251; NFSd.07251 ve NFSd.07251.

¹⁴⁵ NFSd.7251, NFSd.7252, NFSd.2137

5	1256/1840 147	11	31	99	282	5	16	13	28			46	133	50	131	615
6	1259/1843 148	11	31	99	251	5	16	13	28	6	16	46	131	50	127	600
7	1262/1845 149	11	33	83	232	4	14	9	26	6	17	47	118	47	123	563

Köy muhtarları ve imamına dair bilgilerin yer almadığı 1831 yılı defterlerinden¹⁵⁰ yaklaşık on yıl sonra tertip edilen nüfus defterleri çok daha sistemli bilgiler barındırmaktadır. Nitekim köy imamı, hanelerin hayat iştigalleri ve asker olanlar ile mevcut ve önceki muhtarların isimleri bu kayıtlarda yer almaktadır. Bu deftere göre köydeki hanelerin 47'si çiftçidir.¹⁵¹ Nüfus defterleri zaman zaman köydeki iskân hareketliliği hakkında da bilgiler vermektedir. Aştakul'un 1850 yılında tutulmuş "misafir nüfus defteri" bu bakımdan önemli bir örnektir.¹⁵² Bu deftere göre Yozgat ve Kırşehir'den iki hane Aştakul'a gelmiştir. Bunlardan ilki 40 yaşındaki "Ahmed veled-i Mehmed" olup 4 yaşındaki oğlu ile birlikte Akdağ Kazası'nın Huri/Horay Köyü'nden imamlık maksadıyla Aştakul'a gelmiştir. Önceki nüfus defterlerinde eksik olan karye imamı hususu da bu vesileyle giderilmiştir. Diğeri ise Kırşehir Çiçekdağı'ndan amcası ile birlikte gelen 40 yaşındaki "Hasan bin Halil"dir. Kaydın tutulduğu tarihten iki yıl önce, yani 1848 yılında, gelmiş olan ailenin neden terk-i diyar ettiği hakkında bilgiye ulaşılmamaktadır.¹⁵³ Aştakul ve havalisine ait arşivdeki bir başka defterde ise "Karaşar, Aştakul, Orta, Pambuklu, Karvansaray, İncesu ve Çay" köylerinin tûvâna (yetişkin), sabî (çocuk) ve musinn (yaşlı) sayıları ile köylerin akarlarına dair bilgiler yer almaktadır. Buna göre Karaşar ve İncesu köylerinin gelirleri, "Medine-i Münevvere"ye, Aştakul, Ortaköy ve Çay köylerinin gelirlerinin ise "Hacı Nevruz Tekkesi"ne son olarak Panbuklu köyü gelirinin de "Penpeli Tekkesine"ne ayrıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

"Temettü" vergisi herkesin kazancına uygun olarak devlete verdiği vergi, anlamına gelmektedir.¹⁵⁵ XIX. yüzyıl ortalarına doğru yapılmaya başlanan temettuat tahrirleri; kaza, köy gibi iskân merkezlerindeki hane esasına göre düzenlenmiştir.¹⁵⁶ Bu defterlerde yerleşim yerlerindeki evlerin numaralarının altına kişilerin isimleri, unvan ve lakapları, menkul ve gayr-ı menkulleri ve gelirleri yer almaktadır. Aştakul'un müstakil bir köy olarak temettuat kaydı bulunmaktadır.¹⁵⁷ Pek çoğu nüfus defterlerinde tesadüf ettiğimiz 31 hane kaydının yer aldığı bu defter, Aştakul'un dönem itibarıyla iktisadî vaziyetini ortaya koymaktadır. Köydeki sulu, susuz arazi, bağ, bostan gibi zirai iştigale bağlı sahaların miktarları bu bağlamda ilk olarak değinilmesi gereken önemli bir husustur. Zira nüfus defterlerinin "çiftçi" olarak kaydettiği hanelerin adeta bir yansıması olarak temettuat kayıtlarına yansımış tüm sülalelerin zirai maksatlı taşınmazlarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede köyde 472 dönüm mevrû'(sulak), 505 dönüm ise gayrimevrû'(kırac) arazi olmak üzere toplam 977 dönümlük sahada tarımsal faaliyetin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Köydeki hane sayısı esas alındığında bu araziden sulu tarıma elverişli olanın hane başına ortalama 15,2 dönüm; susuz tarım

¹⁴⁶ NFSd.2248

¹⁴⁷ NFSd.2249

¹⁴⁸ NFSd.2250

¹⁴⁹ NFSd.2251

¹⁵⁰ NFS.d.02137 (1246/1830); NFS.d.02248 (1247/1831); NFS.d.07251 (1246/1831); NFS.d.07252 (1246/1831)

¹⁵¹ Hasan Efendi bin-i Osman köy imamı; İlyas Bey oğlu Ali Hasan bin Ali, Muhtar-ı evvel, Kocabey oğlu Osman bin Bekir ise muhtar-ı sani'dir; NFS.d.02249, (T. 1256: M.1840/41), s.25; "Amasya Sancağında kaın Varay Kazâsında bulunan İslâm misafir nüfus defteridir, Sene.1266", defterde köyün muhtarı Celeb Oğlu Osman bin Hüseyin'dir. Aynı yıl nüfus defterinde köyün imamının olmadığı anlaşılmaktadır; NFS.d.02251 (1262/1846). NFS.d.02251 (1262/1846)

¹⁵² NFS.d.02251, 29. Z. 1266 (5 Kasım 1850), s.4,5.

¹⁵³ Çiçek Dağından gelmiş, sene:64

¹⁵⁴ D.CRD.d.40727, T.-, s.13.

¹⁵⁵ M. Zeki Pakalın, "Temettü' Vergisi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul, 1993, s.453.

¹⁵⁶ Nuri Adıyke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, S. 11, Ankara, 2000, s.769-771; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, C. LIX, S.225, Ankara, 1995, s.10.

¹⁵⁷ "Karye-i Aştakul der-kazâ-i Varay", ML.VRD.TMT.d.14891, s.1; "Sivas Eyaleti Mülhakâtından Amasya Sancağı Kâim-makâmı dâhilinde kaın Varay Kazâsına tâbi' Aştakul Karyesi ahâlilerinin Emlâk ve Arazi ve Temettuatlarını Mübeyyin Defterdir", ML.VRD.TMT.d.14891, s.2.

yapılan, kurak arazide ise bu oranın yaklaşık 16,2 dönüm olduğu söylenebilir. Arpa, buğday tarımının yaygın olduğu bu arazilerden başka 55 dönüm bağ ve 9,5 dönümlük bostan sahasının bulunduğu görülmektedir. Tarımsal faaliyetleri takiben tüm Orta Anadolu kırsalında benzer şekildeki diğer önemli iştiğalin ise hayvancılık olduğu söylenebilir. Bu çerçevede 12 baş sağman camus, 8 camuş öküzü, 24 koşu öküzü, 53 sağman inek, 11 sağman koyun, 189 sağman keçi, 20 boz keçi, 45 buzağı, 14 kuzu, 167 oğlak, 12 malak tespiti yapılmıştır.¹⁵⁸ Bu rakamlardan Koşu öküzü, camuş öküzü gibi köyde hayat iştiğaline dayalı olarak bulundurulması zaruri olanları olduğu gibi sağman inek, sağman camuş gibi süt ve süt ürünlerini tedarike dayalı hayvanlar da vardır. Nihayet ticaret maksadıyla, havalideki et ihtiyacını karşılamak için, keçi, koyun, oğlak ve kuzu yetiştiriciliği de görülmektedir. Temettuat kayıtlarında ayrıca XVI. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen Hacı Nevruz Vakfına dair hisseler de rastlanılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla köydeki hanelerden olan “*Tekkenişin Hüseyin Kahya*”, ve “*Dede Oğlu Memiş Kahya*” 45'er akçelik cihete maliktir.¹⁵⁹ Ayrıca “*Danacı oğlu Ahmed Efendi*” ve “*Acı Sirke Oğlu Yusuf*” köyün ticaretle iştiğal olan iki hanesi olarak ön plana çıkmaktadır. Şüphesiz Aştakul reayasının tek iştiğalleri çiftçilik ve hayvancılık faaliyetleri değildi. Bu iki temel uğraşın yanı sıra ayrıca ticaret ile de uğraştıkları anlaşılmaktadır. “*Kel Osman oğlu Memiş*” ve “*Arab Oğlu Ahmed*” ise köyde hizmetkârlık vazifesi yürüten haneler olarak ön plana çıkmaktadır. Bu hanelerin bu vazifeyi kime, ne şekilde yaptıklarına dair bilgi defterde yoktur. Köyden bazı reaya veya o dönemde işlek olması muhtemel tekkeye yapmış oldukları düşünülebilir.¹⁶⁰ Son olarak dönem itibarıyla sanayi müessesesi sayılabilecek olan değirmenlere bakıldığında Aştakul'da temettü kaydının oluşturulduğu yıl “*Dede Oğlu Hasan*”a ait olan tek değirmenin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶¹

Tablo V: Temettuat Kayıtlarında Aştakul (Hane, Temettu' ve Vergi miktarı)

Sıra	Defter	Tarih	Köy	Hane	Vergi	Temettuat
1	ML.VRD.TMTd.14890	1261/1845	Karaşar	10	2420	5449
2	ML.VRD.TMTd.14885		Kerbansaray-1 Sağır	4	1185	5306
3	ML.VRD.TMTd.14889		Kerbansaray-1 Kebir	42	8295	25724
4	ML.VRD.TMTd.14880		Çay	38	7150	32204,5
5	ML.VRD.TMTd.14876		Pamuklu	5	1090	3737
6	ML.VRD.TMTd.14878		Orta	77	16960	37860
7	ML.VRD.TMT.d.14891		Aştakul	31	7710	24372
Toplam				207	44810	134652,5

Tablo V, XV. ve XVI. yüzyılda Aştakul'a bağlı köylerin temettuat ve vergi miktarlarını içermektedir. Köyler arasında İncesu köyünün temettuat defterine tesadüf edilememiştir. Bunun haricinde tabloda yer alan köylere bakıldığında Aştakul'un Ortaköy, Çay ve Kervansaray-1 sağır köylerinden sonra rakamsal değerle bakımından dördüncü sırada yer aldığı söylenebilir. Bu durum dönem itibarıyla söz konusu köylerin nispeten Aştakul'dan farklılaştıklarının bir işaretidir. Bu farklılık hane sayısı, yetiştirilen hayvan, ekim sahası, ürün çeşitliliği ve ticarî faaliyetlerdeki yaygınlık ile açıklanabilir. Haliyle XIX. yüzyılda sayılan başlıklar bağlamında Aştakul, bir zamanlar idari merkezi olduğu köylerin gerisinde kalmıştır. Ancak Aştakul yine de kendi içinde malî bakımdan etin kişi, kişileri çıkarmayı başarabilmiştir. Nitekim Amasya bölgesinde emlak zenginlerinin isimlerinin yer aldığı bir defterde, Aştakul köyünden “*Koca Bekir oğlu Mustafa Ağa*” ve “*Mustafa Kahya oğlu Ömer Ağa*”nın

¹⁵⁸ ML.VRD.TMTd.14891, s.2-11.

¹⁵⁹ “Hacı Nevruz Vakfından evlâdiyyet ciheti üzere...”, ML.VRD.TMTd.14891, s.2.

¹⁶⁰ ML.VRD.TMTd.14891, s.5,8.

¹⁶¹ ML.VRD.TMTd.14891, s.7.

isimlerine tesadüf edilmektedir.¹⁶² Fakat bu hanelerin bile dönem şartları bağlamında Aştakul'un Ortaköy ve Çayköy gibi başka mekân ve sahaların gelişimini tetikleyen gelişmeleri engelleyemedikleri de açıktır.

4. XX. Yüzyıl'da Aştakul

Salnamelerde¹⁶³ Mecitözü kazasının Varay Nahiyesi başta olmak üzere Karahacip ve Ortaköy nahiyesine bağlı köylerinden olan Aştakul, idarî olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ortaköy nahiyesi içerisinde yer alır.¹⁶⁴ 1935 yılı nüfus sayımında Çorum ili, Mecitözü kazası, Ortaköy nahiyesine bağlı bir köy olan Aştakul'un nüfusu 801'dir.¹⁶⁵ 1940 nüfus sayımında ise Ortaköy nahiyesine bağlı olarak 372 erkek ve 465 kadın olmak üzere toplam 837 kişilik bir nüfusu bulunmaktadır.¹⁶⁶ Bu dönemde Aştakul, Ortaköy kadar olmasa da, XIX. yüzyılda Milli ve Kavilli aşiretlerinin oluşturduğu bazı köyler ile XV. yüzyıldan itibaren var olan köylerin "pazar ve değişim" merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Çorum milletvekili Ahmet Başbüyük'ün Meclis kayıtlarına geçmiş bazı ifadeleri 1950'li yılların Aştakul'u hakkında bilgiler verir. Nitekim bu dönemde idarî olarak Mecitözü'ne bağlı olduğu görülen Aştakul, 1953 yılında yaşamış olduğu susuzluk¹⁶⁷ ve Doğla köyü ile aralarındaki sınır kavgasından kaynaklı "kan gütme" olaylarıyla karşımıza çıkar. Özellikle Doğla köyü ile olan anlaşmazlık nedeniyle Aştakul halkının bağlarındaki üzümleri başka köylerden ücretli işçiler getirerek daha koruk, ham iken toplattıkları anlaşılmaktadır. Nihayet Mecitözü'ne bağlı Fındıklı, Göpsen, Kızılhamza ve Mollahasan gibi köylerin idarî olarak Alaca'ya bağlandığına dair Resmi Gazete ilanı¹⁶⁸ ile son olarak Çorum İli Ortaköy İlçesinde Aştavul köyünde 1580 sayılı kanunun 7469 sayılı kanunun değişik yedinci maddesi uyarında "Aştavul" isimli bir belediyenin kurulmasını içeren karar izlemiştir.¹⁶⁹ Günümüzde 13 köyü bulunan Ortaköy'ün 3 belediyesinden¹⁷⁰ biri olarak Aştakul, Alandağı ve Karadağ eteklerindeki köylerin Cumartesi günleri "pazar ve değişim" merkezi vazifesini olabildiğince ifa etmektedir.

¹⁶² Mustafa Ağa'nın 20 parça toplam 132 kıt'a ve 48.750 kıymetli; Ömer Ağa'nın 14 parça 71 kıt'a ve 28.125 kıymetli emlakı vardır, Y.PRK.UM.3/38, T.2 Eylül 96 (14 Eylül 1880)

¹⁶³ Bu çerçevede bakılan Sivas Vilâyet Salnâmeleri 1 Nolu Sivas Vilâyet Salnâmesi (1287/1870), s.93; 2 Nolu SVS. (1288/1871), s.71; 3 Nolu SVS. (1289/1872), s.72; 5 Nolu SVS. (1292/1875), s.81; 8 Nolu SVS (1298/1881), s.118; 10 Nolu SVS. (1300/1883), s.112; 11 Nolu SVS. (1300/1884), s.116; 12 Nolu SVS (1302/1885), s.401; 13 Nolu SVS. (1304/1887), s.108; 14 Nolu SVS. (1306/1889), s.175; 15 Nolu SVS. (1308/1891), s.169; 16 Nolu SVS. (1321/1903), 17 Nolu SVS. (1325/1907), s.132.

¹⁶⁴ "Mecitözü Merkez Nahiyesi, köy adedi: 72, Ortaköy Nahiyesi, köy adedi: 20; Cemilbey Nahiyesi, köy adedi:39", *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz'in Adları*, İstanbul, 1928, s.566.

¹⁶⁵ Bu sayımda Aştavul olarak yer almaktadır., Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Kati ve Mufassal Neticeler, 20 İlk Teşrin 1935, C.53, Hüsnü Biat Basımevi, İstanbul, 1937, s.31

¹⁶⁶ Nahiyenin toplam nüfusu bu tarihte 2.750 erkek ve 3.136 kadın olmak üzere toplam 5.886'dır. Bu sayımda da Aştavul olarak yer almaktadır., Genel Nüfus Sayımı: Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarıyla Nüfus ve Yüzey Ölçü, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 İlkteşrin 1940, s.180

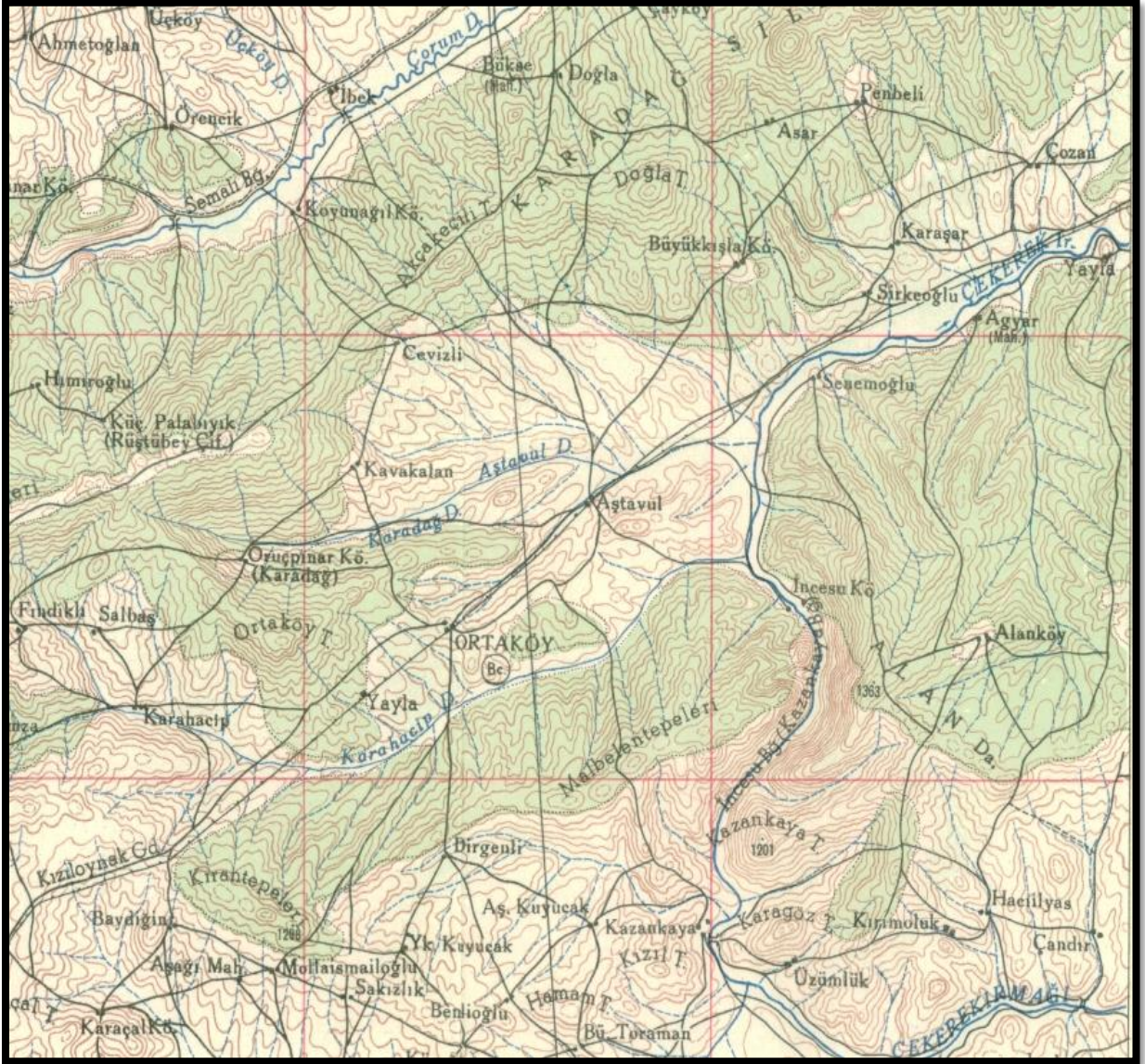
¹⁶⁷ B:29,19.01.1953,O:1,s.291,<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c019/b029/tbmm090190290291.pdf> (Erişim Tarihi: 15.03.2022)

¹⁶⁸ 27 Haziran 1957 tarih ve 9644 sayılı Resmi Gazete, s.17449

¹⁶⁹ 5 Aralık 1989 tarihli ve 20363 sayılı Resmi Gazete, (Tarih: 29 Kasım 1989, Karar:89/36352)

¹⁷⁰ "Asar, Büyükkışla, Cevizli, Esentepe, Fındıklı, İncesu, Kavakalan, Kızılhamza, Oruçpınar, Salbaş, Senemoğlu, Yaylacık, Yukarıkuyucak", *Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler Köyler*, 2002, s.179.

Harita: Harita Genel Müdürlüğünün 1946 yılı Yozgat (Çorum-Osmancık) Bölgesi ¹⁷¹

Sonuç

Kaza veya sancak temalı çalışmalardan farklı olarak Anadolu'nun adeta unutulmuş iskân mahallerinden biri, yazılı kaynağın el verdiği ölçüde uzun erimli bir çalışmaya konu olabilir mi? Bu soru üzerinde yürütülmüş çalışmada; genellikle benzer başlıklı sorunsal dahilinde karşılaştırmalı bir metotla ele alınmış çalışmaların geri planda bıraktığı bölgelerin tarihsel derinliği ve zenginliğine nüfuz etmenin mümkün olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Bu vesileyle XV. ve XVI. yüzyıllarda imparatorluğun büyüyen, genişleyen malî, idarî ve askerî yapısına bağlı olarak etrafına aldığı köylerin nahiyesi, XVII. ve XVIII. yüzyılların çalkantılı ve sancılı şartlarında bu vasfını yitirerek sıradan bir

¹⁷¹ Arşivindeki bu haritayı benimle paylaşan DTCF. Emektar Hocalarından çok kıymetli Prof. Dr. Mesut Elibüyük Hocam'a teşekkürü borç bilirim.

köy'e dönüşmüş nihayet XIX. yüzyılda ise iskân politikaları ve ufak çaplı iç göç hareketliliğinin neticesinde günümüzdeki konumuna erişen bir Aştakul resmi elde edilmiştir.

Her ne kadar kesin kuruluş tarihi ve şeklini bilmesek de tarihsel olarak XIII. yüzyıla kadar izleri sürülen Aştakul'da Osmanlı idaresinin XV. yüzyılın sonlarına doğru kurulduğu anlaşılmaktadır. Aştakul XVI. yüzyılda ise yaşanan siyasî, sosyal ve özellikle de iklimsel gelişmelerin etkisiyle Çekerek ırmağının yol aldığı Zile, Kızılkünbed, Varay, Hüseyinabâd ve Mecidözü kazaları sınırlarını şekillendirdiği Karadağ ve Alandağ arasındaki hafif engebeli sahada iskân olmuş köylerin idarî merkezi olma hüviyetini kazanmıştır. Başta Aştakul olmak üzere nahiyedeki diğer tüm köylerin XVI. yüzyılda yaşanan nüfus artışıyla birlikte nüfus-toprak dengesindeki bozulmadan etkilendiği görülmektedir. Bu yönüyle imparatorluğun geneli için kabul görülen bir durumun Aştakul özelinde de teyit edildiği söylenebilir. Nihayet Aştakul'da toplumsal ve ekonomik bağlamda bir devamlılığın da olduğu anlaşılmaktadır. Malikâne-divânî sistemi ile başlayan bölgedeki ilk malî yapılanma devamında tımarların taksimine dönüşmüştür. Ardından zamanla tımarların revaç görmemesi üzerine malikâne hisselerinin vakfa dönüşmesi süreci ortaya çıkmıştır. Başta köye yakın tekke olmak üzere nahiyedeki bazı sosyo-iktisadî yapılara da belli miktarda vergi ayrılmıştır. Tüm bunlar aslında bir bakıma XV.-XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluk nizamında malî, askerî ve sosyo-kültürel değişimin mikro bir örneklemedeki yansıması olarak görülebilir.

İki dağ silsilesi arasında nispeten düzlük bir sahada bulunması nedeniyle Aştakul, belgelerinin dilinden de anlaşıldığı üzere Celalî hışımıyla adeta yıkıma uğramıştır. Nitekim XVII. yüzyılda XVI. yüzyıldaki konumunun çok çok uzağında önce Geldiklan sonraları ise Varay kazalarına bağlı bir köy halini almıştır. Başbozuk levent taifesinin Aştakul ve havalisindeki yerleşik reayayı yer yer güç durumda bıraktığı anlaşılmıştır. Fakat buna rağmen özellikle tımar yoklama ve ruznamçe kayıtlarındaki rastlantı Aştakul'un iskân kararlılığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında etkili kargaşa nedeniyle idarî bakımdan küçülmesi ve başkaca kazalara bağlanmış olmasına rağmen Aştakul'un bir iskân mahalli olma vasfını yitirmediği söylenebilir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Aştakul, bölgede iskân olmuş Milli ve Kavilli aşiretlerinin adeta etrafında kümelenildiği bir merkez olarak tekrar belirmiştir. Dolayısıyla ilk dönem kaynaklarında nahiyeye, kaza olarak gördüğümüz ve XVII. yüzyılda köye dönüşen Aştakul'un XVIII. yüzyılda idarî olarak tekrar eski hüviyetine kavuşmasına imkân verecek kimi gelişmeler ortaya çıkmıştır. Ancak değişen dönem şartları ve dünya gereklerinin sonucu olarak bu dönüşüm yaşanmamıştır. Bölgedeki iskân faaliyetleri bile doğusunda nispeten işlek yollar üzerinde bulunan Çay ve batısında tarihsel olarak çok daha eski bir yerleşim tecrübesine sahip Ortaköy, XIX. yüzyılda Aştakul'un idarî olarak canlı bir iskân mahalline dönüşmesine imkân vermemiştir. Öyle ki gerek nüfus ve gerekse iktisadî faaliyetler bakımından Ortaköy giderek merkez halini almaya başlamıştır. Ancak Aştakul'un yirminci yüzyılın sonlarına doğru belediye olma vasfını kazanması, tarihsel olarak sahip olduğu idarî hüviyetini tam olarak kaybetmediğinin bir işareti olarak görülebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA.)

Ali Emiri Mehmed 4 (AE.SMMD.IV.)

nr.44/04973.

Ali Emiri Mustafa 2 (AE.SMST.II.)

nr.23/02256, 88/9537, 95/10327.

Ali Emiri Mustafa 3 (AE.SMST.III.)

nr.58/04275, 284/22805.

Ali Emiri Selim 3 (AE.SSLM.III)

nr.176/10519.

Amasya Şer'iyeye Sicil Defteri (MŞH.ŞSCd.)

nr.395, 433, 404.

Bâb-ı Âsafî Divan (Beylikçi) Kalemî Mühimme Defterleri (A.DVN.MHMD.)

nr.112, hüküm no:11, 40, 590, 630, 664.

Bâb-ı Defteri Cizye Odası Defteri (D.CRDD.)

nr.40727.

Bâb-ı Defteri Mevkûfât Kalemî Evrakı (D.MKF.)

nr.76/118, 85/32.

Defterhâne Tımar Zeâmet (Ruznamçe) Defterleri (DEF.RZd.)

nr.6, 14, 15, 75, 83, 85, 95, 115, 128, 194, 202, 1054, 1078, 1224.

Evkâf Defterleri (EVd.)

nr.1465.

İbnülemin askeriyye (IE.AS.)

nr.16/1545.

Kamil Kepeci Defter (KKd.)

nr.319.

Maliye Nezâreti Vâridât Temettuât Defterleri (ML.VRD.TMTd.)

nr.14876, 14878, 14880, 14885, 14889, 14890, 14891.

Maliyeden Müdevver Defterler (MADd.)

nr.2991, 2993, 3148, 3822, 3825, 3970.

Maliyeden Müdevver Defterler (MADd.)

nr.91, 142.

Nüfus Defterleri (NFS.d.)

nr.2137, 2248, 2249, 2250, 2251, 7251, 7252.

Tapu Tahrir Defterleri (BOA.TTd.)

nr.2, 15, 19, 85, 95, 98, 387, 394, 776, 780, 843, 852.

Yıldız Perakende, Umum Vilayetler (Y.PRK.UM.)

nr.3/38.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (TKG.KK.)

Tapu Tahrir Defterleri (TKG.KK.TTd.)

nr.15, 220, 388, 436, 437.

Ruznamçe Defterleri (TKG.KK.TTd.)

nr.793, 798, 836, 914, 969, 1014, 1041, 1123, 1155, 1202, 1213, 1216, 1226, 1250, 1258, 1268, 1276, 1289, 1304, 1311, 1332, 1340, 1343, 1362, 1379, 1386, 1446, 1890, 1956.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Arşivi (VGM.)

Vakıf Arşivi Hurufat Defterleri (VGMA.Hrf.d.)

nr.533-8, 1061-32, 34, 35; 1069-9; 1071-41, 1140-14.

Vakıf Defterleri (VGMd.)

nr.581,I-II, 640, 2552.

Sivas Vilâyet Salnâmesi

nr.1, 2, 3, 5, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17.

Resmi Gazete

5 Aralık 1989 tarihli ve 20363 sayılı.

27 Haziran 1957 tarih ve 9644 sayılı.

Kitap ve Makaleler

Abdi-zâde, Hüseyin Hüsameddin, (1986), *Amasya Tarihi C.I*, (Sad. A. Yılmaz - M. Akkuş), Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, No:1, Ankara.

Abdi-zâde, Hüseyin Hüsameddin, (2007), *Amasya Tarihi, C.IV, Zeyl*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Açikel, Ali, (2016), “Rum Eyaleti Evlatlık Vakıflarından Bir Örnek: Abdülvehhab Oğulları Evlatlık Vakfı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.XI, S.II, ss.1-25.

Adıyeke, Nuri, (2000), “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 11, Ankara, ss.769-771.

Afyoncu, Erhan, (2003), “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, S.I, ss.267-286.

Akbal, Fazıla, (1961), “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C.15, S.60, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.617-628.

Akdağ, Mustafa, (1974), *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, C.I, 1243-1453, İstanbul: Cem Yayınları.

- Altı Aziz, (2019), “Nüfus Defterlerine Göre Pirevi (Hacı Bektaş Veli Tekkesi) 1830-1846”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S.90, ss.77-98.
- Barkan, Ömer Lütfi,(1940-41) “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II, S.I, İstanbul, ss.20-59.
- Barkey, Karen, (1999), *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*,(çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Baykara, Tuncer, (2001), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Bayram, Mikâil, (2005), “Danişmend Oğulları’nın Dinî ve Millî Siyaseti”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.131, ss.131-147.
- Behar, Cem, (2011), “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, (ed. İnalçık-Pamuk), Ankara: TÜİK (DİE) Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, ss. 61-73.
- Bilgi, Nejdet, (1999-2000), “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türk Yurdu 700. Yılında Osmanlı*, C.19-20, S.148-149, ss.118-122.
- Braudel, Fernand, (1993), *II. Filipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.I, (çev. M. A. Kılıçbay), Ankara: İmge Yayınları.
- Cin, Halil, (1978), *Osmanlı Torak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çağatay, Neşet, (1947), “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.V, S.V, Ankara, ss.483-511.
- Darling, Linda T, (2019), *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (çev. Adnan Tonguç), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Demirci, Süleyman, (2006), “Demography and History: The Value of the Avarızhane Registers for Demographic Research, A Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğde, 1620-1700”, *Turcica*, 38, ss.181-211.
- Dyos, H. Jim, (1971), “Agenda for Urban Historians”, *The Study of Urban History*, (ed. H.J. Dyos), London: E.Arnold.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (2020), C.I , (çev. A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Elibüyük, Mesut, (1990), “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.II, ss.10-42.
- Emecen, Feridun, (1981-82), “Kayacık Kazâsının Avârız Defteri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, İstanbul, ss.158-163.
- Erder, Leila, (1975), “The Measurement of Pre-Industrial Pupulation Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century” *Middle Eastern Studies*, XI, II, ss.283-300.
- Farohqi, Suraiya, (1975), “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu’nun Şeyh Aileleri”, *Türk İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar*, 08-10 Haziran 1973, (ed. O. Okyar), Ankara, ss.197-227.
- Farohqi, Suraiya, (2004), “Krizler ve Değişim: 1590-1699”, (ed. İnalçık-Quataert), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.II, İstanbul, ss.543-757.
- Farohqi, Suraiya, (2011), *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Farohqi Suraiya ile Türk Şehir Tarihi Üzerine”, (2005), (hz. Ç. Çakır – vd), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.III, S.VI, ss.437-456.

- Genel Nüfus Sayımı, (1937), *Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Kati ve Mufassal Neticeler*, 20 İlk Teşrin 1935, C.53, İstanbul: Hüsnü Biat Basımevi,
- Genel Nüfus Sayımı, (1940), *Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü.
- Gökçe, Turan, (2005), “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından ‘Mufassal-İcmâl’ Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülçine Kazâsı Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XX, S. I, ss.79-112.
- Gösterir, İbrahim, (2015), *Örnekli-Tanlı Çorum Ağzı Sözlüğü*, Genişletilmiş Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gürbüz, Adnan, (1990), “1576 Tarihli Defter-i Evkâf-ı Rûm’a Göre Amasya Sancağı’nda Haremeyn’e Yapılan Vakıflar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.5, ss.253-262.
- Gürbüz, Adnan, (1993), *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Gümüşçü, Osman, (2016) “Osmanlı Avarız Tahrirlerinin Güvenirliğı Üzerine”, *INOCTE, 2016, Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Kongresi*, Saraybosna, ss.443-468.
- Güneş, Hüseyin, (2017), *Lale Devrinde Amasya*, Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Gündüz, Tufan, (2014), *İlişkiler, Oruç Bey Bayat-İranlı Don Juan*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Şam, Urfa, Maraş, Sivas vd.*, (2012), C.III, I. Kitap, (haz. S.A. Kahraman - Y. Dağılı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Howerd, Douglas, (1986), “The BBA Ruznâmçe Tasnifi: A New Resource fort he Ottoman Timar System”, *Turkish Studies Association Bulletin*, C.X, S.I, Indiana, ss.11-18.
- Darkot, Besim, (1940), “Amasya”, *İA. C.I*, İstanbul: MEB. Yayınları, ss.392-396,
- Karal, Enver Ziya, (1994), *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Kaya, Aysel, (2021), *Almanca Seyahatnamelerde Osmanlı Şehirleri 1850-1912*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuru, Mehmet, (2019), “A Magnificent Climate: Demography, Land and Labour in the Sixteenth-Century Anatolia”, *Seeds of Power, Explorations in Ottoman Enviromental History*, (Edt. O. İnal and Y. Köse), UK: The White Horse Press.
- Kütükoğlu, Mübahat, (1995), “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C. LIX, S.225, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.395-412.
- Kreutel, Richard F. (1997), *Haniwaldanus Anonimi’ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481-1512)*, çev. N. Öztürk, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları.
- Mcgowan, Bruce W, (1981), “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.1327-1331.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (1991), “Baba İlyas” *DİA*, C.IV, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.368.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (1991), “Baba İshak” *DİA*, C.IV, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.369.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (2011), *Babaîler İsyanı, Aleviliğın tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz, (1981), “Şehir Mimarları” *Osmanlı Araştırmaları*, S.II, İstanbul, ss.1-30.
- Öz, Mehmet, (1999), “Bozok Sancağında İskân ve Nüfus (1539-1642)”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.787-794.

- Öz, Mehmet, (1999), *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, Mehmet, (1991), “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXII, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, ss.430-438.
- Öz, Mehmet, (2006), “Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi’nde Malikâne Divânî Sistemi”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss.347-351.
- Öz, Mehmet, (1997), “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, ss.77-90
- Özcan, Koray, (2006), “Anadolu’da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmesi: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)”, *Bilig*, S.36, ss.201-226.
- Özdemir, Rifat, (1993), "Avâriz ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C.IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.1581-1614.
- Özel, Oktay, (1999), “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tahriri için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.735-743.
- Özel, Oktay, (2001), “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik* (ed. Halil İncalcık - Şevket Pamuk), Ankara: TÜİK (DİE) Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, ss.35-50.
- Özel, Oktay, (2006), “The Transformation of Provincial Administration in Anatolia: Observation on Amasya From 15 th to 17 th Centuries”, *The Ottoman Empire Myths, Realities and “Black Holes”*, (ed. E. Kermeli and O Özel), İstanbul: The İsis Press, ss.51-73.
- Özel, Oktay, (2016), *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia, Amasya 1576-1643*, Boston, Leiden: Brill.
- Özünü Erdoğan, Emine, (2006), “Tımar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.19, Ankara, ss.175-188.
- Özünü Erdoğan, Emine, (2009), “Tımar Tevcihâtı ile Kaynaklarda Yer Alan Kayıtların Karşılaştırılmasına Dair Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.21, Ankara, ss.81-93.
- Pakalın, M. Zeki, (1993), "Temettü' Vergisi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul: MEB. Yayınları.
- Russel, Joiah C, (1960), “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”, *JESHO*, III, ss.265-274.
- Sahillioğlu, Halil, (1991) “Bâd-ı Hevâ”, *DİA*. C.4, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ss.416-418.
- Solmaz, Sefer, (2002), “Danışmend Gazi’nin Anadolu’ya Gelişi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, Konya, ss.229-249.
- Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz’in Adları*, (1928), İstanbul: Hilal Matbaası.
- Süel, Aygül - SÜEL Mustafa, (2019), “Bir Hitit Şehrinin Keşfi: Ortaköy-Şapınuva İdentifikasyonu (Özdeşleşmesi)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Dergisi*, Anadolu, Ek Dizi III, Ankara, ss.297-315.
- Sümer, Faruk, (1976), *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Güven Matbaası.

Şer'iyeye Sicilleri, (1988), *Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tekeli, İlhan, (2011), *Anadolu'da Yerleşme Sistemleri ve Yerleşme Tarihi Yazıları (İlhan Tekeli Toplu Eserler-18)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, (1971), "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerinde Çalışmalar I.", *Türkiyat Mecmuası*, C.16, ss.133-162.

Tuna, Numan, (1994), "Kent Tarihleri ve Arkeolojik Kaynaklar", *Kent Tarihçiliği, Kent tarihleri Atölyesi*, 5-6 Mart 1994, İstanbul: Toplu Konut İdaresi Tarih Vakfı Yayınları, ss.141-143.

Turan, Osman, (2014), *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turan, Osman, (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Turan Neşriyat.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler Köyler, (2002), Ankara: İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü.

İnternet

http://corumortakoy.blogspot.com/p/blog-page_66.html.

<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/87799,1310-corum-ili-ortakoy-ilcesi-asdagul-beldesi-bahceli-.pdf?0>

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c019/b029/tbmm090190290291.pdf>.

Ekler

Tablo-I
Nüfus ve Temettuat Kayıtların Aştakul Haneleri

Sıra	Lakâb	NSFd.2137-1830	NSFd.7251-1831	NSFd.7252-1831	NSFd.2248-1831	NSFd.2249-1840	NSFd.2250-1843	NSFd.2251-1846	NSFd.2252-1850	ML.VRD.TMT.d.1 4891-1845
1	Ömer Ağa Oğlu	+	+	+	+					
2	Deli İbrahim Oğlu	+	+	+	+					
3	Koca Bekir Oğlu	+	+	+	+					
4	İnce Sulu Sarı Mustafa Oğlu	+	+	+	+					
5	Celeb Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
6	Kel Mehmet Oğlu	+	+	+	+					
7	Zobu İsmail Oğlu	+	+	+	+	+	+			
8	Danacı Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
9	Kara Mehmet Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
10	Kel Osman Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
11	Kara Hüseyin Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		
12	Memiş Oğlu	+	+	+	+					
13	Pala/Yema Oğlu	+			+	+	+	+		+
14	Kör Hasan Oğlu	+	+	+				+		
15	Gök Hasan Oğlu	+	+	+	+	+	+			
16	Aliyaz Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
17	Kebir Oğlu		+	+	+					
18	Molla Yusuf Oğlu	+	+	+	+					
19	Bozoklu Köse Oğlu	+	+	+	+	+	+			
20	Köse Oğlu		+	+	+	+	+	+		+
21	Adil Oğlu	+								
22	Kara Böcek Oğlu	+	+	+	+			+		
23	Kör Veli Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		

Kuzey Orta Anadolu İskân Tarihinden Bir Kesit: Nahiyeden Köye Aştakul

24	Çakal Oğlu	+	+			+	+	+		
25	Dede Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
26	Böğrü Ömer Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
27	Kör Yusuf Oğlu	+	+	+	+					
28	Kel Ali Oğlu	+	+	+	+					
29	Süleyman Oğlu	+	+	+	+	+	+			+
30	Civan Oğlu	+	+	+	+	+	+	+		+
31	Bal Oğlu	+	+	+						
32	Bilal Oğlu		+	+	+					
33	Arab Oğlu		+	+	+	+	+	+		+
34	Çetin Oğlu			+	+					
35	Ömer Ağa'nın Oğlu		+	+	+					
36	İlyas Bey Oğlu					+		+		
37	Koca Bey Oğlu					+	+	+		+
38	Tekkenişin Ali Oğlu					+	+			
39	Tekkenişin Oğlu					+	+	+		+
40	Kel Mahmut Oğlu					+	+			
41	Hızır Oğlu					+	+	+		
42	Kaba Halil Oğlu					+	+			
43	Acı Sirke Oğlu					+	+			+
44	Çolak İbiş Oğlu					+	+	+		
45	Kalleş Ali Oğlu					+	+			
46	Bölük Başı Oğlu					+	+			+
47	Kıvrak/Kurak Oğlu							+		
48	Ahmet Köle Oğlu							+		
49	Kel Hüseyin Oğlu							+		
50	Deli Halil Oğlu								+	
51	Kılavuz Oğlu								+	
52	Sarı'nın Oğlu									+
53	Kara Yusuf Oğlu									+
54	Ata'nın Oğlu									+

İngiliz Sömürgeciliği ile Emperyalizminin Gelişimi ve Özellikleri¹

Development and Features of British Colonialism and Imperialism

Araştırma Makalesi – Research Article

Ayşe YAŞAR

ayseayseyr@hotmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-8575-9371

Hamza AKENGİN

Marmara Üniversitesi, Coğrafya Bölümü,

hakengin@marmara.edu.tr, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-0626-3819

Öz

Sömürgecilik faaliyetlerine İspanya ve Portekiz'den sonra başlasa da 16. yüzyıldan itibaren İngiltere dünyanın çeşitli kıta, bölge ve ülkelerinde, denizyolları ve stratejik güzergâhlarında varlığını giderek güçlendirmiştir. Birkaç yüzyıl içinde dünyanın en büyük sömürge imparatorluğu durumuna gelen İngiltere, bu deniz aşırı topraklarından siyasi, askeri ve özellikle ekonomik-ticari anlamlarda çok büyük faydalar elde etmiştir. Bu çıkarlarını muhafaza etmek ve sömürge topraklarını elde tutabilmek adına çeşitli yöntemlere başvuran İngiltere, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir küçülme dönemiyle karşı karşıya kalmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra iç sorunlarına yönelmesi, sömürgelerindeki güçlü bağımsızlık hareketleri ve ABD'nin dünya süper gücü haline gelmesinden sonra birçok sömürge, manda ve himâyesinden çekilen veya çekilmek zorunda kalan İngiltere, bu ülkelerle inşa ettiği yeni ilişki biçimleri sayesinde siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlarını muhafaza etmeyi bilmiştir. Bu çalışmada İngiliz sömürge imparatorluğunun gelişimi, özellikleri, toprak kayıpları ve eski sömürgeleriyle olan neokolonial ilişki biçimleri açıklanmıştır. Çalışmanın amacı da yine İngiliz sömürge imparatorluğunun oluşumunu, gelişimini, temel motivasyonlarını, bağımsızlıklarını verdikten sonraki süreçte çeşitli sömürgeleri üzerindeki nüfuzunun mahiyetini ve bu ülkelerle kurduğu yeni ilişki biçimlerini açıklamaktır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve betimsel analiz yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, İmparatorluk, Sömürgecilik, Emperyalizm, Neokolonializm

Abstract

Despite the fact that it began the colonial activities later than Spain and Portugal, Britain considerably strengthened its presence on important strategic routes on several continents, regions, countries and seaways from the 16th century. Having become the most important coloniser in a few centuries, Britain made use of the overseas militarily, politically and especially economically. Britain which has gone to any lengths to retain this benefits and conquests faced with a period of stagnation, especially after the World War II. Even if the Britain had to step back from power on its colonies, mandates as it focused on own internal affairs, its colonies started the liberation movemens and USA became as global power after the World War II however, it was able to ensure these political, military and economical benefits as a result of the new strong ties with these countries. This research clarifies the development of the British colonial empire, its characteristics, territorial losses and neocolonial relations with its former colonies. The formation and development of the British colonial empire, its basic motivations, the nature of its power over its colonies after their independence and the new forms of relations it established with these countries are explained in this research as well. This research is based on document analysis and descriptive analysis methods from qualitative research methods.

Keywords: Britain, Empire, Colonialism, Imperialism, Neocolonialism

¹ Bu makale, ikinci yazar danışmanlığında, birinci yazar tarafından hazırlanan “Ortadoğu siyasi coğrafyasının şekillenmesinde İngiliz yayılcı siyasetinin rolü” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

16. yüzyıldan itibaren dünya ticaret yolları, deniz hâkimiyeti ve denizaşırı topraklara ilgi duymaya başlayan İngiltere; özellikle sanayi inkılabından sonra hammadde ihtiyacı ve seri üretim sonucu ortaya çıkan pazar ihtiyacına bağlı olarak izlediği yayılcı politikalarla Britanya İmparatorluğu'nun temellerini atmıştır. Bilahare Amerika, Uzakdoğu, Avustralya, Afrika ve Ortadoğu gibi dünyanın birçok yerinde hâkimiyeti altındaki toprakları genişleterek gerçek bir sömürge imparatorluğuna dönüşen İngiltere; Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra yukarıda sayılan dünyanın diğer bölgelerindeki emperyal genişlemesine ağırlık vermiştir. Bu doğrultuda özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında imparatorluğunun sınırlarını genişleten İngiltere, bu dönemde dünyanın en büyük sömürge imparatorluğu durumuna gelmiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren sömürge, manda ve himayelerinden birer birer çekilen veya çekilmek durumunda kalan İngiltere; söz konusu topraklardan çekilse de eski sömürge ülkeleri üzerindeki siyasi, ekonomik ve askeri alanlardaki çıkar alanlarını ve nüfuzunu belli bir seviyede korumayı başarmıştır. Neokolonyasyon adı verilen bu süreç eski sömürgeci ve emperyalist faaliyetlerin çeşitli kazanımlarının devamını teminat altına almıştır.

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemleri içerisindeki doküman analizi ve betimsel analiz yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın amacı İngiliz sömürge imparatorluğunun oluşumunu, gelişimini, temel motivasyonlarını, bağımsızlıklarını verdikten sonraki süreçte çeşitli sömürgeleri üzerindeki nüfuzunun mahiyetini ve bu ülkelerle kurduğu yeni ilişki biçimlerini açıklamaktır. Bu çalışmaya konu edilen İngiliz faaliyetleri genel olarak kolonyalizm, emperyalizm ve neokolonyalizm teorik ve kavramsal çerçeveleri içinde açıklanmıştır. Bu bakımdan bu araştırmanın anlaşılması için öncelikle kavramsal çerçevenin anlaşılması gerekmektedir.

Bu kavramlardan biri olan sömürgecilik; yabancı bir toprağın işgal edilmesini, o toprağın işlenmesini ve söz konusu topraklara göçmenlerin yerleşmesini içeren² bir kavram olarak tanımlanabilir. Sömürgecilik, bir ülkenin kendisine ait olmayan başka bir toprağı ele geçirmesi ve kaynaklarından yararlanarak sömürmesi-kolonileştirmesi olarak da ifade edilebilir. Burada doğrudan bir faydalanma söz konusudur. Kolonyalizm-sömürgecilik dönemi genel olarak 16-18. yüzyıllar arasını kapsamaktadır.

Bu dönemden hemen sonra başlayan ve emperyalizm olarak isimlendirilen ikinci sömürgeleştirme dönemi ise ekonomik emperyalizmin gerekleri nedeniyle derin yapısal dönüşümlere yol açan bir dönemdir.³ Emperyalizm adı verilen bu ikinci sömürgeleştirme döneminde Avrupalı sömürgeci güçlerin aralarında yapılan 1884-1885 yıllarındaki Berlin Konferansı, bu ülkelerin emperyal hedefleri doğrultusunda bir yandan toprak ilhak etmeyi ve birbirleriyle sınır antlaşmaları yapmayı diğer yandan ise birbirlerini dizginlemeyi içeriyordu. Emperyalizm kavramı sömürgecilikten farklı olarak ele geçirme veya birikim oluşturmaktan ziyade tahakküm altına almak, hükmetmek ve Oryantalizm gibi bu tahakkümle bağlantılı bilgi biçimleri meydana getirmektir.⁴ Fakat buradaki tahakküm kolonyalizmden farklı olarak daha az görünürdür veya görünmez bir karakterdedir.⁵

Yeni sömürgecilik anlamına gelen neokolonyasyon adı verilen yeni düzen ise sömürgeci ülkelerin eski sömürgelerinin bağımsızlıklarını tanınmasıyla başlayan süreç ile bunları askeri ve siyasi bakımdan

---

² Ferro 2002, 19.

³ Ferro 2002, 45-46.

⁴ Sunar 2007, 60.

⁵ Loomba 2000, 23.

doğrudan idare etmek yerine bu sömürgelerdeki ticari ve iktisadi menfaatlerini korumaya yönelik oluşturduğu, eski sömürge ülkelerinin ekonomisini, iç ve dış politikasını, maliyesini yönlendirdiği dolaylı bir sistemdir.⁶ Bu sistemi açıklamaya çalışan neokoloniyalizm ile birlikte kolonyalizm ve emperyalizm kavramları genel olarak sömürgecilik tarihinin anlaşılmasında önem arz etmektedir.

İngiliz Sömürgeciliği ile Emperyalizminin Gelişimi ve Özellikleri

Sömürgecilik tarihinde İngiliz ve Fransızlar, İspanyol ve Portekizlilerden sonra ortaya çıkmalarına rağmen denizlerdeki ve sömürgelerdeki üstünlüğü kısa sürede elde etmişlerdir. Bu iki grup sömürgeci güç arasındaki üstünlük mücadelesi incelendiğinde iki aşamalı bir gelişme seyrini takip ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi 18. yüzyılın başına kadar olan dönemde yavaş ilerleyen bir değişim ve hazırlık evresi iken, ikincisi 18. yüzyıldan itibaren İngiltere'nin en büyük rakibi Fransa ile mücadeleye giriştiği, İngiltere'nin Amerika'daki büyük kayıplarına rağmen, başka yerlerde Fransa'nın zararına çok büyük bir sömürge imparatorluğu inşa etme evresidir.⁷

İngiliz emperyalizminin kökenleri analiz edildiğinde bazı tarihçilere göre Britanya İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme döneminde motoru esas olarak ekonomik idi. Yani İngiliz yatırım ve ticaretinin devamını sağlayabilmek adına denizaşırı pazarların elde tutulmasını sağlamak esas itici kuvvetti. Bazı tarihçilere göre ise bu yayılma askeri ve stratejik gerekliliklerden kaynaklanıyordu. Buna göre Napolyon Savaşları sonucunda İngiltere'nin içine girdiği fetih telaşı ve en önemli sömürgesi durumunda olan Hindistan'a giden yolu, bu yol boyunca olan bağlantı noktalarını, kömür ikmal duraklarını ve buraların hinterlandlarını koruma ihtiyacı esas itici kuvvetti. Üçüncü bir grup ise esas itici gücün dini motivasyonlardan kaynağını aldığı iddia etmektedir. Buna göre bu gruptakileri harekete geçiren arzu; dezavantajlı durumdaki çok sayıdaki insanı "ıslah etme" ve onları Hristiyanlaştırma isteğidir.⁸

Emperyal bir gücün meydana gelişinde jeopolitik ve jeoekonomik etmenler büyük oranda iç içedir. Deniz imparatorluklarının gelişimi ve güçlenmesi güvenli ticaret güzergâhlarına, açık deniz limanlarına, çeşitli kaynaklara sahip olmasına ve ticaret ortaklarının tüm dünyaca kabul edilen bir para birimine olan güvenine bağlıdır. Hatta bunlar, çeşitli bölgelerin fiziki olarak kontrol altına alınmasından çok daha önemlidir.⁹ Tüm bu sayılanlar İngiltere'nin imparatorluk haline gelme ve uzun bir süre boyunca bu imparatorluğu sürdürme sürecinde elde ettiği ve çok etkin bir şekilde kullandığı araçlar olmuştur.

İngiltere 16. yüzyılın sonuna kadar sadece yollar ve ticaretle ilgilendiyse de Kraliçe I. Elizabeth döneminde bu ilginin kapsamı değişmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Papacı İspanya'ya karşı korsanlık yapan Francis Drake isimli bir İngiliz korsan Fransız bir korsanla birlikte, Panama'ya Peru'dan altın taşıyan bir katır kervanını ele geçirdi. Pasifik ve Hint Okyanusu yolu üzerinden geri dönmeden önce, Kraliçe Elizabeth'in de desteğini arkasına alarak Şili ve Peru sahillerini talan etti. Drake, dönüş yolundaki Ternate'de¹⁰ Portekizlilere isyan etmiş bir sultanı koruması altına aldı ve İngiltere böylece ilk denizaşırı toprağını elde etti. Bu başarılarından dolayı Kraliçe, 1581 yılında Francis Drake'i şövalyelik nişanıyla ödüllendirmiştir. İngiltere'nin bu faaliyetlerine "devlet eliyle korsanlık" adını veren Ferro'ya göre Britanya İmparatorluğu devlet destekli bir şekilde denizlerde hırsızlık ve korsanlık faaliyetleri şeklinde başlamıştır.¹¹

Walter Raleigh bu dönemde İngiltere'nin deniz imparatorluğunun teorisyeni olarak şu fikirleri savunuyordu: "Denize hâkim olan ticarete de hükmeder; ticarete hâkim olan ise dünya zenginliklerine hükmeder, yani dünyaya hâkim olur..."¹² Bu sav, İngiltere'nin bu tarihten sonraki yol haritasını

⁶ Tandoğan 2013, 221.

⁷ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 165.

⁸ Cannadine 2001, XIV.

⁹ Münkler 2012, 26-27.

¹⁰ Bugünkü Endonezya'nın Halmahera adasında bir yer adı.

¹¹ Ferro 2002, 88-90.

¹² Ferro 2002, 89-90; Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 165.

oluşturacaktır. Raleigh, 1584'te Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarına ulaşmış ve İngiltere'nin deniz aşırı ilk kolonisini Virginia'da kurmuştur.¹³

Bundan sonra da Kraliçe Elizabeth, İngilizleri dünyada ticaret yapmaya ve denizleri aşmaya daha çok teşvik etmiştir. Doğu Hindistan ticareti için 1599 yılında Londralı Tüccarlar Kumpanyası'na kraliyet imtiyaznâmesi veren Kraliçe, İngiltere'nin gelecekte devasa bir sömürge imparatorluğu olması için ilk adımı atmıştır. Fakat bu şirket yani Doğu Hindistan Kumpanyası tüccar ve burjuvaların kurduğu; Hindistan, Çin, Kore ve diğer bazı Doğu ülkeleriyle ticaret yapmayı amaçlayan bir oluşumdur. Dolayısıyla siyasi amaçları yoktu ve bundan dolayı da hükümetin müdahalesi ve denetimlerinden muaftı. Şirket çeşitli faaliyetlerini yürütmek amacıyla memurlar çalıştırma hakkına sahipti ve daha sonra savunma ve güvenlik hizmetleri için asker toplama yetkilerini de elde etti. Şirket yerleştiği bölgelerde hükümdarlara yıllık vergiler ödedi, bunun karşılığında arazi ve imtiyazlı alanlar alarak birçok şube kurdu. Şubeler çoğaldıktan ve faaliyet gösterdikleri bu ülkeler önem kazandıktan sonra şirket, geniş yetkiler verilmiş bir "genel vali" unvanıyla, bölgedeki idaresini yöneten bir temsilci gönderdi. Yerlilerden çay, ipekli kumaşlar, pirinç, pamuklular ve baharat satın alan şirket bunları Avrupa'ya satıyordu. 1639 yılında şirket Hindistan'ın doğu kıyılarında ilk toprağını ele geçirdi ve Madras kentini kurarak burayı bir ticaret merkezi durumuna getirdi. 1662'de Bombay civarı¹⁴ ve 1690'da Kalküta liman şehri şirket tarafından kuruldu. 1709'da başka bir İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile birleşti. Bu arada Uzakdoğu'da, 17. yüzyılın ilk yarısında mücadeleye girerek Doğu Hint Adaları'ndan çekilmek zorunda kalan İngiliz şirketinin 18. yüzyılın başlarında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi ile rekabeti tekrar hızlandı ve bu rekabet sonucunda ilişkiler zaman içinde savaşa varacak derecede gerginleşti.¹⁵ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 1717 yılında Bâbürlüler'den kapitülasyon haklarını elde etti ve Hindistan'da çok güçlü bir konuma yükseldi. 1740'larda Fransızların da Hindistan'a girmeye çalışmaları üzerine İngilizler mal varlıklarını ve imtiyazlarını muhafaza etmek amacıyla bölgedeki yerel taht kavgalarına karışarak askeri hareketlere girişmiştir.¹⁶ İngilizler gibi Fransızlar da Hindistan'ın zenginliklerinden faydalanmak amacıyla Doğu Hindistan Şirketi adında bir şirket kurarak Hindistan'da önemli ilerlemeler kaydetmişlerdi. Bunun üzerine İngilizler, Avrupa'daki Yedi Yıl Savaşları sırasında tüm Hindistan'ı fethetmeye giriştiler. İngiltere 1763'teki Paris Antlaşması ile Fransa'yı, Hindistan'da hiçbir güvenlik unsuruna sahip olmayacak şekilde sadece birkaç şehirde faaliyete mecbur bıraktı. Bu tarih İngiltere'nin, sömürge savaşları sonucunda Hindistan'ın tamamında varlığını tek başına sürdürdüğü tarihtir.¹⁷

Hammadde, sermaye ve deniz işletmeciliği yanında İngiliz hükümetinin desteği de ticaret ve kolonilerde oldukça önemliydi. Kral I. James ve I. Charles daha çok Avrupa kıtasında güç kazanmaya önem vermişken, kolonilere çok az ilgi göstermişlerdi. Cromwell, II. Charles ve III. William ise denizlerdeki üstünlüğün ve ticaretin İngiltere için önemini farkına varmışlar, çeşitli denizcilik yasaları çıkartarak ulusal çıkarların gözetilmesiyle çok daha etkin bir ticari güç ve deniz ticareti oluşturma amacı doğrultusunda hareket etmişlerdir. 1700 yılına gelindiğinde İngiltere artık deniz gücü bakımından dünyada önder durumundaydı. Deniz aşırı ticaretin gelişmesi sadece gelirlerin artmasına değil aynı zamanda kahve, tütün, şeker, çay gibi yeni ürünlerin ithalatına da yol açmıştır. Büyük ölçekli ticaret yüksek miktarda sermayeye ihtiyaç duyulmasına neden olmuş ve bu da özellikle Londra'yı para piyasaları, kredi, bankalar merkezi ve ülkenin en önemli limanı olması bakımından ön plana çıkarmıştır. Söz konusu durum 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Sermaye oluşturmak, bu sermayenin hareketliliğini sağlamak ve yönlendirmek faaliyeti olarak kapitalizm; İngiltere'nin deniz aşırı kolonyalizm faaliyetlerinin devamını sağlamak, küresel bağlantılarını geliştirmek ve global ekonomiyle uyum içinde devamını sağlamak bakımından çok önemliydi. Özellikle sömürgelerin kısıtlı sermayeye sahip olmaları, 17. yüzyılda İngiltere'de sermaye girişimciliğini ön plana çıkarmıştır.¹⁸

¹³ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 165.

¹⁴ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 165-166.

¹⁵ Özcan 2000, 294.

¹⁶ Özcan 2000, 294-295.

¹⁷ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 169-170.

¹⁸ Black 2019, 118-119.

17. yüzyıl İngiltere'si Amerika'da sömürgeler elde etmeye daha çok önem veriyordu. Henry Morgan adındaki İngiliz denizci, 1663 yılının Aralık ayında Orta Amerika'da Nikaragua Gölü'nün kuzeyindeki İspanyol ileri karakolu olan Gran Grenada'ya İspanyol altını ve başka taşınır malları ele geçirmek amacıyla bir baskın ve yağma düzenledi. Böylece Britanya İmparatorluğu yayılmacı faaliyetlerine denizlerde hırsızlık ve korsanlık faaliyetleri şeklinde başlamıştır. Bunlar esas olarak başka bir imparatorluğun kazancını ele geçirmeye çalışan korsanlık faaliyetleriydi. Morgan, baskınlarla binlerce sterlin değerindeki yerel paralar ele geçiriyordu. İngiliz hükümeti Morgan'ın faaliyetlerine göz yummuş, hatta teşvik etmiştir. İngilizler için bu dönemde korsanlık faaliyetleri Avrupa'daki düşmanı İspanya'ya karşı savaşmanın cazip bir yoluuydu. Hükümet de böylece ele geçirilen kazançtan bir pay karşılığında böyle kişilere "izinli korsan" ruhsatı vermiştir. Dünya sömürgelerinin büyük bir kısmının İspanya ve Portekizlilerin elinde olduğu dönemde İngilizler, Avrupalı ülkelerin imparatorluk kurma ve sömürgeler elde etme yarışına daha geç katılmıştır. Papa'nın 1493 yılında yayınladığı ferman ile Amerika ticareti İspanya'ya, Asya ticareti ise Portekiz'e bırakılmıştı. 1665 yılında ise İngiltere Jamaika'yı aldı. O sırada Britanya İmparatorluğu sadece birkaç Hint limanı, bir avuç Karayip adası ve birkaç Kuzey Amerika plantasyonuna sahipti.¹⁹

Amerika kıtasındaki yaşamın mutluluk ve refah vadettiği ortaya çıkınca Avrupa kıtasından buraya büyük bir göç başladı. Başlangıçta gemilerin taşıdığı yolcular sadece erkeklerdi. Kısa bir süre sonra kadınlar da bu göçlere katıldı. Yine Avrupa'daki dezavantajlı dini gruplar da Yeni Dünya'ya göç etmeye başlamışlardı. Böylece Amerika'da birbiri ardına birçok İngiliz kolonisi ortaya çıkmıştır.²⁰ Bu sırada İngilizlerin iç çatışma ve dini içerikli kavgaları, Amerika'da yeni koloniler kurulmasının ve bunların sayısındaki artışın en önemli nedenlerinden biridir.²¹ Britanya adalarından Amerika'ya gelenlerin nakli ve yeni koloniler kurulması için London Şirketi, Plymouth Şirketi ve Massachusetts Bay Şirketi adındaki üç şirkete kral tarafından "charter" yani berât verilmişti. Bu şirketler maden işletebilir, toprak dağıtabilir, para basabilir ve kolonilerin korumasıyla ilgili meseleleri organize edebilirdi. Fakat kral, koloniler üzerinde son sözü söyleme hakkına sahipti. London ve Plymouth şirketleri mali açıdan kârlı olmasalar da kolonizasyon alanında çok önemli işler yapmışlardır. Bunlardan Massachusetts Bay Şirketi diğer ikisinden farklı olarak, ticari ve yurtsever saiklerle harekete geçen Püritenlerin (Protestanlığın bir kolu) hisselerinden oluşan bir şirketti. Britanya Kralı I. Charles bu şirkete 1629 yılında berât verdi. İngiliz Kraliyet makamları ülkelerindeki kiliseyi tamamıyla krala ve başpiskoposa tâbi hale getirme hareketine girişmişlerdi. Ülke dini ve siyasi bir karmaşa içindeydi. Kral parlamentoyu kapatıp önde gelen muhalifleri hapse atınca Püriten inancına mensup birçok kişi ülkeyi terk edip Amerika'da yeni bir devlet kurmanın en iyi yol olduğuna karar verdiler. 1628-1640 yılları arasında 20 bin kişi İngiltere'yi terk etti. Bunların ilk iki büyük göç dalgası Virginia ve Massachusetts'e geldi. Bu göç hareketinin önemli bir özelliği Püritenlerin birey ya da aile olarak değil bütün bir topluluk halinde göç etmeleridir. Bu nedenle bazı İngiliz şehirlerinin nüfusu yarı yarıya azalmıştır. 1642'de ise İngiltere'de iç savaş çıkınca Püriten göç hareketi yavaşladı, onun yerini Cavalier (kral taraftarı asiller) göç hareketi aldı. Bu göç hareketi de 1660'a kadar devam etti. Göç edenlerin çoğunluğu toplumun zengin tabakasına mensuptu ve bunlar Amerikan tarihinde çok önemli roller oynayacak kişilerin atalarıydı.²²

İngilizlerin Amerika'da uyguladığı başka bir kolonizasyon yöntemi de mülk verme yöntemiyle bağlıdır. Bu yöntem, İngiliz soylu sınıfına mensup olup elinde parası bulunan kişilere kral tarafından Amerika'da bir arazi parçası verilmesi şeklindedir. Eski İngiliz yasasına göre başkasının tasarrufu altında bulunmayan herhangi bir toprak krala aitti. Bu yasa Amerika için de uygulandı. Ayrıca bu yeni toprak sahipleri, kendilerine verilen topraklarda bir hükümet idaresi meydana getirmek için geniş yetkilerle donatılmıştı.²³

Kolonistler hemen hemen Amerika'daki varlıklarının başlangıcından itibaren daha güçlü bir temsil sistemi, kişisel özgürlüklerinin tam olarak garanti altına alınması, genel harcamaların kontrolü gibi

¹⁹ Ferguson 2011, 27-28.

²⁰ Nevins ve Commager 2017, 25-31.

²¹ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 167.

²² Nevins ve Commager 2017, 29-32.

²³ Nevins ve Commager 2017, 30-31.

konular için mücadele etmişler ve kendi anayasa hükümetlerinin yapısını iyileştirmeye girişmişlerdir. Böylece 1700 yılına gelene kadar kolonilerin yönetimi için genel bir sistem meydana getirilmişti. Kolonilerin hepsi hemen hemen aynı siyasi yapıya sahipti. Kolonilerin yönetiminde vali genellikle İngiltere'den biri olduğu halde meclis üyeleri çoğunlukla Amerikalılardan oluşuyordu. Bu meclis üyelerinin görevi esas olarak idari ve adliydi, fakat meclis giderek bir üst yasama meclisi haline geldi. Ayrıca her kolonide bir temsili meclis de bulunuyordu. Valiler ile meclisler arasında neredeyse sürekli hale gelmiş anlaşmazlıklar ve mücadeleler bulunuyordu. Valiler ile meclisler aslında iki zıt unsuru temsil ediyordu. Valiler kazanılmış haklar ve imparatorluk çıkarlarını, meclisler ise mahalli çıkarları ve halkın hukukunu koruma hedefindeydiler. İngiliz kolonileri genellikle 17. ve 18. yüzyıllarda büyük bir siyasi özgürlüğe kavuşmuşlardır fakat diğer yandan da gerçekten bir sınıf yönetimi altında yaşamışlardır.²⁴

1700'lü yılların başından itibaren Fransa, Avrupa'daki savaşlar yüzünden Amerika'daki bazı sömürgelerinden ve Kanada'daki liman şehirlerinden çekilmek ve buraları İngilizlere bırakmak zorunda kalmıştır.²⁵ Amerika'ya olan göçler, İngiliz dilini ve kurumlarını her yerde hâkim kılacak seviyede gelişmişti ve böylece genel bir birlik havası oluşmuştu. Almanlar ve Fransızlar ise ayrı birer koloni meydana getirememişler ve ilk gelen Britanyalıları karışarak onların genel görünüşünü ve dilini kabul etmişlerdir. Dil ve temel kurumlardaki bu birlik durumu etnik köken çeşitliliği ile yan yana yaşamıştır. Devrim sırasında beyaz kolonistlerin yüzde 90'ı Britanya kökenli olmasına rağmen devrimden önce çeşitli uluslardan meydana gelen bir birlik olarak yeni bir ulusun meydana gelişi, Amerikalılığın gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. 1775'e yaklaştıkça Amerikalıların büyük kısmı Avrupalı tipinden daha ayrı bir karakter kazanarak kendine özgü siyasi, sosyal ve ekonomik özelliklere sahip bir toplum olmuştur.²⁶

1775'e gelindiğinde İngiliz hükümetinin sömürgelerde yaşayan İngiliz vatandaşlarına ağır vergiler getirmesi ve İngiltere'den getirilen çeşitli mallara oldukça yüksek gümrük vergileri koyması üzerine Amerikalılar artık vergi ödemeyeceklerini ve bu malları İngiltere'den satın almayacaklarını ilan ettiler. 1773 yılında Boston Limanı'ndaki İngiltere'ye ait çay yüklü geminin basılarak malların denize dökülmesi ile ilk defa bir devlet (Britanya) kendi sömürgesi ile karşı karşıya geldi.²⁷ Bu süreç kolaylıkla bir bağımsızlık savaşına dönüştü. 1776 yılının Haziran ayına gelindiğinde Kongre'nin birçok üyesi bağımsızlık için sabırsızlanmaya başlamıştı. Bunun üzerine beş kişiden oluşan bir komite resmi bağımsızlık bildirgesini oluşturdu. Kongre bu Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ni 2 Temmuz'da kabul, 4 Temmuz'da ise ilan etti.²⁸ 1783'e kadar devam eden savaşlar sonunda başarısız olan İngiltere, Amerika'daki sömürgelerine baskısını azalttı ve ABD'nin bağımsızlığını tanıdı. Birkaç yıl içinde de yeni bir devletin kuruluşu kesinleşti. İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri adını alan ve daha sonra eyaletlere dönüşecek kolonilerden oluşan bu devletle yeni ilişkiler geliştirerek durumunu güçlendirmeye devam etmeye çalışacaktır.²⁹

19. yüzyıl boyunca İngiltere'de sanayileşme büyük ölçekli sanayilere kaymış ve bununla birlikte rekabetçi ticari şirketler kurulmaya başlamıştır. Doğu Hindistan Ticari Şirketi ve diğerleri bunun için yabancı bölgelerden malzeme aramaya başladılar. Böylece Britanya İmparatorluğu giderek büyümüş fakat bu büyüme giderek daha fazla muhalefet ve çatışmayı da beraberinde getirmiştir. 1776'da Amerika'yı kaybettikten sonra İmparatorluk; Hindistan, Karayip Adaları ve Avustralya gibi yerlerdeki sömürgelerini genişletmeye ağırlık vermiştir.³⁰

Amerika'daki kolonilerin kaybedilmesiyle Hindistan, İngiltere için daha fazla önem kazanmış ve İmparatorluk buradaki genişlemesini sürdürmeye devam etmiştir. 1765 yılından itibaren Bengal'e hâkim olan ve burayı kendi adına idare etmeye başlayan Doğu Hindistan Şirketi, Bengal'deki bu

²⁴ Nevins ve Commager 2017, 34-38.

²⁵ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 170.

²⁶ Nevins ve Commager 2017, 47-48.

²⁷ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 170.

²⁸ Nevins ve Commager 2017, 121.

²⁹ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 170.

³⁰ Nosotro'dan aktaran University of Delaware, <https://sites.udel.edu/britlitwiki/the-british-empire-imperialism-post-colonialism-literature/> (19.03.2020).

tecrübenin oldukça maliyetli olması üzerine zarar ederek İngiliz hükümetinden yardım istedi. 1773 yılında Londra’da çıkarılan Hindistan Kanunu, söz konusu şirketin Hindistan’daki statüsünü bir esasa bağladı ve buraya bir genel vali atandı. 1800’lü yıllardan itibaren şirket bir ticaret yapılanması olmaktan ziyade idari bir kuruma dönüştü. Böylece Doğu Hindistan Şirketi ve Hindistan siyaseti bütünüyle İngiliz hükümetinin kontrolü altına girdi. 1850’li yıllarda Delhi ve Pencap bölgesi de şirketin kontrolüne girmiş ve İngiliz hâkimiyeti altındaki Hindistan’ın nihai sınırları hemen hemen belli olmuştur. Tüm bunlar sonucunda söz konusu şirket dünyanın en büyük ticaret organizasyonu olmasının yanında yönetimi altındaki bölgelerde idari, ekonomik ve hukuki yapılar kurarak devlet fonksiyonunu da yürütmeye başlamıştır.³¹

Bölgede yapılan demiryollarının Brahmanları rahatsız etmesi, İngilizlerin özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin Hint halkında Hristiyanlaştırılma korkusu uyandırması, şirketin Hindistan’da önemli bir toplumsal yapı olan kast sistemini ortadan kaldırmak istemesi ve sanayi çökertildiği için pek çok işsizlin ortaya çıkması gibi nedenlerle 1857 yılında Sipahi Ayaklanması adı verilen bir isyan baş göstermiş, bu da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin sonunu hazırlamıştır. Bardağı taşıran son damla ise Hindistan ordusundaki Hintli ve Müslüman askerlerin mermileri için sığır ve domuz yağı kullanıldığından şüphelenmeleri olmuş, 10 Mayıs 1857’de Meccrut’ta başlayan ve Delhi’nin alınmasına kadar devam eden isyan sonucunda pek çok Avrupalı öldürülmüştür. Ancak İngilizler isyanı çok daha sert bir biçimde bastırmışlardır. 1857 Ayaklanması ile Doğu Hindistan Şirketi’nin iktidarı son bulmuş, İngiliz Kraliyeti bölgenin hâkimiyetini kendi eline almış, bölgedeki İngiliz baskısı giderek artmıştır. İngiltere çeşitli misyonerlik, kültürel, hukuki ve idari faaliyetleri ile bölgedeki yapıyı asimile etmeye çalışmıştır. Bu dönemde İngilizler Çin ile de mücadeleye girişmişler ve 1857 yılında Çin ile savaşmışlardır. Bu savaştan İngiltere kârlı çıkmış, Hindistan’da uyguladığı yöntemleri farklı şekilde Çin üzerinde uygulamaya başlamış, 1860 yılındaki Tientsin Antlaşması ile Çin’de misyonerlik faaliyetleri ve toprak satın alma haklarını elde etmiştir.³²

19. yüzyıl boyunca Hindistan diğer tüm getirilerinin yanı sıra İngiliz malları için hem en önemli pazar hem de insan kaynağı konumundaydı. Dolayısıyla Hindistan İngiltere’nin en değerli denizaşırı toprağı durumundaydı. 19. yüzyılda Rusya’nın Asya’da güneye yani Hindistan’a doğru ilerleyişi İngiltere’yi oldukça tedirgin etmiş, böylece Rusya ile İngiltere arasında bir yüzyıla yakın bir süre boyunca devam edecek diplomatik bir rekabet başlamıştır. Bu topraklarda 19. yüzyıldaki İngiliz-Rus mücadelesine İngiliz Subayı Arthur Conolly “Büyük Oyun” adını vermiştir. Büyük Oyun’da İngiltere, Hindistan’ı Ruslardan korumanın en iyi yolunun Rusya’yı Hindistan’ın kuzeyindeki Afganistan’dan uzak tutmak olduğuna karar vermiş ve bu stratejiyi izlemiştir. İngiltere en değerli sömürgesi Hindistan’ı elde tutabilmek adına Rusya’nın Orta Asya’daki işgallerine sessiz kalmıştır.³³ 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere dünyanın birçok yerinde savaş halindeydi. Bu mücadeleler İngiltere’nin büyük bir emperyalist güç olduğu fikrini pekiştirmiştir. Bu savaşlar İngiliz toplumunda değişime yol açmamış fakat diğer toplumları ve coğrafyaları köklü bir dönüşüme uğratmıştır. Bu dönemde İngiltere, Avrupa’da siyasi kavga ve mücadelelere fazla müdahil olmayarak çok güçlü donanması, ticari faaliyet ve ilişkileri, imparatorluğun yayılcı politikaları ile İngiliz emperyalizmini dünyanın hemen her tarafına yayma rolünü başarıyla sürdürüyordu.³⁴

İngiliz İmparatorluğu’nun Hindistan’da uyguladığı çeşitli baskı ve dayatmalar, kökeni 19. yüzyılın başlarına kadar giden Hindistan milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu hareketler başlangıçta İngilizlerin çok dikkatini çekmeyen bağımsızlık yanlısı küçük ölçekli faaliyetler şeklinde olmasına rağmen 1857 Ayaklanması, Hint ve İngiliz aydınlarının uyanışını sağlamıştır. İngilizler bu dönemden sonra tedbirlerini artırmaya başladılar. 1870’lerde liberal milliyetçi aydınların siyasi faaliyetlerde sesleri yükselmeye başladı, daha aktif örgütlenmeler ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde İngiltere’nin Hindistan Genel Valisi Loyd Lytton’un sert tedbirleri milliyetçilerin bir araya gelmelerini sağladı. Hint milliyetçileri 1885 yılında Hindistan Ulusal Kongresi’nin ilk oturumunu Bombay’da düzenlediler. Ülkedeki yabancı egemenliğine son vermek isteyen ulusal devrimciler,

³¹ Özcan 2000, 294-295.

³² Erçin 2017, 123-125.

³³ Doğan ve Erdoğan 2017, 846; Fromkin 2018, 28-30.

³⁴ Black 2019, 161.

liberal milliyetçi grubun bu kongresini çoğunlukla İngiliz yanlısı olarak görüyordu. Çünkü liberaller daha çok İngiliz şemsiyesi altında bir ulus inşa edileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla ulusal devrimciler ile liberal milliyetçiler arasında Hint ulusuyla ve onun geleceğiyle ilgili olarak temel görüş ayrılıkları mevcuttu. 1905 yılında Bengal eyaletinin İngilizler tarafından ikiye bölünmesi ise radikal milliyetçilerin tepkisini topladı. Eyalet 1911 yılında tekrar birleştirildi ama bu olay Hindistan milliyetçiliğinin liberal özelliklerden daha çok radikal milliyetçi bir özelliğe bürünmesine neden oldu.³⁵

Türk halifeye yürekten bağlılık hisseden Hint Müslümanları, I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerin halifeyle savaşmasından çok rahatsız oldular. Bu durum Muhammed Ali Cinnah liderliğindeki Müslüman Birliği'nin Hint milliyetçilerle yakınlaşmasına neden oldu. Savaşın sonlarına yaklaşıldığında İngilizler savaş sırasındaki baskılarını devam ettirmeye çalışarak Hindistan halkı tarafından "itiraz yok, avukat yok, mahkeme yok" şeklinde formüle edilen yasaları çıkarıp uygulamaya çalışınca yoğun protestolar ortaya çıktı. Rowlatt Yasaları adı verilen bu kanunlara karşı protestolar ile Mohandas Karamchand Gandhi, ülke genelinde ilk şiddet içermeyen protestoları örgütleyen bir lider olarak ortaya çıktı.³⁶

1939-1945 yılları arasındaki II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki süreç, Hindistan'ı ikiye bölünmüş bir şekilde bağımsız olmaya götürmüştür. Bu savaş ile İngiltere çok büyük harcamalar yapmış, devlet borçları neredeyse dört katına çıkmış, başta Hindistan olmak üzere birçok ülkeye borçlanmıştı. İngiltere bu şartlar altında her türlü masrafını kısmak, sanayi ve fabrikalarını yenilemek, uğradığı tahribatı iyileştirmek için daha çok içe yönelmiş; böyle bir durumda deniz aşırı ülkelerde büyük ordular beslemek, bu yerlerde tutunmak ve savaşmak için direnmenin intihara gitmek olduğunu kavramıştı. Böylece İngiltere, Hint ve Arap ülkelerinde gittikçe daha da ivme kazanan milliyetçi hareketler karşısında bu yerlerden çekilmenin kendi lehine olacağını anlamıştır. İngiltere'nin II. Dünya Savaşı'na katılmasıyla Hinduların çoğunlukta olduğu Kongres Partisi savaşta İngiltere'ye yapılacak yardım karşılığında tam bağımsızlık elde etmenin gerektiğini belirtmiştir. Böylece önemli kişilerin söylev ve demeçleriyle harekete geçirilen yeni bir sivil itaatsizlik hareketi Gandhi liderliğinde başlamıştır. Müslümanlar ise daha çok Müslüman Derneği altında örgütlenmişlerdi. Müslümanlar bağımsız bir Hindistan istiyorlardı fakat çoğunlukta olan Hinduların Müslümanlar ve diğer azınlıklar üzerindeki tahakkümüne karşıydılar. Bu suretle Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerin bağımsız devletler olması gerektiği fikri gittikçe ön plana çıkmış ve daha sonraki Pakistan fikri doğmuştur.³⁷

Sivil itaatsizlik eylemlerini artıran Kongres'in bazı liderleri İngiltere tarafından hapse atılarak cezalandırılmıştır. 1941 yılında Japonya'nın da İngiltere karşısında savaşa girmesi İngiltere'yi daha da zor bir duruma sokmuştur. Kongres Partisi ve Gandhi bu dönemde İngilizlerin Hindistan'dan çekilerek ülkenin yönetimini ulusal bir hükümete bırakmasını, aksi takdirde şiddetsiz kitle hareketlerine girişileceğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Kongres'in birçok önderi ve Gandhi tutuklanmıştır. Ülkenin birçok yerinde eylemler, demiryolları ve polis karakollarına saldırılar gibi hareketler başlamıştır. Tutuklu haldeki Gandhi şiddet eylemlerine karşı çıkmıştır. 1943'ün yaz aylarından 1944'ün yaz aylarına kadar süren nispeten daha sakin bir dönem sonucunda Gandhi serbest bırakılmıştır. 1946 seçimlerinde eyaletlerin birçoğunda seçimleri önde tamamlamış olan Kongres tarafından hükümet kurulmuştur. Müslüman Derneği ise tüm ülke Müslümanlarının oylarının yüzde 90'ını almıştı. Hindular, Müslümanlar, diğer gruplar ve İngiltere arasındaki birçok pazarlık ve İngiliz teklifleri sonucunda anlaşma sağlanamayınca İngiltere Hindistan'dan çekilmeye karar vermiştir. Çıkarılan kanun uyarınca 15 Ağustos 1947 tarihinde Hindistan ve Pakistan ikiye bölünmüş ve her iki ülke de resmen bağımsız olmuştur.³⁸

İngiliz sömürgelerinden bir diğeri olan Avustralya önceleri bir Hollanda sömürgesiydi. Hollanda'yı 18. yüzyılda mağlup eden İngiltere başlangıçta Avustralya'yı, anavatandaki mahkûmları getirip buraya bırakmak için, yani bir nevi açık hava hapishanesi olarak kullanmıştır. İlk mahkûmları 1788 yılında

³⁵ Kulke ve Rothermund 2001, 391-398.

³⁶ Kulke ve Rothermund 2001, 400-401.

³⁷ Bayur 1950, 619-624.

³⁸ Bayur 1950, 624-654.

göndermiştir. Daha sonra serbest göçmenlerin gelmesiyle, 1840 yılında göçmenliği teşvik eden yasaların çıkarılmasıyla ve mahkûmların buraya gönderilmesinin durdurulmasıyla Avustralya’da birçok eyalet ortaya çıkmıştır. Çok büyük bir yüzölçümüne sahip olan Avustralya’da Burke, Donald, Eyre, Stuart gibi kâşiflerin yeni yerler keşfetmeleri; yine 1851 yılında altın madenlerinin bulunması ile ülke giderek daha fazla göç almış, nüfus yavaş yavaş artmış ve topraklar değerlendirilmeye başlamıştır.³⁹

Yine Okyanusya kıtasındaki Yeni Zelanda İngilizler tarafından 1840 yılında işgal edilmiş, 1866 yılında tamamen kontrol altına alınmıştır. Ayrıca kıtada Fiji, Toga, Yeni Gine’nin bir kısmı, Borneo’nun bir kısmı ve Pasifik Okyanusu’ndaki birkaç küçük ada da İngilizler tarafından işgal edilmiştir.⁴⁰

Kraliçe Victoria dönemi (1837-1901) İngiliz yayılcılığının olabildiğince genişlediği, İngiliz emperyalizminin gerçek anlamına kavuştuğu, emperyalist faaliyetlerin devletin en büyük önceliği durumuna geldiği, milli duyguların yükselişe geçip İngiliz kimliğinin bir ayrıcalık olarak görüldüğü bir dönemdir. 1900’lere gelindiğinde imparatorluğun nüfusu 400 milyona ulaşmıştı. Hatta Kraliçe Victoria’nın doğum günü olan 24 Mayıs, 1916 yılından itibaren resmi olarak “İmparatorluk Günü” olarak kutlanmaya başlanmıştır. Sokaklar, şehirler ve daha birçok yere Kraliçe Victoria’nın adı verildi. Avustralya’daki Victoria eyaleti, Kanada’daki Victoria kenti, Nil Nehri üzerindeki Victoria Şelalesi bunlardan bazılarıdır.⁴¹

Okyanusya ülkelerinin bağımsızlık hareketleri oldukça geç başlamıştır. Yerli ve yabancı nüfus arasındaki büyük fark nedeniyle bağımsızlık hareketleri ancak İngiltere’nin kendi isteğiyle ve İngiliz Milletler Topluluğu’na üye olmak kaydıyla başlamıştır. Avustralya 1901 yılında bağımsız olarak kıtada bağımsız olan ilk ülke olmuştur. Yeni Zelanda ise 1937 yılında bağımsız olmuştur. Bugün de bu ülkelere İngiliz Kraliyeti tarafından genel valiler atanır. Batı Samua 1962, Nauru 1968, Fiji ve Tonga 1970, Papua Yeni Gine 1975, Kiribati ve Tuvalu 1976, Solomon Adaları 1978 yılında bağımsız olmuş ve İngiliz Milletler Topluluğu’na üye olmuşlardır.⁴²

Afrika kıtası da 19. yüzyılda Avrupalı sömürgeci güçlerin oldukça dikkatini çekmiştir. Sömürgeci Avrupa ülkeleri 19. yüzyılın başından itibaren kıtaya birçok seyyah göndermiş, seyyahların ulaşabildikleri yerler ile ilgili ortaya koydukları eserler ve çalışmalar ile iki yüzyıl boyunca kıtanın çeşitli bölgeleri, yerli halkları gibi konular hakkında bilgi edinmişlerdir. Etiyopya’nın önemli bir kısmı, Libya ve Liberya hariç kıtanın tamamı Fransa, İngiltere, Belçika, Portekiz, İspanya ve Almanya tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işgal edilmeye başlanmıştır. 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu süreçte sömürgeci Avrupa devletleri Afrika ülkelerinin yönetiminde doğrudan doğruya yönetim, imtiyazlı ortaklık, yerel idareciler vasıtasıyla yönetilme biçimi olan protektora (himâye) gibi farklı usuller kullanmışlardır. Sömürgecilik öncesinde de Avrupalı devletler Afrika’dan çeşitli mallar satın alıp, karşılığında kendi mallarını satmaktaydılar. Başta altın olmak üzere çeşitli madenler, fildişi, kereste, tuz gibi ürünler önce Afrika’nın sahil bölgelerine getiriliyor, buradaki limanlardan gemilerle Avrupa’ya ulaştırılıyordu. Avrupa ülkelerinin sanayileşmeleri ile birlikte Afrika’daki hammadde kaynakları daha fazla önem kazanmıştır. Avrupalılar kolonilerinden çeşitli hammaddeleri elde etmelerinin yanı sıra bu koloniler Avrupa için önemli birer pazar durumundaydı. 1876 yılına kadar Afrika’daki toprakların sadece yüzde 10’u Avrupalılardı. 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem Avrupalıların Afrika ülkelerini sömürdükleri dönem olarak öne çıkmaktadır. Sömürgecilik faaliyetleri öncesinde seyyahlar, harp zabıtları, tüccarlar, misyonerler kıtanın zenginlikleri ve kaynaklarını tanımak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle tacirler ve sonrasında misyonerler Afrika’nın batısının ticarete, Hristiyanlığa ve Batı uygarlığına açılabilmesi için İngiltere’nin buraya müdahale etmesi gerektiği düşüncesi içindeydiler. Böylece kıyıda yerel devletler arasındaki huzursuzluklar, köle ticareti ve iç çatışmalar İngiltere’nin kıtaya müdahale etmesi gerektiği tezine dayanak yapılmıştır. İngiltere’nin başlangıçta kıtaya doğrudan müdahale etme fikrine sıcak bakmamasına rağmen 1880’lerde Almanya’nın Kamerun ve Togo;

³⁹ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 171-172.

⁴⁰ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 171.

⁴¹ Black 2019, 163.

⁴² Özey 2007, 101-102.

Fransızların Senegal, Nijer, Moritanya, Fransız Sudan'ı, Gine, Yukarı Volta, Fildişi kıyısı ve Dahomey'i kolonileştirmesi İngilizleri harekete geçirmiştir. Böylece İngiltere de Gambiya, Sierre Leone, Altın Kıyısı ve Nijerya'yı bölgedeki mevcut yerel hükümdarlar vasıtasıyla kolonileştirdi. Özellikle altın, hububat, fildişi ve esir ticareti yönünden önemli olan bu bölgelere seyyah, tüccar ve misyonerlerin ardından sömürge askerleri gelmiştir. Bununla da yetinmeyen Avrupalı sömürgeci devletler, kıtanın iç kısımlarındaki zenginlikleri de fark ederek etki alanlarını iç kısımlara doğru genişletmek için birbirleriyle mücadeleye giriştiler. 1884-1885 yıllarındaki Berlin Konferansı ile kıtayı aralarında paylaşan Avrupalı sömürgeci güçler buralardan elde ettikleri zenginlikler ile 20. yüzyılın büyük ve güçlü Avrupa devletlerinin altyapısını oluşturdular.⁴³

20. yüzyılın ortalarından itibaren bağımsızlıklarını birer birer ilan eden Afrikalı eski sömürge ülkeleri için bu bağımsızlık aslında daha çok siyasi bağımsızlık anlamına gelmekteydi. İngiltere de 1960'lı yıllarda Afrika'daki sömürge ülkelere siyasal bağımsızlıklarını vermiştir. Ancak bu ülkeler için siyasal bağımsızlık, ekonomik bağımsızlık anlamına gelmemekteydi. Kurulan bağımsız devletler ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde duramadıklarından güçlü bir devletin, yani eski sömürgecilerinin resmi olmasa da fiili himayesi altına girdiler. Yeni sömürgecilik yani nekolonizasyon adı verilen bu yeni düzen, Avrupa ülkelerinin eski sömürgelerini askeri ve siyasi bakımdan doğrudan idare etmek yerine bu sömürgelerdeki ticari ve iktisadi menfaatlerini korumaya yönelik oluşturduğu, eski sömürge ülkelerinin ekonomisini, iç ve dış politikasını, maliyesini yönlendirdiği dolaylı bir sistemdir. Bu şekilde Avrupalılar eski sömürge ülkelerindeki ticari ve iktisadi menfaatlerinin sürekliliğini sağlamayı, bu ülkeleri hem hammadde kaynağı hem pazar olarak kullanmayı devam ettirmeyi başardılar.⁴⁴

Mısır da 1882 yılında başlayan ve 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte İngilizlerin hâkimiyeti altında kaldı. Mısır'ın İngiltere için önemi öncelikle Hindistan güvenliği ve Hindistan'a giden yolların kontrolü için oldukça stratejik bir konumda bulunmasından kaynaklanıyordu. Süveyş Kanalı'nın açılması ile bu önem daha da artmıştı. Ayrıca Mısır, İngiliz sanayisi için de önemli bir hammadde kaynağıydı. Bu sebeplerden dolayı İngiltere, Fransızlarla Mısır için zorlu bir mücadeleye girişti ve sonunda bu mücadeleyi 1882 yılında Mısır'ı fiilen işgal ederek kendi lehine sonuçlandırdı.

Britanya İmparatorluğu; İngiliz Krallığı tarafından bir araya getirilmiş, idari merkezinin Londra olduğu, İngiliz ekonomik ve askeri kontrolü altında idare edilen geniş toprak ve denizleri kapsayan ve "üzerinde güneşin hiç batmadığı" bir imparatorluk durumundaydı. 1900 yılında İngiliz İmparatorluğu yüzölçümü olarak dünyanın beşte birini kaplıyordu ve birçok farklı inanç ve etnik gruba mensup 400 milyon kişiyi yönetmekteydi. Toplamda 5 milyon km²'den fazla alan kaplayan 60 sömürgesi vardı ve bunlardan en önemli İngiliz sömürgesi durumunda olan Hindistan 3 milyon km²'den daha fazla alan ile 322 milyon kişiyi barındırmaktaydı. Buna ek olarak Britanya toplamda 12 milyon km² alan ve 24 milyon kişiden oluşan beş dominyona da sahipti. Deniz gücü ve askeri güç, ticaret, finansal hizmetler, göç ve iletişimi içine alan bir sistemde merkez haline gelen İngiltere, Halford Mackinder'in de belirttiği gibi "dünyanın merkezi" haline gelmişti. İngilizlerin gittikçe genişleyen toprakları ve halkları üzerindeki kontrolü oldukça esnekti. Bu kontrol bazı yerlerde nispeten yumuşak bir despotizm şeklindeki bazı yerlerde ise yerel yöneticilerin işbirliği ile sağlanmaktaydı. Hatta İngilizlerin etki alanının büyüklüğü, hâkimiyeti altındaki bölgelerin toplamından çok daha fazlaydı. Dolayısıyla İngiliz emperyalizminin kapsamı (ticaret, finans, para birimi yoluyla) İngiltere'nin emperyal sınırları dışındaki nüfuz derecesini ve alanlarını da içermektedir.⁴⁵

1900'lü yılların başında İngiliz emperyalizminin savunucusu, İngiliz akademisyen ve siyasetçi Halford John Mackinder'e göre İngiltere'nin Kıta Avrupası'ndan müstakil bir coğrafi konumda bulunması ve adalar ülkesi olması onun yüzyıllarca Kıta Avrupası'ndaki güçler dengesinin sürdürülerek Avrupa'nın önüne geçilmesine, özellikle Avrupa anakarası ve kıyılarının tek bir askeri güç altında birleştirilmesinin engellenmesine yönelik geleneksel bir politikayı sürdürmesine neden olmuştur.⁴⁶

⁴³ Tandoğan 2013, 218-225.

⁴⁴ Tandoğan 2013, 221.

⁴⁵ Johnson 2003, 1.

⁴⁶ Mackinder 2013, 126-127.

Ona göre İngiltere'nin Kolomb sonrası dönemde "okyanus yollarının sonunda" yer alan bu coğrafi konumu, stratejik bakımdan Britanya'nın esas gücünü oluşturmaktadır.⁴⁷ Sanayinin gelişim süreci bakımından da Britanya, Avrupa ülkelerinden ileride olmuştur. Bu durumun iki sebebi Britanya'nın deniz aşırı ticaretten bol miktarda sermaye elde etmesi ve Avrupa ülkelerinin içindeki despotizm-özgürlük taraftarları arasındaki savaşları desteklemesidir.⁴⁸ Bu bakımdan I. ve II. Dünya Savaşları'nın İngiltere açısından en önemli sebeplerinden biri, Kıta Avrupası'nda güçler dengesinin bozulmaması ve deniz aşırı ticaretteki üstünlüğünü muhafaza ederek güçlü konumunu devam ettirme isteği olmuştur.

Mackinder'e göre modern İngiltere'nin en önemli özelliği ada ülkesi ve bir deniz gücü olması yanında, hem orduya hem de ticarete dayanmasıdır. Ona göre deniz gücünün uzun ve uzak mesafelere erişebilmesi, hareket serbestliği, binlerce gemiye, okyanus boyunca uzanan ikmal noktalarına ve iki-üç ülkeye bedel bir donanmaya sahip olması ve imparatorluğun insan gücü İngiltere'nin çok büyük bir deniz gücü olmasını sağlamıştır.⁴⁹ 1905 yılındaki konuşmasında Mackinder; o tarihlerde büyük güçlerin tamamının filolar inşa ettiklerini, Avrupa ülkelerinin yarısının açık denizlerde topraklar elde etmek için harekete geçmiş bulduklarını, Atlantik'in diğer yarısında da büyük bir deniz gücünün (ABD) büyümekte olduğunu ve ondan daha az olmayan bir güce sahip olmanın çok önemli olduğunu vurgulamıştır.⁵⁰ Ona göre İngiltere'nin en önemli silahları deniz gücü ve sermayedir. 1846 yılındaki sanayi üstünlüğü ile İngiltere, bu iki silahı kullanarak serbest ticaretin hâkim olduğu bir dünyada evrensel ve dünya çapında imalatçılara ve kapitalistlere; diğer ırklar ise İngilizler için çalışan çiftçilere dönüşebirdi. Ancak diğer ırklar gözlerinin açılmasıyla birlikte zenginliklerini korumayı tercih etmişlerdir.⁵¹ Dolayısıyla Britanya'nın üstünlüğünün muhafaza edilebilmesi için donanma gücü, barış zamanlarında da en az savaş zamanlarında olduğu kadar operasyonel olmalıdır.⁵²

I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki yıllarda İngiltere bir yandan eski sömürgelerini korumaya çalışırken diğer yandan da Ortadoğu'da yeni topraklar elde etmeye çalışıyordu. II. Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte ise İngiltere hâkimiyeti altındaki ülke ve bölgelerde birçok sorunla karşılaşmış, bu alanlarda varlığını devam ettirebilmek için çeşitli yollar deneyerek mücadele etmek zorunda kalmıştır.

19. yüzyılda sanayileşmenin hız kazanması ve bunun sonucunda artan sömürgecilik faaliyetleri, ülkelerin çeşitli şekillerde bloklaşmalarına ve aralarındaki çatışma konuları ve alanlarının artmasına da neden olmuştur. Dolayısıyla sömürgeci ülkeler arasında çıkacak herhangi bir anlaşmazlığın bir patlama ile sonuçlanması mümkündür. Gerçekten de 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdının Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi ile bloklaşmaların belirginleşmesiyle, Avrupa bir hafta gibi kısa bir zaman içinde dünya çapında bir savaşın içerisine sürüklenmiştir.⁵³ Dört yıl süren savaş Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya (savaş başladıktan sonra İtilaf Devletleri grubuna geçti), Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'dan oluşan İttifak Devletleri karşısında İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan (savaş başladıktan sonraki safhalarda İtalya ve ABD de bu gruba katılmıştır) İtilaf Devletleri'nin zaferiyle sonuçlanmıştır. Savaş sırasında özellikle İngiltere'nin başını çektiği ülkeler, paylaşım konu olan toprakların savaştan sonraki paylaşılma şekillerine dair çeşitli antlaşmalar yapmışlardır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yani Anadolu ve Ortadoğu'nun paylaşılmasına dair İngiltere, Fransa ve Rusya arasında savaş sırasında çeşitli antlaşmalar yapılmıştır. Buna rağmen savaş sonucunda pastadan en büyük payı alan, yani en fazla manda ve himaye elde eden ülke tartışmasız bir şekilde İngiltere olmuş, Afrika ve Ortadoğu'da imparatorluğunu genişletmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'daki İngiliz egemenliği; bölgenin siyasi coğrafya, politika, nüfus, ekonomi, sınırlar, yönetim biçimi gibi özelliklerini günümüze kadar devam edecek biçimde şekillendirmiştir. Bu dönemden itibaren Irak, İran, Filistin, Ürdün, Mısır, Arabistan, Umman, Aden-Yemen ve Körfez ülkeleri üzerindeki İngiliz etkisi, hâkimiyeti ve/veya yönlendirme gücü giderek artmıştır.

⁴⁷ Mackinder 2013, 128.

⁴⁸ Mackinder 2013, 131-132.

⁴⁹ Mackinder 2013, 139-140.

⁵⁰ Mackinder 2013, 143-144.

⁵¹ Mackinder 2013, 147.

⁵² Mackinder 2013, 157.

⁵³ Armaoğlu 2016, 95.

İngiliz sömürgeciliği ve emperyalizminin oluşması, yerleşmesi ve gücünü 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettirmesinde ticari şirketlerin rolü de oldukça büyüktür. Başlangıçta (16.yy) bu şirketlerin kurulması devlet eliyle değil kişisel ortaklıklar şeklinde olmuştur. Bu anonim ortaklıklar kâr ve riskin paylaşıldığı kişisel ortaklıklar şeklindeydi. Ancak her şeye rağmen bu şirketler koloni kurmak ve ticaret için İngiliz yasalarına uymak, kraliyete sadık kalmak⁵⁴ ve kraldan “charter” yani berât almak zorundaydılar. Berâtları veren kral, koloniler üzerinde son kararı verme yetkisini elinde bulunduruyordu.⁵⁵

Afrika ve Asya'nın sömürgeleştirilmesinde United African Company, Royal Niger Company, British South Asia Company ve British East African Company⁵⁶, Levant Company, East India Company; Amerika'da London Company, Plymouth Company, Massachusetts Bay Company⁵⁷ gibi şirketler İngiliz sömürgeciliğinin aşamalı ve sistemli bir şekilde gelişmesini sağlayan temel araçlar olmuşlardır. Bu şirketler özellikle İngiliz sömürgeciliğinin devlet eliyle daha sistemli hale getirilmediği 17. yüzyıl başlarına kadar sömürgecilik faaliyeti gösterdikleri ülkelerde kendi kanunlarına, bütçelerine, güvenlik güçlerine sahip olmuşlar ve çeşitli diplomatik ilişkiler geliştirmişlerdir.⁵⁸ Örneğin bunlardan Doğu Hindistan Şirketi'nin (East India Company) zamanla şubeleri arttıkça ve faaliyet gösterdiği Hindistan, Çin, Kore gibi ülkelerin önemi arttıkça; kraliyet tarafından atanmış ve geniş yetkilerle donatılmış bir “genel vali” tarafından yönetilerek bölge idaresi İngiliz devleti tarafından ele alınmıştır.⁵⁹ Dolayısıyla bu yapılar ticari bir şirketten ziyade bir idari kuruma dönüşmüştür. Böylece 1800'lü yıllardan itibaren Doğu Hindistan Şirketi ve Hindistan siyaseti bütünüyle İngiliz hükümetinin kontrolü altına girmiştir. Dolayısıyla başlangıçta kişisel ortaklıklar şeklinde kurulan şirketlerin faaliyet sahaları giderek genişlemiş ve şirketler birer idari kuruma dönüşerek kraliyete geçmiştir. Söz konusu topraklar doğrudan kral tarafından atanan genel valiler tarafından yönetilmeye başlanarak birer sömürge ülkesi haline getirilmiştir.

Şirketler aynı zamanda sömürülen ülkelere göçmenler de taşıdılar. Kuzey Amerika'da faaliyet gösteren London Company, Plymouth Company, Massachusetts Bay Company gibi şirketler İngiliz adalarından Amerika'ya göçmenler taşıyarak ve burada ekonomik, siyasal, hukuki faaliyetlerde bulunarak ABD'nin bugünkü eyaletlerinin temeli olan kolonileri oluşturmuşlar, Amerika'daki İngiliz varlığını artırmışlardır.⁶⁰ Yine Afrika ve Asya'da çeşitli sömürge ülkelerinde faaliyet gösteren İngiliz şirketleri çalışanları bu topraklara yerleşerek, kendilerine yerli halktan izole Avrupalı yaşam alanları oluşturdular. Buna göre sömürgeci ülkeler tarafından inşa edilen yeni şehirler, kara ve demir yolları, limanlar, hastaneler ve okullar tamamıyla o ülkedeki sömürgecilere hizmet vermiş ve bunlardan yerliler hiçbir şekilde istifade edememiştir.⁶¹

İngiliz ticaret şirketleri, İngiliz devletinin ve kraliyetinin sömürge ülkelerindeki eli olmuştur. Bu şirketlerdeki bireysel ortaklıklar kuruluşundan kısa bir süre sonra kraliyete geçmiş, doğrudan kral tarafından atanan genel valiler tarafından yönetilen ülkeler birer sömürge haline getirilmiştir. Dolayısıyla İngiliz devletinin dünyanın en büyük imparatorluğuna dönüşmesinde İngiliz ticari şirketlerinin rolü oldukça önemliydi.

20. yüzyıla gelindiğinde Ortadoğu kaynaklarını çıkarmak, işlemek ve dağıtmak için bu kez petrol şirketleri sahneye çıkmıştır. Petrol ve petrolden elde edilen onlarca yan ürüne dayalı üretim, Batılı ülkelerin büyük petrol şirketleri arasında giderek kızışan bir ekonomik ve siyasi yarış haline gelmiştir. Ekonomisi, sanayisi ve donanma gücü gitgide daha çok petrole dayalı hale gelen İngiltere'nin kendi ülkesinde petrol kaynağı mevcut değildi ve bu yüzden petrol bakımından başka ülkelere bağımlı olmak zorundaydı. İngiltere, kömürün yerinin petrol tarafından kolaylıkla doldurulduğunu hatta petrolün daha avantajlı olduğunu görmesiyle birlikte birçok maden mühendisi ve jeoloğunu Avrupa,

⁵⁴ Doğan 2007, 99-100.

⁵⁵ Nevins ve Commager 2017, 29.

⁵⁶ Kavas 2009, 396.

⁵⁷ Nevins ve Commager 2017, 29-30.

⁵⁸ Kavas 2009, 396.

⁵⁹ Gökkaya ve Yeşilbursa 2008, 165-166.

⁶⁰ Nevins ve Commager 2017, 29-30.

⁶¹ Kavas 2009, 396.

Orta Doğu, Afrika ve Orta Asya'ya araştırma yapmaya göndermiştir. Yapılan araştırmalar ile İngilizler petrol yataklarının çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Ortadoğu topraklarında olduğunu tespit etmiştir. Bu dönemde ABD, Fransa, Almanya gibi ülkeler de Ortadoğu'nun petrol açısından önemini farkına varmış ve bu bölge Batılı sömürgeci güçlerin kendi aralarındaki güç mücadelelerine sahne olmuştur.⁶² I. Dünya Savaşı yıllarında bölgedeki petrol alanlarının büyük bir kısmına yerleşen İngiltere özellikle İran, Irak, Kuveyt, Katar, Umman ve sonradan Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan şeyhliklerin petrol imtiyazlarını elde eden tekel durumundaydı. Sonraki süreçte de petrol imtiyazları konusundaki bu üstünlüğünü Suudi Arabistan ve Bahreyn dışındaki bölge ülkelerinde önemli ölçüde muhafaza eden İngiltere sahip olduğu ve kurduğu birçok petrol şirketi eliyle bu faaliyetlerini yürütmüş, mandalaştırdığı devletlere bağımsızlık verse de imtiyazlar konusundaki avantajlarını devam ettirmiştir. Anglo-Iranian Oil Company, Iraq Petroleum Company, Kuwait Oil Company, British Petroleum Company, Royal Dutch Shell gibi petrol şirketleri vasıtasıyla İngilizler bölge petrolerinden oldukça uzun bir süre boyunca en çok faydalanan ülke olmuştur. Bu petrol şirketlerinin faaliyetleri, bölge ülkelerini manda ve himayesi altına alarak yöneten İngiliz siyasi ve askeri görevlilerinin faaliyetleri ile mümkün olmuştur.

II. Dünya Savaşı'na giden süreçte savaşın nedenlerine bakıldığında öncelikle I. Dünya Savaşı sonucunda yapılan, yenik devletler için şartları oldukça ağır olan barış antlaşmalarının aslında II. Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında olduğu görülmektedir. 1929 yılına kadar barışın yerleştirilmesi, silahsızlanma faaliyetleri, galip devletlerin kurduğu yeni düzenin yerleştirilmesi dönemin hâkim görüntüsüdür. 1929 yılındaki Dünya Ekonomik Buhranı hemen hemen dünyanın her yerini etkilemiş, ekonomik sıkıntılar siyasal buhranların da ortaya çıkmasına neden olarak II. Dünya Savaşı'nın yolunu açmıştır.⁶³ Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelişi; İtalya, Japonya ve Almanya'nın saldırgan ve yayılcı tutumu, yine bu ülkelerin I. Dünya Savaşı sonundaki kendilerini sınırlandıran antlaşmalardan kurtulmak isterken galip devletlerin statükoyu muhafaza etmek istemesi gibi sebepler de II. Dünya Savaşı'nın önünü açmış oldu. Savaş sırasında Almanya İngiltere'yi hava bombardımanı altına almış (İngiltere ada ülkesi olduğundan öncelikle karadan çıkarma yapmak Almanya tarafından riskli görülüyordu), bu bombardıman 13 Ağustos-31 Ekim 1940 tarihleri arasında gerçekleşmişti. Muharebeyi Almanya'nın daha fazla zâiyat vermesiyle İngiltere kazandı.⁶⁴ 1943 yılından itibaren savaşın İngiltere, Sovyetler Birliği, ABD, Fransa ve Çin'den oluşan Müttefikler'in lehine dönmesiyle bu ülkeler savaş sonrası düzeni planlamak amacıyla konferanslar düzenlediler. Almanya'nın işgal edilip Berlin'in ele geçirilmesiyle Almanya 7 Mayıs 1945'te teslim oldu. Böylece savaş sona erdi.⁶⁵

II. Dünya Savaşı sonrasındaki süreç İngiliz emperyalizmi açısından iki önemli olgu ile karakterize edilebilir: Manda ve sömürgelerin birer birer bağımsız olması ve süper güç olma durumunun ABD'ye geçmesi. İngiltere kısa aralıklı iki dünya savaşı ile ekonomik, sosyal, askeri anlamda büyük yaralar almış ve savaştan sonra kendi yaralarını sarma çabalarına ağırlık vermiştir. Böylece günümüze kadar devam eden, ABD'nin dünya siyasi arenasında ön plana çıktığı bir dönem başlamıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ve Sovyetler Birliği arasında siyasal, ekonomik, askeri ve teknolojik birçok alandaki mücadeleyi kapsayan Soğuk Savaş dönemi başlamıştır.

İmparatorluk kavramı İngiliz kimliğinde önemli bir yere sahip olduğundan bu imparatorluğun dağılması da önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁶⁶ İmparatorluk 1922'de Mısır, 1932'de Irak, 1946'da Ürdün, 1947'de Hindistan ve Pakistan, 1948'de İsrail, 1953'te Sudan, 1967'den sonra Afrika'daki sömürgelerinin büyük bir kısmı ve 1971'de Körfez şeyhliklerinin bağımsızlığını tanımıştır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta daha önce de bahsedildiği gibi siyasal bağımsızlığın, ekonomide veya dış politikada bağımsızlık anlamına gelmediğidir. Dolayısıyla İngiltere, yukarıda zikredilen tarihlerde bağımsızlık verdiği ülkelerin ekonomi, dış politika gibi alanlarında uzun yıllar daha etkisini sürdürmüştür. Örneğin Mısır 1922 gibi erken bir tarihte İngiltere'den bağımsızlığını kazanmışsa da bu ülkedeki İngiliz kontrolü ve işgali 1956 yılına kadar devam etmiştir. Irak 1932 yılında bağımsız

⁶² Akkaya 2016, 8-9.

⁶³ Armaoğlu 2016, 208.

⁶⁴ Armaoğlu 2016, 332.

⁶⁵ Armaoğlu 2016, 362.

⁶⁶ Black 2019, 201.

olmasına rağmen ülke üzerindeki İngiliz kontrolü 1958 yılına kadar⁶⁷ sürmüştür. Buradan da anlaşılmaktadır ki İngiltere'nin manda ve sömürgelerine bağımsızlık vermesi o ülkenin kendi kaderini kendisinin tayin etmesi anlamına gelmemektedir. Aksine İngiltere, manda ve sömürgelerini daha kolay ve daha az masrafla yönetebilmek için bu ülkelere siyasi bağımsızlık vererek iç işlerini kendilerinin idare etmesine izin vermiş, işbirliği yaptığı yerli yöneticiler sayesinde ve İngiliz danışmanlar atayarak eski manda ülkelerin ekonomi, dış politika, savunma gibi alanlarını tamamıyla kendi menfaatleri doğrultusunda yönetmiş ve yönlendirmiştir. Bu konuda basit bir örnek olarak İsrail'in bağımsızlığını ilanından sonraki süreçte başlayan Arap-İsrail Savaşı'nda nerdeyse bütün Arap devletlerine karşı savaştan İsrail'in savaştan galip çıkmasında, Arap ülkelerinin yönetiminde bulunan bazı yöneticilerin İngilizlerle olan ilişkileri de önemli rol oynamıştır.

1960'lı yıllar İngiltere'nin Aden, Körfez ülkeleri ve genel olarak Ortadoğu'daki birçok himayesinden çekildiği veya çekilmeye hazırlandığı yıllar olarak ön plana çıkmaktadır. ABD'nin ise bölgedeki varlığının giderek arttığı dikkat çekmektedir. Bu devrediş İngiltere'nin bölgedeki tüm çıkar alanları ve konularından vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Örneğin 1971 yılında Körfez ülkelerinden çekilen İngiltere bu ülkelerle ekonomik, askeri, siyasi ve kültürel işbirliğini devam ettirmiştir. Nitekim Körfez ülkeleri ile İngiltere arasındaki ilişkiler ABD ile olandan çok daha eskiye ve daha sağlam temellere dayanmaktadır. Söz konusu ülkelerin devletleşme süreçleri İngiliz himayesinde gerçekleşmiş, ekonomisi ve güvenliği İngiliz danışmanlığında idare edilmiştir. Öyleyse bu yapısal birliktelik ve işbirliğinin İngiltere'nin Körfez'den fiziki olarak çekilmesi ile son bulacağı düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Postkolonyalizm olarak adlandırılan bu vakıa, İngiltere'nin çekilme sonrasındaki Körfez ve Ortadoğu politikalarında açıkça müşahede edilmektedir.

1968 yılının Ocak ayında İngiltere'de Harold Wilson yönetimindeki İşçi Partisi hükümeti, İngiliz kuvvetlerinin Körfez'de kalmasının gerektirdiği yılda 12 milyon sterlinlik harcamayı ülkenin artık karşılayamadığını ve bu yüzden 1971 yılı sonuna kadar İngiliz ordusunu Körfez'den geri çekeceğini açıklamıştı. 1966-1967'de açıklanan ve mali nedenlerle yapılmış olan Aden, Singapur ve Malezya'dan çekilmeyi de içine alan genel "Süveyş'in Doğusu" geri çekilme planının bir parçası olan Ortadoğu'dan çekilme kararının temel dayanağı, İngiliz ekonomisinin kötü durumda olduğu ve giderlerin bir an önce düşürülmesi gerekliliği olarak öne sürülmüştü. İngiltere'de kullanılan petrolün yaklaşık yarısı Körfez'den gelmekteydi ve 2 milyar sterlin değerindeki Körfez petrolü karşılığında 12 milyon sterlinlik harcama oldukça karşılanabilir bir miktardı. Çekilme kararı parlamentodaki muhafazakâr muhalefeti, Körfez yöneticilerini ve ABD hükümetini şaşkınlığa uğratmıştı. Özellikle Abu Dabi, Dubai, Kuveyt ve Katar yöneticileri, koruyucuları olan İngilizlerin bölgeden çekilmemesi için İngiltere'nin Körfez'deki askeri varlığının devam etmesi karşılığında bu varlığın bedelini ödemeyi teklif etmişler, ancak İşçi Partisi hükümeti bunu kabul edilmez bulmamıştır. 1970 yılındaki seçimlerde Muhafazakâr Parti lideri Edward Heath başbakan olduğunda, Körfez'deki bağımsızlık beklentilerinin ve geri çekilme hazırlıklarının İngiltere'nin söz konusu karardan vazgeçemeyeceği kadar ilerlemiş olduğunu görmüştü. Bu yüzden geri çekilme planlandığı gibi devam etmek zorunda kalmıştır.⁶⁸

Söz konusu çekilmeyi engelleyemese de İngiltere bölgedeki varlığını belli bir seviyede tutmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Başbakan Heath 1971'den sonra Hint Okyanusu'nun güvenliği konusunu incelemek üzere bir çalışma grubu oluşturdu. Grubun, Amerika'nın Hint Okyanusu'ndaki askeri varlığının artırılmasının teşvik edilmesini tavsiye etmesi üzerine bundan sonraki birkaç yıl içinde İngiltere ve ABD arasında sürdürülen müzakereler, 1977'de Hint Okyanusu'ndaki Diego Garcia'da⁶⁹ bir Anglo-Amerikan hava ve deniz üssünün kurulmasına evrildi. Bu üs Körfez petrol sahalarının korunması, Körfez petrolünün taşındığı stratejik hatların denetlenmesi ve Hint Okyanusu bölgesinde varlığını gitgide daha çok hissettiren Sovyet deniz varlığının dengelenmesi gibi görevleri yerine getirmekteydi. İngiltere'nin Körfez'den çekilmesini telafi edecek bir diğer girişimi ise Başbakan Heath'in Körfez hükümdarlarına İngiliz deniz ve hava yardımı, liderlik, askeri eğitim ve bunun dışındaki askeri destek biçimlerine yardımcı olmak için "kredi hizmet görevlileri" sağlayan savunma antlaşmalarını; yani İngiliz danışmanlığı ve işbirliğinin devamını teklif etmesidir. Tüm

⁶⁷ Erenler 2016, 150.

⁶⁸ Onley 2009, 21-22.

⁶⁹ Britanya Hint Okyanusu Toprakları'nın bir adası.

bunların sonucunda denilebilir ki İngiltere'nin 1971 yılının sonlarında Körfez şeyhliklerinden çekilmesi çok da önemli bir gelişme değildi.⁷⁰

Bu önemsizlik söz konusu devletlerin resmi bağımsızlıklarının tanınmasından değil, resmi bağımsızlıklarını kazansa da ekonomik, askeri ve siyasi bakımdan İngilizler tarafından asiste edilmeye devam edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan Körfez ve Hint Okyanusu güvenliğini ABD'ye devretse de İngiltere'nin bölge ülkeleriyle olan ilişkileri ve bu devletlerin iç siyasal, ekonomik, askeri yapıları üzerindeki etkisinin büyüklüğü nedeniyle, bölgedeki ve bölge ülkelerindeki ağırlığı daha sağlam temellere dayanmaktadır. Nitekim İngiltere'nin Körfez devletleri ile dostluk antlaşması imzalaması, bu ilişkilerin devamını teminat altına almıştır. Ayrıca Körfez ülkelerindeki İngiliz kolonyal memurlarının bağımsızlık sonrasında bu ülkelerde büyükelçilik ya da yeni kurulan hükümetlerde danışmanlık görevlerine getirilmeleri, mevcut ilişkilerin yenilenen bir hukuki çerçevede kesintiye uğramadan, yalnızca isim değişikliği ile devam ettiğini göstermektedir.⁷¹ Yine bağımsızlıklarından sonra birçok ülkenin yönetiminde İngiliz danışmanlar, güvenlik personeli ve askeri eğitim veren İngiliz askerleri görev yapmaya devam etmiştir. Buna ilaveten İngiltere'nin bölgedeki petrol çıkarları da varlığını devam ettirmiştir. Bugün İngiltere ve özellikle Londra, petrol zengini Körfez ülkelerinin bu gelirlerini yatırıma dönüştürdüğü ilk duraktır. Dolayısıyla İngiltere'nin özellikle Körfez devletleri ile olan ilişkileri ve ortaklığı, karşılıklı olarak ileri bir düzeyde devam etmektedir.

II. Dünya Savaşı bittiğinde Britanya hâlâ dünyanın en büyük imparatorluğu olma özelliğini muhafaza ediyordu. 1947 yılında Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalan imparatorluk, bundan sonra sömürge topraklarının büyük bir kısmından çekilmiş veya çekilmek zorunda kalmıştır. Bu çekilmede İngiltere'nin emperyal, ekonomik, askeri ve siyasi gücünün giderek azalması ile iç sorunlarıyla ilgilenmek durumunda kalmasının yanında, ABD'nin giderek dünyanın en büyük gücü olma konumunu Britanya İmparatorluğu'ndan alacak güce ulaşması da etkilidir. Her ne kadar imparatorluğun varlığını sürdüreceğine olan inanç Hindistan'ın kaybedilmesinden sonra da varlığını sürdürse de 1956 yılındaki Süveyş Krizi ile zayıflayarak hükümetin tutumunun değişmesine sebebiyet vermiştir. 1971'de Basra Körfezi ve çevresinden çekilen İngiltere, 1833 yılından beri İngiltere'nin elinde olan Falkland Adaları konusunda Arjantin ile dönem dönem anlaşmazlıklar ve hatta çatışmalar yaşasa da adalar yine de İngiltere'de kalmıştır. 1997 yılında İngiltere Hong Kong'u Çin'e geri vermiştir. Avrupa içerisinde ise İngiltere, 20. yüzyılın ortalarından itibaren Sovyet tehdidiyle mücadele konusunda Batı Bloku'nun en önemli aktörlerinden biri olmuştur. NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) ve BM (Birleşmiş Milletler) örgütlerinin kurucu üyelerinden biri olan İngiltere aynı zamanda BM'nin daimi üyelerinden biri olarak oldukça avantajlı bir konumdadır. 20. yüzyılın ortalarından itibaren fiili anlamda Ortadoğu'dan çekilen, 1960 ve 1970'li yıllarda Süveyş'in doğusundaki garnizonlarını ve üslerini boşaltarak yerini ABD'ye devreden İngiltere, ABD liderliğindeki koalisyonunda yerini alarak 1990'lı yıllarda Ortadoğu'ya geri dönmüştür.⁷²

İngiltere'nin 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Afrika'da sömürgelerinden çekilmesi de; onun bu ülkelerdeki ekonomik, siyasi ve askeri çıkarlarının tamamıyla son bulduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim gelişmiş ekonomiler olan Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa gibi ülkelere ait çok uluslu şirketler, Afrika'ya doğrudan yabancı yatırımların çok büyük bir kısmını elinde tutmaya devam etmektedir. İngiltere 2011-2016 yılları arasında Afrika'daki en büyük yabancı yatırımcı ülkeler sıralamasında 55 milyar dolarlık yatırımıyla, 57 milyar dolarla birinci sırada gelen ABD'den sonra kıtadaki en fazla doğrudan yatırımı olan ikinci ülke olmuştur. İngiliz yatırımlarının toplam büyüklüğü ve 57 milyar dolarla birinci sırada gelen ABD ile arasındaki farkın azlığı, İngiltere'nin kıtadaki ekonomik varlığının boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.⁷³ İngiliz şirketlerinin yatırımları dışında askeri ve ekonomik-ticari antlaşmalar ve kıta ülkelerinde çeşitli askeri ve eğitim kamplarının⁷⁴

⁷⁰ Onley 2009, 22-23.

⁷¹ Onley 2009, 23; Bölme ve Çavuşoğlu 2020, 53.

⁷² Black 2019, 200-202.

⁷³ UNCTAD 2018, <https://unctad.org/press-material/wir-foreign-direct-investment-africa-fell-21-2017-says-united-nations-report> (15.11.2022).

⁷⁴ Demirtaş 2021, 55.

kurulması, kıta ülkelerinin çeşitli iç sorunları ve çatışma çözümlerinde İngiltere'nin müdahil olmaya çalışması; Afrika'daki İngiliz etkisinin sona ermediğini göstermektedir.

İngiltere, imparatorluk dağıldıktan sonra eski gücünü korumak için İngiliz Milletler Topluluğu adında bir organizasyon ile etkisini sürdürmek istemiştir.⁷⁵ İngiltere esasında 1926 yılında Kanada, Avustralya gibi “beyaz dominyon”larını bir araya getirmek için kurmuş olduğu İngiliz Milletler Topluluğu'na (Commonwealth) II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsız olan diğer sömürgelerinin birçoğunun da katılmasını sağlamıştır.⁷⁶ İngiliz Milletler Topluluğu da farklı çıkarlardan oluşan gerçekler yüzünden kendinden bekleneni verememiştir.⁷⁷ İngiltere eski gücüne kavuşamamış ve süper güç olma durumunu ABD'ye kaptırmış olsa da eski sömürgeleri üzerinde belirli bir seviyedeki nüfuza (ekonomik, diplomatik vs.) hala sahiptir. 20. yüzyıla kadar devam eden doğrudan sömürgeciliğin, manda ve himayeciliğin biçim ve yöntem değiştirmiş hali bugün eski sömürgeci güçlerin neokolonyal politikalarıyla ifade bulmaktadır. 20. yüzyılın en büyük emperyal gücü olan İngiltere; dünyanın büyük bir bölümünde süper güç olma durumunu ABD'ye bıraksa da özellikle eski sömürge, manda ve himayelerinde hala perde gerisinde ABD'den çok daha önemli bir aktör konumundadır. Ayrıca bugünkü dünyaya ve siyasal sınırlara şeklini veren en önemli güçlerden biri olarak İngiltere'nin bu faaliyetlerinin etkileri günümüzde hala devam etmektedir.

Sonuç

İngilizler sömürgecilik tarihinde İspanyol ve Portekizlerden sonra ortaya çıksa da dünyanın çeşitli bölgelerindeki sömürgelerde ve denizlerde hâkimiyeti kısa sürede ele geçirmiştir. İngiliz sömürgeciliği ve emperyalizminin harekete geçirici motivasyonları esas olarak ekonomik-ticari olsa da askeri ve stratejik çıkarlar ve dini motivasyonlar da önemli ölçüde rol oynamıştır. Özellikle sanayisi için hammadde kaynaklarına ve sanayi ürünleri için pazarlara ihtiyaç duyan İngiltere; bunun için dünyanın farklı bölgelerindeki ticaret güzergâhlarını, limanları, ikmal duraklarını, bölge, ülke ve denizleri hâkimiyeti altına almıştır. 16. yüzyıla kadar daha çok yollar ve ticari amaçlar ile hareket eden İngiltere'nin bu ilgisinin kapsamı Kraliçe I. Elizabeth döneminde genişlemiştir. Böylece başlangıçta korsanlık faaliyetleri ile başlayan imparatorluk faaliyetleri zamanla korsanlara “izinli korsan” ruhsatı verilmesi, sömürgelerde faaliyet gösteren İngiliz şirketlerine “berat” verilmesi ve Doğu Hindistan Şirketi gibi İngiliz şirketlerinin faaliyete geçmelerinden bir süre sonra İngiliz hükümetine geçmesiyle; Britanya dünyanın en fazla toprağı elinde bulunduran sömürge imparatorluğu durumuna gelmişti. 1700 yılında Britanya, dünyanın en büyük deniz gücü durumundaydı. 1776'da Amerika'nın kaybedilmesiyle Hindistan, Karayip adaları, Avustralya ve sonraki süreçte Afrika ve Ortadoğu'da genişlemeye başlamıştır. Bunun için Fransa, Rusya ve Almanya gibi rakipleriyle dünyanın çeşitli bölgelerinde emperyal rekabete girişse de kazanan ve hâkimiyet alanını genişleten çoğunlukla İngiltere olmuştur. Özellikle Kraliçe Victoria (1837-1901) döneminde hem İngiliz yayılcılığının alanı çok genişleşmiş hem de İngiliz emperyalizmi esas manasına kavuşmuştur.

İngiliz emperyalizminin savunucuları ve teorisyenlerinden Mackinder ve Raleigh; İngiltere'nin en önemli özellikleri olan ada ülkesi olması, deniz gücü olması ve gücünün hem orduya hem de ticarete dayanması; onun emperyal bir güç olma özelliğini pekiştirerek rakiplerinden daha büyük bir güce sahip olmasını gerektirdiğini, denizlere hâkimiyetin ticarete, dünya zenginliklerine ve en sonunda dünyaya hâkim olmak anlamına geldiğini savunuyordu. Nitekim İngiltere'nin izlediği emperyal politikalar da bu teorisyenlerin fikirlerinin uygulamalı hali olduğu anlamına gelmektedir.

Avrupa ülkelerinin sanayileşmeleri ile özellikle 19. ve 20. yüzyılda Afrika'daki hammadde kaynakları büyük önem kazanmıştır. Nitekim 1884-1885 yıllarındaki Berlin Konferansı Avrupalı güçlerin bu kıtayı paylaştığı konferans olması özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Böylece Afrika'daki sömürgelerini artıran İngiltere I. Dünya Savaşı yıllarında özellikle Ortadoğu'daki hâkimiyet alanını genişleterek bu bölgeden Hindistan yolunun güvenliği, diğer sömürgelerine erişim, zengin petrol kaynakları, Doğu-

⁷⁵ Black 2019, 201.

⁷⁶ Betts 2018, 65-66.

⁷⁷ Black 2019, 201.

Batı ticaretinin düğüm noktası olması gibi birçok avantajıyla çeşitli çıkarlar elde etmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkelere bağımsızlığını kolaylıkla veren İngiltere, bu ülkeleri İngiliz Milletler Topluluğu çatısı altında toplayarak söz konusu devletler üzerindeki nüfuzunu önemli ölçüde korumayı başarmıştır. Yine 20. yüzyılda İngiltere'nin Afrika ve bazı Ortadoğu ülkelerinden zorla çıkarılma veya kendi kararıyla planlı çekilmesi, eski sömürge ülkeleri üzerindeki nüfuzunun ve çıkarlarının da sona erdiği anlamına gelmemektedir. Her ne kadar II. Dünya Savaşı'ndan sonra süper güç olma durumunu ABD'ye devretmiş olan İngiltere; II. Dünya savaşı ile ekonomik, askeri, sosyal alanlarda yaralar almış, sömürgelerine bağımsızlık vermiş veya vermek zorunda kalmış olsa da eski sömürge ülkeleri üzerinde siyasi, askeri, ekonomik açılardan birçok çıkar alanına sahip olmayı sürdürmektedir. Neokolonyalizm adı verilen bu yeni sömürgecilik biçimi, doğrudan asker veya yönetici bulundurmamak yerine eski sömürge ülkelere bağımsızlık vererek bu ülkelerde çeşitli alanlardaki çıkarların sürdürülmesi şeklinde devam etmektedir.

Kaynakça

- Akkaya, A. (2016). Geçmişden Günümüze Orta Doğu'da Petrol Savaşları ve Devlet Sistemlerine Etkileri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=OykDDeWBWTL9-Wm52sZBRN_UWn1tJSbeLMIHUofTvDfK5FFQjaaHfgTI7cOQLUA8
- Armaoğlu, F. (2016). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi. (21. Baskı). İstanbul: Timaş.
- Bayur, Y. H. (1950). Hindistan Tarihi (Cilt 3). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Betts, R. F. (2018). Dekolonizasyon. Yusuf Yazar (Çev.). İstanbul: Büyüyen Ay.
- Black, J. (2019). Kısa İngiltere Tarihi (4. Baskı). E. Duru (Çev.). İstanbul: Say.
- Bölme, S. M. ve Çavuşoğlu, E. (2020). Yeni İngiliz Kolonyalizmi: Çekilme Sonrası İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki Nüfuz Politikası (1971-1991). Uluslararası İlişkiler, 17(65), 47-61.
- Cannadine, D. (2001). Ornamentalism, How the British Saw Their Empire. New York: Oxford University.
- Demirtaş, M. S. (2021). Kıta Dışı Aktörlerin Afrika'daki Askeri Üsleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=9MiDp3x86xrwjpi5-14w-aT-yJO7VZLKONqZH0L1Kd-rK50onSLJw7IUKeJfWVM6>
- Doğan, M. (2007). İngiltere'nin Amerika'da Uyguladığı Sömürge Siyaseti (1620-1774). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Doğan, O ve Erdoğan, A. (2017). XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 16(3), 839-847.
- Erçin, A. (2017). İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858). Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi, 4(2), 111-133. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/383782> (Erişim Tarihi 19 Mart 2020).
- Erenler M. (2016). Irak, Hasan Öztürk (Ed.), Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi içinde (s. 135-179). İstanbul: Bilgesam.
- Ferguson, N. (2011). İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı. Nurettin Elhüseyni (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Ferro, M. (2002). Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi, 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl. M. Cedden (Çev.). Ankara: İmge.
- Fromkin, D. (2018). Barışa Son Veren Barış (7. Baskı). M. Harmancı (Çev.). İstanbul: Epsilon.
- Gökkaya, K. ve Yeşilbursa, C. C. (2008). Yeni ve Yakınçağ Tarihi. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Özcan, Azmi. (2000). İngiliz Doğu Hindistan Şirketi. TDV İslam Ansiklopedisi içinde. (Cilt.22, s. 294-295), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Johnson, R. (2003). British Imperialism. London: Palgrave.
- Kulke, H. ve Rothermund, D. (2001). Hindistan Tarihi (1. Baskı). Müfit Günay (Çev.). Ankara: İmge.
- Loomba, Ania. (2000). Kolonyalizm Postkolonyalizm (1. Baskı). Mehmet Küçük (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Mackinder, H. J. (2013). Tarihin Coğrafi Kalbi. (Haz.) Kadir Yılmaz. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Münkler, H. (2012). İmparatorluklar, Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı. (2.

Baskı). Z. Aksu Yılmaz (Çev.). İstanbul: İletişim.

Nevins, A. ve Commager, H. S. (2017). ABD Tarihi (9. Baskı). Halil İnalçık (Çev.). Ankara: Doğu Batı.

Onley, J. (2009). Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820–1971: The Politics of Protection (Occasional Paper No. 4). Doha: International and Regional Studies Georgetown University School of Foreign Service in Qatar.

Özey, R. (2007). Okyanusya Coğrafyası. İstanbul: Aktif.

Said, E. W. (1995). Kültür ve Emperyalizm (1. Baskı). Necmiye Alpay (Çev.). İstanbul: Hil.

Kavas, Ahmet. (2009). Sömürgecilik. TDV İslam Ansiklopedisi içinde. (Cilt.37, s. 394-397) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Sunar, L. (2007). XIX. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı. Sosyoloji Dergisi, 3(14), 57-80.

Tandoğan, M. (2013). Afrika’da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

UNCTAD. (2018). WIR-Foreign direct investment to Africa fell by 21% in 2017, says United Nations report. <https://unctad.org/press-material/wir-foreign-direct-investment-africa-fell-21-2017-says-united-nations-report> (Erişim Tarihi 15 Kasım 2022).

University of Delaware. The British Empire Imperialism Post-Colonialism Literature. <https://sites.udel.edu/britlitwiki/the-british-empire-imperialism-post-colonialism-literature/> (Erişim Tarihi 19 Mart 2020).